

ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ БІРІНШІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ГЕОГРАФИЯ КОНГРЕСІ

18-20 сәуір 2024ж.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университеті, Түркістан қ., Қазақстан

ТҮРКІ ӘЛЕМІ БІРІНШІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ГЕОГРАФИЯ КОНГРЕСІ

18 - 20
СӘУІР 2024

БАЙЛАНЫС

+7 702 809 76 66

geoconference@ayu.edu.kz

КОНГРЕСС МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ЖИНАҒЫ

ISBN: 978-601-339-337-7

АХМЕТ YESEVI ÜNİVERSİTESİ

Köklü geçmişten güçlü geleceğe...

КОНГРЕСС МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ЖИНАҒЫ

ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ БІРІНШІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ГЕОГРАФИЯ КОНГРЕСІ

18-20 сәуір 2024ж.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Темірбекова Ж.А., Ақтымбаева А.С., Тоқбергенова А.А., Эйүп Артвинли, Ниязов Т.З.,
Есназарова Ұ.Ә., Ошибаева А.Е., Исабеков Ж.Н., Масадиков Х., Ахметов Н.Ә.,
Мусагалиева А.Н., Кадылбеков М.К.

ISBN: 978-601-339-337-7

© Ахмет Ясауи университеті,

Түркістан қаласы, Бекзат Саттарханов даңғылы, 29

Tel: +7 725 336 36 36 • info@ayu.edu.kz

www.ayu.edu.kz

Кітапта айтылған ойлар мен пікірлер толығымен авторларға тиесілі және Ахмет Ясауи университеті басқару кеңесінің көзқарасын білдірмейді.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің басылымдары

Шығарылған: 24.06.2024

ISBN 978-601-339-337-7

9 786013 393377

КОНГРЕСС АТАУЫ
ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ БІРІНШІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ГЕОГРАФИЯ КОНГРЕСІ

КОНГРЕСТІҢ ӨТКЕН КҮНДЕРІ

18-20 сәуір 2024ж.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛАР

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Географиядан Республикалық атаулы мектеп
География және су қауіпсіздігі институты

ҰЙЫМДАСТЫРУ КОМИТЕТІНІҢ МҮШЕЛЕРІ

Ошибаева Айнаш

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің вице-ректоры, м.ғ.к., доцент,
Қазақстан

Алия Сағындыққызы Актымбаева

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің География және табиғатты пайдалану факультетінің деканы, г.ғ.к., доцент,
Қазақстан

Жанібек Назарбекұлы Исабеков

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Жаратылыстану ғылымдары
факультетінің деканы, PhD, Қазақстан

Айгүл Әбдіғаппарқызы Тоқбергенова

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің География, жерге орналастыру және кадастр кафедрасының меңгерушісі,
г.ғ.к., доцент, Қазақстан

Эйүп Артвинли

Эскишехир Османгази университетінің географиялық білім беру факультеті, доктор, профессор, Түркия

Ұлжалғас Әмзеқызы Есназарова

Географиядан Республикалық атаулы мектеп жетекшісі, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, п.ғ.д., профессор,
Қазақстан

КООРДИНАТОР

Ахметов Нұрлан Әбдірахманұлы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, PhD

МАЗМҰНЫ

Mehmet KARACA BÖLGESEL İKLİM DEĞİŞİMİ VE GELECEKTEKİ ETKİLERİ: KAZAKİSTAN ÖRNEĞİ	1
Yusuf Kağan KADIOĞLU MINERAL DEPOSITS OF TÜRKİYE AND CRITICAL ELEMENTS CONTENT POTENTIAL: THE CASE OF LITHIUM	2
Мухамедгалиева Р. Ж. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТУРИЗМНІҢ ТҮРКІТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕР МЕН ЕЛДЕРДЕГІ ТАБИҒИ АЙМАҚТАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫНА ӘСЕРІ	9
Kadirova H.N. ZAHİREDDİN MUHAMMED BABÜR'ÜN "BABÜRNAME" ADLI COĞRAFİ ESERİNDE TÜRK HALKLARININ GELENEKSEL SPOR OYUNLARININ ANLATIMI	16
Мазнев С. ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЛЕДОВЫХ ОПАСНОСТЕЙ НА КАСПИЙСКОМ И АРАЛЬСКОМ МОРЯХ: ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ	23
Hayat ARAS KADERİ COĞRAFYAYA BAĞLI TÜRK DİLLERİ	30
Сатыбалдиев А.А. МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТУДА Б.БЛУМНЫҢ ТАНЫМ ДЕҢГЕЙЛЕРІНІҢ ТАКСОНОМИЯСЫ ТЕХНОЛОГИЯСЫН БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ	39
Молдалиева А.Ж. ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ	45
Қорғанбаева Н.Ө. ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТУДАҒЫ ЕУРОПА МЕН АМЕРИКАНЫҢ ЕЖЕЛГІ КАРТАЛАРЫН ҚОЛДАНУ	49
Арғынбекова Б.М. ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҮЛГЕРІМІН БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ	54
Жолмаханова Г.А. БІЗГЕ БЕЙМӘЛІМ БАРСАКЕЛМЕС ҚОРЫҒЫ	58

Исманова А.Ж. ВЛИЯНИЕ ГЕОГРАФИИ МАНАСА НА ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ	62
Шайхина А.Ж., Маханбетова С.Ж. ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТҮРКІТІЛДЕС ГЕОГРАФИЯНЫҢ РӨЛІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	67
Дыйканбаева Г.К., Назарбекова Н.М. ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ ГОСУДАРСТВА НА АРЕАЛЕ СОВРЕМЕННОГО КЫРГЫЗСТАНА	77
Есназарова Ұ.Ө., Есмагамбетова А.К. ОҚУШЫЛАРДЫ ҰЛТЖАНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДЕ ТАРИХИ- ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МҰРАЛАРДЫҢ ӘСЕРІ	83
Мылқайдаров А.Т., Жамбыл А.Б. МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫНДА САЯСИ ЖӘНЕ ГЕОСАЯСИ МӘСЕЛЕЛЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ	88
Кужаков Т. АҚЫРТАС КӨНЕ ТҮРКІ ТАРИХЫ	93
Калиаскарова З.Қ., Исман Ш.Қ. ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕРІ	99
Иванова С.А. ЯКУТСКИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ КРАЕВЕДЧЕСКОГО КУРСА «МОЯ РОДИНА УСТЬ-АЛДАНСКИЙ УЛУС»	109
Кенжетаева И.Т. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГРАЖДАНСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ ЧЕРЕЗ ЭПОС «МАНАС»	117
Калдыбекова З.Е., Калдыбекова Р.Е. ІЛЕ АЛАТАУЫНДАҒЫ ТАУ ТУРИЗМІНІҢ ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ МҰМКІНДІКТЕРІ	122
Қожабекова З. Е., Алимбекова Г.Т. ГЕОСАЯСИ ДЕРЕКТЕРМЕН ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫҚ РЕСУРСТАРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУДІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫ	129
Сағындықова С.А., Ниязов С.Ұ. ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ГЕОГРАФИЯСЫН МЕКТЕПТЕРДЕ ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР	133
Джумакулыев Б.А. ТҮРІКМЕНСТАН МЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК САЛАЛАРДАҒЫ	136

БАЙЛАНЫСТАРЫ	
Ғабдолла О.Ж.	
ІЛЕ-АЛАТАУ ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКІНДЕГІ ДЕМАЛЫС ОРЫНДАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН ЭТНО-ТУРИЗМДІ ДАМУ БЛАШАҒЫ	141
Оразбаев Р.Н.	
ТҮРІКМЕНСТАННЫҢ ГАЗ РЕСУРСТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЭКСПОРТТАУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ – ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕСЕРІ	147
Кривошапкина О.М.	
О ПРОЕКТЕ ПО СОЗДАНИЮ КРАЕВЕДЧЕСКИХ УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСОВ ЛОКАЛЬНОГО УРОВНЯ В ЯКУТИИ	151
Жанбатырова А.Ш.	
ТҮРКІ ТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДЕ СУ РЕСУРСТАРЫНДАҒЫ МӘСЕЛЕСЕР	163
Кенжебаева Ж.О., Бидайбекова В.В.	
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨЦІРІ РЕКРЕАЦИЯ ТУРИЗМІНІҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН КЕЛЕСЕГІ	168
Асанбаева А.А., Токбергенова А.А., Таукебаев О.Ж., Зулпыхаров К.Б.	
ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТАБИҒИ-АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРІН ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕСЕРІ	176
Мамадияров М.Д.	
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К РАЗРАБОТКЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ КОНЦЕПЦИЙ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА	184
Мамаева М.Н.	
ГАРАНТИИ НЕЗАВИСИМОСТИ АДВОКАТУРЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН	192
Михайлова Т.В.	
ИЛЛЮСТРИРОВАННЫЙ СЛОВАРЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ КАК ФАКТОР СОХРАНЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ЯКУТСКОГО ЯЗЫКА	212
Мылкайдаров А.Т., Мулламурат Ф.А	
ӨЛКЕТАНУ САБАҒЫНДА ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДЫҢ РӨЛІ	224
Мухатова Қ.К.	
ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ	229

Мылқайдаров А.Т., Насырла А.Қ. ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ КӘСІПТІК-ТЕХНИКАЛЫҚ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ МӘСЕЛелЕРІ	233
Elnara Seyidova, Ali Gurbanov, Etigat Bektaş ARAZ NEHRİNİN EKONOMİK ÖNEMİ VE EKOLOJİK SORUNLARI	240
Исабаева С., Есназарова Ұ.Ө. ҚАЗАҚСТАНДА ГЕОГРАФИЯ ПӘНІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МӘСЕЛелЕР (ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА)	248
Масалимова Д.М., Мұхтарова Ш.М. ҚҰПИЯСЫ КӨП ҚОҢЫР ӘУЛИЕ ҮҢГІРІ	258
Мылқайдаров А.Т., Серік Н.Н. ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕРДЕГІ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАСЫ	272
Божымбаева М.С. КАЗАХСТАН И РЕСТОРАНЫ НОВОГО ФОРМАТА НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ	277
Джумабекова И.Д. ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ	293
Латыпова З.Б., Ташов Х.Р., Исаева М.З, Насуллаева К.Ш. ГЕОСИСТЕМЫ ЛЕСНОЙ И ПУСТЫННОЙ ЗОН И ИХ РЕКРЕАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН И БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН)	301
Рянзина Е.В. ОҚУҒА ҚАБІЛЕТІ ТӨМЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ	308
Сейталиев М. Е., Мааткеримов Н. О. МОТИВАЦИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИННОВАЦИОННЫХ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ	312
Есенбаева У.Б. ТҮРКІ ДҮНИЕСІНІҢ ТАЛ БЕСІГІ – ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ТУРИЗМДІ ДАМЫТУ	325
Сулайманкулова Ж.К., Бактыкалый кызы Г. МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ НА ОСНОВЕ ЭТНИЧЕСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КЫРГЫЗОВ СРЕДНЕТЮРКСКОГО ПЕРИОДА	336
Жусупкелдиев Ш.	344

ЫСЫК-КӨЛДҮН ЖЭЭГИНЕ ЖАКЫН АЙМАКТАҒЫ ПАРНИК ГАЗДАРЫНЫН ЖАНА АБАДА ИЛИНГЕН БӨЛҮКЧӨЛӨРДҮН МЕЗГИЛДИК ӨЗГӨРҮҮЛӨРҮ	
Садықова Б.Б. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ	356
Усипбаев С.А. АРНАЙЫ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ ЖҰМЫСҚА ДАЙЫНДАУДЫҢ ДИАГНОСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ	365
Халилова Х.Т. ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЯ "БАБУРНАМЕ"	369
Кожомгелдиева Ч.И. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОСОБЕННОСТЕЙ ЯЗЫКОВ И ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ, ИСТОРИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ СТРАН	374
Оналбаева Ш.Б. МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНЫП БЕЙНЕСАБАҚТАР МЕН ОНЛАЙН ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫН ДАЙЫНДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	381
Шығанбаева Г.Б. ТҮРКІ ЕЛДЕРІ ҰНТЫМАҚТАСТЫҒЫ: ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ	388
Abdrakhimova A.O. GEOGRAPHY OF TURKIC-SPEAKING COUNTRIES	395
Аброрханова К.А. ОРГАНИЗАЦИЯ ПРАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ ПОСРЕДСТВОМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ	399
Бердиярова Г.Қ. АХМЕТ ЯССАУИ – ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ ІЛІМІНІҢ НЫШАНЫ	403
Амангелди О., Есназарова Ұ.Ә., Дуйсебаева К.Д. ТҮРКІТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТУДАҒЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ	406
Майемер А.М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҮРКІ ТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРМЕН ҰНТЫМАҚТАСТЫҒЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ	419

Мылкайдаров А.Т., Өзімбай А.Ғ. ТҮРКІ ТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕР МЕН ЕЛДЕРДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	425
Ercan Kahya TÜRKİYE'DE SU KAYNAKLARI YÖNETİMİ	432
Абдиқарим Ө., Оразымбетова К.Ш. ТҮРКІТІЛДЕС ЕЛДЕРДЕГІ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУ	433
Адилова М.Б. ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ СУ РЕСУРСТАРЫНЫҢ ПРОБЛЕМАСЫ	436
Аманқұлов Б.М., Каликов А.Т. ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ГЕОГРАФИЯСЫ КУРСЫН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ БАУЫРМАШЫЛДЫҚ-ДОСТЫҚ СЕЗІМГЕ ТӘРБИЕЛЕУ	442
Асен Н.Қ. ТҮРКІ ЕЛДЕРІ ЖОО-НЫҢ «ГЕОГРАФИЯ» БАҒЫТЫНДАҒЫ БББ-ДА КЕҢІСТІКТІК ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ ТУРАСЫНДАҒЫ МӘСЕЛЕСІ: (ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯ МЫСАЛЫНДА)	447
Асылғазы Ж.С., Есназарова Ұ.А. ГЕОГРАФИЯНЫ ТҰРАҚТЫ ДАМУ ҮШІН ОҚЫТУ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ: КЕЛЕШЕГІ МЕН МІНДЕТТЕРІ	454
Бақирбаева П.А., Біләлов Б.М., Қапезова А.Ғ. АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРДЫ ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ АСПЕКТІЛЕРІ	459
Болатқызы Б. ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ТАБИҒИ ҚОРЫҚТАР МЕН РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ АЙМАҚТАР ЖӘНЕ ТУРИЗМДІК НЫСАНДАРЫ	470
Дабылова Б.Е., Бектурганова А.Е., Алимсеитова Ж.К. ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫ КЕРБҰЛАҚ АУДАНЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МАҚСАТЫНДАҒЫ ЖЕРЛЕРІНЕ МОНИТОРИНГ ЖҮРГІЗУ	473
Атейбекова Х.Т., Ешанова Т.Ж. ТҮРКІ ТІЛДЕС ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҰҒЫМДАР МЕН ТЕРМИНДЕРДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ	485
Жумашова Ж. АРАЛ ӨЛКЕСІНІҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІ	496
Исмаилов Ч.Н.	509

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ПРИМОРСКИХ КЛАСТЕРОВ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
И КАЗАХСТАНСКОМ ПОБЕРЕЖЬЯХ КАСПИЙСКОГО МОРЯ

Калдыбаева Б.К.

ТҮРКІ ТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕР МЕН ЕЛДЕРДЕГІ ТАБИҒИ ҚОРЫҚТАР МЕН РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ
АЙМАҚТАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ ӘЛЕУЕТІ

Карамолдоев Ж.Ж.

ТИПИЗАЦИЯ РЕК КЫРГЫЗСТАНА НА ОСНОВЕ ГИДРОНИМОВ: “КОК -СУУ”, “АЛА-СУУ” И -
“АК-СУУ”

Кенешбаева Д.С.

АНАЛИЗ ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ ТУРИЗМА В
АЛАЙСКОМ РАЙОНЕ

Миралиев Б.К., Мырзабекова Ж.К.

ТҮРКІ ТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕР МЕН ЕЛДЕРДЕГІ ТАБИҒИ ҚОРЫҚТАР МЕН РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ
АЙМАҚТАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ ӘЛЕУЕТІ

Назаркулова Н.О.

ВЛИЯНИЕ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ НА СРЕДНЕВЕКОВУЮ КЫРГЫЗСКУЮ КУЛЬТУРУ:
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Ню супова Г.Н., Тажиева Д.А., Келинбаева Р.Ж., Кенеспаева Л.Б., Аубакирова Г.Б.

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРОИЗВОДСТВА НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО РЕГИОНА

Пахомова Л.С.

ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ КРАЕВЕДЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ОБРАЗА МАЛОЙ РОДИНЫ

Рахимов О.Х., Холов Ё.Д., Ташов Х.Р.

ГОРИЗОНТЫ ИЗУЧЕНИЯ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ СТРАН: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Темірбеков А.Т.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ГЕОГРАФИЯНЫҢ ЗАМАНАУИ ДАМУЫНДАҒЫ
МАҢЫЗДЫ САЛАЛЫҚ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТТАР

И.Т. Гайсин, Н.П. Ячина

РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В
РЕСПУБЛИКЕ ТАТАРСТАН (XIX-начало XXI вв.)

Амзеева У.

ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТҚАНДА ГЕОГРАФИЯЛЫҚ КАРТАЛАРДЫ
БІЛІМНІҢ КӨЗІ РЕТІНДЕ ҚОЛДАНУ

Есназарова Г. ҚАЗАҚСТАН ТАБИҒАТЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	585
Аметова О.Т. ТҮРКІ ТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ ТАБИҒАТ РЕСУРСТАРЫНЫҢ ӘЛЕУЕТІ, ШАРУАШЫЛЫҚТА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӘДІСТЕРІ	591
Yachina N., Rakhimova D. FORMATION OF COUNTRY LEARNING COMPETENCE OF FOREIGN STUDENTS	595
Бохаева М., Шохаева Б. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМНІҢ ДАМУЫ	603
Sakupbek M., Assipova Zh. EMPOWERING REGIONAL TOURISM: UNVEILING THE CRUCIAL ROLE OF STAKEHOLDERS	606
Ақмолдаева Б., Ожанова И. АРИДТІ АЙМАҚТАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ІЛЕ ӨЗЕНІНІҢ КӨНЕ АТЫРАУЫ НЕГІЗІНДЕ)	610
Қамзанова А.Т., Шакирова Н.Д. ЖЕТІСУ АЛАТАУЫ МҰЗДЫҚТАРЫНЫҢ ЕРУІН МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫНДА ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	615
Мухит-Ардагер Сыдыкназаров ҚАЗАҚСКОЕ ГОСУДАРСТВО "КАСАККИ TARTARI" НА ГЛОБУСЕ НИКОЛАЯ КОПЕРНИКА 1530- 1540 ГОДОВ	621
Ниязов Т.З. ФОРМИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ СИСТЕМ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ГОРНЫХ УСЛОВИЯ (НА ПРИМЕРЕ КИРГИЗИИ)	622
Нысанбаева Б.Н. ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ТЕРРИТОРИЯСЫНЫҢ РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ БАҒАЛАУДЫҢ ӘДІСТЕРІ МЕН БЕЛГІЛЕРІ	630
Пазылбекова А.А. ҚАЗАҚСТАН – КУЛЛІ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАСИЕТТІ ҚАРА ШАҢЫРАҒЫ	637
Салиев Р. ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕРДІҢ ТАБИҒАТЫ МЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ	641

Сарсебаева А.М., Абдиманатов Б.Ш. КЕҢІСТІКТІК ТУРИСТІК КЛАСТЕРДІ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ	649
Токбергенова А.А., Скоринцева И.Б., Рыскельдиева А.М., Зулпыхаров К.Б., Салмурза Р. ОЦЕНКА СОВРЕМЕННЫХ ЛАНДШАФТОВ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО РЕГИОНА С ПРИМЕНЕНИЕМ ГИС ТЕХНОЛОГИЙ	654
Аманжолов Е. ЕУРАЗИЯ ҚҰРЛЫҒЫНДАҒЫ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТОПОНОМИКАЛЫҚ АТАУЛАР	661
Мауленова А.С. ТҮРКІСТАН ЖӘНЕ ТҮРКІ ЕЛДЕРІ	666
Тайлыбекова К.А. ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	669
Алдашева А.А., Абсадыков Д.Б. ТРЕНДЫ И ТЕНДЕНЦИИ В РЕСТОРАННОМ БИЗНЕСЕ	675
Айтқұлова С.Б. ШЕКАРАЛЫҚ АЙМАҚТАҒЫ ТУРИСТІК КЛАСТЕРДІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІГІ	680
Налмишова Қ.Н. ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ МӘДЕНИ РУХАНИ АСТАНАСЫ- ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫ	690
Токбергенова У.А., Желдибаев А.Е., Туебекова З.Ж., Токкожаев Д.М. ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В РК	695
Токбергенова У.А., Абдиманатов Б.Ш. ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНДА ТУРИСТІК ШАҒЫН АУДАНДАР МЕН КЛАСТЕРЛЕР ҚҰРУДЫ КЕҢІСТІКТІК ҰЙЫМДАСТЫРУ	699

BÖLGESEL İKLİM DEĞİŞİMİ VE GELECEKTEKİ ETKİLERİ: KAZAKİSTAN ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Mehmet KARACA

Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

ÖZET

Küresel ortalama sıcaklık, sanayi devrimi öncesi (1850-1900) seviyesine göre yaklaşık 1.1° C artmıştır (IPCC, 2023). Kuraklık, sel ve ısı dalgaları gibi ekstrem iklim olaylar, özellikle daha fazla karasal yüzeye sahip olduğundan orta Asya'nında dahil olduğu kuzey yarım kürede güney yarım küreye göre çok daha hızlı artmaktadır. Bu ekstrem olayların artışı, vatandaşların yaşam kalitesini ve güvenliğini tehdit etmektedir. Muhtemel ve gerçekçi iklim değişimi simülasyonlarının beklenen sonuçları politika yapımcıları üzerinde baskı oluşturmaktadır. Kazakistan ve dahil olduğu bölge, iklim değişimi açısından aynen Akdeniz havzası gibi kırılgan bir bölgedir.

Bu çalışmada, en kötümser iklim senaryolarına göre Hazar Denizi'nden tüm Kazakistan'ı ve çevresi içeren bölge için bu yüzyılın sonuna doğru nasıl bir iklimin oluşacağı irdelenmiştir. En kötümser emisyon senaryosuna (RCP8.5) göre; Kazakistan'da sıcaklıklar 2100'e kadar 1986-2005 ortalamasına göre 5.0°C üzerinde artış hesaplanmıştır. Bu da küresel ortalama sıcaklık değerinden ve çevresindeki ülkelerden çok daha büyük oranda ortalama sıcaklığın artması demektir. En iyimser senaryoya (RCP2.6) göre ise; bu yüzyılın sonuna doğru ortalama sıcaklıklardaki artışın 3.5°C bulması beklenmektedir. Minimum ve maksimum sıcaklıklar arasındaki farkın daha da büyüyeceği beklenmektedir.

Yağış rejimindeki değişime gelince; %20-30 bölgeden bölgeye en kötümser senaryoya (RCP8.5) göre azalma olması olasıdır. Batı ve güneybatı Kazakistan'daki yağışdaki azalma kuzey ve dağlık alanlara göre daha da yüksek olacaktır. Uzun süreli kuraklıklar sıklaşacak, bu da toprak erozyonu, çölleşmenin hızlanmasına ve toz fırtınalarının artmasına neden olacaktır. Bu yüzyılın ortasından itibaren ortalama sıcaklıkların artışı, Kazakistan'daki buzulların erimesini hızlandıracak, nehir debilerinde artışa ve yıkıcı sellerin sıklaşmasını beraberinde getirecektir. Çamur akıntılarının frekansında hızlı artış, hızla şehirleşen Kazakistan için ciddi bir tehlike oluşturmaktadır. Su güvenliğinin tehlikede olması ve sıklaşacak olan kuraklıklar, tarımsal üretimde (buğday üretiminde %50 azalma) ve hayvancılıkta düşüşüne neden olacaktır. Beklenen iklim değişimi karşısında adaptasyon (adaptation) ve hafifletme (mitigation) önlemleri alınmaz ise: Kazakistan ekonomisine ciddi yükler getireceği muhtemeldir.

Anahtar kelimeler: Bölgesel iklim değişimi, kuraklık, üretim.

MINERAL DEPOSITS OF TÜRKIYE AND CRITICAL ELEMENTS CONTENT POTENTIAL: THE CASE OF LITHIUM

Prof. Dr. Yusuf Kağan KADIOĞLU

Ankara University Geological Eng. Dept, Ankara, Türkiye
Earth Science Application Center of Ankara University (YEBİM)

ABSTRACT

Türkiye is located at the convergence of several tectonic plates, including the Eurasian, African, and Arabian plates. The closure of the Neo-Tethyan Ocean and the collision with the interaction of these plates have led to the formation of numerous mountain ranges, basins, and fault systems throughout the country. Tectonic activity plays a crucial role in creating the conditions for ore formation by providing pathways for the movement of fluids and the emplacement of mineral deposits. The formation of mineral deposits in Türkiye is a complex and dynamic process involving a combination of geological, tectonic, magmatic, hydrothermal, sedimentary, and metamorphic processes acting over geological time scales. The diverse geological history and tectonic setting of Türkiye have contributed to the formation of a wide range of mineral deposits, making the country rich in mineral resources. The geological formation of lithium lies in its abundant presence in Earth's crust. It is considered a relatively rare metal, occurring in trace amounts, but its unique properties and increasing demand in various applications have attracted significant attention in recent years. Lithium is primarily found in pegmatite, a coarse-grained igneous rock, and in salt flats or brine deposits. Türkiye has a wide exposure of igneous rocks housing many pegmatite lenses within the granitic rocks in Central and Western Anatolia. Understanding the nature of lithium and its geological significance is crucial for identifying potential lithium-rich deposits and developing sustainable extraction methods. As lithium becomes increasingly essential for modern technology and clean energy solutions, Türkiye aims to explore the lithium-bearing rock units, their occurrence in various geological settings, their extraction processes, and their role in different industries. Up to now, lithium formations have been detected in brine-saline water, boron-containing clay deposits, and old lacustrine deposits in Türkiye. In these formations, lithium contents were found to be 50-1200 ppm in brine, 200-2000 ppm in boron-bearing clays, and 100- 12000 ppm in Paleo lacustrine clay deposits. Some of these determinations have been passed to the production and enrichment stages.

TÜRKIYE MADEN YATAKLARI VE KRİTİK ELEMENT İÇERİK POTANSİYELİ: LİTYUM ÖRNEĞİ

ÖZET

Türkiye, Avrasya, Afrika ve Arap levhaları da dahil olmak üzere çeşitli tektonik levhaların birleştiği bölgede yer almaktadır. Neo Tetis Okyanusu'nun kapanması ve

bu plakaların etkileşimi ile çarpışması, bölge genelinde çok sayıda dağ sırası, havza ve fay sisteminin oluşmasına neden olmuştur. Tektonik aktivite, akışkanların hareketi ve maden yataklarının oluşması için yollar sağlayarak cevher oluşumu için gerekli koşulların gerçekleşmesinde önemli etkidir. Türkiye'deki maden yataklarının oluşumu; jeolojik zaman ölçeklerinde etkili olan jeolojik, tektonik, magmatic faaliyet, hidrotermal, sedimanter ve metamorfik süreçlerin bir kombinasyonunu içeren karmaşık ve dinamik bir süreçtir. Türkiye'nin farklı jeolojik tarihi ve tektonik yapısı, çok çeşitli maden yataklarının oluşumuna katkıda bulunarak bölgeyi metalik maden kaynakları açısından zengin kılmıştır. Diğer taraftan kritik element içeriği açısından Lityumun jeolojik oluşumu, yer kabuğunda içerik oranı ile ilişkilidir. Eser miktarda bulunan nispeten nadir bir metal olarak kabul edilir, ancak benzersiz özellikleri ve çeşitli uygulamalardaki artan talebi son yıllarda önemli ölçüde dikkat çekerek arama faaliyetlerinde önemli bir unsur olmuştur. Lityum esas olarak iri taneli bir magmatik kaya olan pegmatitte ve tuz düzlüklerinde veya tuzlu su yataklarında bulunur. Türkiye; İç Anadolu ve Batı Anadolu'daki granitik kayalar içinde çok sayıda pegmatit merceği barındıran geniş bir magmatik kayaç yelpazesine sahiptir. Lityumun doğasını ve jeolojik önemini anlamak, potansiyel lityum zengini yatakları belirlemek ve sürdürülebilir çıkarma yöntemleri geliştirmek için çok önemlidir. Lityum, modern teknoloji ve temiz enerji çözümleri için giderek daha gerekli hale geldiğinden, Türkiye lityum taşıyan kaya birimlerini, çeşitli jeolojik ortamlarda oluşumunu, çıkarma süreçlerini ve farklı endüstrilerdeki rolünü keşfetmeyi amaçlamaktadır. Bugüne kadar Türkiye'de tuzlu su, bor içeren kil yatakları ve Paleo Göl yataklarda lityum oluşumları tespit edilmiştir. Bu oluşumlarda lityum içerikleri tuzlu suda 50-1200 ppm, bor içeren killerde 200-2000 ppm ve Paleo lacustrine kil yataklarında ise 100-12000 ppm olarak bulunmuştur. Bu tespitlerin bir kısmı çeşitli kurum ve kuruluşlarca üretim ve zenginleştirme aşamalarına geçirilmiştir.

INTRODUCTION

Türkiye has a diverse range of mineral resources, making it a significant player in the global mining industry. The formation of mineral deposits in Türkiye, as in any other geological setting, is a complex process influenced by various factors such as geological history, tectonic activity, magmatic processes, hydrothermal activity, and sedimentary deposition. The geological history of Türkiye spans millions of years and involves the interaction of various tectonic plates. The collision and convergence of these plates have led to the formation of mountain ranges, volcanic activity, and the deposition of sediments, providing the geological framework for ore formation. Magmatic activity, including the intrusion of magma into the Earth's crust, plays a significant role in the formation of certain types of ore deposits. For example, porphyry copper deposits in Türkiye are associated with the intrusion of granitic magmas into the crust, which releases mineral-rich fluids that form ore deposits in surrounding rocks. Hydrothermal fluids circulating deep within the Earth's crust can transport and deposit economically significant metals. Ore deposits such as gold, silver, copper, lead, zinc, and mercury in Türkiye are often associated with hydrothermal systems. These fluids may originate from magmatic sources or the circulation of groundwater heated by geothermal gradients during the collision or divergent of the plates. Some of the

ore deposits can also form or be modified through metamorphic processes within the metamorphic massif of Türkiye. This metamorphism involves the alteration of existing rocks due to changes in temperature, pressure, and chemical environment. Metamorphic processes can concentrate economically valuable minerals, such as chromite, within specific rock types. The weathering processes of the igneous rocks of Western, Central, and Eastern Anatolia can alter primary ore minerals, leading to the formation of secondary ore deposits or enriching existing deposits. Secondary enrichment can concentrate valuable minerals in residual ore bodies or in placer deposits, which are formed by the accumulation of heavy minerals in stream beds and sedimentary environments. The formation of mineral deposits in Türkiye is the result of a complex interplay of geological, magmatic, hydrothermal, sedimentary, and metamorphic processes over geological time scales. Lithium is a critical element in the production of rechargeable batteries. The geographical distribution of lithium resources in Türkiye is crucial for demand forecasting and investment decisions. The geological controls responsible for the formation and localization of lithium deposits in the regions, shed light on the geological significance of each lithium-rich area. Tuz Lake, Acı Göl, and Tuzla Lake are good examples of lithium-bearing brine deposits. Paleo-dried lakes are other examples of the lithium-bearing of green clay deposits.

Type of the Mineral Deposits in Türkiye

Some of the notable ore deposits found in Türkiye include Porphyry Copper deposits; which are commonly associated with magmatic intrusions, Türkiye hosts several porphyry copper deposits, particularly in eastern Anatolia copper; Türkiye has significant copper reserves, mainly found in the Black Sea region Kastamonu (Küre), Rize (Çayeli) eastern and southeastern regions such as Elazığ, Siirt, Erzincan, and Malatya. Epithermal Gold Deposits, these deposits are often found in association with volcanic activity. Türkiye has numerous epithermal gold deposits, with notable occurrences in regions such as Eastern Anatolia and the Aegean region (Engin, 2003, Demir and Uysal, 2013; Ozturk, 1997).

Bauxite deposits have significant bauxite deposits, particularly in the Taurus Mountains region. Bauxite is the primary ore for aluminum production. Iron Ore deposits; Türkiye has substantial iron ore deposits, primarily located in Anatolia and Thrace regions. These deposits vary in type, including magnetite, hematite, and goethite ores. The ore formation of Türkiye is often found in association with skarn zones such as Central Anatolia Sivas (Divriği), Ankara (Kesikköprü), Eastern Anatolia Malatya (Hekimhan), Elazığ, Diyarbakır and Van. These deposits are mainly formed of magnetite, hematite, and goethite minerals. Lead-zinc deposits are hosted in various regions, such as Central, Western, and Eastern Anatolia and the Taurus Mountains. Türkiye is one of the major producers of chromite, which is the primary source of chromium. These deposits are primarily located in western, southern, and southeastern Anatolia. Manganese ore deposits are found in several regions of Türkiye, including the Taurus Mountains and Central Anatolia (Ankara, Kırşehir, Yozgat, Sivas) (Kadioglu et al., 2006). Antimony ores are found in various parts of Türkiye, notably in regions like western Anatolia, Central Anatolia, and Eastern Taurus Mountains. Türkiye has significant reserves of barite, particularly in the Marmara and Mediterranean regions. Türkiye has significant coal reserves, with

lignite being the most abundant type. Coal deposits are distributed throughout the country, particularly in regions like Zonguldak, Afşin-Elbistan, Afyon, Kütahya, Çankırı, Kastamonu, and Muğla.

Geological Distribution of Lithium Deposits

Lithium is a highly sought-after element due to its application in various industries, particularly in the production of batteries for electric vehicles and renewable energy storage. Understanding the geological distribution of lithium deposits is crucial for identifying potential sources and ensuring a sustainable supply of this valuable resource. This article aims to provide a comprehensive overview of the geological distribution of lithium deposits, including their formation processes, global occurrences, and significance.

Formation Processes: Lithium deposits form through a combination of geological processes, including igneous, sedimentary, and hydrothermal processes. Igneous processes are the primary source of lithium, with pegmatites and granites being the most common lithological associations. These rocks are enriched in lithium due to fractional crystallization during magma cooling (Bullough, 2018). Sedimentary deposits, on the other hand, result from the weathering and erosion of lithium-rich rocks, which subsequently accumulate in sedimentary basins. Lastly, hydrothermal processes involve the circulation of hot fluids that leach lithium from primary sources and deposit it in fracture zones and cavities (Lagos et al., 2020).

Global Occurrences: Lithium deposits are distributed worldwide, with major occurrences found in several geological settings. One of the most significant lithium-producing regions is the Lithium Triangle in South America, encompassing parts of Argentina, Bolivia, and Chile. Here, lithium is mainly obtained from large salt flats called salars, where it is concentrated through evaporation. The Greenbushes Lithium Mine in Western Australia is another important source, featuring lithium-rich pegmatites. Other notable lithium deposits include those in China, Canada, Zimbabwe, Portugal, and the United States.

Significance: The exploration and exploitation of lithium deposits carry significant geological, economic, and environmental importance. Lithium is a critical component in the production of lithium-ion batteries, which are essential for the growing demand for electric vehicles and renewable energy storage systems. As the world transitions towards a low-carbon economy, the demand for lithium is expected to increase significantly. Therefore, understanding the geological distribution of lithium deposits helps in identifying potential sources and ensuring a sustainable supply chain. Additionally, the extraction of lithium should be conducted in an environmentally responsible manner to minimize ecological impacts, such as water consumption and land disturbance.

Types of Lithium Deposits

Lithium is a crucial element that plays a vital role in various industrial sectors, particularly as a key component in lithium-ion batteries, energy storage systems, ceramics, and glass manufacturing. Understanding the different types of lithium

deposits is crucial for the efficient exploration, mining, and processing of this valuable resource (Kadioglu and Deniz 2023; Deniz and Kadioglu 2023). There are various types of lithium deposits and may be summarised as follows:

1. Pegmatite Deposits:

Pegmatite deposits are the most common source of lithium, representing approximately 60% of global lithium production. These deposits are formed from the cooling and solidification of highly volatile-rich fluids or melts. Pegmatites are coarse-grained igneous rocks that often contain high concentrations of lithium-bearing minerals, such as spodumene, lepidolite, and petalite. These deposits typically occur in association with granitic intrusions and are found in specialized geological settings or lithological environments. Pakistan Gilgit Provenance Shingus area is a good example of this type of lithium mineralization.

2. Saline Brine Deposits:

Saline brine deposits are another significant source of lithium, making up about 25% of global lithium production. These deposits are formed from the evaporation of ancient saltwater bodies, leaving behind concentrated lithium-rich brines. Saline brine deposits are typically associated with salt flats, salt pans, or salars found in arid or semi-arid regions. The lithium concentration in these brines can range from a few hundred parts per million (ppm) to several thousand ppm. Economically viable extraction of lithium from brine involves the use of solar evaporation ponds and subsequent chemical processing. Tuz Lake (Konya-Aksaray) and Tuzla Lake (Kayseri) are good examples of this type of lithium mineralization.

3. Sedimentary Deposits:

Sedimentary deposits are a relatively new and promising source of lithium. These deposits occur as lithium-enriched clay minerals, such as hectorite and montmorillonite, within lacustrine or playa environments. The lithium content in these sediments is generally low, ranging from a few hundred ppm to around 2000 ppm (Kadioglu and Deniz 2023). Extracting lithium from sedimentary deposits involves various extraction techniques, including acid leaching and solvent extraction methods. Paleo Lake around Muş, Erzincan, and Erzurum cities are good examples of this type of lithium mineralization.

4. Hard Rock Deposits (Spodumene, and Lepidolite):

Spodumene and lepidolite deposits are another type of hard rock lithium deposit. Spodumene is a pyroxene mineral that typically contains high concentrations of lithium. It occurs in the form of veins or coarse-grained aggregates within pegmatites. Lepidolite, on the other hand, is a lithium-rich mica mineral found in granitic pegmatites. Both minerals require extensive processing, including crushing, grinding, and flotation, to extract lithium.

Understanding the various types of lithium deposits is crucial for identifying potential lithium sources and optimizing exploration efforts. Pegmatite deposits, being the most common source, are often associated with specific geological settings, such as granite intrusions. Saline brine deposits, on the other hand, require suitable arid environments for their formation and often occur in closed basins. Sedimentary deposits have the advantage of being widespread, but they typically have lower lithium concentrations. Hard rock deposits like spodumene and lepidolite require specialized mining processes due to their mineralogical characteristics. Geological mapping, mineralogy, and geochemical analysis are essential tools for predicting and identifying these deposits for successful lithium exploration.

Lithium deposits come in various forms, each with its unique geological significance. Pegmatite deposits, saline brine deposits, sedimentary deposits, and hard rock deposits (spodumene and lepidolite) collectively contribute to global lithium production. Understanding their formation processes and characteristics is crucial for efficient exploration, mining, and processing of lithium, ensuring a sustainable supply for the growing demand in various industries. Pakistan Shingus area is a good example of this type of lithium mineralization.

CONCLUSIONS

Türkiye has significant potential for various types of ore deposits due to its diverse geological settings and complex tectonic history. Some of the key ore deposits with potential in Türkiye include copper (Cu), gold (Au), Lead-Zinc (Pb-Zn), Chromite (Cr), Iron (Fe), Boron (B), Rare Earth Elements and Coal. Türkiye is a major producer of boron minerals, particularly from the Bigadic region in western Türkiye. Boron deposits are associated with sedimentary formations, and ongoing exploration activities aim to identify new reserves and expand production capacity.

Recently Türkiye doesn't have significant lithium production or reserves compared to some other countries like Chile, Australia, or Argentina. However, there has been growing interest in exploring and potentially exploiting lithium resources in Türkiye due to the increasing global demand for lithium-ion batteries, which are used in various applications including electric vehicles and energy storage systems.

The potential sources of lithium in Türkiye include Pegmatite deposits are a common source of lithium worldwide. These are coarse-grained igneous rocks typically found in association with granite intrusions. While pegmatites containing lithium, minerals have been identified in Türkiye, their economic viability for lithium extraction would need further exploration and evaluation. Some lithium extraction projects around the world are based on extracting lithium from geothermal brines. Türkiye has significant geothermal resources, particularly in western Anatolia, and there has been interest in exploring the possibility of extracting lithium from these brines as a by-product of geothermal energy production. While not a common geological feature in Türkiye, lithium can also be found in brines, particularly in regions with arid climates where lithium-rich brines evaporate and concentrate over time. Türkiye may have limited potential for this type of lithium deposit, but further exploration would be necessary to determine its extent. Lithium can also be found in certain types of green clay

minerals, such as hectorite and montmorillonite. Türkiye has clay deposits, and exploration efforts focus on identifying lithium-bearing clay minerals and assessing their economic potential for extraction of this kind of deposition. Western Black Sea region, Eastern and South Eastern regions have a good potential from this kind of formation.

REFERENCES

- Bradley, D.C., Stillings, L.L., Jaskula, B.W., Munk, L.-A. & McCauley, A.D. 2017. Lithium. In: Schulz, K.J., et al. (eds). Critical mineral resources of the United States – economic and environmental geology and prospects for future supply, U.S. Geological Survey Professional Paper, Vol. 1802, pp. K1–K21.
- Bullough, F. 2018. Lithium: brines batteries and bottlenecks. <https://blog.geolsoc.org.uk/2018/07/02/lithium-brines-batteries-and-bottlenecks>.
- Demir Y. Uysal İ. Sadıklar M.B. 2013. Mineral chemical investigation on Sulfide mineralization of the Istala deposit, Gümüşhane, NE-Turkey. *Ore Geology Reviews*, 53, 306-317.
- Deniz Yağcıoğlu, K., Kadioğlu, Y. K. 2023. Tekman (Erzurum-Türkiye) Civarındaki Kil Minerallerinin Lityum Potansiyeli. 19. Ulusal Kil Sempozyumu (Kil'2023), 6-9 Eylül 2023, Eskişehir, Türkiye.
- Engin T., 2003. Mineral Deposits of Turkey. A.G. Tvalchrelidze and G. Morizot (eds.), *Mineral Resource Base of the Southern Caucasus and Systems for its Management in the XXI Century*, 81–104.
- Kadioğlu, Y.K., Dilek, Y., Güleç, N. and Foland, K.A. 2003. Tectonomagmatic Evolution of Bimodal Plutons in the Central Anatolian Crystalline Complex, *J.of Geology*, 111, 671-690.
- Kadioğlu Y.K., Dilek Y., Foland K.A. 2006. Slab Breakoff and Syncollisional Origin of the Late Cretaceous Magmatism in the Central Anatolian Crystalline Complex. *Geological Society of America Bulletin*, 409, 381-415.
- Kadioğlu, Y. K., Özgür Çakal, G., Deniz Yağcıoğlu, K., Güven, R. 2023. Karayazı (Erzurum-Türkiye) Civarındaki Kil Minerallerinden Lityum Zenginleştirmesi. 19. Ulusal Kil Sempozyumu (Kil'2023), 6-9 Eylül 2023, Eskişehir, Türkiye.
- Lagos L., Hoyos C.R. and Declerq J., 2020. Classification and Characteristics of Natural Lithium Resources. *Elements*, 16 (4): 259–264.
- Ozturk H. 1997. Manganese deposits in Turkey: Distribution, types and tectonic setting. *Ore Geology Reviews*, 12, 187-203.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТУРИЗМНІҢ ТҮРКІТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕР МЕН ЕЛДЕРДЕГІ ТАБИҒИ АЙМАҚТАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫНА ӘСЕРІ

Мухамедгалиева Р. Ж.

География мұғалімі, «Ермек Серкебаев атындағы өнер колледжі, Петропавл

АҢДАТПА

Туризм индустриясын дамыту әр мемлекет үшін жоғары нәтижелер беретіндіктен, үлкен маңызға ие болып табылады. Туризмнің дамуымен қатар экономика, мәдениет, саясат, әлеуметтік салалар бірге дами түседі. Сонымен қатар, туризм мемлекеттің экономикасына үлкен кірістер алып келуімен бірге, жаһандық деңгейде елдің мәдени мұраларының, табиғи аймақтарының және мәдениетінің танылуына жол ашады. Ол дамыған ел болуды міндет еткен мемлекеттер үшін айтарлықтай көп мүмкіндіктер береді әрі көрші елдермен қатынас орнату арқылы бірге дамуға жағдай жасайды. Алайда, туризм, бізге үйреншікті бола беретіндей, әрдайым жағымды жақтарымен таныла бермейді. Мақалада көрсетілгендей, елге тигізер пайдаларымен қатар, зиянды жақтары да баршылық. Кей кездерде мемлекеттер сол мәселелерді шешу үшін тығырықтан шығар жолдарды таба алмай жатады. Соған байланысты аймақтық дипломатия арқылы үлкен мәселелердің шешімдері табылып жатады. Біздің жағдайда бұл – түркітілдес мемлекеттермен бірлесе отырып, туризм саласын оңтайлы жолда дамыту болып табылады. Мақалада ел үшін үлкен маңызға ие болып табылатын туризм саласы және оның табиғи аймақтарға әсері жайлы сөз қозғалады. Оған қоса, қазіргі таңдағы мәден мұралар мен табиғи объектілерді сақтау жолында қарастырылуы тиіс жобалар мен бастамалар баяндалған. Туризмнің қосымша жұмыс орындарын құрудың, жол және қонақ үй құрылысының дамуын жеделдетудің, көліктің барлық түрлерін шығаруды ынталандырудың, аймақтар мен елдердің халықтық қолөнері мен ұлттық мәдениетінің сақталуына ықпал етудің негізгі факторларының біріне айналғандығы жайлы жазылған. Мақалада туризмнің бірнеше салаларды қамтыған халықаралық деңгейдегі бір салаға айналуы жайлы баяндалып, толықтай түсіндіріледі. Бұдан бөлек, жақында өткізілген іс-шаралар мен келешекте атқарылуы тиіс жобалар талқыланды. Туризмді дамыту тек мемлекеттер арасындағы келісімдер арқылы ғана емес, әр елдегі жергілікті халықты, әсіресе жастарды дұрыс жолда тәрбиелеу маңызды орында болуы тиіс екендігі туралы баяндалды. Мақала туризмді дамыту жолында барлық адамдардың өз үлестерін қоса алатындығы жайлы жазылғандықтан, оқырмандардың әртүрлі тобына оқуға арналған.

Кілт сөздер: халықаралық туризм, түркітілдес мемлекеттер мен елдер, мәдени мұра, рекреациялық ресурстар, экономикалық байланыстар, ресурстық әлеует, тарихи ескерткіштер.

Туризм – бұл белгілі бір аймақтың мәдени, әлеуметтік, экономикалық, білім беру және басқа да салаларына тікелей әсер ететін қызмет түрі ретінде есептеледі. Қазіргі таңда әлем елдері ішіндегі ең озықтары туризм саласын тұрақты түрде дамытып, үлкен пайдаға ие болып жатқандары болып есептеледі. Туризм қай жағынан болмасын, әртүрлі салалар арасында байланыс орнатып, елге үлкен мүмкіндіктер ашып жатыр. Қазақстанда да Мемлекет басшысының бастамасымен туризм индустриясын дамыту қолға алынып жатыр.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев халықаралық туристік форумында еліміздің туризм саласының даму барысына талдау жасап, шұғыл түрде қолға алуы тиіс бірнеше мәселені атап кетті. «Мысалы Моңғолия Шыңғыс хан тұлғасын халықаралық туризмді дамыту үшін өте тиімді пайдаланып отыр. Ал, ұлы ханның үлкен ұлы – Жошының мазары қазақ жерінде тұрғанын бүгінде еліміздегі және шетелдегі жұртшылықтың көбі біле бермейді. Ата-бабалардың аманатына адал болу – бізге сын. Сондықтан біз Алтын орданың негізін қалаған Жошы ханның есімін ұлықтауды міндетті түрде қолға алуымыз қажет», - деді мемлекет басшысы. «Біз, қазақ халқы, ұлы тарихи тұлғалардың ізбасар ұрпағы екенімізді ешқашан ұмытпауымыз қажет. Ата-бабаларымыздың рухын туризмнің озық үлгілері арқылы дәріптеуіміз керек. Біз салалық мемлекеттік бағдарлама қабылдадық. Ол толыққанды жүзеге асатын болса, туризмнің ішкі жалпы өнімдегі үлесі 8% жетеді. Сырттан келетін туристер саны 9 млн, ал ішкі туристер саны 8 млн адам болады. Ал туризм саласында жұмыспен қамтылғандар санын 650 мың адамға жеткізу керек. Сол себепті біз туризм мамандарын дайындайтын университет ашу қажет деген шешім қабылдадық», - деді Президент [1].

Әлемде халықаралық туризмнің дамуы жылдан жылға артып келеді. Біріншіден, ол мемлекеттер мен елдердің экономикалық байланыстарымен және өзара дамуымен түсіндіріледі. Елдердің ресурстық әлеуеті, әсіресе рекреациялық ресурстарының болуы, жиынтық ішкі өнімі, экономикалық шарттарға көп әсерін білдіреді. Сонымен қатар, туризм күшті дамыған елдерде бұл көрсеткіштер айтарлықтай жоғары болып келеді. Туризмнен түскен табыс мұнай өнімдері және автомобиль экспорты табысынан кейін тұрақты 3-орында келеді. Әлемдік туристік нарықтың дәстүрлі аудандары өзінің рекреациялық сыйымдылығының шегіне іс жүзінде жеткендіктен, туризмнің өсуі туристер баратын жаңа аумақтар есебінде басым дамитын болады. Осыған байланысты, Қазақстанның әлемдік туристік нарықта өзінің лайықты орнын табуға бірегей мүмкіндігі бар [2].

Қазірі уақытта туризмнің қатты дамыған түрлеріне тау шаңғысы туризмі, теңіз жағалауындағы демалыс орындары, қасиетті діни орталықтар, теңізді айналып жүру (круиз) жатады. Түркітілдес мемлекеттер мен елдердің туризм нысандарына көз жүгіртсек, біздің еліміздегі тау шаңғысы туризмін дамытуға Алматы маңындағы Шымбұлақ мекені халықаралық дәрежедегі туристік орталық болуына жақсы мүмкіндік бар. Қасиетті діни орталық болып саналатын Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Йассауи кесенесі сәулет өнерінің және мұсылмандардың қадір тұтатын нысаны ретінде дүниежүзіне

танымал. Түркия елі туризмі алуан түрлі курорттық, денсаулықты нығайтудың айқын жерлеріне өте бай. Тарихи ескерткіштерімен, көне қалаларымен, Жерорта және Эгей теңіздері жағалауларындағы курорттарымен Түркия әлем халқын өзіне тартуда. Өзбекстан елінің әйгілі өзбек мәдениетімен танысуға талай адам асық, өйткені бұл ел туристік нарықта беделді, Wegoplace саяхатқа арналған онлайн сервисі Өзбекстанды жалғыз аралауға қауіпсіз елдердің үздік бестігіне кіргізді. Айта кету керек, шетелдіктер, жалпы адам баласы жәдігерді көруге құмар. Ол ортағасырлық көк күмбезді ғимараттары бар, сәулет өнерінің ерекшелігімен көзге түсетін қалалары.

Қазақстан ежелгі Ұлы Жібек жолы мен ХХІ ғасырдың Жібек жолының алтын ортасындай, барлық түркітілдес мемлекеттер мен елдердің экономикалық, әлеуметтік, мәдени іс-шараларына қатысып, өз үлесін қосуда. Әзербайжан елінің астанасы Баку қаласы Қазақстанмен және Түрікменстанмен қатар Каспийдің жағасында орналасқанымен, басым бөлігін Үлкен және Кіші Кавказ таулары алып жатыр. Жағажай туризмінен бөлек, туристер ағылатын «Ичери Шехер» аталатын ескі шаһарымен де белгілі. Елдің ЮНЕСКО әлемдік мұраларының тізіміне енген көне ғимараттар кешені мемлекеттік қорғауға алынған. Қырғызстанның туристік саласы елдің таулары мен көлдеріне бағытталған және жылдам дамып келеді. Шетелдіктер көбіне тау туризмімен, мәдени-танымдық тұрғыда байытатын, оның ішінде бүркітпен аң аулау, альпинизм, атпен серуендеу, балық аулау, рафтинг сияқты орындарға баруға тырысады. Туристердің көпшілігі Тянь-Шань мен Памир-Алтайдың асқақ тауларын көруге барады. Қырғызстанның басты байлығы – әлемдегі терең таулы көлдердің бірі – Ыстықкөл. Көлдің солтүстік жағалауы өзінің курорттарымен және жағажайларымен танымал, оның ішінде ежелгі петроглифтер мекені болған Шолпан-Ата да бар. Шу алқабы шатқалдардың, таулы өзендер мен сарқырамалардың таңғажайып ландшафттарымен және көптеген минералды бұлақтарымен көзге түседі.

Бүгінгі күні түркітілдес мемлекеттер мен елдердің табиғи аймақтары түрлі өзгерістерге ұшырауда. Табиғатта болып жатқан өзгерістерге байланысты адам баласы алуан түрлі шаруашылық жайттарға тап болып отыр. Көп жағдайда туризмнің әсері басым орын алып тұр. Алайда халықаралық туризм түркітілдес мемлекеттер мен елдердің дамуына өз үлесін қосуда.

Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесі (Түркі Кеңесі), Түркі Академиясы, ТҮРКСОЙ ұйымдырының атқарып жатқан істері жоғары дәрежеде байқалады. Түркітілдес мемлекеттер мен елдердің арасында түрлі интеграциялық жолдар қарастырылып, халықаралық келісімдерге қол қойылуда. Мәселен, Түркі Кеңесінің саммиті барысында «Жібек жолын» жаңғырту жолдары талқыланды. Ежелден Ұлы Жібек жолы дүниежүзіне белгілі мәдени мұра болып саналатын көрікті нысан болып табылады. Сонау біздің дәуірімізден бұрынғы ІІ ғасырдан басталған бұл жол Еуропа мен Азияның - Батыс пен Шығыстың арасын жалғастырған көпір болған. Қазақстан жерінде екі бағытпен жалғасып, Сырдария мен Тянь-Шань тауларын жағалап, Арал маңы арқылы Батыс елдерімен байланыс тапқан. Заманауи Жібек жолы қазіргі

туризмге жол көрсеткендей, дүниежүзін түркітілдес мемлекеттер мен елдердің әсем табиғатына, көркем жерлеріне назарларын аудартты.

Туризм халықтың рекреациялық қажеттілігін (денсаулықты жақсарту, күш-қуатын қалпына келтіру, шығармашылығына қайта шабыт беру, түсіңкі көңілін көтеріп, өмірге құштарлығын арттыру үшін істелген іс, т.б.) қанағаттандырады. Сәйкесінше, ол мол кіріс кіргізеді. Қазіргі кезде пайдалы қазбалары жоқ көптеген мемлекеттер туризмді дамыту арқылы үлкен пайдаға кенеліп отыр. Ол рухани және мәдени дамуға, өнерге, ғылым мен техникаға серпін беріп, үлкен инновацияларға бағытталады. Адамаралық қарым-қатынасты жаңа деңгейге көтеріп, интеграцияны жеделдетеді. Сол жер, сол халық, сол елді барша әлем мен халықтарға танытап, шынайылыққа негізделген жарнама жасайды [3].

Туризм қазіргі таңда ел экономикасына үлкен әсерін тигізетін салалардың қатарына жатады. Жоғарыда аталып көрсетілген мәдени мұра, тарихи және табиғи орындардың әлемге танылуы елдегі туризмнің дамуымен тікелей байланысты. Елді халықаралық дәрежеде оң бағытта жарнамалау экономикалық табысқа әкеледі. Туристік қызметтің тиімділігі, әдетте, елге келушілердің санымен немесе туристік өнімдердің шығарылымының көлемімен анықталады. Туризм индустриясы өнеркәсіпті қолдайтын көптеген шағын бизнес кәсіпорындарын қамтиды, ал туризмнен түсетін түсім аймақ халқының кең тобына үлестіріледі, осылайша барша қоғам экономикалық пайда ала алады.

Туризм саласын дамытудың келесі бір жағымды жағы – туристердің жергілікті халықтың көпшілігі сияқты салықтарды төлеуге мәжбүр болуында. Қарапайым сату салығынан бөлек, туристер тікелей салықтарды да төлеп тұрады. Мәселен, әуежай алымдары, кіру және кедендік баждар, визалық алымдар және т.б. Демек, туризм белгілі бір аймақтың кірісін, жұмыспен қамтылуын және инвестицияларын арттыра алады. Сонымен, халықаралық туризм бірқатар маңызды функцияларды орындайды. Аталған мысалдар арқылы тек туризмнің көмегімен ел экономикасына қаншалықты кірістің келетініне куә болдық. Халықаралық туризм аталған секторда қызмет көрсететін өндірістерді құру арқылы экономиканы әртараптандыруға ықпал етеді.

Алайда, туризмді дамытудың оң салдарымен қатар, саланың теріс әсерін ұмытпау қажет. Жер, капитал, ресурстар үшін бәсекелестікте туризм саласы ауыл шаруашылығын және басқа да дәстүрлі жергілікті табыс көздерін ығыстырады. Салыстырмалы түрде туризм индустриясындағы жоғары жалақының болуы және соның әсерінен жұмыс күшінің сол жаққа ауысуы ауыл шаруашылығына кері әсерін тигізуде. Нәтижесінде, туристердің көптеп ағылуына байланысты тұтыну көлемі артып, қажетті тамақ өнімдеріне сұраныстың өсімі байқалады, ал жұмыс күшінің аз болуымен ауылшаруашылығы өнімдерінің көлемі одан әрі азая түседі. Сол себепті туризмді алмастырушы салаға емес, экономика үшін қосымша табыс көзіне айналдырған шарт.

Бір жағынан туризмнің дамуы елдерге өз экономикасын жақсартып, дамытуға ықпалын тигізіп жатса, екінші жағынан теріс жақтары да аз емес. Табиғи ресурстарды тиімсіз пайдалану және ауқымды тұтыну, белсенді урбандалу, халық санының қарқынды өсуі, реттеу тетіктерінің жоқтығы түркітілдес мемлекеттер мен елдерді күрделі экологиялық жағдайға әкеп соқтырады. Бұның барлығы адамға тікелей әсерін тигізіп қана қоймай, табиғаттағы барлық экожүйелерге, ауаға, суларға, жан-жануарларға, өсімдіктердің тіршілігіне үлкен зиян келтіреді. Каспий, Арал, Балқаш, Жерорта теңізі, өзен-көлдердің жағдайы мәз емес. Түркітілдес мемлекеттер мен елдердің ең өзекті мәселелерінің бірі ауыз сумен қамтылмауы, сондай-ақ ауылшаруашылық өндірісіне және азық-түлікпен қамтамасыз етілуіне үлкен зиян келтіретін шөлейттену болып табылады.

Осы орайда қарастырып жатқан тақырыбыма сәйкес туризм саласындағы бұл мәселелердің шешілу жолдарын халықаралық деңгейде түркітілдес елдер арасында зерттеген жөн деп санаймын. Ортақ мәселелердің шешімін бірге жасап, елдердің көркем табиғатын сақтап қалу жас ұрпақтың қолында. Экономиканы дамытып қана қоймай, туған еліміздің тағдырын ойлап, табиғаттың берген барлық байлығын ұтымды пайдалану, жерімізді көгалдандыру, табиғи қорларымызды үнемдеу, өскелең азаматтарға дұрыс экономикалық, экологиялық тәрбие беру, адам санасын арттыру – осының барлығы Жердегі барша адамзаттың алдында тұрған міндеті.

Біріншіден туризм – бұл маусымдық құбылыс ретінде саналғандықтан, мұны түркітілдес елдердің барлығы үшін ұтымды жолдардың бірі ретінде зерделесек болады. Әр елде туризмді белгілі бір маусымдарға сай ұйымдастырған дұрыс. Мәселен, Қазақстан мен Қырғызстан елдері қысқы туризмді дамытуда жоғары әлеуетке ие. Солтүстік аймақтар шаңғы, коньки тебуге қолайлы болса, оңтүстікте орналасқан таулы аймақтарда сноуборд тебуге қолайлы саналады. Әзербайжан және Өзбекстан мемлекеттеріндегі климат ылғалды болуы себебінен туристердің күзде келуіне ыңғайластырылған. Түркияға көктем-жаз айларында барған жөн деп есептеймін. Кей елдерде сұраныстың маусымдық ауытқуы төмендеуі мүмкін, бірақ бұл толығымен болдырмау деген сөз емес. Әр мемлекетте өз мауысымына сай, шетелдіктер үшін қолайлы және ұмытылмас демалыс болатындай етіп саяхаттауға болады.

Осылайша туризмді халықаралық дәрежеде мемлекеттермен өзара келісімге отыру арқылы шешуге болады әрі рационалды тұрғыда басқа салалардың дамуына кедергі келтірмеу жолдарын да қарастыруға болады. Бір жағынан туризмнің қарқынды дамуы және оған толық тәуелділіктің болуы экономикалық құлдырауға әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, бір аймақта туризмнің дамуы шектелмесе, елдегі табиғи және мәдени ресурстардың шамадан тыс пайдаланылуының салдарынан елдегі туристік аймақтар нашарлайды, жарамсыз болып, құнсызданады. Бұдан бөлек, туризм дамып келе жатқан аймақта инфляция қарқынының өсуін тудыруы мүмкін. Туристер өз қаражаттарын белгілі бір туристік аймақтың экономикасына салады. Бұл аймақтың кірісін арттыратындықтан, инфляциялық қысымға әкеледі. Азық-түлік, киім-кешек, көлік, тұрғын үй сияқты қажетті тауарлардың бағасы

көтеріледі. Шетелдіктердің аймақта тұрулары үшін ұсынылатын бағалар жергілікті тұрғындардың тұрғын үйлерге деген сұранысын темендетуі мүмкін. Соған байланысты, салыстырмалы түрде, аз табысқа ие жергілікті тұрғындар дамыған туризм индустриясы бар аудандарда аз шоғырланады. Ал ел үшін жергілікті тұрғындардың елдің әр ауданында тұрғандары маңызды болып табылады. Туризм экономикалық даму құралы ретінде айтарлықтай әлеуетке ие болғанымен, ол барлық экономикалық қарсылықтарға төтеп бере алмайды. Сол себепті әр елдегі туризмді өз маусымына сай дамытқан дұрыс шешім деп ойлаймын.

Туризмнің тым белсенді түрде дамуы елге үлкен зардаптар әкелетіндігі жайлы жоғарыда баяндалды. Түркітілдес мемлекеттер мен елдер өз арасында осы сынды мәселелер мен қиындықтарды шешіп, бастамалар мен жобаларды бірлесіп қолға алуға талпыныс жасауы тиіс. Осы орайда Орталық Азия елдерінің ішінде Қазақстанда аталған салада түрлі талқылаулар мен идеялар ортаға салынууда. Солардың бірі ретінде 2022 жылдың қазан айында өткен конференцияны атап кетсек болады. «Түркі әлемінің бесігі» саналатын Түркістан қаласында өткен конференцияға 400-ден астам делегат қатысып, дүниежүзілік мұра объектілерін басқару, сақтау және қалпына келтіру, сондай-ақ туризм, маркетинг салалары бойынша түрлі мәселелерді талқыға салды. Аты аңызға айналған Қожа Ахмет Ясауидің түркі халықтары алдындағы тұлғалық рөлі және еңбектері жайында сөз қозғалған болатын. Маңызды іс-шарада туристік кластерді және соған байланысты мұра объектілерін басқарудың маңыздылығы, өңірдегі туризмнің дамуының жалғастырылуы және мәдени аймақтарға кері әсер ететін түрлі жағдайларды азайту жолдары қарастырылды. Осыған байланысты халықаралық бастаманың маңызды құрамдас бөлігі ретінде «Киелі маңызы бар объектілерде тұрақты туризмді дамыту» атты Түркістан декларациясының қабылдануын айта кеткен жөн [4]. Бұдан бөлек, 2023 жылдың 3 қарашасында еліміздің елордасы – Астана қаласында түркі мемлекеттері ұйымының X саммиті өтті. Саммитке түркітілдес мемлекеттерінің басшылары қатысып, маңызды жобаларды талқылады. Жиында «Түркі әлемінің келешегі – 2040» деп аталатын құжат бекітіліп, түркі елдеріне ортақ мақсаттар мен міндеттер сөз етілді [5]. Осы және басқа да жоғарыда баяндалған жиындарды көптеп өткізген дұрыс деп санаймын. Себебі түркітілдес мемлекеттердің бірігуімен әртүрлі аймақтық проблемаларды шешуге, соның ішінде туризм саласындағы мәселелерге байланысты оң қадамдарға бастайтын жолдарды бірге құруға мүмкіндік ашылады.

Қарастырылып жатқан аймақтағы туризмді дұрыс бағытта дамытуға тек мемлекет басшылығы ғана емес, жергілікті халықтың да қосар үлесі көп. Әр адамның туризмді дұрыс дамыту мақсатында құрған жобасы не болмаса атқарған әр ісі үлкен нәтиже бермек. Белгілі бір саланы дамытуда жастардың атқаратын рөлі зор. Тіпті қаланың таза болуы туризмге жағымды әсерін береді. Ал тазалықты қолға алып жатқан еріктілер қатарындағы адамдардың жартысынан көбі жастар. Жаңа бастамаларда жастарды қолдау маңызды болып табылады. Сол себепті түркі мемлекеттерінде орналасқан әр білім ордасында туризм саласын жоғары деңгейде игеруге және қызығушылықтарын арттыруға жағдай жасау қажет. Күнделікті өмірде бақылап қарасақ, туризмді дамытатын

да, көбіне, жастар және елімізге сән келтіретін қаланы ластайтын да жастар. Осы орайда жастарды дұрыс бағытқа бұра отырып, екі жақта да қажетті нәтижелерге жете аламыз. Әр елдегі жастарды дұрыс бағытта тәрбиелеу арқылы елдегі қалалар немесе табиғи аймақтардың одан әрі жақсаруына кепілдік бере аламыз. Ал халықаралық дәрежедегі мәселелерге келер болсақ, қазақ халқы «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» деп бекер айтпаған болар. Дамуда және түрлі ғаламдық мәселелерді қарастыруда әрдайым бірігіп жол бастаған әлдеқайда дұрыс деп ойлаймын. Келешектегі бірігіп жасалатын үлкен қадамдар, бүгіннен басталатын кішкентай қадамдардың нәтижесі деп білемін.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. «ҚазАқпарат» Халықаралық ақпарат агенттігі. Қасым-Жомарт Тоқаев туризм саласын дамыту үшін қандай міндеттер қойды - 24.08.2019
2. Қазақ энциклопедиясы. Қазақстандағы туризм, URL: <http://kk.encyclopedia.kz/index.php?title=Туризм&oldid=609606>, (электронды ресурс)
3. Уикипедия – ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет. Туризм.
4. Түркістан облысы әкімдігі «60 международных экспертов из 20 стран мира собрались в Туркестане» - 22.10.2022 (электронды ресурс)
5. Түркі мемлекеттері ұйымының X саммиті - 03.11.2023, URL: <https://www.akorda.kz/kz/turki-memleketteri-uyumynyn-x-sammiti-otti-3103641> - ҚР Президентінің ресми сайты (электронды ресурс)

ZAHİREDDİN MUHAMMED BABÜR'ÜN "BABÜRNAME" ADLI COĞRAFI ESERİNDE TÜRK HALKLARININ GELENEKSEL SPOR OYUNLARININ ANLATIMI

Kadirova H.N.

T.N.Kori-Niyazi Adını Taşıyan Özbekistan Pedagoji Bilimleri Bilimsel Araştırma Enstitüsü 1. sınıf doktora öğrencisi PhD, doçent gör.

<http://orcid.org/0000-0002-0975-8307>

ÖZET

Makalede, büyük Türk generali ve şairi Zahiraddin Muhammed Babür'ün doğuşu, babası Ömerşeyh Mirza'dan sonra Andican tahtına geçmesi, devlet yönetimindeki başarı ve hataları, zaferleri ve yenilgileri, psiko-fizyolojik durumu anlatılmaktadır. komutanlarının ve askerlerinin portresi, Orta Asya'nın büyük şehirlerinin siyasi ve ekonomik durumu, Kabil ve Gazne'nin kontrolü altındaki çok sayıda kaza, bölgelerin dünya üzerindeki konumu, coğrafi yapısı, ülke sınırları, nehirleri, sularının tadı, dağlar, yerel halkın gelenekleri ve etnografyası, bitki örtüsü ve nadirlikleri, hayvanlar aleminin kuşları ve hayvanları ve çeşitli kuşlar, Ayrıca hava durumunun karşılıklı karşılaştırılması ile birlikte Türk halklarının geleneksel sport oyunları alanda üst düzeyde kullanılan güreş, okçuluk, çavgon gibi geleneksel spor oyunlarının savaş alanında atılan her adım tasvir edilip, Türk halkların ustaca savaşılabildiği, komutan ve askerlerin çavgonun düşüncelerine üst düzeyde hakim oldukları ve yaydan atış yaparken nadiren hata yaptıkları, Zahiraddin Muhammed Babür'ün Şeybani Han'la olan savaşta yaydan ateş ederek kendisi de bu savaşa dahil olduğu savaş olayları ve "Babürname" eserine ilişkin bilgiler gün yüzüne çıktığı yazılmış.

Anahtar kelimeler: Zahiraddin Muhammed Babür, "Babürname", coğrafya, Türk halkları, güreş, çavgon, okçuluk, ok ve yay, güreşçi pehlivan.

ОПИСАНИЕ ТРАДИЦИОННЫХ СПОРТИВНЫХ ИГР ТУРЕЦКОГО НАРОДА В ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ТРУДЕ «БАБУРНОМА»

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены рождение Захириддина Мухаммада Бабура, великого турецкого полководца, короля и поэта, и его восшествие на андижанский престол после отца Умаршейха Мирзы, его успехи и ошибки в государственном управлении, победы и поражения, психофизиологический портрет. его командиров и воинов, а также политическое положение крупных городов Средней Азии.- экономическое положение, многие округа в распоряжении городов Кабул и Газна, расположение на земном шаре, географическое строение, государственные границы, реки, вкус воды, окружение горами,

уникальность гор, традиции и этнография местного населения по пути в Северную Индию, Флора и фауна и их редкость, птицы и звери в животном мире и различные птицы, а также сравнение погода, изображения традиционных спортивных игр тюркских народов, таких как борьба, чавгон, стрельба из лука, которые на высоком уровне используются в военной области на каждом шагу.

Сведения о том, как умело сражаются узбеки и как воины и командиры на высоком уровне овладели мыслью воина и редко допускают ошибки при стрельбе из лука, Захириддин Бабур участвовал в батальных сценах с Шайбани-ханом, стреляя из лука, а также поступившая к нам информация о произведении «Бабурнаме».

Ключевые слова: Захиреддин Мухаммед Бабур, «Бабурнаме», география, турецкий народ, борьба, чавгон, стрельба из лука, лук и стрелы, борец.

DESCRIPTION OF TRADITIONAL SPORTS GAMES OF THE TURKISH PEOPLE IN THE GEOGRAPHICAL WORK "BABURNOM" BY ZAKHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR

ANNOTATION

The article examines the birth of Zakhiriddin Muhammad Babur, the great Turkish commander, king and poet, and his accession to the Andijan throne after his father Umarsheikh Mirza, his successes and mistakes in public administration, victories and defeats, and a psychophysiological portrait. its commanders and warriors, as well as the political situation of large cities in Central Asia. - economic situation, many districts at the disposal of the cities of Kabul and Ghazna, location on the globe, geographical structure, state borders, rivers, taste of water, surrounded by mountains, uniqueness of mountains, traditions and ethnography of the local population on the way to Northern India, Flora and fauna and their rarity, birds and animals in the animal world and various birds, as well as comparison of weather, images of traditional sports games of the Turkic peoples, such as wrestling, chavgon, archery, which are used at a high level in the military field at every step.

Information about how skillfully the Uzbeks fight and how warriors and commanders have mastered the warrior's thoughts at a high level and rarely make mistakes when shooting from a bow, Zakhiriddin Babur participated in battle scenes with Shaibani Khan, shooting from a bow, as well as information that came to us about the work "Baburname".

Keywords: Zahiriddin Muhammed Babur, Boburname, geographical area, Turkic peoples, wrestling, chavgon, archery, bowman, wrestling wrestler.

GİRİŞ

Tarihi eserlerin araştırılmasının mutlaka geleceğe faydalı yönleri vardır. Türk halklarının tarihi binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Türk halklarının kendine

özgü gelenekleri, örf-adetü, edebiyatı, sanatı ve yaşadıkları coğrafi konum övgüye değerdir.

Özbekistan Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev, Âli Meclis Senatosu'nun yeni oluşumunun ilk oturumunda ulusal tarihi anlamının öneminden bahsetti. "Babür, 12 bin askerle 100 bin askeri mağlup etti. O dönemde bunu yapmak mümkün müydü? Hayır. Büyükbabamıza ne yardım etti? Vatanseverlik, gurur, zeka. Bugün Babür'den çok bahsediyorum. Alt meclis toplantısında da konuştum. Genel olarak, bu günlerde tarihimizin çoğunu okumaya çalışıyorum. Maalesef Sovyet döneminde bize sadece Puşkin ve Lermontov'un büyükbabalarının küllerinin nereye döküldüğü öğretildi. Alişer Navoi veya Babür'u öğretmedi" diye söylemiş [11].

Zahireddin Muhammed Babür kimdir? O neler yaptı? Büyük kral, klasik şair, teorisyen, edebiyat eleştirmeni, hukukçu, dilbilimci, sanat eleştirmeni, etnograf, hayvan ve bitki dünyası uzmanı, çok yönlü faaliyet ve yaratıcılığın sahibidir. Bir "Babürname" onun yirmiden fazla alana olan ilgisinin açık bir örneğidir.

Zahireddin Muhammed Babür 14 Şubat 1483'te Andican'da Fergana valisi Ömer Şeyh Mirza'nın ailesinde doğdu. Bu dönemde Orta Asya ve Horasan'daki çeşitli valiler, kardeşler, amcalar ve kuzenler arasında büyük dedeleri Emir Timur'un kurduğu büyük devletin mülkiyeti için mücadeleler nihayet yoğunlaşmıştı.

Küçük yaşlardan itibaren edebiyata, güzel sanatlara ve tabiat güzelliklerine aşık olan Zaheriddin Babür tüm Timurlu şehzadeleri gibi bu ilimlerin temelini, olgun hocaların rehberliğinde babasının sarayında edinmiştir. Ancak kaygısız gençliği uzun sürmedi. 1494'te yetim kaldı. 12 yaşındayken Fergana ulusun valisi olarak babasının yerine geçen Babür, kalemi kılıca çevirerek Andican tahtını korumak için kardeşi Cihangir Mirza, amcası Sultan Ahmed Mirza, amcası Sultan Mahmud Han ve taht için diğer rakiplerle savaşmak zorunda kaldı.

Nisan 1526'da Hindistan Sultanı İbrahim Lodi ile Panipat savaşında ve Mart 1527'de Chitora valisi Rano Sango ile Babür üstünlüğü ele geçirdi. Tarihi verilere göre, Delhi hükümdarı İbrahim Sultan'ın politikalarından memnun olmayan Pencap valileri Babür'ün Hindistan'a yürüyüşünde Babür'u kullanmış ve "Sikri" savaşındaki bu zafer Babür'ün Hindistan'da hakimiyetini kurmasına yardımcı olmuştur. Uzun süre "Babüri hanedanı" kurma fırsatını verdi. Avrupa tarihinde "Büyük Moğollar" adıyla "tuhaf bir şekilde ünlü" olan "Babüri hanedanı", Hindistan'ı 330 yıl yönetmiştir.

YÖNTEM

Babür'ün bıraktığı en önemli ve en büyük yaratıcı miras, Orta Asya, Afganistan, Hindistan ve İran halklarının tarihi, coğrafyası, etnografyası hakkında nadide ve değerli bilgiler içermektedir ve o zamanın klasik Özbek edebiyatı ve edebi dili parlak bir örneği "Babürname" eseridir.

Bu eserin mevcut tam metni, 1857 yılında Türkolog N.I. İlmipsky tarafından Kazan'da, onun basım yöntemlerini gösteren dört sayfalık Rusça önsözle birlikte basılmıştır [7;4].

1905 yılında İngiliz şarkşinası A.Beveridge hanım Haydarabad'da bulunan "Babürname" el yazmasının tıpkıbasımını yayınladı. Ancak eserin bu nüshasının nerede ve kim tarafından kopyalandığı konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır [7;4].

"Babürname" eseri Türk dilinde çevrilerek Ankara nüshası olarak muhafaza edilmektedir [1].

M.Sale bunu Rusçaya da tercüme etmeyi başarmıştır [3].

Hindistan'ın büyük entelektüel yavrucuğu, devlet adamı Javaharlal Nehru "Hindistan'ın Açılışı" ve "Dünya Tarihine Bir Bakış" adlı eserlerinde Zahiraddin Muhammed Babür hakkında şu düşünceleri dile getirmiştir: "Babür büyüleyici bir insandır. Rönesans hükümdarının gerçek bir örneği. Cesur ve girişimci bir adamdı. Babür, son derece kültürlü ve çekici insanlar arasında en başarılı insanlardan biriydi. Mezhepçilik gibi taassub ve taassublardan uzaktı... Babür özellikle sanatı ve edebiyatı severdi" [8; 3-4].

Babür büyük bir tarihi şahsiyet olarak Avrupalı ve Amerikalı şarkşunas tarihçilerin ilgisini çekmiştir. İngiliz tarihçisi Edvard Holden, öncelikle Babür'u ünlü Julius Sezar'la karşılaştırmayı gerekli buluyor: "Karakter olarak Babür, Sezar'dan daha sevimsidir" Alnında onun yüksek fazilet erdemli insan olduğu yazılıdır" [8;4].

"Babürname"yı farsçaya çeviren Rashid Akhtar Nadvi Bayram Khan'ın oğlu Abdurahim Hanon'un ilk farsça çevirisi hakkında şöyle yazıyor: "Bundan sonra dünya halkları ilk kez büyük veliaht Babür'ün aynı zamanda mülkiyet kelimesinin imparatoru olduğunu öğrendi" [8;11].

İngiliz şarkşunas bilim insanı Monstuart Elphinstone'un "Babürname" ve ana karakteriyle ilgili şu yorumu dikkat çekicidir: "Bu anılarda büyük Türk kralının hayatı ayrıntılı olarak anlatılmakta, kişisel duyguları her türlü abartı ve örtüden uzaktır. Onun tarzı sade ve cesur, canlı ve figüratiftir. Çağdaşlarının yüzlerini, geleneklerini, özlemlerini, eylemlerini bir ayna gibi net bir şekilde anlatıyor. Bu yönüyle bu eser, Asya'daki gerçek anlamda tarihi bir imajın tek örneğidir. Babür askerinin görünüşünü, kıyafetlerini, mizacını ve alışkanlıklarını anlatıyor, ülkeleri, iklimini, doğasını, ekonomisini, sanatını ve zanaatını anlatıyor. Ancak yazarın parlak karakteri esere en büyük çekiciliği katıyor" [8;12].

BULGULAR

Makalede, Timurluların değerli temsilcisi, büyük Türk generali, kral ve şair, "büyüleyici kişi" Zahiraddin Muhammed Babür'ün doğuşu, babası Ömerşeyh Mirza'dan sonra Andican tahtına çıkışı, generallerinden askerlerine kadar hayatı boyunca tanıştığı insanların listesi - psikolojik-fizyolojik özellikleri portrenin açıklaması anlatılmaktadır ayrıca, Fergana bölgesinin, başkenti Andican'ın, Orta Asya'nın büyük şehirlerinin siyasi ve ekonomik durumu: Semerkant, Buhara, Karshi, Shahrisabz, Osh, Urganch, Oratepa, Termiz ve diğer şehirler Kabil, Gazne ve birçok ilçe hakkında son derece nadir bilgiler, kontrolleri altındaki bölgeler, Kuzey Hindistan topraklarının coğrafi, biyolojik, zoolojik, jeolojik tanımları, Türk geleneksel sporlarıoyunları yanı, chavgon, okçuluk, güreş gibi halk oyunları askeri alanda çokça

kullanılır, savaş alanını anlatırken yaydan atış yaparken nadiren hata yaparlar, Özbekler ustalıklarla savaşır ve chavgon oyunu da yaygındır, bu nedenle askerler ve komutanlar düşman tarafının bu tür sporlar hakkındaki bilgisinin yüksek olduğu bu oyun, 16. yüzyılın tüm alanları için değerli bir eser olan "Babürname" adlı eserin farklı dillere çevrilmiş nüshası, biz de bu güne kadar bize ulaşan Londra ve Kazan seçenekleriyle ilgili bilgileri araştırdık.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Zahreddin Muhammed Babür adlı değerli eserinde toprak, dağlar, nehirler, hayvan ve bitki dünyası ile halkın yaşam tarzı hakkında bilgiler kaydetmiştir. Özellikle Türk halklarının geleneksel sporlar oyunları eserde dikkatten kaçmamıştır. Babür, eserdeki savaş sahnelerini ve kişileri anlatırken güreş, okçuluk, chavgon gibi sporları sıralıyor. Babür'un kendisi bile yetenekli bir okçu olduğunu iddia ediyor.

Örneğin "pehlivan" ve "güreşçi pehlivan" kelimeleri Özbek dilinin farklı lehçelerinde farklı şekilde ifade edilmektedir. "Babürname" yazarının hizmeti sayesinde bu kelimenin "mükemmel" ve "güçlü" şeklindeki ifadelerine de rastlıyoruz¹. "Özbekler mükemmel insanı güçlü olduğunu söylerler. Babür, 899 (1494) yıl olaylarını yazarken, Semerkant Valisi Jonibek Doldoy (duldoym)²'in, Şeybani Han'ın elçisini savaşa davet ettiğini yazıyor: [8;28].

Dokuz yüz on birinci yılın (1505-1506) olayları hakkında yazarken, Pahlavon Muhammed Busaid'i güreşte önder hemde şiir yazdığını, melodileri ve desenler yaptığını anlatır"[8; 141].

Dokuz yüz otuz beşinci yıl (1528-1529) olayları: "Pılavdan³ önce hediye takdim ederken önümüzde bulunan adada sarhoş develer ve filler savaşa sokuldu. Ayrıca birkaç koçu da dövdüler. Daha sonra pehlivanlar güreş yaptılar" diye yazmış. Dolayısıyla Zahirüddin Babür'ün Hindistan'da da bir güreş müsabakası düzenlediğini anlamak mümkündür[8; 259].

Dokuz yüz otuz beşinci yıl (1528-1529) olaylarında "Odampur'un karşısına ulaştığımızda kampın (shomiyona)⁴ yakınındaki bir adaya şömine⁵ (ma'jun)ler yapıp yayıldı. O günü Sadik ve Kulal güreştiler. Kulal bugüne kadar çeşitli iddialarda bulundu. Agra'da yürüdüğü yol yorgunluğunu yazacağım deyip, özür dilerken ve yirmi gün mühlet istedi. Bu sürenin üzerinden kırk-elli gün geçti. Bugün

¹ Boka (Türkçe - mükemmel, güçlü) çeşitli geleneksel bayramlarda ve törenlerde düzenlenen güreş müsabakalarına katılan bir pehlivan, pehlivandır.

² Doldoy/duldoym bir Özbek kabilesinin adı. Q.Ergaşev. H.Hamidov. ÖZBEKİSTAN'IN TARİHİ. sayfa 102-103.

³ Pılav-Özbeklerin pırınç ve avuçla yapılmış geleneksel yemeği.

⁴Shamiyona - padişahın çadırı.

<https://staff.tiame.uz/storage/users/647/books/c4UDO6cojjKzs4YCIJnEjS2vXxaQmKeaT68VbrNM.pdf>

⁵Şömine (Fransızca: cheminée) mekânları ısıtmak ve bazen yöresel olarak yemek pişirmek vb.

amaçlarla içinde ateş yakılan bir bölmeye sahip olan mimari yapı

[.https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%8F](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%8F)

güreşe girmek zorunda kaldı. Sadik iyi bir güreşe girdi de, Kulal'ı çok kolay devirdi" [8;266] diye yazmış. Yazılmış kaynaktan anlaşılıyor ki Babür'ün maiyetinin her zaman güreş müsabakaları düzenlediğini anlamak mümkündür.

Yine bu yılki olaylar hakkında yazarken, Dost Yasin Hayr'e pehlivan Sadik'le değil diğer pehlivanlarla dövüşmesi emredildi. Kurala aykırı olarak en mükemmel pehlivanların ilk önce güreşmesi emredildi. Yasin Hayr sekiz kişiyle iyi güreş etti[8; 266-267] Dost Yasin Hayr'ı ne kadar mukemmel, güçlü pehlivan insan olduğunu belirtmiş.

Dokuz yüz on birinci yıl (1505-1506) olaylarında Harezmi şehrinin Şeybani Han tarafından kuşatıldığını yazmış. "Horazm erkekleri büyük bir cesaret gösterdiler, mücadelede hiçbir hata yapmadılar. Öyle ok atış yaptılar ki, birçok kez yaydan kalkanların, zırhdan, hatta bazen iki kat , zırh içinden geçirip yaydan atış yapıyorlardı" diye yazmış [8; 127]. Horezm erkekleri ne kadar yetenekli okçular olduklarını anlatmış.

Sekiz yüz doksan dokuz (1494) yılı olayları Hz. Hocani "Çok iyi atış yaptı. İlvasin'e (yabani kuş)⁶ sıklıkla tüylü ve tüysüz oklar isabet ediyordu. Çoğu durumda, hedefe yerleştirilen balkabağını sahanın başından itibaren vurur. Ömrünün sonunda şişmanken bile ince bir okla sülün ve bıldırcınları vurmuş ve nadiren hata yapmıştı. Kuşçuydu, kuşları avlardı, iyi de avlanırdı. Uluğbek Mirza'dan sonra onun gibi bir kuş kralı gelmedi" diye okçulukta çok yüksek düzeyde beceriye sahip olduğunu anlatmış [8;39].

Zahireddin Muhammed Babür bir diğer emir Hasan Ya'kubbek'i "Çocuk karakter, yetenekli, güzel konuşan ve samimi bir insandı. Cesur bir adamdı. Oku çok iyi atar, çavgon'u iyi oynar, zemin katı iyi bir sıçratırdı" diye, okçuluk ve çavgon oyununda eşsiz bir yeteneğe sahip olduğunu söylüyormuş [7;23].

Ayrıca Zahireddin Muhammed Babür Taşkent'i o dönemde "Şoş" ve "Çoç" olarak da anıldığını ve "yayı çaç" (Taşkent yayı), yani okçular ülkesi olarak tanımlanıyordu [8;31].

Dokuz yüz altıncı yıl (1500-1501) olaylarında Şeybani Han Semerkand'ı işgal etmek üzere gelipte kuşatma yaparak savaşta "Ben kapı üzründen yayla ok atardım"-diye Babür yay kullanma becerisinden de bahsettiş. Aynı zamanda, "Yakınımdaki bazı askerlerde yayla ok atıyordu. Yukarıdan yağın yay okları etkisiyle Hoca Hızır camisinden geçemediler bile. Oradan döndüler. Kuşatmanın bir başka günü, Şeyhzade kapısının üzerinden atış yaparken boz bir atlının atını okla iyice vurdum. Gün o kurşunla bitti" [8;82-83].

Dokuz yüz sekizinci yıl (1502-1503) olayları: " Yayımdaki oku tahmin ederek çok iyi atış yaptım. Boynuna az kalsa dokunuyordu. Telaşla kapıya girince sağ kanat tarafa gitti" - diye yazıymış [8:95].

Bu komployu hayal edersek, Babür okçulukta çok yetenekli olduğunu, hiçbir oku hatala atmaması, oku israf etmemesi, düşman okundan kaçipta kurtulamazlığı, aynı

⁶ İlvasin-etleri için avlanan yabani kuşlardır. Sülün, keklik, bıldırcın, yaban ördeği, serçe, güvercin, sakarmeke, çulluk vb. kuşların ortak adı. I. ağlarla, tuzaklarla veya silahlarla yakalandı. I.'nin eti çoğunlukla çorba, kebab ve güveçte kullanılıyor. pilav vb. özel yemekler hazırlanır.

zamanda Zahiriddin Muhammed Babür büyük dedemizin bu kuşatma savaşında eli yüksek olduğu sonucuna varılabilir.

REFERANSLAR

1. Zahiriddin Muhammad Babür, Vekayi' Babür'in hatirati, Gilt I-II Ankara.
2. Babür Zaxiraddin Muxammed. Babür-name Zapiski Babüra. Tashkent Glavnaya redaksiya ensiklopediy, 1992.
3. Babürname, zapiski Babüra. Tashkent, 1958.
4. Bessennie istochniki nashey kulturi. O rukopisyax v bibliotekax Velikobritanii. <https://www.gazeta.uz/ru/2017/07/05/manuscripts/>
5. Kazakova R.M. Istoriya sozdaniya i kulturno-istoricheskoye znachenije teksta «Babür name». Epigrammi Babüra//Obrazovaniye i inivatsionnie issledovaniya, 2022, № 7.
6. Konrad. N. I. Zapad i Vostok: st. / N. I. Konrad. M.: Gl. red, vost. lit.. 1972.-496 s.
7. P.Shamsiyev, S.Mirzayev, E.Mano, S.Hasanov nashrga tayyorlagan „Boburnoma“ asarini hozirgi uzbek tiliga V.Rahmonov va K.Mullaxo‘jayeva tabdil qilgan. “O‘qituvchi” “ nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent – 2008.
8. P.Shamsiyev. Zahiriddin Muhammad Bobur. «Boburnoma», «Yangi asr avlodi», 2024.
9. Chagatai-Persian Glossary of Unusual Terms in the Vaqiat-i Babüri. Collection Area: Oriental Manuscripts. Reference: Add MS 26319. ff. 11v-16r https://blogs.bl.uk/asian-and-african/2020/09/curating-curation.html#Babüri%20BB.&rlz=1C1IXYC_ru
10. Making Sense of the British Library's Chagatai Collections. <https://www.google.com/search?q=%20ABCHagataiPersian+Glossary+of+Unusual+Terms+in+the+Vaqiat>
11. <https://kun.uz/news/2020/01/20/bizga-navoiy-yoki-boburni-oqitishmagan-shavkat-mirziyoyev-milliy-tarix-haqida-gapirdi>

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЛЕДОВЫХ ОПАСНОСТЕЙ НА КАСПИЙСКОМ И АРАЛЬСКОМ МОРЯХ: ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ

Мазнев С.

к.г.н., м.н.с., Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова

ORCID ID: 0000-0002-7187-1423

АННОТАЦИЯ

Актуальность изучения ледовых явлений на Аральском и Каспийском морях объясняется их хозяйственным освоением. По результатам сбора данных из открытых литературных источников, а также собственных камеральных и полевых исследований, представлена история изучения ледяного покрова и ледово-экзарационных процессов на Аральском и Каспийском морях. Показан ход изменения методики исследований, начиная с авиаразведок начала XX века до применения машинного обучения. Различия в степени изученности морей объясняются разным уровнем интереса к природопользованию на этих акваториях. Изучение борозд выпахивания на дне Аральского моря, где возможно проведение спутниковых и полевых исследований и где такой рельеф в настоящее время не формируется, является взаимодополняющим с исследованиями на Каспийском море, где ледовые воздействия можно наблюдать в настоящее время, но увидеть их следы гораздо сложнее. История исследований на Арале и Каспии шла по-разному, но к настоящему моменту арсенал методов и накопленный багаж знаний дают как возможность оценивать опасности, связанные со льдом на этих акваториях, так и применять разработанные здесь методы повсеместно.

Ключевые слова: экзарация, ледяной покров, ледяные торосистые образования, история исследований, изменения климата

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность изучения опасностей, связанных со льдом, на Аральском и Каспийском морях объясняется необходимостью защиты подводных и береговых инженерных сооружений и обеспечения их безопасной эксплуатации в ходе хозяйственной деятельности. На Аральском море позднее начало хозяйственного освоения обусловило невысокий уровень запроса природопользователей на научные исследования в данной области. На Каспийском же море, напротив, для нужд рыболовства и зверобойного промысла, а позднее – для разведки и эксплуатации месторождений, наблюдения за ледяным покровом и научные исследования ведутся уже около 100 лет.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В данной статье собраны результаты исследований ледовых процессов и явлений на Аральском и Каспийском морях, опубликованные в открытых источниках. В первую очередь, выбиралась информация, касающаяся воздействий льдов на берега и дно, и их влияния на хозяйственную деятельность человека. В данном исследовании также использованы собственные данные автора, полученные в ходе полевых исследований на Аральском и Каспийском морях с применением беспилотного летательного аппарата (БПЛА) и эхолота, а также при камеральной обработке спутниковых данных, полученных в некоммерческих открытых источниках (Яндекс.Карты, Google Maps, Bing Maps, ESRI World Imagery). Они составлены из снимков WorldView, QuickBird, IKONOS и GeoEye компании Maxar Technologies. Современные методы автоматической обработки спутниковой информации на основе машинного обучения разработаны ТОО «ICEMAN.KZ».

РЕЗУЛЬТАТЫ

Каспийское море. Освоение прибрежно-шельфовой зоны арктических морей во второй половине XX в. ознаменовало рост интереса к ее изучению, что привело к пониманию прикладной значимости учета опасных ледовых процессов. Для водоемов умеренной зоны это понимание пришло гораздо позднее, и проведение комплексных исследований опасных природных процессов и явлений на Каспийском море было продиктовано необходимостью обеспечения геозкологической безопасности его освоения и строительства инженерных объектов [1-10].

Льды и ледяные образования, в том числе стамухи, на Каспии исследуются с конца XIX века, когда было открыто 60 пунктов ледовых наблюдений [11]. Ледовая авиаразведка для нужд флота, рыболовства и зверобойного промысла началась силами Астраханской метеообсерватории с зимы 1927-28 гг. Авиаразведочные работы позволили изучить время формирования стамух, продолжительность их существования и распространение. Также изучались торосистость ледяного покрова и места формирования торосов. Непосредственно следы воздействий льдов на берега и дно исследуются с 1950-х годов. Воздействие льдов на дно Северного Каспия первым описал Б.И. Кошечкин (1958) [12]. Он исследовал следы деятельности «нагромождений» подвижных льдов («шрамы выпаживания») в районе Тюленьих островов. Он показал, что при высоте торосов в 35-40 см осадка составляет около 3 м, что превышает преобладающие глубины в том районе. Анализ распределения основных направлений «шрамов» и сопоставление этих направлений с направлением преобладающих ветров показали, что движение масс нагроможденного льда подчиняется господствующим ветрам и возбуждаемым ими течениям. По результатам авиаразведок П.И. Бухарицин выпустил публикацию (1984) [2], в которой выделил стамухи осеннего и зимнего происхождения, а также одиночные, кольцевые стамухи и барьеры стамух. Он первым показал, что в зимы с различной степенью суровости количество ледяных образований существенно отличается. П.И. Бухарицин (1984) [2] также

оценивал воздействие дрейфующих льдов на дно и берега и высказался о влиянии уровня Каспия на процессы торошения, используя данные авиаразведок. С зимы 1978-79 гг. для определения характеристик ледяного покрова и идентификации ледяных образований начали проводить дешифрирование спутниковых данных. С начала 2000-х годов в связи с разведкой и освоением месторождений на шельфе Каспия проводятся детальные исследования параметров стамух, их осадки и внутренней структуры [3, 4] и воздействий на дно [5], а также мониторинг ледовой обстановки [7] и моделирование [1]. Проводятся спутниковые исследования эволюции ледяного покрова при изменениях климата [13, 14].

Сложность изучения следов ледовых воздействий на дне Каспийского моря заключается в следующем. Сохранность микрорельефа на морском дне зависит от интенсивности гидродинамических процессов, и в целом, довольно низкая. Известно, что продолжительное время борозды выпаживания могут сохраняться лишь в районах закрытых бухт и архипелагов, защищенных от волн большей части румбов. Отмечается, что в илистых грунтах борозды могут существовать в течение 2-3 лет [2]. На большей же части дна акватории ледово-экзарационный рельеф сохраняется лишь в течение первых месяцев после освобождения акватории ото льда [6]. Первые же сильные шторма, случающиеся, как правило, уже весной, замывают следы ледовых воздействий. Провести съемку ледово-экзарационного рельефа на дне Каспийского моря впервые удалось в марте 2008 г. В рамках совместной экспедиции Государственного океанографического института имени Н.Н. Зубова и Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова по трассе трубопровода от месторождений имени Филановского и Корчагина сразу после очищения акватории ото льдов были параллельно проведены гидролокационная (сонарная) съемка с одновременным эхолотированием [6]. Она позволила установить наличие следов ледовых воздействий на глубинах до 12 м, что ранее не удавалось сделать из-за того, что съемки проводились в летние месяцы.

«Ямы застамушивания» [10] и ледово-экзарационные борозды [8] изучались в связи с оценкой нагрузок на подводные трубопроводы. Оценены основные глубины, на которых отмечены воздействия льдов на дно. В ходе дальнейших исследований было выявлено, что в зависимости от положения уровня моря, меняется локализация стамух на Северном Каспии, изменяются зоны воздействий льда на дно различной интенсивности [9].

Аральское море. Первые сведения о ледовом режиме Аральского моря в условно-естественный период были приведены в классической работе Л.С. Берга (1908) [15]. Отмечая замерзание в суровые зимы Малого моря и мелководных заливов и говоря, что море «нередко замерзает до о. Барса-кельмеса», Л.С. Берг считал, что «открытое море (центральный бассейн) обыкновенно, вследствие ветров, не покрывается льдом совсем» [15, с. 293]. Это ошибочное мнение существовало до начала 50-х годов, когда начались регулярные наблюдения за льдами. В 50-е – 60-е годы появился ряд работ о ледовом режиме Аральского моря [16-18]. Довольно полная характеристика элементов ледового режима Аральского моря

приведена в «Атласе льдов Аральского моря» (1970) [19]. Результаты спутникового мониторинга 1982-2009 гг. подтверждают, что в температурных условиях Аральского моря по сравнению с условно-естественным периодом произошли существенные изменения, они обусловлены, главным образом, уменьшением его глубин и теплозапаса [20]. Первым исследователем, обратившим внимание на следы на дне Аральского моря, был сотрудник Казахской Гидрометеорологической службы Б.А. Смердов (2008) [21]. По результатам аэровизуальных и наземных наблюдений он сделал вывод о происхождении «Аральских знаков» в ходе деятельности внеземных цивилизаций. В ходе собственных исследований автор показал, что обнаруженные на бывшем дне Аральского моря линейные формы рельефа (борозды), ранее не имевшие генетической трактовки, имеют ледовое происхождение [22]. Показаны природные условия, благоприятствовавшие ледовым воздействиям на дно, их эволюция с падением уровня моря. Оставленные на дне ледовые следы дают возможность реконструировать события, происходившие в прошлом.

ДИСКУССИЯ

Современная ледовая обстановка на Аральском море не способствует активным воздействиям льдов на берега и дно. Льды представляют мало опасности в силу слабого хозяйственного освоения остаточных водоемов Аральского моря. И если исследования ледово-экзарационного рельефа на его дне представляет лишь фундаментальный интерес, то на Каспийском море происходит активная деятельность по эксплуатации и разведке нефтегазовых месторождений, что обуславливает необходимость мониторинга опасностей, связанных со льдом. Полноценный мониторинг дрейфа льда [23], расположения, формирования и таяния стамух, [24] других характеристик ледяного покрова на всей акватории Северного Каспия начат LLP ICEMAN.KZ в 2014 году для обеспечения нефтедобывающих компаний всем комплексом ледовой информации (<https://iceman.kz/>). Предложена методика оценки ледовых воздействий на дно по данным РСА [25].

Происходящие в настоящий момент изменения климата [14] и уровня моря [26], в значительной степени влияют на ледовые условия и характер ледовых воздействий [9]. В настоящий момент, обладая арсеналом спутниковых методов, на основе накопленных знаний, с учётом прогнозов мы можем давать качественную оценку интенсивности ледовых воздействий на те или иные участки дна водоемов. Использование Каспийского моря в качестве модельной акватории дает возможность подходить к прогнозам опасностей, связанных со льдом на новом уровне.

Изучение борозд выпахивания на дне Аральского моря, где возможно проведение спутниковых и полевых исследований и где такой рельеф в настоящее время не формируется, является взаимодополняющим с исследованиями на Каспийском море, где ледовые воздействия можно наблюдать в настоящее время, а увидеть их следы гораздо сложнее.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Аральское и Каспийское моря в различной степени изучены с точки зрения ледовых опасностей. Это объясняется разной степенью их хозяйственного освоения. История исследований также шла по-разному, но к настоящему моменту арсенал методов и накопленный багаж знаний дают как возможность оценивать опасности, связанные со льдом, как на этих акваториях, так и применять разработанные здесь методы повсеместно.

БЛАГОДАРНОСТИ

Исследование выполнено в рамках государственного задания НИЛ геоэкологии Севера географического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова, номер ЦИТИС 121051100167-1.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев О.М., Иванов Б.В. Применение одномерной термодинамической модели для расчета толщины ровного льда и интенсивности промерзания торосов для условий Северного Каспия // Метеорология и гидрология. 2012. №1. С. 50-56.
2. Бухарицин П.И. Особенности процессов торошения ледяного покрова северной части Каспийского моря // Водные ресурсы. 1984. № 6. С. 115-123.
3. Миронов Е.У., Гузенко Р.Б., Порубаев В.С., Харитонов В.В., Корнишин К.А., Ефимов Я.О. Морфометрия и внутренняя структура стамух в замерзающих морях России // Метеорология и гидрология. 2020. №4. С. 62-73.
4. Миронов Е.У., Порубаев В.С. Формирование гряд торосов в прибрежной части Карского моря и их морфометрические характеристики // Современные проблемы науки и образования. 2012. № 4. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=6707>.
5. Непоменко Л.Ф., Попова Н.В. Исследование экзарации морского дна торосистым льдом методами эхолокации и промеров со льда // Астраханский вестник экологического образования. 2018. Т. 46. №4. С. 35-49.
6. Огородов С.А., Архипов В.В. Экзарация дна Каспийского моря ледяными торосистыми образованиями // Доклады Академии наук. 2010. Т. 432. № 3. С. 403-407.
7. Фролов А.А., Асмус В.В., Землянов И.В., Зильберштейн О.И., Кровотынцев В.А., Мартыщенко В.А., Миронов Е.А. Комплексные исследования гидрометеорологической и ледовой обстановки в северо-западной части шельфа Каспийского моря на основе данных

- спутниковых и экспедиционных наблюдений и модельных расчетов // Метеорология и гидрология. 2009. №3. С. 20-34.
8. Fuglem M., Parr G., Jordaan I., Verlaan P., Peek R. Sea Ice Scour Depth and Width Parameters for Design of Pipelines in the Caspian Sea // Proceedings of the 22nd International Conference on Port and Ocean Engineering under Arctic Conditions – Espoo, Finland, 2013.
 9. Ogorodov S.A., Magaeva A.A., Maznev S.V., Yaitskaya N.A., Vernyayev S., Sigitov A., Kadranov Y. Ice features of the Northern Caspian under sea level fluctuations and ice coverage variations // Geography, Environment, Sustainability. 2020. No 3. P. 129-138
 10. Parr G., Fuglem M., Jordaan I., Verlaan P. Stamukha Pits – Input Characteristics for Design of Pipelines in the Caspian Sea. Proceedings of the 22nd International Conference on Port and Ocean Engineering under Arctic Conditions. – Espoo, Finland, 2013.
 11. Гидрометеорология и гидрохимия морей. Том IV. Каспийское море. Вып. 1. Гидрометеорологические условия. Под ред. Ф.С. Терзиева и др. – СПб.: Гидрометеоиздат, 1992. – 360 с.
 12. Кошечкин Б.И. Следы деятельности подвижных льдов на поверхности дна мелководных участков Северного Каспия // Труды Лаборатории аэрометодов АН СССР. 1958. Т. 6. С. 227-234.
 13. Kouraev A.V., Papa F., Mognard N.M., Buharizin P.I., Cazenave A., Cretaux J.-F., Dozortseva J., Remy F. Synergy of Active and Passive Satellite Microwave Data for the Study of First-Year Sea Ice in the Caspian and Aral Seas // IEEE transactions on geoscience and remote sensing. 2004. V. 42. No. 10. P. 2170-2176.
 14. Ивкина Н.И., Наурозбаева Ж.К. Изменение характеристик ледового режима казахстанской части Каспийского моря, в связи с изменением климата // Гидрометеорология и экология. 2015. № 2 (77). С. 29-35
 15. Берг Л.С. Аральское море. Опыт физико-географической монографии. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1908. – 580 с.
 16. Купецкий В.Н. Замерзает ли Аральское море? // Известия ВГО. 1959. Т. 92. Вып. 6. С. 542-546.
 17. Ромашкин В.С. Ледовые авиационные разведки на Аральском море // Труды института математики и механики АН УзССР. 1955. Вып. 6. С. 37-46.
 18. Сачкова Н.А. О ледовых условиях на Аральском море // Труды НИИАК. 1965. Вып. 17. С. 37-43.
 19. Атлас льдов Аральского моря – Ташкент: ФОЛ УГМС УзССР, 1970. – 64 с.
 20. Kouraev A.V., Kostianoy A.G., Lebedev S.A. Ice Cover and Sea Level of the Aral Sea from Satellite Altimetry and Radiometry (1992–2006) // Journal of Marine Systems. 2009. V. 76. No 3. P. 272–286.

21. Смердов Б.А. Следы на дне Аральского моря. Научное исследование. Алматы. 2008. URL: <https://textarchive.ru/c-1088611-pall.html>.
22. Maznev S.V., Ogorodov S.A., Baranskaya A.V., Vergun A.P., Arkhipov V.V., Bukharitsin P.I. Ice-gouging topography of the exposed Aral Sea bed // Remote Sensing. – 2019. – Vol. 11, no. 2. – P. 1–25.
23. Sigitov A., Kadranov Y., Vernyayev S., Vernyayeva I. Caspian Ice Cover Mobility. Proceedings of the 27th International Conference on Port and Ocean Engineering under Arctic Conditions, 12-16 June 2023, Glasgow, UK, p. 1-12.
24. Sigitov A., Kadranov Y., Vernyayev S. Analysis of Stamukhi Distribution in the Caspian Sea // Proceedings of the International Conference on Port and Ocean Engineering under Arctic Conditions, POAC.- Deft, the Netherlands, 2019. P. 1-14.
25. Maznev S., Vernyayev S., Kadranov Y., Sigitov A., Ogorodov S. Ice gouging pattern on the Northern Caspian derived from SAR data. Proceedings of the 27th International Conference on Port and Ocean Engineering under Arctic Conditions, 12-16 June 2023, Glasgow, UK, p. 1-8
26. Островская Е.В., Татарников В.О. К вопросу о причинах падения уровня каспийского моря в современный период // Астраханский вестник экологического образования. 2023. № 5 (77). С. 4-12.

KADERİ COĞRAFYAYA BAĞLI TÜRK DİLLERİ

Hayat ARAS

Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Almatı, Kazakistan

ÖZET

Coğrafi özellikler, coğrafi yerleşimler dikkate alınmadan dil biliminin tarihini incelemek, dillerin geçmişini belirlemek, geleceğini kurgulamak bilimsel gerçekliğe ters düşer. Yaşanılan toprakların bulunduğu konum, yüzey şekilleri, iklimi, bitki örtüsü, hayvanları gibi coğrafi faktörler, dilin tarihî süreç içerisindeki gelişiminde/değişiminde belirleyici ve büyük bir rol oynar.

İnsanlığın en önemli değerlerinden biri ve binlerce yıllık maddi, manevi kültür ürünlerinin taşıyıcısı, aktarıcısı olan dillerin büyük bir bölümü, küreselleşme ve küresel güçlerin dillerinin, kültürlerinin yoğun etkisi sonucunda hızla yok olmaya doğru sürüklenmektedir.

Çalışmada, dilin tanımını yaparak, genelde dünyadaki dillerin sayısı, özelde Türk dillerinin varlığı, durumu konuları ele alınmıştır. Elbette Türkler ve Türk dilleri bugün dünyanın birçok yerinde yaşamakta. Ancak bizim çalışmamızın alanı; Türk soylu ve Türk dilli yoğunluğun bulunduğu Çin, Rusya, İran, Afganistan, Moğolistan ve devlet dilinin Türkçe olduğu Türk Cumhuriyetleridir. Türk dillerinin tehlikelilik sınıflandırılması (Tehlikedeki Türk Dilleri: risk altında, kritik eşikte, ölüm derecesinde ve ölü diller) verilerek birkaç örnek dil (ağız, şive, lehçe) üzerinde durulmuştur. Ayrıca dilin, alışılmalı tanımlarına ek olarak coğrafyanın, dilin sürekliliğinde kader olup olmadığı, örnek Türk dilleriyle, lehçeleriyle, şiveleriyle ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Tehlikedeki Türk Dilleri, Coğrafi Faktörler, Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, İran İslam Cumhuriyeti

TURKISH LANGUAGES WHOSE FATE DEPENDS ON GEOGRAPHY

ABSTRACT

Examining the history of linguistics, identifying the past of languages, and envisioning their future without regard for geographical features and settlements is opposed to scientific truth. Geographic elements such as land location, surface shapes, climate, vegetation, and animals all have an important part in the language's creation and evolution over time.

Languages are the carrier and transmitter of thousands of years of material and spiritual cultural products. Globalization and the strong influence of global powers are leading to the extinction of many languages, which hold significant cultural value and have been passed down for centuries.

The study examined the number of languages in the globe and their status, with a focus on Turkish languages. Turks and their languages are widely spoken all over the world. However, the scope of our study is; The People's Republic of China, the Russian Federation, the Islamic Republic of Iran, Mongolia and the Turkish Republics where the state language is Turkish, have a large population of Turkish descendants and Turkish speakers. The danger classification of Turkic languages (Endangered Turkic Languages: at risk, at critical threshold, near death, and dead languages) is given and a few sample languages (dialects, accents, dialects) are emphasized. Additionally, in addition to the usual definitions of the language, whether geography is a destiny in the continuity of the language is discussed with sample Turkish languages, dialects, and accents.

Keywords: Endangered Turkic Languages, Geographical Factors, Russian Federation, People's Republic of China, Islamic Republic of Iran

GİRİŞ

Gerek tarihi Türk dillerinde gerekse çağdaş Türk dillerinde “sonsuz, ölümsüz, kalıcı, ebedi” anlamlarıyla karşımıza çıkan “bengü” sözcüğü Orhun Yazıtlarında, Bengütaşlarda daha çok tehditlere karşı korunmayı, saldırılara karşı savunmayı ve anlamına uygun olarak toprağın bütünlüğünü, devletin varlığını sonsuza dek, kalıcı olarak sürdürmeyi anlatır. Türkçenin bilinen ilk yazılı belgeleri olan Orhun Yazıtları’nda (Bengütaşlarda) yazılanların kapsamı sınırlı olsa da içerdiği soyut ve somut kavramlar, Türkçenin o dönemdeki dil zenginliğini, coğrafyasını, Türk ulusunun köklü tarihini, geleceğe inancını ortaya koyar. Aynı zamanda bir nutuk eseri olan anıtlarda, gelecek kuşaklara verilen mesajlardan belki de en önemlisi, sahip olunan coğrafyanın sınırlarının korunmasıdır. Türklerin, Ötüken’de oturdukları sürece sonsuza dek yaşayacakları Bengü İl’e vurgu yapılır ve Bengü İl’in terkedilmesi durumunda yok olunacağı üzerinde durulur. “Ötüken yış olursar bengü il tuta olurtaçı sen/Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın.” (KT G8) (SEVER) Evet, birçoğumuz Ötüken’den ayrılmışsak da halen Ötüken’de bekleyenlerimiz var.

Bugün bağımsız devletlere sahip Türk cumhuriyetleri dışında (Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) Rusya Federasyonu’nda, İran’da, Çin’de, Afganistan’da, Moğolistan’da, Balkan ülkelerinde yaşayan az konuşurlu Türk dilleri, egemen dil karşısında yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk ve Prof. Dr. Süer Eker öncülüğünde yürütülen çalışmada Tehlikedeki Türk Dilleri; risk altında (Ahıska Türkçesi, Başkurtça, Çuvaşça, Hakasça, Kırım Tatarcası, Nogayca, Tuvaca, Yakutça), kritik eşikte (Afşar Dili, Çalkanca, Dolganca, Gagauzca, Halaçça, Kumandı Türkçesi, Pamir Kırgızcası, Sibiryա Tatarcası, Şorca, Telengitçe, Teleütçe, Tofaca, Tuba Dili), ölüm derecesinde (Çulım Türkçesi, Dayı Dili, Duha Dili, Horasan Türkçesi, Fu-yü Kırgızcası, Kırımçakça, Karayca, Lopnor Türkçesi, Salarca, Sarı Uygurca, Sungur Türkçesi, Truhmence, Urumca) ve ölü diller (Kumanca, Soyotça) olmak üzere 4 başlıkta ele alınmıştır. (<https://tehlikedekidiller.com/>)

UNESCO, var olan dillerin sayısı hakkında tam değil yaklaşık (6700 dil) bir sayı vermektedir. Bunun çeşitli sebepleri olmakla birlikte, en birinci nedeni o dile ait şive ve lehçelerin özellikle siyasal kaygılardan, siyasal yapılanmalardan, coğrafi sınırlardan dolayı mevcut dilin içinde yer almasından veya al(a)mamasından kaynaklanmasıdır. Örneğin Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Kırgız Türkçesi ayrı devletlerde kullanılmalarından dolayı iki ayrı dil kabul edilir. Ama buna karşın Çin, Rusya, İran, Moğolistan gibi devletlerin içinde sayıları oldukça az olan diller hâkim diller içinde yok sayılabiliyor.

Kaçalın'e göre; Bugün konuşulan yazılan Türk dillerinin sayısı yirmi beşi bulunmaktadır. Bu sayı bazı araştırmacılarca çeşitli ağızların da sayıya katılmasıyla otuza, otuzun da üzerine çıkmaktadır. Bugün edebî yazı dili olan Hakasça ve Altayca gibi Güney Sibirya Türk dillerinin tarihte, 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında birkaç dilden veya ağızdan oluştuklarını, Afganistan, İran ve Arabistan ile Balkanlardaki Oğuzca kökenli ağızların da sayılması gerektiğini düşünürsek rakam kırkı geçmektedir. (KAÇALIN: 2013, 13)

Binlerce yıl öncesinde göçebe, sonra yarı göçebe, yerleşik olan ancak bugün çoğunluğu yerleşik olan Türkler, bu özelliklerinden ve atı evcilleştirmelerinden dolayı çok geniş coğrafyalara yayılmışlar, bu topraklarda yurt kurmuşlardır. İşte "Coğrafya kaderdir." dediğimiz bu noktada kültür, kimlik, kişilik... bilinçaltında harmanlanarak dili ve dilin coğrafik kaderini oluşturur.

Yaşadıkları topraklardaki komşularından ya da egemen unsurdan dolayı Türkler, günümüzde Çinle, Moğolistanla, Rusyayla, Afganistanla, İranla, Avrupa ülkeleriyle, Balkanlarla... bağlantı halindedir.

AFGANİSTAN

Konumundan dolayı "Eski Kültürlerin Kavşağı, Eski Kültürlerin Eşiği" olarak adlandırılan Afganistan'da Peştun, Tacik gibi halkların yanında Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Afşarlar (Kızılbaşlar), Hazaralar, Karlıklar da yaşamaktadır. Halaç Türkleri olarak da bilinen Akhunlar, yaklaşık bir asır boyunca bu ülkenin topraklarında hüküm sürdüler. Afganistan nüfusunun %40'ını oluşturan, etnik gruplar içerisinde en kalabalık olan ve sayıları yaklaşık 12-13 milyon arasında olarak tahmin edilen, kendi içinde Galzacaî, Abdalî ve Koçiler gibi üç farklı gruba ayrılan Peştunlar, kuzeyden gelen "Halaç" Türkleriyle karışarak bugünkü Afganları meydana getirmişlerdir. (TEMİZYÜREK vd. 2016)

Türk Dilleri içinde, yaklaşık 3 milyon nüfusa sahip Özbekler, 1 milyon nüfusa sahip Türkmenler dillerini daha iyi korumuşlardır. Ancak Afganistan nüfusunun %10'unu oluşturan Hazaralar, %4'ünü oluşturan Aymaklar, Karlıklar, Afşarlar (Kızılbaşlar), Kazaklar, Kırgızlar hem sayılarının az olması hem de farklı şehirlerde, köylerde yaşıyor olmalarından ötürü tehlike sınırına daha yakındırlar.

Dillerin bölünerek yok olma sürecine, bölgede kullanılan Arapça, Farsça ve diğer dillerin kullanım sıklığı, birçok etnik grubun bölgede bir arada yaşaması gibi sebepler de eşlik edince dildeki kirlenme tehlikeyi hızlandırmaktadır. Afganistan'da Türkmençe, Özbekçe ve Kırgızca gibi birbirinden farklı 3 ayrı Türk dili grubunun

üyesini görürüz. İlki bir Oğuz dili olan Türkmence; ikincisi Çağatay-Karluk grubundan Özbekçe; üçüncüsü ise Güney Sibiryaya Türk dillerinden olan ancak birkaç yüzyıl önce Orta Asya'ya göç etmiş olan Kırgızların dili olan Kırgızcadır. (ÖLMEZ: 2013) Zengin sözlü kültürünü, günümüze kadar koruyan Afganistan'daki Türk dilleri üzerine ülkemizde de bazı çalışmalar yapılmıştır.¹

ÇİN HALK CUMHURİYETİ

Afganistan'da gördüğümüz birden fazla Türk dili grubuna ait yaşayan dil örnekleri, Çin'de de benzer şekildedir. Çin'de de birden fazla Türk dil grubuna ait olan diller görülmektedir. Özellikle izole/yalıtılmış (isolated) Türk dilleri Çin'de görülür. 1970'li yıllarda Çin'de dokuz ayrı Türk dilinin varlığından söz edebiliriz. Bu diller, yukarıdaki tasniften farklı olarak, nüfus/konuşur sayısına göre şöyle sıralanabilir: Uygurca, Kazakça, Kırgızca, Salırca, Özbekçe, Sarı Uygurca, Tatarca, Tuvaca ve Fuyu Kırgızcası. Çin'de dilleri ve kendileri hakkında en az bilgimiz ve malzememiz bulunan Türk halkı, Fuyu Kırgızlarıdır. Bugün Fuyu Kırgızları günlük yaşamlarında dil olarak Ölot Moğolcasını ve Çinceyi kullanmaktadır. İzole yaşamları, dillerini, diğer Türk dillerinden, Arapça ve Farsçadan uzak tutmuştur. Ölmez, sayıları 1.000'i bulan Fuyu Kırgızları arasında yaptığı derlemeler sırasında sadece yedi kişi ile konuşabildiğini, bunlardan ikisinin 50 yaşının üzerinde, beşinin ise 70 yaşının üzerinde olduğunu, 70 yaşının üzerindeki en iyi kaynağının ise ana dilini en son olarak 18 yaşında kullandığını açıkladığını söyler. (ÖLMEZ: 2013)

Birçoğumuzun adını ilk kez duyduğumuz bu dillerle ilgili bilgilerimiz ve malzemelerimiz ya yoktur ya da oldukça sınırlıdır. Ancak bu dillere ait tek bir sözcük bile dilsel bir hazinedir. Kırgızistan'da konuşulan Kırgızcadan farklı olan Fuyu Kırgızcasının yazı dili yoktur. Konuşur sayısı yok denecek kadar azdır. Çin'den ve Moğolistan'dan Kazakistan'a (Almatı) gelen Kazak Türkleri ile yaptığım sohbetlerde tarihsel, ekonomik, siyasi, coğrafi... etkenlerin, anadili kullanmada halen sorun oluşturmaya devam ettiğini gösterir. Çin'deki ve Moğolistan'daki Kazaklar, Çincenin ve Moğolcanın etkisinden kurtulmak geleneklerini daha iyi yaşamak için Almatı'ya geldiklerini ancak Rusça bilmedikleri için birçok konuda sorun yaşadıklarını dile getiriyorlar.

Yaklaşık 56 etnik grubun yaşadığı Çin'de 53 dil, 23 yazı türü kullanılmaktadır. Her etnik grubun bir yazısı yoktur. (Erdoğan, 2007)

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ

İran'ın komşuları; Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Irak, Afganistan, Pakistan, Türkmenistan'dır. Komşuları olan Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan direk Türk ülkesidir. Ermenistan, Irak, Pakistan ve Afganistan'da da çok sayıda Türk vardır.

¹ FEVZİ, Firuz Afganistan'ın Maymana Şehrinde Yaşayan Özbek Türklerinin Folkloru, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2013; BIBİ KHADIJA, NOORULLAH, Afganistan Türkmencesi Ersarı Ağzı Derlemeleri Üzerine (Dil İncelemesi-Sözlük), İstanbul, 2023...

İran'da konuşulan Türk dilleri çoğunlukla Azerice, daha az miktarda Türkmençe, Kaşkayca ve Afşarca, Halaçça'dır. Sayıları bakımından Azerice (Azerbaycan Türkçesi), Azerbaycan Türkçesi ile benzerlik gösteren Oğuz grubu üyesi Kaşkayca (yaklaşık 1 milyon kişi) Halaççaya göre daha avantajlı durumdadır. İran'ın merkezi bölgesinde konuşulmakta olan Halaçça, 1960'lı yılların sonlarında Alman Türkolog Doerfer tarafından keşfedilmiştir. Akkuş, İran'da yaşayan ve dilleri yok olma tehlikesi altında olan Halaç dil topluluğunu ve bu topluluğun kullandığı dil değişmesini ve İran'ın dil politikası tarihini, dil politikası olgusu çerçevesinde inceler. Kâşgarlı Mahmûd'un Divanû Lügâti't-Türk'te Orta Asya'da İsficâb ve Balasagun yakınlarında kaydettiği Argu adını verdiği boyun dilleriyle büyük benzerlik gösteren Halaççanın, günümüzdeki konuşurlarının tarihi, bu bağlamda İran'ın dil coğrafyasının biçimlenmesinde de önemli görünmektedir. (AKKUŞ: 2021) Türk diline ait sesbilgisi, biçimbilgisi ve sözvarlığı verileri nedeniyle önemli bir yeri olan Halaçça, birçok eskicil özellikleri korumaktadır.

RUSYA FEDERASYONU

Rusya Federasyonu içinde yer alan 22 özerk cumhuriyetin neredeyse tamamında Türk kökenli ve Türk dilli halklar vardır. Adige Cumhuriyeti, Altay, Başkurdistan, Buryatya, Dağıstan, İnguşya, Kabardin-Balkar, Kalmikya, Karaçay-Çerkesya, Karelya, Komi, Mari El (Çirmişistan), Mordovya, Saha (Yakutya), Kuzey Osetya-Alanya, Tataristan, Tuva, Udmurtya, Hakasya, Çeçenya, Çuvaşistan, Kırım. Bunun dışında cumhuriyet olmayan ancak sayıları az olduğu ya da siyasi bir yapılanmaları olmadığı için federasyonun içinde yaşamlarını sürdüren Türk kökenli ve Türk dilli halklar vardır. Çağdaş Rusya'da, 1400'den fazla halk yaşamaktadır. Bunlar içinde Türkler, Slavlardan sonra ikinci sırada yer alır; Çuvaşlar (1.500.000), Başkurtlar (1.700.000), Tatarlar (8.100.000) vs. Nüfusu az olan Hakaslar (77.000), Tuvalar (270.000), Gagavuzlar (245.000), Nogaylar (220.000), Altaylar (70.000), Dolganlar (26.700)'ın yanında sayıları binlerle hatta yüzlerle sayılan Türkler ve dilleri coğrafyanın kurlsız oyunu karşısında yok olmaktadırlar: Şorlar (14.000), Khotonlar (11.000), Karaylar (3.000), Tofalar (800), Çulmanlar (355), Tsaatanlar (280-300)... (BALAYEVA, 2022) Bunlar içinde sayıları bakımından Tatarlar, nüfusa oranları bakımından Tuvalar daha avantajlı durumdadırlar.

Konuşuru kalmayan dil, *ölü dil* olarak nitelendirilir. Her ne kadar son konuşurun ölmesi dil ölümünü gösteriyorsa da konuşanların söz konusu dili iletişimde kullanmayı bırakması da dilin canlılığını göstermez. Son konuşurun yaşıyor olması, bir dilin iletişim için kullanıldığını belirlemez. Dilin hayatta kalabilmesi konuşurlarının sosyal şartları ve yaşam şekilleri ile ilintilidir. 2010 nüfus sayımında nüfusları 12.888 olan Şor Türkleri, 19. yüzyılın ortalarında Radloff tarafından "kızak" anlamına gelen Şor sözcüğüyle adlandırılmışlardır.

Batı Sibirya'da Kemerovo oblastında Novokuznetsk civarında Taştıgöl ve Mejdureç rayonlarında, Alatau (Ala-dağ)'nın kuzey eteklerinde, Tom ırmağının Kondoma ve Mrassu kolları kıyılarında yaşamaktadırlar. Şor nüfusun %83'ü Kemerovo oblastında, %9'u Hakasya'da yaşamaktadır. 2002'de 6.210 kişi Şorca bilmektedir. Bu rakam

toplam nüfusun yarısından da azdır. Nitekim anadilini bilen Şorların sayısı 5.473 kişidir.

Yani Şor nüfusun %60'ı anadilini bilmemektedir. Kendi bölgeleri olan Kemerova'da bile anadili bilme %'si 42'dir. Bu oran 1989'da %59 iken 13 yılda %17'lik bir gerileme olmuştur. 2010 yılında ise anadilini bilen Şorların sayısı 2.839'a %'si de 22'ye gerilemiştir. Bu gidişle 15-20 yıl sonra bu dili bilen kişi kalmayacaktır. Eskiden Şamanist olan Şorların bugün bir kısmı Hıristiyanlaşmıştır. Varlıklarını korumakta zorlanan Şorlar günden güne ana dillerini unutmakta ve dolayısıyla yok olmaktadır. (Yiğit: s.28)

Çulım Tatarları, Çulım Türkleri, Çulımskiye Hakası, İyus Kijiler, Meletz, Kezik, Melez, Yaşaşniye gibi çeşitli adlarla anılan Çulım Türkleri, Güneybatı Sibirya'da yaşamaktadır. Aşağı Çulım ağzı, konuşur sayısını kaybetmiş, orta Çulım ağzında ise akıcı konuşmaya sahip otuz beş kişi kalmıştır. Günümüzdeki konuşur sayısının yirmilere düştüğü söylenen Çulım Türkçesinde, Eski Türkçeye ait eskicil birçok özellikler bulunmaktadır.

MOĞOLİSTAN HALK CUMHURİYETİ

Moğolca Türkçenin bir lehçesi midir, Türkçe Moğolcanın bir lehçesi midir, Türkçe ve Moğolca aynı kökten midir, Türkçe ve Moğolca akraba mıdır?.. soruları, alanın en çok sorulan ve cevap bekleyen soruları olsa da bildiğimiz gerçekler, Moğolistan topraklarının, çok eski zamanlardan beri Türklere yurt olduğudur. Türk diline, tarihine, kültürüne ait yazılı belgelerin, kaya resimlerinin, balbalların, heykellerin... bulunduğu Moğolistan, geçmişte olduğu gibi bugün de Türk dilinin, Türk tarihinin, Türk kültürünün laboratuvarı konumundadır.

Moğolcanın ve Türkçenin tarihte birbiriyle alışverişi olduğu gibi günümüzde de bu alışveriş devam etmektedir.

Moğolistan'daki Türk dili konuşurları, Kazaklar, Tuvalar, Duhalar, Tsaatan, İviji, Tsengel Tuvaları Hotonlar... Moğolistan'ın orta kuzey bölgesindeki Hövsgöl aймаğında yaşayan ve ren geyiği yetiştiriciliği yapan Tsaatanlar'ın sayıları, yüzlerle ifade edilmektedir. Bu bölgeye son yıllarda yapılan turizm gezileri nedeniyle adından sık sık söz ettirmeye başlayan Tsaatanların, izole yaşamaları, dillerinde Rusça unsura pek yer vermemelerini sağlamıştır. Ragagnin, Bütün Tuva dillerinde bulunan eski Moğolca katman dışında, Duha dilinin son altmış yılda güçlü biçimde Moğolcanın etkisi altında kaldığına ancak Duhacanın söz varlığı ile ilgili olarak temel sözlerin Türkçe kökenli olduğuna dikkat çeker.

Moğolistan'da 260 kişiden oluşan Çantuu Özbekleri diye adlandırılan bir Türk grubunun olduğu bilinse de elimizde yeterli bilgi yoktur. (GÜL: 2013)

SONUÇ

Dil ölürse el de ölür!

Dili ölen el, diri ölen el!

Hangi elden, hangi ulustan olursanız olun, o dili konuşan son kişi olsanız bile atalarınızdan aldığınız dilinizi, gelecek kuşaklara vermek zorundasınız.

Bir ülkenin etnik çeşitliliği, o ülkede konuşulan dilleri de etkiler. Ancak resmi dil, her zaman baskın dil olduğundan çeşitlilik gösteren diğer diller, tek olan resmi dil karşısında erimek zorunda kalır.

Sayı olarak dezavantajlı durumda olan halklara ait dillerin korunması, canlandırılması adına en büyük görev, şüphesiz ki ebeveynlere düşüyor. Evlerde, ana dilli ya da iki dilli eğitime ve bu konuda rol model olmaya öncelik verilmelidir. Ailelerin, çocuklarının geleceğini kurgulama, onlara toplumda yer edindirme, iş bulma gibi haklı sebepleri, hâkim yönetime ve bulunduğu coğrafyaya ait diller karşısında konuşuru az olan dillerin hayatta kalmasını zorlaştırmaktadır. Dillerle birlikte soy da yok olma tehlikesindedir.

Teknolojinin ve sosyal medyanın iletişim ve etkileşim gücünü kullanarak yapılacak paylaşımlar, ana dilin kayıt altına alınmasını, belgelenmesini sağlayacağı gibi özellikle çocuklar ve gençler üzerindeki farkındalığı da artıracaktır.

KAYNAKLAR

AKKUŞ, Mehmet, "İran'da Tehlike Altındaki Bir Türk Dili Değişkesi: Halaçça ve Halaç Dil Topluluğu", İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, Sayı 7, 2021, s. 55-77.

ARNAUT, Tudora, "Kaybolan Etnik Gruplar" <https://acikgazete.com/ukraynadan-kaybolon-etnik-gruplar/> (24 Eylül 2008).

BALAYEVA, R. Q., (2022). "Rusya'da Yaşayan Türkçe Konuşan Halklar Üzerine Bilimsel Çalışma", Avrasya Dosyası Dergisi, Cilt 13 (Sayı 2): 120-136, İstanbul.

BİBİ KHADIJA, Noorullah, (2023) Afganistan Türkmencesi Ersarı Ağzı Derlemeleri Üzerine (Dil İncelemesi-Sözlük), İstanbul.

DOERFER, Gerhard, (1969). İran'daki Türk Dilleri, Belleten, Cilt: 17.

ERDOĞDU, İnci İnce, "Çin'de Halen Kullanılmakta Olan Türk Lehçeleri", Ankara, 10-15 Eylül 2007, s. 131-141.

ERGİN, Muharrem (2009). Türk Dil Bilgisi, İstanbul. Bayrak yayınevi.

FEVZİ, Firuz (2013). Afganistan'ın Maymana Şehrinde Yaşayan Özbek Türklerinin Folkloru, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

GABAIN, A. Von (çev: Mehmet Akalın) (1988). Eski Türkçenin Grameri. Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

GÜL, Bülent, (2013). "Moğolistan'daki Türk Halkları", Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Eylül-Ekim 2013, sayı 54: s. 2815-2824.

KAÇALIN, Mustafa, "Dilleri Ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Topulukları", 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri

(Editörler Marcel Erdal, Yunus Koç, Mikail Cengiz), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2013.

KERİMOĞLU Caner, (2022). Dil Canlı Bir Varlık mıdır?, Gazi Türkiyat, 30: 1-11.

MİNORSKY, V. F. (1950). "Halaç Türk Dialekti". Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi. 4. p. 1-2.

ÖLMEZ, Mehmet (1995). "Halaçlar ve Halaçça". Çağdaş Türk Dili 84. p. 15-22.

ÖLMEZ, Mehmet (2003). "Çağatayca'daki Eskiçil Öğeler Üzerine" Mustafa Canpolat armağanı. p. 135-142.

ÖLMEZ, Mehmet, "Çin'deki Türk Dilleri Ve Bugünü, Dilleri Ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları", 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (Editörler Marcel Erdal, Yunus Koç, Mikail Cengiz), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2013, s. 397-422

ÖZEY, R., (2007). Türk Dünyası'nın Jeopolitik Konumundan Kaynaklanan Sorunlar Ve Çözüm Önerileri (Editör. Necdet Öztürk-Ali Satan), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, s. 2, 22.

POMORSKA, Marzanna (Çeviren: Tuğba POÇAN) "Orta Çulumca İsim Yapısı", Tehlikedeki Diller Dergisi, 2016/2017, 31-34.

RAGAGNİN, Elisabetta, "Moğolistan Duhaları 'Kayıp Olmayan' Türkofon Bir Halk", Tehlikedeki Diller Dergisi, 2012, 1(1), 85-101.

SEREN, Polina. "Tsagaan-Nuur Tuvaları", Türk Dünyası Araştırmaları, 143 (2003), 105-112. [aktaran: Hayat ARAS].

SEVER, Ahmet, Bengü il, https://www.academia.edu/4152487/BENG%C3%9C_%C4%B0L

ŞAHİNBAŞ, Kübra, "Bengü / Mengü Kelimesi Üzerine", Uluslararası Beşeri Bilimler Ve Eğitim Dergisi (Ijhe), Cilt 5, Sayı 11, S. 466 - 481.

TEMİZYÜREK, Fahri vd, "Afganistan'ın Dil Politikası Ve Afganistan'da Türkçe Eğitimi Tarihi", Türkbilig, 2016/32: 155-168.

TEZCAN, Semih (1999). "Halaççanın Önemi ve Halaçça Araştırmalarının Sürdürülmesinin Gerekliliği", Issues in Turkic Languages: Description and Language Contact, (Yayımlayanlar: Setsu Fujishiro ve Masahiro Shōgaito). p. 203-212.

YİĞİT, Ali, "Rusya Federasyonu'nda Yaşayan Türk Topluluklarının Anadillerini Kullanma Oranlarındaki Bölgesel Farklılıklar", ISSN:1306-3111 e-Journal of New World Sciences Academy 2012, Volume: 7, Number: 2, Article Number: 4A0047

<https://tehlikedekidiller.com/>

[https://tr.wikipedia.org/wiki/Leh%C3%A7e_\(dilbilim\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Leh%C3%A7e_(dilbilim))

<https://onedio.com/haber/dunya-uzerinde-konusulan-diller-hakkinda-ilginizicekebilecek-26-ilginc-bilgi-339522>

<https://twitter.com/asinakafkas/status/1442116076070838279/photo/1>

<https://qaz.infozakon.kz/sud/11425-tl-lgen-el-tr-lgen-el-.html>

МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТУДА Б.БЛУМНЫҢ ТАНЫМ ДЕҢГЕЙЛЕРІНІҢ ТАКСОНОМИЯСЫ ТЕХНОЛОГИЯСЫН БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Сатыбалдиев А.А.

Түркістан облысы Ордабасы ауданы «Зиядин Исабеков атындағы» ЖББМ, география пәнінің мұғалімі

АНДАТПА

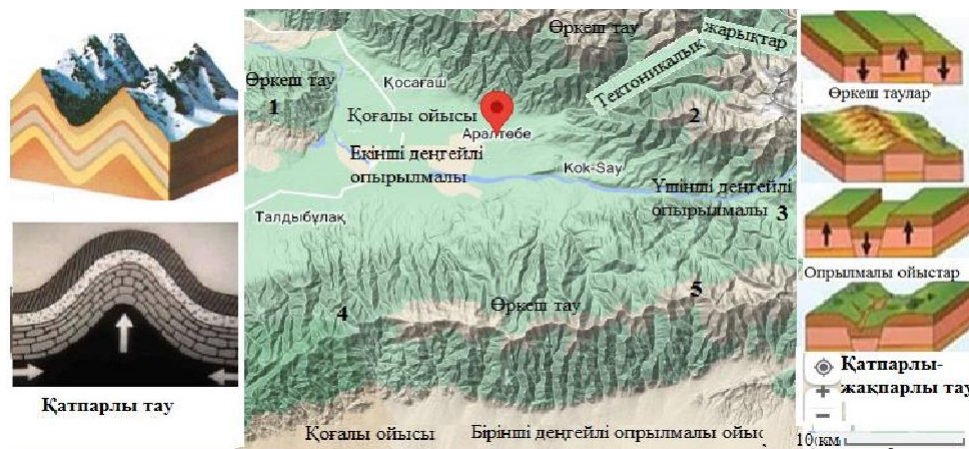
Мақалада Б.Блумның білім деңгейлерінің таксономия технологиясы мектеп географиясын оқытуда үлкен маңызға ие және оқушылардың сыни ойлау дағдылары қарастырылған. Дұрыс ұйымдастырылған білім беру қызметі мақсат қоюдан басталатыны анық. Белгілі бір мақсатқа назар аудару студенттердің интеллектуалды күштерін жұмылдырады, олардың ақыл - ой әрекеттерін бағыттайды, оған белгілі бір мағына береді, бұл интеллектуалды дамудың мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді. Сабақтың нақты белгіленген мақсаты мұғалімге студенттердің жоспарланған нәтижеге жету дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді, интеллектуалдық - бірақ дамытушылық іс - әрекет тәжірибесін қалыптастыруды көздейтін татуировка және уақтылы коррекцияны қамтамасыз ету. Демек, оқытудың нақты мақсаттары мен ойлау дағдыларын игеруге назар аудару интеллектуалды дамытатын оқытудың негізгі компоненттері болып табылады

Тірек сөздер: Блум таксономиясы, сыни ойлау, коммуникативті құзыреттілік, Ventusky сандық платформасы.

Білім беру саласындағы қазіргі кезеңдегі реформалар жеке тұлғаның шығармашылық қабілеттері мен қасиеттерін қалыптастыру процесіне бағытталған. Бұл процестің бастысы- студенттердің интеллектуалды дамуы. университет түлегінің интеллектуалды дайындығына қойылатын жалпы талаптар оны оқу сабақтары барысында ақыл - ой дағдыларын дәйекті оқыту процесінде қалыптастыру мүмкін болатын интеллектуалды құзыреттер кешенін игеруді қамтиды. Дұрыс ұйымдастырылған білім беру қызметі мақсат қоюдан басталатыны анық. Белгілі бір мақсатқа назар аудару студенттердің интеллектуалды күштерін жұмылдырады, олардың ақыл - ой әрекеттерін бағыттайды, оған белгілі бір мағына береді, бұл интеллектуалды дамудың мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді. Сабақтың нақты белгіленген мақсаты мұғалімге студенттердің жоспарланған нәтижеге жету дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді, интеллектуалдық - бірақ дамытушылық іс - әрекет тәжірибесін қалыптастыруды көздейтін татуировка және уақтылы коррекцияны қамтамасыз ету. Демек, оқытудың нақты мақсаттары мен ойлау дағдыларын игеруге назар аудару интеллектуалды дамытатын оқытудың негізгі компоненттері болып табылады [1, 68 б.].

Таксономия (грек тілінен. та іс-орналасуы, құрылысы, тәртібі және тәріз-заң) - әдетте иерархиялық құрылымы бар (органикалық әлем, география, геология, тіл білімі, этнография және т.б. объектілері) шындықтың күрделі ұйымдастырылған салаларын жіктеу және жүйелеу теориясы. Білімге бағытталған Блум таксономиясы келесі принциптердің логикасында қалыптасады. Қазіргі әлемде мұғалім тек білім көзі ғана емес, сонымен бірге оқушылардың қабілеттерін ашып, дарындылықты анықтап, әр оқушының жеке басын тауып, өз пәніне қызығушылық танытып, алған дағдыларын нақты өмірде қолдануға үйрететін шебер. Сабақта жаңа материалды оқу формасын таңдау көптеген факторларға байланысты: балалардың дайындық ерекшеліктері мен деңгейі, пәннің ерекшеліктері, тақырыптың ерекшеліктері, кабинеттің мүмкіндіктері мен техникалық жабдықталуы [2, 105 б.].

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын 8-11 сыныптар география сабағын өтуде қолданамын. Себебі олар картографиялық деректер базасын жинауда әртүрлі географиялық карталармен жұмыс жасай отырып, ақпарат жинайды. Тақырыптарды өтуде заманауи және интерактивті карталарды қолданамын. Мысалы, 8-сыныптардағы Географиялық деректер базасын жинауда «Google Maps», «2GIS», «Ventusky», «Қазгидромет» интерактивті карталарын қолданамын [3]. Заманауи карталарды қолдану арқылы оқушылардың сыни ойлау деңгейін көтереді (1-сурет).

Сурет 1. google.kz/ maps сандық Интернет картаны пайдаланып қатпарды-жақпарлы таулардың тектоникалық құрылысы мен жер бедерінің ірі пішіндерінің арасындағы байланысын анықтау

Сабақтың жоспарлары: заманауи білім беру технологиялары: сыни ойлауды дамыту технологиялары қағидаты бойынша құрастырылды. Технология оқу іс-әрекетіндегі рефлексивті механизмдерді күшейтуге көмектеседі. Бұл ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыратын біртұтас жүйе. Бұл өз білімін өзінің іздеу қызметі шеңберінде құру деп айтуға болады. Біз өз сабақтарымызды Блумның таксономия принципі бойынша құрдым. Яғни,

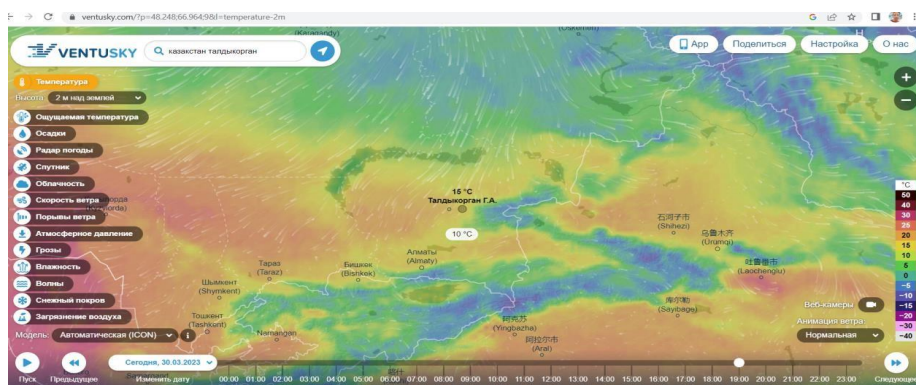
тапсырмалар келесі категориялар бойынша құрастырылды: қарапайым, практикалық тапсырмалар; бағалау сұрақтары болды, олар осы немесе басқа оқиғалар, құбылыстар, фактілер де сұрақ қою қабілетін дамыту керек еді. Сабақтың әртүрлі кезеңдерінде сұрақтар қоюды үйренуге болады. Ең бастысы-оқушылардың ойлау дағдыларын жоғарылатуда құрылымды сұрақтар қою. Мұнда тағы да «Блум» көмекке келеді. Оқушыларға сұрақтар «не? қайда? қашан? Неліктен? Егер? Сіз қалай ойлайсыз? және т.б». Сіз бір сабақта тек шығармашылық сұрақтар қоя аласыз, екіншісінде тек қарапайым.

Сабақтың басында ұйымдастырушылық сәтті дәстүрлі түрде мұғалім тәртіп орнатуға, өзіне және сабаққа назар аударуға бөледі. Сабақтың алғашқы минуттарынан бастап оқушылардың оқу іс - әрекетін ұйымдастыру үшін Мен келесі педагогикалық әдістерді қолдандым: «ұйымдастыру», география сабағы болғандықтан «Әлемдегі жаңалықтар» айдарынан бастау алады, бұл оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Рефлексияны ұйымдастырған кезде техниканы әртараптандыру керек екенін есте ұстаған жөн, рефлексия мұғалім үшін емес, сабақты логикалық аяқтау үшін емес, оқушы үшін жасалады. Мысалы: оқушылар өз пікірлерімен бөлісуі, сыныптастарына тілек жазуы, көңіл-күйлері туралы айтуы, сабаққа баға беруі және т. б. рефлексияның негізгі міндеті оқушы туралы ақпарат жинай алу [4, 146].

Бірінші сабақта біз Табиғатты пайдалану және геоэкология бөлімі бойынша, «Қоршаған ортаның антропогендік өзгерістері» тақырыбымен жұмыс жасадық. Сабақтың басында мен «Білемін - білгім келеді – білдім» схемасын қолдандым. Сабақтың басында оқушыларға бағалау парақтары берілді. Оқушылар осы парақтарды жауапкершілікпен мұқият толтырып, бір-біріне байыпты баға беріп, өз қорытындыларына түсініктеме берді. Сондай - ақ, әр тапсырмадан кейін командалар бір - біріне сұрақтар қойып, түрлі-түсті стикерлердің көмегімен бағалануы керек еді: өте жақсы «жарайды» белгісі бар стикер, жақсы-жалауша суреті бар. Балалар, әсіресе, «жарайды» белгісін алған кезде табысқа қуанды. Әр жауаптан кейін де командалар бір-біріне қол шапалақтады.

Жаңа материалды зерттеу кезеңінде «Ventusky» және «Қазгидромет» интерактивті карталарымен жұмыс жасалынды. Картаның көмегімен Қазақстан Республикасының аумағына әсер ететін экологиялық мәселелерді анықтауға көмектеседі. Ventusky платформасы кез келген аумақтың орналасқан жерінің ауа райы туралы болжамды 3D форматта көруге мүмкіндік береді (2-сурет).

Сурет 2. Сандық метеорологиялық картаның «Ventusky» интерактивті карта.

Оқушылар интерактивті карта арқылы дүниежүзі бойынша соңғы 50 жылдағы ауа райының температурасы, ауаның ластану деңгейлерін PM2.5, PM10, NO2, SO2, O3, CO, AQI, шаң-тозаңның әсер етуін анықтады. Оқушылар ең жоғарғы ластанған аумақтарды анықтай отырып, әсер етуші факторларды талдады. Мысалы, дүниежүзі бойынша көмірқышқыл газы мен күкірт қышқылының жоғары көрсеткіші Оңтүстік шығыс Азия аумағы, соның ішінде Қытай мемлекетінің маңызы екендігін анықтап, оның себептерін талдады. Зерттеу нәтижесінде бұл аймақта өнеркәсіп түрлерінің көп шоғырлануы мен халық санының жоғары болуы әсер етеді деген талдау жасады. Ал, Қазақстан аумағына әсер етуші факторларды анықтауда

«Қазгидромет» интерактивті картасымен жұмыс жасады. Бағдарлама арқылы ауа сапасы мен жер үсті суларының сапасын интерактивті карта арқылы анықтады. Оқушылар Қазақстан аумағына ауа сапасының индексі мен су сапасының индексімен жұмыс жасады. Соның ішінде оқушылар Лисаковск қаласының ауа мен су сапасының көрсеткіштеріне салыстырмалы талдау жүргізді. Лисаковск қаласының ауа сапасы индексінің көрсеткіші бойынша ең жоғарғы әсер еткен фактор NO2 226.2 мкг/м³ құрады [5, 48 б.].

Лисаковск қаласының маңында орналасқан Тоғызақ өзенінің су сапасының индексі бойынша 4 классқа жатады, яғни су суару және өнеркәсіп үшін жарамды, шаруашылық ауыз суымен жабдықтау үшін терең су дайындау әдістері қажет. Екі түрлі ақпаратты салыстыра отырып оқушылардың анализ жасау, сыни ойлау дағдылары артады.

Мұғалім рөл атқарады-курсор, ол сыныпқа тапсырмалар береді, оқушылардың жауаптарын бағыттайды, түзетеді, соңында жиынтық баға қояды. Яғни мұғалім мен ұйымдастырушы, бақылаушы, оқу процесін бақылаушы, қателіктерді анықтайды, оларды көрсетеді. Түзетуге, ойлануға, қажетті ақпаратты табуға, оқушыларға дұрыс шешім, шығу және т. б.. Бұл ретте үлгеруге, көтермелеуге, мадақтауға, мүмкіндік беруге, өз күшіне сенуге, балаға ашуға, қорқыныштарын жеңуге, мақсаттарға жетуге және сайып келгенде тәуелсіздікке, коммуникативтілікке, құзыреттілікке дайындалуға уақыт бар.

Осылайша, мен өткізген сабақтарда Блум таксономиясын қолдандым, ол өзінің бірегейлігін көрсетті. «Түймедақ» сұрақтарын сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолдануға болады. Әр түрлі типтегі сұрақтар әр түрлі тапсырмаларды орындайды. Оқушылар сұрақтар қояды, оларға жауап беруді, балама шешімдер табуды және сол үшін баға алуды ұнатады. Сонымен қатар «қауымдас-тықтар», «синквейн», «инсерт», кластер, слайдтар жасау бойынша тапсырмаларды қызығушы-лықпен орындайды. Әсіресе рефлексияны асыға күтті, онда сіз өз пікіріңізді білдіре аласыз, сынып тастарыңызды осы критерийлер бойынша бағалай аласыз және шешіміңізді түсіндіре аласыз [6, 132 б.].

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы осы әдістеменің өзектілігін көрсетеді. Яғни, қазіргі әлемде мұғалім "жазуды" және "оқуды" үйретіп қана қоймай,

баланы өзін-өзі жүзеге асыруға, шешім қабылдауға, білімнің өзектілігін түсінуге, жаңа идеялар ұсынуға үйретуі керек.

Қорытынды. Қазіргі білім беру процесінде білімді мұғалімнен оқушыға беру туралы ғана емес, сонымен бірге оқушының жетістігі мен функционалдық ойлау дағдыларын көтеру мәселесі өзекті болып табылады. Қазіргі уақытта оқушы дайын ақпаратты емес, оны алу, түсіну және қолдану әдістерін беруі керек, нәтижесінде оқушы одан әрі өзін-өзі дамыту үшін қажетті білімді алу әдістерін игереді.

Жоғары деңгейлі ойлау-бұл когнитивті әдістерді немесе стратегияларды қолдану, логикалық тұжырымдар жасау, өзара келісілген логикалық модельдер құру және қажетті түпкілікті нәтижеге жету ықтималдығын арттыратын негізделген шешімдер қабылдау. Бұл анықтама ойлауды бақылаумен, негізділікпен және мақсатқа бағытталумен сипатталатын нәрсе ретінде сипаттайды - есептерді шешуде, тұжырымдарды тұжырымдауда, ықтималды бағалауда және шешім қабылдауда қолданылатын ойлау түрі. Осылайша, Б. Блумның таксономиясы білім беру процесіне шынайы интеллект әдісін енгізуге кедергі келтіретін қиындықтарды шешуге көмектеседі.-интеллектуалды дамыту тапсырмалары. Білім беру мақсаттарының жіктелуі оқытушы мен білім алушылардың бірлескен қызметі барысында дамушы міндеттерді қалыптастыруға, студенттер үшін проблемалық тапсырмалар жасауға, қойылған мақсаттарға сәйкес келетін бағалау және өзін - өзі бағалау әдістерін таңдауға, "оқытушы- оқушы " оқу нәтижелері бойынша рефлексия жүргізу.

Білім категориясы мен когнитивтік процестердің параметрлерін біріктіру кезінде кеңейтілген иерархиялық шкала мүмкін болатын мақсаттардың кең ауқымын анықтауға мүмкіндік береді, олардың тұжырымдамасынан студенттердің қандай интеллектуалдық дағдыларды дамыта алатындығы айқын көрінеді [7, 145 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Anderson, L. W., Krathwohl, D. R. (2001). A taxonomy for learning, teaching, and assessing.
2. New York: Longman. 2000.
3. Bloom, B. S. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. - New York: Longman., 1994.
4. <https://www.ventusky.com/ru>.
5. <https://www.meteoblue.com/ru/>.
6. Әбілмәжінова С. Ә. Ә Жалпы жертану: Оқулық. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012 ж. - 408 б.
7. Кларин М. В. Инновационные модели обучения: Исследование мирового опыта. М.: Луч, 2016. 640 с.

8. Кларин М. В. Инновации в обучении: метафоры и модели: Анализ зарубежного опыта. М.: Наука, 1997. 223 с.

ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ

Молдалиева А.Ж.

старший преподаватель педагогического колледжа при КГУ им. И.Арабаева,
Кыргызстан, г. Бишкек

АННОТАЦИЯ

В этой статье раскрыт научный потенциал параметров содержания современного воспитания и нравственных традиций кыргызского народа;

Научно-педагогическое обоснование этнопедагогической подготовки, содержание, структура и критерии подготовки будущих учителей начальных классов в формировании нравственной культуры.

Ключевые слова: Идея, кыргыз, этнопедагогика, духовно-нравственный, воспитание, потенциал, содержание, современный, процесс, глобализация.

ETHNOPEDAGOGIC TECHNOLOGIES FOR THE FORMATION OF THE MORAL CULTURE OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

ANNOTATION

Scientific novelty of research is that: it is disclosed the meanings of terms;

-«morality», «moral education» on the scientific - pedagogical level in Kyrgyz and is determined its moral content and is given scientific Ethno pedagogical substantiation future teachers to form primary students moral culture;

-it is created the model of moral culture formation of primary class students and it is defined the level, degree and instructions.

Key words: Idea, Kyrgyz, ethnopädagogy, spiritual and moral, education, potential, content, modern, process, globalization.

Стержневая идея кыргызской этнопедагогике, в сфере духовно-нравственного воспитания обогащает потенциал параметров идейного содержания современного воспитания. Сегодня Кыргызстан в мире воспитания, с одной стороны, стремится освоить достижения процесса глобализации, с другой стороны – стремится сохранить и развить национально-духовную культуру воспитания молодого поколения, а также их нравственные ценности. Это особенно важно для начальных классов, являющихся началом развития личности. [1,с.95]

Основываясь на методологических указаниях академика-этнопедагога Г. Н. Волкова, постарались путем системного анализа многосторонних источников,

связанных с духовной и материальной культурой кыргызского народа, определить такие элементарные нормы в мире жизни людей, как уважение между личностями, законы гостеприимства, родины, любовь к родному языку, уважительное отношение к родителям и к старшим, желание жить собственным трудом, ценный этикет и братство, бережное отношение к природным богатствам, стремление к знаниям и профессии. В результате мы пришли к выводу о том, что этнопедагогические ценности такого рода могут стать основой для развития нравственной культуры учеников начальных классов.

Известно, что определение подготовки учителя кроме традиционных, нормативных требований состоит из ряда качеств и используется возможности методов, известных в педагогической науке. К ним относятся следующие методы:

- анализ профессиограммы учителя начальных классов;
- анализ стандартов по высшему педагогическому образованию;
- систематизация результатов по этнопедагогической подготовке учителя;
- изучение эмпирических взглядов, понятий учителей;
- сбор точек зрения компетентных специалистов, экспертов по данной проблеме. [4,с.75]

Подготовка будущих учителей к нравственному воспитанию учеников младших классов с помощью этнопедагогических средств является неотъемлемым звеном системы, компонентом *подготовки* квалифицированных педагогических специалистов. Его результативность зависит от многосторонности, систематичности содержания этнокультурных мероприятий, направленных на развитие личностных качеств будущего специалиста. Такая подготовка учителя, с одной стороны, может быть направлена на формирование нравственных ценностей личности, с другой – является характеристикой образа жизни настоящего учителя. Его содержание мы охарактеризовали с помощью аксиологического, процессуально-технологического, когнитивного, управленческо-систематического компонентов. [6,с.55]

В качестве критериев подготовки будущих учителей к нравственному воспитанию учеников начальных классов с помощью этнопедагогических средств можно отнести следующие:

- правдивое, устойчивое отношение к воспитанию детей как к наследникам нравственных ценностей наших предков;
- комплекс психологических, педагогических, этнопедагогических знаний, связанных с нравственным воспитанием школьников с помощью этнопедагогических средств;
- профессиональные знания, необходимые для эффективного использования при нравственном воспитании с помощью этнопедагогических средств;

- стимулирование с профессионально-этнопедагогической стороны саморазвития будущих учителей, их актуализация, проектирование, контролирование, руководство, диагностирование, развитие способности оценивать;

В государственном стандарте, в учебном плане, в учебной программе, в учебниках по подготовке будущих учителей начальных классов цели и задачи подготовки к данной работе не составлены четко и на должном уровне. [3,с.108]

Практические опыты в этом направлении занимают место стихийного характера в содержаниях некоторых учебных предметов или же внеаудиторных работах. Среди студентов факультета педагогики и методики начального образования подтвердило, что создавшееся положение находится не на должном уровне.

Необходимы разработки педагогических условий для формирования этнопедагогической подготовки будущих учителей начальных классов для нравственного воспитания учащихся.

В формировании этнопедагогической культуры будущего учителя особое значение имеют языковые предметы.

Борисов Р. В. пишет: «Язык дается в смысле не только в речевой организации и в звуковых фрагментах, не является внешним явлением в активной жизни, точнее сказать, через мышление язык в своем единстве показывает сам народ». [2,с.200]

Дисциплины, имеющиеся в учебном плане, в соответствии со своей природой выполняют различные функции в процессе подготовки учителя к вышеуказанной деятельности. Некоторые из них направлены на овладение методологическими знаниями, связанными с философскими, правовыми, социальными значениями нравственного воспитания. Другие дисциплины рассматривают психолого-педагогические основы нравственного воспитания и имеют непосредственно профессионально-педагогический характер. Предметы, входящие в третью группу, опираются на сведения этнопедагогического, этического и фольклорного характера, связанные с претворением в жизнь нравственного воспитания будущим учителям. Четвертые – предметы методического характера, непосредственно связанные с теорией и практикой нравственного воспитания. [5,с.105]

Эффективные технологии формирования нравственной культуры учащихся младших классов с этнопедагогической стороны будущими учителями следующие:

- анализ фольклорных произведений с этнопедагогической стороны;
- анализ содержания учебно-воспитательного процесса с нравственно-этических и этнопедагогических аспектов;
- подготовка, выполнение педагогических заданий различного объема по нравственному воспитанию учащихся с помощью этнопедагогических средств;

- подготовка и проведение проектов, учебно-воспитательного характера на конкретную тему, бесед этического характера;

- знание нравственно-культурного потенциала среды, в которой живут ученики и т. п.

Во многих педагогических коллективах высших учебных заведений идет постепенный сбор положительного опыта подготовки будущих учителей с использованием народной педагогики.

Однако, как отметил ученый этнопедагог А. Алимбеков: «...их присутствие связано с инициативой небольшого количества энтузиастов. Несмотря на то, что к этой работе привлечено большое количество педагогических высших учебных заведений, она не смогла стать массовой и системной».

В вузах предприняты введения специальных курсов по этнопедагогике. Однако их профессионально-содержательная сторона должна быть коренным образом переработана заново с учетом задач, приемов и содержания обучения и воспитания будущих учителей. [4,с.95]

ЛИТЕРАТУРА

1. А.Акматалиев Детская литературная антология кыргызов:- Б.: Шам, 2005г.
2. Асанов Ү. Кыргызская народная педагогика: энцикл. учебное пособие.- Б. 2004, 340 стр.
3. Иптаров. С. Кыргызская народная педагогика. -Б.: 1998. - 69 б.
4. Жусупов К., Иманалиев К. Кыргызы: Сборник 10 томник Б.: Учкун, 2004. - 1-т.,
5. Муратов А. А. Этнопедагогика -- Б.: Айан, 2005, 54 стр.
6. Муратов А. Аталар сөзү - акылдын көзү.Рассказы по нравственному воспитанию. 1часть. - Б., 2008. - 148 стр.
7. Рахимова М.Р., Панкова Т.В. Кыргызская народная педагогика. - Б.: 1993, 79 б.

ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТУДАҒЫ ЕУРОПА МЕН АМЕРИКАНЫҢ ЕЖЕЛГІ КАРТАЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Қорғанбаева Н.Ө.

Ақтөбе қаласы, №31 қазақ орта мектебінің география пәнінің мұғалімі

АҢДАТПА

Бұл жинақ қазақстандық мәдени-ақпараттық кеңістікке география, қазақ тайпаларының қоныстануы, Қазақстанның тарихи аумағындағы мемлекеттік құрылымдардың шекаралары туралы, ұлттық мемлекеттіктің тарихы мен сабақтастығы туралы ғылыми деректерді ұсынады. Карталар тарихи ақпарат көзі ретінде ғана емес, баға жетпес өнер туындысы ретінде де бағалауға болады.

Карта – Жер шарының бетін немесе оның бөліктерін белгілі бір картографиялық проекцияда жазықтыққа кішірейтіп және жинақтап бейнелеу. Қолданылу мақсатына қарай керекті мәліметтер көрсетіледі. Ежелгі карталар әдемі көріністегі тағы бір сарқылмайтын құдық болып табылады.

Ежелгі заманнан бастап қазақ елінің жерлері және қазақ мемлекеттігінің яғни Қазақ хандығының атауы Батыс елдерінің озық картографиялық баспаларынан шыққан атлас карталарында Қазақи Орда, Қазсакия, Қазақия деп белгіленген. Аталған еңбекте ежелгі мемлекеттігіміз және жерлеріміз анық көрсетілген, бүгінгі геосаяси жағдайда бұл көне атластағы тарихи мәліметтер еліміз үшін өте маңызды. Бұл карталарды іздеп, зерттеп елімізге жеткізген Гумилев атындағы Еуразия университетінің профессоры Мұхит-Ардагер Сыдықназаров екендігі бәрімізге мәлім. Ғалым осы ізденістерінің нәтижесін жинақтап еліміздің егемендігіне 30 жыл толуына тарту есебінде 2021 жылы «Тарих толқынындағы Қазақстанның үзіліссіз мемлекеттілігі. XV-XIX ғасырлардағы еуропалық және америкалық карталардағы Қазақ мемлекеті. Атлас» атты теңдессіз еңбегін қазақ, ағылшын және орыс тілдерінде Брюссель қаласында шығарды. Теңдессіз деп отырған себебіміз, Еуразия кеңістігінде бұрын-соңды дәл осындай еңбек жазылмаған. Онда 1562–1879 жылдар аралығында Еуропа мен Америкада әзірленген Қазақ мемлекеті бейнеленген 130 карта бар. Әрбір жәдігерге қатысты 26 тармақтан тұратын мәлімет берілген. Бір сөзбен айтқанда, 1562 жылдан бастап 1879 жылға дейінгі әр картаға зер салып, ондағы мәліметтермен мұқият танысқан оқырман, Қазақ мемлекетінің дамуы туралы мол мағлұмат алады. Онда қазіргі Қазақстан Республикасының құрамына кіретін аймақтар көрсетіліп, бекітілген.

Еуропалықтар Ұлы даланы көбіне «Тартария» деп атағанын тарихи жазба деректерден білеміз. Орта ғасырлық танымал саяхатшылар Марко Поло да, Плано Карпини де, Гильом де Рубрук те өз жазбаларында Орталық Азиядағы көшпелілерді сипаттау үшін дәл осы сөзді қолданған.

«Мен сізге айтайын, олар бие сүтін ақ шарап тәрізді ішеді, шемиус (қымыз) деп атайды және өте дәмді. Қарулары садақ, семсер және шоқпар, садақ тартудың шебері болғандықтан оны жиі қолданады. Өзгелерге қарағанда кезбе келеді, қажет болса айлық жолға ешбір азықсыз шыға береді, өзі бие сүтімен, аң етімен қоректенсе, аты жолдағы шөппен отығады. Қажет болса, қару-жарағымен түнді ат үстінде өткізуге бар. Қиындық пен мұқтаждықта кімнен болса төзімді», - деп жазады - Италияндық жиһанкез Марко Поло.

Карталарда «Скифия», «Тұран» атаулары да кездесіп қалады. Әлбетте, қолда бар бұл карталардың бас бөлігінің уақыты Түрік қағандығы, тіпті кейінгі Моңғол империясының әлсіреп, ыдырап, Ресейдің әлдеқайда күшейіп, қуаттанған кезіне сәйкес келеді. Дегенмен, атағынан ат үркетін Ұлы даланың империялық атаулары еуропалықтардың жадынан оңайлықпен өше қоймағанын аңғарамыз. Ертеректегі карталарда «Тартария» атауы Еуразия кеңістігінде тұтасына жайылып түсіп, соның ішіндегі шағын аумақ алып тұрған Мәскеу, Киев княздіктерін ғана байқаймыз. Бұл – тарихи факт. Ол кездердегі Қытай да қазіргідей аса ауқымды емес. Тибеттер мен Таңғұттар өздерінше жеке дара алып территорияға ие болып отырғанын картадан-ақ көреміз.

Ғұндардың алғашқы астанасы Ордос аймағы болғанын, көшпелілер мен отырықшы қытайлардың екі ортасын Сары өзен (Хуанхэ) бөліп тұрғанын бүгінде көп жұрт біле бермейді. Ортағасырлық қытай тарихшысы Сыма Цянь ғұндардың ең қасиетті тауы – Инь-шань тауы болғанын, кейін ғұндар ол жерлерден айрылған соң қасынан өтіп бара жатып қимастықпен ағыл-тегіл көздің жасына ерік беретіндігі туралы жазады. Бұл тауды моңғолдар «Мөнх» дейді, яғни ол сөзді қазақшаласақ, «Мәңгі», «Мәңгілік тау» дейді. Бәлкім, ежелде де бұл тау осы атаумен аталған болар.

Алғашқы көк түріктердің, бірінші Түрік қағандығының астанасы да осы Ордос мекені еді. Ордостың оңтүстік жағында Ұлы қытай қорғаны салынған. Екінші Түрік қағандығының астанасы Орхон өзенінің бойына қарай ауысады. Ол қазіргі Моңғолия территориясында орналасқан.

Біз осы карталарды хронологиялық ретімен қарап отырып, мемлекеттер қалай өсіп дамитындығы, керісінше, кері кетіп құлдырайтындығы туралы ой қалыптастырамыз. Алып, қуатты мемлекеттер шағын, әлсіз елдерді оп-оңай жұтып қоятындығына әртүрлі тарихи деректер негізінде (ішінде картография саласы да бар) куә боламы

Қазақстанның барлық бүгінгі аумағы картаграфия тарихында алғаш рет әл-Идрисидің «Суарт ал-ард» – Жер суретінде (XII ғ.) берілген еді. Ортағасырлардағы еуропалық авторлар Қазақ хандығын тарихи-мәдени қауымдастықтағы дербес субъект ретінде таңбалаған алғашқы ғалымдар еді.

Орентализм дәуірінің алдындағы кезеңдердің дәстүрлерінде ерте ортағасырлар карталарында қазақ тайпаларының орналасуы және «Қазақ даласы» (басқа атаулары: «Қазақтың ордасы» немесе «Қазақ ордасы», «Қазақия» немесе «Хассакия») деген атау алған Азияның түкпіріндегі кеңістіктің құрылымдауы туралы жалпылама, жартылай аңыз мәліметтер беріледі. Кейіннен Қазақ хандығының негізіне айналған тайпалар мен рулардың қоныстанған аймақтарының картографиялық тұрақты сәйкестендірілуі жүзеге асады.

Орта ғасырдан бастап 1939 жылға дейін карталардың арасында Қазақ елінің мемлекеттік аумақтық сабақтастығы қолмен қойғандай айқын дәлелденеді. Қазақ елі өз ата-бабаларының байырғы мекенінде ғасырлар бойы тұрып, оны қасық қаны қалғанша қорғап келе жатқаны баршамызға белгілі. Ал бұл карталар соны тайға таңба басқандай дәлелдеп тұр.

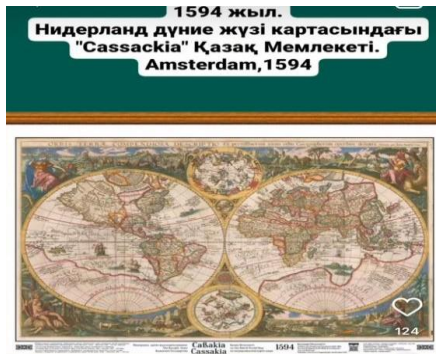
Бізге мұқият сақталып, жақсы күйде жеткен тарихи карталар қазақ мемлекеттігінің ғасырлар бойы тұрақтылығын айғақтап береді. Біздің ата-бабаларымыз Қазақ хандығы пайда болған кезеңнен бастап ғалымдардың, географтар мен тарихшылардың назарын өзіне аударып, әлем карталары мен атластарынан өз орындарын ала отырып, еуразиялық тарих сахнасында өздерін айқын көрсете білді.

Бір назар аударатын жайт, 1715 жылдан бері Қазақ мемлекеті Аустрия, Алмания, Венеция, Италия, Ұлыбритания, Франция, Нидерланд, Швеция, Швейцария секілді елдердің мектеп атласына енгізіліп, география сабағында оқытылған екен. Міне, өркениетті елдердің өзі бізді бағзы заманда мойындаған!

Осындайда XVIII ғасырда Еуропа балалары көрген карталарды XXI ғасырда Қазақстанның оқушылары да зерделесе деген оймен өзімнің сабақтарымда картаграфия бөлімінде және геосаясат бөлімінде қолдануға тырысып келемін. Осы ежелгі карталарға байланысты тапсырмалар беріп оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытуға тырысамын. 7-9 класс аралығындағы «География» оқулығында «Географиялық зерттеулердің әдістері» бөлімінде Қазақстанды зерттеген американдық пен еуропалықтардың картографтарының жасаған карталары туралы ешқандай мәлімет айтылмаған. Бірақ осы олқылықтардың орнын толтыру мақсатында төмендегідей тапсырмаларды орындауға беремін.

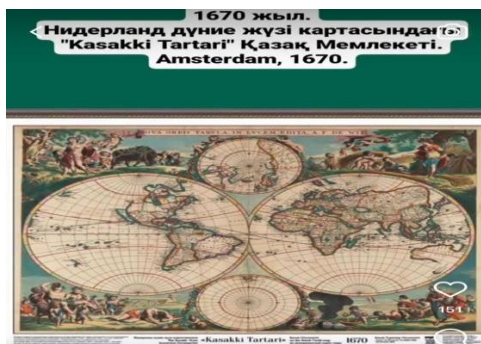
1-тапсырма.

- a) 1594 жылғы картадағы Нидерланд елінің дүние жүзі картасындағы Қазақ жері туралы сипаттама беріңіздер
- b) Картадан басқа да түркі тілдес елдерді тауып олар туралы сипаттама беру

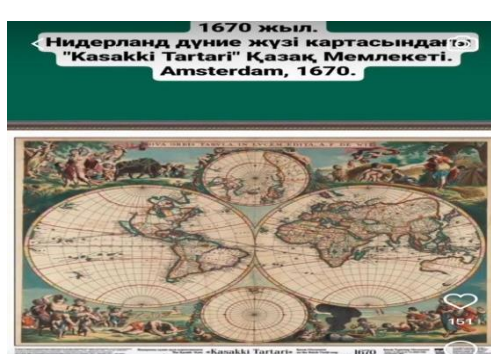
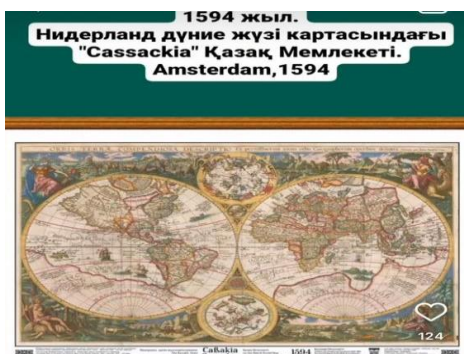

2-тапсырма. а) 1670 жылғы картадағы Нидерланд елінің дүние жүзі картасындағы Қазақ жері туралы сипаттама беріңіздер

б) Картадан басқа да түркі тілдес елдерді тауып олар туралы сипаттама беру

3-тапсырма. 1574 жылмен 1670 жылғы Нидерланд елінің дүние жүзі картасындағы Қазақ жерін салыстырып сипаттама беріңіздер

Бұл карталарға қарап отырып жоғарғы класс оқушыларына зерттеу жұмыстарын беріп, ғылымға бағыттауға да болады.

Бүгінде бұл тарихи еңбектің басылып шыққанына екі жылдан асты. Кітапқа азаматтарымыз зор қызығушылық танытып, нағыз сенсация деп қабылдады. Қазақ халқы өз қазанында өзі қайнап жатқан ел болмаған. Керісінше, берісі башқұрт, ноғай, орыстармен, арысы Еуропамен сәлемі түзеу мықты мемлекет, халықаралық қатынастардың толыққанды геосаяси субъектісі болған. Бес ғасыр осылай жырлайды.

Карталарды насихаттау мақсатында біздің мектебімізде облыстық семинар өткізілді.

Картография ғылымын жас ұрпақтың бойына жақсылап тұрып сіңіру мақсатында осы карталарды мектеп оқулықтарындағы 7-11 класс аралығында «Картография» бөліміне енгізіп зерттеу жұмыстарын жіргізуді және Түркі тілдес елдер географиясын пән есебінде енгізіп, сол оқулықта әрбір мемлекеттің тарихын өткен кезде карталармен жұмыс барысында қолданылу керек деп ойлаймын. Сонымен қатар көне карталарды мектеп атластарына енгізуді ұсынғым келеді. Бұл ғылым саласын терең түсінген жас толқын сөзсіз патриоттық сезімді бойларына сіңіреді. Жастар осы саланы жақсылап жадына тоқыған сайын өз мемлекетіне, елі мен жеріне, оның территориясына зор жауапкершілікті сезіне түседі.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. <https://www.instagram.com/mukhit.ardager/>
2. Мұхит-Ардагер Сыдықназаров "Қазақстанның үзіліссіз мемлекеттілігі тарих толқынында. XVI-XIX ғасырлардағы еуропалық және америкалық карталарындағы Қазақ Мемлекеті. Атлас" Брюссель қаласы 2021ж.
3. Есназарова Ұ.Ә. «Түркі тілдес географиясы» Алматы: Географиядан Республикалық атаулы мектеп, 2011 -212 б.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҮЛГЕРІМІН БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ

Арғынбекова Б.М.

Астана қаласы әкімдігінің Әдістемелік орталығы
әдіскері, география пәнінің мұғалімі

АНДАТПА

Оқу процесінде мұғалім мен оқушылар арасындағы күрделі қатынастар оқу пәнінің мазмұны, оқыту әдістері мен құралдары сияқты компоненттермен анықталады. Бұл компоненттер мұғалімнің оқу қызметі мен оқушылардың оқу іс-әрекеті арасындағы негізгі жүйе құраушы байланыстарды анықтайды және сонымен бірге оқу процесінде тікелей және кері ішкі байланыстардың күрделі желісін құра отырып, өзара әрекеттеседі. Мақсаттарға байланысты оқу процесі әртүрлі ұйымдастырушылық формаларға ие болады (сабақ, зертханалық сабақ, экскурсия және т.б.), бірақ компоненттердің негізгі қатынастары сақталады. Мақсаттар мен ұйымдастырушылық формалар оқу процесінің құрылымдық компоненттері болып табылады. Бұл жүйеде әртүрлі оқыту құралдары ерекше орын алады, оларға дидактикалық материалдар да кіреді. Оқытудың материалдық құралдарын пайдалану тарихы ежелгі дәуірден басталады. "Содан кейін де, одан кейінгі ғасырларда да оқушымен байланыс негізінен ауызша түрде жүзеге асырылды, ал мұғалімнің жеке шеберлігіне баса назар аударылды, ол өз жұмысында шоттарды, құм науасын, шифер тақтасын, қабырға картасын, глобус пен тақтаны қолданды. Соңғы үш жүз жыл ішінде мектептерде кітапқа үлкен мән берілді - "бор және әңгіме" дәуіріндегі негізгі нұсқаулық және негізгі оқу көмекшісі. XX ғасырдың бірінші жартысында мектептерде қолданылатын оқыту құралдарының тізімі едәуір кеңейді, бұл тек ғылым мен техника саласындағы прогреске ғана емес, сонымен қатар педагогикада бірқатар жаңа ағымдардың таралуына байланысты болды ". И.Д.Зверев атап өткендей, оқыту теориясы мен практикасында бірнеше ұқсас терминдер бар, олардың мағынасы әрдайым нақты ажыратыла бермейді. Терминдер: "Оқыту құралдары" ("дидактикалық құралдар)," Оқу құралдары"," Көрнекі құралдар"," үлестірмелі материалдар"," дидактикалық материалдар " ерекшелік емес. Олар үшін ортақ белгі-олардың барлығы зерттелетін құбылыстар мен пәндер туралы ақпараттың материалданған тасымалдаушылары. Ең жиі кездесетіні - "оқыту құралдарына" тең келетін "дидактикалық құралдар"термині. "Көрнекі құралдар" термині, белгілі бір дәрежеде, олардың ішіндегі ең ежелгісі, әдетте, білдіреді жәрдемақылар көрсетілуге жатады. Отандық педагогикада Г.С. Шаповаленконың анықтамасы арқылы "Оқыту құралдары" ұғымын сипаттау әдеттегідей болды. Оқыту құралдары немесе оқу жабдықтары - бұл оқыту және оқыту процесінде ғылыми ақпаратты беретін немесе ұсынатын, сондай-ақ оқушыларға тәрбиелік және эстетикалық әсер ететін пәндер. Көріп отырғанымыздай, бұл жағдайда объектілер мен құбылыстар туралы ғылыми ақпарат тасымалдаушы болып табылмайтын оқу-тәрбие процесін (мектеп

жиһазы, кино видео, аудио техника және т.б.) ұйымдастыруға материалдық жағдай жасайтын объектілерді оқыту құралдарына (оқу жабдықтарына) тиесілігі туралы мәселе ашық күйінде қалып отыр. - ғылымда технологиялық тәсіл және тұлғаға бағытталған оқыту арқылы не түсінілетінін анықтау; Адам қызметінің тағы бір маңызды ерекшелігі-оның хабардарлығы, яғни ол сананың қатысуымен жүзеге асырылады және ықтимал нәтижені жоспарлауды, болжауды қамтиды. Іс-әрекеттің объективтілігі оның объективті-субъективті табиғатын ашады, яғни.ол объективті материалдық әлемді (объектіні) және субъектінің (адамның) оның танымы, өзгеруі және өзгеруі бойынша белсенді рөлін көрсетеді. Кез-келген қызмет белгілі бір құрылыммен сипатталады, яғни.іс-әрекеттің нақты жиынтығы және оларды жүзеге асырудың реттілігі. Бір мақсатқа жету үшін объективті жағдайларға байланысты іс-шаралар әртүрлі әрекеттерден тұруы мүмкін, олардың реттілігі мен сипаты да әртүрлі болуы мүмкін. Әрекет әрқашан қандай да бір нәтижемен аяқталады, бірақ кейде бұл нәтиже ешкімге қажет емес және ешкім жоспарланбаған. Демек, нәтиже іс-әрекеттің өзін сипаттайды. Егер түпкілікті нәтиже мақсатқа сәйкес келсе, онда мұндай қызмет әдетте ұтымды деп аталады; егер нәтиже мақсатқа сәйкес келмесе, қызмет ұтымсыз болып саналады. Нәтиженің мақсатқа сәйкес келуі іс-әрекеттің, шын мәнінде, "орынды" болғандығын, демек, жағдайды талдау және мақсатқа жетудің дамыған схемасы ақиқат екенін көрсетеді. Қызметтің ұтымдылығы шынайы білімге негізделген.

Кілт сөздер: карта, глобус , дидактикалық құралдар, интериоризация,тақта

Адамның дамуы үшін іс-әрекеттің әлеуетті мүмкіндіктері өте үлкен екенін ескеру қажет. Қызметтің байлығын ешқандай бағдарламамен, арнайы дизайнмен сарқу мүмкін емес. Қызмет екі жақтың бірлігін білдіреді - ішкі және сыртқы. Мақсат, жағдайларды талдау, іс - қимыл схемасы, құралдарды таңдау-бәрі : содан кейін қызметтің идеалды, ішкі жағына жатады. Субъектінің физикалық белсенділігі, құралдардың объектімен немесе қызмет объектісімен өзара әрекеттесуі, қызметке кіретін объективті процестер, нәтиже - мұның бәрі қызметтің сыртқы жағын құрайды. Психологиядағы қызмет мәселесінің теориялық дамуы оның объективті-субъективті сипатын түсінуді тереңдетіп, ғылымдағы "интериоризация"сияқты іргелі ұғымның оқшаулануына әкелді. "Териоризация" ұғымы сыртқы іс-қимыл жоспарының ішкі процестерге, сана жоспарына ауысуы ретінде анықталады. Бұл процестер"белгілі бір трансформацияға ұшырайды - жалпыланады, вербализацияланады, қысқарады және ең бастысы сыртқы іс-әрекет мүмкіндіктерінің шекарасынан өтетін әрі қарай дамуға қабілетті болады"

География пәнін оқыту процесінде дидактикалық материалдарды қолдану әдістемесі ("Гидросфера" бөлімі) Біздің ойымызша, жоғарыда айтылғандар біз қарастыратын мәселеге тікелей қатысты, өйткені бұл мұғалім өзінің практикалық қызметінде қолданатын дидактикалық материалдың ерекшеліктерін анықтайтын бағдарлама мен оқулықты таңдау. Бұл ерекшеліктер оқу құралдары жүйесінің элементі ретінде дидактикалық материалдың мүмкіндіктеріне байланысты, осы жүйенің қалған компоненттерін біз қарастырған принциптерге сәйкес біріктіріңіз. Осылайша, дидактикалық

материалдарды қолдану әдістемесінің бірінші кезеңі қол жетімді бағдарламалар мен оқулықтарды талдау болып табылады. Бағдарлама-оқу пәнін оқытуды толығымен реттейтін құжат.

Бағдарламаға бірқатар талаптар қойылады, олардың ішіндегі ең маңыздылары:

1. Бағдарламада оқу пәнінің мақсаттары мен міндеттері, оқу нәтижелеріне қойылатын талаптар тұжырымдалуы тиіс;
2. бағдарлама материалды жүйелі түрде зерттеуге бағытталуы керек;
3. бағдарламаның мазмұны мүмкін болуы керек, ал бөлінген уақыт саналы түрде игеру үшін жеткілікті болуы керек;
4. бағдарламаның мазмұны теорияның өмірмен байланысын ашып, политехнизм қағидатын іске асыруға ықпал етуі тиіс.

Айта кету керек, бағдарлама тұтастай, содан кейін бөлімдер бойынша талдануы керек, мысалы, берілген жоспарға сәйкес. Оқулықты дұрыс таңдау сонымен қатар оқу процесін ұйымдастырудың және біздің әдістемеміздің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Оқулықта міндетті түрде игеру үшін қажетті білімнің сипаты мен көлемі, оның оқу бағдарламасына сәйкес болған жағдайда ғылыми ұғымдардың қалыптасу реті анықталуы керек. Сонымен қатар, сәйкестік шарты міндетті болып табылады. "Оқулық-бұл оқушылардың міндетті түрде игеруіне арналған ғылым мен өндіріс жетістіктерінің қазіргі деңгейін көрсететін белгілі бір білім көлемін жүйелі түрде баяндауды қамтитын оқу кітабы".

Жаратылыстану оқулығы-бұл белгілі бір мазмұнның тасымалдаушысы және тақырыпқа, биологиялық ақпарат құралдарына тән әртүрлі кешен: мәтін, кестелер, диаграммалар, суреттер және т. б. Кез-келген оқулықта бірнеше құрылымдық компоненттерді қамтитын белгілі бір құрылым бар, олардың тұжырымдамасын Д.Д. Зуев енгізген. Автордың анықтамасы бойынша "құрылымдық компонент" - бұл белгілі бір формаға ие, тек өзіне тән құралдармен белсенді функционалды жүктемені жүзеге асыратын және осы оқулықтың басқа элементтерімен тығыз байланыста болатын мектеп оқулығының қажетті элементі. Осыған сүйене отырып, оқулықтың барлық компоненттері екі үлкен бөлімге бөлінеді: мәтіндік компоненттер (негізгі мәтін, қосымша мәтіндер, түсіндірме мәтіндер) және мәтіннен тыс компоненттер (ассимиляцияны ұйымдастыру аппараты, иллюстрациялық материал, бағдарлау аппараты) Оқулық оқу материалы мазмұнының материалданған тасымалдаушысы және оқушылардың танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруда оқытудың маңызды құралы болып табылады.

Сондықтан оқулыққа белгілі бір талаптар қойылады

1. Негізгі мәтін ұсынылған материалдың сипатын және оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, әр түрлі стильдер мен презентация әдістерін ақылға қонымды түрде біріктіруі керек. Мәтін кез-келген оқушыға түсінікті, қызығушылық тудыратын, қызықты болуы керек. Мәтінді түсінудегі ең үлкен қиындық: мәтіндегі ақпараттың көлемі және оның әртүрлілігі; бейтаныс

сөздердің саны және ақпараттың жаңалығы; мәтіннің құрылымы және оның абстрактілігі; әр абзацтың мәтіндегі ақпараттың семантикасының өсуі.

2. Оқу материалын игеруді ұйымдастыру аппараты барлық үш деңгейде оқушылардың танымдық іс-әрекетін көздеуі тиіс: шығармашылық-іздігіру тапсырмалары басым болатын жаңғырту, түрлендіру, іздігіру. Ол сондай-ақ оқушыларды сабақтан тыс ақпарат көздерін, басқа пәндер мен курстар бойынша білімді пайдалануға бағыттауы керек және өзінің нұсқаулары мен түсіндірмелерімен қажетті дағдылар мен дағдыларды дамытуға ықпал етуі керек. Бұл сұрақтардың міндетті бөлігі мәтіннен тыс компоненттерге қатысты болуы керек: кестелер, схемалар, иллюстрациялар, оларды оқу процесінде белсенді қолдануға ықпал етеді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. А.В.Леонтович. Оқушылардың ғылыми-зерттеу іс-әрекетінің негізгі тұжырымдамалық ережелері.- «мектеп кітабы» орталығы, 2014.- 9-15 б.
2. Л.А.Медяник Мұғалімнің ғылыми-зерттеу қызметі мен студенттердің зерттеуге бағытталған іс-әрекетінің байланысы., 2017 ж. – С.204-209.
3. 3. Н.Н. Михайлова Биология сабағындағы оқушылардың зерттеу іс-әрекеті, 2016 (Электрондық ресурс).
4. А.В.Леонтович. Оқушылардың ғылыми-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру моделі: оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру. 2016.-П. 674.

БІЗГЕ БЕЙМӘЛІМ БАРСАКЕЛМЕС ҚОРЫҒЫ**Жолмаханова Г.А.**

Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы, Ақай ауылы Елеу Көшербаев атындағы
№279 мектеп-лицейінің география пәні мұғалімі

АҢДАТПА

Мақалада Барсакелмес қорығының жер бедері, климаты, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі туралы қарастырылған. Қорықтың өсімдіктер мен жануарлар дүниесін қорғау және де өзінің жан-жақты тіршілігінде жануарлар мен өсімдіктердің пайдалы қорлары, қазіргі кезде табиғатты қорғау мәселесі, өсімдіктер мен жануарлар түрлерінің қазіргі сипаты бірқатар жағдайларға байланысты қамтылған.

Кілт сөздер: Қорық, қоршаған орта, антропогендік, флора, фауна.

Барсакелмес мемлекеттік табиғи қорығының негізі 1929 жылы бағалы аң терісін өндіретін қорғалым ретінде қаланған. 1939 жылы Қазақ ССР Халық Комиссарлар Кеңесінің №973 шешімі бойынша қорық статусы берілген. Барсакелмес мемлекеттік табиғи қорығы – Тұран шөлейттерінің солтүстік және орташа аймақшалық типіне кіретін экожүйелерді қорғайтын Еуразиядағы бірден-бір қорық. «Барсакелмес» учаскесінің ұзақ уақыт бойы арал ретінде шектеуленуі өсімдіктер қауымдастығының толыққанды флористикалық құрамы және экологиялық жағдайлардың табиғи балансы, тұрақты құрылымымен өзінің антропогендік-аналогтарынан ерекшеленетін түпкілікті экожүйелерінің байырғы қалпында дерлік сақталуына септігін тигізді [1].

Геоморфологиялық тұрғыдан Барсакелмес қорығы екі негізгі бөлікке бөлінеді: қабатты-денудациялық жазық және теңіз аккумулятивті жазық. Қабатты-денудациялық жазық аралдың негізгісін, материгін құрайды және бірқатар кішігірім геоморфологиялық түзілімдерді қамтиды. Аралдың оңтүстігінде биік жазық орналасқан. Оның батыс жартысы тегіс, шығыс бөлігінде арқалықтар мен сайлар бар. Биік үстірт төмен абразивті жазыққа өте тік беткеймен өтеді. Мұнда бедер айқынырақ, оңтүстіктен солтүстікке қарай созылған бірқатар ауыспалы жоталар мен ойпаттар бар.

Барсакелмес мемлекеттік табиғи қорығының көлемі 2005 жылдың 25-қарашасында Үкіметтің №1162 қаулысымен Арал теңізінің кепкен табаны мен шығыс жағалауларындағы бұрынғы аралдары қосылып 160826 гектарға ұлғайды.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 29 шілдедегі №484 қаулысына сәйкес Барсакелмес мемлекеттік табиғи қорығының көлемі Сырдария өзенінің Кіші Арал теңізіне құяр сағасындағы «Дельта» учаскесін (2300 га) қосу арқылы ұлғайды.

2016 жылдың 19 наурызында ЮНЕСКО-ның «Адам және биосфера» бағдарламасы бағыттаушы кеңесінің 28-ші сессиясы шешімімен Барсакелмес мемлекеттік табиғи қорығы РММ-і негізінде құрылған Барсакелмес биосфералық резерваты ЮНЕСКО биосфералық резерваттарының Әлемдік жүйесіне енді (сертификаты қосымшада). Бұл Қазақстандағы ЮНЕСКО мойындаған 6-шы биосфералық резерват болып табылады.

Қазіргі таңда Барсакелмес мемлекеттік табиғи қорығы үш кластерлік учаскеден құралған, қорық аумағы - 163126 гектар, күзет аймағы - 52 160,54 га.

«**Барсакелмес**» учаскесі бұрынғы Барсакелмес аралы және оған жалғас жатқан Арал теңізінің кепкен табанын алып жатыр, көлемі 50884 га. Бұл учаске 2 бақылау-шолу аумағынан тұрады [1].

«**Қасқақұлан**» учаскесіне Арал теңізінің бұрынғы шығыс жағалауы және аралдары кіреді, көлемі 109942 га. Бұл учаске 5 бақылау - шолу аумағынан тұрады. Мұнда қорықтың негізгі қорғауға алынған түрі - құландардың мекен ету аймағы және сексеуілдің табиғи үлкен тоғайы бар.

«**Дельта**» учаскесі 2300 га құрайды. «Дельта» учаскесі 2012 жылдың 12 қазанында халықаралық статус алып, Рамсар конвенциясының тізіміне енген Кіші Арал теңізі мен Сырдария өзенінің сағасындағы 330 га құрайтын сулы-батпақты өңірлерге жатады. Зерттеушілердің мәліметтеріне сәйкес бұл аумақ 200 мыңға жуық жыл құстары мен осы жерлерде ұялайтын құстар және балықтың сирек кездесетін түрлері үшін, мысалы арал албырты және арал қаязы, маңызды.

Рамсар тізіміне ену - халықаралық маңызды сулы-батпақты өңір атанған аумақтың құндылығын халықаралық дәрежеде мойындауды білдіреді.

Қорықта табиғи өсіп шыққан кең көлемде сексеуіл орманы бар. Орман қорының жалпы көлемі 60 528 га, оның ішінде орманды алқаптар - 41 361 га *

Барсакелмес мемлекеттік табиғи қорығында өзекті өсімдіктер флорасына 325 түрі жатады. Барсакелместе 253 түр, ал Қасқақұланды 101 түр және Дельтада 112 түр тіркелген. Қазақстанның эндемик түрлер - 16; Қазақстан Қызыл кітабына енгізілген 5 түр өсімдіктер бар. Қорық флорасында пайдалы өсімдіктер көп. Тамыр жусан, күйреуік, изен, еркек, қау, Барсакелмес мемлекеттік табиғи қорығының жануарлар дүниесі өте алуан түрлі. Омыртқасыздар әлімі өкілдері өте көп, тек насекомдардың (1 күндіктер, инеліктер, таракандар, таяқшалылар, айырқұйрықтылар, тікқанаттылар, теңқанаттылар, қаттықанаттылар, қабыршақанаттылар, жарғақанаттылар, қосқанаттылар) өзінің 12 отрядтан 2000 -дай түрі кездеседі.

Қосмекенділердің кең таралған екі түрі кездеседі - жасыл құрбақа мен көлбақа. Бауырымен жорғалаушылардың 12 түрі белгілі.

Қорықта жылдың әр-түрлі мезгілінде 250 түр құстар кездеседі, оның ішінде 33 түрі Қызыл кітапқа енгізілген [4].

Сүтқоректілер фаунасы едәуір көп түрлі - 28 түр. Оның үшеуі - құлан, қарақұйрық, шағыл мысығы Қызыл кітапқа енгізілген. Шөл түрлері: қарсақ, құм

қояны, қосаяқ, зорман, сұр атжалман, қалқанқұлақты кірпі көп кездеседі. Сонымен қатар, қасқыр мен түлкі көп таралған. Сирек жануарлардың санының өсуіне және сақталуына қорық тәртібі қолайлы жағдай туғызады.

Зоопланктондардың (қалқыма су организмдері) 85 түрі, соның ішінде 4 сирек кездесетін және 2 эндемикалық түрлері бар.

Кіші Аралда кездесетін 22 балық түрінің 18 түрі кәсіптік және 4 түр Қызыл кітапқа енгізілген сирек кездесетін түр [2].

Барсакелмес қорығында шөлдерге тән климаттық жағдайлар бар - суық және континентті. Орташа жылдық ауа температурасы $8,7^{\circ}\text{C}$; қаңтардың орташа айлық температурасы $-8,8^{\circ}\text{C}$ (абсолютті минимум -31°C), шілдеде – шамамен 26°C (абсолютті максимум $39,4^{\circ}\text{C}$). Мамырдың, маусымның, шілденің, тамыздың және қыркүйектің орташа айлық температурасы 18°C -тан жоғары. Абсолютті жылы кезеңнің ұзақтығы 204-223 күн, жауын-шашынның орташа жылдық мөлшері 108 мм.

Жаз ұзақ, ыстық және құрғақ, қысы салыстырмалы түрде қатал. Жылдан жылға ауа-райы мен климаттық факторлар өзгеріп тұрады. Жауын-шашынның жылдық мөлшері 25-тен 208 мм-ге дейін, қысқы маусымның ұзақтығы 61-ден 138 күнге дейін. Қыс мезгілінде оң орташа тәуліктік температура мен еритін күндер болады. Температураның тәуліктік ауытқуының амплитудасы үлкен. Жылда қатты қар жамылғысы бола бермейді [3].

Қар жамылғыс бар күндер саны 42-ден 118-ге дейін. Аралда тұрақты су қоймалары жоқ. Қар еріген кезде және қатты жаңбырдан кейін уақытша су қоймалары пайда болады.

Қорыты келе, Барсакелмес қорығы құрылған уақыттан бастап жоғарғы сатыдағы өсімдіктерді, құстар мен сүтқоректілерді түгендеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қорықтағы жануарлар мен өсімдіктердің тізімі толықтырылып отырады. Жыл сайын «Табиғат жылнамасы» жүргізіледі. Сонымен қатар қорықта жыл сайын фенологиялық және метеорологиялық бақылаулар жүргізіледі, әрбір мемлекеттік инспекторларға фенологиялық алаңдар берілген. Мемлекеттік инспекторлар ғылым бөлімінің басшылығымен жануарларға бақылау және санақ жұмыстарын жүргізеді.

Ғылым бөлімінің қызметкерлері фенологиялық, метеорологиялық бақылау және жануарларға санақ жүргізуге арналған әдістемелік нұсқаулығын жасап, жұмыстың нәтижесін арттыру мақсатында әрбір инспекторға таратылып беріледі.

Бүгінгі таңда Барсакелмес мемлекеттік табиғи қорығы Қазақстан Республикасының алдынғы қатарлы ерекше қорғалатын аумақтарының бірі болып табылады. Қорық өз қызметі барысында көптеген отандық және халықаралық ұйымдар: БҰҰ, Халықаралық Аралды құтқару қоры, Жапония тарапынан ұсынылып отырған «Шөптер тамыры» бағдарламасы, ЮНЕСКО-ның «Адам және биосфера» бағдарламасы, Қазақстан биоалуантүрлілігін сақтау ассоциациясы және т.б. ұйымдармен етене жұмыс жасаудамыз. Сондай-ақ Барсакелмес

биосфералық резерваты ЮНЕСКО биосфералық резерваттарының әлемдік жүйесіне енді. Бұл Қазақстандағы ЮНЕСКО мойындаған 6-шы биосфералық резерват болып табылады [4].

2020 жылы ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың бастамасымен «Елім-ай» республикалық сыйлығы табысталды. «Барсакелмес» табиғи қорығы «Үздік қорық» номинациясын жеңіп алды. «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» демекші, әрбір азамат табиғатты қорғау, аялау міндетіміз деп білем.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Қызылорда облысының географиясы» Оқу құралы-Астана. 2013ж
2. «Қызылорда облысының жануарлар әлемі» Оқу құралы-Астана. 2013ж
3. Ұ.Ә.Есназарова, А.Т. Темірбеков «Түркі тілдес елдер географиясы». Алматы 2011ж
4. «Қазақстан қорықтары» Алматы 2009ж.

**ВЛИЯНИЕ ГЕОГРАФИИ МАНАСА НА ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ
THE INFLUENCE OF THE GEOGRAPHY OF MANAS ON THE EDUCATION OF
YOUNG PEOPLE**

Исманова А.Ж.

Преподаватель кафедры «Педагогика и психология» КГУ им. И.Арабаева.
Кыргызстан, г. Бишкек

АННОТАЦИЯ

В основном кыргызы знают Манаса как человека, основавшего жизнь кыргызского народа, состоящего из всех добродетелей, принадлежащих только людям. О его щедрости, несравненной доброте, обаянии, равном луне и солнцу, благородстве по сравнению с золотом и серебром, великом героизме будет написано в статье. Авторы подчеркивают, что подобные сравнения характерны для Манаса среди всех персонажей кыргызского эпоса.

Ключевые слова: Люди, человечество, жизнь, вселенная, атрибут, система, драгоценная, человек, добродушный, герой, эпос.

ABSTRACT

Basically, Kyrgyz people know Manas as the man who founded the life of the Kyrgyz people, consisting of all the virtues that belong only to people. His generosity, incomparable kindness, charm equal to the moon and the sun, nobility compared to gold and silver, great heroism will be written in the article. The authors emphasize that such comparisons are typical for Manas among all the characters of the Kyrgyz epic.

Keywords: People, humanity, life, universe, property, system, precious substance, human, loving, hero, epic.

География «Манаса» - многоплановое глубокое содержание, наряду с художественным могуществом, эпос "Манас" отличается своеобразной информативностью. Сложный художественный сюжет, разнообразные события протекают в эпосе от начала до конца в сочетании с явлениями природы, явлениями мира, взаимоотношениями народов, конкретной географической ситуацией. Географическая информация-номенклатура (топонимия), термин, повествование, характеристика, понятие пронизывают все тело эпоса, доходят до его подмышек и становятся неотъемлемым членом его организма. Такое глубокое распространение географической информации порождает специальное понятие «география Манаса». Сюжет эпоса, достоверность рассказов, их связь с отдельной страной, землей, водой, народами созрели на

основе географичности. Историчность "Манаса" также в определенной степени сводится к географичности.

Диапазон эпической географии эпоса огромен. Он охватывает обширную территорию-почти весь евразийский материк. Географическое положение древнего кыргызского племени (кругозора) простиралось на востоке – от мифических «торогонных» гор Дальнего Востока до сказочных стран – Орола, Эдила, Крыма, Урума. На седьмой стороне понятие наших предков Бурул ночь, солнце шествие в сторону Тибета (Тибет); Амалай (Гималаи), Раджастхан (Индия), Мекка, Египет (Египет), Магриб (ночь.- страны Западной Африки). [1,с. 95]

Центр очень известного географического пространства-Казахстан, Алтай, Китай, Средняя Азия, середина Восточного Туркестана. Второй, региональный аспект географических данных также зависит от их точности, точности, конкретности, региона, местоположения и т. д. Характерно очень красивое изображение. В эпосе, наряду с различными народными местами, описываются Айм-тооский Аймак, кыргызский народ, Талас, Чуй, Алай и др. описываются и кыргызские земли.

Географическая осведомленность эпоса прослеживается в большом количестве имен собственных в трилогии. В четырех томах «Манаса» (1978-1982), изданных исключительно в варианте Сагымбая, встречаются 532 топонима (с повторяющимися названиями это число увеличивается до обманчивости). Географический, еще один важный аспект, который повышает осведомленность саги в целом, – это наличие в ней древних, людей, племен и т. д. Б. адреса об этнических группах. В варианте Сагымбая названы 113 этносов. В «словаре тюркских языков» великого ученого Махмуда Кашгари (К. 11.) было упомянуто 73 таких имени. Географичность эпоса характеризуется его фактологичностью (обилием различных адресов), информативность-их точностью, достоверностью. Географические данные в эпосе делятся на две категории. Одним из них является общегеографический, адрес, понятия об отдельных компонентах природы. Второй-данные регионального и локального (в целом регионального) характера, художественные описания отдельных ландшафтов, достопримечательностей.

Общегеографические понятия отражают отдельные космогонические направления, явления природы, особенности, изменения, распределения земной поверхности, климата, водного, растительного, животного мира в Манасе :

Слишком сломанный винт,
Овраг превратился в гору.
Сам шаблон имени не существует,
Было потеряно много разных морей.
Через пятьдесят лет нация,

Земля становится новой через сто лет (КБ, 1. 2-3), - разъясняет философскую аксиому о том, что все в мире движется, меняется. Эта же идея находит более широкое отражение в «Семетее» (СК, "Семетей", 3-4). Понятно, что таких географических данных (только топонимов около ста) встречается множество. [3,с. 90]

Аналогичные данные включают информацию о сельском хозяйстве, дорожном сообщении, торговле и т. д. Адреса о взаимоотношениях встречаются в каждой части трилогии "Манас". Не забыли кыргызы и о давнем отношении к Земле, скоту, пастбищам, об их отборе и бережном использовании. Дорожные сообщения, местонахождение войск, проходы или места болезней почти отчетливо представлены в эпосе. Затем кыргызы двинулись на Алтай, оттуда обратно, маршруты соседа Бокмуруна, направлявшегося из Ташкента в Каркары, во многом совпадают с современными географическими реалиями.

Основу географической осведомленности в эпосе составляют народные географические термины. В «Манасе» очень много старых аутентичных терминов с глубоким лексическим значением. Особенно велика их роль для анализа сущности топонимов. Бар, Биябан, Касенде и др. Очень редкие исторические географические термины включают.

Несмотря на то, что конкретные географические данные в эпосе не могут быть научным обоснованием, полным историческим адресом, доступным для эпоса. Они останутся в своей эпической природе. Однако вполне вероятно, что эпическая география в определенной степени является историко-географической основой саги. В конце концов, данные, о которых идет речь, все равно принадлежат исторической географии. Некоторые топонимы, встречающиеся в эпосе (Алай, Алтай, Арабантыш, Орхон, Гоби-Шаму, Коке-Ноор, кабакарт, Талас, ашмара и др.) Б.) исторические названия. Они известны в истории с раннего средневековья. Эпические имена, которые считаются на территории Кыргызстана, также являются топонимами, известными как минимум с 17-18 века. Керме-Тоо, Кер-кол, Кебез-ТОО, опол-ТОО-это места, о которых давно говорят в народе. [6,с. 105]

Географичность великого эпоса заслуживает очень высокой оценки. Он один из «недостижимых высот» Манаса. Кажется обоснованным объяснение его достижения в свое время такого высокого уровня через культурный уровень наших древних предков, богатство духовного мира, широту географического понимания, взаимоотношения наших людей со всем миром.

В представлении кыргызского народа об «Эр джигите» отчетливо прослеживается влияние нравственных норм эпоса «Манас» об идеальной личности. Таким образом, понятие мужественный парень является производным от интеллекта, исторического опыта населения, связанного с воспитанием сыновей. Парень, которого некоторые молодые люди легко ценят,-это не просто джентльменский образ жизни, катание на аттракционах, наблюдение за птицами, создание игр и шуток.

Юноша-это зрелость человеческого чувства общности. Это мера приобретения промышленных знаний, опыта, гражданской зрелости. Народная пословица гласит, что» семидесяти профессий недостаточно для молодого человека".

Каждый народ силен и счастлив жить на своей Родине и работать для ее процветания и будущего. В сознании народа Манас - это не кровь народа шести племен, а медь всего кыргызского народа, гора таянаар, крепость защиты от врагов. Во имя Манаса народ гордится, а враги трепещут. Манас предпочитает умереть, чем сдаться врагу: пока он жив, не умру, не погибну за сорокодневный кыргызский Журт [5,с. 84]

Кыргызский народный учитель Бектур Исаков так образно охарактеризовал его: "Манаса" была, прежде всего, истоком Кыргызской народной педагогики. Эпос выполняет функцию народной педагогической школы как в прошлую, так и в современную эпоху. От очага внутри юрты до многолюдного собрания, связанного со свадьбой в кыргызских условиях. Он может считаться учеником школы от младенцев, которые подслушивают, не моргая ресницами, до пожилых людей, которые целуются. Они были очарованы и впечатлены талантом рассказчика, восприняли всю историю эпоса или его часть со всем ее смыслом, впили ее в свой разум, получили образование. Глядя глазами сегодняшней школы, слушатель приобретает нормальные знания, у него формируется точка зрения, душа, поведение. "Манас" можно без преувеличения назвать прямым наблюдением, он выполнял функции народной школы.«Нетрудно догадаться, что в умозаключениях опытного, вдумчивого педагога-сказителя особое внимание уделяется педагогическому таланту» сказочников " в передаче из поколения в поколение заветов эпоса. В своей песне сказители не только передают полмиллиона строк песни, но и выступают в роли опытных народных воспитателей. [1,с. 45]

Патриотизм Манаса проявляется не только в его глубокой любви к своей стране, в том, что он посвятил всю свою жизнь борьбе за независимость народа, но и в его отношении к другим народам, даже к своим заклятым врагам. Его собственный народ так же важен для своей земли, как и для других народов. Уважение к человеческому роду в целом, равноправие интересов своего народа с интересами других характеризуют общечеловеческие грани патриотизма Манаса.

Его враги также купаются в его справедливости. Одно из главных качеств Манаса -щедрость, гуманность.Сначала он будет виден невооруженным глазом своей человечностью. Побеждает Нескару, который грабит мангалов. Он не убивает 6300 захваченных солдат. Твоя душа в безопасности, присоединяйся ко мне, если хочешь",-говорит он. 3600 воинов присоединяются к Манасу, а остальные с лошадьми перед ними и в шубах отправляются к своему народу в целостности и сохранности. Манас - Текес останавливает воинов, которые стремятся разграбить их богатства даже при кровавой победе, и говорит: «Не бери в руки рваную иглу, не делай калмыцкого мира, который остался навсегда».[2,с. 110]

Манас не падит героизма героя и в освобождении других народов, кроме кыргызов. Этому способствовало то, что тиранический Хан Анджиан освободил

чужеземцев от Алоокэ. Придя в себя и спрятавшись от Манаса, сильно разбитый Шорук Кан сожалеет о том, что Манас был спрятан бесплатно.

Истоки развития исторических педагогических практик по воспитанию молодежи в народной любви к Земле, бескорыстной борьбе за землю, патриотизму через эпос "Манас" не ограничиваются появлением официальных образовательных учреждений. Уникальный опыт рассмотрения эпоса как бесспорной сокровищницы учения и воспитания в нем подрастающего поколения рациональных духовных заповедей рождался и развивался на всех этапах исторического развития. "Манас" считается неразрывным, уникальным и уникальным целым, охватывающим все эпохи в жизни человечества. [3,с.120]

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абдылдаев Э. Основные этапы исторического развития эпоса "Манас". [Текст] // Э.Абылдаева.- Фрунзе: Наука, 1981. – 265 С.
2. К. Абакирова. "Манас" становление и развитие науки о познании. [Текст] Монография. К.Абакирова. // - Урумчи: Синьцзянский исследовательский центр «Манас», 2016. – 377 С.
3. Абдылдаев Э. Эпические формулы эпоса "Манас". [Текст] - Бишкек: Изд-во «свеча», 1997.
4. Абдылдаев Э. Историзм эпоса "Манас". [Текст] // Э.Абылдаева.- Фрунзе: Наука, 1987. – 157 С.
5. Г. Абдымомунова.А. Воспитание молодежи в духе патриотизма на основе эпоса "Манас". Пед.наука.канд.ученый.автореферат диссертации, написанной для получения степени соискателя. 13.00.01. [Текст] / / гл.А.Абдымомунова. - Бишкек, 2009. – 19 С.
6. Бектур Исаков «Семь заповедей Манаса " б.: В 2000г.

ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТҮРКІТІЛДЕС ГЕОГРАФИЯНЫҢ РӨЛІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Шайхина А.Ж.

Қазақстан Республикасы, Атырау облысы Жылыой ауданы Жаңа Қаратон кенті
№ 22 жалпы білім беретін орта мектебі, география пәнінің мұғалімі (ұстаз-шебер)

ORCID ID: 0009-0003-7089-8805

Маханбетова С.Ж.

Қазақстан Республикасы, Атырау облысы Жылыой ауданы Қоспағыл селосы, № 2
жалпы білім беретін орта мектебі, география пәнінің мұғалімі

АННОТАЦИЯ

Қазіргі уақытта қосымша білім беру мектептің оқу-тәрбие процесінде үлкен рөл атқарады. Түркітілдес Географияны зерделеу білім алушылардың кең ой-өрісін дамыту үшін қажет. Бұл баяндамада қосымша білім берудегі түркітілдес географияның рөлінің маңыздылығы сипатталған. Сонымен қатар, Атырау облысының жалпы орта білім беретін мектептеріндегі түркітілдес Географияны дамыту тәжірибесі сипатталған.

Сондай-ақ, қосымша географиялық білім беруді жүзеге асыру мұғалімдерге өскелең ұрпаққа патриоттық тәрбие беруді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Толерантты тұлғаның дамуы планетарлық сипат алады. Көптеген жылдар бойы озық мемлекеттер қосымша білімге, негізгі құндылық бағдары бар жеке тұлғаны қалыптастыратын білімге үлкен көңіл бөліп келеді, оның маңызды бөлігі нәсіліне және этникалық тегіне қарамастан басқаларға төзімділік болып табылады. Бұл білім беру саласын жүзеге асыру негізінде мұғалімнің оқу, сабақтан тыс жұмыстарды, сонымен қатар оқушылардың қатысуымен өткізілетін іс-шараларды соңғыларға ұқсастықтарды, ортақ шығу тегі мен ортақтығын көрсететіндей етіп ұйымдастыруға болады. дамуы, түркітілдес елдердің мәдени құрамдас бөліктері. Географиялық білім беруде сыныптан тыс жұмыстар арқылы оқыту мен тәрбиелеудің көптеген бағыттарын жүзеге асыру Қазақстанның территориялық орналасуын, оның тарихи дамуын және Қазақстанның бүкіл тарихында басқа елдермен мемлекеттік байланыстарын ескере отырып мүмкін болады.

Осылайша, Қазақстан аумағында киелі деп аталатын көптеген жерлер бар, олар жылдан жылға біздің мемлекетіміздің азаматтары үшін де өзекті болып табылады және еліміздің қонақтарының қызығушылығын тудырады. Мақалада география мұғалімдерінің аумақтық орналасуы мен мектептің Қазақстанның киелі жерлерімен қарым-қатынасы ескерілген жұмысының мысалдары келтірілген. Қазақстандағы киелі жерлерге оқушылармен бірлескен саяхаттар ұйымдастыру мысалдары келтірілген. Жалпы түркі тарихын зерттеуді Қазақстан аумағында жүзеге асырудың бір мүмкіндігі де қарастырылған.

Педагогтың педагогикалық шеберлігін жетілдірудегі саналы және тереңдетілген жұмысы мұғалімдерге шынайы позитивті үлгі болуға, өз жерінің патриоты болуға мүмкіндік береді! Оқушылар мұғалімде Отанға, табиғатқа, тарихқа деген сүйіспеншілікті көруі керек. Сонда ғана сіз өзіңіздің туған жеріңіз туралы, біздің еліміздің қалыптасуында маңызды рөл атқарған елдер туралы білім ала аласыз. Әлемнің басқа елдерінің дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын құрметтеуге үйрету! Көрші елдер мен дәстүрлердің, салт-дәстүрлердің және бір діннің тығыз байланысы мен ұқсастығы бар елдерге ерекше және елеулі қолдау көрсетілуі керек.

Қазақстанда қазақ халқының Жеті ежелгі ұлттық құндылықтарын атап өтті, олардың әрқайсысы "ұлы технологиялық революцияның жемісін" әкелді: жылқы шаруашылығы және атқа міну мәдениеті, металлургия, Ұлы Жібек жолы феномені, "аң стилі", "Алтын адам", Түркі әлемінің бесігі – Алтай, Қазақстан – алма мен қызғалдақтың отаны.

Бүгінгі күні Ұлы дала тарихтың жаһандық матрицасында өз атауын орынды иеленіп отыр: "біздің жеріміз материалдық мәдениеттің көптеген заттарының шығу орнына айналды, десек, асыра айтқандық емес. Дала тұрғындары өз дамуында әлемге көптеген техникалық жаңалықтарды ашты, әлі күнге дейін әлемнің барлық бөліктерінде қолданылатын өнертабыстардың негізін қалаушылар болды. Көне жылнамалар бүгінгі қазақтардың арғы бабалары ұлан-ғайыр Еуразия құрлығындағы саяси және экономикалық тарихтың беталысын талай рет түбегейлі өзгерткені туралы сыр шертеді" [1].

Қазіргі мұғалімдердің алдында көптеген мақсаттар тұрды. Жақсы білімді, өз тарихын білетін, ата – бабаларын құрметтейтін, бай тіл, кең, пайдалы қазбаларға, әдемі шеттерге, Алтын алқаптарға бай жер берген аңыз адамдарға ризашылық білдіру үшін балаларға қалай және нені үйрету керек. Салыстыру, бағалау және мақтан тұту үшін, оларға осы байлықтың бәрін бергендер үшін алғыс айтып, дұға етіңіз!

2009 жылғы 3 қазанда Әзербайжанның Нахичеван қаласында Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Түркия президенттері арасында "Нахичеван келісіміне" қол қойылғанын, оған сәйкес "Түркі кеңесі" халықаралық ұйымы ресми түрде құрылғанын бәріміз білеміз.

2021 жылғы 12 қарашада Ыстамбұлда өткен Түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастығы Кеңесінің VIII саммитінде Түркия президенті Режеп Тайып Ердоған Түркі кеңесі Түркі мемлекеттері ұйымы болып қайта аталатынын жариялады.

Дәл осы ұйым бірнеше жыл бұрын студенттер үшін жаңа бағытқа серпін берді. Жоғарыда көрсетілген мақсаттар мен міндеттерді орындау үшін мұғалімдер Республикалық атаулы география мектебінің жетекшісі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Есназарова Ұлжалғас Әмзееваның "түркітілдес елдер географиясы" факультативтік курстарын өткізу туралы ұсынысын қолдадық. Есназарова Ұлжалғас Әмзееқызы мен Темірбек Амангелді Тәжіұлы "түркітілдес елдер географиясы" оқулығының авторы. Оқулықтың беттерін зерттей отырып, балалар табиғатта да, қоғамда да болып жатқан көптеген маңызды құбылыстар, процестер, заңдылықтар, оқиғалар мен фактілер туралы біледі. Бұл курс Түркі әлемі туралы, табиғаттың қазіргі жағдайы, экономикасы туралы, Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан және Түркия Республикасы, сондай-ақ Солтүстік Кипр сияқты алты егемен мемлекетте тұратын туысқан түркі халықтарының мәдениеті туралы тереңірек ақпарат береді [2].

Қазақстанда география мұғалімдері факультативтік курстарда картамен, статистикалық кестелермен жұмыс істеуге ерекше көңіл бөлінетін практикалық сабақтар өткізеді. Өзендер мен көлдердің орналасуын табу табиғи аймақтарды анықтайды, климаттың, табиғи ресурстардың ерекшеліктерін анықтайды. Біз бұл елдерді ортақ тарих, дін, салт-дәстүрлер біріктіретіні туралы маңызды ақпарат беруге тырысамыз. Түркітілдес мемлекеттердің әлеуметтік өмірін зерделей отырып, балалар аумағы бойынша, халқының саны бойынша, ұлттық киімдері бойынша, салт-дәстүрлері бойынша салыстырмалы жұмыстар жүргізе отырып, осы елдердің бізбен қаншалықты ортақ екенін түсінеді. "Түркітілдес елдердің географиясы" оқулығында жекелеген түркітілдес елдер бойынша заманауи-экономикалық шолу беріліп, Ұлы түркітілдес ғалымдардың еңбектері жан-жақты сипатталған, сондай-ақ мәдени-тарихи ескерткіштер мен басқа да көптеген көрнекті орындар туралы мағлұмат алады.

Біз Қазақстан мұғалімдері баланың өз Отанының патриоты және тұлғасы ретінде қалыптасуындағы дамуы тек ата-аналарға ғана емес, сонымен қатар материалды жеткізуге де байланысты деп санаймыз. Курстан басқа, Қазақстан мектептерінде Қазақстанда тұратын түрлі этнос адамдары арасында сынып сағаттары, іс-шаралар, концерттер мен кездесулер өткізіледі.

Мұғалім түркітілдес елдер біздің бауырларымыз екенін түсінуге тырысады. Ақпарат беру көркем, қызықты, тартымды, өмір сүру жағдайынан туындаған ұлттық киімнің ұқсастығы, "Наурызды" тойлау дәстүрі, көптеген ұлттық ойындар және т.б. туралы мысалдар келтіру.

Сізге түркітілдес елдердің географиясын зерттеуді жақтаушы болып табылатын біздің мұғалімдердің сабақтарынан кейбір тұстарды көруді ұсынамын. Олар: Есенқұл ағай Жиенқұлов, Светлана Төреғалиқызы Молдақұлова және басқалары.

География пәнінің мұғалімі Жиенқұлов Е. шәкірттерімен "Ақ мешіт"киелі жерлері бойынша

Ақ мешіт, 7-8 метр тереңдікте Құран кітабы табылған жер

Екі жүз жыл ішінде Атырау облысындағы Құлсары кентінің жанындағы Ақ мешіт көптеген туристер үшін қажылық орнына айналды. Жер асты ғибадатханасын Бекет Ата салған, онда ол балаларға сауаттылық, жазу және өмірлік даналықты үйреткен. Қазақстанда осындай ғажайып және киелі жерлер көп екенін атап өткім келеді және біз осы атмосферада өмір сүріп, дем алып отырғанымызды мақтан тұтамыз.

Маханбетова с. ж. "Қазақстанның киелі жерлері бойынша" теориялық сабақ

Молдақұлова С. Т. "Түркітілдес елдер географиясы"

Түркістан-танымал жерлесіміз Ахмед Яссауидің рухани ілімінің туған жері болып табылатын қала, ол исламды халықтық әдет-ғұрып топырағына шебер баулып, оның кең байтақ аумақта таралуына баға жетпес үлес қосты. Осы қалада уағыз айта бастаған Қожа Ахмет Яссауи көзі тірісінде-ақ ұлы Түркістанның, яғни түркілер мекендеген барлық ел мен жердің рухани ұстазы болып танылды.

Тәуелсіздік жылдарында жаңадан құрылған Түркі мемлекеттері өздерінің ұлттық басымдықтарын қалыптастырудың және мемлекеттілікті құрудың ұзақ әрі табысты жолынан өтті. Түркі елдері тарихындағы аса маңызды осы мемлекет үшін достық мемлекетаралық қатынастар орнатылып, барлық салада ынтымақтастық дамып келеді. Тарихи жадыны жаңарта отырып, біздің халықтарымыздың қазіргі заманғы дамуы мен олардың жетістіктерін қалыптастырудың негізгі алғышарттарының бірі болып табылатын тарих пен мәдени мұраның ортақтығын сезінуге болады. Түркия Республикасы, Әзірбайжан, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстанның тәуелсіздігін мойындаған және аталған мемлекеттермен дипломатиялық қатынастар орнатқан алғашқы мемлекет болды. Әрбір халық лайықты ұлдары мен олардың туындыларымен, өз тарихымен мақтануға құқылы. Өзіне тамаша жеңістер мен қайғы – қасіретті сабақ алған өзінің көп буынды өткенімен біз де-Орталық Азиядағы қазақтар мен басқа да этностарды мақтан тұтамыз. Әл-Фарабидің ғылыми мұралары, Махмұд Қашқари, Шоқан Уәлиханов, сәулет жауһарлары мен ежелгі қалалар, фольклор мен музыка, Мұхтар Әуезов, Шыңғыс Айтматов және т. б. көптеген туындылар біз үшін ұлттық тарихымыздың мәңгілік құндылықтары мен қайталанбас діңгектері, жұлдызды беттері болып табылады [3].

2021 жылы Ыстамбұлда өткен Ғылыми кеңестің 4-ші отырысында Түркия бастамасы бойынша оқулықтар мәтіндерін мақұлдау бойынша сарапшылардың кездесуі өтті, оның барысында сарапшылар "ортақ түркі тарихы", "ортақ түркі әдебиеті" және "түркі әлемінің

географиясы"оқулықтарының мәтіндерін мақұлдады. Бауырлас елдер арасындағы білім беру саласындағы ынтымақтастықты арттыруға бағытталған оқулықтар түркі мемлекеттері басшыларының саммитінде берілген тапсырмаға сәйкес әзірленді.

V заседание Научного совета Международной тюркской академии в столице Оқулықтар орта мектепке арналған және үш тілде – түрік, қазақ және орыс тілдерінде басылған. Жобаны жүзеге асыруға Академияға мүше елдердің жетекші түрколог ғалымдары қатысты.

Түркі тарихы жобаға қатысушы мемлекеттердің оқу жоспарларында таңдау пәндері тізімінде бар, ал Әзірбайжанда түркі империяларының тарихы орта мектептің негізгі оқу курсына енгізілген. 2020 жылы Түркияда 30 мың, Қазақстанда 15 мың және Әзірбайжанда 10 мың оқушы "жалпы түркі тарихы" пәнін факультатив ретінде таңдады. Қазақстанда оқулық әрі қарай да факультативтік курстарды оқытуда қолданылатынын баса айтады,

Халықаралық Түркі академиясы Түркі әлемінің тарихы, географиясы және мәдениеті бойынша оқу әдебиеттерін дайындау жобасын әзірлеу және ілгерілету алаңына айналды. Түркі мемлекеті мүшелерінің ғылым мен білім саласындағы саясаты ортақ тарихи бастаулар мен ортақ мұралардың іргетасына қаланады. Бұл бағытта білім беру жобалары мен ілесіп ғылыми әзірлемелерге ауқымды қаржылық қолдау көрсететін Түркия белсенді жұмыс істеуде. Әзірбайжан мәдени "майданда" айтарлықтай күш салуда. Түркі мәдени кеңістігіндегі озық позициялар Қазақстанды да иеленуге ұмтылуда, академияның Қазақстан астанасында жұмыс істеуі кездейсоқ емес. Ең заманауи білім беру бағдарламалары мен озық басқару тәжірибелерін енгізетін" Назарбаев Зияткерлік мектептерінде " - "ортақ түркі тарихы" пәні 2016/17 оқу жылынан бастап оқытылады [2].

Мектеп оқулықтары-бұл қазіргі әлемдік тәртіпті қайта құру жолындағы кішкентай, бірақ маңызды кезеңдер, алыс көкжиектерді көруге болатын жақын шекаралар.

Әлеуметтік әртүрлілік, әрине, өмір салтындағы, мінез-құлқындағы, топтар мен топтардың дүниетанымындағы өзіндік ерекшеліктер мен ерекшеліктердің өсуімен қатар жүрді. Бірақ тарихтың белгілі бір кезеңінде оларды тілдің, жазудың, аумақтың және мемлекеттің ортақтығы біріктірді.

Ежелгі түркілердің тарихи-рухани мұрасы сан қырлы. Ол ерекше белгілері мен қасиеттеріне бай. Оның ең жақсы жетістіктері ғасырлардан өтті. Оларда-қазіргі түркі халықтары тарихының, мәдениетінің, менталитетінің бастаулары. Бүгінгі таңда Орталық Азияның тәуелсіз мемлекеттері сол алыс уақыттардың салт-дәстүрлерін қайта жаңғырта отырып, тарихи тұлғалардың есімдерін қайтара отырып, әділдік пен адамгершілікті қалпына келтіріп қана қоймай, барлық мемлекеттердің бірлігі мен гүлденуіне жол ашады.

"Тұлғаға бағытталған оқыту" атауымен белгіленген Теория мен практика ұзақ тарихқа және бірнеше басқа атауларға ие, олардың әрқайсысының артында оқыту мен тәрбиеге, еркін тәрбиеге, ынтымақтастық педагогикасына және т.б. белгілі бір көзқарас бар [4].

Түркітілдес елдердің саясатта ғана емес, экономикада да, білім беру саласында да ынтымақтастығын ұсынғым келеді. Университеттер, институттар сияқты жоғары оқу орындары жиі ынтымақтасады. Жалпы білім беретін мектептердің мұғалімдері үшін түркітілдес мемлекеттер мұғалімдерімен өзара қарым-қатынас жасау үшін көбірек мүмкіндіктер жасауға болады деп ойлаймын. Өйткені, тәжірибесі бар әрбір мұғалімнің ортақ іс үшін бөлісетін және ұсынатын, яғни әлемдік білім беру кеңістігіне интеграцияланатын, үздік әдістер мен тәсілдерді меңгеретін нәрсесі бар. Мұғалімдерге басқа елдердің мектептерін көруге, семинарлар, туристік жорықтар, кездесулер, дөңгелек үстелдер, географиялық конкурстар, олимпиадалар өткізуге, басқа елдердің мұғалімдеріне өздерінің көрікті жерлерін, мұражайларын, табиғат ескерткіштерін көрсетуге мүмкіндік беру, сонда мұғалімдер оқығанын немесе естігенін емес, көргенін айта алады! "Жүз рет естігеннен гөрі бір рет көрген

жақсы" деген мақал есіме түседі, себебі әрбір түркітілдес мемлекетте көрсететін нәрсесі бар ғой!

Өз өлкесін және ҚР киелі орындарын жақсы түсіну және тану үшін география пәні мұғалімдеріне арналған семинарлар мен тарихи орындарға бару ұйымдастырылады. Бұл мұғалімдерге, оқушыларға егжей-тегжейлі ақпарат беруге, көргендерін жеткізуге таңдануға және өзінің тарихы мен ҚР тарихи ескерткіштері үшін мақтаныш сезімін сезінуге мүмкіндік береді. Мысалы: Мен У.А.Есназарованың Республикалық атаулы мектебіне өте ризамын, ол бізге тарихи ескерткіштерге, қасиетті орындарға баруға, көруге, таңдануға және мақтануға және көргендерімнің бәрін өз оқушыларымызға беруге мүмкіндік береді.

Сакральные места Республики Казахстан

Сондай - ақ, Түркияның діни, қасиетті, тарихи орындарына (Рим, Византия, Осман империясының сәулет ескерткіштері) немесе Өзбекстан жеріне баруға мүмкіндік беру үшін осындай мақсатпен сұрағым келеді-бұл әртүрлі дәуірлердегі бірегей тарихи және археологиялық ескерткіштерді сақтайтын ерекше құнды мұрағат. Орта Азияның бірде-бір Республикасында Өзбекстан және басқа елдер сияқты тарихи және ежелгі мәдени ескерткіштер жоқ. Мұндай мүмкіндік бізге оқушылардың туысқандық байланыстарын, түркітілдес елдерге деген құрметі мен қызығушылығын дамытуға мүмкіндік береді деп ойлаймын.

Түркітілдес мемлекеттер арасындағы мемлекетаралық қатынастар бойынша бүгінде қабылданған көптеген құжаттар саясаттан бастап экономикаға, мәдениетке, ғылым мен білімге дейінгі барлық салалардағы біздің қарым-қатынасымыздың нақты негізін құрайды. Осындай көпжақты негізде қазіргі түркі республикаларының жалпы саяси тұғырнамасы, экономикалық географиясы және ұлттық-мәдени сәйкестілігі қалыптасуда. Бұл кеңейту саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени мазмұнға ие болып, барған сайын халықаралық сипатқа ие болуда. Мұның бәрі мектеп қабырғасынан басталып, зерттелуі керек. Қосымша білім берудегі түркітілдес географияның рөлінің маңыздылығы осында!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН РЕСУРСТАР

1. <https://elbasylibrary.gov.kz/r>
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
3. <https://www.aa.com.tr/ru>
4. "Түркітілдес елдер географиясы" оқулығы авторлары: Есназарова у. а. Темірбеков А. Т.
5. <https://24.kz/ru/news/social/item/433410-bez-dorog-i-vodoprovoda-ostayutsya-sakralnye-mesta-v-atyrauskoj-oblasti>

ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ ГОСУДАРСТВА НА АРЕАЛЕ СОВРЕМЕННОГО КЫРГЫЗСТАНА

Дыйканбаева Г.К.

кандидат философ. наук, доцент

зав.отделением ООД Международного Университета Ала-Тоо

Назарбекова Н.М.

студентка 3-го курса Международного университета Ала-Тоо

АННОТАЦИЯ

Данное исследование фокусируется на исторических государствах, существовавших на территории современного Кыргызстана в период средних веков. Автор анализирует ключевые государства, такие как Великий Тюркский каганат, Западно-Тюркский каганат, Тюркешский каганат, Карлуки и Караханидский каганат, рассматривая их политическую структуру, социокультурное развитие и взаимоотношения с соседними государствами. Исследование основано на археологических находках, исторических хрониках и других первичных источниках. Статья выявляет ключевые моменты в истории каждого из указанных государств, а также их влияние на формирование культурного и политического ландшафта региона, что позволяет получить глубокое понимание исторического контекста Кыргызстана.

Ключевые слова: Государство, каганат, история, археология, ареал.

ВВЕДЕНИЕ

Кыргызстан, расположенный в центре Центральной Азии, представляет собой уникальный регион, богатый историческими событиями и культурным наследием. В течение многих веков эта земля была домом для различных тюркских народов и государств, оставивших свой след в истории и формировании этой многонациональной страны.

В древности, территория современного Кыргызстана была частью маршрутов Великого Шелкового пути, связывая Восток и Запад. Здесь существовали государства, такие как Кокандское ханство, которое оказывало влияние в этом регионе в 18-19 веках. Однако, более ранние тюркские государства оставили более глубокий след.

В V-VII веках на территории Кыргызстана формировались кочевые государства, такие как Тюркский каганат и Коктуркское каганство. Они представляли собой объединения тюркских племен и играли важную роль в истории региона. Кочевники осуществляли торговлю, занимались скотоводством и вели активную политику в отношении соседних обществ.

С приходом ислама в VIII веке на территории Кыргызстана начинается период воздействия арабских завоевателей и формирования исламской культуры. Кара-Ханиды, тюркская династия, утвердили свою власть в IX-X веках, привнеся свою культуру и архитектурные достижения в регион. Ислам становится неотъемлемой частью культурного наследия Кыргызстана.

В XIII веке территория Кыргызстана подверглась завоеванию Монгольской империи. Это период, известный как Золотая Орда, принес в регион новые политические и социальные изменения. Кочевники были интегрированы в монгольскую империю, создавая уникальное сочетание тюркской и монгольской культур.

В XIX веке, Кыргызстан становится частью Российской империи, а затем Советского Союза. Эти периоды оказались критическими для формирования современной идентичности страны, с учетом сочетания традиционных тюркских элементов и влияния западных идей.

В настоящее время Кыргызстан - независимая суверенная республика, сохраняющая свое тюркское наследие в современных реалиях. Важно подчеркнуть, что история тюркских государств на этой земле играла ключевую роль в формировании культурного и этнического многообразия, которое характеризует современный Кыргызстан.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Тюркские государства на территории современного Кыргызстана оставили неизгладимый след в истории этого региона. Этот многообразный калейдоскоп культур, религий и политических систем создает уникальный контекст для понимания современного Кыргызстана. Развитие страны невозможно представить без учета вклада тюркских государств, который сформировал богатую историю этой многонациональной и уникальной страны в самом сердце Центральной Азии.

В античной цивилизации кочевников кыргызы занимали выдающееся место среди древних этносов Востока. Развитие их государственности тесно переплеталось с историей других племен и народов Центральной Азии, включая империю гуннов, государства усуней, Кангюй, Давань, тюрков, Чингисхана и др. Эта история свидетельствовала о том, что в течение тысячелетий в этом регионе сменялись различные государства, а разнообразные этносы населяли пространства от Монголии и Енисея до Тянь-Шаня. [1. С. 17-25]

Племенные и государственные формирования кыргызов возникали на географических территориях, которые превосходили границы современного Кыргызстана. Сложный этнический состав населения Центральной Азии позволял рассматривать историю Кыргызстана и кыргызов как часть обширной истории племен и народов этого региона. В разные исторические периоды кыргызы, живущие как на территории нынешнего Кыргызстана, так и за её пределами, входили в состав различных племенных или древних и более поздних государственных образований. Каждый год вопросы, связанные с

укреплением кыргызской государственности, привлекают все больше внимания исследователей различных областей, таких как историки, политологи, юристы, а также представителей других наук, а также широкую общественность. Эти проблемы касаются процессов возникновения и развития кыргызской государственности как на территории Кыргызской Республики, так и за её пределами.

Этот интерес обусловлен не только актуальностью вопросов, связанных с государственными структурами и политическими процессами внутри страны, но и влиянием глобальных событий на Кыргызстан. Исследователи из разных областей стремятся лучше понять исторические и современные аспекты формирования и укрепления кыргызского государства, а также его взаимодействие с мировым сообществом.

Этот подход позволяет более глубоко изучать и анализировать процессы, которые оказывают влияние на государственность Кыргызстана, а также формировать более осознанное представление о его роли и месте в мировом контексте.

На современном этапе, благодаря обширным научным исследованиям, проводимым различными учеными, в том числе историками и источниковедами, а также анализу китайских исторических хроник и более точному их переводу, стали возможными следующие выводы: 1) утверждение о том, что истоки кыргызской государственности прослеживаются в глубь тысячелетий; 2) возможность рассмотрения значимых исторических этапов на многовековом пути эволюции кыргызской государственности, включая двухсотлетие с конца III века до н.э., периода, от которого начинается отсчет развития кыргызской государственности, как полуторатысячелетие – от периода взлета кыргызской государственности в контексте общетюркских государств, как тысячелетие – со времени Кыргызского великодержавия на Енисее [1. С. 62-72]

Во второй половине первого тысячелетия наблюдалось формирование и расцвет раннефеодальных тюркских государств на просторах Южной Сибири, Казахстана, а также в регионах Средней и Центральной Азии. Этот период можно определить как начальный этап тюркской эпохи.

В середине VI века на территории Центральной Азии возникло первое тюркское государство, оказавшее значительное влияние на историю Кыргызстана. Бумын, победивший аваров и умерший в 553 году, принял высший титул жуан-жуаней "илиг-каган" (великий каган). В 552 году он учредил Великий тюркский каганат в Центральной Азии. Этот политический образование просуществовало примерно два века, до 744 года.

В соответствии с кочевыми традициями власть переходит к брату кагана Истеми, который еще при жизни Бумына завоевал долины Семиречья и предгорья Центрального и Западного Тенир-Тоо, включая территорию современного Кыргызстана [2. С. 41]. Истеми получил титул "каган десяти племен". В 576 году каган Тюрксанф, собрав необходимые силы, напал на Византию и захватил Босфор. В 580 году тюрки вторглись в Крым и осадили Херсонес. Таким образом,

Тюркский каганат, с центром в Тенир-Тоо, превратился в могущественную евроазиатскую державу. После смерти кагана Таспара в 581 году четверо братьев выдвинули свои претензии на трон. Только после смерти троих из них прекратилась ожесточенная борьба за власть. В 587 году на трон восходит наследник Истеми - Гарду Боке-каган. После его смерти в 603 году тюркское государство разделилось на два каганата - Восточный и Западный.

Следующий этап истории Кыргызстана неразрывно связан с Западнотюркским каганатом, который существовал с 603 по 704 год. В его состав входили Восточный Туркестан, земледельческие области Средней Азии, обширные степные территории Приаралья и Северного Кавказа. Административно-политическим центром государства был изначально город Мин-Булак в Таласской долине Кыргызстана, а с 618 года - город Суяб (развалины города Ак-Бешим недалеко от современного Токмока, КР). При Тон-ябгу-кагане (618-630) каганат достиг значительных успехов в политическом развитии и успешно сопротивлялся Китаю. Тон-ябгу-каган провел административные реформы с целью уравнивания статусов оседлых и кочевых феодалов, введя институт наместников-тутуков для управления регионами. Однако после его смерти каганат быстро утрачивал свою мощь. В 704 году в городе Кулан (рядом с современной станцией Луговая) тюргеши убили последнего кагана из династии Ашина, завершив тем самым эпоху Западнотюркского каганата [2. С. 44].

В начале VIII века на развалинах Западнотюркского каганата возникло Тюргешское государство, существовавшее с 704 по 766 год. Основателем правящей династии стал Уч-элиг каган (704-706), руководитель желтых тюргешей, с центром в городе Суяб [2.С.48]. Каган разделил свои владения на 20 округов, каждый из которых в случае необходимости должен был предоставлять войско в 7 тысяч человек верховному правителю. Власть тюргешей простиралась также на Восточный Туркестан. Полной независимости тюргеши достигли при Чабышчоре Сулуке (716-738), кагане из черных тюргешей. После его смерти (738) началась продолжительная борьба между желтыми и черными тюргешами за власть, что существенно ослабило государство. Этим воспользовались соперники, и в середине VIII века власть в каганате была захвачена карлуками.

Вместо Тюргешского каганата пришло Карлукское государство, существовавшее с 766 по 940 год. Согласно историческим источникам, союз трех карлукских племен с самого начала характеризовался территориальной и политической раздробленностью. Во второй половине VI века или в начале VII века одна часть карлуков владела определенными регионами Тохарстана (часть Восточного Туркестана). Их правитель, обладавший титулом "джабгу", первоначально подчинялся западнотюркским, а затем тюргешским каганам. Карлуки из Тохарстана сыграли значительную роль в сопротивлении арабским захватчикам. Другая часть карлуков расселилась в далеких восточных монгольских степях.

Карлуки, сыгравшие ключевую роль в разгроме китайских захватчиков в битве на реке Талас в 751 году, укрепили свое положение в Семиречье. Тем не менее, для установления политического лидерства карлукским лидерам пришлось продолжить многолетнюю борьбу. Только спустя два десятилетия, в 766 году,

карлуки смогли захватить города Суяб и Тараз. Большинство огузов покинуло Семиречье, переселившись на берега Арала, где сформировалось их собственное государство. В последующие годы карлуки вели упорную борьбу за гегемонию в регионе Семиречье [2.С. 53].

Период с X по XII век считается эпохой процветания в области экономики и культуры в Караханидском каганате на территории Тенир-Тоо. Предок основателя династии Караханидов, Сатук Абд ал-Керим Кара-хан, был каганом карлуков по имени Бильге Кул Кадыр-хан. Эти исторические сведения позволяют предположить, что династия Караханидов имеет корни, прослеживаемые к карлукскому наследию. Система управления в Караханидском каганате была сложной и ветвистой; государство разделялось на владения, руководимые представителями правящей династии. Лидеры этих владений обладали широкими полномочиями, вплоть до права чеканить собственные монеты, что, в свою очередь, создавало условия для конфликтов и набегов между ними.

Караханидское государство фактически представляло собой два отдельных каганата – Восточный и Западный, у каждого из которых были свои правители с собственными титулами и столицами.

Центром Восточного каганата был город Баласагын (вблизи нынешнего города Токмок в Кыргызстане), позднее он был перенесен в Кашгар. Столицей Западного каганата был Узген (на юге Кыргызстана), позднее замененный на Самарканд. В конце XI – начале XII века оба каганата Караханидов переживали кризис. Как результат, они стали вассалами сельджуков, сохраняя при этом полную самостоятельность в своих внутренних делах.

Бесконечные внутренние конфликты и войны с сельджуками подорвали мощь Караханидского государства. В первой половине XII века Караханиды были завоеваны кара-кытаями под руководством Елюй Даши, потомками древних монголов, относящихся к народам тунгусо-маньчжурской группы. Отсутствие эффективного управления государством и стремление вассалов отделяться от верховной власти ослабили Кара-кытай. В 1208 году их территории были захвачены найманскими и меркитскими племенами, бежавшими от поражения, нанесенного ими Чингисханом на реке Иртыш. Сын хана найманов, Кучлук, присоединился к кара-кытайцам, собрав оставшиеся части своего народа, и поселился в Семиречье. Воспользовавшись хаосом в государственном управлении, в 1210 году он атаковал Узген, завладел казной, а через год схватил самого правителя Кара-кытай. Однако положение Кучлука оказалось неустойчивым. Восстания в городах Восточного Туркестана продолжались четыре года, и их подавление найманами удалось только в 1214 году. На западе влияние усиливалось Мухаммедом, правителем Хорезма, а на востоке Чингисхан готовился к своему времени. В истории развития не только кыргызов, но и большинства народов Азии и Европы начался новый этап – наступление разрушительного монголо-татарского нашествия. Процветавшее более 90 лет государство каракытайцев и найманов было уничтожено волной орд Чингисхана, наступивших с востока.

Поскольку государственное управление тюркских государств на территории Кыргызстана достигло своего пика в эпоху Караханидов, этот период считается золотым веком тюркской цивилизации. Поэтому основные принципы управления, сформировавшиеся в Средние века на территории Кыргызстана, можно проиллюстрировать на примере Караханидов [1. 26-45]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

История кыргызского народа насчитывает тысячи лет. Одними из первых известных обитателей этой местности были скифы, сарматы и другие иранские племена, а также тюркские племена, включая уйгуры и карлуки. Они оставили свой след в культуре и языке кыргызов. Этнические кыргызы начали формироваться в результате слияния тюркских племен с местными ираноязычными племенами в первом тысячелетии нашей эры. Этот процесс в значительной степени был обусловлен миграционными потоками и культурным обменом на территории Центральной Азии.

Как и многие народы региона, кыргызы подвергались воздействию различных великих империй. В разное время они находились под властью китайских династий, монголов, иранских и индийских держав. Эти контакты оказали значительное влияние на культуру, язык и образ жизни кыргызского народа.

В начале 20-го века, в условиях распада Российской империи, кыргызы стали активно выступать за свою независимость. В 1916 году началось крупномасштабное восстание против российской власти, известное как "Басмачество", которое продолжалось до 1930-х годов. Однако после установления советской власти, Кыргызстан стал частью Советского Союза, сначала как автономная область, а затем как союзная республика.

С распадом Советского Союза в 1991 году Кыргызстан объявил о своей независимости. В последующие годы страна столкнулась с вызовами, свойственными переходному периоду, включая экономические трудности и политические нестабильности. Однако, несмотря на эти трудности, Кыргызстан укрепляет свою демократию и развивается как суверенное государство.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Бактыгулов Дж. С., Момбеков Ж.К. / История кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен и до наших дней Б., 2001. 345с.
2. История кыргызов и Кыргызстана / Учебное пособие для ВУЗов Б., 1995г. 332с.
3. <https://www.issykkul.com/history.htm>

ОҚУШЫЛАРДЫ ҰЛТЖАНДЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДЕ ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МҰРАЛАРДЫҢ ӘСЕРІ

Есназарова Ұ.Ә., Есмагамбетова А.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

АНДАТПА

Тарихи-географиялық мұраларды қазіргі білім беру жүйесіне енгізе отырып, оқушылардың ұлтжандылық сезімдерін ояту мен қалыптастырудың заманауи әдістері ұсынылды. Географиялық білім берудің маңызды аспектісі ретінде тарихи мұраларды зерттеу және талдау, сонымен бірге оларды қорғау мен сақтауға бағытталған іс-шаралар оқушыларды рухани байытатын құнды мәлімет болады.

Кілт сөздер: тарихи географиялық мұра, ұлтжандылық, заманауи әдістер, білім беру.

АННОТАЦИЯ

Внедряя историко-географическое наследие в современную систему образования, были предложены современные методы пробуждения и формирования у учащихся чувства национализма. В качестве важного аспекта географического образования исследование и анализ исторического наследия, а также деятельность, направленная на его защиту и сохранение, станут ценной информацией, духовно обогащающей учащихся.

Ключевые слова: историко-географическое наследие, национализм, современные методы, образование.

ABSTRACT

By introducing the historical and geographical heritage into the modern education system, modern methods of awakening and developing a sense of nationalism in students were proposed. As an important aspect of geographical education, research and analysis of historical heritage, as well as activities aimed at protecting and preserving it, will provide valuable information that enriches students spiritually.

Keywords: historical geographical heritage, nationalism, modern methods, education.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасында негізгі бағыттардың бірі болып патриоттық тәрбие саналады. Еліміздің болашағы республика азаматтарының ұлтқа деген сүйіспеншілігімен, елдің тұтастығын қамтамасыз етуге деген ынта-жігермен тікелей жүзеге аса отырып дамиды.

Республикамыз тәуелсіз екендігін бүкіл әлемге қысқа мерзім ішінде мойындатып үлгерді. Ендігі басты міндет-мемлекетіміздің өркендеуі, халықтың экономикалық, әлеуметтік өмір сапасын көтеру, және осы орайда әрбір қазақстандықтың алдында тұрған азаматтық парызы-ол ел келешегіне мүмкіндігінше үлес қосу.

Қазіргі кезеңде “қазақстандық отансүйгіштік” ұғымына зор мән берілуде. Көп ұлтты Қазақстан халқының отансүйгіштік сезімін қалыптастыратын – азаматтық келісім, ұлттық бірлік. Егемен еліміздің тәуелсіздігін сақтау ұлттық келісім, ішкі үндесім барша халқымыздың ынтымағы мен өзара жарасымдылығында. Туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі тамаша киелі орындар – жалпы ұлттық құндылықтар ешкімді де бейтарап қалдыра алмайды. Олар сөзсіз адам көкірегінде жылылық, жақындық, туыстық сезімдерді ұялатып жатады. Бір сөзбен айтқанда, отансүйгіштік қасиетті ұғым.

Ұлтжандылық - ұлттық патриотизм. Ұлтжандылық дегеніміз - елі мен жері, халқының бостандығы және мемлекет ретінде жер бетінде сақталуы үшін, ұлт намысын жоғары дәрежеде ұстау үшін күресу [1].

Отансүйгіштік-адамдағы бірте-бірте пайда болатын құндылық [2]. Адамзат баласында сезім отбасынан бастау алып тұлға есейген сайын ұлт, халық, қоғам, мемлекет деңгейіне дейін жететін бұл қасиет адамның бүкіл ғұмырына жалғасын табады. Патриотизм Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман саулығының қоғамдық мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, ал мемлекетті нығайту дегеніміз жеке адамды күшейту екенін мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм мемлекет деген ұғымды жеке адаммен, яғни оның өткені мен бүгінін және болашағымен қарым-қатынасын білдіреді [3].

Қазіргі уақытта қоғам дамуына байланысты оқушыларға заманауи білім беру, оларды тәрбиелеу және дамыту уақыт өте күрделі процестердің біріне айналды [2]. Негізгі міндеттердің бірі ретінде оқушылар мектеп қабырғасында жүріп Отанға деген сүйіспеншілік, патриотизм, таным заңдылықтарын меңгеруі тиіс. Оқушыларға патриоттық білім беру барлық пәндердің үлесіне тиесілі.

Тәрбиенің өмірмен байланысы тұлғаны жастайынан шынайы өмірмен тікелей байланыста болуы, қоғамдық ағымдағы тарихи болмысты меңгеруі оның туған ел мен жер тарихына деген қызығушылығын тудыру арқылы патриоттық сезімді қалыптастыруға игі ықпал етеді [1].

Патриоттық тәрбие тұрғысынан алатын болсақ егемен еліміздің бейбітшілігі мен тәуелсіздігін, ұлтаралық мәдениетті қалыптастыратын тұлғаны тәрбиелеу көзделеді.

Ұлтжандылық сезімі - ол өз елінің тарихы мен географиясын, мәдениетін тану арқылы сонымен қатар өткенің, бүгінің, ертеңді толық идеяға алатын көпфункционалды қасиет.

Ұлтжандылық тәрбиені тарихи-мәдени мұралар арқылы қалыптастыру негізінен екі бағыт: жалпы қазақстандық және аймақтық бойынша жүзеге

асады. Себебі оқушыға «қазақи тәрбие», «қазақи ой», «қазақи таным» секілді жалпы түсініктерін қалыптастырумен қатар, адамның тарихи-рухани тамыры болған кіші отанды дәріптеу, қорғау да маңызды [4].

Отансүйгіштік тәрбие адамзаттың тарихындағы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тапқан ұлттық рухани мақсат болғандықтан, мектеп қабырғасындағы оқушылардың Отанға деген патриоттық қасиетін қалыптастыруға тарихи-географиялық мұралардың алатын орны ерекше. Оқушыларда ұлтжандылық қасиетін қалыптастыру және дамыту жұмыстары білім беру жүйесінде:

- Оқу процесінде
- Сабақтан тыс жұмыста
- Мектептен тыс жұмыста [4].

Тарихи-географиялық мұра алдыңғы ұрпақтан келе жатқан мәдени, әлеуметтік және физикалық артефактілер немесе орындар. Ол ғасырлар бойы сақталған ғимараттар, ескерткіштер, артефактілер және ландшафттар секілді материалдық элементтер. Тарихи географиялық мұралар физикалық ортамен тығыз байланысты және орналасқан аймақтың мәдени, экономикалық және әлеуметтік аспектілерін қалыптастырады.

Еліміздің тарихи географиялық мұрасын оқыту оқушылар үшін рухани байытатын және қызықты тәжірибе болады. Осы орайда оқу бағдарламасына енгізуге болатын кейбір тәсілдер мен тақырыптар:

- Тарихи ескерткіштер (*Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Түркістанның көне қаласы секілді тарихи орындармен және нысандардың маңыздылығын, архитектуралық ерекшеліктері мен мәдени маңыздылығын зерттеу*);
- Ұлы Жібек Жолы (*Қазақстан Ежелгі Жібек жолы сауда жолында шешуші рөл атқарған және аймақтың экономикасы мен әлеуетіне тигізген әсері туралы, жол бойындағы тарихи қалалар мен сауда орындары туралы тарихи білім беру*);
- Көшпелілер мұрасы (*Еліміз көшпелілердің бай мұрасына ие және осы көшпелі өмір салтын қалыптастырған географиялық жағдайы мен климаты, көшпелі мәдениеттің Қазақстан тарихи мен болмысына әсерін зерттеу*);
- Табиғи ландшафттар (*Сарыарқа, Қаратау, Алтай таулары, Каспий теңізі секілді түрлі табиғи ландшафттарды сақтау мен қорғаудың маңыздылығы туралы*);
- Заманауи оқиғалар (*Елордасы Астана және Каспий теңізі аймағындағы қарқынды дамып келе жатқан мұнай өнеркәсібі сияқты заманауи даму урбанизацияны талқылау және осы оқиғалардың ел географиясына, экономикасына әсерін зерттеу*);

Кесте-1. Тарихи-географиялық мұраны мектеп қабырғасында оқытудың әдістері

№	Оқыту әдістері	Педагог іс-әрекеті	Күтілетін нәтиже
1	Туған жерге саяхаттар	Оқушыларды тарихи – географиялық, киелі орындарға экскурсияға апару, жергілікті мұра орындарын а баруды қамту. анықтау	Тарихымыздың терең де бай екенін, тарих мен географияның өзара байланысын түсінеді.
2	Картаны талдау	Ландшафттар мен шекара өзгерісі туралы түсінік беру.	Ата-бабларымыздан қалған мұралардың құндылығын ұғынады, және отанға деген сүйіспеншіліктері артады.
3	Ғылыми жобаға негізделген оқыту	Белгілі бір аймақтың тарихи географиялық мұрасын зерттеуді талап ететін жобалар тағайындау.	Белгілі бір ландшафттың маңызы туралы зерттеу жасап, еліміздің байлығы біздің табиғи мұраларымыз екенін түсінеді.
4	Туған жер тарихына сауалнама	Жергілікті қауымдастық мүшелерімен сұхбат немесе сауалнама жүргізуге ынталандыру.	Тарихи географиялық мұралардың сақталуы ұрпақтар ауысуы мен жергілікті дәстүрлердің маңыздылығына тікелей байланысты болатындығына көз жеткізеді.

(Ескертпе. Берілген кесте автормен құрастырылған)

Оқушылардың патриоттық сезімін тарихи-географиялық мұралар арқылы қалыптастыру маңызды аспектілердің бірі болып табылады және осы орайда бірнеше стратегиялық оқыту жолдарын ұсынылады:

- Тарих пен ұлттық мұраны тереңдете оқыту;
- Азаматтық белсенділікті ынталандыру;
- Сыныптан тыс Патриоттық іс-шаралармен айналысу;
- Жауапкершілікті азаматтыққа баулу;
- Ұлттық құндылықтар туралы сыни тұрғыдан ойлауға бейімдеу;

Осы стратегияларды қолдану арқылы педагогтар оқушыларға білімге, түсінуге және өз елі мен оның құндылықтарына белсенді араласуға негізделген күшті патриоттық сезімін дамытуға көмектесе алады.

Қазақстандық патриотизмнің арқауы-қазақ еліне деген сүйіспеншілік, көп ұлтты мемлекет болғандықтан ұлтқа, дінге, салтқа қарамастан бір тудың астына бірігіп, бір болашаққа қадам басу.

Қорытынды бөлім. Адамның көптеген адамгершілік қасиеттері балалық және мектеп жасында қалыптасады. Туған жерге деген сүйіспеншілік, туған жердің күннен-күнге өсіп, гүлденуін көруге құштарлық – осы сезімдердің барлығы көбінесе олардың мектеп кезінде балалардың бойына қалай сіңгеніне байланысты. Туған табиғаттың суреттері: таулар мен көлдер, далалар мен қалың ормандар – мұның бәрі балалардың туған жерге деген сезімін бірдей дәрежеде қалыптастырады, ал тарихи әңгімелер мен ескерткіштер баланың санасында үлкен із қалдырады. Оқушылардың туған өлке, оның жақсы адамдары туралы білімдері неғұрлым толық, терең, жарқын және мазмұнды болса, олардың бойында туған жерге деген қызығу мен сүйіспеншілік, терең құрмет, асыл адамгершілік сезімді қалыптастыруда соғұрлым нәтижелі болады. Отанға деген патриотизм ол әрбір адамның Отан алдындағы перзенттік парызы [5].

Қазіргі кезде Қазақстан өмірінде “қазақстандық патриотизмді” қалыптастыру және оны азаматтардың ой-санасына сіңіруді мемлекеттік дәрежеге көтергенімен, Отаншылдық ой-сананы қалыптастырудың шешілмеген мәселелері бар.

Қазақстандық патриотизм – ел азаматтарының республиканың бүгінгі тұрақты өмірі мен жарқын келешегі жолындағы еңбегі мен күрескерлігі іспетті.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Иманбаева С.Т., Майғаранова Ш. Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. -Алматы 2017, 240 бет.
2. Мақала: «Рухани жаңғыру: оқушыларға патриоттық тәрбие беру» Ақынова Л.А.б.ғ.к., Исалиева Н.С. Елмұратова А.С.
3. Оқушыларға патриоттық тәрбие беру «әдістері»
4. [Электронды ресурс].- Рұқсат режимі: <https://www.tarbie.kz/25766>
5. Статья по теме «Роль географии культуры в воспитании патриотизма и гражданственности» Н.В. Проскурина 2007г.
6. Статья по теме "Роль географического краеведения в патриотическом воспитании школьников" Зайцева Марина Николаевна

МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫНДА САЯСИ ЖӘНЕ ГЕОСАЯСИ МӘСЕЛЕЛЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Мылқайдаров А.Т., Жамбыл А.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

АНДАТПА

Мақалада геосаяси және саяси мәселелерді мектеп географиясында оқытудың маңыздылығы мен ерекшеліктері жазылды. Географиялық білім беруде мектеп оқушыларын саяси біліммен қамтамасыз ету барысында оқушылардың қалыптастыратын жеке қасиеттері мен оқыту нәтижелері талданды. Білім алушының дидактикалық мәселелерін шешуде және саяси географиялық білімдерін қалыптастырудағы тиімді әдістері сараланды. Мақаланың өзектілігі - саяси және геосаяси мәселелерді оқыту арқылы оқушыларды саяси тәртіпке дағдыландыруда, саяси биліктің шешімдері мен жоспарларын түсіне алуда, саяси сауатты демократиялық өскелең ұрпақты қалыптастыру.

Кілт сөздер: геосаясат, дидактикалық мәселе, саяси білім, демократия.

ВАЖНОСТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ В ШКОЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается о значении и особенностях преподавания геополитических и политических вопросов в школьной географии. В ходе предоставления школьникам политических знаний в географическом образовании анализировались личностные качества и результаты обучения учащихся. Дифференцированы эффективные методы решения дидактических задач студента и формирования политико-географических знаний. Актуальность статьи заключается в том, чтобы приучить студентов к политическому порядку путем обучения политическим и геополитическим проблемам, уметь понимать решения и планы политических властей, сформировать политически грамотное демократическое молодое поколение.

Ключевые слова: геополитика, дидактическая проблема, политическое образование, демократия.

THE IMPORTANCE OF TEACHING POLITICAL AND GEOPOLITICAL ISSUES IN SCHOOL GEOGRAPHY

ABSTRACT

The article talks about the meaning and features of teaching geopolitical and political issues in school geography. In the course of providing schoolchildren with political knowledge in geographical education, the personal qualities and learning outcomes

of students were analyzed. Effective methods for solving the student's didactic problems and forming political and geographical knowledge are differentiated. The relevance of the article is to accustom students to political order by teaching political and geopolitical problems, to be able to understand the decisions and plans of political authorities, and to form a politically literate democratic younger generation.

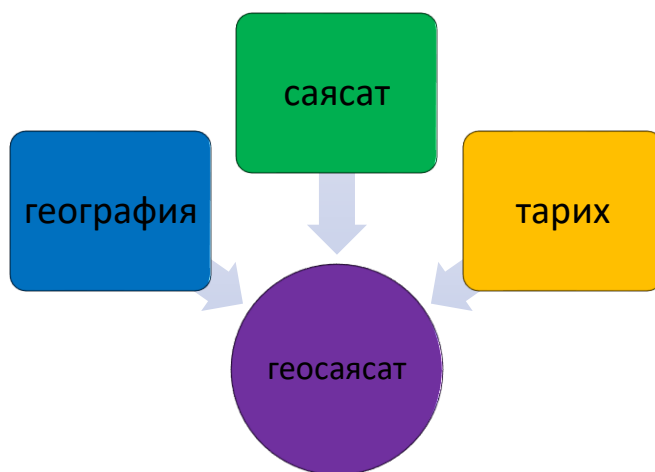
Keywords: geopolitics, didactic problem, political education, democracy.

«Саяси география» термині XVIII ғасырдан бері қолданыста болған жаңа термин, бірақ арнайы пән ретінде саяси география әлдеқайда кейінірек пайда болды. Әсіресе, оның мазмұнын, категорияларын, табиғатын және әдістерін түсіну географиялық білімдердің жинақталуы және кейіннен саяси биліктің өсуі нәтижесінде қалыптаса бастады.

Саяси география адам географиясының пәнаралық бөлімі болып табылады, ол адамдардың барлық түрлерін және олардың мемлекеттік және саяси жүйелерді ақылды түрде құру және басқаруға қатысты әрекеттерін қарастырады. Ол саяси күштердің кеңістікте таралуын зерттеп, саясаттың география арқылы қалай қалыптасатынын атап көрсетеді.

Американың көрнекті географы Ричард Хартшорн саяси географияны «территориялық айырмашылықтар мен ұқсастықтардың жалпы кешенінің өзара байланысты бөлігі ретінде саяси сипаттағы аумақтық айырмашылықтар мен ұқсастықтарды зерттеу» деп анықтады.

Саяси география маңызды зерттеу саласы болып табылады, өйткені ол биліктің әртүрлі контексттерде және әртүрлі географияларда қалай әрекет ететіні туралы түсінік береді. Сонымен қатар, ол саяси процестердің физикалық ортамен және адамның қоршаған ортасымен қалай әрекеттесетінін түсіндіреді [1].

1-сурет. Геосаясат құрылымы

Қазіргі уақытта қоғам дамуына байланысты оқушыларға заманауи білім беру, оларды тәрбиелеу және дамыту уақыт өте күрделі процестердің біріне

айналды. Негізгі міндеттердің бірі ретінде оқушылар мектеп қабырғасында жүріп геосаяси білімді, саяси заңдылықтарды меңгеруі тиіс. Оқушыларға геосаяси білім беру география пәнінің үлесіне тиесілі [2].

Мектеп оқушылары сыртқы саясатқа қатысты жекелеген тақырыптарды оқу барысында кез келген мемлекеттің сыртқы саясаты жалпы осы мемлекеттің дамуына және керісінше: мемлекеттің қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық жағдайына елеулі әсер ететінін түсінеді, ел басқа державалармен өзара іс-қимылдың сыртқы бейнесін жасайды [3].

Сонымен, төменде саяси географияны мектеп географиясында оқудың маңызды кейбір негізгі себептері келтірілген:

- Жергілікті және ұлттық басқару мен саяси жүйелер туралы түсінік қалыптастырады;
- Саясат құру процесін түсінуге көмектеседі;
- Халықаралық қатынастарды түсінуге көмектеседі;
- Әлеуметтік және экономикалық теңсіздікті түсінуге көмектеседі;
- Тұрақты даму стратегиясын әзірлеуге көмектеседі;
- Көші-қонды және ұтқырлықты түсінуге көмектеседі.

Барған сайын өзара байланысты және күрделі әлемде саяси және геосаяси мәселелерді оқытудың маңыздылығын асыра бағалау мүмкін емес. Бұл салалардағы білім ақпараттандырылған азаматтарды дамыту, сыни ойлау дағдыларын қалыптастыру, жаһандық сана мен эмпатияны дамыту, әлеуметтік әділеттілік мәселелерін шешу, болашақ көшбасшыларды тәрбиелеу және демократияны қорғау үшін өте маңызды. Адамдарды саяси және геосаяси мәселелерді түсіну және олармен айналысу үшін біліммен, дағдылармен қаруландыру арқылы біз ақпараттандырылған, белсенді және жауапты қоғам құра аламыз.

Ақпараттандырылған азаматтарды дамыту. Саяси және геосаяси тақырыптарды оқытудың негізгі себептерінің бірі – білімді азаматтарды дамыту. Азаматтар өз өмірін қалыптастыратын саяси процестер, институттар және мәселелер туралы хабардар болған кезде демократия өркендейді. Осы пәндерді оқыту арқылы біз адамдарға демократиялық процестерге белсенді қатысуға, дауыс беру кезінде негізделген шешімдер қабылдауға, саяси пікірталастарға қатысуға және олардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға мүмкіндік береміз. Ақпаратты азаматтар – салауатты демократияның тірегі.

Сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамыту. Саяси және геосаяси мәселелерді зерттеу сыни ойлау дағдыларын дамытудың тамаша тәсілі болып табылады. Студенттер әртүрлі көзқарастарды талдауға және бағалауға, дереккөздердің сенімділігін талдауға және өздерінің негізделген пікірлерін дамытуға үйренеді. Олар болжамдарға күмән келтіруге, басым әңгімелерге қарсы тұруға және дәлелді пікірталастарға қатысуға шақырылады. Бұл дағдылар күрделі мәселелерді шешу, дәлелді шешімдер қабылдау және қоғамға белсенді үлес қосу үшін өте маңызды.

Жаһандық хабардарлық пен эмпатияны насихаттау. Саяси және геосаяси білім беру студенттерді әртүрлі мәдениеттер, қоғамдар және саяси жүйелермен таныстырады. Бұл оларға әлемнің өзара байланыстылығын және жаһандық оқиғалардың жергілікті қауымдастықтарға әсерін түсінуге көмектеседі. Бұл білім эмпатияға, толеранттылыққа және жаһандық азаматтық сезімге тәрбиелейді. Дүниежүзіндегі адамдардың әртүрлі тәжірибелері мен қиындықтары туралы білу арқылы студенттер кеңірек көзқарас пен мәдени айырмашылықтарды тереңірек бағалайды.

Әлеуметтік әділеттілік пен теңсіздікті шешу. Саяси және геосаяси білім адам құқықтары, теңдік және кемсітушілік сияқты әлеуметтік әділеттілік мәселелерін талқылауға арналған платформаны ұсынады. Тарихи және заманауи мысалдарды зерделеу арқылы студенттер жүйелі әділетсіздіктерді тереңірек түсініп, әділетті қоғам құру жолында жұмыс істей алады. Олар маргиналданған топтардың күресі мен жетістіктері туралы біледі және әлеуметтік өзгерістердің жақтаушысы болуға шақырылады. Бұл мәселелерді оқыту инклюзивті және әділ қоғам құруға көмектеседі.

Болашақ көшбасшылар мен саясаткерлерді тәрбиелеу. Саяси және геосаяси мәселелерді оқыту студенттерді көшбасшылық рөлдерге және мемлекеттік қызметтегі мансапқа дайындайды. Ол оларды күрделі мәселелерді шешуге, қақтығыстарда келіссөздер жүргізуге және негізделген саяси шешімдер қабылдауға қажетті білім және дағдылармен жабдықтайды. Жан-жақты білімді көшбасшылар ұрпағын тәрбиелеу арқылы біз әділетті және гүлденген қоғамның дамуына үлес қоса аламыз. Бұл болашақ көшбасшылар қоғамдық мәселелерді шешетін және жалпы игілікке ықпал ететін саясатты қалыптастыру қабілетіне ие болады.

Демократияны қорғау. Демократия хабардар және белсенді азаматтарға сүйенеді. Саяси және геосаяси мәселелерді оқыту арқылы біз жеке тұлғаларға демократиялық жүйелерді негіздейтін принциптер мен құндылықтарды түсінуге мүмкіндік береміз. Бұл білім белсенді қатысуға, көшбасшыларды жауапкершілікке тартуға және демократиялық институттарды қорғауға жәрдемдесу арқылы демократияны сақтауға көмектеседі. Жалған ақпарат пен жалған ақпарат дәуірінде саяси және геосаяси мәселелерді оқыту сыни медиа сауаттылық дағдыларын дамыту және демократиялық процестердің тұтастығын қамтамасыз ету үшін өте маңызды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі әлемде саяси және геосаяси мәселелерді оқытудың маңызы зор. Ол хабардар азаматтарды дамытуда, сыни ойлау дағдыларын дамытуда, жаһандық сана мен эмпатияны дамытуда, әлеуметтік әділеттілік мәселелерін шешуде, болашақ көшбасшыларды тәрбиелеуде және демократияны қорғауда маңызды рөл атқарады. Адамдарды саяси және геосаяси мәселелерді түсіну және олармен айналысу үшін білім және дағдылармен қаруландыру арқылы біз ақпараттандырылған, белсенді және жауапты қоғам құра аламыз. Дәл осы

салалардағы білім беру арқылы біз өз қауымдастығына белсенді үлес қосатын және әлемге оң әсер ететін тұлғаларды қалыптастыра аламыз.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. [Электронды ресурс].- Рұқсат режимі:
https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.9a0902bf-66154b98-d91a2907-74722d776562/https/www.tutorialspoint.com/political-geography-an-overview?__ya_mt_enable_static_translations=1
2. Статъя по теме "Особенности преподавания темы «внешняя политика» в средней школе" Розенер Д.А., 2008г., Рязанский университет имени С.А. Есенина
3. Статъя по теме "Роль географического краеведения в патриотическом воспитании школьников" Зайцева Марина Николаевна

АҚЫРТАС КӨНЕ ТҮРКІ ТАРИХЫ

Кужаков Т.

Жамбыл облысы Байзақ ауданы, Александр Пушкин атындағы орта мектебі

АҢДАТПА

Жер-су атаулары-біздің тарихымыз бен мәдениетіміздің көрінісі. Олар көптеген тарихи оқиғалардан құнды деректер бере алатын, сол арқылы өлкетанушылық білімімізді кеңейтіп, рухани дүниемізді байытып, ұлттық тұлғамызды қалыптастыратын дүние. Ұлттық тарихымыздың белгісіне айналған елді мекендер атаулары әр ғасыр шежірісінен сыр тартып, салт-дiстүрден, халықтың өмір-тұрмысынан дерек беретін қайнар көзі. Атауларға негіз болған белгілердің барлығын да ұлтымыздың, ата-бабаларымыздың да танымы жатыр деп айта аламыз. «Жер судың атауы-тарихтың хаты» деген халық атауында терең мазмұн, сындарлы салмақ жатыр. Қазақтың ұлы жазушысы М.Әуезов: «Біздің қазақ –жер аты, тау атын әмамда сол ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай өлкеге барсаң да жер, су, жаһан дүзде кездескен кішкентай бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады», - дейді.

Жамбыл қаласынан 40 шақырым шығысқа қарай Ақшолақ темір жол бекетінен сәл оңтүстікке қарай құраған, күнге күйген Қырғыз жоталарының беткейлерінде қызыл-қоңыр жартастай болып тастан қаланған орасан зор құрылыстың орны көз тартады. Белгісіз біреу тау беткейіне алып қолымен шашып тастанған тәрізді дәу-дәу тастар ғажайып құрылыстың жан-жағында қалай болса солай ретсіз шашылып жатыр. Ғимараттың солтүстік қасбеті тау сілемдеріне қараған, ал батысы мен шығысы аласа жоталармен қоршалған.

Ел аузында Ақыртас туралы аңыз, әңгімелер өте көп. Бұл құрылысты қырғыз эпосының батыры Манаспен және оның ұлымен де байланыстырады. Аңыздарға қарағанда, Манастың ұлы алыста тұрған таулардан үлкен тастарды лақтырып беріп тұрған, ал Манас олардан үй қалаған, сөйтіп әкелі-балалы екеуі сол жерде өмірлерінің соңына дейін тұрған деседі.

Алып тастар, ғимараттың аумағы, осынау орасан зор құрылыстың шөл даладағы оқшау тұрысы- осының бәрі Ақыртастың көне замандық тамаша архитектуралық жәдігер екенін көрсетеді. Мұндай құрылысты жүргізу үшін өнерлі сәулетшілер мен бесаспап шеберлерден басқа көптеген жұмысшы қолмен орасан зор байлық қажет болғаны анық.

Ақыртас 140 жылдан астам уақыттан бері зерттеліп келеді. Оған бірінші болып назар аударған орыс суретшісі М.С.Знаменский еді. Ол Ақыртас панорамасының сызбасын және төрт қатар блоктан тұратын қабырғалардың фрагменттерін қағаз бетіне түсіреді.

Содан соң 1867 жылы тарихи ескерткішті белгілі шығыстанушы П.И.Лерх аралап көреді. Ол Ақыртасты буддалық монастырь деп санайды.

1893-1894 жылдары бұл жерде В В Бартольд болады, ол ескеркіш жайлы аңыз – әңгімелерді жазып алып, оны христиандар құрылысы-несториандар монастырі деп түсіндіреді.

1945 жылы Ақыртаста ҚАЗКСР-ның Министрлер Кеңесі жанындағы архитектура істері жөніндегі бөлімнің экспедициясы жұмыс істейді. Олар құрылыстың жобасын сызады, зерттеу материалдары архитектор Т.К.Басеновтың мақаласында жарық көреді.

Т К Басенов Ақыртасты буддалық та, несториандық та емес, ол 8-9 ғасырларда салынған қамал-сарай деген болжам айтады.

Ақыртасты анықтауға қатысты Л.Ю.Маньюковская да өз пікірін ұсынады, Оның айтуынша, Ақыртас үлкен сауда орталығы және аялдамалық, түнемелік бекет ретінде салынған.

Сонымен бірге Л.Ю.Маньюковская аталған құрылыстың өмір сүрген уақытын 10 ғасырдан кеш емес деп көрсетеді.

Ал неміс ғалымы Б Брентъес Ақыртасты 8 ғасырдың басында араб қолбасшысы Кутейба өздері жаулап алған жерлердің солтүстік аймақтарында бас сауғалайтын пана ,қамал ретінде салғызған деп болжам жасайды.

1996 жылы Ақыртасты ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым академиясы жанындағы Археология институтының қазақ-француз археологиялық экспедициясы зерттей бастады. Олар тарихи мұраның жасын және басқа да қызықты жайттарды түсіндіруге септік ететін деректерді тапты.

Археологиялық жұмыстар 2000-2002 жылдары жандандырылып, қайта қолға алынды. Бұл зерттеулер бәрінен бұрын құрылыстың бірінші бөліміндегі ауланы анықтауға қатысты болды. Сондай жұмыстардың нәтижесінде ғалымдар аула мешіт салуға арналған орын деген тұжырымға келді. Оның мешіт екенін қазба жұмыстары кезінде батыс қабырғадағы бұрынғы қақпа болған жерден табылған михрабқа қарап анықтады. Ауланың солтүстік қабырғасынан оны көшемен жалғастырып жатқан үш есік аршылып алынды. Олар құрылыстың көпшілікке арналғанын дәлелдейді

Сондай-ақ аулада тас бағаналарды орнатуға пайдаланылатын тас тұғырлар жатқан, Оларды мешіт салуға арнайы дайындап қойған болу керек. Демек, бұл жерде бағаналы типтегі мешіт орналасуы тиіс еді.

Мұндай мешіттер ерте дәуірлік мұсылман құрылыстарына жатады, Оларға тән ерекшелік- мешіт салуда өте көп бағаналар қолданылғандығы . Ол үшін үлкен-үлкен бағаналар бір-бірінен 3-3,5 метр арақашықтыққа қатар-қатар қойып , периметрі бойынша орналастырған. Төбесін жайпақ жасап , жабындысын осы бағаналарға бекіткен. Мұндай мешіттерді археологтар , көбінесе Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан аймақтарынан кездестірген. Олардың бірі Отырарлық Құйрықтөбеден , екіншісі Ақыртастан шығысқа қарай 20 шақырым жерде орналасқан Өрнек қалашығынан табылып, зерттелді. Екеуі 9-10 ғасырларда салынған.

Ақыртастан мешіттің табылуы бұл құрылыс несториандық немесе буддалық деген болжамды жоққа шығарады. Сонымен бірге оған қарап құрылыстың салыну уақытын анықтауға байланысты нақты дәлелдер табуға мүмкіндік береді. Ислам Жетісуға 8 ғасырдың орта тұсында ене бастайды. Демек, құрылыс бұл уақыттан ерте салынбаған.

Ақыртас жобасына ұқсас жобаларды табудың да сәті түсті. Мұндай архитектура Таяу және Орта Шығыста кең тараған. Сонымен бірге Самаррадағы сарайлардың – араб халифтерінің жаздық резиденцияларының Сирия мен Иордания сарайларының, өзінің сән-салтанатымен белгілі Қаср әл-Хайр әл-Ғарби сарайының жобалары осыған ұқсас.

Сонымен Ақыртастың жобасына қарап ол әміршінің жаздық сарайы болуы тиіс деген тоқтамға келеміз. Ол әмірші қарлұқ қағаны болу керек. Өйткені қарлұқтар Жетісудың батыс бөлігінде 766 жылдан 893 жылға дейін билік жүргізгені белгілі.

Археологиялық және архитектуралық зерттеулер тек Ақыртастан ғана емес, оның айналасындағы жерлерден де бізге белгісіз болып келген көптеген қызықты жайттарды ашуға көмектесті.

Аталмыш құрылысты салдырған билеушінің сарайы Ақыртастан оңтүстік-батысқа қарай бір шақырым жерден табылды. Ол төңірегі алақандағыдай анық көрінетін тау қыраттарының үстіне жайғасқан. Сұлбасына қарап қабырғалары тастан қаланған, бұрыштарында мұнаралар орналасқан, айналдыра ор қазылған төртбұрышты қамал екендіні анықталды. Оның ауданы-40x40 метр. Бұл жерде әміршінің сарбазары қоныстанған, ал оның жанында билеуші сарайы болған. Сарайдың орнында биіктігі -5 метр, ал ауданы-25x30 метр төбешік қалған. Әдетте мұндай төбешіктердің астында тұрғын және шаруа-жайлар, жан жағы ормен қоршалған, қабырғалары мықты салтанат залдары жатады. Олардың жобасы мен орналасуы бізге Талас пен Шу даласындағы сарайлардың қазба жұмыстарынан таныс.

Зерттеу жұмыстары кезінде сарай салумен айналысқан сәулетшілердің, құрылысшылардың, тас кесуші, кірпіш қалаушы, қышшылардың қайда тұрғандарын анықтау мүмкін болды. Мешіті бар сарайды араб немесе мұсылман архитекторлары салған. Ақыртас –Қазақстандағы мұсылман архитектурасының ең ежелгі құрылыстарының бірі, сондықтан ол өзіне осыншама қызығушылық тудырып отыр.

Бақуаттылар тұрған квартал Ақыртастан солтүстікке таман орналасқан. Ол қабырғалармен қоршалған тұрғын-жайлар кешені болып табылады. Ауданы-2,5 га. Ол жерде қабырғалармен қоршалған төрт – бұрыш пішінді учаскелер түріндегі үй қожалықтары болған. Үй қожалықтарында тұрғын үйлер мен хауызы бар аула салынған.

Құрылысшылардың үйлері біркелкі өлшеммен 10x10 метр жасалған. Балшық илеп, одан еденге төсейтін кірпіш құйып, оны күйдіретіндер Ақыртастан жарты шақырым жерде таудың солтүстік етегінде тұрған. Таудың солтүстік етегінің басқа жерлерден айырмашылығы сол-ол жерде кірпіш пен қыш өндірудегі таптырмас материал-сары топырақтың қалың қабаты бар. Бұл

жерден кірпіш күйдіруге арналған пештің қалдықтары , күйдірілген кірпіштің сынықтары,күл табылды. Ол жердің көлемі 1,5 гектарға жуық, бұған қарап құрылыста күйдірілген кірпіш өте көп қолданылғанын білуге болады.

Қызылтас тауының шығыс беткейінен тас өндірілген. Бұл жерде қазір ұзындығы 400- м-ге жететін карьер жатыр. Онда әлі күнге дейін тегістелген және тегістеліп үлгермеген тастардың үйінділері,кесек тастардың сынықтары, ұсақ тастар тау боп үйілген қалпында сақталған.

Карьерден құрылысқа дейінгі аралық 200-400 м-ге жуық. Оған қоса бұл тастарды құрылысқа жеткізу үшін жаз бен күзде арнасы құрғап қалатын кішкене суы бар сайдан өткізу керек болған. Сондықтан құрылысқа қажетті тастар мен блоктарды тасымалдау жұмыс шамасы, қыста жүргізілген болуы керек. Ол үшін жуан бөренелерден жасалған шаналарды қолдануға болатын еді. Карьердің жанынан тас өңдеу , тас қашау , жұмыстарымен айналысқан жұмысшылардың жеркепелері табылды. Жеркепелердің орындарында ойық шұңқырлар , күйдірілген кірпіштер , қыш сынықтары қалған. Бұдан бұрын жүргізілген қазба жұмыстары кезінде Ақыртасқа Шошқалы мен Ұзынбұлақ шатқалдарындағы бұлақтардан су жеткізіліп тұрғаны анықталған. Ақыртас пен шатқалдардың арасы 3-4 шақырымға жуық. Су әрқайсысының ұзындығы 50-60 см болатын,бір жақ басы жуан, екінші басы тарлау келген құбырлармен жүрген. Жуан жағының диаметрі 20 см, тарлау жағының диаметрі 18 см. Құбырдың тарылатын басы келесі құбырдың жуан басына кигізіліп отырған. Су құбырлары мен олардың сынықтары бұлақтардың басынан табылды. Ұзынбұлақ шатқалында су құбырлары жан-жағы жартас болып келген сайдың тарылған жеріне топырақ пен тастан жасалған бөгетке жиналған су қоймасынан бастау алған. Су жүйесі өте күрделі болған. Ақыртастың маңайында да су қоймасы салынған да, одан диаметрі кішірек құбырлар арқылы су үйлер мен үй қожалықтарына таралған. Аулаларда да бассейндер болған.

Ақыртастың солтүстігінде екі су қоймасы бар. Олардың бірі, батыс тараптағысы, қазіргі күні ауданы 40x40 м, тереңдігі 2 м болатын төртбұрышты қазан шұңқыр. Оған 3200 текше метр су сияды. Ал шығыстағы су қоймасы көлемі жағынан бұдан кішірек , оның диаметрі 30 м. Шамасы , бұл жердегі жиналған су Ақыртастан солтүстікке қарай орналасқан алқаптағы егістікті суаруға арналған болуы керек. Ақыртастың шығысында қабырғамен қоршалған ауданы 250x20 м болатын учаске табылды.

Бұл учаскенің шығыс жағы көктемде суға толып ағатын жылға аңғарымен шектеседі. Одан басқа , тау жақтан келетін канал аңғары да жақын орналасқан, Соған қарағанда бұл жерде үлкен бақ салыну ісі жоспарланған болуы керек не болмаса оған дейін бақ болуы мүмкін деп болжам жасауға болады. Ондай бақтар Шығыс сарайлары кешендерінде,әсіресе Самаррадағы халифтердің жаздық резиденцияларында көп болған.

Ақыртастың айналасында қарауыл жүйесі мұқият ойластырылған. Егер әлдеқалай жау келе қалса,қауіп туралы дер кезінде хабарлап отырған, Қызылтастың жотпаларының бірінде тастан салынған қарауыл мұнарасы

болған . Оның орнында қазір тек диаметрі-5 м болатын төменгі қатардың тастары ғана сақталған, Мұнараның қасында қауіп туған жағдайда от жағып, түтіндетіп белгі беретін ошақ орналасқан алаңқай бар.

Ақыртаста қазба жұмыстарын жүргізудің тек осы тамаша архитектуралық кешенді зерттеу үшін ғана емес, сонымен бірге Қазақстанды мекен еткен түркі мемлекеттерінің ерте ортағасыр кезеңінде Жібек жолы арқылы Таяу және Орта Шығыс мемлекеттерімен жасаған саяси және мәдени қарым-қатынастарын анықтау үшін де маңызы зор болды.

Осы бір таңғажайып ескеркіш, көне заманның куәгері-Ақыртасты 2004 жылдан бастап қайта қалпына келтіру жұмыстары қолға алынды.

Оқушыларды жыл сайын апарып, Ақыртастың тарихын аңыз әңгімелерін түсіндіріп беремін қаланың қай жерлерінен жау келгенін су қалай аққанын тасты қай жерлерде өндіргенін түсіндіріп беремін.

Ақыртаста ертеректе жер астынан шығатын жол болған.

1 - ші жол Тектұрмастан шыққан. 2- ші жол Ақмешіт әулие үңгірінен шыққан. 3- ші жол Арыстанбаб жақтан шығатын жер асты жол болған 4-ші Қызылорда жақтан жер асты жолы болған 5-ші Маңғыстаудан шыққан жер асты жолы

болған. 1966 жылы Ташкентте жер сілкінісі болған кезде жер асты жолдары жабылып қалған.

Ақыртаста адамдарға ем тастар бар оны айтатын болсақ, Жүрек тас бар. Бауыр тас бар оқушыларды алып барып тастарды ұстатып адамдарға қандай ем екенін түсіндіріп беремін, және Үлкен төбе жақта ертеректе өзен ағып жатқан сол төбеден тас өндірген содан домалатып қаланы қалаған екен. VII ғасырда ең үлкен Орта Азиядағы мешіт болған екен 751 жылы Талас өзенінде Арабтар мен Қытайлардың әскері шілде айында 5 күн соғысып ақырында арабтар жеңіске жеткен аңыздарға қарағанда, Ақыртастың айналасында үлкен Қарауылдайтын төбелер болған түнде от жаққан жау келе жатыр деген белгі берген. Аңызға қарағанда, Ақыртаста үлкен төбенің маңайында 350 мың атты әскер жатыр екен. Темір жолдың астынан өткенімізден бастап қырғын ірі шайқастар болған 3200 әулие жатыр. Оқушыларды алып барып тереңірек түсіндіріп беремін қала әліде зерттелуде.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Археологические исследования на северных склонах Каратау. Труды института истории, археологии и этнографии Академии наук КазССР. Алма-Ата, т. 14, 1962.
2. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы, 1999.
3. Байпаков К.М. Среднорековая городская культура Южного Казахстана и Семи-речья. Алма-Ата, 1986.
4. Байпаков К., Нұржанов А. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. Алматы, 1992.

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕРІ

Калиаскарова З.Қ., Исман Ш.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

АҢДАТПА

Ұсынылған мақалада оқушылар арасындағы географиялық білім сапасының мәселелері және заманауи ойын технологияларын білім беру процесіне біріктіру арқылы оларды жақсартудың мүмкін стратегиялары талданады. Географияны оқыту үшін географиялық тақырыптарға мамандандырылған компьютерлік ойындар мен мобильді қосымшаларды қолданудың тиімділігі қарастырылады. Оқу процесін жандандыруға және білім алушылардың ынтасын арттыруға бағытталған интерактивті виртуалды экскурсиялар, викториналар мен басқатырғыштарды қоса алғанда, осындай білім беру бағдарламаларын әзірлеу принциптері талқыланады. Оқу тәжірибесін неғұрлым тартымды және нәтижелі ету мақсатында ұсынылатын ақпараттың жоғары ғылыми дәлдігі мен дұрыстығын қамтамасыз ету қажеттілігі танылады.

АННОТАЦИЯ

В представленной статье анализируются проблемы качества географических знаний учащихся и возможные стратегии их улучшения путем интеграции современных игровых технологий в образовательный процесс. Рассматривается эффективность использования компьютерных игр и мобильных приложений, специализирующихся на географических темах, для обучения географии. Обсуждаются принципы разработки таких образовательных программ, включая интерактивные виртуальные экскурсии, викторины и головоломки, направленные на активизацию учебного процесса и повышение мотивации обучающихся. Признается необходимость обеспечения высокой научной точности и достоверности представляемой информации с целью сделать учебный процесс более привлекательным и продуктивным.

ABSTRACT

Modern education requires innovative approaches to teaching, especially in the field of local history. Information technology (it) has become an important factor in improving the quality and efficiency of the educational process. This study aims to analyze the possibilities offered by it in integrating local history into the curriculum, with particular emphasis on an inquisitive approach to teaching.

Information technologies provide unique opportunities for enriching the educational process in local history. They provide access to extensive electronic resources,

geographic information, archives and databases, which facilitates in-depth study of local characteristics and cultural heritage. Visualization and geographical information technologies allow students to study the geographical location of objects, which is useful in studying the history and geography of the region.

КІРІСПЕ

Тұрақты даму стратегиясын жүзеге асыру география ғылымымен тығыз байланысты және осы бағыттағы пәндерді білуге негізделген. Тұрақты дамудың маңыздылығы мен қажеттілігін толық түсіну үшін қоғамға географиялық мәдениеттің жоғары деңгейіне жету қажет. Географиялық білім тұрақты дамуға бағытталған білім берудің негізгі элементіне айналуы тиіс. Бұл білім адамдарға тұрақты өмір сүруді қамтамасыз ету үшін білім, дағдылар, құндылықтар мен құзыреттер беруі керек. Сондықтан географияны оқытуға қызығушылықты арттыру және оның сапасын арттыру тұрақты дамудың стратегиялық мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізу үшін қажет.

Қазіргі қоғамда ақпарат ағыны, әсіресе гаджеттерге көп уақыт жұмсайтын мектеп оқушыларының үлгеріміне айтарлықтай әсер етіп, олардың оқу үлгеріміне кері әсер етеді. Көптеген ата-аналар, тіпті мұғалімдер үшін балаларын оқуда ынталы болуға ынталандыру қиынға соғады. Гаджеттерге толы заманауи әлем білім алушылардың назарын пайдалы ақпараттан гөрі компьютерлік ойындарға көбірек аударады. Неліктен бұл факторды білім беру мақсатында қолданбасқа? Оқу процесінде компьютерлік ойындарды қолдану мүмкіндіктері туралы ұзақ және көпжақты пікірталастар бар. Кейбіреулер бұл оқушыларға кері әсер етеді деп есептесе, басқалары ойынды оқу процесіне ынтасын арттырып, қызығушылығын арттыратын оқу құралы ретінде қарастырады [1].

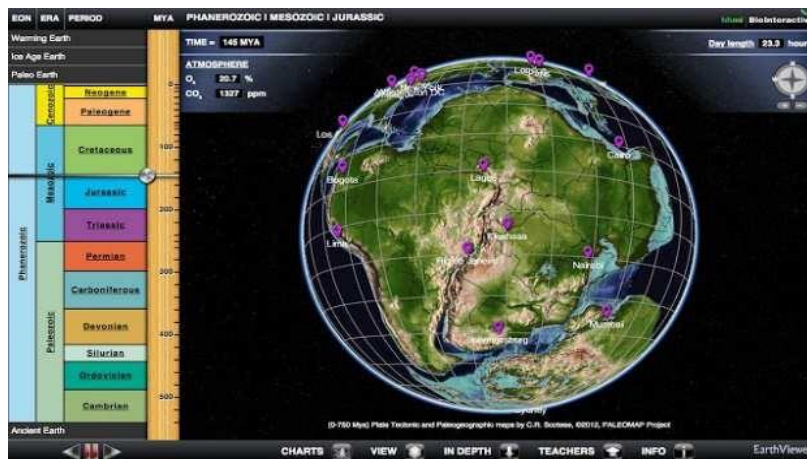
Қазіргі кезде жаппай мектептердің оқу үрдісінде географияны оқытуда түсіндірмелі және иллюстрациялық оқыту әдісі басым. Дегенмен, бұл әдісті компьютерлік ойындарды енгізу арқылы әртараптандыруға болады, бұл оқушылардың оқуға деген ынтасын және географияға қызығушылығын арттыруға көмектеседі. Бұл ойындар тек көңілді ғана емес, сонымен қатар географиядағы күрделі ұғымдар мен құбылыстарды меңгеру үшін интерактивті платформаны ұсынып, оқу процесін тиімдірек және оқушылар үшін қызықты етеді.

Географиялық тақырыптағы компьютерлік ойындар оқыту мен ойын-сауықты біріктіретін тиімді құрал болып табылады. Олар білім алушыларға материалды қызықты түрде терең игеруге мүмкіндік береді. Елдер мен қалалардың орналасуы туралы білімнің кеңеюіне ықпал етумен қатар, мұндай ойындар әртүрлі ландшафттарды талдау және тану, сондай-ақ олардың арасындағы кеңістіктік қатынастарды анықтау қабілетін дамытады. Уақытпен шектелген онлайн викториналар білім алушыларға тез шешім қабылдауға және олардың салдарын бағалауға мүмкіндік береді, бұл нақты өмірдегі жағдайларды модельдейді. Бұл тәжірибе олардың сыни ойлауын және өзгермелі жағдайларға бейімделу қабілетін дамытады [2].

Оқу ойындары арқылы оқушылар кеңістіктік ойлау және жер бедерін бағдарлау дағдыларын дамытады. Оқытудың бұл тәсілі географияға деген қызығушылықты оятады және зерттеу процесін тиімдірек және тартымды етеді. Нәтижесінде, компьютерлік ойындар білім беру құралы ғана емес, сонымен қатар қазіргі әлемде сәтті бейімделу және алға жылжу үшін қажетті негізгі дағдыларды қалыптастыру құралы болады [3].

Мақалада географияны зерттеуде қолдануға болатын ең танымал компьютерлік ойындар мен мобильді қосымшаларға теориялық шолу берілген [4-6].

«EarthViewer» ойыны - бұл Жердің алыс тарихын зерттеуге арналған уақыт машинасының бір түрі. Соңғы ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, ол пайдаланушыларға соңғы 4,5 миллиард жыл ішінде болған өзгерістерді бақылауға мүмкіндік береді. Бұл ойында сіз қалалар мен көрнекті орындардың пайда болғаннан қазіргі күйге дейінгі эволюциясын, сондай-ақ ландшафттағы өзгерістерді бақылай аласыз. «EarthViewer» континенттік даму, күн белсенділігі, атмосфералық құрамы, температура және биоәртүрлілік туралы ақпарат береді, бұл ойыншыларға біздің динамикалық планетамызды толық түсінуге мүмкіндік береді. Ойындағы жер шарындағы әрбір нысан оның геологиясы мен тарихы туралы ақпаратпен бірге жүреді, бұл пайдаланушы тәжірибесін байытады. EarthViewer – пайдаланушыларға қызықты ғылыми жаңалықтар мен зерттеулер әлеміне еруге мүмкіндік беретін, қызықты және білім беру тәжірибесін ұсынатын бірегей оқу құралы (Сурет 1).

Сурет. 1 - EarthViewer компьютерлік ойын экранының скриншоты

GeoMaster Plus - бұл интерактивті тестілеуді және география туралы білімді шектеулі уақыт форматында бекітуді ұсынатын қызықты викторина ойыны. Қолданба орографиялық ерекшеліктерді, теңіздер мен мұхиттарды және әлемнің саяси картасының элементтерін қоса алғанда, географиялық ерекшеліктер туралы білімді нығайту үшін арнайы жасалған. Ойында жоғары сапалы карталары бар мұқият жасалған әлем атласы, сондай-ақ қырықтан астам

қиындық деңгейлері бар, бұл ойыншыларға әртүрлі және қызықты тәжірибе береді (Сурет 2).

Сурет. 2 - GeoMaster Plus компьютерлік ойынының скриншоты

GeoGuessr – швед бағдарламашысы Антон Уоллен жасаған және 2013 жылы шыққан веб-ойын. Ойын Google Street View бейнелерін пайдаланады, ойыншылардан осы панорамалық фотосуреттер түсірілген орынды болжап, әлем картасында сол орынды белгілеуді сұрайды. Қарапайымдылығына қарамастан, ойынды сәтті аяқтау үшін география, мәдениет, тарих және сәулет туралы кең ауқымды білім қажет.

Ойын қатысушыларды өсімдік түрлері, аймақтарға бөлу, географиялық ерекшеліктері, инфрақұрылымы және популяциясы сияқты географияның әртүрлі аспектілері туралы білімдерін пайдалануға шақырады. Пайдаланушылар әртүрлі аймақтардың физикалық және әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерімен, сондай-ақ жол желісінің сипаттамаларымен және әртүрлі елдердегі автомобиль брендтерінің танымалдылығымен таныс болуы керек.

GeoGuessr аналитикалық ойлау мен географиялық сауаттылықты дамытып қана қоймайды, сонымен қатар ойыншыларға мектептен немесе жұмыстан кейін демалуға сапалы уақыт өткізуге мүмкіндік береді. Ойынды оқушылар мен білім алушыларға географияны қызықты әрі интерактивті түрде үйренуге және өз білімдерін басқа ойыншылармен салыстыруға көмектесетін білім беру мақсатында пайдалануға болады (Сурет 3).

Сурет. 3 - GeoGuessr компьютерлік ойын экранының скриншоты

Сонымен қатар, ойын адам өмірінің жалпы аспектілері, мысалы, сол немесе оң жақпен жүру, физикалық және мәдени антропология, шет тілдерін білу сияқты білімдерін тексереді.

Google Earth бүгінгі күні қол жетімді ең егжей-тегжейлі виртуалды глобус екені сөзсіз. Бұл қолданба бүкіл планетаның спутниктік суреттерін көруге, кескінді айналдыруға, тегтерді қосуға және орындарды сақтауға, нүктелер арасындағы қашықтықты өлшеуге және аймақтың 3D көрінісін алуға мүмкіндік береді. Тегін нұсқадан басқа, кеңейтілген мүмкіндіктер мен функционалдылықты ұсынатын үш ақылы нұсқа бар.

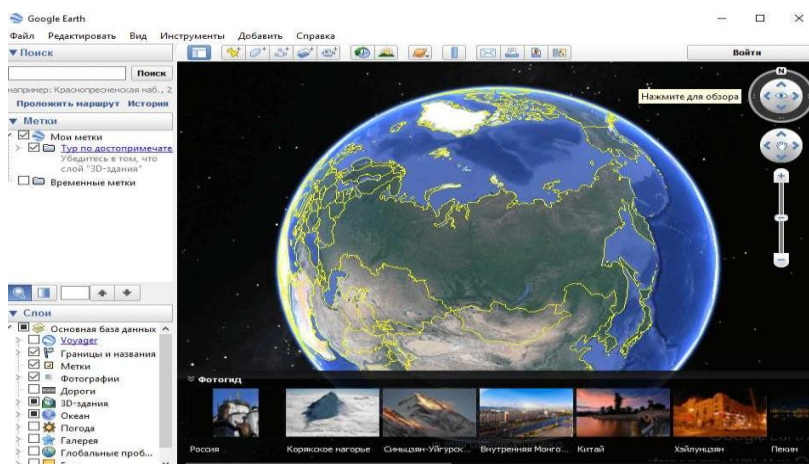

Рис. 4 – Google Earth компьютерлік ойын экранының скриншоты

Google Earth пайдаланушыларға әңгімелершілердің көмегімен бүкіл әлем бойынша виртуалды саяхат жасауға, тарихи орындарды, қалаларды, пейзаждарды зерттеуге, тау шыңдарына шығуға және каньондарға сүңгуге

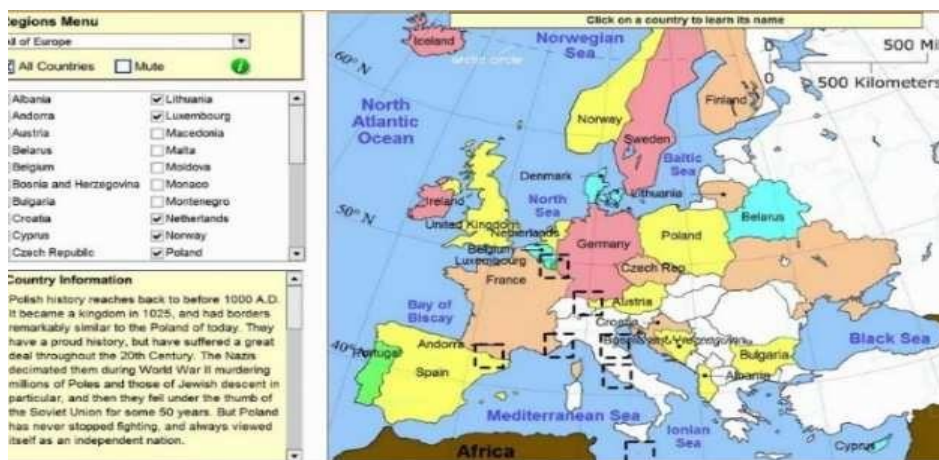
мүмкіндік береді. Пайдаланушылар мазмұнды дербес өңдей алады және Google Earth деректеріне негізделген жобаларды жасай алады. Бұл үйден-ақ планетамыздың сан алуан түкпірлерін зерттеуге бірегей мүмкіндік беретін әлемді зерттеуге және зерттеуге арналған қуатты құрал (Сурет 4).

"Geography learning game" -географияның әртүрлі аспектілерін зерттеуге көмектесетін викторина ойыны. Қосымшада су ресурстары, жер бедерінің әртүрлілігі, материктер мен аралдар сияқты физикалық география, сондай-ақ саяси география, соның ішінде мемлекеттердің орналасқан жері, олардың әкімшілік орталықтары мен жалаулары туралы сұрақтар бар.

Ойын әртүрлі қиындық деңгейлерін және үш режимді қамтиды: ойын, практикалық және викториналар. Қосымшаның орыс тілінде қол жетімді екендігі назар аудартады, бұл физикалық Географияны аударуды қажет етпестен үйренуді жеңілдетеді.

"Geography learning game" - бұл процесті қызықты және өзара әрекеттесетін географияны оқытудың пайдалы құралы.

Seterra Geography – әртүрлі географиялық нысандар туралы 400-ден астам теңшелетін викториналарды ұсынатын көңілді және білім беретін география ойыны. Ойыншылар континенттер, мұхиттар, өзендер, таулар, елдер, астаналар, жалаулар және т.б. туралы білімдерін тексере алады.

Сурет. 5 - компьютерлік ойын экранының скриншоты Geography learning game

Seterra 1997 жылы жасалған және 40-тан астам тілде, соның ішінде орыс тілінде қол жетімді. Бұл мыңдаған адамдар үшін географияны оқуға және әлем туралы білімдерін кеңейтуге көмектесетін таптырмас құрал болды.

Ойын географияға қызығушылықты арттырады және пайдаланушыларға планетамыздың әртүрлі аспектілерін зерттеуге тереңірек енуге мүмкіндік береді. Әртүрлі және ақпараттық құрылымының арқасында Seterra географиялық білімдерін кеңейтуді және уақытты тиімді өткізуді қалайтын студенттер мен ересектер үшін танымал таңдау болды.

Сурет. 6 - seterra Geography компьютерлік ойын экранының скриншоты

Ұсынылған технологиялардың әрқайсысы дәстүрлі Географияны оқытудағы белгілі бір мәселелерді шешуге көмектеседі. Олармен қандай мәселелерді шешуге болатынын қарастырайық және олардың әрқайсысы үшін пайдалану сценарийлерін ұсынайық:

1. Оқушылардың қызығушылығы мен мотивациясының болмауы.

Шешу жолы: компьютерлік ойындар және географиялық тақырыптағы мобильді қосымшалар сияқты интерактивті және қызықты технологияларды қолдану оқушылардың назарын аударуға және олардың оқуға деген ынтасын арттыруға көмектеседі.

Пайдалану сценарийі: мұғалім география сабағында әлемдік өзендер туралы тақырыпты түсіндіреді. Содан кейін ол білім алушыларға geomaster Plus ойынын ойнауды ұсынады, онда олар әлем картасында әртүрлі өзендер мен көлдерді белгілеуі керек. Оқушылар дұрыс жауаптар үшін мүмкіндігінше көп ұпай жинау үшін өзара бәсекелеседі, бұл оларды сабаққа белсенді қатысуға итермелейді.

2. Білімнің жеткіліксіз шоғырлануы.

Шешім жолы: викториналар мен материалды бекіту тапсырмаларын ұсынатын білім беру ойындары мен қолданбаларын пайдалану оқушыларға үйренген материалды жақсырақ есте сақтауға көмектеседі.

Пайдалану сценарийі: мұғалім Азия елдерінің астаналары туралы сабақты аяқтайды және оқушыларға Seterra ойынын ойнауды ұсынады. Бұл ойында оқушылар әртүрлі Азия елдерінің астаналарын атауы керек. Оқушылар викторина ойнау арқылы астаналардың аттарын қайталайды және бекітеді, бұл оларға бұл ақпаратты жақсы есте сақтауға көмектеседі.

3. Географиялық деректерді визуализациялаудың шектеулі мүмкіндіктері.

Шешім жолы: интерактивті карталар мен спутниктік суреттерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін Google Earth сияқты технологияларды пайдалану білім алушыларға географиялық ұғымдарды жақсырақ елестетуге мүмкіндік береді.

Пайдалану сценарийі: мұғалім Оңтүстік Американың физикалық географиясы туралы сабақ береді және оқушыларға аймақтағы әртүрлі тау жоталарын, өзендер мен джунглилерді көрсету үшін Google Earth пайдаланады. Оқушылар бұл аймақтарды интерактивті картада зерттейді және континенттің физикалық ерекшеліктері туралы нақты түсінік алады.

4. Жаңартылған ақпаратқа шектеулі қол жетімділік.

Шешім жолы: географияның әртүрлі аспектілері туралы өзекті және егжей-тегжейлі деректерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін National Geographic World Atlas сияқты қолданбаларды пайдалану білім алушыларға жаңа және сенімді деректерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Пайдалану сценарийі: мұғалім әлемнің климаттық аймақтары туралы сабақ береді және білім алушыларға планетаның әртүрлі бөліктеріндегі климат пен өсімдік жамылғысы туралы интерактивті карталарды көрсету үшін National Geographic World Atlas пайдаланады. Оқушылар бұл деректерді зерттейді және әртүрлі аймақтардың климаттық ерекшеліктерін салыстырады.

Ұсынылған компьютерлік ойындар мен географиялық тақырыптағы мобильді қосымшалар физикалық география сабақтарында қолдануға арналған құнды құрал болып табылады. Олар интерактивті карта ретінде қызмет ете алады, бұл білім алушыларға әлемнің әртүрлі аймақтарын зерттеуге, олардың географиялық ерекшеліктерін зерттеуге және терминологияны меңгеруге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, мұндай ойындарды ақпаратты есте сақтау үшін жаттықтырушы ретінде пайдалануға болады. Көрнекі және ойын тәсілінің арқасында студенттер рельеф, климат, гидрография және физикалық географияның басқа аспектілері туралы материалды тиімдірек игере алады.

Викторина ойындары жаңа материалды бекіту және алынған білімді тексеру үшін пайдалы болып көрінеді. Оқушылар елдер, астаналар, өзендер, таулар және басқа да географиялық орындар туралы сұрақтарға жауап бере отырып, әртүрлі викториналарға қатыса алады.

Осылайша, компьютерлік ойындар мен географиялық бағыттағы мобильді қосымшалар физикалық Географияны зерттеу процесін қызықты, қызықты және тиімді ете алатын көп функциялы құрал болып табылады.

Қазіргі мектеп оқушылары оқуды кәдімгі іс ретінде қабылдайды, бұл олардың қызығушылығын оята бермейді. Компьютерлік ойындар мен мобильді қосымшалар олардың назарын толығымен өзіне аударады. Оқыту процесіне геймификация принциптерін кіріктіру – ойын механикасы мен интерактивті қолдану – оқушылардың ынтасын және олардың оқуға белсенді қатысуын айтарлықтай арттырады.

Геймификация бірнеше себептерге байланысты білім беру орындарында жиі қолданылуда. Бұл күрделі ақпаратты қызықтырақ етуге көмектеседі, білім алушыларды ынталандырады және материалды тереңірек меңгеруге мәжбүр етеді. Білім берудегі геймификация теориясы оқушылар оқу үдерісінен ләззат алған кезде және өз алдына мақсат пен міндеттер қойғанда тиімдірек оқитынын айтады.

Ересектер мен жасөспірімдерді қызықтыратын бейне ойындардың тәуелділік сипатына байланысты ойын элементтерін оқу материалдарына қолдану өте орынды. Бұл компьютерлік ойындарды ойнау кезінде пайда болатын оқуға ұқсас мотивацияны тудырады, бұл білімді тереңірек және өнімді игеруге ықпал етеді.

Оқу ойындары оқулықтарды, атластарды немесе жұмыс дәптерін толығымен алмастыра алмайды, бірақ олар бұл материалдарды толықтыра алады. Ойындар қызықты материалдарды көруге, интерактивті картада әртүрлі объектілердің орналасуы туралы білімдерін бекітуге, сонымен қатар оқуды көңілділікпен біріктіретін және кеңістіктік қиялдың дамуына ықпал ететін викториналар мен тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осылайша, білім беру ойындары мен географиялық қосымшаларды сыныпқа кіріктіру білім алушыларды белсенді қатысуға ынталандыратын, терең білім алуды қамтамасыз ететін және географиялық сауаттылық пен мәдениеттің дамуына ықпал ететін интерактивті және иммерсивті оқыту ортасын құруға мүмкіндік береді.

Сонымен, географияны оқыту үдерісінде заманауи білім беру технологияларын пайдалану тұрақты даму стратегияларын жүзеге асырудағы және жаһандық бағдарланған азаматтарды қалыптастырудағы маңызды қадам болып табылатын оқушылардың оқу сапасы мен географиялық танымын арттырудың тиімді жолы болып табылады. Бұл географиялық мәдениетті дамытуға және білім алушыларда әлемнің тұрақты бейнесін қалыптастыруға ықпал етеді, бұл тұрақты даму стратегиясын жүзеге асырудың маңызды аспектісі болып табылады.

ПАЙДАЛЫНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мазуров Ю.Л. Образование для устойчивого развития: содержание и макроструктура // Вестник Московского университета. Сер. 5. География. 2003.
2. Занимательная география. 8 страноведческих приложений // EDUTAINME, 2013–2020 гг. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.edutainme.ru/post/zanimatelnaya-geografiya/> (дата обращения: 27.01.2024).
3. 9 сервисов для весёлой географии // Newtonew, 2014–2020 гг.

- [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://newtonew.com:81/web/9-servisov-dlja-veseloj-geografii> (дата обращения: 14.02.2024).
4. Егорова И.С. Компьютерные игры в обучении // Вестник науки и творчества. 2016. № 9(9). С. 17–22.
 5. Полезные онлайн-сервисы на уроках географии // ДИСО – Дистанционный Институт Современного Образования, 2018– 2021 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://diso.ru/blog/2> (дата обращения: 03.03.2024).
 6. Marina Papastergiou. Digital Game-Based Learning in high school Computer Science education: Impact on educational effectiveness and student motivation, University of Thessaly. 2009 [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.researchgate.net/publication/223301305_Digital_Game-Based_Learning_in_high_school_Computer_Science_education_Impact_on_educational_effectiveness_and_student_motivation (дата обращения: 10.03.2024).

ЯКУТСКИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ КРАЕВЕДЧЕСКОГО КУРСА «МОЯ РОДИНА УСТЬ-АЛДАНСКИЙ УЛУС»

Иванова С.А.

кандидат педагогических наук, доцент

Северо-восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, Россия, г. Якутск

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы использования географических терминов на якутском языке. В Республике Саха (Якутия) с 2003 года реализуется проект по созданию краеведческих для учащихся 5-9 классов. Большинство созданных учебных пособий написано на русском языке, что создает снижает эффективность обучения для якуто-язычных детей. Учебное пособие для курса «Моя родина-Усть-Алданский улус» создается на якутском языке. При создании учебного пособия возникли проблемы, так как терминологическая система в современной якутской географической науке еще не сложилась, отсутствуют единые подходы к использованию слов в качестве терминов. Это создает проблемы в создании учебных пособий по изучению родного края на якутском языке. В статье дано описание географической терминосистемы краеведческого курса «Моя родина-Усть-Алданский улус» по темам «Рельеф и полезные ископаемые», «Климат», «Реки», «Озера», «Почвы», «Многолетняя мерзлота», выделены термины, имеющие аналоги на якутском языке и термины-русизмы, которые таковых аналогов не имеют. Предлагается перевод географических терминов с русского языка на якутский. Использование предлагаемых вариантов перевода позволит систематизировать географическую терминосистему и избежать разночтений.

Ключевые слова. Термины, географические термины, краеведческий курс, география, Якутия, якутский язык.

«МЕНИҢ ОТАНЫМ ӨСКЕМЕН ҰЛЫСЫ» ӨЛКЕТАНУ КУРСЫНЫҢ ЯКУТ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРІ

АҢНОТАЦИЯ

Мақалада якут тіліндегі географиялық терминдерді пайдалану мәселелері қаралады. Саха Республикасында (Якутия) 2003 жылдан бастап 5-9 сынып оқушылары үшін өлкетану мектебін құру жөніндегі жоба іске асырылуда. Құрылған оқу құралдарының көпшілігі орыс тілінде жазылған, бұл якут тілді балалар үшін оқу тиімділігін төмендетеді. «Менің Отаным - Өскемен ұлысы» курсына арналған оқу құралы якут тілінде жасалады. Оқу құралдарын жасау кезінде проблемалар туындады, өйткені қазіргі заманғы якут географиялық

ғылымында терминологиялық жүйе қалыптаспаған, сөздерді терминдер ретінде пайдалануға бірыңғай көзқарас жоқ. Бұл туған өлкені якут тілінде зерделеу бойынша оқу құралдарын жасауда қиындықтар туғызады. Мақалада «Рельеф және пайдалы қазбалар», «Климат», «Өзендер», «Көлдер», «Топырақ», «Көпжылдық мұздақ» тақырыптары бойынша «Менің Отаным - Өскемен ұлысы» өлкетану курсының географиялық терминдердің сипаттамасы берілген, якут тілінде ұқсастығы бар терминдер бөлінген және теңдесі жоқ орыс терминдері. Географиялық терминдерді орыс тілінен якут тіліне аудару ұсынылады. Аударманың ұсынылып отырған нұсқаларын пайдалану географиялық терминологияны жүйелендіруге және әртүрлі оқылуларды болдырмауға мүмкіндік береді.

Кілт сөзлер. Терминдер, географиялық терминдер, өлкетану курсы, география, Якутия, якут тілі.

YAKUT GEOGRAPHICAL TERMS OF THE LOCAL GEOGRAPHICAL COURSE "MY HOMETLAND - UST-ALDAN ULUS"

ABSTRACT

The article discusses the use of geographical terms in the Yakut language. In the Republic of Sakha (Yakutia), since 2003, a project has been implemented to create local history for students in grades 5-9. Most of the textbooks created are written in Russian, which reduces the effectiveness of education for Yakut-speaking children. The tutorial for the course "My Homeland-Ust-Aldansky Ulus" is created in the Yakut language. When creating the textbook, problems arose, since the terminological system in modern Yakut geographical science has not yet developed, there are no uniform approaches to using words as terms. It creates some problems in the writing of textbooks on the study of the native land in the Yakut language. The article describes the geographical term system of the local geographical course "My Homeland-Ust-Aldansky Uluus" on the topics "Relief and Minerals," "Climate," "Rivers," "Lakes," "Soils," "Permafrost," terms that have analogues in the Yakut language and Russism - terms that have no analogues. It is proposed to translate geographical terms from Russian into Yakut. The use of the proposed translation options will make it possible to systematize the geographical terminology system and avoid discrepancies.

Keywords. Terms, geographical terms, local history course, geography, Yakutia, Yakut language.

ВВЕДЕНИЕ

Термины являются лексической основой науки. В словаре Д.Н. Ушакова указано, что термин означает «слово, являющееся названием строго определенного понятия» [1]. В современном языкознании термином называют к номинативную специальную лексическую единицу, принимаемую для точного наименования понятий [2]. Научный термин обладает рядом свойств: однозначность, краткость, стилистическая нейтральность, отсутствие синонимов в пределах

данной науки [3]. Термины могут быть заимствованы из бытового и литературного языков, но отличаются от общеупотребительных слов на основе указанных свойств. В то же время, термины из научной сферы могут перейти в бытовой или литературный языки.

Под географическим термином понимается «слово (знак), с которым соотносится только одно значение, отражающее географический объект» [4]. Данное определение можно дополнить: географический термин – это слово, отражающее географический объект, явление или процесс. Термины в географии формируются из разных источников = от латинских, западноевропейских до бытовых, просторечных [5]. Географические термины охватывают как физическую, так и социально-экономическую географию.

По семантическому признаку географические термины делятся на общегеографические, и частно-географические [6]. Также выделяются термины обобщающие и детализирующие [7].

Под якутскими географическими терминами в данной статье мы будем понимать географические термины на якутском языке. Якутская географическая терминосистема в настоящее время сформировалась недостаточно полно, существуют разные подходы к трактовке тех или иных слов. Географические якутские термины образуются за счет средств самого языка, собственной словообразовательной системы, так и за счет русских и международных элементов [8].

Процесс терминообразования происходит практически стихийно, что создает сложности в создании учебных и научных трудов географической тематики на якутском языке. Создание общепринятой системы географических терминов позволит преодолеть трудности и повысит теоретическую и практическую значимость работ, написанных на якутском языке.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В данной статье будут рассмотрены географические термины, применяемые в разделе «Природа» краеведческого курса «Моя родина Усть-Алданский улус».

Раздел «Природа» включает следующие темы:

1. Рельеф и полезные ископаемые;
2. Климат;
3. Реки;
4. Озера;
5. Почвы;
6. Многолетняя мерзлота.
7. Природные комплексы.

Аналізу подверглись термины тем 1-6. Тема «Природные комплексы» содержит преимущественно биологические термины.

По каждой теме выделялись научные географические термины, определялось их количество и осуществлялся перевод с русского языка на якутский. Для оценки потенциала возможностей якутского языка для терминообразования определялась доля терминов-русизмов, для которых не удалось подобрать адекватного перевода.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В Республике Саха (Якутия) на протяжении более чем 20 лет реализуется Проект создания учебных пособий и географических атласов для улусов (районов) республики [9]. В 2003 г. было опубликовано первое учебное пособие «Якутск – город мой», которое положило начало реализации данного проекта [10]. В настоящее время созданы учебно-методические комплексы для 15 улусов (районов) Республики Саха (Якутия) из 34 (рис. 1).

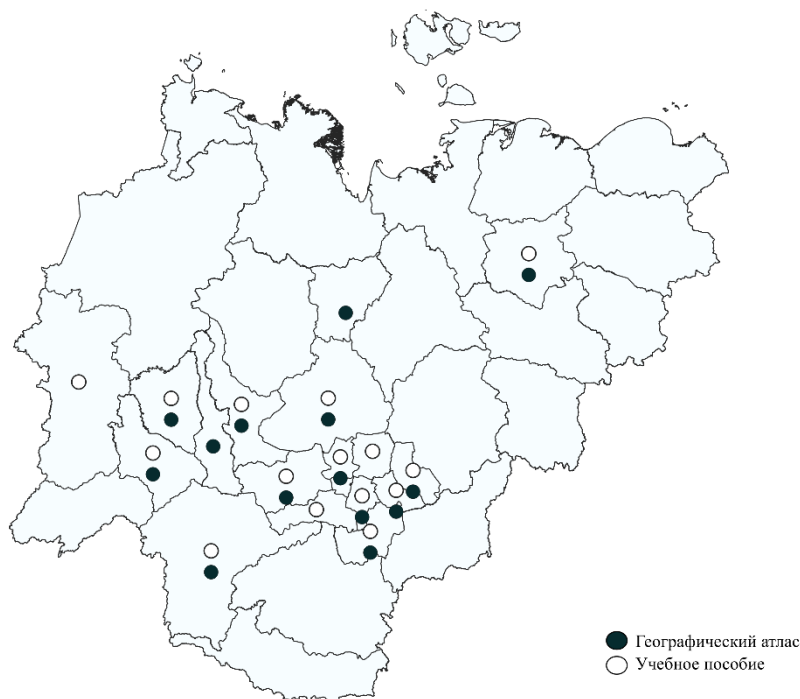

Рисунок 1 - Обеспеченность улусов (районов) учебными пособиями и географическими атласами

Учебные пособия написаны на русском языке. Лишь два пособия имеют перевод на якутский язык. Причинами малого количества якутских пособий является отсутствие общепринятой географической терминосистемы в якутской географии, сложность перевода географических терминов с русского языка на якутский, отсутствие квалифицированных научных кадров.

В настоящее время идет процесс создания учебного пособия «Моя родина – Усть-Алданский улус» («Мин дойдум Уус-Алдан»). Усть-Алданский улус находится в центральной части Республики Саха (Якутия). Преобладающее население – якуты (саха). 100% школ улуса являются национальными, обучение в них ведется

на якутском языке. Поэтому было принято решение создания учебного пособия на якутском языке.

Курс состоит из нескольких разделов: визитная карточка улуса, история, природа, население, экономика, туризм и культура, будущее улуса. Для каждой темы необходимо составить список терминов. В природной части данного краеведческого курса выделено 47 терминов. Распределение терминов по темам показано на рисунке 2.

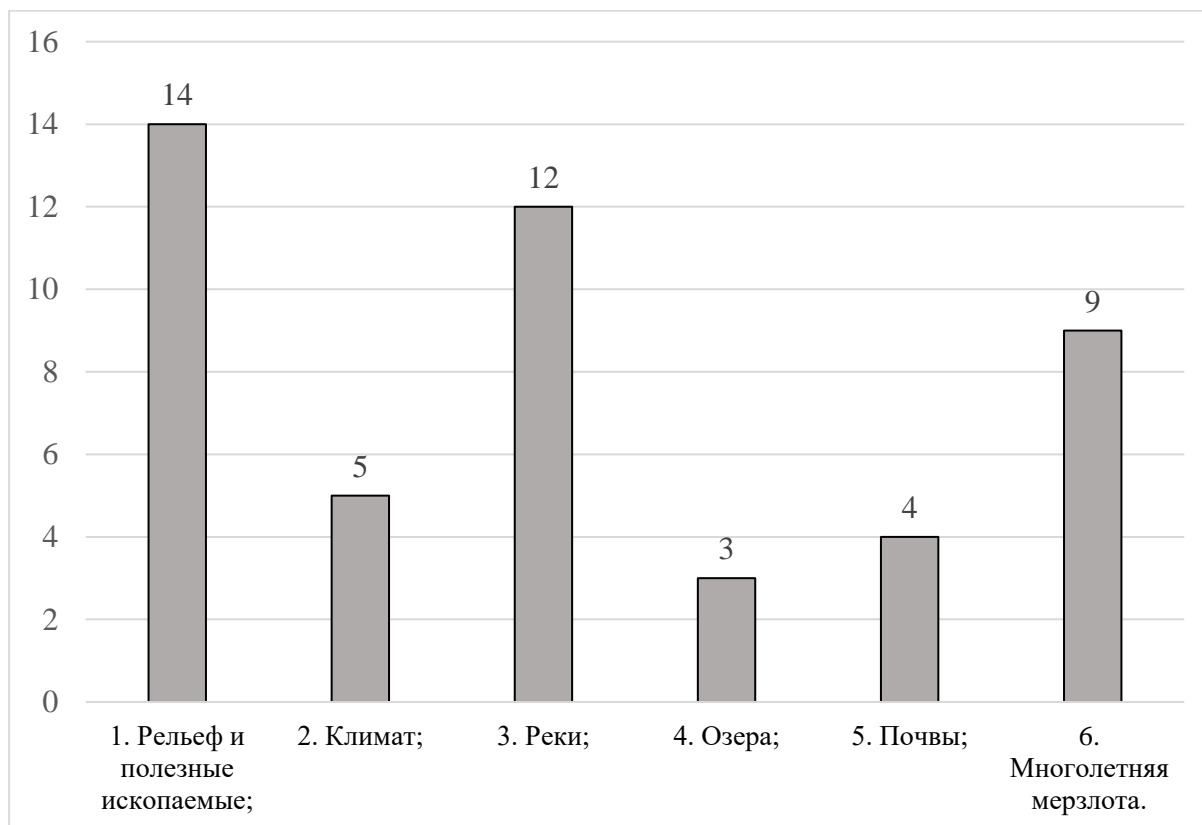

Рисунок 2 - Количество географических терминов по темам курса

Из 47 терминов 31(66%) термин имеют аналог на якутском языке, 16 (34%) терминов такого аналога не имеют и в качестве термина используются русизмы (табл. 1). Таким образом, в якутском языке имеется довольно высокий потенциал для географического терминообразования.

Таблица 1 - Распределение терминов по темам

Тема	Якутские термины	Термины-русизмы (не имеющие аналогов на якутском языке)	Всего
Рельеф и полезные ископаемые	57,1	42,9	100
Климат	20,0	80,0	100
Реки	75,0	25,0	100

Тема	Якутские термины	Термины-русизмы (не имеющие аналогов на якутском языке)	Всего
Озера	33,3	66,7	100
Почвы	75,0	25,0	100
Многолетняя мерзлота	88,9	11,1	100
Итого	66,0	34,0	100

Рассмотрим распределение терминов по темам. Как показал анализ, наиболее насыщена терминами тема «Рельеф и полезные ископаемые», в которой применяется 14 терминов (табл. 2). Большинство терминов темы имеют якутские аналоги – 57,1%.

Таблица 2 - Термины темы «Рельеф и полезные ископаемые»

Географический термин на русском языке	Географический термин на якутском языке
Газ	Газ
Глина	Туой
Горы	Хайалар
Гравий	Чай таас
Долина	Хочо
Песок	Кумах
Палеонтология	Палеонтология
Песчаник	Песчаник
Равнина	Дэхси сир
Рельеф	Рельеф
Торф	Торф.
Уголь	Чох
Щебень	Үлтүркэй таас
Эра	Эра

В теме «Климат» используется 5 терминов, из них 4 -русизмы. Это такие термины как «климат», «циклон», «антициклон», «амплитуда». Лишь для одного термина был найден аналог на якутском языке, это слово «циркуляция», которое можно

перевести как «эргийи». Данная тема имеет самый низкий потенциал для якутского терминообразования.

Тема «Реки» довольно насыщена терминами - 12 единиц (табл. 3). Большинство терминов имеют якутские аналоги (75%).

Таблица 3 - Термины темы «Реки»

Географический термин на русском языке	Географический термин на якутском языке
Межень	Межень
Дельта	Дельта
Ледостав	Муус тонгуута
Ледоход	Муус барыыта
Наводнение	Угут, халаан
Наледь	Тарынг
Остров	Арыы
Паводок	Халаан уута
Половодье	Сааскы угут
Режим	Эрэһиим
Река	Өрүс
Речка	Үрэх

Тема «Озера» содержит лишь три термина - «озеро», «старица» и «водохранилище», Якутский имеет лишь термин - «озеро» (кюель).

Тема «Почвы» включает 4 термина - «горизонт» («кирбии»), «гумус» («кунус»), «плодородие» («үүнүүлээбэ») и «почва» («почва»). Как видим, потенциал терминообразования по данной теме довольно высок.

Большинство терминов, использующихся в теме «Многолетняя мерзлота» являются якутскими - «алаас», «быллар», «булгуннях», «булус», «дюдья», «ие», «тымпы», Термин «мерзлота» переводится как «тонг сир». Лишь термин «термокарст» не имеет якутского аналога. Данная тема имеет самый высокий потенциал для якутского терминообразования - 88,9% терминов имеют якутские аналоги. Более того, якутские термины мерзлотной тематики являются частью терминосистемы по мерзлотоведению на русском языке.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изучение терминосистемы науки является важной частью учебного процесса. С помощью терминов учащиеся изучают сложные понятия, объекты и процессы. В настоящее время в якутской географической науке отсутствует единый подход к использованию тех или иных терминов. Такой разноречивой может привести к проблемам в обучении географии, искажению смысла изучаемых понятий.

Предлагаемые в статье якутские термины могут использоваться в изучении географии родного края. Проведенный анализ показал, что якутский язык обладает достаточным терминологическим потенциалом для создания и использования в научной и учебной литературе терминов географической направленности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ушаков Д. Н. Большой толковый словарь русского языка / Д. Н. Ушаков. – М.: Дом славянской книги, 2009. – 959 с. – Текст : непосредственный.
2. Ермакова А. В. Природа термина / А. В. Ермакова. – Текст : непосредственный // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2018. – № 2. – С. 218-223.
3. Васькина Н. В., Шарапова С. И. К вопросу о терминологической основе лесотехнических текстов // МНИЖ. 2014. №8-2 (27). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-terminologicheskoy-osnove-lesotekhnicheskikh-tekstov> (дата обращения: 11.04.2024).
4. Васильев В.Л. Жучкевич В.А. Общая топонимика. Изд. 2-е, испр. и доп. – Минск: «Вышэйш. школа», 1968. – 432 с. Тумусов П.С. Из опыта использования народной терминологии в переводе анатомических терминов на якутский язык // Северо-Восточный гуманитарный вестник. 2017. № 1(18). С. 84-88.
5. Кривошапкина О. М. Краеведческие комплексы локального уровня как основа формирования знаний о природных и культурных достопримечательностях Якутии / О. М. Кривошапкина // Природное и культурное наследие: междисциплинарные исследования, сохранение и развитие : коллективная монография по материалам V Международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург, 27–28 октября 2016 года. – Санкт-Петербург: Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена, 2016. – С. 227-229. – EDN ZVINYN.
6. Пахомова Л.С. Якутск – город мой: Учебное пособие для учащихся 5 класса / Л.С. Пахомова. – Якутск: ООО ИИА Триада, 2003. – 112 с.

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ
ГРАЖДАНСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ ЧЕРЕЗ ЭПОС
«МАНАС»**

**PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF CIVIC
EDUCATION OF YOUTH THROUGH THE EPIC "MANAS"**

Кенжетаева И.Т.

Заведующая кафедры «Педагогика и психология» колледжа при КГУ им. И.Арабаева,
Кыргызстан, г. Бишкек

АННОТАЦИЯ

В основном кыргызы знают Манаса как человека, основавшего жизнь кыргызского народа, состоящего из всех добродетелей, принадлежащих только людям. О его щедрости, несравненной доброте, обаянии, равном луне и солнцу, благородстве по сравнению с золотом и серебром, великом героизме будет написано в статье. Авторы подчеркивают, что подобные сравнения характерны для Манаса среди всех персонажей кыргызского эпоса.

Ключевые слова: Люди, человечество, жизнь, вселенная, атрибут, система, драгоценная, человек, добродушный, герой, эпос.

ABSTRACT

Basically, Kyrgyz people know Manas as the man who founded the life of the Kyrgyz people, consisting of all the virtues that belong only to people. His generosity, incomparable kindness, charm equal to the moon and the sun, nobility compared to gold and silver, great heroism will be written in the article. The authors emphasize that such comparisons are typical for Manas among all the characters of the Kyrgyz epic.

Keywords: People, humanity, life, universe, property, system, precious substance, human, loving, hero, epic.

Истоки развития исторических педагогических практик по воспитанию молодежи в гражданственности через эпос "Манас" не ограничиваются появлением официальных образовательных учреждений. Уникальный опыт рассмотрения эпоса как бесспорной сокровищницы учения и воспитания в нем подрастающего поколения рациональных духовных заповедей родился и развивался на всех этапах исторического развития. "Манас" - это цельное, неповторимое и уникальное целое, которое объединяет древнее, вчерашнее, завтрашнее. Социально-педагогическую функцию эпоса в жизни народа кыргызский народный учитель Бектур Исаков так образно охарактеризовал: в "Манасе", прежде всего, сконцентрирован запас народной педагогики. Эпос до революции служил обычной народной школой. Конечно, школа-это здание, в

котором есть хотя бы класс, парты, классные доски. Но в нем присутствовали два больших предпосылки, которыми могла бы стать школа: один - источник, дающий широкую информацию (рассказчик), а другой - принимающая сторона (слушатель). [1,с.95]

А место проведения варьировалось от очага внутри юрты до многолюдного собрания, связанного со свадьбой в кыргызских условиях. Он может считаться учеником школы от младенцев, которые подслушивают, не моргая ресницами, до пожилых людей, которые целуются. Они были очарованы и впечатлены талантом рассказчика, восприняли всю историю эпоса или его часть со всем ее смыслом, вплетены в его разум, получили образование. Или, глядя глазами сегодняшней школы, слушатель получает нормальное образование, и у него формируется точка зрения, душа, поведение. "Манас" можно без преувеличения назвать прямым наблюдением, он выполнял функции народной школы. [4,с.209] «Нетрудно догадаться, что в умозаключениях опытного, вдумчивого педагога-сказителя особое внимание уделяется педагогическому таланту» сказочников " в передаче из поколения в поколение заповедей эпоса. В своей песне сказители не только передают полмиллиона строк песни, но и выступают в роли опытных народных воспитателей. Так, известный казахский ученый К.Жумалиев писал о саякбае каралаеве: «полмиллиона дорог, в полной мере отражающих многовековую жизнь одного народа, традиции мужества, мечты и мечты, великие идеи патриотизма, убеждения, этические представления, не перестают удивлять сказителя Саякбая Каралаева, который был истинным наследником народной песни, донесенной до нас в советскую эпоху, искренне благодарит его и искренне колеблется.не говоря уже о том, что «золото, которое есть в наличии, не имеет ценности» - это народная поговорка, которая имеет огромное значение. Саякбай Каралаев-единственный человек в мире. Нигде, ни в стране нет второго путешествия, которое могло бы выучить наизусть 30-томное сокровище, состоящее из полумиллиона путей. Ал-феномен. Он величайший представитель народного певца со времен Древней Гомеры. [3,с.200]

Саякбай-яркое свидетельство таланта кыргызского народа. (45) а министр культуры Алжира писатель Мурад Бурбу сказал: «Вы говорите, что у нас не было письменной литературы, вот ваша «национальная библиотека-это старик». Академик Козин на юбилее, посвященном столетию со дня выхода из печати знаменитого эпоса карело - финских народов «Калевала», услышав, как Саякбай произносит «Манас», сказал: «Я слышал, как многие народные сказители, певцы, артисты исполняют эпос. Однако я никогда не видел такого невероятно талантливого исполнителя, как Каралаев. Мы понимаем и глубоко впечатлены нынешней манерой исполнения»,- сказал он (энциклопедия Манаса, 2186). Подобные мысли высказывались и в серьезных исследованиях отечественных ученых. Например., академик Б. Н. М. Юнусалиев написал, что в целом по отношению к эпосу Манас «на протяжении сотен лет этот эпос служил для кыргызов поучительным Романом-книгой, впечатляющей сценой и экраном, книгой истории, напоминающей о прошлом». [7,с.280] Конечно, самые высокие оценки-это общие оценки, которые даются искусству повествования. А анализ

мастерской сказителей в соответствии с целевыми задачами нашего исследования в виде наиболее достоверного и действенного феномена патриотического воспитания молодежи позволил выделить среди применяемых ими многогранных методов следующие. Как отмечают ученые из уст в уста, рассказчики рассказывали о прошлом как о нормальной реальности прошлого, а не как о какой-то выдуманной истории.

В "Манасе" кыргызские герои Музбурчак, узбекский Санджыбек, афганский Акун-Хан, Башкирский Ямгырчы, каракалпакский Бердик, как дети одного отца, снимают голову с воротника, руки с рук и в трудные времена встают прямо, во имя удачи, победы, гармонии и безопасности. Одним из важнейших аспектов народных знаний в области патриотического воспитания в эпосе "Манас" являются патриотические образцы многих великих героев-подвигов Манаса, критерии осознания, оценки личностных качеств в рамках понятия "долг" перед народом, родиной. Все авторитетные личности в эпосе, полные народной критики, - настоящие патриоты, жизнь которых без родины не представить. За свободу и суверенитет Отечества, где бы ни бродила вселенная, где бы ни сражалась земля, какие бы прекрасные чудеса она ни видела, для них все равно нет места, более святого, чем Место рождения, Родина. В эпосе редко встречаются злодеи, переселяющиеся на чужую землю. Согласно народному обычаю, во время карательных операций на чужой земле, чужие люди приносят тела погибших в родные места и хоронят их. [2,с.70]

В педагогическом понимании народа даже идеалы патриотической личности имеют отдельную иерархию, отдельное место. Это ярко выражено в санатской речи, которая встречается в народе под названием «положи другого и скажи Манас». По его словам, Манас давно прочно утвердился в сознании народа как главный идеал истинного патриотического человека. "Манасу" удалось добиться звания национального лидера, главы государства не формальным путем, как наследство от отца, а благодаря его заслугам перед народом, исполнению воли народа.

Манас-добрый, щедрый человек, он также может доверять своему врагу. Это его свойство с любовью описано в эпосе как «омбул-домбул-Храбрый, который пил яд, когда ему говорили пить воду». В Манасе много образцовых личностей. Тем не менее, ядро его ценности составляет высокоразвитое гражданское сознание, которое «заботится о себе, заботится о людях», «мужественный парень на краю народа», «будь сыном народа, даже если ты не отец». [6,с.100]

В частности, идеал воспитания сыновей с древних времен до наших дней выражается понятием «мужественный парень». Содержание этого понятия-одно и то же у всех тюркских народов, что является еще одним доказательством того, что ткань их педагогической культуры едина. В представлении кыргызского народа об «Эр джигите» отчетливо прослеживается влияние нравственных норм эпоса «Манас» об идеальной личности. Таким образом, понятие «мужественный парень» является производным от умственных инстинктов, исторических переживаний населения, связанных с воспитанием сыновей.

Парень, которого некоторые молодые люди легко ценят, -это не просто джентльменский образ жизни, катание на аттракционах, наблюдение за птицами, создание игр и шуток. Юноша-это зрелость человеческого чувства общности. Это мера приобретения промышленных знаний, опыта, гражданской зрелости. Народная поговорка гласит, что» семидесяти искусств недостаточно для молодого человека".

Каждый народ силен и счастлив жить на своей Родине и работать для ее процветания и будущего. В сознании народа Манас – это не кровь народа шести племен, а медь всего кыргызского народа, гора таянаар, крепость защиты от врагов. Во имя Манаса народ гордится, а враги трепещут. Манас предпочел бы умереть, чем сдать врагу, сказав, что,» как много травы", он терпит унижения акбальты и Иакова, которые в его сердце мертвы, и отдает девушек и скот в жертву и остается в живых.: [5,с.120]

Пока я жив, не умру, не унаследую наследство, не погибну за сорок одомашненных кыргызов (С.К. 1.8 8).

Патриотизм Манаса проявляется не только в его глубокой любви к своей нации, в том, что он посвятил всю свою жизнь борьбе за независимость народа, но и в его отношении к другим народам, даже к своим заклятым врагам. Его собственный народ так же важен для своей земли, как и для других народов. Уважение к человеческому роду в целом, равноправие интересов своего народа с интересами других характеризуют общечеловеческие грани патриотизма Манаса.

Его враги также купаются в его справедливости. Одно из главных качеств Манаса –щедрость, гуманность. Сначала он будет виден невооруженным глазом своей человечностью. Побеждает Нескару, который грабит мангалов. Он не убивает 6300 захваченных солдат. »Твоя душа в безопасности, присоединяйся ко мне, если хочешь",-говорит он. 3600 воинов присоединяются к Манасу, а остальные с лошадьми перед ними и в шубах отправляются к своему народу в целостности и сохранности. Манас - Текес останавливает воинов, которые стремятся разграбить их богатства даже при кровавой победе, и говорит: «Не бери, не бери, калмыка, мир, который остался навсегда». [4,с.120]

Манас не щадит героизма героя и в освобождении других народов, кроме кыргызов. Этому способствовало то, что тиранический Хан Анджиан освободил чужеземцев от алоокэ. Придя в себя и спрятавшись от Манаса, сильно разбитый Шорук Кан сожалеет о том, что Манас был спрятан бесплатно.

Действие Манаса в основном проявляется в военных событиях. Он прежде всего герой, руководитель, инициатор многих боевых действий. Большой казатта ставит своей целью спасение народа от китайского вторжения и делает это. Этот поход никогда не был завоевательным. Манас своей честностью, умелой критикой открывает глаза многим, трогает честь граждан, пробуждает у них чувство патриотизма, вдохновляет на великие подвиги, следит за ними. Можно сказать, что одним из источников, способствовавших триумфальным победам Манаса, было то, что у него было сильно развито как самобытное, так и личное самосознание. [4,с.120]

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. К. Абакирова. "Манас" становление и развитие науки о познании. Монография. К.Абакирова. // - Урумчи: Синьцзянский исследовательский центр «Манас», 2016. - 377 С.
2. К. Абакирова. "Манас" становление и развитие науки о познании. Фил. наука. Докл. диссертация. 10.01.09-фольклористика. / / КН.Абакирова. - Бишкек, 2017. 278 С.
3. Абдыгулова А. Сценические уроки.: методическое пособие для школьных учителей. /А.Абыгулова. - С.: АСТ, 2012. - 72 С.
4. Абдылдаев Э. Эпические формулы эпоса "Манас". - Бишкек: Изд-во «свеча», 1997.
5. Абдылдаев Э. Историзм эпоса "Манас". / / Э.Абылдаева.- Фрунзе: Наука, 1987. - 157 С.
6. Абдылдаев Э. Основные этапы исторического развития эпоса "Манас". / / Э.Абылдаева.- Фрунзе: Наука, 1981. - 265 С.
7. Г. Абдымомунова.А. Воспитание молодежи в духе патриотизма на основе эпоса "Манас". Пед.наука.канд.ученый.авторереферат диссертации, написанной для получения степени соискателя. 13.00.01. / / Гл.А.Абдымомунова. - Бишкек, 2009. - 19 С.
8. Абдракунов Т. Слово от предков: статьи о кыргызском фольклоре. / / Тов.Абдракунов. - Фрунзе: Литература, 1990. - 170 С.

ІЛЕ АЛАТАУЫНДАҒЫ ТАУ ТУРИЗМІНІҢ ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ МҮМКІНДІКТЕРІ

Калдыбекова З.Е.

География пәні мұғалімі, Кемертоған орта мектебі

Алматы облысы, Қарасай ауданы

Калдыбекова Р.Е.

Аға оқытушы, магистр, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

ORCID: 0000-0003-1751-6962

АНДАТПА

Туризм әлемдік экономикада басты рөл атқаратын салалардың бірі. Жасыратыны жоқ, елге келетін туристер Қазақстанның табиғаты мен жәдігерлер табылған тарихи орындарға қызығатыны ақиқат. Сондықтан әлі де ашылмаған тарихи жәдігерлерімізді археологиялық іздестіру жұмыстарына да көңіл бөлу уақыт талабы болып тұр. Ал табылған ежелгі тарихи орындар мен жәдігерлердің тізімі нақтыланып, олар мемлекеттің қорғауына алынса бұл өз кезегінде туризмді дамытуға үлесін тигізеді. Көрнекті жерлерді ірі туристік өңірге айналдырсақ, туризм саласында бәсекелестік пайда болып, сапалық көрсеткіштер де арта түседі. Мақалада Қазақстандағы дамуы жөнінен әлі де атқарылар жұмыстары ауқымды сала - туризмді өркендетуге байланысты мәліметтер айтылады. Атап айтқанда Іле Алатауындағы туристік нысандардың туристерді қызықтыратын мүмкіндіктерін арттыру.

Зерттеудің мақсаты - еліміздегі тау туризмі бойынша, оның ішінде Іле Алатауындағы туристік нысандардың бүгінгі жағдайы мен туристік бағыттарын таныстырып, алдағы уақытта атқаруға тиіс жұмыстардың нәтижесінде даму мүмкіндіктерін түсіндіру болып табылады. Сондай - ақ, тау туризмінің қиындық дәрежелері мен негізгі бағыттары, бірқатар тау туризміне қатысты ұғымдарға түсініктеме беріледі. Google Maps қызметін пайдалана отырып, туристік бағыттардың таңдаудың тиімді жолдарын түсіндіру де мақалада қамтылатын болады.

Түйін сөздер: туристік нысан, туристік ұйым, халықаралық валюта қоры, туристік маршрут, асу.

КІРІСПЕ

Туризм әлемдік экономикада басты рөл атқаратын салалардың бірі. Мемлекеттік жалпы ұлттық өнімінде, халықаралық инвестицияда, әлемдік өндіріс көрсеткішіне ықпалды бағытты мемлекетіміз де ұстанып отыр.

Әлемдік тәжірибеде табыс көзі жағынан туризм – мұнай мен газдан кейінгі орынды иемденеді. Дүниежүзілік туристік ұйымның мәліметі бойынша, бір

турист барған жерінде 1 мың АҚШ долларын тастап кетеді екен. Бұл ешбір өсімсіз, қайтарып берусіз елде қалған ақша. Сонымен қатар бір туристің ақшасы 9 жұмыс орнын құруға мүмкіндік береді. Өйткені, турист қаржысының 30%-ін қонақ үйде, 20%-ін көлікте, 35%-ін қоғамдық тамақтандыру орнында және 15%-ін басқа да қызмет көрсету (музей, көрме т.б) орындарында қалдырады. Туризмді дамытудағы табыс оның мемлекеттік деңгейде қалай қабылданатына тікелей байланысты [1].

Қазіргі таңда дүниежүзілік мәнге ие болып отырған бұл сала тек көркем табиғатымен ғана шектелмей, тарих пен археологиялық қазбалардың, мәдениет пен өркениеттің, ел мен жердің, сәулет пен ескерткіштердің тартымдылығымен ерекшеленіп отыр. Осы тұста еліміздің туристік шаңыраққа айналуына әбден мүмкін деген болжаумен келісуге болады. Себебі, әр аймақтың өзіне тән тарихы, археологиялық қазбалары, табиғаты, елі және салт – дәстүрі бар. Дәл осы тәрізді біздің көркем де, әсем жеріміздің түкпір-түкпірінде өзіне ғана тән жауһарларын табуға болады. Мәселен, еліміздің оңтүстік-шығыс шекарасын бойлай созылған Тянь-Шань таулары, Көкшетаудың Оқжетпесі, Алматының шөлейт аймақтарында орналасқан Тамғалысы және тағы да басқа аты аңызға айналған жерлерді айтуымызға болады.

Өкінішке орай, туристердің көпшілігінің әуелі танысып өтетін интернет беттерінде Қазақстанның барлық туристік жерлері туралы біліп, танысуларына мүмкіндік жоқтың қасы. Қызығушылық тудыратындай айтылмаса, жазылмаса, көрсетілмесе шетелдік емес, жергілікті азаматтардың да еліміздің әсем жерлеріне баруы қиын-ақ, және еліміздің ішкі туризмі өкінішке орай әзірге мақтаньп айтарлықтай дәрежеде емес [2].

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

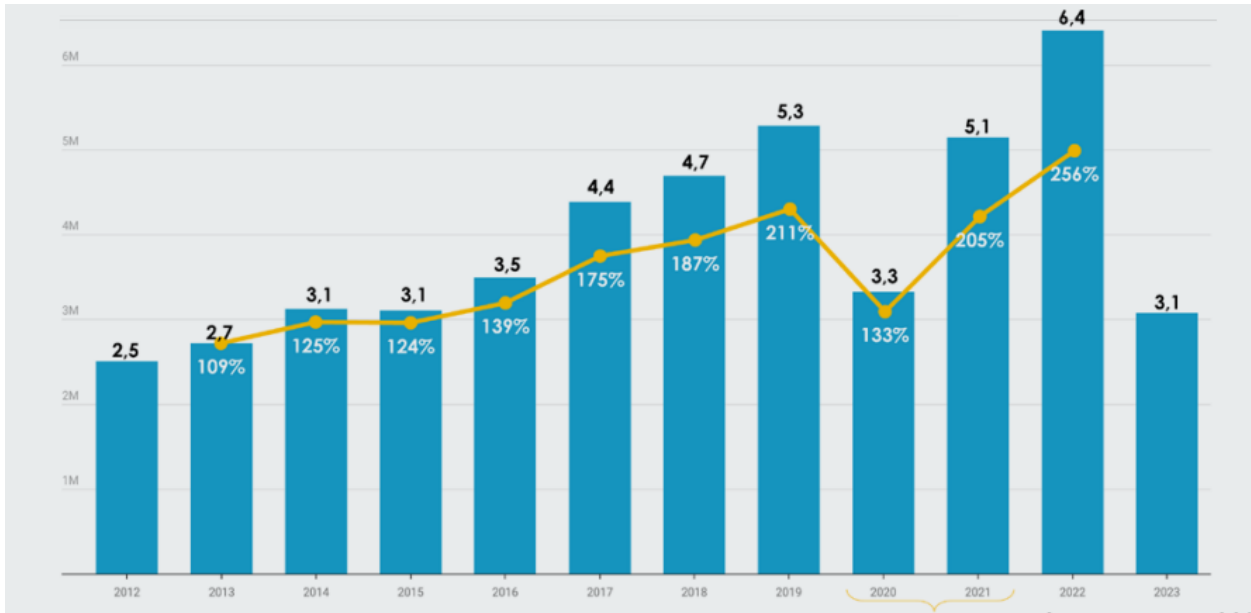
Зерттеу нысаны - Іле Алатауындағы тау туризмі.

Зерттеудің міндеттері:

- Әлем және Қазақстандағы тау туризмінің даму жағдайларына талдау жасау;
- Іле Алатауының тауындағы туристік нысандардың бүгінгі жағдайына талдау жасау;
- Іле Алатауындағы туристік нысандарға туристерді тарту жолдарын ұсыну.

БҰҰ, Дүниежүзілік туристік ұйымы және Халықаралық валюта қоры туризмнің табысы жылына 3,5 трлн АҚШ долларына жеткенін айтады. Бұл әлемдік жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) 10,9%-на, ал инвестициялардың 7%-на тең.

Қазақстанға келетін туристер саны Әзербайжан, Грузия, Өзбекстанмен салыстырғанда төмен. Дегенмен, 2012 жылдан бастап аталған салада өсім байқалады. (Сурет 1), [3].

Сурет-1. 2012-2023 жж. аралығында Қазақстанға келген туристер бойынша статистика

(<https://kisi.kz/wp-content/uploads/2023/12/turizm-v-kazahstane-14-12-23-2.pdf> сайтынан алынды)

Диаграммада байқасақ, 2010 жылдан бастап 2019 жылға дейінгі өсім байқалса, Covid-19 жылдарында төмендеу себебі түсінікті. Ал, 2022 жылғы көрсеткіш тіптен жоғары. Жалпы, қазір елімізге келуші туристер арта береді деп болжануда. Оған қолайлы нысандардың жай-күйі қандай. Ендігі кезекте еліміздегі аса тартымды Алматы өңіріндегі тау бөктерінің туристік әлеуетін зерттеп көрелік.

Іле Алатауындағы туристік нысандардың бірқатары танымал деуге боларлық. Олардың бірқатарын атап өтіп, табиғи нысандар туралы қысқаша мәлімет алуымызға болады.

Түрген шатқалы, Аюлы сарқырамасы Іле Алатауының Шын Түрген шатқалында табиғат ескерткіші саналатын биіктігі 70-80 см-лік қалың мүк астынан жарып шыққан реликті шын-түрген шыршалары, 30-40 см-ге тереңдікте қалыңдығы 2-3 м болатын мәңгі тоң қабаты бар жерлер сақталған. Іле Алатауының мұздықтарынан бастау алатын екі ірі - Шың Түрген және Кіші Түрген өзендерінің түйіскен жерінен басталатын Түрген өзені шатқал бойымен ағып өтеді. Өзенге шатқалдың ортаңғы бөлігінде оң жағынан атауы жоқ бір тармақ келіп құяды, онда "Аюлы" сарқырамасы орналасқан, ал одан төменірек сол жағында Теріскенсу өзенінің тармағы қосылады. Қалаға жақын орналасуы мен инфрақұрылымының жеткілікті дәрежеде дамуы қалалықтарға бір және екі күндік жорықтар мен түрлі экскурсиялар жасауға мүмкіндік береді. Жотаның солтүстік баурайында әлемдегі ең үлкен даңқты алматы апорты өсірілетін алма бақ орналасқан.

Шымбұлақ 2200-2500 м биіктікте, танымал Медеу үстінде - Шымбұлақтың танымал тау шаңғысы курорты. Мұнда Іле Алатауының солтүстік шыңында биіктік айырмашылығы 900-1000 м болатын 8 жол төселген. Шипажай тарихы өткен ғасырдың ортасында Шымбұлақтың спорттық базасынан басталды. Қазіргі уақытта, ауқымды қайта құрудан кейін тау шаңғысы курорты ең заманауи талаптарға жауап береді, ал оның жолдары Халықаралық тау шаңғысы федерациясымен сертификатталған. Шаңғы алаңы 2260-3163 м биіктікте орналасқан, шаңғымен жүгіруге де максимум 45 °. Курортта кабельді орындық лифтілері жұмыс істейді, бірнеше қонақүйлер ашық, мейрамханалар, кафелер мен шаңғы мектептері бар. Сонымен қатар, Шымбұлақта кәсіби және әуесқой сноуборд пен тау шаңғы жарысы өткізіледі [4].

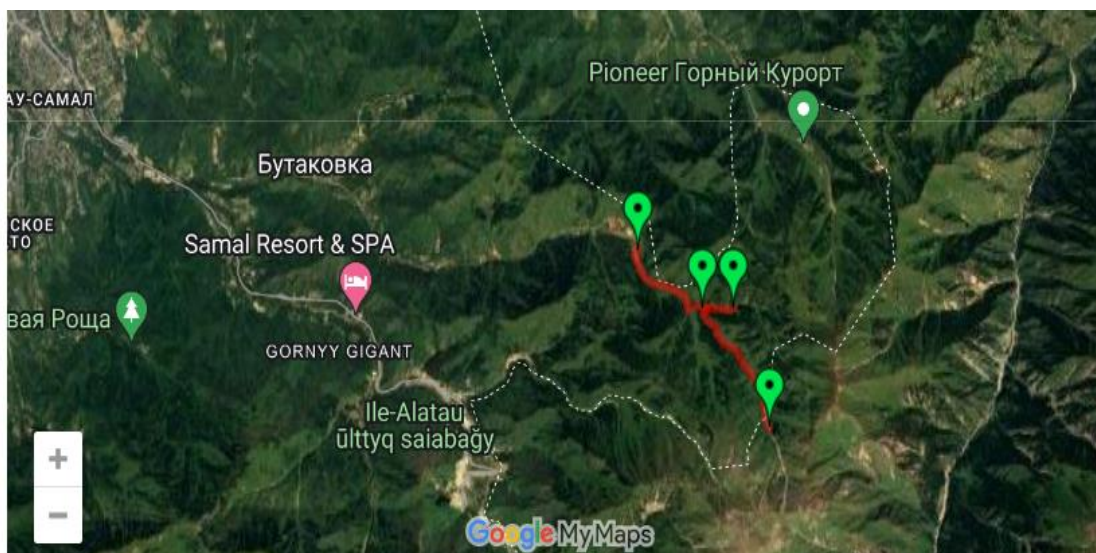
Ендігі кезекте Іле Алатауы бойынша қазіргі кездегі ұсынылатын бағыттарды атап өтсек:

- Көкжайлау;
- Фурманов шыңы;
- Бутаков сарқырамалары;
- Мыңжылқы;
- Орман асуы.

Осы туристік бағыттардың барлығы да жеңіл маршруттарға жатады. Түсінікті болу үшін «Бутаков сарқырамалары» бағыты бойынша толығырақ тоқталамыз:

- Жұмсалатын уақыт - 2-3 сағат;
- Ұзақтығы - 8,6 шақырым;
- 560 метрге көтерілу;
- Категория - жеңіл шынығу;
- Биік нүкте - Бутаков сарқырамасы;
- Қолайлы маусымы - жыл бойы;
- Географиялық координаталары - 43.17187, 77.11351

Осы орайда Google Maps қызметін пайдалана отырып, жол бағытына төменде берілген картаны қолдануды қажет деп санаймыз (Сурет 2), [5].

Сурет 2. Google Maps бойынша алынған «Бутаков сарқырамалары» бағыты (<https://sxodim.com/almaty/article/almaty-mountain-trips>)

Бутаковка нысанына асфальт жолмен 40-45 минут жаяу жүретін жол бар. Бұл жерге көлікпен келіп, қойып кетуге болады. Шлагбаумнан кейін шатқал бойымен жоғары қиыршық тасты жалғыз аяқ жолмен көтеріліп, Бутаков сарқырамасына жету қиын емес. Оңға қарай жол бойы Кимасар асуына қарай жол бағытталған.

Біз тура жүре берсек, жол шөптесінді өсімдікті алаңға апарады. Алаң аймағынан шыға бере шатқал тарылып, «Экстрим» туристік базасына шығады. Бұдан әрі шағын өзеннен өтіп, шығысқа қарай 20-25 минут тура жүргенде Бутаков сарқырамасына жетеміз (43.17187, 77.11351). Қайту бағыты келген жолмен дұрыс болады. Жалпы, жұмсалатын уақыт 2-3 сағат.

Осы ұсынылған туристік бағыттар әрине көп қаражатты да қажет етпейді. Дегенмен Іле Алатауындаға өзге туристік бағыттар өте көп уақыт пен қажырлылықты және қаражатты қажет ететінін де жасыра алмаймыз.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақстандағы туризмнің жеткілікті деңгейде дамымауына негізгі себептердің бірқатарын атап өтуге болады. Инфрақұрылымның болмауы, қолжетімді бағалар, жайлы жолдардың әлі де толық жеткіліксіздігі басты факторлар болып отыр. Жоғарыда келтірілген «Бутаков сарқырамалары» ең арзан қолжетімді маршруттар болып табылады. Аз уақытта өтетін болғандықтан, аса көп қызмет көрсетуді қажет етпейді. Ал, басқаша ұйымдастырсақ, бағыттың жолын ұзартып, аялдамаларда дамылдау сияқты жағдайларды туристік сервистік қызметтерге жүгінуге тура келетіні анық.

Түрген шатқалы, Аюлы сарқырамасы да осы іспеттес қолжетімді маршруттар деп қосуға болады. Дегенмен, біздің таулардағы туристік нысандардағы туристік қызмет құны негізінен қымбат. Қарапайым адамдар мұндай қызмет

түрін көп пайдаланбауға тырысады. Тіпті, саяхаттаудан бас тартатын кездер де болады [6].

Туристердің көпшілігінің әуелі танысып өтетін интернет беттерінде Қазақстанның барлық саяхаттайтын орындары туралы ақпарат алуларына мүмкіндік жоқтың қасы. Қызығушылық тудыратындай жарнамаланбаса, жергілікті азаматтардың да, шетелдіктердің де саяхаттауға баруы екіталай, еліміздің ішкі туризмі өкінішке орай әзірге мақтанып айтарлықтай дәрежеде емес[7].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, туризмді дамыту үшін жасалып жатқан жұмыстардың қарқынын арттыру бүгінгі күн талабы. Саяхат индустриясы - Қазақстан экономикасындағы қарқынды даму үстіндегі салалардың бірі.

Алматы қаласынан шалғай аймақтарда ағылшын тілінде ойын жеткізетін мамандар қамтылуы қажет. Туристердің 50 пайызы алыс саяхатқа тарихпен тілдесу үшін шығады. рекреациялық ресурстардың ірі шоғырланған базасында рекреациялық шаруашылық мамандануы бар аумақтық аймақтар қалыптастыру қажет.

Зерттеу материалдардың қорыта келе, Қазақстандағы және Іле Алатауындағы туризмнің дамуына қосар төмендегідей ұсыныстарымыз бар:

- Іле Алатауының биіктік белдеулерін анық байқау мүмкіндігіне ие маршрут Алматы-Бутаковка-Медеу-Шымбұлақ-Мыңжылқы бағыты бойынша туристерге қолайлы бағада туристік бағдарлама дайындап, жоспарлы түрде жұмыс жасау;
- Алматы облысы, Қарасай ауданына қарасты Ұзын Қарғалы өзеніндегі Фабричный сарқырамасына шағын туристік топтармен, мектеп оқушыларына арналған туристік маршрутты қолданысқа енгізіу;
- Жоғарыда аталған тау туризміндегі мейрамхана бизнесінде бағаларды реттеу, отандық және жергілікті туристерге жеңілдетілген бағалар ұсыну;
- Мектеп оқушыларына арналған жазғы лагерьлер санын арттыру және үлгілі, озат, екпінді оқушыларды ынталандыру.
- Туризм мамандығы бойынша жоғары оқу орнын бітірген түлектерді Іле Алатауындағы туристік нысандарға қызметке тарту
- Туристік нысандардағы қызметкерлерге қызмет көрсету этикеті бойынша туризм бойынша тәжірибелі елдерге тағылымдамадан өту шараларын қолға алу.
- Туристік нысандарда ағылшын тілін жақсы меңгерген қызметкерлер болуына назар аудару.

Рекреациялық ресурстардың ірі шоғырланған базасында рекреациялық шаруашылық мамандануы бар аумақтық аймақтар қалыптастыру қажет. Жаһандану дәуірінде барлық технология жетістіктерін пайдаланып, туристік

нысандарымызға туристердің көптеп келуін қамтамасыз ету үшін жоғарыда берілген ұсыныстар бойынша жұмыстарды тез арада бастап, нәтижелерге қол жеткізуге әрбір ел тұрғыны атсалысса екен.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. С. Р. Ердаuletов География туризма: история, теория, методы, практика.- Алматы, 2011.-336с.
2. Касымбекова Р.М. Іле Алатауындағы табиғи ландшафт: Оқу құралы. - Алматы 2015.-214с.
3. <https://kisi.kz/wp-content/uploads/2023/12/turizm-v-kazahstane-14-12-23-2.pdf3>.
4. Зорин И.В. Природный ландшафт Заилийского Алатау: Учебник. - Алматы: А-Принт, 2013.-206с.
5. <https://sxodim.com/almaty/article/almaty-mountain-trips>.
6. <https://informburo.kz/kaz/newskaz/qazaqstandyqtar-iski-turizmnin-basty-3-problemasyn-atady>
7. <https://qazaqtimes.com/article/45500>

ГЕОСАЯСИ ДЕРЕКТЕРМЕН ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫҚ РЕСУРСТАРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУДІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫ

Қожабекова З. Е., Алимбекова Г.Т.

Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент,
Қазақстан

АННОТАЦИЯ

Эта статья призвана раскрыть основные аспекты работы с геополитическими данными и информационными ресурсами, подчеркнуть важность навыков анализа и интерпретации информации в контексте современной глобальной политики.

ABSTRACT

This article is intended to reveal the main aspects of working with geopolitical data and information resources, emphasizing the importance of skills in analyzing and interpreting information in the context of modern global politics.

Жаһандық саяси орта үнемі өзгеріп тұратын қазіргі заманда геосаяси деректермен және ақпараттық ресурстармен жұмыс істеу дағдыларын меңгеру: сарапшылар, саясаттанушылар, дипломаттар мен зерттеушілердің негізгі құзыретіне айналуға. Геосаяси ақпаратты тиімді талдау, түсіндіру және пайдалану мүмкіндігі оқиғаларды болжауға, стратегияларды әзірлеуге негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі.

Геосаяси деректер мен ақпараттық ресурстарды түсіну және олармен жұмыс істеу географиялық параметрлерге негізделген әртүрлі елдердің саяси жүйелерін зерттеу үшін маңызды дағдылар болып табылады.

Геосаяси деректермен жұмыс істеудің бірінші және маңызды қадамы ақпарат жинау мен талдау. Мәліметтер қоры, аналитикалық есептер мен басылымдар, жаңалықтар көздері, статистика, ғылыми мақалалар, үкімет баяндамалары, халықаралық ұйымдар және т.б. ақпараттық ресурстар деректердің негізгі көздері болып табылады. Ақпараттық ресурстарды жинау кезінде біз дереккөздердің сенімділігіне, өзектілігіне және беделіне назар аударуымыз керек. Деректер жиналғаннан кейін оны тиімді түрде бейнелей білу маңызды. Географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЗ), графиктер, карталар және диаграммалар геосаяси процестерді суреттеуге және көрнекі талдау негізінде қорытынды жасауға көмектеседі. Геосаяси деректерді дұрыс түсіндіре білу басты рөл атқарады. Сонымен қатар, бұл контексті түсінуді, әртүрлі факторлар арасындағы қарым-қатынастарды анықтауды және байланысты ұғымдар негізінде талдау жасауды талап етеді. Стратегиялық шешімдер

геосаяси деректерді талдау негізінде қабылданады. Логикалық қорытындылар жасау, тәуекелдерді бағалау және ықтимал салдарларды болжай білу ақпаратпен табысты жұмыс істеудің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Геосаяси жағдай үнемі өзгеріп отырады, сондықтан біліміңізді жаңартып, ағымдағы оқиғаларды қадағалау маңызды. Бұл ізденістерді бақылау стратегиялар мен шешімдерді жаңа ақпаратқа сәйкес бейімдеуге көмектеседі [1].

Геосаяси деректермен және ақпараттық ресурстармен жұмыс істеудің практикалық дағдыларын дамытуда талдаушылардың тиімді жұмыс істеуі және негізделген шешімдер қабылдауы қажетті шарт болып табылады. Үздіксіз оқу, тәжірибе және әртүрлі аналитикалық әдістерді пайдалану мен деректерді басқаруды жақсартуға және геосаяси салада қабылданған шешімдердің сапасын жақсартуға көмектеседі.

Бұл дағдыларды дамытуды бастау үшін геосаяси талдау, сатистикалық әдістер мен сапалық зерттеулерді қолдану, әртүрлі елдердің саяси жүйелері мен географиялық ерекшеліктерін салыстырмалы талдау, деректерді талдау мен түсіндіру, саяси процестер мен қақтығыстарға географиялық факторлардың әсерін зерттеу, географиялық ақпараттық жүйелер және зерттеу әдістері бойынша арнайы курстарды немесе ресурстарды өту болып табылады.

Геосаяси модельдеулерде әртүрлі дипломатиялық стратегияларды талдау маңызды. Дипломатиялық стратегиялар қызметтің кең ауқымын қамтиды, оның ішінде одақтар, келіссөздер, сауда, соғыс және т.б. Міне, әртүрлі дипломатиялық стратегиялардың кейбір ықтимал салдары:

1. Альянстарды құру: альянстарды құру қосымша ресурстарды, қақтығыстарда қолдау көрсетуді және ақпаратпен бөлісу мүмкіндігін қамтамасыз ету арқылы елдің позициясын нығайта алады. Дегенмен, басқа елдерге тәуелділікті немесе мүдделер қақтығысын болдырмау үшін мұндай одақтардың ұзақ мерзімді салдарын бағалау қажет.
2. Келіссөздер және бейбітшілік келісімдері: Дипломатиялық келіссөздер қақтығыстар мен зорлық-зомбылықты болдырмай, бейбіт келісімдерге әкелуі мүмкін. Алайда сапасыз жасалған келісімдер болашақта елдің позициясын әлсіретуі мүмкін.
3. Сауда келісімдері: Пайдалы сауда келісімдеріне қол қою экономикалық дамуға ықпал етуі мүмкін, бірақ өз еліңіз бен басқа қатысушылардың мүдделерінің тепе-теңдігін ескеру маңызды.
4. Күшті қолдану: Дипломатиялық стратегия ретінде әскери әрекетті таңдау ресурстарды жоғалту, дұшпандық тарту және халықаралық оқшаулану тәуекелдерін қоса алғанда, ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін.
5. Дипломатиялық оқшаулану: Сыртқы араласудан аулақ болу тұрақтылықты сақтайды, сонымен бірге ынтымақтастық пен даму әлеуетін азайтады[2].

Геосаяси модельдеуде осы стратегиялардың салдарын талдау қабылданған шешімдердің тиімділігін, олардың басқа елдер мен жаһандық қауымдастыққа

әсерін және қатысушы мемлекеттердің ішкі саясаты мен экономикасына әсерін бағалауға көмектеседі.

Шектеулі ресурстар мен саяси қақтығыстар жағдайында геосаяси шешімдерді әзірлеу әртүрлі факторларды мұқият талдауды және теңгерімдеуді талап ететін күрделі міндет болып табылады. Мұндай жағдайларда келесі аспектілерді ескеру қажет:

1. Басымдықтарды белгілеу: Ресурстардың шектеулі жағдайында ел үшін негізгі мақсаттар мен басымдықтарды анықтау маңызды. Бұл негізгі салаларға назар аударуға және қосымша тапсырмалар бойынша ресурс шығындарын азайтуға мүмкіндік береді.
2. Ресурстарды тиімді пайдалану: Дамудың стратегиялық маңызды бағыттарына назар аудара отырып, қолда бар ресурстарды барынша тиімді пайдалану, бюджет шығындарын оңтайландыру қажет.
3. Дипломатиялық күш-жігер мен келіссөздер: Қақтығыстар мен шектеулі ресурстар кезінде қақтығыстарды шешу, ымыраға келу және одақтастардың қолдауын қамтамасыз ету үшін дипломатиялық құралдарды белсенді түрде тарту маңызды.
4. Ықтимал сценарийлерді болжау: стратегияңызды алдын ала бейімдей алу үшін оқиғалардың дамуының ықтимал сценарийлерін және олардың елге әсерін талдау маңызды.
5. Ішкі ресурстарды дамыту: Сыртқы ресурстарға тәуелділікті азайту және шектеу жағдайында тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін елдің ішкі ресурстарын дамыту бойынша жұмыс жүргізу қажет [3].

Жалпы, шектеулі ресурстар мен саяси қайшылықтар жағдайында елдің мүддесін, қауіпсіздігі мен болашақ даму әлеуетін ескере отырып, саналы, стратегиялық шешімдер қабылдау қажет. Дипломатиялық шеберлік, тиімді ресурстарды басқару және аналитикалық көзқарас, геосаяси шешімдер қабылдау процесінде маңызды рөл атқарады.

Ақпаратқа және күрделі геосаяси процестерге қаныққан заманауи әлемде студенттерге деректермен және ақпараттық ресурстармен жұмыс істеудің практикалық дағдыларын қалыптастыру қажет. Бұл оларға не болып жатқанын жақсы түсінуге ғана емес, сонымен қатар болашақта кәсіби және жеке өмірге негізделген шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Қазіргі кезде ЖОО-да білім алушыларға арналған арнайы саяси география, ғаламдық география сынды пәндерді оқытады. Мұнда студент геосаяси күрделі ақпараттарды игере отырып, ресурстарды талдай отырып, сенімді дереккөздерді жалған жаңалықтардан, үгіт-насихаттық және біржақты ақпараттан ажырата білуді, академиялық дерек көздерімен жұмыс істеуді үйренеді. Яғни, ғылыми мақалаларды, кітаптарды, баяндамаларды және басқа материалдарды іздеу мен талдауды, қажетті ақпаратты табу үшін іздеу сұрауларын, сүзгілерді және басқа құралдарды тиімді пайдалануды, тапқан ақпараттарын дәлелдерді бағалау және қорытынды жасауға дағдыланады. Географ маман ретінде, кез-келген

күрделі ақпараттарды пайдалана отырып, тақырыптық карталар құрастыра алады [4].

Геосаяси деректермен және ақпараттық ресурстармен жұмыс істеудің практикалық дағдыларын дамыту арқылы сапалы ғылыми еңбектер жазу басты рөл атқарады. Олар әртүрлі геосаяси процестерді, құбылыстар мен мәселелерді зерттеуге қажетті ақпаратты, деректер мен аналитикалық құралдарды ұсына отырып, қазіргі геосаяси оқиғаларды, тенденциялар мен проблемаларды зерттеу барысында ғылыми жұмыстың өзекті және қызықты тақырыбын анықтауға көмектеседі. Геосаяси деректер мен ақпараттық ресурстар геосаясат пен халықаралық қатынастар бойынша академиялық мақалалар жазудың таптырмас құралы болып табылады. Олар сапалы зерттеулер жүргізу және негізделген қорытындылар жасау үшін қажетті ақпаратты, мәліметтерді және аналитикалық құралдарды ұсынады.

Бұл дағдыларды меңгеру - үнемі оқуды және жетілдіруді талап ететін үздіксіз процесс. Бірақ бұл бүгінгі әлемде неғұрлым сауатты, сенімді және табысты тұлға болуға көмектесетін инвестиция.

Әлем керемет жылдамдықпен өзгеруде және табысты болу үшін біз жаңа жағдайларға бейімделе білуіміз керек. Геосаяси деректермен және ақпараттық ресурстармен жұмыс істеудің практикалық дағдыларын дамыту - әлемді түсінудің, дұрыс шешімдер қабылдаудың және жақсы болашақты құрудың кілті.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбсаттаров Р. Қазіргі әлемнің геосаяси архитектурасы. // Ана тілі газеті. – Алматы, 22 желтоқсан, 2021 ж. anatili.kazgazeta.kz/news/, 14.11.2022 ж. бұл ақпарат қаралды.
2. Исаев Б.А. Геополитика. Учебник, Питер, 2016. 390 с.
3. Устинова Н.В. Геополитика. Учебное пособие, Издательство Уральского университета, Екатеринбург, 2017. 90 с.
4. Ө.Қ. Сембаев. «География пәнін оқытудағы өзекті мәселелер». Білімді ел газеті, Қарағанды, 2020

ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ГЕОГРАФИЯСЫН МЕКТЕПТЕРДЕ ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР

Сагындыкова С.А.

Ақмола облысы білім басқармасы Аршалы ауданы бойынша білім бөлімі Қостомар ауылының жалпы орта білім беретін мектебі” КММ директоры

Ниязов С.Ұ.

Қызылорда облысы Қармақшы ауданы Төретам кенті Т.Жүргенов атындағы №80 мектеп-гимназия география пәні мұғалімі

АҢДАТПА

Білім беру саласында жаңаша ойлайтын, ақпараттық технологияларды меңгерген, инновациялық үрдістерге ілесетін, заманауи шешім қабылдайтын, жаңа тұрпатты педагогты қажет етумен тығыз байланысты.

Себебі, әлемдік білім беру кеңістігіне ұмтылыстар, қоғам дамуындағы қалыптасып отырған жаңа жағдайлар, тыңнан туындаған мәселелер, өзгеріп жатқан өмірге бейімделу қажеттігін туындатып отыр. Жаңа реформалардың пайда болуы жаңа әдістерді және оқу үдерісін ұйымдастырудың тиімді технологияларын іздестіруді талап етеді.

Адам ойының, ойлауының биік өресін ғылым мен техника дамуының деңгейі арқылы көруге болады. Себебі техниканың әртүрлі озық түрлерін пайдалана отырып адам өз мүмкіндіктерін жан-жақты аша алады, оны қолдана отырып дамытады. Әлемдік деңгейдегі мүмкіндіктерге қол жеткізіп, сыни ойлау қабілеті де артады.

XXI ғасырдағы білім беру стратегиясын жүзеге асыру негізінде, «Ғұмыр бойы оқып үйрену» қағидасын ұстана отырып, цифрлық білімнің заман талабы екендігін ескеріп, ақпараттандыру ғасырынан қалыс қалмай, өз білім, білік, дағдымызды қалыптастырып, бәсекеге қабілетті маман болуға барынша жағдай жасауымыз керек.

Кілт сөздер: география, Түркі тілдес, инновация, оқыту

Оқытудағы өзгерістер, жаңа мазмұндағы бағдарламамен білім беру ұстаздар үшін үлкен серпіліс, жаңа көзқарас. Заман көшінен қалмай, білім беруде де оң өзгерістердің енуі мені де қуантады. Оқушылардың ойлау дағдысын дамытуға, сындарлы оқытуға құрылған сабақтарға қаншама ізденіс, қаншама дайындық керек десеңізші. Қазіргі мұғалім тек оқытушы, білім беруші ғана емес. XXI ғасыр мұғалімі - үздіксіз ізденетін, заманға сай рухани құндылықтарды бойына жинаған, шәкіртінің тек интеллектуалды ғана емес жеке тұлға болып дамуына ықпал ететін жан. Ақпараттың көз ілеспес жылдамдықпен дамуы байқалған заманда география пәнінің де қамтитын аумағы кеңейуде. Тіршіліктің дамуы, жер, елдер, табиғат пен шаруашылықтың ұштасуын зерттеп қана қоятын пән

емес, баланың табиғатқа саналы көзқарасының нақты проблемаларына, оны игеру мен қорғау жолдарын түсіну үшін білімін шығармашылықпен қолдана білетін іскерлігін арттыратын пән, нақты ғылым. Осы орайда елтану бағытында түбі бір түркітілдес елдер географиясын мектеп бағдарламасында оқыту маңызды болып келеді. Түркі тілдес елдер географиясын оқытудың осындай талап пен маңыздылығын ұғынған пән оқытушылары өз педагогикалық үдерісіне сараптама жасап, әрбір сабағын жоспарлауда үлкен ізденістерге ұмтылады. Жаңа көзқарас, жаңа мақсат, жаңа әдіс-тәсілдерге жүгінеді. Қаншама жылдар дәстүрлі сабаққа дағдыланған біздер де оқушылар үшін де бірден өзгеріс қиын-ақ. Қалыптастырушы бағалауға құрылып, енді күнделікті баға қойылмайтын болғандықтан, оқушы ынтасын ашып, нәтижелі оқыту үшін әдіс-тәсілдерді көптеп қолдануымыз қажет деп ойлаймын.

Сол себептен, сабақтарымда оқушылардың тек ақпарат алумен шектелмей, оқушы белсенділігін арттыратын, ойлау дағдысын дамуына ықпал ететін әдіс-тәсілдер жоспарлап, қолданатын әдіс-тәсілдерді сабақ кезеңдеріне қарай үшке бөліп қарастырамын.

Сабақтың бірінші кезеңі өткен тақырып пен үй тапсырмасын пысықтап қайталауға құрылады. Бұл кезеңде оқушының есте сақтау, жинақтау, ойды топтау, сәйкестендіру, суреттеу, әңгімелеу, анықтау сияқты дағдыларын дамытатын әдістер қолданған дұрыс. Бұл әдістер бір жағынан өткен сабақтағы, үзілістегі ойлардан арыла алмай отырған бала үшін селт еткізетіндей қызықты, нақты, сабаққа оқушы ынтасын бірден ашатындай болуы тиіс. «Бір сөзбен», «Бөтенін тап», «Карточкадағы термин», «Жұмбақ сан», «Викториналар», «Дегеніміз», «Тізбекті қалпына келтіру», «Таңба-белгі», «Даму канондары», «20 сөз» әдістері осы бастапқы кезеңге жоспарлаған балалардың сабаққа деген ынтасын аша түседі. Себебі, бала әр уақытта өзін қызықтыратын іс-әрекетке аса назар аударып, құлшыныспен орындауға кіріседі. Бұл әдістердің тапсырмалары аса күрделі болмайды. Кім?, Не?, Қашан?, Қайда? деген секілді жабық сұрақтарды қамтиды. Жетекші сұрақтар қойып, салыстыруға, сәйкестендіруге де болады.

Сабақ ортасында жаңа тақырыпты меңгеруде белсенді, өзара белсенді әдістер қолданамын. Осы сабақ кезеңінде оқушылардың жаңа тақырып бойынша талдау, жинақтау, тұжырымдау, қорытындылауға, жаңа ақпарат бойынша өздері жаңа туынды жасауға негізделген әдістер жүргіземін.

«Бес сұрақ», «Концептуалды кесте», «Балық қаңқасы», «Галерея», «Топтық тергеу», «Кезбе тілші», «Рафт», «Эссе» әдіс-тәсілдері арқылы сабақ мақсатына жетуге тырысамын. Бала жаңа ақпаратпен топпен немесе өз бетінше жұмыс істейді, салыстырады, негізгі идеяны анықтап қорытынды жасайды, себеп –салдарын зерттейді, тұжырым жасайды. Жаңа тақырып немесе жаңа ақпарат бала санасында осы әдістер арқылы өңделеді. Сол себептен де бала есінде жақсы жатталып, алдағы уақытта тиімді қолдана білуіне ықпал етеді. Зертеушілікке, саралауға негізделген жұмыстар оқушы ойлау дағдысын арттырады. Үлгерімі жоғары оқушыларға көбіне тақырыпқа сай таныстырылым дайындап келуге алдын-ала тапсырма беремін. Ал, үлгерімі төмен оқушыларға тапсырма орындау кезінде қолдау көрсету олардың сенімділігін арттырады, ынтасын ашады.

Сабақтың соңғы бөлігінде ОҰБ құралдары арқылы оқушылардан кері байланыс алуға тырысамын. Бұл тәсіл оқушылардың рефлексиялық ойлау дағдыларын қалыптастырады.

География пәні- баланың табиғат пен қоғам туралы түсінігін қалыптастыратын жаратылыстану пәні болумен қатар, рухани танымын толықтырушы пән ретінде ерекшеленетін болса, Түркі тілдес елдер географиясы түбі бір туысқан халықтарды тануда үлкен рөл атқарады. Қоршаған ортаға , туған елге деген құрмет пен сүйіспеншілік қасиеттерінің қалыптасуына көп ықпал етуге тырысып, экологиялық сауаттылыққа яғни табиғаттың бір бөлшегі ретіндегі жауаптылыққа шақырамын.Кез-келген мемлекетпен танысқанда, ол елдің даму ерекшеліктерін өз отанымызбен салыстыра, сараптап, жақсы жақтарын оқушыларға үлгі етемін. Отанына деген сүйіспеншілігін қызметіндегі жауаптылығымен, барын салып еңбек етумен көрсететін жапондықтар қасиетін үлгіге алып, балалар бойына да сол дәстүрді еге білсек, еліміздің жарқын болашағына ұстаз ретінде қосар басты үлесіміз деп ойлаймын.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Есназарова Ұ.Ә., Темірбеков А.Т. ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕРГЕОГРАФИЯСЫ қолданбалы курсының бағдарламасы.

ТҮРІКМЕНСТАН МЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК САЛАЛАРДАҒЫ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Джумакулыев Б.А.

Дулати атындағы Тараз Мемлекеттік Университетінің магистранты

ORCID ID: 0009-0006-7428-2487

АНДАТПА

Мақалада Түрікменстан мен Қазақстанның соңғы жылдардағы экономикалық және әлеуметтік салалардағы байланыстары баяндалды. Түркі тілдес елдердің жақындасуына түрткі болатын негізгі өңірлік факторлар атап көрсетілді. Тарихи тамыры бір елдердің, географиялық орналасу жақындығын пайдалана отырып екі елге де тиімді экономикалық, әлеуметтік салалардағы байланыстарды жандандырудың заманауи ортақ мәселелері қарастырылды.

Кілт сөздер: экономика; әлеуметтік сала, байланыстар, география, Түркі әлемі.

Түрікменстан Республикасы мен Қазақстан арасындағы дипломатиялық қатынастар 1992 жылдың 5 қазанында орнатылды. Екіжақты ынтымақтастық 1993 жылғы 19 мамырдағы Достық қатынастар және ынтымақтастық туралы шартқа сәйкес дамып келеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2021 жылы Түрікменстанға төртінші рет мемлекеттік сапармен барды. Бұл Түрікменстанның Қазақстан үшін стратегиялық маңызды екенін білдірсе керек. 2022 жылдың 15 қазанында Түрікменстан Президенті Сердар Бердімұхамедов Қазақстанға келді. Мұндай жоғары деңгейдегі сапарлардың екі ел арасындағы экономикалық, әлеуметтік әсіресе білім саласындағы нәтижесі қандай болды деген мәселеге үңілсек: бұл кездесуде достық, өзара құрмет пен сенім рухында екі түркі тілдес Мемлекет басшылары стратегиялық әріптестікті одан әрі тереңдету перспективаларын егжей-тегжейлі талқылады, сондай-ақ өзара қызығушылық тудыратын өңірлік және халықаралық күн тәртібінің өзекті мәселелері бойынша пікір алмасты.

Президенттер Қазақстан Республикасы мен Түрікменстан арасындағы көп ғасырлық достық байланыстар мен тату көршілікке, бауырлас түркі халықтардың терең мәдени-рухани байланыстарына негізделген дипломатиялық қарым-қатынастар орнатылғаннан кейінгі 30 жылдық кезеңінде қол жеткізілген ынтымақтастықтың жоғары деңгейін атай отырып, Қазақстан-Түрікменстан қарым-қатынастарын жан-жақты нығайту бағытының мызғымастығын және екіжақты ынтымақтастықты екі бауырлас түркі тілдес мемлекеттердің түбегейлі мүдделеріне сай келетін және Орталық Азия өңіріндегі бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды факторы ретінде қызмет ететін өзара іс-қимылдың жаңа сапалы дәрежесіне шығарылғанын растаған болатын.

Сол кездесуде халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормаларына, Біріккен Ұлттар Ұйымы Жарғысының мақсаттары мен қағидаттарына, оның ішінде мемлекеттік егемендік пен тәуелсіздікті, өңірлік тұтастықты, шекаралардың мызғымастығын өзара құрметтеу, бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, тең құқықтылық пен өзара тиімділік қағидаттарына берік бейімділігін растай, саяси, сауда-экономикалық және мәдени-гуманитарлық салалардағы Қазақстан-Түрікменстан ынтымақтастығының үдемелі дамуын қанағаттанушылықпен атай келе, 2017 жылғы 18 сәуірдегі Қазақстан Республикасы мен Түрікменстан арасындағы стратегиялық әріптестік туралы шартта көрсетілген қағидаттарды басшылыққа ала отырып, төмендегілер туралы мәлімдемелер жасалған болатын, атап айтқанда: Қазақстан Республикасының және Түрікменстанның Президенттері өңірлік және халықаралық ұйымдар шеңберіндегі өзара тығыз іс-қимылды арттыру, сондай-ақ әлем сахнасында өзара іс-қимылын жандандыру, Орталық Азиядағы түркі тілдес мемлекеттері басшыларының консультативтік кездесулері форматы шеңберіндегі өңірлік кооперацияны дамытып, тереңдету, өңіріндегі тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайту ісіне бірлесе күш салу..

Бүгінгі күнде Каспий маңы өңіріндегі түркі тілдес үш ел өңірлік қауіпсіздік пен тұрақтылықты қолдау бағыты мен бірлескен күш-жігердің өзгермейтініне сенімді. Геосаяси диалогты дамыту және туысқан түркі елдерінің жан-жақты ынтымақтастық әлеуетін ашу мақсатында Каспий маңы мемлекеттері басшыларының саммиттерін тұрақты түрде өткізудің маңызы өте зор. Осы орайда түркі тілдес елдері басшыларының Түрікменстанда өткен Алтыншы Каспий саммитінің маңыздылығын және Каспий экономикалық форумын одан әрі өткізу қажеттілігін атап өту қажет.

Қазіргі заманда күрделі халықаралық ахуал, мемлекетаралық қақтығыстардың өсіп келе жатқан тәуекелдері мен күшейіп келе жатқан геосаяси және экономикалық текетірес аясында Түрікменстан мен Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымы және оның институттарының жаһандық мәселелерді шешудегі, орнықты дамуды қамтамасыз етудегі, әлемдегі қауіпсіздік пен тұрақтылықты нығайтудағы рөлін арттыру, сондай-ақ халықаралық қоғамдастықтың халықаралық әлемге қауіп төндіретін агрессия актілеріне қарсы күш-жігерін біріктіруі қажет.

Екі ел Түркі мемлекеттері ұйымы және басқа да халықаралық және өңірлік ұйымдар мен форумдар аясындағы өзара іс-қимылды одан әрі нығайтуға және өзара қолдауға мүдделі, сонымен қатар мемлекетаралық қарым-қатынастың іргетасы болып саналатын мәдени-гуманитарлық саладағы ынтымақтастықты кеңейтудің маңыздылығы зор. Білім, ғылым, туризм және денсаулық сақтау салаларында өзара іс-қимылды жандандыру туралы уағдаластықты жүзеге асыру күн тәртібіндегі тұрған өзекті мәселенің бірі. Әсіресе жоғары оқу орындары арасында байланыстар орнатылғаны бүгінгі алғаш рет өткізіліп отырылған «Түркі әлемі бірінші халықаралық география конгресінің» нақты айғағы.

Биыл 2024 жылы Түрікменстан Республикасы мен Қазақстан Мәдениет күндерін ұйымдастыруды жоспарлауда. Жақын күндерде екі ел бірлескен

телевизиялық жобалар, көрмелер, фестивальдер мен өзге де мәдени іс-шаралар өткізуге, ортақ тарихи және мәдени мұраны сақтау мен ілгерілету мақсатында іс – шаралар өткізуі көзделуде.

Қазақ және түрікмен халқының мәдени-рухани мұрасының ұқсастығы, туыстық тақырыбы өте ауқымды. Түрікмен мәдениетінің қазақ мәдениетімен көп ұқсастығы бар. Ежелгі заманнан бері халықтарымыз бір-біріне қолдау көрсетіп, бейбітшілік пен келісімде өмір сүріп келеді. Бізді ортақ шекара, тарих, туыстық тілдер, дін, мәдени құндылықтар, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар біріктіреді. Осындай іргелі негіздерде біздің елдер өзара іс-қимылдың тұтас ауқымында бұрын-соңды болмаған табыстарға жетті.

Ерекше атап өтерлігі, география елдерімізді біріктіріп, бізді бауырластарға айналдырса, экономика жақсы сенімді серіктестер етті. Түрікменстанның Балқан вelayты мен Қазақстан Республикасының Маңғыстау облысы – шекаралас өңірлер. Бізді құрлық пен теңіз шекарасы байланыстырады, оны бауырластық пен достықтың шекарасы деп атауға болады. Көп жағдайда Балқан вelayты мен Маңғыстау облысы ұқсас. Мәдени-гуманитарлық тұсын айтпағанның өзінде, екі аймақта да мұнай-газ және химия өнеркәсібі басым, екеуі де ірі көліктік-логистикалық хаб болып саналады. Облыстар теңіз, теміржол және автомобиль жолдарымен байланысады.

Қазақстан Республикасы Түрікменстанның маңызды стратегиялық серіктесі екенін және тәуелсіздік жылдары дос әрі бауырлас елдер арасындағы қарым-қатынас өзара құрмет, сенім және өзара тиімді әріптестік рухында дамыған. Биыл 5 қазанда Түрікменстан мен Қазақстан Республикасы арасында дипломатиялық қатынастардың орнағанына 32 жыл толады

Халықаралық алаңда біздің елдеріміз аймақтық және халықаралық күн тәртібіндегі көптеген мәселелер бойынша ұқсас көзқарастарға ие. Біз БҰҰ, ТМД, АӨСШҚ, ИЫҰ, Түркі мемлекеттері ұйымы, «ОА+» форматтары мен басқа да халықаралық құрылымдар аясында белсенді ынтымақтасамыз, бұл бізге өзара табысты іс-қимыл жасауға және бір-бірімізді қолдауға мүмкіндік береді. Түрікменстан сауда қатынастарын одан әрі кеңейтуге және Қазақстан Республикасымен өңіраралық және мәдени-гуманитарлық байланыстарды дамытуға мүдделі.

Бүгінде Түрікменстан мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынас стратегиялық әріптестік сипатын алып, жаңа сапалы деңгейге көтерілді. .

Түрікменстан мен Қазақстан Республикасы арасындағы мемлекетаралық тауар айналымы да қарқынды өсіп келеді, бұл әрбір елдің дамуы мен өркендеуінің ажырамас шарты саналатын сауда-экономикалық ынтымақтастықты ұлғайтуға өзара мүдделі екенін айғақтайды. Сондай-ақ, Түрікменстан-Қазақстан экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени ынтымақтастық жөніндегі үкіметаралық комиссиясының ерекше ролін атап өткен жөн, бұл комиссия өзінің 12 отырысын өткізіп, барлық перспективалы бағыттар бойынша өзара іс-қимылды әртараптандыруда бірқатар нақты қадамдарды айқындау үшін пәрменді құрал және алаң бола алатынын көрсетті.

Екіжақты қарым-қатынастарды қолдауда және халықтарымызды одан әрі жақындастыруда біздің елдерімізде тұратын көптеген түрікмен және қазақ диаспоралары маңызды рөл атқарады, оларға ұлттық мәдениетті, тіл мен дәстүрді дамыту үшін қолайлы жағдай жасалған. Түрікменстан мен Қазақстанда екі елдің өкілдері өте көп. Қазіргі уақытта Түрікменстанның Мары және Балқан вelayттарында қазақтар көп.

Түрікменстанда әр жылға ішкі және сыртқы саясаттың басты бағытын көрсететін белгілі бір ұран арнау дәстүрі қалыптасты. 2024 жыл Түрікменстанда «Мақтымқұлы Фрагидің ақыл-парасаты» ұранымен өтеді. ТҮРКСОЙ 2024 жылды «Түркі әлемінің ұлы ақыны және ойшылы Мақтымқұлы Фраги жылы» деп жариялады, ақынның 300 жылдығын ең жоғары деңгейде атап өту жоспарланған. Мақтымқұлы Фрагидің мерейтойлық жылына орай Түрікменстан 2024 жылдың қазан айында үкімет басшылары деңгейінде саммит өткізеді және биылғы мамыр айында мәдениет министрлері деңгейінде халықаралық конференция ұйымдастырады. Сондай-ақ, бауырлас екі ел басшыларының түрікмен және қазақ халықтарының ұлы ақын-ойшылдары – Мақтымқұлы Фраги мен Абай Құнанбайұлына құрмет көрсетіп, Астана мен Ашхабадта ескерткіштер орнатудағы күш-жігерін атап өткен жөн.

Түрікменстан мен Қазақстан гуманитарлық салада, оның ішінде білім беру, ғылым және қолданбалы зерттеулер, мәдениет және шығармашылық бойынша өзара іс-қимылды табысты дамытып жатқанын ерекше атап өткен жөн. Екі елдің ғылым қайраткерлері арасында тұрақты байланыстар тәжірибесі жолға қойылған, Түрікменстан мен Қазақстанның жетекші жоғары оқу орындары арасында тікелей байланыстар жандануда. Түрікмен жастары үшін Қазақстан – білім алу үшін дәстүрлі әрі сүйікті елдердің бірі. Бүгінгі таңда қазақстандық жоғары оқу орындарында 3 мыңнан астам түрікменстандық студент оқиды.

Түрікменстанда да әр жылдары басқа мемлекеттерден көптеген студенттер келіп оқыды, бүгінде олар өз елдерінде экономиканың әртүрлі салаларында жұмыс істеп жүр. Түрікменстан әрдайым өзінің жоғары оқу орындарына шетелдік студенттерді қабылдауға дайын. Түрікменстан жоғары оқу орындарының материалдық-техникалық базасы өте жақсы. Университеттер мен институттардың көпшілігі тәуелсіздік жылдарында салынған және ең озық жабдықтармен қамтылған.

Биыл 22 ақпанда түрікмен халқының ұлттық көшбасшысы, Түрікменстан Халық мәслихатының төрағасы Гурбангулы Бердімұхамедовтың төрағалығымен Халық мәслихаты президиумының отырысы өтті. Онда түрікмен халқының ұлттық көшбасшысы 2023 жылды қорытындылап, өткен жылы жалпы ішкі өнімнің тұрақты өсу қарқыны сақталғанын айтты. Инвестициялық саясат та іске асырылды, қаражаттың үлкен көлемі өндірістік сегменттерді, әлеуметтік саланы және қызмет көрсету саласын дамытуға бағытталған. Арқадаг қаласы салтанатты түрде ашылды, сондай-ақ «ақылды» қаланың екінші кезегінің құрылысы басталды.

Отырыстың басты тақырыбы – «2024 жылғы Түрікменстанның әлеуметтік-экономикалық даму және инвестициялар бағдарламасын» іске асыру болды. Бұл

бағдарлама Үкіметтің алдыңғы жылдардағы жетістіктеріне негізделген. Биыл Халық мәслихаты қызметінің негізгі бағыттары бойынша жұмыстар мен іс-шаралар жоспарын талқылау ел мәжілісінің, министрліктердің, салалық ведомстволардың және қоғамдық бірлестіктердің қатысуымен өтіп жатыр.

Әлемдік экономикалық дағдарысқа қарамастан, Түрікменстан жалпы ішкі өнімнің тұрақты өсу қарқынын сақтап қалды. 2009 жылдан бастап ЖІӨ өсімі орта есеппен 6%-дан асты. Соңғы 15 жылда ЖІӨ көлемі 3,7 есеге, 2023 жылы шығарылған өнеркәсіп өнімінің көлемі өткен жылдармен салыстырғанда 3 еседен астам, 2008 жылмен салыстырғанда 2023 жылы бөлшек тауар айналымының көлемі 8,5 есе өсті. Сонымен қатар, 2008 жылдан бері халық саны 2 миллионға көбейді. 2022 жылғы желтоқсандағы санақ қорытындысы бойынша елде 7 миллионнан астам адам тіркелген.

Бұл күндері Түрікменстан туризм бойынша халықаралық конференция өткізеді. Делегаттарға Аркадаг қаласымен, бірегей тарихи-мәдени ескерткіштермен, музейлермен және жалпы Түрікменстанның туристік әлеуетімен танысу үшін жағдай жасалады.

Біздің елдеріміз көліктік-логистикалық саланы дамытуға баса мән беріп отыр, оны біртіндеп Еуразия құрлығындағы көліктік-логистикалық хабқа айналдыру көзделуде.. Қазір қолданыстағы шекара өткелдері белсенді түрде жаңғыртылуда. Биыл қаңтар айында Түрікменстан мен Қазақстан шекарасындағы «Гарабогаз» кеден бекетін қайта жаңарту бастады. Елдеріміз арасындағы жол қатынасын да дамытуға мысал, Солтүстік-Оңтүстік автомобиль жолы жобасы бар. Кеден бекетін жаңғырту кедендік рәсімдерінен өту уақытын қысқартуға ықпал етеді, бұл өз кезегінде бекет арқылы өтетін жүк ағындарын ұлғайтады. Бұл құрылысты 2024 жылдың соңына дейін аяқтау жоспарланды..

Түрікменстанның Қазақстанмен теңіз және темір жол бойынша өзара байланысының ұзақ тарихы бар, осы бағыттар бойынша ынтымақтастық бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Өзен (Қазақстан) – Қызылғая – Берекет – Этрек (Түрікменстан) – Горган (Иран) теміржол желісі Таяу Шығысқа жүк тасымалдауды қамтамасыз ететін Еуразияның көлік-логистикалық схемаларындағы маңызды түйін екенін атап өткен жөн.

Жалпы Түрікменстанда да, Қазақстанда да тұрғындар халықтарымыздың достығы мен бауырластығын шын жүректен мақтан тұтады. Біздің әдет-ғұрыптарымыз, дәстүріміз, өте ұқсас түркі халқымыз.

Біз тату көршілік, бауырластық және өзара сенімімізді одан әрі кеңейтуге ниеттіміз. Бауырлас түркі халықтарымызға амандық пен өркендеу, бүгінгі жалпы түркі дүниесінің ортақ астанасы қасиетті Түркістанда алғаш рет өткізіліп отырылған «Түркі әлемі бірінші халықаралық география конгресінің» барлық қатысушыларына зор денсаулық пен табыс тілеймін.

ІЛЕ-АЛАТАУ ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКІНДЕГІ ДЕМАЛЫС ОРЫНДАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН ЭТНО-ТУРИЗМДІ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Ғабдолла О.Ж.

Әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті География және табиғатты пайдалану факультеті География, жерге орналастыру және кадастр кафедрасы, аға оқытушы

ORCID ID: 0009-0005-4019-5329

АНДАТПА

Мақалада Қазақстанда ерекше қорғалатын аумақтар ұғымына талдау жасай отырылып, оның ішінде Іле – Алатау ұлттық табиғи паркінің қазіргі жай – күйіне географиялық сипаттама беру арқылы, ондағы этно – туризмді дамытудың мәселелері қарастырылды.

Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі даму стратегиясында Қазақстан 2050 жылға дейін ауасы таза және суы мөлдір, таза және жасыл желекті елге айналуға тиіс екенін айтылады. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жүйесін құру осы мақсаттарға қол жеткізу құралдарының бірі болып табылады. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар (ЕҚТА) бұл өзінің құрамына әр түрлі өсімдіктер мен жануарлар дүниесін, табиғи байлықтарын, орман, су, өзен көлдерді жинақтайтын экологияның үлкен бір нысаны. Ал осы құрамдағы табиғи байлықтар және ормандар мен қорықтар арқылы жеке тұлғалар, азаматтар, мемлекет, әкімшілік аумақтық бөліністер өздерінің материалдық болсын, рухани болсын қажеттіліктерін қанағаттандырады.

ЕҚТА ішінде Мемлекеттің ұлттық табиғи парктердің (МҰТП) маңызы ерекше. Мемлекеттік ұлттық табиғи парк – ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық құндылығы бар мемлекеттік табиғи-қорық қорының бірегей табиғи кешендері мен объектілерінің биологиялық және ландшафттық саналуандығын сақтауға, оларды табиғат қорғау, экологиялық-ағартушылық, ғылыми, туристік және рекреациялық мақсаттарда пайдалануға арналған табиғат қорғау және ғылыми мекеме мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ. Қазақстанда қазіргі уақытта 12 ұлттық парк ұйымдастырылған.

Қазақстанда ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы заң 1997 және 2006 жылдары қабылданды. Мұндай Республикалық маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар ұйымдастырылу мақсаттарына және табиғат қорғау ережелеріне сәйкес бірнеше топқа бөлінеді. Биосферадағы экожүйелердің бастапқы қалпын сақтап қалу және қорғау тірі организмдердің сан алуан түрлілігін сақтау мәселелерімен тығыз байланысты.

Қазіргі кезде Жер шарында адамның аяғы тимеген және іс-әрекетінің әсеріне ұшырамаған алқаптар жоқтың қасы. Дегенмен де табиғаттың бастапқы табиғи қалпы сақталған немесе антропогендік факторлардың ықпалы онша байқала коймаған экожүйелердің біраз бөлігін табиғи эталон ретінде сақтап қалудың маңызы зор. Өйткені мұндай аумақтар антропогендік факторлар көбірек ықпал еткен аймақтармен салыстыру үшін қажет. Халықаралық қабылданған ережелерге сәйкес әрбір мемлекеттің жалпы жер аумағының 10%-ы ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мәртебесін алуы қажет.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға биосфералық қорықтар, мемлекеттік табиғи қорықтар мемлекеттік ұлттық табиғи парктер, қорықтық аймақтар, қорықшалар және т.б. табиғи нысандар жатады. Соңғы деректер бойынша дүние жүзінің 100-ден астам ірі мемлекеттерінде 1000-нан астам ерекше қорғалатын табиғи аумақтар ұйымдастырылған. Мұндай аумақтардың жалпы көлемі 230 млн га жерді алып жатыр. Бұл жер бетіндегі құрлықтың 1,6%-на тең.

- Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер;
- Мемлекеттік ұлттық қорықтар;
- Мемлекеттік табиғи резерваттар;
- Мемлекеттік қорықтың аймақтары;
- Мемлекеттік табиғи қорықшалар;
- Мемлекеттік табиғат ескерткіштері;
- Мемлекеттік зоологиялық бақтар;
- Мемлекеттік ботаникалық бақтар;
- Мемлекеттік дендрологиялық бақтар және т.б.

Құру мақсатына және қорғау түріне байланысты жергілікті маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың келесі түрлерін белуге болады:

- 1) мемлекеттік өңірлік табиғи парктер;
- 2) мемлекеттік зоологиялық парктер;
- 3) мемлекеттік ботаникалық бақтар;
- 4) мемлекеттік дендрологиялық парктер;
- 5) мемлекеттік табиғат ескерткіштері;
- 6) мемлекеттік табиғи қаумалдар.
- Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың басқа да түрлері көзделуі мүмкін.
- Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды республикалық маңызы бар санатқа жатқызу уәкілетті органның ұсынысымен Қазақстан Республикасы Үкіметімен, ал жергілікті маңызы бар санатқа — уәкілетті органның келісуімен облыстық (республикалық маңызы бар қалалар, астаналар) атқарушы органдармен іске асырылады.

Мысалы, Қазақстанда ұлттық парктің жері болуы үшін табиғи жер телімінде өзгеріске ұшырамаған деген бап бар. Яғни ондай болмаған жағдайда ол нысан

ұлттық парк болып есептелмейді. Әлемде ұлттық парк деген ұғымға саятын ерекшеліктерге мыналар жатады:

Мемлекеттік табиғи-қорық қоры дегеніміз қоршаған ортаның ғылыми зерттеулерге, білім беру ісіне, туризмге және экологиялық, ғылыми және мәдени жағынан ерекше құнды, мемлекеттік қорғауға алынған объектілерінің жиынтығын айтамыз.

Мемлекеттік табиғи - қорық қорына мына объектілер енгізіледі:

1. Зоологиялық объектілер – жануарлардың сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлері; жануарлардың құнды түрлері және сирек кездесетін тобы.
2. Ботаникалық объектілер - өсімдіктердің сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлері; өсімдіктердің құнды түрлері және сирек кездесетін тобы.
3. Орман объектілері – ерекше қорғалатын табиғи аумақтардағы ормандар.
4. Дендрологиялық объектілер – ғылыми және мәдени-тарихи маңызы бар жекелеген ағаштар немесе олардың топтары.
5. Гидрологиялық объектілер – ерекше мемлекеттік маңызы бар немесе ғылыми жағынан ерекше құнды су қоймалары.
6. Геологиялық, геоморфологиялық және гидрологиялық объектілер – жер қойнауының экологиялық ғылыми, мәдени және өзге де жағынан ерекше құнды учаскелер.
7. Топырақ объектілері - әр түрлі топырақ аймақтарындағы типтік, бірегей және сирек кездесетін топырақтар.
8. Ландшафтық объектілер – типтік, бірегей және сирек кездесетін ландшафтар.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар дегеніміз: ерекше қорғау режимі белгіленген, табиғи кешендері мен мемлекеттік табиғи -қорық қорының объектілері бар жерлердің, су объектілерінің және олардың үстіндегі әуе кеңістігінің бөлігі. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың табиғи кешендері дегеніміз – ерекше қорғауды қажет ететін биологиялық алуандылық пен өлі табиғат объектілерінің жиынтығы. Мемлекеттік табиғи - қорықтық қор дегеніміз: мемлекеттік қорғау аясына алынған қоршаған ортаның, генетикалық резервтердің табиғи эталондары, уникалдары мен реликтері, ғылыми зерттеулердің, ағартушылықтың, білім берудің, туризм мен рекреацияның көзі ретінде ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық

құнды объектілерінің жиынтығы. Табиғи кешендер, оның ішінде ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жерлері, сондай-ақ осы жерлер мен басқа санаттардағы жерлерде орналасқан мемлекеттік табиғи - қорықтық қор объектілері - ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы қатынастар объектілері болып табылады. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мемлекеттік табиғи-қорықтық қор объектілерінің маңызына қарай республикалық немесе жергілікті маңызы бар санаттарға бөлінеді.

Іле-Алатау мемлекеттік ұлттық табиғи паркі Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1996 жылғы 22 ақпан №228 қаулысымен құрылды. Іле-Алатауы мемлекеттік ұлттық табиғи паркі - Іле Алатауының әсем ландшафтарын қорғау, өсімдік жамылғысы мен жануарлар әлемін сақтау, туризмді дамыту мақсатында ұйымдастырылған. 1996 ж. Алматы облысы Қарасай, Талғар, Еңбекшіқазақ аудандарының аумағында орналасқан Қаскелең, Пригород, Түрген орман шаруашылықтарының негізінде құрылған. Орталық бөлігі. - Таусамалы а. Ауданы 202 мың га, ол Алматы қ-нан оңтүстікке қарай Іле Алатауының (Тянь-Шань) солт. беткейінде, батыста Шамалған өз., шығыста Түрген өзенінің аралығындағы ұзындығы 120 км, ені 30 – 35 км аймақты алып жатыр. Оның құрамына 4-Ақсай, Медеу, Талғар және Түрген орман шаруашылығы аумағындағы аласа, орташа және биік тау ландшафтары енеді

Парк өзінің табиғи және эстетикалық ерекшеліктерімен өзгеше. Туристер паркке кіре берістен аптаған аласа таулы, жартылай шөлейт және құрғақ даладан алып шалғындығы, тундралардың салықындығы мен мәңгі, ашпақ қары әрі мұздықтарымен жарқыраған жартасты шыңы бар, тауларға дейінгі теңдесіз, тік ландшафты аймақты бақылау мүмкіншілігіне ие болады.

Парк жаппай рекреация мен денсаулықты қалпына келтіру үшін теңдесіз шарттар ұсынады. Мысалы, рекреациялық аймақта тау өзені жағалауында тыныш серуен құру және киіз үй-шатырлық кемпингте демалыс, тікұзақпен сапар, атпен серуендеу, тау туризмі және альпинизм. Туристер назарына Түрген арнасындағы Киелі бұлақ орталығына жолдама, Парк территориясында оншақты жаяу және атты бағыттар, треккинг және рафтинг ұсынылады. Экологиялық соқпақтар бойымен біркүндік экскурсиялар, ғылыми-танымдық туризм, табиғатта түнеу көпкүндік сапарлары және тағы басқалар. Ал қыс мезгілінде тау жолдарынан шанамен, атты шанамен сырғанау және тау шаңғы спорты күтеді.

1. Үлкен Алматы көлі – Іле өзенінің саласының бірін жанай өтетін оңтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай 154 шақырымға созылған. Үлкен Алматы көлі Алматы қаласынан оңтүстікке қарай 28,5 км қашықтықта, теңіз деңгейінен 2497 м биіктікте Үлкен Алматы өзенінің аңғарында орналасқан. Мұздық суымен нәрленетін көл 500 м ендікте 1 шықырым ұзындыққа созылады.

2. Есік көлі – Іле Алабындағы көл. Алматы облысының Еңбекшіқазақ ауданында, Есік қаласынан оңтүстікке қарай 17 км жерде, Іле Алатауының теріскей баурайындағы әсем шатқалдардың бірінде теңіз деңгейінен 1759 м жоғарыда орналасқан. Аумағы 0,86 км², ұзындығы 1,8 км, ені 600 м.

3. Түрген сарқырамасы – Іле-Алатау ұлттық саябақтың құрамында сұлу шатқалында, Алматы облысының туристер баратын орындарының бірі. Бағыт Алматы қаласының орталығында басталады. Жолы бұрын керуендердің өтетін жолдарында Еуропаға шығыстан – Қытайдан және Үндістаннан келетін болған. Түрген шатқалында 7 сарқырама бар. Адамдар көп баратыны: біріншісі “Аюлы” және екіншісі “Тескенсу”.

Бұл жер өзінің қайталанбас көркемдігімен, мәңгі мұз басқан шыңдары, биік таулары және жасыл ормандарымен ерекшеленеді. Ол теңіз деңгейінен 600-4540 м биіктікте орналасқан. Саябақтың флорасында 1 мыңнан астам өсімдік түрі бар. Олардың 36 түрі Қазақстанның Қызыл кітабына тіркелген. Сондай-ақ аумағында Талқыз және Түрген ескі қалашықтарының орны сақталған. Түрген шатқалында ертедегі темір дәуірінің зираттары мен Есік өзенінің бойында сақ қорғандары бар. Бутаков сарқырамасы, реликті мүк басқан Шыңтүрген шыршалары да табиғат ескерткіштері болып саналады

«Шымбұлақ» тау шаңғы курорты – Іле Алатауы шатқалында 2510 метр биіктікте орналасқан. Жайлы климат, шуақты күндердің көптігі, тұрақты қар жамылғысы және табиғаттың таңғажайып көрінісі бұл жерге қысқы спорт түрлерін жақсы көрушілерді ғана тартып қоймайды. Сонымен қатар табиғат аясында, таза ауамен тыныстауды жақсы көретін жандар үшін де таптырмас орын. Онда келушілерге арналған үлкен шаңғы трассасы бар. Шаңғыға алғаш тұрған адамдар да, бұл спортпен кәсіби айналысатын жандар да сол жерден табылады. Шымбұлақтағы қалың қар қабаты желтоқсаннан сәуір айына дейін жатады. Шымбұлақ – Алматы маңындағы Іле Алатауы шатқалының 2510 метр биіктігінде орын тепкен тау-шаңғылық курорты. Талғар асуының бөктеріндегі бұл спорттық кешен 1954 жылдан бастап тау шаңғысы спортшыларының сүйікті орнына айналған. Алғашқыда бұл кешен кеңес тау шаңғышыларының олимпиадаға дайындық базасы ретінде құрылған. Жарыс жолының ені 25 метр, еңістігі 11-29 градустардың аралығында, сондықтан шаңғышылардың ең жақсы жылдамдық көрсетуіне қолайлы. Техникалық сипаттамасы жағынан Еуропаның ең жақсы жарыс жолдарынан кем емес, көп жағдайда (қарының сырғанақтық сапасы бойынша) олардан артық.

Кешенді жаңа жөндеу бойынша жалпы ұзындығы 6 шақырымнан екі есеге ұзартылды. Ал ені ең негізгі бөліктерінде 10-20 есеге кеңейтілген. Тау шаңғы трассаларының бойына қар зеңбіректері орнатылған, аспалы жолдардың болат арқандары жаңартылған. Алдағы күндері шаңғы жолдарын Қарлытау мұздығына дейін ұзарту көзделген. Осы шаралар іске асқаннан кейін шаңғы трассасының ұзындығы бойынша Шымбұлақ әлемдік жетекші курорттарымен

теңесетін болды. Сондай-ақ, қонақ үйлер қайта жасақталып, мейрамханалар мен дүңгіршектер, боулинг, спа-орталықтар құрылады

Алайда бүгінде елімізде Іле-Алатау ұлттық табиғи паркінде туризмнің тау шаңғысы спорты, экотуризм, шопинг сияқты бірнеше түріне ғана басымдық беріліп отыр. Сондықтан мәдени-танымдық туризмнің бір бағыты саналатын этнотуризм саласының мүмкіндіктерін де қарастырған жөн.

Көшпенділердің дәстүрі көптеген елдерді қызықтырады. Бірақ біз қазір оны дамыта алмай отырмыз. - Қазақстанда ішкі жалпы өнімдегі туризмнің үлесін 10 пайызға жеткізу мүмкіндіктеріне келетін болсақ, егер біз этнографиялық ауылдарды дұрыс ұйымдастыра алсақ, Іле Алатау ұлттық табиғи паркінде туристерді көп тарта аламыз. Бұл үшін онда жергілікті тұрғындардың көмегімен этнографиялық ауылдарды құрастыру қажет. Бізде оған қажетті барлық негіз бар. Жалпы этнографиялық туризм арқылы Іле Алатауының көрікті табиғатымен қоса халқымызды әлемге таныстырудың мүмкіндігі өте зор.

**ТҮРІКМЕНСТАННЫҢ ГАЗ РЕСУРСТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ
ЭКСПОРТТАУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ - ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ****Оразбаев Р.Н.**

ORCID ID: 0009-0003-9523-6664

Мақалада Түрікменстан Республикасының газ кен орындарындағы газ қоры және олардың қазіргі өндірілу жағдайы баяндалған. Елдегі басты газ өндіру кен орындарына сипаттама беріліп, оларды өңдеу мәселесіне талдаулар жасалған. Газ экспортындағы газ құбырларының жүру жолдарындағы экономикалық – географиялық мәселелер қарастырылған.

British Petroleum (BP) мәліметтеріне сәйкес, Түркіменстан табиғи газдың дәлелденген қоры бойынша 19,5 триллион текше метрмен Ресейден (38 триллион текше метр), Ираннан (32 триллион текше метр) және Катардан (24,7 триллион текше метр) кейін әлемде төртінші орында. *Жерінің 80 % мұнай мен газ бар. Осы уақытқа дейін олардан 144 кен орны табылған. Бірақ соның әзірге 40-қа жуығы ғана игерілуде. Газдың болжамды қоры 21-23 трлн м³, ал мұнайдікі 12 млрд тоннаға жуық делінеді.* Осылайша, Түркіменстан әлемдегі дәлелденген табиғи газ қорының 9,8%-на ие. Географиялық орналасуына байланысты ол бай табиғи газ қорын Кеңес өкіметі кезінде салынған құбырлар арқылы Ресейге, Иранның солтүстік бөлігінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін Иранға және энергияға мұқтаж Қытайға экспорттайды

Ел жылдық 100 миллиард текше метрге жақын табиғи газ өндіреді. Табиғи газын экспорттауға арналған үлкен газ құбыры желісі бар Түрікменстан жыл сайын Түрікменстан-Өзбекстан-Қазақстан-Қытай құбыры арқылы шамамен 40 миллиард текше метр табиғи газын сатады. Ол 2009 жылы іске қосылды. Қазіргі уақытта бұл желі Қытайдағы ең ірі табиғи газ жеткізушісі болып табылады. Газ қоры 2019 жылдың басындағы жағдай бойынша Түркіменстандағы табиғи газдың дәлелденген қоры 19,5 триллион текше метрді құрады. Барланған газ қорының едәуір бөлігі Түркіменстанның оңтүстік-шығысында Иранмен мемлекеттік шекараға жақын орналасқан Довлетабад құрылымында шоғырланған. Довлетабад құрылымына Довлетабад-1, Довлетабад-2 және Довлетабад-3 кен орындары кіреді.

Елімізде жақында ашылған ең ірі газ кен орны – Түркіменстанның оңтүстік-шығыс бөлігінде Иран және Ауғанстан шекарасына жақын орналасқан Ғалқыныш (2007 жылы ашылған). 2010–2011 жылдары Ғалқыныш құрылымының газ жинақтау аймақтарында, атап айтқанда Оңтүстік Йолотан-Осман, Яшлар, Минара, Батыс Яндақлы, Дольгуй, Егритегенлі, Газанлы, Шабасан, Гаракел және т.б. геологиялық барлау жұмыстары жүргізілді. 2015 жылы геологиялық барлау жұмыстарының нәтижесінде кен орнының жанынан «Гаракел» және «Бағлы» жаңа газ кен орындары ашылды; 2016 жылы - Джурги кен орны. 2017 жылы Минара және Бағлы аудандарында табиғи газдың өнеркәсіптік ағыны алынды. 2017 жылдың соңындағы жағдайы бойынша

Галқаныш кен орнының ілесімі Яшлар және Гаракекел кен орындарымен бірге қоры 27,4 трлн текше метрге бағаланады. m (Gaffney, Cline & Associates мәліметтері бойынша). 2011 жылдың қаңтарында кен орны жоспарланған Түркіменстан-Ауғанстан-Пәкістан-Үндістан (ТАPI) газ құбыры арқылы газ жеткізу үшін ресурстық база ретінде таңдалды. 2011 жылы Түркіменстанның оңтүстік-батысындағы Кемер ауданында жаңа газ кен орны ашылды. 2012 жылдың наурыз айында Бағтиярлық келісім-шарт аумағындағы Ширингуй учаскесінде өнеркәсіптік газ ағыны алынды.

Газ өндіру. Түркіменстан аумағында 40-тан астам газ кен орындары игерілуде (ең ірілері Галқыныш, Довлетабад, Зеакли-Дерваза, Малай, Самандепе, Наип, Ақпатлауқ, Кеймир, Алтыгуйи, Корпеже, Окарем және т.б.). 2019 жылдың қорытындысы бойынша Түркіменстандағы газ өндірісі 63,2 миллиард текше метрді құрады. Кен орындарының көпшілігін Түркіменгаз пайдаланады; елдің батысындағы кен орындарының бір бөлігі «Түркіменмұнай» компаниясына тиесілі. Түркіменстанда табиғи газ өндіретін шетелдік компаниялардың арасында Қытайдың CNPC (Бағтиярлық учаскесінде PSA) және малайзиялық Petronas (1-ші сөре блогындағы PSA) ерекшеленеді. Довлетабад кен орнында ұңғыманың пайдалану қоры 300 бірліктен асады. Газды алдын ала тазарту қондырғылары шикізатты Довлетабад-2 және Довлетабад-3 кен орындарында орналасқан екі бас нысанға жібереді. Бірінші бас қондырғы 19,7 миллиард текше метрге дейін тазартып, магистральдық газ құбырына жіберуге арналған. м газ жылына. Екінші бас қондырғының қуаты 21,9 млрд текше метрді құрайды. м жылына Бірінші бас блок Довлетабад – Серахс – Хангеран құбырын, екіншісі – Довлетабад – Дерялық магистральдық құбырын газбен қамтамасыз етеді. 2011 жылдың қазан айында «Довлетабад-2» кен орнында қуаты 20 миллиард текше метрге дейін жететін газ компрессорлық станциясы іске қосылды. м жылына. 2013 жылдың қыркүйегінде бірінші кезең шеңберінде «Галқыныш» кен орындары тобында өндіру басталды (жылына 30 млрд текше метрге дейін тауарлық газ). 2014 жылдың мамырында кен орнын игерудің екінші кезеңі іске қосылды, ал 2015 жылдың желтоқсанында бұл құрылымды игерудің үшінші кезеңіне (жылына 90 млрд текше метрге дейін) негіз қаланды.

- *Газды өңдеу*
- Түркіменстанда өндірілген табиғи газды өңдеу 5 кәсіпорында жүзеге асырылады:
 - «Сұйытылған газ өндіру бойынша Найп кешені» («Наип ГӨК»);
 - «Бағадж газ өңдеу зауыты»;
 - Самандепе газ өңдеу зауыты;
 - «Бағтиярлық» ГӨЗ;
 - Petronas Carigali газ өңдеу зауыты

Еліміздің солтүстік-шығысында Наип газ конденсаты кен орнына жақын жерде орналасқан Наип газ өңдеу зауыты 1998 жылы пайдалануға берілді. Қазіргі уақытта ГӨК жылына 130 мың тоннаға дейін сұйытылған газ және 100 мың тонна газ конденсатын өндіруге қауқарлы. Найп газ өңдеу зауытында

өндірілген сұйытылған газ экспортталады. Газ конденсаты кейіннен өңдеу үшін Сейді мұнай өңдеу зауытына жіберіледі. Бағаджы газ өңдеу зауыты 2006 жылдың қыркүйегінде пайдалануға берілді. 2011 жылдың қазан айында газ өңдеу зауытының екінші кезегі іске қосылды, бұл жалпы көлемі 2 млрд текше метрді өңдеуге мүмкіндік берді. және сұйытылған газ өндіруді жылына 44 мың тоннаға, конденсатты – жылына 37 мың тоннаға дейін ұлғайту. Бағажын газ өңдеу зауытының сұйытылған газы экспортталады, ал газ конденсаты одан әрі өңдеу үшін конденсат құбыры арқылы Сейді мұнай өңдеу зауытына жеткізіледі.

5 млрд текше метрге дейінгі өңдеу қуаты бар Самандепа газ өңдеу зауыты. м газды және жылына 180 мың тонна конденсат пен 210 мың тонна күкірт өндіруді CNPC 2009 жылы іске қосты. Зауытқа газ жеткізу Бағтиярлық келісім-шарт аумағынан жүзеге асырылады. 2011 жылдың желтоқсанында қуаттылығы 9 млрд текше метр болатын екінші газ өңдеу зауытының құрылысы басталды. м жылына. 2014 жылдың мамыр айында зауыт іске қосылды. 2011 жылдың шілде айында Петронас Каригали Каспий теңізінің жағалауында Қиянлы ауылы маңында 1 блок кен орындарынан келетін газды өңдеу үшін газ өңдеу кешенін пайдалануға берді. Жоба құны 3,8 миллиард долларды құрады. Бірінші кезеңде газды өңдеу шамамен 5-6 млрд текше метр көлемінде жүзеге асырылады. м жылына. 2014 жылдың сәуір айында Корея Республикасы (LG International Corp. and Hundai Engineering Corp. Ltd) және Жапония (TOYO Engineering Corp.) және «Түркіменгаз» мемлекеттік корпорациясы компанияларының консорциумы Қиянлы ауылында газ-химия кешенінің құрылысын бастады. . 2018 жылдың қазан айында кешен пайдалануға берілді. Кәсіпорында газды өңдеу көлемі 5 млрд текше метрді құрайды. жылына м; тауарлық газ өндіру – 4,5 млрд текше метр. м жылына, жоғары тығыздықтағы полиэтилен – жылына 381 мың тонна, полипропилен – жылына 81 мың тонна.

2014 жылдың тамыз айында Овадандепеде қуаттылығы 1,8 млрд текше метр табиғи газды бензинге қайта өңдейтін зауыттың құрылысы басталды. Зауыт Haldor Topsoe (Topsoe Improved Gasoline Synthesis) технологиясы бойынша салынған. Зауытқа тапсырыс беруші – «Түркіменгаз» мемлекеттік концерні. Жапондық компания Kawasaki Heavy Industry Ltd. Бас мердігер және қосалқы мердігер ретінде Түркияның Rönesans Turkmen компаниялары таңдалды, олар Халдор Топсомен бірге жобалық және құрылыс жұмыстарын жүргізді. Зауыт 2019 жылдың маусым айында пайдалануға берілді.

Газ экспорты

2019 жылы Түркіменстан 31,6 миллиард текше метр мұнай экспорттады., бұл 2018 жылмен салыстырғанда 10,2%-ға төмен. Газдың барлық көлемі Қытайға экспортталды. Ресейге және ТМД елдеріне газды жеткізу Қазақстан мен Өзбекстан арқылы транзиттік жолмен МАК-1, МАК-2, САК-3 (тек Қазақстан арқылы өтетін транзит) және МАК-4 газ құбырлары арқылы жүзеге асырылады. Орталық Азия – Орталық жүйесінің жалпы ұзындығы 4088 км, өткізу қабілеті 62,4 млрд текше метр.. МАК газ құбырларының шикізат базасы Түркіменстанның батысындағы Окарем және елдің оңтүстігіндегі Довлетабад кен орны болып табылады. 2016 жылдың қаңтарынан бастап Газпром

Түркіменстаннан табиғи газ сатып алуды тоқтатты. Газ Иранға Көрпеже – Құрт-Күй газ құбырлары (қуаты – жылына 8 млрд текше метр) және Довлетабат – Серахс – Хангеран (жылына 12,5 млрд текше метр; 2010 жылдың 6 қаңтарында пайдалануға берілген) арқылы экспортталды. 2010 жылдың қыркүйегінде жаңа газ өңдеу және тасымалдау кешені пайдалануға берілді, оның ішінде қуаттылығы 1,5 млрд текше метрді құрайтын екі технологиялық желісі бар кешенді газ өңдеу қондырғысы бар және Ақпатлавук кен орындарын Көрпеже-Құрт-Күй газ құбырымен байланыстыратын 30 шақырымдық жоғары қысымды газ құбыры. Иранға газ жеткізу 2017 жылдың 1 қаңтарында тоқтатылды.

Қытайға газ Өзбекстан мен Қазақстан аумағы арқылы өтетін «Орталық Азия – Қытай» үш желілі газ құбыры арқылы экспортталады. Газ құбырының бірінші желісі 2009 жылдың желтоқсан айында, екіншісі 2010 жылдың қазан айында, үшінші желісі 2014 жылдың маусым айында пайдалануға берілді. 2015 жылдың желтоқсан айында үшінші желінің тиісті құрамдас құрылымдарының құрылысы толық аяқталғаннан кейін оның өткізу қабілеті жобалық қуатына жетті (жылына 30 млрд текше метр), ал Орталық Азия – Қытай газ құбырының жалпы өткізу қабілеті 55 тоннаны құрады.. Түрікмен газы құбырға Малай және Учаджин тобындағы кен орындарынан, сондай-ақ Қытайдың CNPC компаниясы ӨБК шеңберінде игеріліп жатқан Бағтиярлық келісім - шарттық аумақтағы (Самандепе кен орны) кен орындарынан жеткізіледі. Алып Ғалқыныш кен орны 2013 жылдың қыркүйегінде пайдалануға берілгеннен кейін газ құбырына газ жеткізу және шығару жұмыстары жүргізілді. 2014 жылдың қыркүйегінде «Түркіменстан – Өзбекстан – Тәжікстан – Қырғызстан – Қытай» бағыты бойынша қуаттылығы 30 млрд текше метр болатын төртінші жолдың құрылысы басталды.. Газ көзі Ғалқыныш кен орны болмақ.

Көлік инфрақұрылымы

Түркіменстанның магистральдық газ құбырларының операторы қызметін «Түркіменгаз» жүзеге асырады. Елдегі магистральдық газ құбырлары «Орталық Азия – Орталық» жүйесіне кіретін Мемлекеттікабад – Дерялық (газ құбырының екінші тармағы 2011 жылдың қазан айында пайдалануға берілген) және Наип – Дерялық құбырлары болып табылады. Еліміздің батысында Окарем – Бейнеу газ құбырының (САК-3) учаскесі бар. Ел астанасына газ Майское – Ашхабад – Безмейн құбыры арқылы жеткізіледі. 2010 жылы Зеакли-Дарваза - Йыланлы КС газ құбыры пайдалануға берілді, ол Зеакли-Дарваза газ конденсаты кен орындарынан тауарлық газды Түркіменстанның газ тасымалдау жүйесіне Қазақстандағы қолданыстағы МАК газ құбыры жүйесіне қосылуға арналған. Жыланлы КС ауданы. 2015 жылдың желтоқсан айында қуаттылығы 30 миллиард текше метрді құрайтын Шығыс-Батыс газ құбыры пайдалануға берілді. м жылына және ұзындығы 773 км. Ол Түркіменстанның шығыс бөлігін (Шатлык-1 ГКС) Қарақұм арқылы Каспий теңізінің жағалауындағы Белек ГКС-мен байланыстырды. Жоба құны 2,5 миллиард долларды құрады.

О ПРОЕКТЕ ПО СОЗДАНИЮ КРАЕВЕДЧЕСКИХ УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСОВ ЛОКАЛЬНОГО УРОВНЯ В ЯКУТИИ

Кривошапкина О.М.

доктор педагогических наук, профессор

Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, Россия, г. Якутск

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается история возникновения и особенности реализации республиканского проекта по созданию локальных учебно-методических комплексов (УМК) по курсу «Родной край», создаваемых с 2002 года в Республике Саха (Якутия). В отличие от регионального УМК, в рамках которого изучается география Якутии, курс «Родной край» направлен на изучение истории, природы, населения, хозяйства и экологического состояния ближайшего окружения, то есть «своей местности». УМК, состоящие, прежде всего, из программы, учебного пособия и атласа, разработаны и продолжают разрабатываться в разных районах Якутии временными творческими коллективами (ВТК) учителей истории, географии, биологии, местными краеведами под руководством ученых-географов и ученых-методистов института естественных наук Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. Необходимость в создании краеведческих УМК возникла в республике в 1992 году параллельно с введением в якутских (якутоязычных) школах курса «Родной край» в 5 классе. К настоящему времени разработан авторский алгоритм и методика создания краеведческих учебных пособий и атласов, созданы полные УМК для 30% муниципальных районов Якутии. Современное состояние обеспеченности республики краеведческими УМК локального уровня и его компонентами отражается на постоянно обновляемой карте. Краеведческие учебные пособия и атласы, как следует из мнения ведущих ученых страны, являются общедоступными интегрированными источниками знаний о муниципальных районах республики, имеющими большое практическое и научное значение.

Ключевые слова: краеведение, Якутия, локальный учебно-методический комплекс, история создания, авторский алгоритм, карта обеспеченности.

ВВЕДЕНИЕ

В Республике Саха (Якутия) (РС (Я)) с 1992 года для учащихся 5 класса преподается курс «Родной край», который реализует локальный компонент учебного плана общеобразовательных учреждений. В отличие от регионального компонента, в рамках которого изучается география Якутии, курс «Родной край» направлен на изучение истории, природы, населения, хозяйства и экологического состояния ближайшего окружения, то есть «своей местности». Наша работа посвящена характеристике проблемы реализации республиканского проекта по созданию учебно-методических комплексов локального уровня. Уточним, что существует несколько иное название этого уровня – топологический [1]. Задачами исследования являются освещение предыстории проекта, а также особенностей и проблем его реализации.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

С учетом принципов научной объективности и системности, были избраны общенаучные *теоретические* методы: анализа и синтеза, системный, исторический, статистический, картографический, *эмпирические*: обобщение педагогического опыта о создании краеведческих учебно-методических комплексов.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Немного предыстории. В 1992 году для реализации Концепции развития и обновления национальной школы в Республике Саха (Якутия), а также выделения на этот процесс часового обеспечения, была разработана новая программа по географии для якутских школ, в которой впервые появился курс «Родной край» в 5 классе (табл. 1).

Таблица 1 - Структура курса географии в якутской и русскоязычной школах Республики Саха (Якутия) с 1992/1993 учебного года

Класс	Якутская школа, часов в неделю/год	Русскоязычная школа часов в неделю/год
5	Терёёбут дойдум (Родной край), 1 (34) ч.	Природоведение, 1 (34) ч.
6	Саха сирин географията (География Якутии), 2 (68) ч.	Начальный курс физической географии, 2 (68) ч.
7	Физическэй география (Физическая география), 2 (68) ч.	География материков и океанов, 3 (чаще 2) (102 или 68) ч.
8	Материктар уонна океаннар. Дойдулар, норуоттар (Материки и океаны, страны и народы), 2 (68) ч.	География России, 2 (68) ч.
9	Экономическай уонна социальная география (Экономическая и социальная география), 2 (68) ч.	География России, 2 (68) ч.
10	—	Экономическая и социальная география мира, 1, иногда 2 (34/68) ч.
11	—	—

Русскоязычные школы Якутии этой программой не пользовались, оставаясь в федеральном поле общего образования. Согласно Базисному учебному плану общеобразовательных школ РС (Я), количество часов на географию в якутской школе уменьшилось, и география теперь заканчивалась в 9 классе.

Как видно из табл. 1, в якутской школе в 5 классе вместо учебного предмета «Природоведение» с 1992 года стали изучать курс «Родной край». В целом, программа курса географии в якутской школе стала носить ярко выраженный краеведческий характер, так как в 5 и 6 классах предлагались для изучения курсы, посвященные краеведческому компоненту локального (5 класс - Родной край) и регионального (6 класс - География Якутии) уровней [2]. Уточним, что преподавание географии Якутии в 6 классе так и не закрепилось в учебных планах якутских школ.

Для изучения абсолютно нового для нашей республики курса «Родной край» (5 класс) учителю географии, кроме общей для всех районов Якутии программы, составленной под руководством профессора Г.Н. Максимова, были минимально необходимы другие компоненты краеведческого учебно-методического комплекса (УМК): программа, учебное пособие и атлас для каждого муниципального района. Учителя географии, преподавая этот курс, до начала 2000-х годов обходились только материалами, как

правило, имеющимся в методической копилке каждого учителя (вырезки из газет и журналов, местные краеведческие издания и пр.).

Таким образом, необходимость в создании краеведческих учебно-методических комплексов для всех муниципальных районов Республики Саха (Якутия) становилась очевидной. По вполне понятным причинам создание учебного пособия и атласа невозможно без научного сопровождения. Для решения проблемы с 2002 года силами преподавателей двух кафедр нашего университета – географической и методической выполняется работа по реализации республиканского проекта «Создание краеведческих учебных пособий и атласов локального уровня для курса "Родной край" (5 класс) как основы реализации вариативного компонента базисного учебного плана общеобразовательных учебных учреждений Республики Саха (Якутия)» (автор проекта – д.п.н., профессор О.М. Кривошапкина). В данном случае *цель совпадает с названием проекта.*

Задачами проекта являются:

- реализация авторской модели структуры и содержания интегрированного естественно-обществоведческого курса «Родной край» (своя местность) и краеведческого атласа локального уровня;
- разработка методического руководства, включающего алгоритм подготовки учебных программ, текстов учебных пособий, содержания краеведческих атласов локального уровня (для использования временными творческими коллективами на местах);
- руководство (консультации) временными творческими коллективами, состоящими из учителей школ (географов, историков, биологов и других заинтересованных лиц по созданию учебных пособий и атласов) учеными СВФУ;
- создание других компонентов учебно-методических комплексов для курса «Родной край» (электронных учебных пособий, электронных атласов, методических пособий, хрестоматий, тестов, справочных материалов, контурных карт и др.);
- достижение школьниками более высокого уровня в области национально-культурной и региональной идентичности;
- повышение уровня компетентности обучающихся в области естествознания (география, биология) и обществознания (история);
- реализация творческого потенциала учителей школ и распространение опыта работы;
- вовлечение в реализацию проекта в каждом муниципальном районе не только учителей, но и учащихся и местного населения;
- содействие развитию билингвизма населения муниципальных районов Якутии на основе использования краеведческих учебных пособий, созданных на якутском и русском языках;
- содействие созданию положительного имиджа (улусов) и городских округов (г. Яктск, п.г.т. Жатай) республики для развития внутреннего и внешнего туризма на основе использования краеведческих атласов локального уровня, подготовленных на уровне, приемлемом не только для школьников, но и для более широкого круга читателей.

Среди многочисленных задач, достигаемых с помощью указанных краеведческих комплексов, большое значение имеет воспитание у юного поколения и всех жителей улуса (района, города) чувства любви и гордости за родной край, достижение высокого

уровня национально-культурной и региональной идентичности. Общеизвестно - только то, что знаешь, можно полюбить и беречь.

Сверхзадачей проекта является обеспечение в перспективе всех муниципальных образований республики впервые созданными краеведческими комплексами локального уровня, минимально включающими программу, учебное пособие и атлас. В настоящее время временными творческими коллективами учителей географии, истории и биологии под руководством ученых СВФУ созданы и создаются краеведческие УМК для своих районов (рис. 1).

Рисунок 1 – Карта обеспеченности республики краеведческими УМК локального уровня и его компонентами

На карте особыми цветами отмечены 5 групп муниципальных районов Якутии, отличающихся полнотой обеспечения краеведческими УМК локального уровня – от наличия программы, пособия и атласа (условно назовем – полный комплект) до наличия работы над проектом в той или иной степени успешности.

Так, зеленым цветом выделено 11 муниципальных районов, обладающих полным комплектом: Абыйский, Амгинский, Вилуйский, Кобяйский, Мегино-Кангаласский, Намский, Нюрбинский, Олекминский, Таттинский, Сунтарский улусы, Чурапчинский. Только краеведческими атласами снабжено 2 района - Верхневилуйский и Мирнинский, только краеведческими учебными пособиями – г. Якутск и 3 района - Горный, Хангаласский и Верхнеколымский. Еще в 9 районах ведется работа над созданием подобных изданий. Особым знаком – штриховкой – обозначены районы, в которых те или иные компоненты УМК созданы без участия ученых из СВФУ. И все же остаются 10 районов, в которых наш проект пока не получил продуктивного движения.

Конкретная научная и практическая новизна, отличающая данную работу. В ходе реализации проекта по созданию краеведческих комплектов локального уровня (2003-2024 гг.) отработан авторский алгоритм и технология их разработки.

Одной из особенностей создания краеведческих пособий и атласов является совместная работа ученых СВФУ и временных творческих коллективов (ВТК) учителей. В каждом из соответствующих улусов (районов) республики создаются группы, состоящие из учителей истории, географии, биологии и местных краеведов. Первое краеведческое учебное пособие локального уровня по курсу «Родной край» было подготовлено для столицы республики – «Якутск – город мой: природа и люди» в 2003 году [3]. Первый краеведческий атлас локального уровня в нашей республике был подготовлен членами ВТК Амгинского района в 2007 году [4]. Это был очень небольшой по объему (40 с.) сборник карт, который вскоре был переиздан с учетом введения нового раздела атласа – «Наслеги» [5]. Таким образом, первый полный комплект в составе программы, учебного пособия и атласа был подготовлен в нашей республике учителями истории, географии и биологии Амгинского района [5,6].

В создании готовых краеведческих комплектов за весь период смогли принять участие более 150 учителей, которые значительно повысили свою квалификацию и даже получили удостоверения и сертификаты об этом. Наиболее продвинутая часть ВТК защитила кандидатские диссертации, в том числе в рамках темы проекта.

В ходе выполнения проекта учителя овладевают многими творческими умениями, в том числе методикой проведения полевых географических исследований, разработкой учебных программ, содержания учебных пособий и атласов, элементами атласного картографирования и др. Подобная методика работы является инновационной и достаточно эффективной.

Созданы и продолжают совершенствоваться концептуальные модели учебных пособий (структура пособия, параграфа, аппарата организации усвоения и т.д.) и атласов (структура атласа, каждой его страницы и т.д.). На рис. 2 представлена модель краеведческого атласа, которая продолжает оптимизироваться.

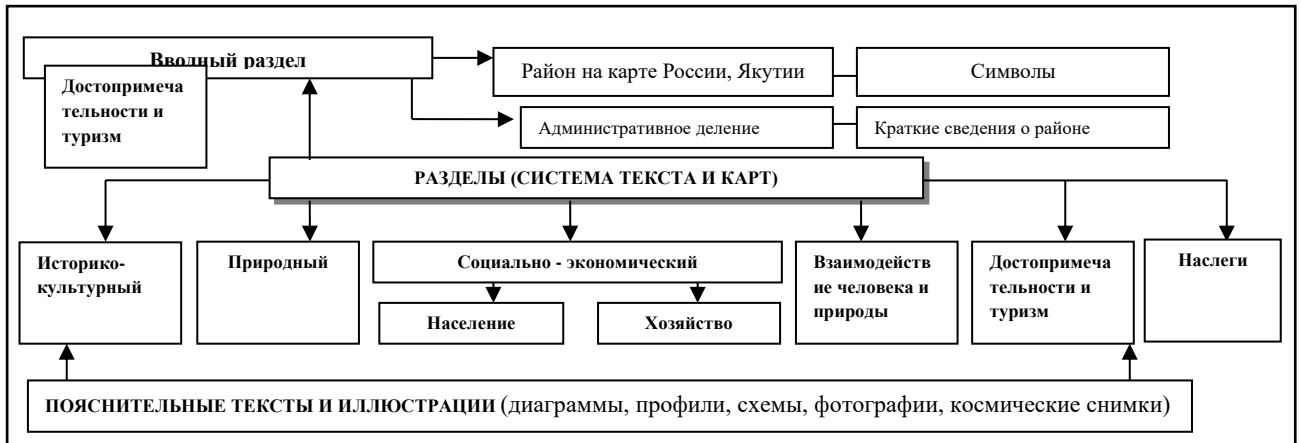

Рисунок 2 - Обобщенная модель краеведческого атласа локального уровня [7]

В атласы, изданные в последние годы (Амгинский, Абыйский, Мегино-Кангаласский, Олекминский), включен новый блок - карты, посвященные низовым административным единицам (частям районов) - наслегам (рис. 2, 3).

Герб наслега	Визитная карточка наслега		Диаграмма 1. Удельный вес наслега в общегулуусных показателях
Фото главной персоналии наслега	Условные знаки к физической карте	Физическая карта наслега	
Диаграмма 2. Коэффициент рождаемости, смертности и естественного прироста	Фото достопримечательностей		
Диаграмма 3. Возрастно-половая структура населения	Фото достопримечательностей	Условные знаки к диаграмме 4.	Диаграмма 4. Занятость населения

Рисунок 3 – Модель наследной страницы в краеведческом атласе локального уровня [7]

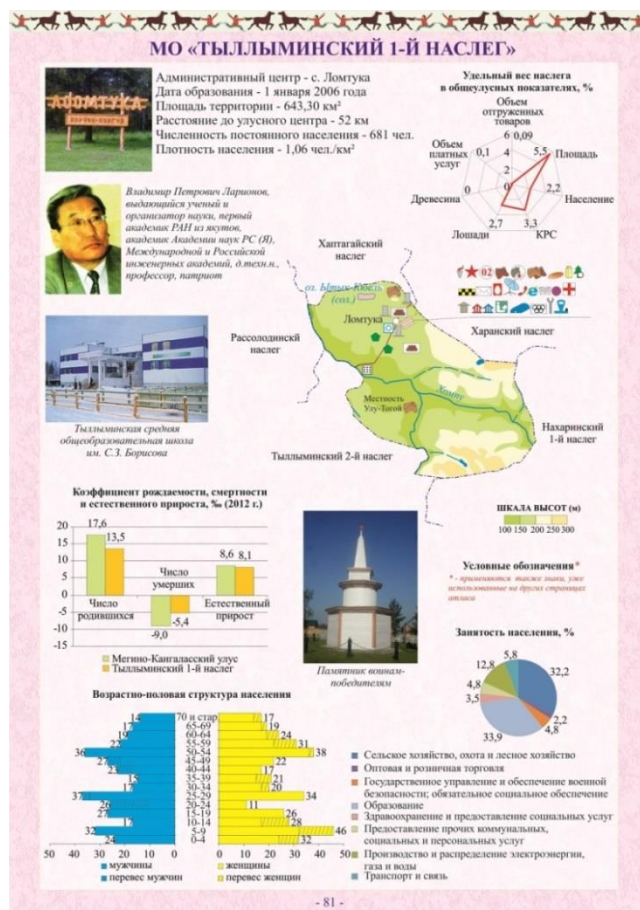

Рисунок 4 – Карта Тыльыминского наслега Мегино-Кангаласского улуса (района) Якутии

Наслеги представляют собой часть территории муниципального района, на которой располагается центр наслега, и могут быть другие сельские поселения. Например, в атлас Мегино-Кангаласского района включена 31 страница, посвященная 31 наслегу. На рис. 4. приведена карта Тыльыминского наслега, созданная по представленной на рис. 3 модели [8].

Такие наследные страницы создаются также по особому алгоритму. Приведем несколько примеров. Накопление информации для составления страницы начинается с анкеты, которую заполняют, как правило, учителя географии, работающие в местной школе или местные краеведы. Для определения главной персоналии наслега, изображаемой в левой верхней части страницы, проводится голосование в совете каждой административной единицы и т.д.

Благодаря подобным картам появилась возможность реализовать еще один дидактический принцип - от ближнего к далекому, от родного порога к большому миру.

Внедрение в образовательный процесс. Изданные краеведческие комплексы распространяются только по школам и библиотекам соответствующих улусов (районов), в открытую продажу они не поступают.

Эти учебные пособия получили самые положительные отзывы учителей, которые применяют их в обучении, а также руководителей образовательных учреждений, педагогической общественности, родителей учащихся. Практически все учащиеся 5-х классов в 11 районах республики, которые обладают полными краеведческими

комплектами, изучают курс «Родной край», имеющий свои оригинальные названия в каждом из регионов Якутии: «Земля моя амгинская», «Моя малая Родина - Нюрбинский район», «Олекмоведение» и др. Несмотря на направленность краеведческих комплектов на учащихся 5-х классов, активными их читателями являются также обучающиеся в начальной школе и в более старших классах. В ходе подготовки учебно-научных исследований, представляемых на разного рода конкурсах и конференциях, в том числе «Шаг в будущее», учащиеся опираются на содержание пособий и атласов, так как эти произведения выполнены на высоком научном уровне, являются интегрированными и отражают своеобразие природы, населения, хозяйства, а также истории и культуры разных уголков Якутии.

Численность населения муниципальных районов Якутии, для которых создаются краеведческие комплекты, широко варьирует, однако, в целом, она невысока (за исключение г. Якутск). Например, среди районов, включенных в наш проект, на 2023 год минимальная численность населения отмечена в Абыйском районе (6,7 тыс. чел.), максимальная - в Мегино-Кангаласском (33,1 тыс. чел.). Поэтому, несмотря на достаточно большие в некоторых районах тиражи (учебные пособия - 500 и 1000, атласы - 1000-3000 экземпляров), учебных пособий и атласов оказывается недостаточно, и они не могут соответствовать высокому спросу среди учреждений образования и населения. В связи с этим, а также по причине достаточно быстрого устаревания статистических данных по населению и экономике, в некоторых районах Якутии проведено обновление и переиздание УМК. Краеведческие учебные пособия и атласы, изданные на русском языке, вызывают интерес не только среди учителей и учащихся, но также у местного населения. В связи с этим, некоторые муниципальные районы Якутии издали (г. Якутск, Сунтарский, Таттинский районы) или планируют их издание на двух официальных языках республики - русском и якутском.

Соответствие федеральному и мировому уровням. На основании изучения информации о краеведческих комплектах локального уровня в нашей стране, выявлены примеры создания учебных пособий и атласов локального уровня.

Систематизированных сведений о создании и использовании краеведческих учебных пособий локального уровня в настоящее время не обнаружено. Это объясняется, в том числе, большим количеством муниципальных образований, которых в Российской Федерации насчитывается 1421 единица [9]. В то же время разрозненные данные об их наличии встречаются в педагогической литературе. Так, были в свое время изданы учебные пособия для Москвы, Санкт-Петербурга, Нижнего Новгорода и др. [10,11,12]. Изданы и продолжают издаваться учебные пособия по отдельным муниципальным районам краев и областей России: Юрьев-Польского района Владимирской области, Ульчского района Хабаровского края, География Каларского района Забайкальского края и др. [13,14,15].

Есть некоторые примеры более системного подхода к созданию подобных пособий. По сообщению Репринцевой Ю.А., руководителя научно-педагогической лаборатории Благовещенского государственного педагогического университета (БГПУ), в Амурской области были в свое время изданы учебные пособия практически по всем ее районам. Эти пособия создавались студентами под руководством преподавателей БГПУ.

В Курганской области по информации А.В. Шатных, доцента кафедры естественно-математического образования Института развития образования и социальных технологий, примерно в половине всех муниципальных районов области учителями разработаны учебно-методические пособия по географии этих районов, в том числе в 5 из них учебно-информационные пособия подготовлены с участием преподавателей и

студентов Курганского государственного университета [16]. Однако печатных следов этих пособий в настоящее время не удалось обнаружить.

Ситуация с краеведческими атласами локального уровня более благоприятная. Отметим, что первый атлас локального уровня в России - Атлас Демянского района Новгородской области - был создан к.г.н., доцентом географического факультета Российского государственного педагогического университета (РГПУ) им. А.И. Герцена Василием Григорьевичем Васильевым [17]. Позднее, сотрудниками РГПУ им. А.И. Герцена под руководством д.п.н., профессора С.В. Васильева, издано 6 атласов городских районов г. Санкт-Петербург.

Продуктивная идея отца и сына Васильевых вдохновляет молодых сотрудников географического факультета РГПУ. Ими был создан сайт, посвященный локальным атласам. В «Историческом очерке» на этом сайте РГПУ им. А.И. Герцена (<http://local-atlas.ru/page3.html>) приведен анализ современной ситуации с локальными атласами: «На сегодняшний день можно условно выделить *четыре основных центра создания географических атласов административных районов России* - Северо-Западный (г. Санкт-Петербург), Центральный (Московская область), Уральский (Оренбургская область), Сибирско-Дальневосточный (Республика Саха (Якутия)). На территорию указанных в скобках субъектов федерации приходится подавляющее большинство изданных в «центре» районных атласов, остальные регионы имеют лишь единичные подобные издания (или не имеют их вовсе)» [18]. Уточним, что эта информация обнаружена 18 октября 2016 года, поэтому, возможно, появились и другие центры локального картографирования. На новом сайте «Локальные атласы» ([https://local-atlas.ru/Demyansky district Atlas content.php](https://local-atlas.ru/Demyansky_district Atlas content.php)) расположена краткая информация обо всех атласах, изданных сотрудниками РГПУ им. А.И. Герцена.

В упомянутом выше Уральском центре (Оренбургская область) к настоящему времени созданы и находятся в свободном доступе на сайте «География оренбургская – от губернии к области» 27 атласов из 35 муниципальных районов Оренбургской области [19]. Есть и другие отдельные примеры создания краеведческих атласов локального уровня – от «Атласа Москвы. Картографическая энциклопедия», объемом в 320 страниц, разработанного учеными Москвы, до Атласа Верещагинского района Пермской области, созданного усилиями ученицы К. Мальцевой под руководством педагога О.С. Шабалиной [20,21]. Однако, все это разрозненные и пока несистемные издания, поэтому мы полагаем, что оренбургский опыт является, пожалуй, самым успешным экспериментом на территории России по созданию краеведческих атласов локального уровня – нами зафиксировано 77,1% покрытия атласным картографированием административных районов Оренбургской области. В Республике Саха (Якутия) этот процент пока значительно ниже, и на 2024 год составляет 30,6%.

В то же время необходимо констатировать, что наш проект по созданию учебно-методических комплексов локального уровня для муниципальных районов Якутии является уникальным, так как до сих пор не выявлены аналоги подобной системной работы не только в России, но и за ее пределами. Если на региональном уровне (областном, республиканском) наличие краеведческих комплексов, состоящих минимально из программы, учебника и атласа, явление распространенное, то на локальном уровне (город, район) — это, скорее, дело будущего. Отметим, что в Чехии в журнале GeoBusiness в декабре 2010 года была опубликована статья Яромира Колейки, географа, доцента университета им. Масарика (г. Брно), в которой он рассказал о якутском краеведческом проекте, прежде всего об атласах, и отметил необходимость выполнения подобной работы в своей стране. Высоко оценили опыт работы по данному

проекту и рекомендовали распространить этот опыт в системе образования РФ ведущие ученые-географы России, в том числе Э.Л. Файбусович [22].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В целом, республиканский проект по созданию краеведческих учебно-методических комплексов локального уровня показал свою высокую востребованность. За время реализации проекта отработан авторский алгоритм и технология создания краеведческих учебных пособий и атласов. За период с 2003 по 2024 год созданы УМК для 30,6% муниципальных районов Якутии. Работа в настоящее время продолжается в 39% районов. Краеведческие учебные пособия и атласы, по мнению их потребителей, являются совершенно оригинальными произведениями, их следует считать важнейшим достижением образовательной системы Республики Саха (Якутия), ценными общедоступными интегрированными источниками знаний о муниципальных районах республики, имеющими большое практическое и научное значение. Этот вывод подтверждается также присуждением республиканскому проекту в 2014 году Государственной премии Республики Саха (Якутия) в области науки и техники.

ЛИТЕРАТУРА

1. Перспективные районы Байкальского региона для создания атласов топологического уровня /Материалов X научной конференции по тематической картографии. Иркутск: Изд-во Института географии им.В.Б.Сочавы, 2015. 228 с. С. 51-52.
2. Программа якутских школ. География. 5-9 классы. - Якутск: Изд-во МО РС (Я), 1992. - 17 с.
3. Пахомова Л.М. Якутск – город мой (природа и люди): учебное пособие для учащихся 5 класса средних общеобразовательных школ. – Якутск: ООО ИИА Триада, 2003. – 112 с.
4. Атлас Амгинского улуса: учебно-справочное пособие / Быстрова А.В. и др. / науч. ред. О.М. Кривошапкина. - Якутск: Изд-во ИПКРО, 2007. – 40 с.
5. Атлас Амгинского улуса (района) Республики Саха (Якутия) / Быстрова А.В., Захаров Н.С., Захарова В.И., П.П. Капитонова, С.В. Климонтова, О.М. Кривошапкина, Н.А. Тимофеев, Т.Т. Никифоров, И.Г. Огороков, Н.В. Шишигина / под научной редакцией д.п.н., проф. О.М. Кривошапкиной. – 2-е изд., перер. и доп. - Якутск: Издательство «Сайдам», 2011. – 68 с.; ил.
6. Земля моя амгинская: учебное пособие по курсу «Родной край» для учащихся 5 класса / Быстрова А.В., Захаров Н.С., Захарова В.И., Капитонова П.П., Климонтова С.В., Кривошапкина О.М., Н.А. Тимофеев, Никифоров Т.Т. / под научной редакцией д.п.н., проф. О.М. Кривошапкиной - Якутск: Изд-во «Дани-Алмас», 2007.- 162 с.
7. Кривошапкина О.М. О новых картах в краеведческих атласах локального уровня / Современное географическое образование: проблемы и перспективы развития: Материалы Всероссийской НПК, г. Москва, 25 ноября 2016 года / сост. В.П. Пятунин. – М.: Изд-во «Экон-Информ», 2016. – 215 с. – С. 100-104.

8. Атлас Мегино-Кангаласского улуса (района) Республики Саха (Якутия) / А.Н. Андреева, Н.Д. Бурнашева, А.А. Гурьева и [др.]; под научной редакцией д.п.н., профессора Кривошапкиной О.М. – Якутск, 2014. – 100 с.
9. Число муниципальных образований/ Федеральная служба государственной статистики. [Электронный ресурс]. URL: <https://rosstat.gov.ru> > mediabank > 1-adm-2023 (дата обращения 16.04.2024)
10. Московведение. Край наш Московский: история, природа, современность: Учеб. пособие по московведению для учащихся 7-9 кл./ А.И.Алексеев, Н.М. Молева, В.А. Низовцев и др.. М.: Экопрос, 1997. - 238 с. : ил.
11. Финаров Д. Санкт-Петербург и Ленинградская область. Учебное пособие по географии, 8-9 класс. СПб.: Питер, 2004.
12. Кряжев, А.Б. Географическое краеведение. Нижний Новгород: Учеб. пособие для 6 класса / А.Б. Кряжев. Н.Новгород: Типография «Принт ЕС», 2008.-72 с.
13. Дубин О.Б., Кузнецов В.В., Пустоханов В.В. и др. География Юрьев-Польского района: Учебное пособие для учителей и учащихся / О.Б. Дубин, В.В. Кузнецов, В.В. Пустоханов и др. Владимир: ВГПУ, 1997. - 128 с.
14. Проклова, Л.В. География Ульчского района: Учебное пособие для 8-9 кл. Богородское: Информационно-издательский Центр «Амурский маяк», 2003.- 66 с.
15. География Каларского района Забайкальского края / В.С. Кулаков, В.С. Рыжий, А.Е. Снегур .— : [Б.и.], 2002 .— 264 с. - [Электронный ресурс]. URL: <https://rucont.ru/efd/227835> (дата обращения: 14.04.2024)
16. Шатных А.В. Опыт организации изучения географии своего района в Курганской области в условиях реализации ФГОС / Опыт организации изучения географии своего района (города) в условиях реализации ФГОС: материалы Всероссийской научно-практической интернет-конференции. 14 сентября 2017 г. // Государственное автономное образовательное учреждение дополнительного профессионального образования «Институт развития образования и социальных технологий». – Курган, 2017. – 148 с.- С. 5-10.
17. Атлас Демянского района Новгородской области / гл. ред. В.Г. Васильев. – СПб.: Салезианский центр "Дон Боско", 1997. – 32 с.
18. Исторический очерк. Краткая информация об истории и современном состоянии вопросов применения крупномасштабных картографических произведений как средства обучения в школьной географии, создания географических атласов административных районов России. [Электронный ресурс]. URL: <http://local-atlas.ru/page3.html> (дата обращения: 18.10.2016)
19. Географические атласы Оренбуржья / География оренбургская – от губернии к области. [Электронный ресурс]. URL: https://project.orenlib.ru/geografija_orenburgskaja/spisok6.html (дата обращения: 13.04.2024)
20. Атлас Москвы. Картографическая энциклопедия. М.: Изд-во «Ассоциированный Картографический центр-М», 2007. - 320 с.
21. Атлас Верещагинского района [Электронный ресурс]. URL: <http://verlib.permkultura.ru/краеведческая-литература.aspx/> (дата обращения: 18.10.2016)

22. Файбусович Э.Л. Олекмоведение: региональная энциклопедия // География в школе. 2020. №3. С. 60-61.

ТҮРКІ ТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДЕ СУ РЕСУРСТАРЫНДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР**Жанбатырова А.Ш.**

М.Әуезов атындағы жалпы білім беретін мектебі, география пәнінің мұғалімі,
педагог-зерттеуші, Отырар ауданы, Түркістан облысы

АҢДАТПА

Бұл баяндамада халықаралық аренада түбі бір, тілі, діні бір түркі тілдес елдердің ХХІ ғасырда маңызды экономикалық және мәдени-гуманитарлық кеңістіктің біріне айналдыру, өзара дамуды біріге отырып қамтамасыз етуден туындаған әрекет екендігін ашып көрсету мақсатында елдер арасындағы су ресурстарындағы маңызды мәселелерді біріге отырып шешуді ұсыну және ең күрделі мәселелердің бірі тұщы судың тапшылығы және осыған байланысты трансшекаралық су ресурстарын бірлесіп пайдалану мәселелерін талқылау. Мемлекеттер арасында суды үнемдейтін жаңа технологияларды, өндірістік процестерді басқарудың автоматтандырылған жүйелерін, сулардың мемлекеттік және бастапқы есебін құру, трансшекаралық су ағындарының су ресурстарын бірлесіп пайдаланудың құқықтық және экономикалық механизмдерін құруды енгізу керектігі айтылған. Осы ретте түркі тілдес елдердің ынтымақтастығын дамытып, нығайту, болашақта жоғары дәрежеге жеткізу - барлық түркі елдері үшін ортақ мақсат болу қажеттігінде екендігі көрсетілген.

Кілт сөздер: су ресурстарындағы маңызды мәселелер, тұщы су тапшылығы, трансшекаралық өзендер

Халықаралық аренада түбі бір, тілі, діні бір түркі тілдес елдердің өзара ынтымақтастығының дамып келе жатқандығына отыз жылдан астам уақыт болып қалды. Осы мерзім ішінде түркі тілдес елдер ынтымақтастығы қандай жетістікке жетті, нәтижесі қандай болды деген сұрақтардың туындауы орынды. Бәрімізге белгілі біздің еліміз Қазақстан түркі елдері ықпалдастығын дамытудың басында жүрген, бірқатар бастамаларымен түркі елдері арасындағы ынтымақтастықты табанды түрде дамытып келе жатқан мемлекеттердің алдыңғысы десек артық емес. Отыз жылдай уақыт ішінде түркі елдерінің ынтымақтасу үдерісі біртіндеп қалыптасып, кезең-кезеңмен дами отырып, өзара ықпалдастықты дамытуға қажетті мекемелердің құрылып, тұрақты түрде жұмыс жасау деңгейіне жетті. Түркістан – барлық түркі халықтары үшін қастерлі қара шаңырақ, құтты мекен және аңсарлы атажұрт. Бабаларымыз осы өңірде ғұлама ұстаз Қожа Ахмет Ясауиден діни білім алып, түркі-ислам мәдениетін әлемге таратқаны белгілі. Түркілер Кіші Азияға бет бұрғанда бұл құндылықтар түп-тамырымызды сақтап, бірлігімізді бекем ұстауға негіз болды. Біздің мақсатымыз – түркі әлемін ХХІ ғасырда маңызды экономикалық және мәдени-гуманитарлық кеңістіктің біріне айналдыру. Сондықтан, біздің мақсатымыз, түркі тілдес елдердің өзара ықпалдасу үдерісі қандай да бір

елдерге қарсы бағытталған әрекет емес, ол түбі бір түркі елдерінің ғасырлар бойы үзіліп қалған тарихи байланысын қалпына келтіріп, Еуропа елдері сияқты экономикалық, саяси, мәдени қатынастарын дамытып, түркі өркениетінің әлемдік өркениеттің дамуының бір бөлшегі ретіндегі орнын көрсете отырып, өзара дамуды біріге отырып қамтамасыз етуден туындаған әрекет екендігін ашып көрсету болып отыр. Түркі тілдес мемлекеттерде су ресурстарын және қауіпті табиғи процестерді басқару ең негізгі мәселердің бірі болып отыр. Түркі тілдес елдердегі ең күрделі мәселелердің бірі тұщы судың тапшылығы және осыған байланысты трансшекаралық су ресурстарын бірлесіп пайдалану мәселелері. Орталық Азиядағы қалыптасқан шындық, жүргізіліп жатқан экономикалық саясатпен, су ресурстарын пайдалану саласында өңір елдерінің өзара іс-қимылының жоқтығымен, сондай-ақ климаттың өзгерістерімен, халықтың өсуімен және ауыл шаруашылығына қажетті су ресурстарын тұтынумен тікелей байланысты, бұл су қорының азаюына алып келді. Трансшекаралық су ресурстарын тиімді әрі әділ пайдалану – елдеріміздің тұрақтылығы мен өсіп-өркендеуінің кепілі. Су ресурстарының жағдайы ауа температурасы мен жауын-шашынның өзгеруіне және олардың қысылтаяң көріністеріне тікелей әсер етеді. Түркі тілдес мемлекеттерде қазірдің өзінде су ресурстарының жетіспеушілігін сезіне бастады және болжам бойынша 2040 жылға қарай ол қажеттіліктің 50% көлемінде су ресурстарының едәуір тапшылығына тап болуы мүмкін. Экономиканың барлық салалары дерлік суға тәуелді болғандықтан, ел өңірлерінде оның тапшылығына байланысты. 2050 жылға қарай ЖІӨ 6%-ке төмендеуі мүмкін деген болжам бар. Аймақтық-өндірістік кешендерден бастап тұтастай ел экономикасының қарыштап дамуы бірінші кезекте мемлекеттің су ресурстарымен жеткілікті мөлшерде қамтамасыз етілуіне байланысты десек, артық айтқандық болмас. Осы ретте алаң туғызар басты жәйт: ағын суды, соның ішінде, әсіресе, трансшекаралық өзендерді пайдалануда жаңағы мүдделілік таразысының тепе-теңдігін қалай сақтауға болатындығы. Түркі тілдес мемлекеттер ішінде біздің еліміз өзен суымен өте төмен деңгейде қамтамасыз етілген. Географиялық жағынан барлық трансшекаралық – Ертіс, Сырдария, Жайық, Іле, Шу, Талас секілді өзендердің төменгі сағасында орналасқандықтан да болар, Қазақстан үшін бұл проблема күрделілігімен қатар, уақыт өткен сайын мүлдем жаңа түрге енетін құбылмалылығымен де қиындық туғызуда. Осыған байланысты Орталық Азия елдері арасында жаңа саяси және экономикалық жағдайда су және энергетикалық алмасудың экономикалық механизмдерін табу қажет. Бүкіл дүниежүзі елдері су қорларына қол жеткізу мүмкіндіктерінің бірдей еместігі, су бөлудегі өндіру мен бақылау саласындағы бәсекелестік, жанжалдарға соқтыруы ықтимал екендігін ұғынып отыр, ал су қорларын ұтымды пайдалану мен қорғау жөніндегі ынтымақтастық, тек трансшекаралық су тұтыну проблемаларын ғана емес, сонымен бірге адам дамуы проблемасын шешетін құралға айналуы ғажап емес.

Өңірдегі су ресурстарының санын өлшеумен айналысатын әртүрлі зерттеу орталықтарының деректеріне сәйкес жыл сайын тұщы су ресурстары санының азаюы тіркеліп отыр. Оларды қысқарту бірқатар себептерге байланысты анықталады. Олардың ішінде аймақ елдеріндегі- халықтың өсуі. Қырғызстан,

Түркіменстан және Өзбекстанда соңғы жылдары халықтың өсуі- 30%-ға тең. Бұл аймақ елдерінде су ресурстарын тұтынудың ұлғаюуына алып келді. Халықты тұщы сумен қамтамасыз етуден басқа, әрбір елге өнеркәсіптік мұқтаждыққа бағытталған су ресурстары қажет. Өндірісті дамыту үшін қажетті көлем жыл сайын ұдайы өсуде. Сонымен қатар, өндірістің салалары суды қайтарымсыз тұтынады, бұл сондай-ақ аймақ елдеріндегі су ресурстары тапшылығы мәселесінің шиеленісуіне әкеледі. Аймақтағы судың негізгі көздері екі мемлекеттің Қырғызстан мен Тәжікстанның шегіндегі орналасқан, бұл осы елдердің Өзбекстан, Қазақстан және Түркіменстанмен өзара қарым-қатынасында қиындықтар туғызады. Кейбір мәліметтер бойынша, Қазақстан шет мемлекеттерден келетін өзен суына 42%, Өзбекстан 77%, Түркіменстан 94% тәуелді екен. Су ресурстарын пайдалану саласындағы ахуалды қиындататын күрделі мәселе су ресурстарын бөлудің даулы мәселелерін реттеуге бағытталған құқықтық базаның болмауы болып табылады. Қырғызстан үшін Сырдария су алабы елдің «жүрегі» болып табылады. Нарын өзенінде орналасқан бес негізгі су электр станциясы елдің 97% суэнергетикасын өндіреді. Қазіргі уақытта суэнергетика әлеуетінің аз бөлігі ғана пайдаланылады. Ел Қытай, Қазақстан және Өзбекстан сияқты көршілес елдерге 2-2,5 млрд кВт/сағатқа электр энергиясын экспорттайды. Сондықтан Қырғызстан үшін негізгі қызығушылық ішкі пайдалану үшін жеткілікті энергия өндіру, сондай-ақ жасанды су қоймалары су ресурстарын жинақтау үшін ғана емес, маусымдық су тасқыны тәуекелдерін азайту және су энергетика өндірісі үшін де құрылған болатын. Қырғызстан сондай-ақ Нарын өзенінде кеңес уақытында салынған қосымша электр станцияларын пайдалануда. Сонымен қатар, елде шағын ауылдық ауылдардың энергиясына деген қажеттілігін қанағаттандыру үшін 200-ден астам шағын су электр станцияларын салу жоспарлануда. Қырғызстан электр энергиясын өндіруді ұлғайтуға мүдделі болса, Өзбекстан үшін ауыл шаруашылығын дамыту маңызды. Ең алдымен, бұл мақта өсіруге қатысты. Бірақ оның тек 10% мақтаға жарамды жер болатын болса да, мақта шаруашылығының қажеттілігіне судың жалпы тұтынуының 90%-ға жуығы келеді. Өзбекстан суару үшін пайдаланылатын су мөлшерін қысқарту үшін мақта өсіруге тәуелділікті төмендету бойынша күш-жігер жұмсауы тиіс. 1990 жылға қарай ол мақта өндірісін суармалы жерлердің жалпы алаңының шамамен 30%-ға дейін қысқартуға қол жеткізді, оны бидай және көкөніс сияқты басқа да дақылдарды өсірумен алмастырды. Дегенмен, ел Әмудария бассейнінде өзінің су электр станцияларын әзірлеуге неғұрлым бағытталған, өйткені өзеннің барлық жоғарғы бассейнін алып жатыр. Қазақстан, ең алдымен, Қырғызстан аумағында бастау алатын су ағынын басқаруға мүдделі және Өзбекстан арқылы, әсіресе вегетациялық кезең ішінде ағып өтетін өзенге қатысты. Қазақстан сондай-ақ Арал теңізінің солтүстік бөлігін қалпына келтіруге мүдделі болып отыр. Қазақстан трансшекаралық өзендердің жоғарғы сағасынан ағысты қысқарту салдарын дайындау және азайту үшін Көксарай құрылысын салды (Арал теңізінен сәл жоғары орналасқан су қоймасы). Бұл Қазақстанға қыста суды жинауға және жіберуге мүмкіндік береді, сол арқылы жоғарғы ағыстағы төгінділерге тәуелділікті азайтады. Су қоймасы сондай-ақ Қазақстанға бұрын пайдаланылмаған суды

сақтауға және Арал теңізіндегі ағынды бақылауға мүмкіндік береді. Алайда Сырдария өзенінің суын пайдаланудан басқа, Іле және Балқаш өзендерінің бассейнінде су ресурстарын пайдалану Қазақстан үшін өзекті проблема болып табылады. Су ресурстары мәселесі тек сумен ғана емес, энергетикалық қажеттіліктермен де, ауыл шаруашылығымен де тығыз байланысты. Орталық Азия жоғары су әлеуетіне ие, өйткені өңірде тұщы судың үлкен көлемі ғана емес, сонымен қатар өңірдің суы жоғары сапалы деп танылады, ал өңірдің трансшекаралық су ресурстары әрбір Орталық Азия елінің таптырмас және әмбебап табиғи игілігі болып табылады. Қазіргі кезеңде өңірдің су әлеуеті қарқынды техногендік араласудан зардап шегіп отыр, сондай-ақ су ресурстарын қайтарымсыз тұтыну мен ластанудан қысқарту қажеттілігі туындайды. Осы себепті өңір елдері үшін су тек экологиялық ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Оның жетіспеушілігі елдер арасындағы қарымқатынасты шиеленістіреді және су ресурстарын иелену үшін бәсекелестіктің себебі болып табылады. Танымал ғалымдар мен саясаткерлер көп жылдан бері климаттың жылуына байланысты жаһандық деңгейде мәселе көтеріп, дабыл қағып келеді. Олардың зерттеуінше, климат жылынуының теріс салдары орны толмас апатқа соқтырды. Мысал ретінде Қырғызстандағы мұздықтардың еру қабілеттілігін алайық. Өзен жүйелерінің негізгі қоректендіру көзі болып табылатын Орталық Азиядағы мұздықтардың шамамен 45 пайызы Қырғыз елінің аумағында жатыр. Соңғы жылдары осы елдегі мұздықтардың еру белсенділігі еселене түскен. Қырғызстанның қоршаған ортаның жай-күйі туралы ұлттық баяндамасында бірнеше онжылдықта мұз массасының жалпы көлемі 20 пайызға жуық азайғаны көрсетіліпті. Сарапшылар егер осы үрдіс жалғаса беретін болса, 2050 жылға қарай көрші елдегі мұздықтардың 50 пайызы жойылып кететінін айтады. Тараптар мүддесіне нұқсан келмегені жақсы БҰҰ Бас Ассамблеясының 1997 жылдың 21 мамырында қабылдаған Халықаралық су ағындарын пайдалану құқығы туралы конвенциясында трансшекаралық әсері бар немесе болуы мүмкін іс-әрекеттер кезінде трансшекаралық сулардың сипатына ерекше мән беріліп, қисынды және әділетті түрде пайдалануды қамтамасыз ету міндеті қарастырылған. Сондай-ақ БҰҰ-ның шешімдерінде су ағысына ие мемлекеттер ынтымақтастықтарын егеменді теңдік, аумақтық тұтастық, өзара тиімділік және адал ниеттілік негізінде құрады деп көрсетілген. Яғни гидротехникалық нысандардың құрылысы экологиялық жағынан табиғатқа, қоршаған ортаға зардабын тигізбеуі, трансшекаралық өзендер бассейнінде орналасқан барлық мемлекеттердің пайдаланатын су ағысының қалыптасқан балансы бұзылмауы тиіс, делінген.

Түркі тілдес елдердің ішінде төрт теңізді таңғажайып Түркия жылына адам басына шаққанда 430 мың текше метрлік қолданыла алатын су мөлшерімен Түркияның суға бай бір мемлекет емес екенін атап өтейік. Түркия әлемнің ең жылдам ағыс өзендердің бірнешеуіне ие болса да, су резервтері тұрғысынан ең төменгі қатарда орын алады. Су қолданысына кәсіптік тұрғыдан қарайтын болсақ, 11 пайызы өнеркәсіпте, 15 пайызы ауыз суы және күнделікті қолданыста, 74 пайызы да егін суаруда пайдаланылады. Мемлекетте суарылған алаңдардың 94 пайызы ысырап қылатын әдіс арқылы

суарылғандықтан қалған, 6 пайыздық бір алаңда қысымды суару жүйесі болып табылатын тамшылау жүйесі қолданылады. Бүгінге дейінгі қолданылған суару әдістері себепті Түркияның су көздерінің ең аз дегенде үштен бір мөлшері ысырап болуда. Жаһандық ысыну барлық дүниенің және Түркияның су көздеріне қауіп төндіреді. Түрік үкіметі бірнеше министрліктің осы мақсатта үйлесімділікпен жұмыс істеуін көздейтін бір шешім қабылдады. Осыған қарағанда «Израиль моделі» деп аталатын қысымды суаруға көшу тақырыбында шешім қабылдады.

Қорытындылай келе, барлық жерде суды үнемдейтін жаңа технологияларды; өндірістік процестерді басқарудың автоматтандырылған жүйелерін; сулардың мемлекеттік және бастапқы есебін құру, трансшекаралық су ағындарының су ресурстарын бірлесіп пайдаланудың құқықтық және экономикалық механизмдерін құруды енгізу керек. Осы ретте түркі тілдес елдердің ынтымақтастығын дамытып, нығайту, болашақта жоғары дәрежеге жеткізу - барлық түркі елдері үшін ортақ мақсат болу қажеттігінде екендігін басып көрсеткіміз келеді. Түркі дүниесіндегі өзара татулық пен достық қатынастардың жоғары деңгейде дамуы әлемдік өркениеттің жан-жақты дамуына, жер бетінде бейбітшіліктің баянды болуына, жаһандық қауіпсіздіктің қамтамасыз етілуіне қосылатын үлкен үлес екендігі сөзсіз...

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. <https://qazaqstan.tv/news/184071/>
2. Жүніс Қ.Ә., Бейсембаева Р., Алдабергенова Ж. Түркі тілдес республикалардың экономикалық және интеграциялық ынтымақтастығы
3. «ҚазАқпарат» Халықаралық ақпарат агенттігі
4. Egemen.kz
5. Алматы ақшамы №132 (6425) 4 қараша, сенбі, 2023 жыл

**ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨНІРІ РЕКРЕАЦИЯ ТУРИЗМІНІҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ
МЕН КЕЛЕШЕГІ****Кенжебаева Ж.О.**

тарих-география пәні мұғалімі, «Tamos Education» ЖШС, Алматы қ.

Бидайбекова В.В.

қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, «Tamos Education» ЖШС, Алматы қ.

Берілген мақалада Шығыс Қазақстанның табиғи ландшафтпен тарихи-мәдени орталыққа бай аймақ үлгісінде дамыту жолдары қарастырылады. Өлкеде рекреациялық, тарихи-мәдени ескерткіш орындары өте көп. Соңғы жылдары қазақстандықтардың өздері осы жерлерде көп демалады, сонымен қатар шетелдіктерде өз қызығушылықтарын білдіре бастады. Осыған қарағанда бұл өлкеде рекреациялық туризм индустриясын дамытып, оны әлемдік дәрежеге көтеріп, халықаралық туризмде өз орнын алуға мүмкіндік бар.

Қазақстан ежелден бері күшті тарихи оқиғалардың Отаны болды, оның жаңғырығы Ежелгі дүниенің ең алыс түкпірлеріне дейін жетті. Бұл басқа мемлекетті билеушілердің қызығушылығын тудырды, олар барлау және миссионерлік мақсаттармен Орта Азияға түрлі елшіліктер жіберді. Біз үшін ең үлкен құндылықтар орта ғасырдағы еуропалық ұлы жиһангерлер Плато Карпини, Вильгельм Рубрук, Марко Поло, оның әкесі мен көкелерінің біздің ел туралы құрастырған материалдары болып табылады.

Шетелдіктер үшін, әсіресе, осынау ұлы жиһангерлердің Отандастары үшін, біздің ойымызша, олардың маршруттарымен жүріп өту, олар болған жерлерде болу, олар өздерінің кітаптарында тамсана жазған халықтардың ұрпақтарымен танысу аса қызықты болар еді. Әрине, еліміздің сұлу табиғат ошақтарыңыз, жануарлар мен өсімдік дүниесінің сирек те ғажайып түрлерінсіз, бай тарихи және мәдени ескерткіштерсіз, жергілікті тұрғындардың қызықты дәстүрі мен әдеп-ғұрпынсыз туризмді дамыту мүмкін емес. Бұл тұста ақиқатын айту керек, біздің республикамыздың осы жақтарын әлемдік туристік қоғамдастық әлі де аз біледі. Дегенмен, біз туристік мүмкіндіктеріміздің орасан зор екенін жақсы білеміз, сондықтан оларды, туризм индустриясы дамыған елдердегі сияқты, республиканың игілігі мен гүлденуіне тиімді пайдалана білуіміз қажет.

Алыс сапарға шығу тарихқа, көне мәдениетке жақын болу, жаңа танысулар, шытырман оқиғалардан күшті әсер алу- мұның бәрі де әрбір адамның шыр етіп дүниеге келгеннен бергі арманы еместе шығар. Туризм сол арманды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Ұлан-байтақ елімізде әсем табиғатымен, тамаша ландшафтымен, туризм орталығы болуға сұранып тұрған жерлер өте көп. Қазақстанның қай жерін алып қарасаңыз да көркіне көз тоймайтын, бір-бірінен өткен сұлу табиғатымен адамды еліктірер жерлер көптеп кездеседі.

Туризмді дамытуда Қазақстанның келешегі мол және тартымды өлкесінің бірі Шығыс Қазақстан облысы болып табылады. Мұнда туристерді қызықтыратын көптеген алғышарттары бар - кең аумақ, керемет ландшафтар, әртүрлі климаттық зоналар, баға жетпес мәдени және тарихи ескерткіштер, туристік қызметтердің сан алуан түрі.

Шығыс Қазақстан – мықты туристік әлеуеті бар бірегей табиғат әлеміне ие ірі өндірістік, көліктік, энергетикалық және мәдени аймақ болып табылады. Дәл осы жайт Шығыс Қазақстанды әлемнің әртүрлі елдерінен келген туристер үшін аса тартымды ететіні жасырын емес. Шығыс Қазақстан қонақжай және құшағы кең аймақта кез келген елден келген туристерге рахат демалыс үшін барлық жағдайларды жасай алады.

Облыс шегінде бірнеше рекреациялық аймақтар анықталған: Бұқтырма жағалауы, Сібе көлдері, Алакөл көлі, Катон-Қарағай, Глубокий аудандары, Риддер, Өскемен қалаларының маңы.

Қасиетті қазақ жері мен төрінде құт қонған жерұйық қоныс, жанға жайлы жәннат мекендер аз емес. Соның бірі мен бірегейі Алтайдың төрінен, атақты Мұзтаудың етегінен ойып тұрып орын алған Катонқарағай ауданы. Мың жылдық қарағайы мен самырсыны, балқарағай жайқалып өскен нулы мекен, қаздар қаңқылдап, сансыз құстар сайрап ұшқан осынау бір ғажап өлкеге барған сайын жан сарайың ашылып, ерекше бір сезімге бөленесің.

Біздің өлкеміздің керемет табиғи ландшафты, көптеген көлдері, өзендері, балық аулау, аң аулау және ғылыми турларын, пантамен емдеу, шипажай-курорттық демалыстарын ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Мал шаруашылығының бірегей саласы – марал шаруашылығы Катон-Қарағай ауданында ғана дамыған және де бұл аудан осы шаруашылық негізінде емдік-сауықтыру туризмінің дамуына зор әлеуетке ие. Осы саланы игере отырып, елімізде емдік-сауықтыру туризмін дамытып қана қоймай, аймақтың экономикалық жағдайын жақсартып, жаңадан жұмыс орындарын қалыптастырып, ал ең бастысы, жағымды туристік имиджін қалыптастыруға болады. Емдік-сауықтыру туризмі – медициналық туризмнің ең бұқаралық және кең тараған түрі, бұл туризм түрінің пайда болуы көне заманынан бастау алады. Емдік-сауықтыру туризміне ежелден-ақ сұраныс көп. XX ғасырда әлемде барлық елдер мен континенттерге таралған курорт индустриясы кеңінен етек жайды. Дәстүрлі климаттық, бальнеологиялық және батпақтық курорттармен қатар сауықтырудың жаңа формалары – SPA, wellness, fitness пайда болды.

Шығыс Қазақстанда емдік туризм жақсы дамып келеді. Мұнда еліміздің түкпір-түкпірінен, тіпті жақын және алыс шет елдерден мыңдаған туристер өздерінің денсаулықтарын түзеуге келеді. Облыстағы санаторийлер оларға панта тұнбасымен, балшықпен және жерасты емдік сулармен емдеу қызметтерін ұсынады. Олар – Алакөлдегі емдеу-сауықтыру кешендері, Катон-Қарағай ауданындағы пантамен емдеу мекемелері және тағы көптеген орындар. Шипалы Алакөлдің және таулы Бұқтырма су қоймасының жағажайлары жазғы мезгілде елімізден және шет елдерден, негізінен Ресейден келетін демалушылардан арылмайды.

Емдік-сауықтыру туризмнің келесі маңызды бағыты – пантамен емдеу болып табылады. Бұл бағыт Шығыс Қазақстан облысы туризмінің халықаралық мамандануының болашағын анықтайды, себебі бұндай қызмет еліміздің басқа ешбір жерінде көрсетілмейді, ал пантамен емдеу қызметін көрсетуге қажетті ресурстар көлемі тек бірнеше елде ғана бар.

Бүгінгі таңда осы бағытта үш заңды тұлға өз қызметтерін көрсетеді: «Долина царей» демалыс базасы, «Катон-Қарағай бұғы паркі» ШҚ (ШҚ пантамен емдеу орталығы), «Ақсу» кешені. «Ақсу» кешенінің Язевое, Верх-Катун, Белое, Репное, Катон-Қарағай ауылдарында орналасқан 5 емдік-сауықтыру кешені бар. Соңғы үшеуінде қызмет көрсету жыл бойы жүргізіледі. Пантамен емдеу қызметін көрсететін объектілердің жалпы сыйымдылығы 178 орын. Пантамен емдеуді дамытудағы жағымды жағдай – тек жергілікті ресурстарға негізделуінде.

Қазақ халқының мақтаныштары-Абай, Шәкәрім, Мұхтар аталардың өмірге келген жері, ұлылар мекені Жидебай, Алаш арыстарының ізі қалған киелі өңір. Ақсуат өңіріндегі Қасиетті Әулие Бірғызбай ата, Абай ауданындағы емдік қасиетінің шипасы мол Қоңыр Әулие үңгіріндегі сол бір көлдің жұмбақ сыры ашылса, толық зерттелсе, одан әрі әлемге танылса, еліміздің туризм саласына қосар үлесі де қомақты болары сөзсіз.

Бұл өңірді таулы, таулы-орманды, орман-тоғайлы, далалы, шөлді, шөлейтті ландшафт алып жатыр. Алтай, Сауыр-Тарбағатай таулары орналасқан. Облыс пайдалы қазбаларға бай. Мұнда мырыш, қорғасын, мыс, күміс, сурьма, мышьяк, темір, висмут, күкірт, молибден, тантал, титан, никель, көмір кездеседі. Климаты тым континентті. Тау етектері мен төменгі беткейлерінің климаты ылғалды. Қысы суық, жазық өңірде қар жамылғысы жұқа, жазы ыстық болып келеді.

Облыста республика көлеміндегі су қоймасының 40%-ы шоғырланған. Кенді Алтай өңірі арқылы ұзындығы 10000 км-ден асатын 800 өзен ағып өтеді. Басты өзені-Ертіс, оның салалары-Қалжыр, Бұқтырма, Уба, Күршім, Шар, Үлбі. Ең үлкен көлдері-Зайсан, Марқакөл, Алакөл, Сасықкөл.

Облыстың 2 млн. га жерін орман алқабы алып жатыр. 2000 м-ден 3000 м-ге дейінгі аралығын альпі биіктері мен көгалдары алып жатыр. Облыс республикадағы дәрі-дәрмек жасап шығару өндірісі үшін емдік қасиеті жоғары өсімдіктерді әзірлеудің бірден-бір орны болып саналады.

Сонымен қоса, әртүрлі жануарлар мен аңдарға бай. Мұнда, түлкі, бұлғын, құндыз, тиін, саршұнақ, борсық, қасқыр, аю, марал, қоян, арқар кездеседі.

Мұнда Алтай таулы аймағы, Марқакөл қорығы, Рахман бұлағы, Барлық Арасан, Батыс Алтай, Тарбағатай таулары, Қалба жоталары өзінің емдік қасиеті бар, пайдалы суларымен, әсем табиғатымен, ғажайып флорасы мен фаунасымен әйгілі. Сондықтан осы аймақта рекреация туризмін қалыптастыруға болар еді. Осындай табиғаты көрікті жерлерде емдеу-сауықтыру, демалыс үйлері салынады, сондықтанда мұндай жерлерді рекреациялық аудандар деп атайды.

Рекреация (латын тілінен аударғанда қалпына келтір) деген мағына береді.

Рекреация-күш жинау, яғни, еңбек етіп шаршаған немесе денсаулығы нашарлаған адамдардың тынығып, ем қабылдап, күш-қуатын қалпына келтіру деген сөз [1].

Шығыс Қазақстанда рекреациялық орталықтар: Катонқарағай ауданында 9 пантымен емдеу орындары жұмыс істейді.

«Рахман қайнары» шипажайы, Үржар ауданында «Барлық-Арасан» шипажайы бар. «Алтай Альпілері», «Айгерім», «Алакөл» демалыс базалары, «Изумрудный» емдеу-сауықтыру кешені бар. «Рахман қайнары» шипажайында родонмен емдеу, Алакөл, Окуньки көлдерінде балшықпен емдеу сияқты емдеудің түрлерін ұсынуға болады. Мұнда басқа шет елдерден, әсіресе Германиядан туристер келіп тұрады. Оларды аңшылық пен бұл жерлердің көркемдігі қызықтырады.

Шығыс Қазақстан облысында рекреациялық туризмнің дамуына қолайлы жақсы жерлер көптеп кездеседі. Оларға мына жерлер мысал бола алады. Бесқарағай ауданындағы Шошқалы көлінің шипалы балшығы, Жарма ауданының Қалба тауының етегіндегі емдік қасиетті суы мен балшығы бар Арасан көлшігі, Жаңғызтөбе станциясындағы Қарамолда Баянбай ата, Абай ауданындағы Шаған өзенінің оң жағалауында орналасқан Қоңыр Әулие үңгіріндегі шипалы сулар, дертіне дауа іздеп барып басына түнейтін Ақсуат өңіріндегі қасиетті Әулие емші Ырғызбай ата, Аягөз ауданында орналасқан темірлі, сульфатты, магнийлі, минералды сулардың көзі-Әулиеқыз. Бұл судың өзіндік емдік қасиеті бар.

Сонымен қоса тарихи-мәдени орындарда өте көп. Ұлылар мекені Жидебай өңірі, алаш арыстарының ізі қалған Семей қаласына жоғарыда айтқан қасиетті, киелі жерлерге туристерді тартуға толық негіз бар.

Сөзіміз дәлелді болу үшін солардың бір-екеуіне тоқталайық. Қазақ халқы «қасиетті», «кие» сөздеріне ерекше мән беріп, сол жерлерге барып тәуәп етіп отырған. Ондай жер Ақсуат өңіріндегі Ырғызбай Досқана ұлының мазары. Ырғызбай ата (1787-1850 ж.) өмір сүрген. Ол түрлі аурулардан азап шеккен адамдарды емдеп, XVIII ғ. екінші жартысы, XIX ғ. бірінші жартысында Ресей, Алтай, Жетісу, Тарбағатай өңірлеріне есімі кеңінен танымал емші болған. Ырғызбай ата бала жасынан емдік шөптерге үйір болып өскен. Ол кісі аурулардың тамырын ұстап алақанына, тырнағына, бет –әлпетіне қарап аурудың түрін ажырата білген. Сонымен қоса көріпкелдік қасиетіде болған. «Бүгін алыстан бір ауру адам келеді» деп күні бұрын болжап біледі екен. Келген адамды құлан-таза жазылғанша тегін емдепті. Ауқатты адамдардың алмасына қоймай өтініп қалдырып кеткен дүниелерін жоқ-жітік, кедей адамдарға үлестіріп береді екен. Әулие атаның тірі кезіндегі мейірімі науқас адамдарға қандай болса, қазірдің өзінде оның аруағы талай адамдардың ауруынан сауығып кетуіне септігін тигізгендігі қалың көпшілікке мәлім [2].

Ырғызбай бабаның қасиетін таныған ел жиналып 1990 жылы ол кісінің мазарына бұл өңірде бұрын-соңды болып көрмеген күмбез орнатып, емделуге келгендер үшін қонақ үй салды.

Жылдың қай мезгілінде болмасын Әлие атаның мазарының басынан адам үзілмейді. Әулие атаның басында мұражай ашылған. Ырғызбай атаның мазарына тәу етіп келушілер снда қойылған журналға қолтаңбаларын қалдырады. Олардың ішінде республикаға белгілі адамдарда бар.

Ал Абай ауданындағы қасиетті Қоңыр Әулие үңгіріндегі шипалы су науқастанған адамдарға, сонымен бірге қоғамдағы ауыр дерт-ішімдікке салынған адамдарға да шипасын тигізіп келеді. Кеңес Үкіметі тұсында тиым салынған дінге, Құдайға, емшілікке сенбеу салдарынан мұндай жерлер көп адамдарға белгісіз болды [3].

Сонымен қоса, келген туристерді ұялмай, мақтанып қарсы алатындай мәдени-тарихи жерлерімізде жоқ емес. Ондай жер-Ұлы Абай елі. Абай ауданына ат басын бұрған қандай мейман болмасын ең алдымен Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясын қайта оқығандай болады. Абай еліне ең алдымен аяқ басқанда Мұхтар Әуезовтың ата-қонысы Бөрілі қыстауы көрінеді. Бөрілідегі Мұхтардың дүниеге келген, ата-анасы тұрған үй – бүгінде мұражайға айналған.

Ұлы Абайдың Жидебайдағы бұрынғы тұрған қыстауының орнына салынған мұражай бар. Ұлы Абайдың 150 жылдық тойында салынған қыстаудан төменірек жазықтағы Абай мен Шәкәрімнің алып кесенесі асқақтығымен, айырықша архитектуралық көркемдігімен ерекше көзге түседі [4].

Семей өлкесі 40 жыл сынақ алаңы болғаны баршаға аян, оның халық денсаулығына тигізген зардабы да белгілі. Қазір Семей өңірі ғана емес, Қазақстанның басқа аймақтарында да онкологиялық аурулар ұшырасып жатады. Онкологиялық ауруларға жылқы еті бірден – бір ем екен. Біздің аймақта жылқы шаруашылығын дамытып, болашақта жылқы сүтімен, етімен емдейтін шипажайлар ашуға болады, сөйтіп ішкі және сыртқы туризмді дамытуға негіз бар.

Жоғарыда атап өткендей, Семей өңірі бай тарихи орындарымен де келген қонақтарға қызықты болар еді. Көпестер тұрғызған ғимараттар, татар мешіттері қалаға келген әр адамның есінде ұзақ сақталары сөзсіз.

Өлкеде орналасқан Барлық–Арасан шипажайымен де мақтана аламыз. Ол облысымыздың Үржар ауданындағы Жарбұлақ елді мекенінен шығысқа қарай 16 километр жерде, Арасан өзенінің Барлық тауынан, Алакөл ойысына шығар тұсынан табылған жер асты су көзі. Барлық – Арасан бұлағы негізінде 1963 жылы бальнеологиялық емдеу орны жұмыс істейді. Онда тері, буын, ас қорыту, жүйке аурулары емделеді.

Алакөл көлінің де емдік қасиетінің маңызы зор. Алматы және Шығыс Қазақстан облысының аумағында орналасқан тұйық көл. Ол 12-19 ғасырда Гурге-нор (монғолша көпір-көл), кейін Алактагол, Алатеңіз, Алакта деп аталған. Батыстан шығысқа дейін созылып жатыр. Аумағы 2696 шақырым. Ұзындығы 104 км. Суы өте кермек. Оған 15-тен астам үлкенді-кішілі өзендер құяды. Үржар, Қатынсу, Емелқұйса, Жаманөткел, Ырғайты, Жаманты. Алакөл суында фтор мен бром көп. Жағалауында демалыс және емдеу мекемелері орналасқан.

Сонымен қоса қалада қонақтарды қарсы алатын қонақ үйлер бар. «Семей» қонақ үй- кешенін алатын болсақ ыңғайлы, әрі жайлы екендігін тек қазақстандық қана емес шетелдік қонақтар да жоғары бағалап қайтқан. Бұл жерде Ресей, Жапония, Германия, Америкадан келген қонақтар талай рет демалып қайтқан.

«NomAD»отельі халықаралық деңгейде салынған Семейдегі алғашқы отель. 2007жылы ғана салынып іске кіріскен. Қонақ үй әлемдік қонақ үйлер бизнесінің жоғарғы класын игерген [5].

Сонымен қатар елімізде туризмнің дамуын тежейтін факторлар өзінің сипаты жағынан алуан түрлі және олар мемлекет, туристік бизнес өкілдерімен біріге күш жұмсай шешуін талап етеді.

Соңғы уақытқа дейін туризмнің дамуына мемлекет тарапынан мүлдем жеткіліксіз түрде көңіл бөлінді.

Қазіргі уақытта ел Президенті де, Өкімет те бұл салаға көп көңіл бөле бастаған кезде, көптеген мәселелер баспа бетінде жедел талқылана бастады, көптеген мәселелерді шешудің тәсілдері мен жолдары байқалды, бірақ тұтастай алғанда, бірқатар мәселелер әлі де қалыс қалуда. Негізгі тежеуші факторлардың бірі – біздің еліміз жөнінде әлсіз хабардар етілуі. Дүниеде қызықты жерлер өте көп, сондықтан туристердің ынтасын біздің елге аудару қарапайым міндеттердің бірі емес.

Туристер мен туристік бизнестің назарын аударатын келесі бір нәрсе–Семей өңірінде туризмнің дамыған инфрақұрылымының жетіспеушілігін, көңіл көтерерлік жерлер аз, орташа кластағы қонақ үйлердегі қызмет көрсетудің сапасы төмен, орталық пен алыс аудандарға алып жүретін және сенімді байланыс орнататын қызмет жоқ, сондай–ақ салық тәртібі өте тиімсіз.

Біздің аймақтың экологиялық мәселелері де туризмнің дамуына аса қолайсыздардың қатарына жатады. Экологиялық мәселелер әлемге жақсы таныс болғандықтан біздің ел туралы ой қалыптасады.

Біздің елімізде қылмыс саласында қолайсыз жағдайлардың жинақталып қалғаны, сондай –ақ індеттік орта (жұқпалы аурулар) болуы жасырын емес. Әрине, бұл жағдайлар барлық туристерді үрейлендірмейді, дегенмен, көпшілігі дем алуға неғұрлым қолайлы жерді таңдайды.

Туризм дамуын тежейтін тағы бір фактор–тұрғындардың тұрмыс деңгейінің төмендеуі, әлемдік дағдарыс. Елімізді алып қарасақ, көптеген адамдардың туристік сапаларға шығып демалуға мүмкіндігі жоқ.

Шекараның ашылуына байланысты біздің туристердің үлкен легі алыс шетелдерге ұмтылды, Отандық туристік фирмалар туристерді шекараның аржағына апаруға, шоп–турларға жұмыс істейді. Шоп туристер елден сыртқа қарай көп мөлшерде валюта қорын шығарады. Керісінше, өз өлкемізде туризмді нақты қолға алып, тамаша табиғатымыздың мүмкіндіктерін дұрыс пайдалана білсек, олар біздің экономикамызға табысты қызмет етер еді.

Осы проблемаларды болдырмас үшін мынадай ұсыныс жасар едім:

- Аталған Ырғызбай ата, Қоңыр Әулие үңгірі кең көлемде зерттеліп, туристік аймақ ретінде ұсынылса;
- Емдік-шипалық қасиеті бар деп танылып, туристік, емдік санаторийлер ашылса;
- Жергілікті жердің басшылары, бизнесмендері осы жерлерді туристік аймақ ретінде танытып, қорғауға үлес қосса;
- Туристік аймақ деп танылып, алыс, жақын шет елдермен байланыс орнатылса;

Қорытындылай келе, осы ұсыныстарымыз қолға алынып, үкімет тарапынан қолдау тапса, туризм саласының дамуына қажетті ресурстар іздестіріліп, туристік нарықтың іс-қызметін атқаруы үшін келтірілген шаралар жүзеге асса болашағы зор, келешегі кемел Қазақстанымыздың туризмі жоғары деңгейде дамиды деп сенеміз.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аскарлов А. «Родники рождаются в горах», Астана, 2002 г.
2. Анаш Думан «Егемен Қазақстан», №12, 2013 жыл
3. Белгібаев М.Е. // «География және табиғат», А, №1, 2007 ж, 10-бет
4. Ердаuletов С.Р. «География туризма Казахстана», Алматы, 1992 г.
5. Есназарова Ұ. «Қазақстанның физикалық географиясы», 2012, 239-бет
6. «Егемен Қазақстан» газеті «Табыстың тартымды саласы-туризм», 2011ж, 5-бет
7. Кемербаев Р. «Құпиясы көп Қоңыр Әулие үңгірі» // Семей таңы, 2011, №24
8. Котляров Е.А. География отдыха и туризма. Москва, 1978, 201-бет.
9. «Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы», 1-том, 240-бет
10. «Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы» 1-том, 270-бет.
11. «Қазақстан-2050» бағдарламасы
12. Қазақстан Республикасы туризмді дамытудың 2010-2014 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы
13. ҚР.ШҚО. Семей Қазіргі заман тарихы құжаттандыру орталығы. 2206-қор, 1-тізбе, 116-іс,19б.
14. Қисымова А.// «География, биология, экология орта мектепте» А, №4, 2008
15. Назарбаев Н.Н. «Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы» 2014 ж
16. Саяқов, Абай-Ақсуат, «Әулие ата», 1998ж.

17. Самаев А. «Семей» , Семей 2004, 2,13- беттер.
18. Тәліпбай М, А.Тілегенова «Қазақстандағы туризм индустриясын дамыту жолдары», № 5, 2012 ж. 15-17беттер.
19. Шілдебаев Ж.Б. // «География, биология, экология орта мектепте», А, №1, 2008 ж.
20. Шығыс Қазақстан облысында туризмді дамытудың 2011–2015 жылдарға арналған өңірлік бағдарламасы
21. <http://www.elarna.com/> «Ырғызбай атаның сөнбес жарығы», 23.04.2014 жыл
22. Шаймерденов К. «Тарихи ескерткіштер-рухани қазына байлықтары» Шымкент, 1981 ж.
23. Тарбағатай-80 жыл. Анықтамалық. -Өскемен: Рекламный Дайджест, 2008.- 174 бет.

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТАБИҒИ-АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРІН ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Асанбаева А.А., Токбергенова А.А., Таукебаев О.Ж., Зулпыхаров К.Б.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қаласы, Қазақстан

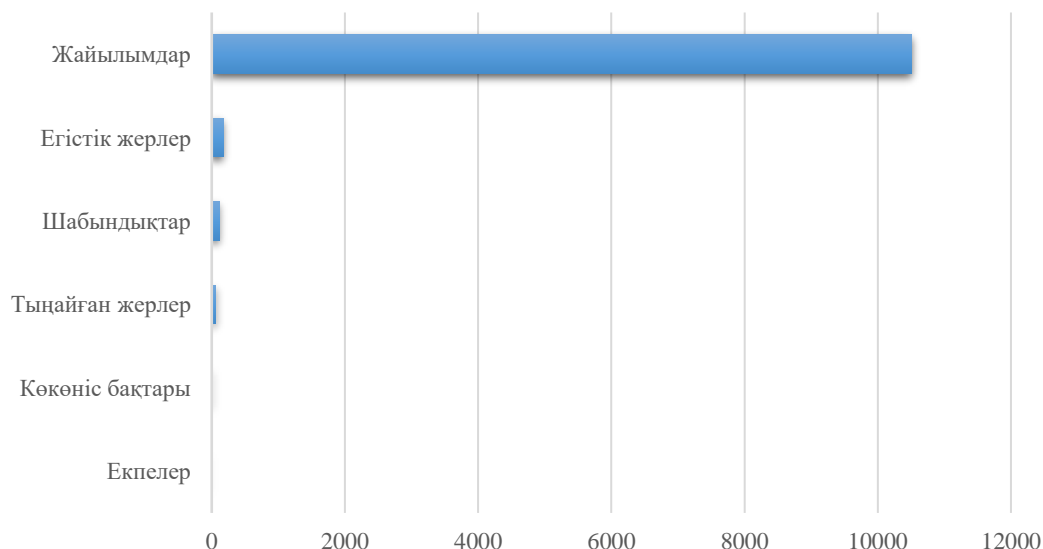
АНДАТПА

Бұл мақала Қызылорда облысында табиғи-ауыл шаруашылығы жүйелерін пайдалану проблемаларын талдауды ұсынады. Зерттеу олардың жұмыс істеуі мен тиімділігіне әсер ететін негізгі факторларды бөліп көрсете отырып, осындай жүйелердің қазіргі жағдайын қамтиды. Мақалада табиғи ресурстарды тұрақты пайдалану және оларды қорғау мәселелері де талданады. Зерттеу негізінде тұрақты даму мен экологиялық тұрақтылықты сақтауды ескере отырып, аймақтағы табиғи-ауылшаруашылық жүйелерін пайдалануды оңтайландыру бойынша ұсыныстар ұсынылады.

Кілт сөздер: табиғи-ауыл шаруашылығы жүйесі, суармалы егістік, жайылымдар, егістік алқаптар.

Қызылорда табиғи-ауыл шаруашылығы жүйесінің дамуы агроклиматтық ерекшеліктерімен, орасан зор ауыл шаруашылығы алқаптарының болуымен және ауыл шаруашылығы өндірісінің тарихи қалыптасқан бағыттарымен (суармалы егіншілік және жайылымдық мал шаруашылығы) айқындала отырып, ұзақ уақыттық қалыптасудан өткен.

Осы өңірде ауыл шаруашылығы алқаптарын орналастырудың басты ерекшелігі олардың Сырдария өзенінің алқабына орайластырылуы болып табылады. 2020 жылдың басында Қызылорда табиғи-ауылшаруашылық жүйесі әкімшілік шекаралары шеңберінде ауыл шаруашылығы алқаптарының ауданы 10873,4 мың га құрады. Ауыл шаруашылығы алқаптарының жалпы құрылымында жайылымдарға 96,69 %, егістікке 1,60 %, шабындықтарға 1,01 %, тыңайған жерлерге 0,52 %, бақтарға 0,16% және аумақтың 0,02% көпжылдық екпелерге келеді. Табиғи-ауыл шаруашылығы жүйесінің барлық әкімшілік аудандарында мал шаруашылығымен айналысатын табиғи жайылымдық жерлер басым (1-сурет) [2,3].

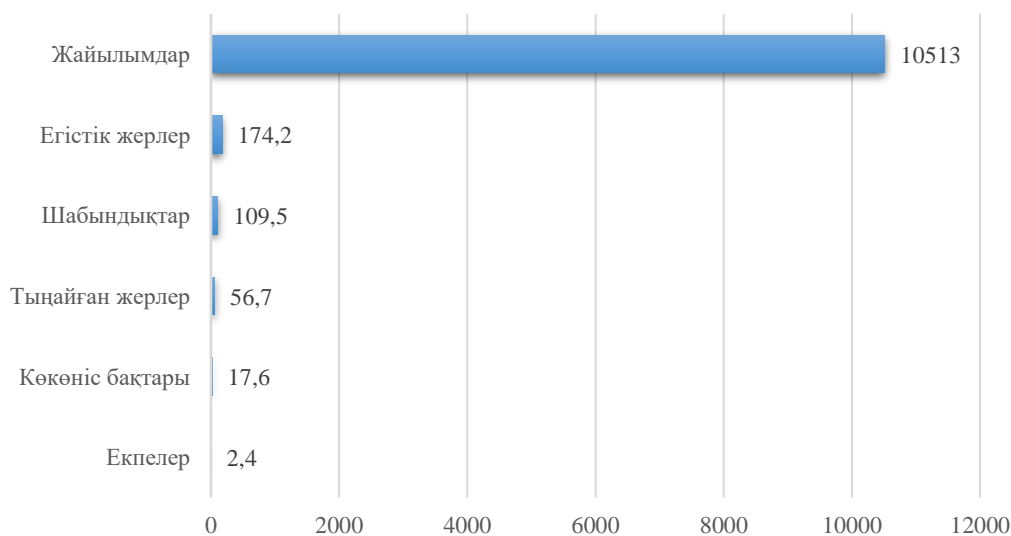
1 Сурет. Қызылорда табиғи-ауылшаруашылық жүйесіндегі ауыл шаруашылығы алқаптарының құрылымы, мың га

Осы аймақтағы ауылшаруашылық алқаптарының динамикасын талдау негізінен шөлейттенудің теріс процестерін (эрозия, дефляция, тұздану, жердің деградациясы және т.б.) күшеюіне байланысты суармалы егістік және шабындық алқаптарының тұрақсыздығын көрсетті.

Табиғи-ауыл шаруашылығы жүйесі шегіндегі барлық егістік алқаптары суармалы болып табылады, ол үш суару массивіне - Қазалы, Қызылорда, Жаңақорған-Шиелі шоғырланған және 2020 жылығы мәліметтер бойынша 174,2 мың га құрады. Облыста суармалы жерлерді қарқынды өсіру 1965 жылдан басталды. 1965 жылдан 1985 жылға дейінгі кезең барлық үш суару алқаптарында суармалы жерлердің өсу кезеңі болды. 1985 жылғы деректер бойынша суармалы алқаптар 262,7 мың га құрады. Қазақстан экономикасының ауыл шаруашылығы секторын реформалау кезеңінде (1993-2006 жылдар) суармалы жерлер алқаптарының 101,6 мың га қысқарғаны байқалады[3]. Суармалы жерлердің қысқаруына жердің жеке меншікке өтуі және диқандардың экономикалық жағдайы себеп болды. Осы кезеңде шаруа және фермер қожалықтары санының қарқынды өсуі байқалады. Қазіргі уақытта фермерлік шаруашылықтар санының айтарлықтай өсуі байқалмайды. Соңғы жылдары әртүрлі ұйымдық нысандардағы ауылшаруашылық құрылымдарының біртұтас ауылшаруашылық кәсіпорындарына бірігуі байқалды, бұл олардың экономикалық әл-ауқатының өсуіне әкеледі және суармалы жерлер аумағының ұлғаюына ықпал етеді (2-сурет) [2, 4].

Өңірдегі шабындық алқаптар Сырдария өзенінің арнасы бойында шоғырланған, өзен аңғарының аумағын бүкіл ұзындығы бойынша кесіп өтеді және негізінен аллювиалды жазықтардың ландшафттарымен шектеседі. 2020 жылдың басында шабындықтардың ауданы 109,5 мың га құрады. Шабындық алқаптардың дамуы Сырдария өзенінің суландыру режимімен байланысты. Соңғы жылдары шабындық алқаптардың өнімділігі 35-45 ц/га-дан 12-13 ц/га-ға

дейін қысқарды. Өсімдік жамылғысының өзгеруі нәтижесінде шабындықтардың жалпы жем-шөп қоры 1220-дан 430 мың тоннаға дейін төмендеді, ал ал шөпті және шөпті шалғындардың өнімділігі үш есе өсті [4].

2 Сурет. 1985-2020 жылдардағы Қызылорда табиғи-ауылшаруашылық жүйесі егістік алқаптарының динамикасы, мың га

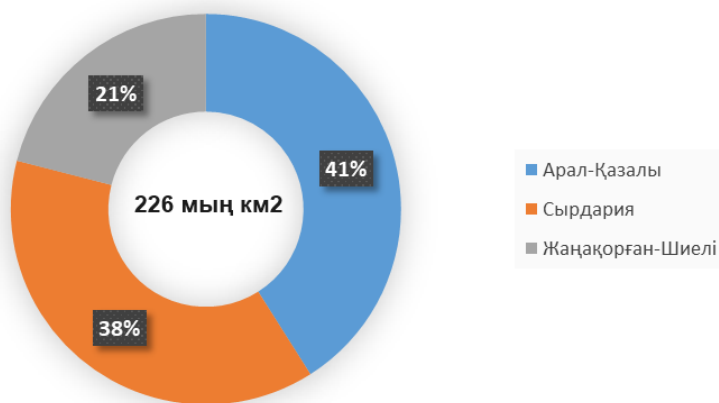
Жайылымдар 10513 мың гектарға жуық аумақты алып жатыр. Олардың табиғи экономикалық ерекшеліктері бойынша жайылымдар қой мен түйе шаруашылығына жем-шөп базасын ұсына отырып, әр түрлі өнімділікпен және маусымдылықпен сипатталады, (1-кесте) [3].

Топырақ-климаттық жағдайларға және ауыл шаруашылығы құрылымдарын басқарудың жетекші бағытына сәйкес табиғи-ауыл шаруашылығы жүйесінің бүкіл аумағы суармалы егіншілік ошақтары бар шөлді мал шаруашылығы аймағына жатады [1,3].

1-кесте. Қызылорда табиғи-ауыл шаруашылығы жүйесіндегі жайылымдық жерлердің өнімділігі.

Аудандар	Жайылымның басым түрі	Проективті қамту, %	Өнімділік, ц/га
1 Арал	сұр жусанды (бұйырғынды)	52,7	2,8
2 Қазалы	еркекбидайықты-сұр жусанды	59,0	3,5
3 Қармақшы	жусанды-күйреуік, бұйырғынды-тас бұйырғынды	54,1	2,4
4 Жалағаш	бұйырғынды сұр жусанды	55,2	3,6
5 Сырдария	бұйырғынды тас бұйырғынды	49,4	2,5
6 Шиелі	бұйырғынды көкпекті	49,6	2,6
7 Жаңақорған	бұйырғынды, сұр жусанды-сораңды	49,9	3,2

Қызылорда табиғи-ауыл шаруашылығы жүйесінің аумағы ауыл шаруашылығы өндірісінің бағыты және өндірілетін ауыл шаруашылығы өнімінің құрылымы бойынша үш табиғи ауыл шаруашылығы аймағына бөлінеді: Арал-Қазалы (құрамында Арал және Қазалы әкімшілік аудандары), Сырдария (Қармақшы, Сырдария және Жалағаш аудандары, Қызылорда қ.) және Жаңақорған Шиелі (Жаңақорған және Шиелі аудандары аудандар) (3-сурет) [1, 2].

3 Сурет. Қызылорда табиғи-ауыл шаруашылығы жүйесіндегі табиғи-ауыл шаруашылығы аймақтарының алаңдары, %

Арал-Қазалы табиғи-ауыл шаруашылығы аймағы 92,8 мың км² аумақты алып жатыр. 55 жылдық игеру кезеңіндегі ауыл шаруашылығы алқаптары құрылымының динамикасы оларды пайдалану сипаты Сырдария өзенінің гидромелиоративтік ерекшеліктеріне және оның сумен қамтамасыз етілуіне, агроклиматтық ерекшеліктеріне, сондай-ақ ауыл шаруашылығы құралымдарының материалдық-техникалық базасының жай-күйіне толық тәуелді екенін көрсетеді [1,3].

Аймақтың ауыл шаруашылығы алқаптарының құрамында 1985 жылдан 2020 жылға дейін суармалы егістік, шабындық және көпжылдық екпелер алқаптарының қысқару үрдісі байқалады. Шабындық алқаптардың көлемі 4,6 есеге, суармалы егістік алқаптары 2,5 есеге қысқарды [3].

Барлық суармалы егістік алқабы шамамен 235,5 мың гектарды құрайтын Қазалы суару алқабында шоғырланған, оның ішінде суармалы 180 мың гектарға жуығы егіншілікке жарамды. Қазіргі уақытта массивте тек 17,6 мың гектар суарылады. Массивтің жерлері сол жағалау және оң жағалау магистральдық каналдарының суларымен суарылады. Су Қазалы су торабынан магистральдық каналдар арқылы суармалы алқаптарға түседі. Суару каналдарының жалпы ұзындығы 372,5 км құрайды, оның 9 км механикалық су алуға келеді [1]. 356,4 км жұмыс істеп тұрған каналдардың 219,5 км-і лайлануға ұшыраған және толық қайта құруды қажет етеді, 122,1 км каналдар қанағаттанарлық жағдайда. Суару желісінің тығыздығы шамамен 0,57 құрайды. Суару массивіндегі коллекторлық-дренаждық жүйелердің жалпы ұзындығы - 139,1 км.

Суару массивінің егістік алқаптарына жүргізілген талдау 1985 жылдан бастап олардың 1,9 есе қысқару үрдісі байқалғанын көрсетті, бұл тұздану салдарынан суармалы жерлер алқаптарының қысқаруына және олардың ауыл шаруашылығы айналымынан шығуына байланысты (2-кесте).

2-кесте. Қазалы суару алқабындағы егіс алқаптарының динамикасы, мың га

Суару массиві	Жылдар									
	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2014	2018	2020
Қазалы	32,8	34,0	32,1	25,1	15,1	11,5	18,9	17,9	17,1	17,6
Ескерту - дереккөздер негізінде жасалған [1,2,3]										

1980-1990 жылдармен салыстырғанда күріш дақылдары жалпы егіс алқабының 80%-дан астамын құраса, қазіргі уақытта олар шамамен 38-45%-ды құрайды. Егіс, орташа өнімділік және жалпы күріш жинау бойынша 55 жылдық кезеңдегі деректерді талдау соңғы жылдары суармалы судың жетіспеушілігінен күріш өндірісінің төмендегенін көрсетті. Егер 1985 жылы Қазалы суару алқабындағы күріштің орташа өнімділігі 46,5 ц/га құраса, 2020 жылға қарай ол төмендеп, 32,1 ц/га құрады [4].

Күріш өнімділігінің төмендеуінің негізгі себептері: осы дақылды өсіру технологиясындағы агротехникалық талаптарды сақтамау; суару алқаптарының жай-күйін бақылаудың болмауы; шаруашылықтардың қаржылық қиындықтары; агротехникалық шаралар кешенін уақтылы жүргізбеу және, әрине, вегетациялық кезеңде суармалы судың болмауы. Қазіргі уақытта дақылдарды суару үшін пайдаланылатын суармалы судың шамамен 65%-ы жыл сайын сүзу, булану, коллекторлық-дренажды ағызу үшін жоғалады, осылайша топырақтың қайталама тұздануына әкеледі. Суару массивіндегі барлық суару желісінің 85%-ы жер қойнауына кетеді, нәтижесінде шаруашылық аралық арналардың тиімділігі шамамен 0,7-0,8 құрайды; шаруашылықішілік-шамамен 0,5-0,6 [1,2].

Қарастырылып отырған аймақта шалғынды-жайылымдық мал шаруашылығының дамуын айқындайтын негізгі фактор суланатын жайылымдардың болуы болып табылады. Мұнда 2646,5 мың га жайылым бар, оның тек 65% - ы ғана суландырылады. Малды суару: Сырдария өзенінің табиғи су көздерінен және көл жүйелерінен; жасанды су көздерінен - құдықтардан, қаздардан және қазандардан жүргізіледі. Жайылымдарды суландырудың негізгі көздері жер асты сулары болып табылады. Жайылымдардағы суландыру қондырғыларының кең таралған түрі шахта құдықтары болып табылады. Соңғы 20 жылда суланған жайылымдардың ауданы 1,5 есеге қысқарды, бұл елді мекеннен 2-ден 5 км-ге дейінгі радиуста жайылымдық жайылымдардың деградациясына алып келді.

Сырдария табиғи-ауыл шаруашылығы аймағы. Аймақтың ауылшаруашылық жерлерінің құрылымында жайылымдық жерлер басым (жер аумағының 92,4%). Барлық ауыл шаруашылығы дақылдары Қызылорда суару аймағында

орналасқан. Массивтің егістік алқаптарының құрылымында дәнді дақылдар (66%) және мал азықтық (29%) дақылдар басым. Бұл аймақ дәнді және жемшөп дақылдарын өсіру бойынша жетекші болып табылады [3].

Жайылымдық жерлердің үлкен аудандарының болуы, жайылымдар мен шабындықтарды бөлудегі күрт айырмашылықтар осы аймақтағы мал шаруашылығы салаларының бағытын анықтады. Жайылымдық жемшөптің өрескел жемшөптен басым болуы қой шаруашылығының (ет, ет және қаракөл шаруашылығы) және мал шаруашылығының (ет-сүт) жетекші бағыты бар жайылымдық мал шаруашылығының дамуына әкелді [1,4]. Қой шаруашылығы жыл бойы жайылымдық күтіп-бағуға негізделген. 2020 жылы қой мен ешкі басының саны 157,0 мың басты құрады [3].

Тауарлық өнім көлемі бойынша мал шаруашылығы шаруашылықтардағы мал шаруашылығының бірінші саласы болып табылады. 2020 жылға ірі қара мал басы 122,8 мың басты құрады, Сырдария ауданында ең көп мал шоғырланған - 35,2 мың бас.

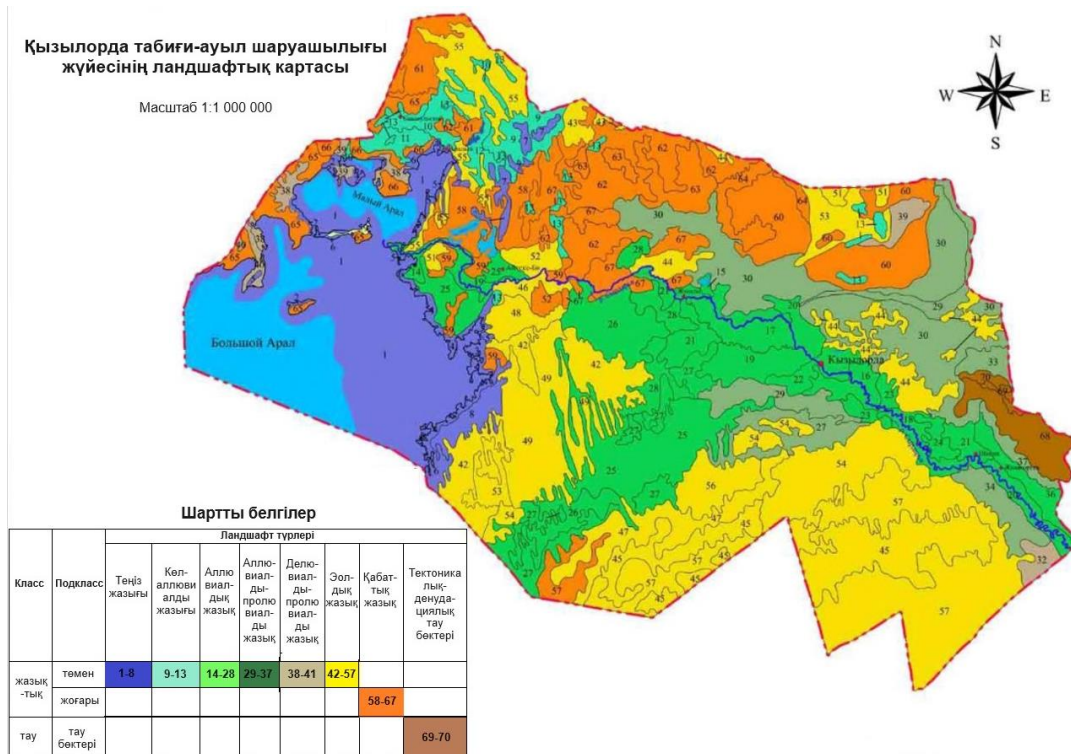
Жаңақорған-Шиелі табиғи-ауыл шаруашылығы аймағы алдыңғы екі аймаққа қарағанда ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін қолайлы жағдайларға ие. Мұнда ең көне массив болып табылатын Жаңақорған-Шиелі суару алабы орналасқан [2-4]. Бұл массивтің ауқымды дамуы 1935 жылы Шиелі өзенінің оң жағалауында басталды. Қазіргі уақытта массивте 64,8 мың га жер суарылады. Агроклиматтық көрсеткіштер бойынша бұл аймақ көкөніс-бақша, жеміс-жидек, майлы және техникалық дақылдарды өсіруге өте қолайлы. Егіс алқаптарының қазіргі құрылымы жергілікті ауылшаруашылық құрылымдарының мамандануын көрсетеді. Егіс алқаптарының жалпы құрылымында күріш 38 %, жемшөп дақылдары 45 %[4].

Суару алқабындағы күріштің орташа өнімділігі 52,4 ц/га құрайды [2]. Жыл сайын бақша дақылдарының көкөністерінің тұрақты өнімділігі байқалады, олардың орташа өнімділігі шамамен 210 ц/га құрайды [3].

Бұл аймақтағы мал шаруашылығы қаракөл елтірісі және ет жүн бағытына ие. Мал басы санының динамикасын талдау (2015-2020 жылдары) барлық түрдегі мал басының өсімін көрсетті, ең көп ұсақ мал басы - 367,6 мың бас[5].

Табиғи-экономикалық жағдайлардың әртүрлілігі бүкіл Қызылорда табиғи егіншілік жүйесінің аумағында ауыл шаруашылығы өндірісінің сәйкес орналасуы мен мамандануын анықтады. Ол әртараптандырылған маманданумен сипатталады, мұнда мал шаруашылығының бағыттары айқын ажыратылады – қой шаруашылығы (етті, қаракөл, биязы және жартылай биязы жүнді) және етті-сүтті ірі қара мал шаруашылығы, барлық тауарлық өнімнің 38,6% өндіреді. Өсімдік шаруашылығы барлық тауарлық өнімнің 61,4% құрайды, тауарлық күріш, көкөніс, бақша дақылдары мен картоп өндірісі ерекше орын алады.

Қызылорда табиғи-ауылшаруашылық жүйесі географиялық орналасуына, аймақтың геологиялық-геоморфологиялық ерекшеліктеріне және физика-географиялық процестердің даму бағытына байланысты ландшафттардың күрделі кеңістіктік құрылымдық ұйымдастырылуымен сипатталады.

4 Сурет. Қызылорда табиғи-ауыл шаруашылығы жүйесінің ландшафтық картасы

Қызылорда табиғи-ауыл шаруашылығы жүйесінің ландшафтық құрылымында аумақтың 176,3 мың км² (78 %) аумақтың орталық бөлігінде аллювиалды жазықтар мен аймақтың оңтүстігінде эолдық жазықтар ландшафттары басым ойпатты жазықтардың ландшафттары алып жатыр. Аллювиалды-пролювиалды жазықтардың ландшафттары Сырдария өзенінің солтүстік шығысында қалыптасады. Ең үлкен ландшафттық әртүрлілік табиғи-ауылшаруашылық жүйесінің 52 мың км² (23 %) құрайтын эолдық жазықтардың ландшафттарымен ерекшеленеді. Аллювиалды жазықтар шегінде 47,5 мың км² аумақта айтарлықтай ландшафттық әртүрлілік байқалады. Түрлердің ең аз әртүрлілігі төмен таулы аймақтармен сипатталады, олардың үлесіне 9 мың км² (4%) бөлінген ландшафт түрлерінің ауданы жатады.

Қызылорда табиғи-ауыл шаруашылығы жүйесінің үш суару массивінің (Қазалы, Қызылорда және Жаңақорған-Шиелі) кеңістіктік ландшафтық құрылымына жүргізілген сапалық және сандық талдау Қазалы суару массивінің мысалында шатқал түрі дәрежесінде ТАЖ-нің таралу заңдылықтарын, олардың қазіргі жай-күйін анықтауға, суару массивтерін ландшафттық-экологиялық жоспарлауда маңызды рөл атқаратын сандық параметрлерді есептеуге мүмкіндік берді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гельдыева Г.В., Будникова Т.И., Скоринцева И.Б. и др. Ландшафтное обеспечение схемы борьбы с опустыниванием долины реки Сырдария.

- Алматы, 2004. - 223 с.
2. Сводный аналитический отчет о состоянии и использовании земель Республики Казахстан за 2019 год. - Астана, 2020. - 273 с.
 3. Сельское, лесное и рыбное хозяйство в Кызылординской области 2019 год: стат. сборник / Департамент статистики Кызылординской области. - Кызылорда, 2020. - 122 с.
 4. Кызылординская область в 2020 году: стат. ежегодник / Департамент статистики Кызылординской области. - Кызылорда, 2020. - 160 с.
 5. Официальный интернет-ресурс Акимата Кызылординской области. <https://www.gov.kz/memleket/entities/kyzylorda?lang=ru> 15.07.2020.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К РАЗРАБОТКЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ КОНЦЕПЦИЙ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА

Мамадияров М.Д.

к.г.н., доцент, Университет дружбы народов имени академика А.Куатбекова,
Шымкент қ. <https://orcid.org/0009-0001-8887-3724>

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются основные теоретические подходы к разработке региональных концепций развития туризма. Основной задачей разработки региональных концепций развития туризма является создание стратегического плана, способствующего оптимизации туристического потенциала и обеспечению устойчивого развития.

Ключевые слова: Теоретические подходы, региональная концепция, оптимизации туристического потенциала.

Теоретические подходы к разработке региональных концепций развития туризма представляют собой теоретические основы и методологические принципы, на которых строятся стратегии и планы развития туризма в определенном регионе. Эти подходы направлены на оптимизацию использования туристического потенциала, устойчивое развитие, улучшение инфраструктуры, привлечение инвестиций и создание благоприятной среды для туристической деятельности.

Развитие туризма является важным аспектом для многих регионов, так как туризм способен стимулировать экономику, создавать новые рабочие места, способствовать сохранению культурного наследия и улучшению инфраструктуры. Актуальность основных теоретических подходов к разработке региональных концепций развития туризма заключается в том, что эти подходы позволяют эффективно управлять туристическим потенциалом, минимизировать отрицательные воздействия на окружающую среду, учитывать социокультурные особенности региона и обеспечивать устойчивое развитие туризма в долгосрочной перспективе. Они также помогают решать проблемы, связанные с сезонностью, конкуренцией и изменениями в потребительском спросе, что делает их ключевыми для успешного развития туризма в регионах по всему миру.

Мы согласны с мнением, что «для региона необходимость разработки собственной политики в области туризма определяется возможностями данной отрасли решить широкий круг социально-экономических проблем» [1].

Основной задачей разработки региональных концепций развития туризма является создание стратегического плана, способствующего оптимизации туристического потенциала и обеспечению устойчивого развития.

Теоретические подходы в этой области служат основой для формирования методологических принципов, которые, в свою очередь становятся основой для стратегий, направленных на улучшение инфраструктуры, привлечение инвестиций и создание благоприятной среды для туристической деятельности.

На основании вышеизложенного, мы можем рассмотреть *основные теоретические подходы* к разработке региональных концепций развития туризма.

I. Системный подход:

Описание: Этот подход предполагает рассмотрение туристической системы как комплексной и взаимосвязанной структуры, включающей в себя различные элементы, такие как туристы, объекты инфраструктуры, местные сообщества и т.д.

Применение: Региональные концепции развития туризма, созданные с использованием системного подхода, учитывают взаимодействие всех составляющих системы для обеспечения устойчивого и сбалансированного развития туризма в регионе.

Теперь подробно рассмотрим основные теоретические подходы к разработке региональных концепций развития туризма, с акцентом на системный подход.

Системный подход в разработке региональных концепций развития туризма предполагает рассмотрение туристической системы как сложной динамической сети, включающей различные элементы и взаимодействия между ними.

Мы поддерживаем мнение, что «...туризм можно рассматривать с позиций системного подхода. Так как, туризм - это совокупность людей, а также форма человеческих отношений, связанных туризмом» [2].

II. Кластерный подход:

Описание: Кластерный подход предполагает объединение различных предприятий и учреждений в туристической сфере в определенном регионе для создания синергии и повышения конкурентоспособности.

Применение: Разработка концепции развития туризма через кластерный подход позволяет создать сильные туристические кластеры, где взаимодействие между участниками способствует повышению качества услуг, инновационному развитию и общему экономическому росту.

Кластерный подход к разработке региональных концепций развития туризма представляет собой стратегический подход, ориентированный на формирование и укрепление взаимодействия различных участников в сфере туризма в определенном регионе.

Под туристическим кластером будем понимать группу географически локализованных и взаимодействующих организаций, ориентированных на удовлетворение общественных потребностей в туризме и рекреации, имеющих

задачу повышения конкурентоспособности территорий на туристском рынке за счет синергетического эффекта [3,4].

Этот подход основан на идее того, что совместные усилия могут способствовать созданию более устойчивых и успешных туристических систем.

III. Теория устойчивого развития:

Описание: Устойчивое развитие туризма означает сохранение природных и культурных ресурсов региона для текущих и будущих поколений. Этот подход предполагает баланс между социальными, экологическими и экономическими аспектами туризма.

Применение: Региональные концепции развития туризма, основанные на теории устойчивого развития, стремятся минимизировать отрицательные воздействия туризма на окружающую среду, учитывая потребности местных сообществ и сохраняя культурное наследие.

Теория устойчивого развития представляет собой концепцию, которая стремится обеспечить удовлетворение текущих потребностей общества без ущерба для возможностей будущих поколений удовлетворить свои собственные потребности. В контексте туризма теория устойчивого развития становится особенно важной, так как туризм может оказывать значительное воздействие на природную среду, социокультурные аспекты и экономику региона.

IV. Теория местного управления:

Описание: Этот подход фокусируется на важности вовлечения местного населения в процесс принятия решений относительно развития туризма. Учитывается местная культура, традиции и интересы.

Применение: Региональные концепции развития туризма, базирующиеся на теории местного управления, стремятся создать устойчивые и взаимовыгодные отношения между туристами и местным населением, что способствует социальной стабильности и экономическому росту.

Теория местного управления в контексте разработки региональных концепций развития туризма представляет собой подход к управлению туристическим потенциалом и ресурсами на уровне конкретного региона или местности. Это теория подчеркивает важность участия местных сообществ, предпринимателей, государственных структур и других заинтересованных сторон в процессе планирования и управления туристической деятельности для достижения устойчивого и сбалансированного развития.

V. Теория конкурентоспособности:

Описание: Подход к разработке концепции развития туризма, основанный на теории конкурентоспособности, уделяет внимание созданию уникального туристического продукта и привлечению туристов за счет выделения на рынке.

Применение: Региональные концепции развития туризма, использующие этот подход, стремятся развивать и продвигать уникальные туристические маршруты, события или объекты, что привлечь внимание и повысить

конкурентоспособность региона.

Теория конкурентоспособности в контексте разработки региональных концепций развития туризма представляет собой комплексный подход к формированию и укреплению позиций туристического направления в рамках определенного региона. Она базируется на идее того, что развитие туризма необходимо рассматривать как стратегический процесс, ориентированный на укрепление конкурентных преимуществ региона на туристическом рынке.

Применительно к региону с туристкой специализацией установлено, что источники конкурентоспособности такого региона - это так называемые аттракторы туризма, привлекающие туристов в регион, или совокупность материальных и нематериальных элементов туристско-рекреационного комплекса, обладающие рыночной ценностью и способствующие привлечению внимания целевых потребителей к региону, повышению спроса на другие элементы комплекса и используемые для создания конкурентного преимущества [5].

Кроме того, можно выделить *дополнительные теоретические подходы* к разработке региональных концепций развития туризма.

I. Культурно-географический подход:

Одним из ключевых аспектов разработки региональных концепций развития туризма является учет культурных и географических особенностей региона. Этот подход как раз подразумевает анализ уникальных культурных достопримечательностей и природных ресурсов, которые могут привлечь туристов. Разработка стратегий на основе культурно-географического подхода способствует сохранению и поддержанию традиций, а также увеличению привлекательности региона для посетителей.

Подробное разъяснение этого подхода:

1. Анализ культурных особенностей:

- *История и традиции:* изучение истории и традиций региона для выявления уникальных культурных черт, которые могут стать центральными элементами туристического опыта.
- *Язык и народное творчество:* Рассмотрение языка, местного народного творчества, фольклора и других выражений культуры, которые могут стать частью туристического продукта.

2. Исследование географического окружения:

- *Природные ресурсы:* оценка природных достопримечательностей, таких как горы, озера, реки, леса и др., и определение их потенциала для развития туризма.
- *Географическое расположение:* анализ географического положения региона и его влияния на различные типы туризма, такие как экотуризм, горнолыжный туризм и т.д.

3. Формирование уникального туристического продукта:

- *Тематические маршруты:* создание туристических маршрутов, объединяющих культурные и природные объекты интереса.
- *Экспериментальные мероприятия:* разработка мероприятий и фестивалей, отражающих культурные традиции региона и привлекающих внимание туристов.

4. Участие сообщества и сохранение культурного наследия:

- *Активное вовлечение местных сообществ:* сбор мнений и предложений от местного населения при формировании туристических концепций для обеспечения устойчивого развития.
- *Сохранение культурного наследия:* разработка мер по сохранению культурных традиций и памятников, предотвращая возможные негативные воздействия туризма.

Важно отметить, что культурно-географический подход к развитию туризма способствует созданию уникальных и аутентичных туристических продуктов, способные привлекать посетителей, сохраняя при этом культурное и природное наследие региона.

II. Экономический подход:

Экономический аспект играет важную роль в разработке концепций развития туризма. Подход основан на оценке экономической выгоды от туризма и создании мероприятий, направленных на увеличение туристических доходов региона. Экономический подход также включает в себя исследование возможностей для развития инфраструктуры, привлечения инвестиций и создания рабочих мест в сфере туризма.

Вот несколько ключевых шагов и принципов этого подхода:

1. Анализ рынка и потенциала региона: экономический подход начинается с обширного анализа текущего состояния туристической отрасли в регионе. Это включает оценку существующих туристических ресурсов, инфраструктуры, демографических и экономических показателей, а также оценку потенциала для привлечения туристов.

2. Разработка мероприятий: на основе стратегии формулируется мероприятия по развитию туризма в регионе. Это может включать в себя различные мероприятия, такие как создание новых туристических маршрутов, улучшение инфраструктуры, проведение мероприятий для привлечения туристов и многое другое.

3. Финансовое планирование и оценка рисков: экономический подход требует детального финансового планирования, включая оценку затрат на реализацию стратегии развития туризма. Также проводится анализ рисков, связанных с реализацией различных проектов и мероприятий.

4. Измерение результатов: после внедрения стратегии важно регулярно измерять ее эффективность. Это позволяет отслеживать достижения,

реагировать на изменения в индустрии и внешние факторы, а также корректировать стратегию в зависимости от полученных результатов.

Таким образом, экономический подход к разработке региональных концепций развития туризма является системным и комплексным процессом, который учитывает экономические аспекты при планировании и реализации туристических проектов для достижения максимальной эффективности и устойчивости развития региональной туристической отрасли.

III. Экологический подход:

С учетом растущего внимания к экологии и устойчивому развитию, важным становится внедрение экологического подхода в разработку концепций туристического развития. Этот подход направлен на баланс между развитием туризма и сохранением окружающей среды. Включение принципов экологической устойчивости в стратегии развития способствует долгосрочной сохранности природных ресурсов и биоразнообразия.

Вот несколько ключевых аспектов экологического подхода к разработке региональных концепций развития туризма:

1. Оценка экологического потенциала:

- Изучение природных ресурсов и экосистем региона.
- Оценка уязвимости местной природы к воздействию туризма.
- Идентификация уникальных природных достопримечательностей и их значения для туризма.

2. Формирование устойчивых туристических маршрутов:

- Разработка туристических маршрутов, минимизирующих воздействие на природу.
- Продвижение экологически ответственных видов туризма, таких как экотуризм.
- Включение образовательных программ для туристов о заботе о природе.

3. Развитие инфраструктуры с учетом экологических критериев:

- Строительство и обновление туристической инфраструктуры с соблюдением экологических стандартов.
- Использование энергоэффективных технологий и возобновляемых источников энергии.
- Управление отходами и водными ресурсами с учетом экологических норм.

4. Участие местного населения:

- Вовлечение местного населения в экологический процесс региона.
- Создание местных инициатив и проектов, направленных на сохранение природы и культурного наследия.
- Обеспечение участия местных сообществ в экологической деятельности

региона.

5. Мониторинг и оценка:

- Регулярный мониторинг воздействия туризма на экологическую среду.
- Анализ эффективности принятых мер по сохранению природы.
- Внесение корректив в стратегии развития в случае выявления негативных тенденций на экологию региона.

6. Продвижение экологического бренда региона:

- Создание маркетинговых кампаний, подчеркивающих экологическую устойчивость региона.
- Привлечение туристов, заинтересованных в ответственном и экологически чистом отдыхе.
- Поддержка и развитие сертификаций и маркировок для туристических предприятий, соответствующих экологическим стандартам.

Таким образом, экологический подход к развитию туризма способствует созданию устойчивых, ответственных и природоохранных туристических систем, что, в свою очередь, способствует сохранению природы и культурного наследия региона.

Объединение этих подходов в рамках конкретного регионального контекста может помочь создать комплексную и эффективную концепцию развития туризма, способствующую устойчивому и сбалансированному развитию региона.

Поэтому, разработка региональных концепций развития туризма требует комплексного подхода, объединяющего различные теоретические основы. Использование вышеупомянутых подходов способствует созданию устойчивых стратегий, которые совмещают экономический рост, культурное разнообразие и ответственное воздействие на природу, тем самым обеспечивая долгосрочное процветание туристического сектора в регионе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. *Платонова Н.А.* Региональная программа развития туризма: методические подходы к разработке. Региональная экономика: теория и практика. №36 (219), М., - 2011, С. 44.
2. *Новиков В.Г., Савченко Е.А.* Системный подход к разработке и реализации региональных туристических проектов. Географическая среда и живые системы. М., №3, 2020, С. 116.
3. *Бунаков О.А.* Кластерный подход к позиционированию в туризме. Управление экономическими системами. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://uecs.ru/marketing/item/423-2011-05-23-10-00-04>
4. *Мамадияров М.Д.* Экономико-географический подход к разработке

региональной концепции развития туризма (на примере Южно-Казахстанской области). Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук. Алматы, КазНУ им. аль-Фараби, 2003.

5. *Зяблицкая Т.С.* Диссертация на соискание ученой степени к.э.н. Формирование и развитие конкурентоспособности региона с туристской специализацией. Барнаул, 2012.

ГАРАНТИИ НЕЗАВИСИМОСТИ АДВОКАТУРЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Мамаева М.Н.

Шымкентский Университет, Институт Экономики кафедра «Экономики и естествознание», заведующий кафедрой

ORCID: 0000-0002-2126-2638

АННОТАЦИЯ

В настоящей статье автором рассмотрены анализ рекомендаций международных стандартов касательно дальнейшего обеспечения независимости адвокатуры в Республике Казахстан и Республике Узбекистане. Автор считает, что кто защищает людей в судах, нужны железные гарантии безопасности. Мешать работе адвокатов – значит нарушать и права обвиняемого, и интересы правосудия. Необходимо срочно закрыть этот законодательный пробел, чтобы за угрозы и нападения на адвокатов нельзя было уйти от ответственности.

Автором был изучен возможные пути решения возникших проблем при осуществлении адвокатами профессиональной деятельности в период пандемии. По итогам изучения автором представлены теоретические выводы и заключения.

Ключевые слова: адвокат, адвокатская тайна, подозреваемы, доверитель, защитник, иммунитет адвоката, этика адвоката, клиент.

ВВЕДЕНИЕ

Во всем мире серьезное внимание уделяется процессуальному статусу адвоката, являющегося важным участником судопроизводства при осуществлении правосудия, а также его совершенствованию, поскольку адвокатура играет важнейшую и значительную роль в действительной реализации принципа верховенства права, в том числе обеспечении квалифицированной правовой помощи юридическим и физическим лицам, особенно учитывая ее правозащитную функцию. В международных актах¹ государственные структуры обязаны строго следовать своим функциям, призванным обеспечить адвокатам возможность исполнять свои профессиональные обязанности без запугивания, препятствий, беспокойства и неуместного вмешательства, там, где безопасность адвокатов находится под угрозой в связи с исполнением профессиональных обязанностей, они должны быть адекватно защищены властями. В этой связи, представляет особый интерес сравнительное изучение опыта Узбекистана и Казахстана в обеспечении независимости адвокатов и адвокатской деятельности. В Узбекистане и Казахстане проблемы касательно

¹http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/role_lawyers.shtml

обеспечения независимости адвоката, как условия эффективного выполнения адвокатами своих профессиональных задач, в частности, возложенных на институт адвокатуры, входит в ряд актуальных для права вопросов, независимо от уровня их социально-правового развития. Так, в Республике Узбекистан ежегодно возбуждается около шестидесяти тысяч уголовных дел, из которых более 45-50 тысяч дел направляются в суд². Исходя из этого, ежегодно в ходе уголовного судопроизводства в качестве адвокатов участвуют более тысячи адвокатов. Эти данные указывают на важную научную и практическую значимость темы исследования.

2. METHODS

При написании исследования использовались такие методы, как формально-логический, системный, исторического развития, сравнительно-правовой, анализ практики уголовных дел и статистических данных, проведение социологических опросов.

3. RESULTS AND DISCUSSION

Закон ОБА в ст. 2 предусматривает запрет вмешательства в работу адвокатов; невозможность привлечения адвоката к какой-либо ответственности за выраженное им при осуществлении адвокатской деятельности мнение, если только вступившим в законную силу приговором суда не будет установлена виновность адвоката в преступном действии (бездействии); полный и безусловный запрет требовать от адвокатов сведений, связанных с оказанием юридической помощи по конкретным делам; обеспечение государственной защиты адвоката, членов его семьи и др.

Адвокатура – это профессиональное сообщество, которое действует на принципах самостоятельности, самоуправления и корпоративности и всемерно защищает эти принципы своей деятельности. Корпоративность, в своей самостоятельности и неприкосновенности, по возможности отторжения от государства и даже доверчивых граждан, а также обеспечивающая себе максимальную гарантию от всякого рода ответственности, характерна для правового института, что определено в Правилах юридической этики, а также в Законе ОБА находит свое отражение в некоторых нормах законодательства.

Коллегия адвокатов как группа юристов, объединенных в единое сообщество, абсолютно самостоятельна. Запрещается каким-либо образом вмешиваться или препятствовать деятельности адвокатов. Вмешательство в деятельность адвоката или воспрепятствование деятельности адвоката может быть устранено путем подачи адвокатом жалобы (претензии) по факту совершения должностным лицом или служащим действия или бездействия в процессуальном (судебном) или административном (процедурном) порядке.

² Сборник статистических данных Верховного суда Республики Узбекистан за 2022 год.

Адвокат в своей профессиональной работе абсолютно независим, его не волнуют мнения, решения или действия других лиц, органов и должностных лиц³.

Процессуальная независимость адвоката – это право (возможность) самолично и без внешних «подсказок», наставлений определить свою правовую позицию по спору (делу) и оптимально обеспечить защиту или представительство интересов доверителя⁴.

Международные стандарты независимости адвоката

ОПООНКРЮ предписывают для обеспечения надлежащей защиты прав и основных свобод человека, пользоваться которыми должны все люди, независимо от того, являются ли эти права экономическими, социальными и культурными или гражданскими и политическими, необходимость для всех людей действительной возможности доступа к получению юридических услуг, предоставляемых независимыми профессиональными правоведами (адвокатами).

Особенно это касается свободы адвокатов выражать свое мнение.

В частности, ЕСПЧ утверждает о праве адвокатов давать публичные комментарии по вопросам правосудия, однако, не выходя за определенные рамки⁵.

Некоторые проблемы реализации прав адвоката на досудебных стадиях уголовного процесса

Защитник в уголовном процессе имеет особого рода процессуальный статус. Так, ч. 1 ст. 50 УПК РУз. предусматривает приглашение защитника подозреваемым, обвиняемым, подсудимым, их законными представителями, а также другими лицами по просьбе или с согласия подозреваемого, обвиняемого, подсудимого.

В настоящее время, любой кто, вызывается органом, ведущим уголовный процесс для допроса в качестве свидетеля, может взять с собой на допрос своего или приглашенного адвоката, и никто не вправе препятствовать ему в реализации данного права (ч. 1 ст. 66 УПК). Сказать о том, что данное право активно используется нельзя.

На наш взгляд происходит это по двум причинам:

во-первых, свидетель обязан правдиво сообщить о всех обстоятельствах, которые ему известны и могут иметь определенное значение. Сам свидетель считает, что он лично не имеет никакого отношения к совершенному преступлению.

³ Barbara R. Blackburn, Robert Blackburn, and Ron Williamson. 8 Characteristics of Effective Advocates. Getting results when you actively support a cause // <https://www.edcircuit.com/8-characteristics-of-effective-advocates-education>.

⁴ Жукенов А. Обвинение и защита: как достичь паритета? // «Казахстанская правда» от 5.04.2006 г.

⁵ Постановление Европейского суда по правам человека по делу "Морис против Франции" (Maurice v. France) от 6 октября 2005 г. Жалоба N 11810/03 // СПС "Консультант Плюс".

Что касается первого случая, то на первый взгляд тут все ясно, но это только на первый взгляд. Если мы обратимся к ст. 66 УПК, то увидим, что свидетель – это лицо, который, предположительно знает о каких-либо обстоятельствах по уголовному делу.

Если гражданин невольно стал очевидцем произошедшей драки и может сообщить обстоятельства того, как она происходила, то тут конечно пользоваться юридической помощью адвоката будет нецелесообразно.

Однако, если речь идет, к примеру, об экономических преступлениях, то их совершение связано как правило с финансово-экономической деятельностью. В этом случае, свидетель допрашивается об обстоятельствах, которые ему известны по поводу совершения тех или иных, имеющих отношение к уголовному делу, сделок или финансовых операций, участником которых нередко являлся сам свидетель.

При таких обстоятельствах, участие адвоката при допросе свидетеля уже никак нельзя назвать лишним, поскольку после допроса, статус свидетеля может легко поменяться на статус подозреваемого.

Во-вторых, даже если свидетель и предполагает, что следователь может в будущем признать его подозреваемым или обвиняемым, он считает, что сам факт приглашения адвоката уже может усугубить подозрения следователя. Логику данного поведения можно выразить так: «Нужно показать следователю, что я не совершал преступления, мне нечего бояться, следовательно, мне не нужен адвокат».

Допуск защитника – это следующий проблемный вопрос практики. Он предполагает несколько вариантов согласно ст.49, 50 УПК РУз, а также обязательное участие защитника (ст. 51 УПК РУз)⁶.

Недопуск к доверителю является одним из наиболее вопиющих и достаточно распространенных способов нарушения профессиональных прав адвоката. Эта проблема существует ровно столько лет, сколько функционирует действующая система уголовного преследования и статистической оценки качества работы следствия. В системе, в которой работу следователя по-прежнему оценивают по количеству направленных уголовных дел в суд, многие следователи будут заинтересованы в получении от подозреваемых признательных показаний и отсутствии сильного защитника, который может выискивать в деле недочеты и процессуальные нарушения. По этой причине недобросовестные следователи, рассчитывая на то, что подозреваемый, будучи шокированным фактом задержания, в отсутствие помощи квалифицированного адвоката пойдет на сотрудничество, под надуманными предлогами не допускают защитников до доверителей⁷.

⁶ Д.Чориева. Терговга қадар текширув босқичида ҳимоячининг ўрни // Адвокат. 2020. № 6. – Б. 16-22.

⁷ Гаврилова Е.А. Процессуальные гарантии независимости адвоката в российском уголовном судопроизводстве // Проблемы современного законодательства России и зарубежных стран: Материалы Международной научно-практической конференции

Защитники сталкиваются с не допуском в следующих случаях:

- недопуск к доверителю при производстве обыска;
- недопуск к доверителю, который задержан органами внутренних дел в связи с подозрением в совершении преступления;
- недопуск к доверителю, доставленному к следователю после обыска и допрашиваемому в качестве свидетеля или подозреваемого;
- недопуск к доверителю, доставленному в орган внутренних дел при производстве по делу об административном правонарушении;
- недопуск к доверителю, содержащемуся в следственном изоляторе или в местах лишения свободы.

Защитник вправе **заявлять ходатайства и отводы** (ч. 1 ст. 53 УПК РУз), но заявлять отвод переводчику может лишь адвокат свидетеля (нет такого права у представителя потерпевшего, защитника задержанного, подозреваемого, обвиняемого или подсудимого) что совершенно нелогично⁸.

В этой связи, предлагается дополнение ст. 71 УПК РУз:

«При наличии обстоятельств, предусмотренных статьей 78 настоящего Кодекса, отвод переводчику может быть заявлен сторонами, а в случае обнаружения некомпетентности переводчика - также защитником, свидетелем, экспертом или специалистом».

Адвокат участвует в судах по четырем направлениям - по уголовным делам, по гражданским делам, по хозяйственным делам, в административных судах по спорам, возникающим из публичных правоотношений. Адвокат участвует в уголовных судах в качестве защитника, представителя гражданского истца или ответчика, представителя потерпевшего, защитника свидетеля.

Теперь, независимо от правового статуса, в котором адвокат участвует в этом процессе, закон наделяет его рядом прав и возлагает ряд обязанностей. Например, защитник имеет право участвовать в следственных действиях, получать копии материалов дела.

К примеру, адвокат, по требованию лица, в помещении или владении которого производится обыск, может быть привлечен для защиты интересов клиента на любой стадии обыска. Не допуск адвоката к обыску, который зафиксированный документально, является одним из оснований для признания результатов обыска недопустимы доказательствами в уголовном деле.

В ходе сопровождения обыска адвокат, видя нарушения закона со стороны прокурора, следователя или оперативного работника фиксирует указанные нарушения, что может служить в будущем основанием для возбуждения

(Иркутск, 08.12.2017): Сб. науч. ст. Иркутск: Иркутский филиал РПА России, 2017. С. 80.

⁸ Г.Тўлаганова. Криминалистика ва адвокат // Ҳуқуқ ва бурч. 2017. №9. – Б. 28-33; И.Астанов. Адвокат экспертлар хулосасидан фойдаланадими? //Ҳуқуқ ва бурч. 2017. №9. – Б. 53-55.

уголовного производства в отношении прокурора, следователя или оперативного работника которые проводили обыск.

С момента, когда адвокат начинает сопровождать обыск напор правоохранителей существенно уменьшается, так как представители правоохранительных органов понимают, что все их действия, что выходят за рамка закона, будут зафиксированы адвокатом в протоколе обыска и будут являться основанием для признания такого протокола недопустим доказательством.

Тем не менее, сама по себе статья не позволяет адвокату осуществлять эти права или выполнять обязанности. Потому что в этой статье выражены только права и обязанности, но не выражены гарантии реализации этих прав. Итак, каковы в таком случае гарантии реализации этих прав и обязанностей? Другими словами, разрешает ли она полное использование этих прав? Конечно, нет. Потому что могут быть препятствия или различные вмешательства в использование этих прав или выполнение обязанностей. Особенно в уголовном судопроизводстве, это почти повседневная ситуация.

Например, адвокатов не всегда уведомляют о времени проведения судебного заседания. В итоге приходится подавать апелляционную жалобу в вышестоящий суд.

В целях предотвращения подобных ситуаций законодательством должны быть установлены гарантии реализации этих прав. Гарантии проявляются в установлении установленной законом ответственности за воспрепятствование осуществлению этих прав. В ответ на сложившуюся ситуацию согласно статье 8 Закона ОГАДСЗ была усилена следующая норма: повлечет за собой ответственность в установленном порядке». Именно эта статья служит гарантией полной реализации прав и обязанностей адвоката, указанных в статье 53 УПК.

Кроме того, согласно статье 10 Закона ОБА, одной из гарантий деятельности адвоката по ведению уголовных судебных дел является то, что у него иммунитет от дачи показаний при исполнении обязанностей защиты или представительства. М.С.Строгович заявлял об этой правовой норме, что «запрещение допроса защитника в качестве свидетеля служит повышению доверия граждан к адвокатуре и гарантирует свободу пользования помощи адвокатов»⁹.

Право **сбирать доказательства** (ст. 53 УПК РУз, п.2 ч.1 ст.6 Закона ОБА), является одним из важнейших прав защитника.

Но, самостоятельность защитника эфемерна, поскольку полученные адвокатом сведения "автоматически" доказательствами не станут¹⁰.

⁹ Строгович М.С. Защита по уголовным делам. – М.: Госюриздат 1948 . – С. 223;

¹⁰ Ю.Пулатов, Г.Тулаганова. О доказательственном значении материалов, представленных защитником на стадии досудебного производства // Адвокат. 2017. № 3. – С. 46-52.

При этом как отмечается адвокатским сообществом, на практике нередко случаи, когда данное правомочие адвоката узурпируется как органами расследования, так и судом. В то же время, в своей деятельности адвокаты сталкиваются с противодействием со стороны правоохранительных органов и суда в собирании и предоставлении доказательств. В этой связи видится необходимым рассмотреть сложившуюся проблему и предложить пути ее решения, в том числе в виде осуществления «адвокатского расследования»¹¹ (Франция, Великобритания, Италия, Германия и ряд других стран).

Вместе с тем, производство следственных действий (тем более параллельного расследования) неразрывно связано с мерами процессуального принуждения, обеспечивающими доказательства. В этой связи, некоторые эксперты критикуют процедуры адвокатского расследования¹².

Исходя из этого, ч.2 ст. 86 УПК РУз следует дополнить: *«Защитник вправе также собирать доказательства путем привлечения специалиста и получения его заключения, проведения независимой экспертизы в государственном или негосударственном экспертном учреждении либо путем получения заключения независимого эксперта»*.

Дополнение ч. 2 ст. 86 УПК в предлагаемой редакции полностью соответствует первому предложению этой части ст. 86 Уголовно-процессуального кодекса гласит, что не допускается отказ защитника в доступе к материалам уголовного дела, а также в обязательном ознакомлении в ходе доследственной проверки, следствия, суда.

Возможные пути решения возникших проблем при осуществлении адвокатами профессиональной деятельности в период пандемии:

Как известно, в Республике Казахстан указами Президента был введен режим чрезвычайного положения (ЧП), общей продолжительностью с 16 марта по 11 мая 2020 года, что составило около двух месяцев¹³.

В последующем, и до 2023 года, правовой режим и ограничения на территории РК определены постановлениями главных государственных санитарных врачей в каждом регионе.

В этот период для адвокатуры РК было важно не приостанавливать оказание квалифицированной юридической помощи. Руководители органов юстиции,

¹¹ Тарасов И.С. Адвокат как участник процесса доказывания в уголовном судопроизводстве // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2014. N 3-2. С. 229.

¹² Давлетов А.А. Адвокатское расследование: миф или реальность? // Российская юстиция. 2017. №6. С. 41 - 43; Орлов А.А. Установление адвокатом обстоятельств уголовного дела в целях обеспечения квалифицированной юридической помощи: Дисс. ... канд. юрид. наук. М., 2017. С. 99.

¹³См.: Указ Президента Республики Казахстан от 15 марта 2020 года № 285 «О введении чрезвычайного положения в Республике Казахстан» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000285> (23.07.2020 г.), Указ Президента Республики Казахстан от 29 апреля 2020 года № 310 «О продлении действия чрезвычайного положения в Республике Казахстан» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000310> (23.07.2020 г.)..

адвокатских образований отстаивали интересы адвокатуры через участие в заседаниях оперативных штабов, своевременные обращения в органы и организации, которые были ответственны за принятие решений в этот период.

В период ЧП адвокатская деятельность была включена в перечень разрешенных видов деятельности, наряду с деятельностью органов прокуратуры, экспертизы и др. Свидания с подзащитными в следственных изоляторах (СИ) в этот период осуществлялись через программу «Skype».

Первая мера поддержки, которая была принята Правительством РК – это освобождение от уплаты налогов и иных платежей. В РК такое освобождение получили налогоплательщики, осуществляющие деятельность по 39 видам, в том числе деятельность в области права – юридические консультанты, лица, занимающиеся частной практикой (нотариусы, адвокаты, частные судебные исполнители, медиаторы) в период с 01 апреля по 01 октября 2020 года¹⁴.

Вторая мера – адвокаты, как и другие граждане РК, в связи с потерей дохода имели возможность обратиться за получением социального пособия в размере 42 500 тенге (за каждый месяц ЧП – это два месяца), при этом у адвоката не должно было иметься в этот период дохода. В настоящее время, за июнь 2020 года, государство также объявило о возможности получения 42 500 тенге нуждающимся гражданам.

- **Освобождение коллегией адвокатов своих членов от членских взносов**

Как нам известно коллегии адвокатов, постановлением президиума которой, члены коллегии были освобождены от уплаты членских взносов за апрель 2020 г.¹⁵.

- **Переход деятельности адвоката на дистанционный режим работы, где это было возможно**

В период ЧП, в целях уменьшения количества контактов и разрыва цепочки заражения, как это транслировалось в СМИ, а также в связи с тем, что передвижение граждан было ограничено, дежурства адвокатами по графику дежурств оказывались из дома по телефону. Не по графику дежурств юридическая помощь оказывалась как очно, так и дистанционно. В любом случае, в этот период адвокаты не прекращали оказывать юридическую помощь, в том числе бесплатно. В настоящее время дежурства по графику адвокатов очные.

¹⁴Постановление Правительства Республики Казахстан от 20 апреля 2020 года № 224 «О дальнейших мерах по реализации Указа Президента Республики Казахстан от 16 марта 2020 года № 287 «О дальнейших мерах по стабилизации экономики» по вопросам налогообложения» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P2000000224> (22.06.2020 г.).

¹⁵Решения, принятые президиумом АГКА 19.03.2020 г. // <http://www.agka.kz/ru/19-03-2020/> (23.07.2020 г.).

Свидания с подзащитными в следственных изоляторах (СИ) осуществлялись через программу «Skype». После отмены режима ЧП в СИ были возобновлены очные свидания. В настоящее время, в рамках меморандума, заключенного между Комитетом уголовно-исполнительной системы и Республиканской коллегией адвокатов, достигнуто соглашение о том, что с 27 июля 2020 года адвокаты могут посещать СИ ЛА-155/18 по предварительной записи по телефону, а также записываться на онлайн-свидания с подзащитными посредством программы «Skype». Посещая изоляторы, адвокаты ожидают свидания во фронт-офисе в общей очереди. С указанного периода адвокат без ожидания, как в очереди, так и проведения внутренних процедур (в т.ч. прибытие подзащитного в комнату свидания) будет иметь возможность без промедления встретиться в назначенное время с подзащитным, содержащимся в СИ ЛА-155/18. При осуществлении записи, адвокат самостоятельно сообщает длительность предстоящего свидания. Свидания осуществляются с соблюдением всех предписанных мер санитарной безопасности, в том числе посетителям выдаются специальные халаты.

Процессуальные документы принимались через «Судебный кабинет» или в исключительных случаях по договоренности могли принять секретарь нарочно. Также суды напоминают о действующих телефонах информационных киосков, по которым предоставляются справки. Ранее практика «информационных киосков» также активно использовалась.

Практически все государственные услуги, в том числе выдача различных справок, получение ЭЦП и др., были переведены на онлайн-формат. В исключительных случаях, где в силу специфики не имеется возможности получить услуги онлайн, велись прием граждан.

- **Переход на онлайн-процессы, как временная и вынужденная мера**

С введением режима ЧП, 16 марта 2020 года, Верховный суд РК (ВС) издал письмо «О режиме работы судов Республики в рамках ЧП», в котором дал рекомендации судам отложить на более поздние сроки судебные заседания по делам, по которым процессуальные сроки не наступили; по остальным делам, судебные заседания проводить дистанционно с применением IT-технологий (ВКС, в т. ч. мобильного приложения «TrueConf»), рассмотрение уголовных дел и материалов, связанных с сокращенными сроками разрешения (следственные суды, дела ускоренного, приказного, согласительного производства и т.д.), в порядке исполнения приговора, а также административных дел, по которым задержаны или арестованы лица – осуществлять с учётом указанных рекомендаций в условиях максимальной изоляции и безопасности для вовлеченных лиц¹⁶.

¹⁶Пресс-служба Верховного суда РК «О режиме работы судов Республики в рамках ЧП» // <https://sud.gov.kz/rus/news/o-rezhime-raboty-sudov-respubliki-v-ramkah-chp> (23.07.2020 г.).

В исключительных случаях допускалась явка в зал судебного заседания при условии соблюдения всех предписанных мер безопасности.

В этой связи, актуальность приобретает электронное судопроизводство или ведение дел в электронном формате. Однако, данный вопрос на этом этапе пока не обсуждается, но полагаю, уже может стать актуальным, поскольку как работать судьям из дома без материалов дел.

Следует отметить, что появилась новая тенденция – судебная система всячески желает уменьшить количество дел, видимо, в связи с ростом заболеваемости среди работников судебной системы.

Участились случаи отказов в принятии исков по основаниям не соблюдения претензионного порядка, необходимостью обращения к нотариусу за получением исполнительной надписью, необходимостью обращения к организациям медиаторов и необходимостью подтверждения таких действий документально и др. Законность таких отказов вызывает у коллег большие вопросы.

Работу по уменьшению количества дел ВС РК ведет уже не первый год. Проблема большой нагрузки на судей существует еще с начала 2000-х годов.

Возвращаясь к онлайн-процессам, по нашему мнению, судебная система была готова к дистанционному рассмотрению дел. Работу над цифровизацией процесса отправления правосудия ВС РК вел на протяжении последнего десятилетия и продолжает в настоящее время. Проект «Виртуальный суд» позволял участникам судебных процессов участвовать в судебных заседаниях дистанционно. Однако, в период ЧП из-за ограничений количества участников суды Республики были вынуждены использовать для подключения и проведения судебных заседаний различные программы («TrueConf», «WhatsApp», «Zoom», «Skype»).

ВКС имеет в сложившейся ситуации бесспорные преимущества – это, прежде всего, минимизация угрозы жизни и здоровья участников процесса в связи с распространением COVID-19, а также гарантия права на судебную защиту участников процесса, в том числе подсудимых и потерпевших, поскольку не прерывается процесс отправления правосудия.

Несмотря на положительные моменты онлайн-процессам хотелось бы поделиться рядом практических наблюдений. Опыт показал, что в ряде своих положений Правила утратили актуальность. Например, для удаленного подключения они требуют отправку ходатайств участниками процесса с приложением фотографий, что на практике уже не применяется.

Правила ориентированы только на гражданское судопроизводство. Необходимо расширить сферу их действия и на другие сферы судопроизводства с учетом их особенностей. Нужно конкретизировать порядок применения технических средств «по умолчанию», а также включить подробные инструкции для секретарей, технических специалистов судов и участников процессов. Требуется урегулирование процедуры идентификации личности участников процесса и допроса свидетелей.

Приобщение доказательств в дистанционном судебном процессе вызывает определенные трудности. Необходима единообразная процедура приобщения доказательств к материалам дела. Должно быть обеспечено уведомление участников судебного процесса в «Судебном кабинете» о новых доказательствах и автоматическая отправка им копий таких доказательств.

Своевременное и полное ознакомление участников процессов с материалами судебных дел является одной из гарантий обеспечения их процессуальных прав. Необходимо завершить переход к полноценному электронному судебному делу по всем видам судопроизводства, обеспечить возможность ознакомления с материалами дела в режиме реального времени.

Информационные технологии упрощают возможности получения участниками процессов информации о ходе дела. Нужно реализовать извещение участников процесса обо всех значимых процессуальных действиях и событиях в автоматическом режиме, что даст возможности для более быстрого и эффективного реагирования на такие события.

Проблемы процессуального неравенства адвоката

Производство фото- и видеосъемки, а также аудиозаписи осуществляется на основании письменного разрешения руководителя ОВД.

Закон ОБА, как, собственно, и УИК, предусматривает право адвоката беспрепятственно встречаться со своим доверителем наедине, в условиях, обеспечивающих конфиденциальность (в том числе в период его содержания под стражей).

Одной из гарантий сохранности адвокатской тайны служит установленный ч. 2 ст. 7 Закона запрет «требовать от адвоката его помощника и стажера каких-либо объяснений или показаний об обстоятельствах, которые являются предметом адвокатской тайны»¹⁷.

Следует согласиться с тем, что «деятельность адвоката предполагает в том числе защиту прав и законных интересов подозреваемого, обвиняемого от возможных нарушений уголовно-процессуального закона со стороны органов дознания и предварительного следствия. С этой целью, в частности, адвокат присутствует при предъявлении обвинения его доверителю. Выявленные же им при этом нарушения требований уголовно-процессуального закона должны быть в интересах доверителя доведены до сведения соответствующих должностных лиц и суда, то есть такие сведения не могут рассматриваться как адвокатская тайна. Соответственно, суд вправе задавать адвокату вопросы относительно имевших место нарушений уголовно-процессуального закона, не исследуя при этом информацию, конфиденциально доверенную лицом адвокату, а также иную информацию об обстоятельствах, которая стала ему известна в связи с его профессиональной деятельностью»¹⁸.

Еще одним распространенным нарушением адвокатской неприкосновенности является *незаконный обыск самого адвоката*. Таким образом, «письма,

¹⁷ Ведомости Олий Мажлиса Республики Узбекистан, 1997 г., № 2, ст. 48.

¹⁸ Ведомости Верховного Совета Республики Узбекистан, 1995 г., № 2

содержащие сведения, которые могут помешать установлению истины по уголовному делу или способствовать совершению преступления, выполненные тайнописью, шифром, содержащие государственную или иную охраняемую законом тайну, адресату не отправляются, подозреваемым и обвиняемым не вручаются и передаются лицу или органу, в производстве которых находится уголовное дело»¹⁹.

В целях недопущения таких действий и нарушения адвокатской тайны в УИК РУз необходимо включить следующие нормы: *«Переписка подозреваемых и обвиняемых осуществляется только через администрацию места содержания под стражей и подвергается цензуре, за исключением переписки с защитником. Запрещается без постановления суда досмотр защитника и изъятие у него документов, содержащих переписку с подзащитным»*.

Следует также запретить привлечение адвоката к негласному сотрудничеству на конфиденциальной основе с органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, а также регламентировать в УПК допуск адвокатов к участию по делам, связанным с государственными секретами, без «согласия» органов национальной безопасности.

Сотрудничество с органами оперативного розыска не только противоречит этическим нормам адвокатуры, но и нарушает принцип состязательности сторон, порождая моральный конфликт, и фактически отрицает возможность конфиденциального общения между адвокатом и клиентом.

Многие адвокаты одобряют участие адвоката в оперативных схемах и мероприятиях. На наш взгляд, это неверно, поэтому стоит рассмотреть историю вопроса.

Агентурные услуги, запрещенные адвокату, нельзя смешивать с его работой, предусмотренной законодательством. Она регламентирована в комментируемом Законе и УПК. Адвокат со стороны потерпевшего может участвовать в уголовном преследовании обвиняемого; обслуживая юридическое лицо, он может быть инициатором и активным участником уголовного преследования.

Так, адвокат в рамках юридического обслуживания действовал согласованно с руководством группы компаний «П-к» и строго в их интересах. В ходе оказания такой помощи, изначально сводившейся к попытке разобраться в возникшем конфликте между юридическими лицами, были выявлены признаки уголовно наказуемого деяния, скрывавшегося под видом спора хозяйствующих субъектов. Поэтому участие адвоката К-ва в дальнейшем развитии событий, связанных с документированием и изобличением противоправных действий, направленных против его доверителей, является вполне логичным и оправданным, осуществленным с согласия и при содействии руководства компаний группы «П-к».

Адвокатам запрещается негласно сотрудничать с органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность на конфиденциальной основе по

¹⁹ Ведомости Верховного Совета Республики Узбекистан, 1995 г., № 2

контракту, иных запретов на участие адвокатов при осуществлении оперативно-розыскной деятельности ни Закон об оперативно розыскной деятельности, ни Закон об адвокатуре не содержат.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Во-первых, необходимо усилить гарантии неприкосновенности адвокатов, в том числе путем:

процессуального осложнения получения разрешения суда на прослушивание и запись телефона адвокатов,

процессуального осложнения получения разрешения суда на обыск и выемку в кабинете и доме (офисе) адвокатов, а также проведение негласных оперативных мер;

Во-вторых, необходимо установить запрет участия или привлечения адвокатов в оперативных мероприятиях на конфиденциальной основе;

В-третьих, следует определить уголовную ответственность за вмешательство или воспрепятствование деятельности адвоката, связанной с оказанием юридической помощи;

В-четвертых, привлечение адвоката к ответственности за публичные выступления адвокатов в средствах массовой информации и в судебных заседаниях, если они не нарушают общественную безопасность и не имеют криминального оттенка (деструктивных призывов), должны быть запрещены законом.

В-пятых, следует установить беспрепятственный допуск адвокатов к участию в делах, связанных с государственной тайной, но с получением от адвоката расписки о неразглашении.

Истоки адвокатуры мы можем усмотреть еще в V веке до нашей эры, в древних Афинах, где существовало понятие логографии. Были специальные люди, которые за плату составляли судебные речи для тяжущихся сторон²⁰. Лицо, выбравшее для себя данную профессию, должно обладать полученным в установленном порядке статусом адвоката.

Лицо сможет работать адвокатом в Казахстане и Узбекистане если:

- имеет гражданство;
- обладает высшим юридическим образованием;
- получил лицензию на право осуществления адвокатской деятельности;
- является членом адвокатского формирования;

²⁰ Хайитов Х.С. Адвокат фаолиятида юридик лингвистиканинг аҳамияти. Адвокатура институтини ислоҳ этишнинг айрим йўналишлари: давра суҳбати материаллари тўплами, 2009 й. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2009. Б. 23.

- занимается оказанием юридической помощи на профессиональной основе в рамках адвокатской деятельности, которая регламентируется Законом РК и РУз.

Лицо не может работать адвокатом в Казахстане если:

- суд признал его недееспособным, ограниченно дееспособным, либо у него имеется непогашенная или неснятая в установленном законом порядке судимость;

- лицо освобождено от уголовной ответственности на основании пунктов 3), 4), 9), 10) и 12) части первой статьи 35 или статьи 36 УПК РК;

- было уволено по отрицательному поводу либо освобождено от должности судьи;

- если совершило административное коррупционное правонарушение;

- лишено лицензии;

- исключено из реестра юридических консультантов²¹.

Закон ОБАДиЮП допускает, что адвокаты могут иметь помощников и стажеров²².

Работа помощника состоит в выполнении поручений по указанию адвоката и под его ответственность.

Лицензирование адвокатской деятельности осуществляется Министерством юстиции РК. Лицо, изъявившее желание пройти стажировку, обращается в президиум коллегии адвокатов с заявлением о допуске к прохождению стажировки. Лица, прошедшие стажировку, проходят аттестацию в комиссии по аттестации лиц, претендующих на занятие адвокатской деятельностью, создаваемой при территориальном органе юстиции области, города республиканского значения или столицы.

Статьей 15 Закона ОБАД закреплена обязанность адвоката повышать свои знания, мастерство, навыки, уровень квалификации. Организация работы по повышению профессионального уровня адвокатов, разработка единой методики профессиональной подготовки адвокатов и их помощников возложено на Президиум РКА. Практика и повышение квалификации организуются с учетом особенностей категорий студентов и их индивидуального плана обучения и включают в себя лекции, практические занятия, семинары, тренинги и другие формы аудиторной работы. Повышение квалификации осуществляется в результате лекций, семинаров, презентаций, практических занятий, в том числе конференций, круглых столов, тренингов, семинаров и других мероприятий в сотрудничестве с государственными органами, учреждениями, международными и негосударственными некоммерческими организациями.

²¹ https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33024087

²² https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33024087

Сегодня ряд проблем в сфере адвокатуры еще ждут своего решения, некоторых изменений, которые следует внести в наше законодательство. Это требует реформирования правовой системы на основе отечественного и зарубежного опыта в современном интенсивно развивающемся обществе. Эти проблемы проявляются, прежде всего, в непропорциональном соотношении юристов, способных оказывать юридическую помощь растущему населению. Согласно последним статистическим данным, население нашей страны составляет 35 271 276 человек. (По состоянию на 14 января 2022 г.)²³

При этом численность адвокатов в республике составляет 4211 человек²⁴. Это показывает, что на каждые 8375 человек в нашей стране приходится один адвокат, в Израиле – 136, в Италии – 265, в Испании – 328, в Великобритании – 386, в Германии – 499. В Турции – 794, в Грузии – 833, 1205 на Украине, 1020 во Франции, 1870 в России и 3932 в Казахстане²⁵. В силу малочисленности адвокатов в нашей стране приведенная выше информация наглядно показывает, что граждане могут получить квалифицированную юридическую помощь и защитить свои интересы при любых обстоятельствах.

Однако это не единственная проблема в юридической профессии. Кроме того, следует отметить, что практика назначения адвоката за счет государства на стадии судебного разбирательства и следствия не соответствует передовым зарубежным и международным стандартам, а уровень использования информационных и коммуникационных технологий в деятельности адвокатуры не отвечает современным требованиям. Причинами, вызывающими такие проблемы, являются некоторые аспекты нашего законодательства, которые по уровню развития института права в нашей стране не выдерживают конкуренции с зарубежным опытом, и я хотел бы проанализировать их ниже. Порядок становления адвокатом и получения статуса адвоката, его основы, другие указания об адвокатской деятельности отражены в Законе ОБА. Так, лицо, желающее стать юристом на территории Узбекистана, должно соответствовать следующим требованиям:

во-первых, иметь высшее юридическое образование; во-вторых, получить лицензию адвоката; в-третьих, быть гражданином Узбекистана. Кроме того, среди вышеперечисленных требований необходимо остановиться на нескольких ситуациях, препятствующих лицу, претендующему на должность адвоката, заниматься данной деятельностью. Это означает, что он признан недееспособным или ограниченным в дееспособности в установленном порядке, а также статус судимости непогашен или судимость не снята.

В ходе отдельного анализа этих требований и ограничений прежде всего следует остановиться на вопросе гражданства. По действующему законодательству только лицо, являющееся гражданином РУз, приобретает первичное основание

²³ <https://www.gazeta.uz/oz/2022/01/14/population>

²⁴ <https://www.minjust.uz/uz/opendata/>

²⁵ Чулиева, Г. (2023). Advokatlik maqomini olish tartibi: milliy va xorijiy qonunchilik tahlilida. Сотрудничество ташкентского государственного юридического университета и палаты адвокатов в совершенствовании адвокатского института, 1(1), 62–68.

для занятия адвокатской деятельностью на территории Узбекистана. Это, в свою очередь, ограничивает получение иностранными гражданами статуса адвоката. В законах Республике Беларусь²⁶, Казахстана²⁷, Кыргызстана²⁸, Молдовы²⁹, Таджикистана³⁰, Туркменистана³¹ и Грузии³² об адвокатуре также существует подобный подход. Тем не менее, есть страны с несколько иным подходом в этом отношении. Например, в Великобритании особые требования предъявляются к двум категориям адвокатов – солиситору и барристеру. Хотя требование быть гражданином государства не является строгим для солиситора, это требование существует для барристера. В законодательстве некоторых стран такое требование для того, чтобы стать юристом, четко не определено. В список таких стран можно включить Российскую Федерацию, Азербайджан, Армению и Украину. Однако для того, чтобы стать юристом в Японии, не обязательно быть гражданином этой страны, а чтобы стать прокурором или судьей, установлено, что требуется гражданство соответствующей страны.

Представляется, что грамотно разработанные и применяемые квалификации помогают поддерживать высокий профессиональный уровень адвокатуры и достойную общественную репутацию.

Определенные проблемы возникают и при допуске в профессию иностранных граждан.

В соответствии со ст. 15 Соглашения между РК и Российской Федерацией о статусе воинских формирований Российской Федерации, временно находящихся на территории РК, подписанного в Москве 20 января 1995 г., при необходимости выполнения компетентными органами РК процессуальных и оперативно-разыскных действий в местах дислокации такие действия выполняются по согласованию между компетентными органами Российской Федерации и компетентными органами РК. Процессуальные действия с лицами, входящими в состав воинских формирований Российской Федерации, членами их семей, арестованными или задержанными компетентными органами РК, производятся с участием представителей российской стороны по их просьбе, и наоборот. В этих случаях арестованный, задержанный (равно как и объединяемый, подсудимый) вправе пользоваться услугами адвоката, в том числе адвоката – гражданина Российской Федерации.

Другие ратифицированные международные договоры с другими государствами, содержащие специальные положения о регулировании

²⁶ https://kodeksy-by.com/zakon_rb_ob_advokature/7.htm

²⁷ <http://www.eurasian-advocacy.ru/gruziya/608-zakon-gruzii-ob-advokatskoi-deyatelnosti>

²⁸ https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33024087&doc_id2=33024087#pos=32;-176&pos2=405;-26

²⁹ <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205356/30?cl=ru-ru>

³⁰ <https://www.lawyer-moldova.com/2012/09/law-on-advocacy.html>

³¹ [https://www.legislationline.org/download/id/7515/file/Tajikistan Law on Advocate 2015 am2016 ru.pdf](https://www.legislationline.org/download/id/7515/file/Tajikistan_Law_on_Advocate_2015_am2016_ru.pdf)

³² <https://minjust.gov.tm/mcenter-single/236>

³² <http://www.eurasian-advocacy.ru/gruziya/608-zakon-gruzii-ob-advokatskoi-deyatelnosti>

деятельности иностранных адвокатов на территории РК, в настоящее время отсутствуют.

Протокол о присоединении РК к Марракешскому соглашению об учреждении Всемирной торговой организации от 15 апреля 1994 г. ратифицирован Законом РК от 12 октября 2015 г.

Перечень специфических обязательств РК по услугам применительно к подсектору «Юридические услуги» содержится в Приложении 2 к Докладу рабочей группы «Специфические обязательства в области торговли услугами».³³

В соответствии с указанным Перечнем отсутствуют ограничения доступа на рынок и ограничения по национальному режиму для подсектора «Юридические услуги», который включает консультации, представительство и участие в согласительных процедурах по праву страны, где поставщик услуг квалифицирован в качестве юриста и по международному праву, за исключением нотариальных услуг, уголовного законодательства РК³⁴.

Таким образом, в настоящее время возможности иностранных адвокатов в Казахстане, в том числе по участию в судебных процессах, существенно ограничены.

Отсутствие соответствующих международных договоров не позволяет иностранным адвокатам участвовать в уголовных делах (за исключением рассмотренных исключений) и в качестве защитников по делам об административных правонарушениях, а также в гражданских делах.

Принимая во внимание обязательства РК по вступлению в ВТО, иностранные адвокаты государств-членов ВТО могут оказывать консультации и представительство на территории РК только в соответствии с законодательством государства, в котором адвокат имеет соответствующее право. статуса, а также в рамках международного права.

ВЫВОДЫ

1) Предлагается дополнить ст. 71 УПК РУз в предлагаемой редакции:

"При наличии обстоятельств, предусмотренных статьей 78 настоящего Кодекса, отвод переводчику может быть заявлен сторонами, а в случае обнаружения некомпетентности переводчика - также защитником, свидетелем, экспертом или специалистом".

2) ч.2 ст. 86 УПК следует дополнить следующей формулировкой: «Защитник вправе также собирать доказательства путем привлечения специалиста и получения его заключения, проведения независимой экспертизы в государственном или негосударственном экспертном учреждении либо путем получения заключения независимого эксперта».

³³ Классификатор основных продуктов ООН (Central product classification) – Прим. ред.

³⁴ <https://fparf.ru/polemic/opinions/mogut-li-inostrannye-advokaty-okazyvat-yuridicheskuyu-pomoshch-v-kazak-hstane/>

3) В санкционированном постановлении при производстве обыска в помещении адвокатов должны быть указаны объект обыска и сведения, являющиеся основанием для его проведения, чтобы обыск не привел к получению сведений о клиентах, не имеющих прямого отношения к делу.

4) В законодательство необходимо включить следующие изменения: *«Переписка подозреваемых и обвиняемых осуществляется только через администрацию места содержания под стражей и подвергается цензуре, за исключением переписки с защитником. Запрещается без постановления суда досмотр защитника и изъятие у него документов, содержащих переписку с подзащитным».*

5) Согласно проведенному исследованию, имеется два подхода к определению ответственности адвоката:

1) к адвокату применяются правила профессиональной этики за профессиональную и общественную деятельность;

2) к адвокату применяются правила профессиональной этики за профессиональную и общественную и частную деятельность адвоката.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/role_lawyers.shtml
2. Сборник статистических данных Верховного суда Республики Узбекистан за 2022 год.
3. Barbara R. Blackburn, Robert Blackburn, and Ron Williamson. 8 Characteristics of Effective Advocates. Getting results when you actively support a cause // <https://www.edcircuit.com/8-characteristics-of-effective-advocates-education>.
4. Жукенов А. Обвинение и защита: как достичь паритета? // «Казахстанская правда» от 5.04.2006 г.
5. Постановление Европейского суда по правам человека по делу "Морис против Франции" (Maurice v. France) от 6 октября 2005 г. Жалоба N 11810/03 // СПС "Консультант Плюс".
6. Д.Чориева. Терговга қадар текширув босқичида ҳимоячининг ўрни // Адвокат. 2020. № 6. – Б. 16-22.
7. Гаврилова Е.А. Процессуальные гарантии независимости адвоката в российском уголовном судопроизводстве // Проблемы современного законодательства России и зарубежных стран: Материалы Международной научно-практической конференции (Иркутск, 08.12.2017): Сб. науч. ст. Иркутск: Иркутский филиал РПА России, 2017. С. 80.

8. Г.Тұлаганова. Криминалистика ва адвокат // Ҳуқуқ ва бурч. 2017. №9. – Б. 28-33; И.Астанов. Адвокат экспертлар хулосасидан фойдаланадими? // Ҳуқуқ ва бурч. 2017. №9. – Б. 53-55.
9. Строгович М.С. Защита по уголовным делам. – М.: Госюриздат 1948 . – С. 223;
10. Ю.Пулатов, Г.Тулаганова. О доказательственном значении материалов, представленных защитником на стадии досудебного производства // Адвокат. 2017. № 3. – С. 46-52.
11. Тарасов И.С. Адвокат как участник процесса доказывания в уголовном судопроизводстве // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2014. N 3-2. С. 229.
12. Давлетов А.А. Адвокатское расследование: миф или реальность? // Российская юстиция. 2017. №6. С. 41 - 43; Орлов А.А. Установление адвокатом обстоятельств уголовного дела в целях обеспечения квалифицированной юридической помощи: Дисс. ... канд. юрид. наук. М., 2017. С. 99.
13. См.: Указ Президента Республики Казахстан от 15 марта 2020 года № 285 «О введении чрезвычайного положения в Республике Казахстан» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000285> (23.07.2020 г.), Указ Президента Республики Казахстан от 29 апреля 2020 года № 310 «О продлении действия чрезвычайного положения в Республике Казахстан» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000310> (23.07.2020 г.).
14. Постановление Правительства Республики Казахстан от 20 апреля 2020 года № 224 «О дальнейших мерах по реализации Указа Президента Республики Казахстан от 16 марта 2020 года № 287 «О дальнейших мерах по стабилизации экономики» по вопросам налогообложения» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P2000000224> (22.06.2020 г.).
15. Решения, принятые президиумом АГКА 19.03.2020 г. // <http://www.agka.kz/ru/19-03-2020/> (23.07.2020 г.).
16. Пресс-служба Верховного суда РК «О режиме работы судов Республики в рамках ЧП» // <https://sud.gov.kz/rus/news/o-rezhime-raboty-sudov-respubliki-v-ramkah-chp> (23.07.2020 г.).
17. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33024087
18. <https://www.gazeta.uz/oz/2022/01/14/population>
19. <https://www.minjust.uz/uz/opendata/>
20. Чулиева, Г. (2023). Advokatlik maqomini olish tartibi: milliy va xorijiy qonunchilik tahlilida. Сотрудничество ташкентского государственного юридического университета и палаты адвокатов в совершенствовании адвокатского института, 1(1), 62–68.
21. ¹ <https://kodeksy-by.com/zakon rb ob advokature/7.htm>

22. 99 <http://www.eurasian-advocacy.ru/gruziya/608-zakon-gruzii-ob-advokatskoi-deyatelnosti>
23. ¹ https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33024087&doc_id2=33024087#pos=32;-176&pos2=405;-26
24. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205356/30?cl=ru-ru>
25. <https://www.lawyer-moldova.com/2012/09/law-on-advocacy.html>
26. [https://www.legislationline.org/download/id/7515/file/Tajikistan Law on Advocate 2015 am2016 ru.pdf](https://www.legislationline.org/download/id/7515/file/Tajikistan%20Law%20on%20Advocate%202015%20am2016%20ru.pdf)
27. <https://minjust.gov.tm/mcenter-single/236>
28. <http://www.eurasian-advocacy.ru/gruziya/608-zakon-gruzii-ob-advokatskoi-deyatelnosti>
29. Классификатор основных продуктов ООН (Central product classification) – Прим. ред.
30. [https://fparf.ru/polemic/opinions/mogut-li-inostrannye-advokaty-okazyvat-yuridicheskuyu-pomoshch-v-kazak hstane/](https://fparf.ru/polemic/opinions/mogut-li-inostrannye-advokaty-okazyvat-yuridicheskuyu-pomoshch-v-kazak-hstane/)

ИЛЛЮСТРИРОВАННЫЙ СЛОВАРЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ КАК ФАКТОР СОХРАНЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ЯКУТСКОГО ЯЗЫКА

Михайлова Т.В.

учитель географии, МОБУ «Якутская городская национальная
гимназия им. А.Г. и Н.К. Чиряевых»
ГО «г. Якутск», РС(Я)

В условиях модернизации системы российского образования главной задачей является обеспечение современного качества образования, где этнокультурная составляющая является одним из приоритетных направлений. Этнокультурное образование – это система овладения родным языком, традиционными знаниями, приобщения к культурному наследию, сохранения прогрессивных традиций семьи и быта, самореализации детей в современной реальной жизни. Язык народа хранит национальную идентификацию и определяет национальную принадлежность.

21 февраля 2019 года вышел Указ № 38 Главы Республики Саха (Якутия) «Об утверждении Концепции сохранения, изучения и развития государственных и официальных языков Республики Саха (Якутия)», представляющий комплекс мер, направленные на сохранение и развитие языков народов республики.

Согласно статей данной Концепции, для улучшения качества языкового образования в образовательных организациях республики, организуются комплексные педагогические исследования в области языкового образования: это создание программ и учебников нового поколения на государственных и официальных языках народов РС(Я), совершенствование программы подготовки и повышения квалификации педагогов, ведущих образовательную деятельность на языке саха и на родных языках коренных малочисленных народов Севера.

В условиях билингвального образования в Якутии, УМК по географии сегодня требует наличие современных учебников на родном языке и терминологических словарей, что соответствует образовательным и воспитательным задачам языковой политики в республике. Значение терминологии настолько велико, что практически нет ни одной отрасли знания, которую можно было бы изучать, осваивать и развивать дальше, не владея специальной терминологической лексикой.

По мнению Душиной И.В., средства обучения создаются с учетом целей географического образования, его содержания, а также современных требований к методам обучения географии. Они должны быть приспособлены к особенностям деятельности учащихся и учителя и содействовать наилучшему овладению знаниями и умениями при наименьшей затрате времени и энергии.

В методике преподавания географии выделяют четыре группы средств обучения:

1. Натуральные объекты (коллекции, гербарии, макеты итд);
2. Изображение натуральных географических объектов и явлений (модели, карты, рисунки, фотографии, портреты, фильмы итд);
3. Описание и изображение предметов и явлений условными средствами (учебники, справочники, словари, тетради, хрестоматии, карты, таблицы итд);
4. Предметы для воспроизведения и анализа явлений природы (приборы).

В своей статье мы рассмотрим третью группу: описание и изображение предметов и явлений условными средствами, т.е. учебники и словари.

Создание переводных учебников по предметным областям и преподавание предметов на языке народов РФ совпадает с государственными задачами развития страны на тот или иной исторический период, языковой политикой в стране и регионе.

В 1920-е годы первым якутским лингвистом С.А. Новгородовым был разработан якутский алфавит на основе латинского алфавита. В 1922 году вышли якутский букварь «Сурук-бичик» и книга для чтения «Ааҕар кинигэ» (авторы С.А. Новгородов, В.М. Ионов, Н.Е. Афанасьев). И в 1922-23 уч.г. постановлением СНК ЯАССР в школах республики уже был введен якутский язык в качестве обязательного учебного предмета в начальных классах школ I и II ступени. Букварь серьезно отличался от своих предшественников не только лучшим полиграфическим оформлением, но и продуманной педагогической основой и глубоким содержанием. Книга для чтения состояла из отделов беллетристики, истории, географии, медицины, содержала много рассказов, стихов, басен из народной литературы и произведений русских писателей.

Начиная с 1933 года, якутский язык стал языком обучения с 1 по 7 классы. С того времени вплоть до 1963 года в республике повсеместно стабильно функционировала якутская семилетняя школа, выпускники которой успешно продолжали обучение на русском языке в средней школе и далее в ССУЗ и ВУЗ-ах. С 1963 года в якутских школах в 6-7 классах было введено преподавание математики, физики и химии на русском языке. И с этого времени усиливается тенденция перехода якутских школ на русский язык обучения. Сегодня в большинстве школ все предметы в средней и старшей ступени, за исключением предметов родного языка и литературы, якутской национальной культуры, преподаются на русском языке.

Понимая проблему сохранения якутского языка, преподаватели ИЕН СВФУ работали над созданием УМК по курсу предмета «География Якутии». В 2002 и 2004 г.г. Национальным книжным издательством «Бичик» были изданы учебники на русском и якутском языках «География Якутии», «Саха сириҥ географията» (авторы: И.И. Жирков, К.И. Жирков, О.М. Кривошопкина, Г.Н. Максимов), созданы школьный Географический атлас и настенная общегеографическая карта РС(Я), в 1993 году, тиражом 13 000 экземпляров составлен и издан Национальным книжным издательством «Бичик» первый словарь географических терминов «География терминнэрин тылдьыта», авторы: преподаватели ГО ЯГУ Г.Н. Максимов, А.И. Сивцева. Данный словарь

является разновидностью энциклопедических словарей, состоящий из различных географических терминов, расположенные в алфавитном порядке, и соответственно их толкований.

Большой популярностью среди населения пользуются учебные пособия и атласы на русском и якутском языках по проекту профессора кафедры педагогики ИЕН СВФУ д.п.н. О.М. Кривошапкиной, который объединил преподавателей СВФУ и учителей географии республики в детальном изучении природы, хозяйства, населения и истории более половины улусов (районов) республики и заняли достойное место среди краеведческой литературы не только в школьных, но и в семейных библиотеках для изучения своей малой родины.

Много делается для сохранения языка в республике, но в силу объективных и субъективных причин, уровень владения родным языком школьников и молодежи снижается.

Для повышения интереса школьников к изучению родного края, окружающей среды посредством передачи богатства и красоты природы на родном языке, восполнению словарного запаса, получению информации и развитию кругозора Национальное книжное издательство «Айар» запланировало создание иллюстрированного словаря географических терминов для детей, учителей и для всех тех, кому небезразлична судьба нашего языка.

Для составления данного словаря проведен анализ текстов, по отношению перевода географических терминов и грамматики написания, номенклатуры, наличию в учебниках терминологических словарей, рисунков. Методом выборки из каталога Национальной библиотеки Республики Саха (Якутия) было выписано 27 наименований учебников, переведенных на якутский язык с 1933 г. по настоящее время.

Ниже перечислены издания с именами авторов учебников, которые внесли огромный вклад в развитие географического образования в нашей стране и, в частности, в Якутии:

Название учебника	Авторы	Класс	Годы издания	Наличие рисунков, карт	Наличие словаря терминов
Giegireepije	L.G. Tiereqep B.G. Erdieli	Бастаангы оскуолаҕа үөрэнэр кинигэ	М., 1933	да	да
Giegireepije	M. Malaajap L.S Siniskej	Колхуос ыччатын оскуолатын бастакы	М., 1933	да	да

	N. Tiessman	куруушпаты гар			
SSOS giegireepijete	Nj. Baraanskaj	Отто оскуолаға үөрэнэр книгэ	М., 1934	да	нет
Giegireepije	М.Р. Бөтүөмкүн, P.Q. Tieredep	Улахан дьон бастаангы оскуолатыга р үөрэнэр книгэ	М., 1934	да	нет
SSOS bisiiceskej giegireepijete	Nj.Nj. Baraanskaj	Ситэтэ суох отто уонна отто оскуолаға үөрэнэр книгэ	М., 1938	да	нет
Гиэгирээпийэ	Л.Г. Терехова	Бастаангы оскуола 3 кылааһыгар үөрэнэр книгэ	М., 1938, 1939, 1940	да	нет
Гиэгирээпийэ	Л.Г. Терехова	Бастаангы оскуола 4 кылааһыгар үөрэнэр книгэ	М., 1933, 1935, 1948	да	нет
География	Н.Е. Виткович	Начаальной оскуола 4 кылааһыгар үөрэнэр книгэ	Якутска й, 1950	да	нет
Бисиичэскэй гиэгирээпийэ	А.С. Барков	Ситэтэ суох отто уонна отто оскуола 5 кылааһыгар үөрэнэр книгэ	М.,1936	да	нет

Физическэй география	А.С. Барков	Толорута суох орто уонна орто оскуола 5-с кылааһыгар үөрэнэр кинигэ	М.,1941	да	нет
Физическэй география	И.И. Заславский Т.П. Герасимова	Сэттэ кылаастаах уонна орто оскуола 5 кылааһыгар үөрэнэр кинигэ	Якутскай, 1956, 1960	да	нет
Физическэй география	Н.А. Максимов	5 кылааска үөрэнэр кинигэ	Якутскай, 1975	да	да
Свет чаастарын физическэй географията	П.Н. Счастнев П.Г. Терехов	Сэттэ кылаастаах уонна орто оскуола 6 кылааһыгар үөрэнэр кинигэ	Якутскай, 1957	да	нет
Материктар географиялара	В.А. Коринская, Л.Д. Прозоров, П.Н. Счастнев	6 кылааска үөрэнэр кинигэ	Якутскай, 1970	да	Список терминов
Материктар географиялара	В.А. Коринская, Л.Д. Прозоров, В.А. Щенев	Орто оскуола 6 кылааһын учебнига	Якутскай, 1989	да	нет
ССРС географията	С.В. Чефранов	Сэттэ кылаастаах уонна орто оскуола 7-с	Якутскай, 1951	да	да

		кылааһын учебнига			
ССРС географията	К.Ф. Строев	7-8 кылаастарга үөрэнэр кенигэ	Якутска й, 1967, 1969	да	нет
География ЯАССР	А.И. Сивцева С.Е. Мостахов	Учебное пособие для старших классов средней школы	Якутск, 1968	да	нет
География ЯАССР	С.Е. Мостахов, А.И. Сивцева. З.М. Дмитриева	Учебное пособие для старших классов средней школы	Якутск, 1984	да	нет
География Якутии	Жирков И.И, К.И. Жирков, Г.Н. Максимов, О.М. Кривошапки на.	Учебник для 9 класса средней школы	Якутск, 2004	да	да
Саха сири географията	Жирков И.И, К.И. Жирков, Г.Н. Максимов, О.М. Кривошапки на.	Орто оскуола 9 кылааһыгар үөрэнэр кенигэ	Якутск, 2002	да	да

Мы должны отдать дань уважения и высокую оценку особенно государственному подходу к обеспечению школ переводными учебниками по предметам в национальных республиках, системной, кропотливой работе министерств образования РФ, РС(Я) прошлых десятилетий. Учебники стали источником не только научной и познавательной информации, но еще являются образцом литературной формы родного языка.

Переводческой деятельностью в области образования и просвещения населения занимались известные якутские писатели, преподаватели университета,

журналисты – носители живого народного языка и высокого стиля. Например, ответственным редактором первого учебника 1933 г. был сам П.А. Ойунский, кандидат лингвистических наук, основоположник якутской советской литературы, председатель СНК ЯАССР. В учебниках составителями переводов значатся: А. Мординов, И. Андросов, В. Степанов, Л. Федоров, Н. Кожуров, Н. Сибиряков, И. Варламов, К. Пермяков, А. Николаев, Д. Кустуров. Такой подход повлиял на формирование научного и литературного якутского языка подрастающего поколения тех лет.

Небольшое исследование истории перевода учебников по географии на якутский язык позволяет сделать следующие выводы: 1) начиная с 30-х годов до 70-х г.г. прошлого столетия в Якутии стабильно издавались переводные учебники всех авторов, которые утверждались Министерством образования РСФСР; 2) перевод школьных учебников в первый свой период развития привел к разработке якутской терминологии, в первых учебниках на основе латинского алфавита имеются словари географических терминов, которые в последующие периоды были активно использованы и апробированы; 3) практика включения терминологических словарей в последующих изданиях учебников придерживались лишь отдельные авторы переводов, что не способствовало развитию словарного запаса учащихся; 4) все учебники хорошо иллюстрированы, много рисунков, схем, фотографий, таблиц, справочного материала, также некоторые учебники снабжены картами-вкладками; 5) учебники не потеряли своей актуальности и в данный момент, они требуют тщательного анализа для изучения географических терминов и могут быть использованы для составления новых учебников по географии.

Если в Якутии учебники переводились на якутский язык и все школы были ими обеспечены, то терминологический словарь издавался только один раз. Учитывая то, что краткий терминологический словарь имели лишь некоторые учебники географии и с 8-9 класса школьники постепенно переходили на русский язык обучения, закономерно замедлилось сохранение, развитие и обогащение языка, сузилась область применения терминов по естественнонаучному циклу, многие слова, словосочетания стали непонятными для детей. Поэтому сегодня вновь остро стоит вопрос создания не только учебников, но и составления терминологического словаря.

Словарь - один из важнейших средств познания языка и культуры, так как он фиксирует не только лингвистическую информацию, но и особенности своего региона, своей малой родины. Согласно энциклопедии русского языка, в зависимости от отбора слов и объекта описания словари делятся на энциклопедические и лингвистические.

Энциклопедический словарь – это словарь, в котором сообщаются сведения о предметах, лицах, явлениях, понятиях, обозначаемых теми или, иными словами.

Словарь лингвистический – это словарь, в котором дается разъяснение значения и употребления слов. К этой группе относятся терминологические словари - это словари, содержащие терминологию одной или нескольких специальных областей знаний или деятельности. По классификации средств обучения

терминологические словари относятся к описанию и изображению предметов и явлений условными средствами (слова, знаки, цифры). Средства обучения этой группы служат целям формирования географических представлений, раскрытию сущности и структуры объектов и явлений, особенностей их пространственно-территориального размещения, они помогают усвоению теоретических знаний.

В настоящее время среди учебных словарей появились иллюстрированные (визуальные) словари. Визуальный словарь - это словарь, в котором в основном используются картинки для иллюстрации значения слов. Визуальные словари часто организованы по темам, а не представляют собой алфавитный список слов. Для каждой темы изображение помечено правильным словом, идентифицирующим каждый компонент рассматриваемого предмета.

Визуальные словари могут быть одноязычными или многоязычными, предоставляя названия элементов на нескольких языках. Наглядность формирует представление о предмете или явлении, способствует запоминанию терминов и текстов, упрощает ее восприятие (особенно на начальном этапе), является более привычной и естественной для ребенка, чем словесное описание и несет культурно-эстетическую нагрузку. Кроме того, фотографии, рисунки, схемы, графики и таблицы зачастую помогают экономить место в словаре, так как отдельные понятия (реалии) требуют очень подробного объяснения.

Появилась особая группа иллюстрированных, иллюстративных справочников. Первые регистрируют графические иллюстрации для реализации некоторых вспомогательных функций (сокращение текстовой информации, описание отдельных терминов и реалий), вторые посредством визуализации образов позволяют пользователю лучше понять и запомнить термины.

Создаваемый нами иллюстрированный (визуальный) словарь географических терминов составлен для удобства пользователя по географическим оболочкам и соответствует учебной программе 5-6 классов. Кроме терминов, включенных в школьные учебники географии, внесены достаточно много традиционных якутских терминов, бытующих и используемых населением, отраженных в якутской классической литературе. Рисунки совпадают с рисунками учебников географии, надписи на рисунках переведены на якутский язык. Используются много фотографий.

Для составления данной работы использованы словари:

- «География терминнэрин тылдьыта», авторы: Г.Н. Максимов, А.И. Сивцева;
- «Краткий толковый словарь якутского языка», Дьокуускай "Бичик" кинигэ кыһата. 1994. Авторы: П.С. Афанасьев, П.А. Сивцев, В.И. Лиханов и др.;
- "Саха тылын быһаарыылаах тылдьыта" ("Толковый словарь якутского языка") в 15-ти томах. Авторы: Н.Н. Васильева, В.Д. Монастырев и др. Новосибирск наука. 2011-2017;
- Русско-якутские и якутско-русские словари разных лет издания.

Также использованы термины из переводных учебников разных лет, словарь терминов учебника «География Якутии».

Краткое содержание иллюстрированного словаря:

1. Вселенная – Аан дойду, куйаар – 53 термина;
2. План и карта – Карта, сир былаана – 42 термина;
3. Литосфера – Сир таас хаҕа – 137 терминов; За. Многолетняя мерзлота – Ирбэт тонҕ – 25 термина;
4. Гидросфера – Уу арангата – 120 терминов
5. Атмосфера – Салгын арангата – 162 термина
6. Биосфера. Природные зоны – Тыһнар тыһынаах эйгэтэ. Айылҕа зоналара – 149 терминов.

В словаре перечислена географическая номенклатура Якутии с краткими сведениями, что тоже будет полезной для читателя.

Приводим некоторые примеры из словаря.

<i>Горы – хайалар</i>			
<i>Различие гор по строению</i>			
<i>Хайала тутулларынан араастаһыылары</i>			
42.	Гора, горы	Хайа, хайалар	Тулалыыр сир ньууруттан 200 м. ордук үрдүктээх сир ньуурун бары көрүнгэ
43.	Горная страна	Хайалаах дойду, хайа дойду	Хас да араас көрүнгнээх (сис хайа, хаптал хайа, вулканнар) хайалар системаларыттан турар уустук рельефтээх дойду, холобур, Черскэй сис хайалара).
44.	Горная система	Хайа системата	Сис хайалар бэйэ-бэйэлэриттэн хайа, өрүс хочолорунан арахан кэккэлэһэ үөскээн улахан сиргэ тайаан сытыылары.
45.	Горный хребет	Сис хайа	Уһун-синньигэс субурҕанан сытар биир эбэтэр хас да кэккэ хайалар тиһиликтэрэ.
46.	Горный узел	Түмүк хайа	Хас да сис хайалар түмсэр сирдэрэ. Үксүгэр үрдүк уонна муустаах буолар.
47.	Нагорье	Хаттык хайа	Киэнг иэннээх сиргэ хайа араас көрүнгнэрэ – сис хайалар, хаптал хайалар, хайа хотооло түмүллүбүт сирэ
48.	Отвесная скалистая гора, утёс	Суорба таас хайа	
49.	Горная цепь	Субурҕа хайа	Атын хайалартан хочолорунан чопчу арахсар сис хайа

50.	Скала, каменный утёс	Таас хайа. Очуос.	Үрдүк туруору, үксүгэр, соботох турар таас хайа.
51.	Отвесная скала	Туруук таас хайа	
52.	Вулкан (от лат. vulcanus – огонь, пламя; Vulcanus – бог огня в др.-рим. мифологии).	Вулкан. Ураһа таас.	Вуркан сир хайдыбытынан лава, итии газтар, уу паара хайа боруодаларын үлтүркэйдэриттэн өрө үтэн таһааран сир үрдүгэр өрөһөлөөбүттэриттэн үөскүүр. Ойоһонуттан көрдөххө төбөтө туора быһыллыбыт курдук конус быһыылаах, магма тахсар куолайдаах (кратердаах) эбэтэр онхойдоох хайа.
53.	Сопка	Чочумаас хайа	Маһынан саба үүммүт үрдүк томтордор эбэтэр ойуччу турар хайа. Умуллубут вулканнар. Төбөтүгэр үөлэс оннулаах (бүрүллүбүт кратердаах) буолуон сөп.
54.	Кисиляхи. Кигиляхи.	Киһилээх хайалара	Кырдыаһас хайалар температура уларыытыттан, тыал күүһүтэн, уу суурайытыттан көөрөттөн урусхалламмыттарын түмүгэр ордон хаалбыт ойдом турар очуостар

Ирбэт тонг – многолетняя мерзлота (вечная мерзлота)

1.	Термокарст	Термокарст	Ирбэт тонг тарһаммыт уобаластарыгар сир аннынааһы муус уонна муустаах боруода ирэрин кытары сибээстээх сир ньуурун алдьаныта. Т. климат сыллыытыттан, тыаны кэрдэн, уоттаан, сири хорутан ньуур сылааһын балансатын кэһэртэн үөскүүр. Т. рельеф араас көрүнгэрин үөскэтэр: алаас, быллаар, дүөдэ, иэйэ, тыымпы, бадьараах, күөл онхойо, синнии.
2.	Жильный лед	Ытаһа муус. Муус силгэ.	Сир хайа тонгуутугар үөскээбит ороххо уу-хаар киирэн тонмутуттан үөскээбит ытаһа муус.

			
3.	Булгуннях (гидролакколит, пинго). Изолированный холм, курган, бугор пучения куполообразной формы с ледяным ядром, образующийся в результате увеличения объема воды при промерзании.	Булгуннях	Күөл куурдағына, кини аннынаағы ириэнэх буор сыыйа дөйө тонгуутугар сир анныгар муус үөскээн, үрдүкү боруодаларын алдыашакка эрэ өрө үтэн таһаарбыт томторо.
4.	Былар. Мелкобугристая поверхность в начальной стадии термокарстовой просадки.	Быллаар	Ытыһа муустар үөһэ өттүлэрэ ирэн, ыккардынаағы буордаах сир ордон, кыра томтор буолан тарфаммыт учаастактара.
5.	Алас. Остаточная озерно-термокарстовая котловина среди леса с лугово-степной растительностью, нередко с озером или булгунняхом посреди луговины.	Алаас	Муус ардайдаах сир ууллубугутган, ирбититтэн тыа быһыһгар баар буолбут киэн күөл онхойун оннугар үөскээбит, ходуһаҕа эбэтэр хонуу куйаарга (степь) үүнэр оттоох, көнө ньуурдаах түөлбэ сир. Арыт хонуутун ортотугар уолба күөллээх эбэтэр булгунняхтаах буолар.

Утрата родного языка ведет к ослаблению духовных и гуманитарных контактов с родиной их предков, к обеднению и нарушению связей поколений, к потере хранимых и переносимых, словом, исторических и культурных ценностей, составляющих основу их идентичности. Родной язык надо сохранять прежде всего в семье и передать его своим детям и внукам, изучать в образовательных учреждениях. Надеемся, что составленный иллюстрированный (визуальный) словарь географических терминов способствует сохранению и развитию якутского языка.

ӨЛКЕТАНУ САБАҒЫНДА ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДЫҢ РӨЛІ

Мылкайдаров А.Т., Мулламурат Ф.А

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

АНДАТПА

Мақалада өлкетану сабақтарының маңыздылығы сонымен қатар сабақта тарихи-географияны оқыта отырып күтілетін нәтижелер жазылды. Тарихи өлкетану мектеп бағдарламасында кеңінен қолданылады және жалпы білім беретін мектепте ақпарат беретін негізгі сала болып табылады. Өлкетану оқушылардың көзқарастарын кеңейтеді, отаншылдық тәрбие қалыптастырушы пән болып табылады. Әбу Насыр әл-Фарабидің «Тарихты білмей – өткенді, қазіргі жағдайды білу, келешекті болжау қиын» сөзін алға тарта отырып өлкетану пәнінің маңыздылығы жазылды. Сонымен қатар мектептегі өлкетану сабағын оқытудың кемшіл тұстары мен оны шешу жолдары сипатталған.

Кілт сөздер: Өлкетану, тарихи-география, отансүйгіштік, мәдени ескерткіштер.

РОЛЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИИ НА УРОКАХ КРАЕВЕДЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

В статье отражена значимость краеведческих занятий, а также зафиксированы ожидаемые результаты обучения историко-географии на уроке. Историческое краеведение широко используется в школьной программе и является основной областью предоставления информации в общеобразовательной школе. Краеведение расширяет кругозор учащихся, патриотическое воспитание является формирующим предметом. Подчеркивая слова Абу Насра аль-Фараби «без знания истории – трудно познать прошлое, настоящее, предсказать будущее», была написана важность краеведческой дисциплины. Также описаны недостатки преподавания школьного урока краеведения и пути его решения.

Ключевые слова: краеведение, историко-география, патриотизм, памятники культуры.

THE ROLE OF TEACHING HISTORICAL GEOGRAPHY IN LOCAL HISTORY LESSONS

ABSTRACT

The article reflects the importance of local history classes, as well as the expected results of teaching historical geography in the lesson. Historical local lore is widely used in the school curriculum and is the main area of information provision in secondary schools. Local history broadens the horizons of students, patriotic education is a formative subject. Emphasizing the words of Abu Nasr al-Farabi "without knowledge of history, it is difficult to know the past, the present, and predict the future," the importance of local history discipline was written. The disadvantages of teaching a school lesson in local history and ways to solve it are also described.

Keywords: local history, historical geography, patriotism, cultural monuments.

Өлкетану - белгілі бір өңірдің табиғатын, халқын, шаруашылығын, тарихын, мәдениетін зерттеумен шұғылданатын ғылым мен мәдениет саласы; шағын аумақтың табиғатын, халқын, шаруашылығын, тарихын және мәдениетін, елді мекендерін олардың таяу төңірегімен қоса зерттеу.

Салалық өлкетану (тарихи, этнографиялық, топонимиялық және т.б.), табиғи және әлеуметтік құбылыстардың өзара байланысын зерттейтін кешендік географиялық өлкетану болып бөлінеді. Өлкетанудың негізгі әдісі - аумақ туралы ақпаратты, табиғи үлгілерді (геологиялық, топырақ, биологиялық, зоологиялық), материалдық мәдениет заттарын және т.б. деректерді жинау және жүйелеу. Географиялық өлкетанудың басты мақсаты оқушылардың бойында белсенді азаматтық ұстаным қалыптастыру мен Отанына деген патриоттық, азаматтық сезімдерін, туған өлке тарихын зерттеп, зерделей білуге тәрбиелеу және танымдық қызығушылықтарын тереңдетіп, туған өлкені тікелей оқып-білу мүмкіндігін кеңейту [1].

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың көпшілігінің географиялық өлкетануға деген қызығушылығы жыл сайын артып келеді. Географиялық өлкетану жұмыстарын жоспарлауда өлкені зерттеудің барлық негізгі әдістерін пайдалануға болады. Солардың бірі географиялық өлкетануды жоспарлау мен ұйымдастыруда статистикалық және көзбен шолу (визуалды) әдістерін қолданудың да маңызы ерекше. Өз өлкесінің демографиялық проблемаларын анықтауда, шаруашылықтың дамуы мен экономикалық байланыстардың жүйесін топтастыруда, басқа да зерттеу жұмыстарында жинақталған сандық көрсеткіштерді іріктеп алу және әр түрлі сандық мәліметтерді санау, орташа көрсеткіштерді шығару, кестелер құрастыру және олардың графикалық бейнесін сызып қорытынды шығаруда, құбылыстар мен заттарды бақылауда өте тиімді.

Өлкетану сабағында тарихи-географияны оқыту, оқушыларға өз елінің тарихы мен географиялық орналасқан жері туралы толық ақпарат беру арқылы

олардың мемлекетін, атақты және көптеген кейбір артықшылықтарын танытуға көмектеседі. Бұл сабақ арқылы білім алушылар өз елінің тарихынан бастап, оның кез-келген сатылары мен маңызды оқиғаларын білу болып табылады.

Бүгінгі таңда өлкетанудың бірнеше анықтамасы бар:

- өлкетану – белгілі бір елдің бөлігін, қаланы немесе ауылды, сонымен бірге территориясы туған өлке деп саналатын жергілікті халықтың мекенін (атамекен) жан-жақты оқып-үйрену;

- өлкетану – шағын елтану, туған өлкенің географиясы;

- өлкетану – жаратылыстану және қоғамдық зерттеулердің кешені, ол туған өлкенің табиғатын, халқын, шаруашылығын, тарихын және мәдениетін зерттейді; кешенді өлкетану осы мәселелердің барлығын өзара бірлікте қарастырады, салалық өлкетану жекеленген бөлімдерін оқып-үйренеді – географиялық өлкетану, тарихи өлкетану, этнографиялық өлкетану, топонимикалық өлкетану;

- табиғатты, мәдени ескерткіштерді және т.б. қорғаумен байланысты өлкетану саласы дамып келе жатыр;

- өлкетануда қолданылатын негізгі әдіс – өлке, оның шаруашылық және мәдени дамуы туралы білімді кеңейтуге ықпал ететін ақпараттарды, мәдени мұраны, пайдалы қазбалардың үлгілерін және т.б. жинау;

- өлкетанудың қоғамдық-саяси және мәдени ағартушылық мәні зор, оқу-тәрбие процесінде ерекше роль атқарады;

- өлкетану – қандай да бір өлкенің географиясы, тарихы, әдебиеті, этнографиясы, экономикасы, қол өнері, табиғаты және т.б. туралы білім;

- өлкетану – мазмұны мен зерттеудің жеке әдістері жағынан әртүрлі, бірақ өзінің тұтастығы бойынша өлкені ғылыми және жан-жақты тануға жетелейтін пәндер жиынтығы.

Қазақстанда өлкетану білімінің негізін салғандардың бірі – Шоқан Уәлиханов болды. Ол адамды табиғаттың туындысы деп ұғынып, орман мен тоғайды, өзен мен көлді, далалы және таулы жерлердің тіршілік үшін қажеттігін, біртұтастығын байқаған. Ш.Уәлиханов қазақ халқының тұрмыстіршілігін, әдет-ғұрыптарын жете зерттеп, олардың табиғатқа деген сүйіспеншілігін суреттеген. Қазақ тарихын зерттеуші ғалым Ш.Уәлиханов отансүйгіштік сезімнің қалыптасуы туралы «менің патриоттық сезімім ірбіт сандығындай, мен ең алдымен, өз отбасымды, туған-туыстарымды қадірлеймін, одан соң ауыл-аймақ, ел жұртымды, руластарымды, одан соң халқымды қадірлеймін», - деген ойлары арқылы білдірген.

Педагог М.С.Маженақова «Өлкетану қай кезде де мектептегі оқу -тәрбие үрдісінің бір бөлігі болып қала береді. Ол оқу материалын нақты фактілермен толықтыру арқылы оқу процесін қызықтыруға әсер етеді, теориялық білімнің түйсікті қабылдауына әсер етеді., мектепті өмірмен байланыстырады. Бүгінгі күні өлкетану материалдарының танымдық қызметті белсендірудегі орны

айқын дәлелденген кезде өлкетану материалдарын оқу процесінде пайдалану әрбір мұғалімнің міндеті болып табылады»- деп жазды [2].

Педагог-ғалым А.М.Текесбаева «Өлкетану – мұғалімнің басшылығымен оқушылардың туған өлкесінің (мектеп маңын, ауыл, аудан, қала, облыс, өлке, Қазақстан) табиғи, әлеуметтік, экономикалық және тарихи жағдайларын жан-жақты зерттеуі. Осы арқылы оқу мен тәрбиенің өмірмен, қоршаған дүниемен тығыз байланыста қарастыруға жағдай туады» дей келе, өлкетану жұмыстарын төмендегідей түсіндіреді. «Өлкетанудың зерттеу объектісі: табиғат, жер, территория, сол жердің халқы, тарихы, шаруашылығы, өнері мен мәдениеті» [3].

Сонымен қатар өлкетану сабақтарында тарихи-географияны оқыта отырып келесідей нәтижелерді күте аламыз:

- өз Отанын сүйетін, оның тарихын, тілін, әдет-ғұрпын құрметтейтін тұлға тәрбиеленеді;
- тарихи процесте жеке бастың мотивациялық-құндылық қатынастары дамиды;
- білім алушылардың танымдық қызығушылығы мен шығармашылық белсендігі дамиды;
- ақпараттық мәдениет дамиды;
- білім алушылардың туған өлкеге деген қадір-құрметін оята отырып, олардың Отанға деген сүйіспеншілік қалыптастырады;

Өлкетану сабағының қаншалықты маңызды екенін жаза отырып, мектеп қабырғасында оқытудың кемшіліктеріне өлкетану сабақтардың басым көпшілігінің дәстүрлі форматта өтуін сонымен қатар жаңа технологиялардың аз болуын жатқыза аламыз. Мәселенің шешімі ретінде өлкенің тарихын оқытуда смарт технологиялар мен мультимедиялық құрылғыларды қолдануды ұсынамыз.

Қорыта келе, Ж.Аймауытовтың "Баланы бұзуға, яки түзеуге себеп болатын бір шарт - жас күнінде көрген өнеге»-, сөзі Отанға деген шынайы махаббаты бар білім алушыларды тәрбиелеп шығаруда ата – аналар, мектептің рөлі зор екені баршамызға дәлел дей аламыз. Осы орайда өлкетану сабақтарының маңыздылығы жоғары екенін ескере отырып, жоғары білімді маман ретінде сапалы және дұрыс беруді сақтауымыз керек.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: География және геодезия. – Алматы: "Мектеп" баспасы, 2007. – 264 бет.
2. Маженақова.М.С. Мектептің педогогикалық процесінде оқушылардың танымдық қызығушылығын өлкетану материалдары негізінде дамыту. / Автореферат дисс. пед. ғыл. канд. – Қарағанды, 2004. - 24 б.

3. Текесбаева А. М. Өлкетану негізінде бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастыру. / Автореферат дисс. пед. ғыл. канд. – Алматы, 2004.- 23 б.

ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Мухатова Қ.К.

Ақмола облысы, Қорғалжын ауданы, Шалқар ауылының жалпы орта білім беретін мектебінің география пәні мұғалімі, мектеп директоры

Еліміздің келешегі жас ұрпақты жеке тұлға ретінде дамыту мен тәрбиелеуде, олардың жалпы мәдениетін қалыптастыруда, шығармашылықпен жұмыс істеуге тәрбиелеуде, ғылыми географиялық таным негізінде дүниедегі өз орнын анықтауда, география пәні үлкен рөл атқарады. «География» оқу пәнінің мазмұнын жаратылыстану-ғылыми жүйелер, олардың өзара әрекеттесуі, табиғат құбылыстарын зерттеудің жаратылыстану-ғылыми дүниетанымы мазмұндық желілері құрайды. Ал түбі бір түркі елінің ортақ мәдениетін, рухани әлемін, тарихи құндылықтарын зерттеу түркі тамырлас елдер үшін ғана емес, жалпы әлем деңгейіндегі маңызды дүние екендігі де ақиқат. Соған байланысты «Түркі тілдес елдер географиясын» оқыту өте маңызды деп есептеймін. Себебі «Түркі тілдес елдер географиясы» түбі бір түркі тілдес елдер туралы өсіп келе жатқан ұрпақ оқи отырып, табиғи ортасы және шаруашылығының дамыған салалары жайлы білуі керек

Дүниежүзінде болып жатқан көптеген маңызды оқиғалар географиялық оқулық ретінде көрініс табатыны белгілі. Түркі тілдес елдер географиясын жазудағы басты мақсат түркі тілдес халықтар өмір сүріп жатқан 6 егемен мемлекеттердің: Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Түркия Республикалары мен жеке ел ретінде өзін-өзі басқарып отырған Солтүстік Кипр Түрік Республикасының қазіргі кездегі табиғи, саяси экономикалық, мәдени жағдайларына сипаттама бере отырып, түбі бір түркі тілдес екенімізді өсіп келе жатқан жас ұрпаққа осы «Елтану» курсы арқылы жеткізу. Осыдан Түркі тілдес елдер географиясын оқытудың теориялық және практикалық маңызы туындайтыны анық.

Тарихтан белгілі, соңғы он ғасырға жуық уақытта бір – бірінен алшақтап кеткен түркі тілдес ұлттардың бір – біріне жақындап, бауырласуы қазіргі өмір талабы. Қолдың бес саусағындай тарамдалған түркі тілінде сөйлейтін (қарлұқ, оғыз, қыпшақ, шағатай, селжұқ топтары) халықтардың жалпы саны Біріккен Ұлттар Ұйымының есептеуі бойынша дүниежүзінде 5 орында.

Түркі тілдес елдер географиясын оқытудың теориялық және практикалық маңыздылығын есепке ала отырып, қазіргі таңда «Түркі тілдес елдердің географиясы» қолданбалы курсының бағдарламасы аясында жұмыс жасаудамын.

Түркі тілдес елдер географиясы пәнінің бағдарламасы

Түркі тілдес елдер географиясы жоғары сынып оқушыларына арнап жазылған. Кез-келген білім беру ошағында факультатив сабақты (бөлінген сағаттың

есебінен) осы бағдарлама бойынша өткізуге болады. Жалпы көлемі 34 сағат. Бұл курс кіріспе және негізгі 3 бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім 4 тақырыпқа, ал екінші 6 тақырыпқа бөлініп берілген.

Бірінші бөлімде – түркі тілдес елдердің табиғатына жалпы шолу. Онда халықтардың саны, орналасуы, табиғи өсуі және Өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығының дамуына әсер еткен жағдайлар мен факторлар қарастырылған. Мұнда 2 сарамандық жұмыс бар.

Екінші бөлімде түркі тілдес елдер тобына кіретін егеменді 7 елдерінің географиялық орны, астанасы, халқы мен оның табиғи өсуі, табиғи ерекшелігі мен экономикасының дамыған салаларына жеке-жеке сипаттама берілген. Әрбір республика бір-бірінен өзіне тән тарихи қалыптасу кезеңдерімен, табиғи байлығымен, даму келешегімен ерекшеленеді. мұнда 2 сарамандық жұмыс болады.

Үшінші бөлімде XX ғасыр соңында дүниежүзі саяси картасындағы ірі өзгерістер мен КСРО ыдырағаннан соң пайда болған егеменді елдердің өзара ынтымақтастық іс-әрекеттеріне сипаттама берілген.

- ✓ Кіріспе
- ✓ Түркі тілдес елдер географиясы пәні және оның маңызы туралы.
- ✓ Түркі тілдес мемлекеттердің қалыптасу кезеңдері.
- ✓ Мемлекеттік белгілері (елтаңбасы, жалауы, әнұраны).
- ✓ Ел атауларының шығу тарихы.
- ✓ Елдер арасындағы экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шешудегі география ғылымының үлесі.
- ✓ Түркі халқынан шыққан ұлы адамдар (Әл-Фараби, Қ.А.Йасауи, Ибн Сина, Манас, Ұлықбек Мақтымқұлы, Ататүрік).
- ✓ Географиялық білім негіздері.

Түркі тілдес елдердің табиғат жағдайлары мен табиғат ресурстары.

- Түркі тілдес елдердің табиғатына жалпы шолу.
- Түркі елдерінің жер бедері.
- Биік таулары, таулы қыраттары, ойпаттары, жер сілкіну аймақтары, пайдалы қазбалары.
- Климаты, шаруашылыққа және адамдардың өмір сүруіне климаттың әсері.
- Рекреациялық аудандар.
- Түркі елдерінің ірі өзендері мен каналдары, олардың шаруашылықта пайдаланылуы.

- Көлдері: Каспий теңізі, Арал теңізі, Балқаш, Ыстықкөл, Ван, Тұз, Зайсан, Алакөл.
- Көлдердің экологиялық проблемалары.
- Теңіздері. Олардың маңызы. Қоршаған ортаның ластану себептері және оларды шешу жолдары.
- Рекреациялық аудандар мен халықаралық туризм дамыған елдер.
- Оқушылардың қалауы бойынша кез келген бір елдің пайдалы қазба кен орындарына сипаттама беріп, елдің табиғат ресурстарымен қамтамасыз етілуі жағдайын анықтау.
- Кескін картаға халықаралық туризм дамыған аумақтар мен қорықтарды белгілеу.

Оқушылардың біліміне қойылатын талаптар:

- түркі тілдес елдердің географиялық орнын, астанасын;
- жер бедерінің ірі формаларын – биік тауларды – Понти таулары, Үлкен Арарат, Кавказ, Копетдаг, Памир, Тянь-Шань (Хан Тәңірі) таулы өлкесі, Жетісу Алатауы, Алтай тауларын, Исмаил Самани шыңы, Жеңіс, Үлкен Арарат шыңдарын;
- таулы қыраттар – Сарыарқа, Орал, Мұғалжар, Тавр, Үстірт;
- ойпаттары – Каспий маңы, Тұран; Кура-Аракс, Ферғана аңғары;
- шөлдерді - Қарақұм, Қызылқұм, Бетпақдала, Сарыесік- Атырау, Қаршы даласын;
- ірі өзендерді – Сырдария, Әмудария, Ертіс, Еділ, Іле, Ақжайық, Кура, Қарақұм каналы;
- көлдері – Каспий, Арал, Балқаш, Алакөл, Зайсан, Ван, Тұз, Ыстықкөл, Айдаркөл;
- ірі су қоймалары – Бұқтырма, Қапшағай, Тоқтағұл, Шардара Қайраққұм, т.б. картадан көрсете білу;
- табиғат ресурстары мен олардың түрлеріне;
- рекреациялық және халықаралық туризм дамыған аймақтарға;
- экологиялық жағдайы нашар жерлерге сипаттама бере білу.

1-сарамандық жұмыс.

Түркі тілдес елдер географиясын оқытудың теориялық және практикалық маңызы элективті курсы оқыту барысында оқушыларға теориялық алған білімдерін нақтылау мақсатында практикалық тапсырмалар орындалады. Практикалық тапсырмалар орындау арқылы оқушылар Түркі тілдес елдердің географиясымен толықтай танысады.

Элективті курс барысында оқушыларға төмендегідей тапсырмалар беріледі.

1. Тапсырма: Түркі тілдес мемлекеттерге жеке сипаттама.

№	Елдер	Географиялық орны,	Астанасы	Климатының ерекшелігі, аридтік жерлері	Жер бедері, пайдалы қазбалары	Өнеркәсібі. Ауылшаруашылығы	Өзенкөлдері
1	Қазақстан Республикасы						
2	Түркия Республикасы						
3	Түркіменстан Республикасы						
4	Өзбекстан Республикасы						
5	Қырғызстан Республикасы						
6	Әзірбайжан Республикасы						

2. Венн диаграммасы

3. «Фишбоун» әдісі арқылы

4. Эссе жазу

5. Топтық жұмыстар

6. Жұптық жұмыстар.

Түркі халықтарының өткен тарихын, отрақ құндылықтарын зерттеу тек қана олардың ішкі бірлігін анықтау, талдау, нығайту үшін ғана емес, сонымен бірге олардың әлемнің өзге халықтық топтарымен тарихи байланыстарын да зерттеуге көмектеседі.

Ал түркі халықтарының қатарына жататындығы үшін өзінің ұлттың қастерлеуші, өз ұлттың әлемнің өзге ұлттарының, халықтық топтарының алдыңғы қатарына шығуына жанын салушы ұрпақ ұлтшылдық емес, отанын сүйші, түркі халықтарын сүйші ұрпақ болмақ. Сол арқылы әлемнің озық техникасы мен технологияларын да терең игеріп, сол салаларда келшекте жаңалықтар ашып, сол бағыттарда өз елі мен халқың ілгері шығаруға ат салысатын ұрпақ пайда болады.

Осы бағдарлама аясында еліміздегі барлық білім беру мекемелері жұмыс жасаса, ұлт байрағын көтеретін жас ұрпақ түркі тілдес елдердің географиясын, экономикасын, тарихын терең біліп шығатынына сенімім мол.

ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ КӘСІПТІК-ТЕХНИКАЛЫҚ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мылқайдаров А.Т., Насырла А.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

АҢДАТПА

Мақалада Түркі мемлекеттеріндегі кәсіптік-техникалық оқу орталықтарында географиялық білім беру негіздері туралы айтылған. Географиялық пәндерді оқыту әдістемесі жеке дидактика және ғылыми зерттеу әдістерін, пәнді оқыту мақсаттарын, мазмұнды таңдау принциптерін және пәннің құрылымын қарастырамыз. Қазіргі әлемде географияны білу, әсіресе жаһандану мен технологияның жедел дамуы жағдайында маңызды артықшылыққа айналууда. Соған орай Түркі мемлекеттерінің кәсіптік-техникалық оқу орындарында географиялық білім беру елдің, өңірдің және бүкіл әлемнің географиялық ерекшеліктерін зерттеуге жағдай тудырып отыр. Сонымен қатар, заман талабына сай география пәні бойынша білім беруде жаңа технологиялардың қолданылу маңызы туралы сөз қозғалады.

Кілт сөздер: білім, география, кәсіптік-техникалық оқу орындары, принцип, Түркі мемлекеттері, дидактика.

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается об основах географического образования в профессионально-технических учебных центрах тюркских государств. Методика преподавания географических дисциплин рассмотрим методы индивидуальной дидактики и научного исследования, цели преподавания дисциплины, принципы подбора содержания и структуру дисциплины. В современном мире знание географии становится важным преимуществом, особенно в условиях глобализации и ускоренного развития технологий. Соответственно, географическое образование в профессионально-технических учебных заведениях тюркских государств создает условия для изучения географических особенностей страны, региона и всего мира. Кроме того, речь пойдет о значении применения новых технологий в образовании по современной географии.

Ключевые слова: образование, география, профессионально-технические учебные заведения, принцип, тюркские государства, дидактика.

ABSTRACT

The article describes the basics of geographical education in the vocational training centers of the Turkic states. Methods of teaching geographical disciplines let's consider the methods of individual didactics and scientific research, the goals of

teaching the discipline, the principles of selecting the content and the structure of the discipline. In the modern world, knowledge of geography is becoming an important advantage, especially in the context of globalization and accelerated technology development. Accordingly, geographical education in vocational and technical educational institutions of the Turkic states creates conditions for studying the geographical features of the country, the region and the whole world. In addition, we will talk about the importance of using new technologies in education in modern geography.

Keywords: education, geography, vocational schools, principle, Turkic states, didactics.

КІРІСПЕ

Түркі мемлекеттерінің кәсіптік-техникалық оқу орындарындағы географиялық білім беруі студенттердің әлемге және оның алуан түрлілігіне кешенді көзқарасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Мұндай білім адамдар, табиғат және қоғам арасындағы қарым-қатынасты түсінуге көмектеседі, сонымен қатар әртүрлі халықтардың мәдениеттері мен дәстүрлерінің айырмашылықтарын құрметтеуге тәрбиелейді. Қазіргі әлемде географияны білу, әсіресе жаһандану және технологияның жедел дамуы жағдайында маңызды артықшылыққа айналуда. Түркі мемлекеттерінің кәсіптік-техникалық оқу орындарында географиялық білім беру студенттерге өз елінің, өңірінің және бүкіл әлемнің географиялық ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді. Студенттер географияның климат, жер бедері, халық, экономика және мәдениет сияқты әртүрлі аспектілерін зерттейді. Олар климаттың өзгеруі, урбанизация, көші-қон және топырақтың деградациясы сияқты маңызды географиялық процестер туралы біледі. Алынған білім оларға талдау және болжау дағдыларын дамытуға көмектеседі, бұл ғылым, инженерия, ауыл шаруашылығы, туризм және т.б. сияқты әртүрлі салалардағы табысты мансап үшін маңызды.

Географиялық білім сонымен қатар студенттердің табиғатты және оның ресурстарын сақтаудың маңыздылығын жаһандық ойлау мен түсінуді қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл оларға күнделікті өмірінде және жұмысында негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі және планетаның биоәртүрлілігінің тұрақты дамуы мен сақталуына ықпал етеді.

Осылайша, түркі мемлекеттерінің кәсіптік-техникалық оқу орындарындағы географиялық білім беру студенттердің кең ой-өрісін қалыптастыруда, қоғам мен табиғаттың әртүрлі аспектілері арасындағы байланыстарды түсінуде, сондай-ақ табысты мансап пен жаһандық қоғамдастыққа қатысу үшін қажетті құзыреттерді дамытуда шешуші рөл атқарады.

Түркі мемлекеттерінің кәсіптік-техникалық оқу орындарында географиялық білім беруде туындайтын мәселелер:

- Қаржыландыру мен жабдықтың жеткіліксіздігі: заманауи карталардың, географиялық құрылғылар мен жабдықтардың болмауы географиялық ұғымдарды үйрену мен түсіну процесін қиындатуы мүмкін;
- Оқытушылар біліктілігінің жеткіліксіздігі: кейбір оқытушылардың география бойынша білімі жеткіліксіз болуы немесе студенттерге материал беру үшін жеткілікті тәжірибесі болмауы мүмкін;
- Оқытудың заманауи әдістемелерінің болмауы: ескірген оқу материалдары мен әдістемелерін пайдалану студенттердің материалды жеткіліксіз игеруіне әкелуі мүмкін;
- Географиялық процестер мен оқиғалар туралы өзекті ақпараттың болмауы: тез өзгеріп отыратын қазіргі заман білім беру мекемелерінен ақпаратты үнемі жаңартып отыруды және әлемдегі соңғы оқиғаларды талдауды талап етеді;
- Географиялық білім берудің басқа пәндермен интеграциясының жеткіліксіздігі: студенттер айналасындағы әлемді тереңірек түсінуі үшін географияның экономикамен, саясатпен, мәдениетпен және басқа білім салаларымен байланысын ескеру қажет.

Бұл проблемаларды оқу бағдарламаларын жаңарту, оқытушылардың біліктілігін арттыру, заманауи оқу материалдары мен жабдықтарына қол жеткізу және білім беру мекемелері мен ғылыми орталықтар арасындағы ынтымақтастықты нығайту арқылы жеңуге болады [1].

Түркі мемлекеттеріндегі кәсіптік оқу орындары экономиканың түрлі салаларына білікті мамандарды даярлауда маңызды рөл атқарады. Бұл оқу орындарында студенттер техника, технология, бизнес және басқа да кәсіби салаларда практикалық дағдылар мен білім алады. Түркі мемлекеттеріндегі кәсіптік білім беру мекемелерінің кейбір ерекшеліктері:

1. Мамандықтардың кең ауқымы. Кәсіптік оқу орындары құрылыс, электротехника, ақпараттық технологиялар, туризм, денсаулық сақтау және т.б. сияқты әртүрлі салаларда әртүрлі оқыту бағдарламаларын ұсынады. Бұл студенттерге қызығушылықтары мен мансаптық мақсаттарына қарай мамандық таңдауға мүмкіндік береді;
2. Тәжірибелік бағыт. Кәсіптік оқу орындарының негізгі ерекшеліктерінің бірі – практикалық оқытуға мән беру. Студенттер тәжірибе, зертханалық жұмыстар, жобалық тапсырмалар және практикалық оқытудың басқа түрлері арқылы алған білімдерін практикада қолдану мүмкіндігіне ие болады, бұл оларға өз саласында нақты тәжірибе жинақтауға көмектеседі;
3. Кәсіпорындармен және жұмыс берушілермен ынтымақтастық. Көптеген кәсіптік оқу орындары білім беру бағдарламаларының өзекті болуын қамтамасыз ету және студенттерді еңбек нарығының нақты талаптарына дайындау үшін бизнеспен және жұмыс берушілермен ынтымақтасады. Бұған тағылымдамалар, шеберлік сабақтары, бизнес өкілдерінің лекциялары және басқа да ынтымақтастық нысандарын ұйымдастыру кіреді;

4. Оқытудың икемді режимдері. Кейбір кәсіптік мектептер студенттерге оқуын жұмыспен немесе басқа жауапкершіліктермен біріктіруге мүмкіндік беретін қашықтықтан оқыту, кешкі және демалыс күндері сияқты оқудың икемді режимдерін ұсынады;
5. Жұмыспен қамтуды қолдау. Көптеген оқу орындары студенттеріне оқуды бітіргеннен кейін жұмысқа орналасуға көмектесуде. Бұған түйіндеме жазу, сұхбатқа дайындық, мансап жәрмеңкелері және басқа да іс-шаралар бойынша кеңестер кіруі мүмкін.

Түркі мемлекеттеріндегі кәсіптік білім беретін оқу орындары аймақтың экономикалық және әлеуметтік дамуына үлес қосып, адами капиталды дамыту мен білікті мамандарды даярлауда маңызды рөл атқарады. Түркі мемлекеттерінің кәсіптік оқу орындарында географиялық білім беру мәселелері келесі аспектілерді қамтуы мүмкін. Білім беру ресурстарына қолжетімділіктің шектеулілігі. Кейбір түркі мемлекеттері оқу материалдары, жабдықтар және бағдарламалық қамтамасыз ету сияқты заманауи білім беру ресурстарына, әсіресе шалғай аудандарда шектеулі қолжетімділікке тап болуы мүмкін. Қаржыландыру мен инфрақұрылымның жеткіліксіздігі: Кейбір кәсіптік оқу орындары қаржыландырудың жетіспеушілігінен және инфрақұрылымның жеткіліксіздігінен зардап шегуі мүмкін, бұл география саласында сапалы білім беру мен кадрларды даярлауды қиындатады. Білікті мұғалімдердің жетіспеуі: Кей жағдайда кәсіптік лицейлерде білікті география мұғалімдерінің жетіспеуі байқалады, бұл білім сапасы мен оқушылардың дайындық деңгейіне әсер етуі мүмкін. Ескірген оқу жоспарлары: Кейбір оқу орындарында география саласындағы заманауи талаптар мен тенденцияларды көрсетпейтін және студенттерді қазіргі әлемнің нақты сын-қатерлеріне дайындамайтын ескірген оқу бағдарламалары мен оқыту әдістері қолданылуы мүмкін. Практикалық тәжірибенің болмауы: Географиялық білім берудің маңызды аспектісі практикалық тәжірибе және нақты дала жұмыстары болып табылады. Кейбір оқу орындары далалық зерттеулердің немесе тәжірибелік оқыту мүмкіндіктерінің жетіспеушілігіне тап болуы мүмкін, бұл оқыту сапасын төмендетеді [2].

Бұл мәселелерді шешу мемлекеттік органдардың, оқу орындарының және халықаралық серіктестердің кешенді көзқарасын талап етеді. Бұған білім беруді қаржыландыруды ұлғайту, мұғалімдердің біліктілігін арттыру, оқу бағдарламалары мен инфрақұрылымды жаңарту, практикалық оқу мен зерттеу мүмкіндіктерін кеңейту кіреді. Түркі мемлекеттерінің кәсіптік оқу орындарында географиялық білім беру мәселелерін қысқаша мәтін түрінде былайша сипаттауға болады. Түркі мемлекеттерінің кәсіптік және техникалық оқу орындарында географиялық білім беру проблемалары география және сабақтас пәндер бойынша білікті мамандарды дайындау үшін күрделі мәселе болып табылады. Қаржыландырудың жеткіліксіздігі, заманауи білім беру ресурстарына қолжетімділіктің шектелуі, білікті мұғалімдердің жетіспеушілігі және ескірген оқу бағдарламалары сапалы білім мен оқытуға кедергі келтіреді. Білімге, заманауи оқыту әдістеріне және инфрақұрылымды дамытуға неғұрлым мұқият көңіл бөлу және инвестициялау бұл мәселелерді еңсеруге және түркі мемлекеттерінде география саласындағы білімнің жоғары деңгейін қамтамасыз

етуге көмектеседі. Бұл мәтінді мәселеге назар аударуға және шешімдерді табуға бағытталған жарнама немесе жарияланым жасау үшін негіз ретінде пайдалануға болады. Түркі мемлекеттеріндегі кәсіптік оқу орындарында географиялық білім берудің қиындықтары практикалық тәжірибе мен далалық зерттеулер үшін шектеулі мүмкіндіктерді де қамтиды. Заманауи технологиялар мен жабдықтарға қолжетімділіктің болмауы студенттердің географияда табысты мансапқа қажетті практикалық дағдыларды алу мүмкіндігін шектейді.

Түркі мемлекеттерінің кәсіптік-техникалық оқу орындарында географиялық білім беру мәселелері де оқу бағдарламаларының заманауи талаптар мен еңбек нарығының талаптарына жеткіліксіз бейімделуімен байланысты. Жылдам өзгеретін технологиялар мен жаһандану түлектерден қазіргі оқу бағдарламаларымен қамтамасыз етілмейтін заманауи білім мен дағдыларды талап етеді. Икемді және инновациялық білім беру тәсілдерін дамыту, сондай-ақ оқытудың заманауи әдістерін енгізу білім беру ұйымдарына студенттерді заманауи әлемнің сын-қатерлеріне тиімдірек дайындауға және олардың еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға көмектеседі. Түркі мемлекеттерінің кәсіптік-техникалық оқу орындарында географиялық білім беру мәселелері де студенттердің белсенді оқу және зерттеу іс-әрекетіне жеткіліксіз қатысуымен байланысты. Кейбір жағдайларда білім беру бағдарламалары тым теориялық болуы мүмкін, бұл алынған білімді практикада қолдануды қиындатады. Ынталандыратын оқу құралдарының болмауы және сабақтардың төмен интерактивтілігі географияны оқуға деген қызығушылықтың төмендеуіне әкелуі мүмкін. Белсенді оқыту әдістерін, соның ішінде талқылауды, жобалық жұмысты, далалық зерттеулерді және заманауи білім беру технологияларын пайдалануды ынталандыру, насихаттау студенттерді қызықтыруға және олардың географияны оқуға деген ынтасын арттыруға көмектеседі [3].

Түркі мемлекеттерінің кәсіптік оқу орындарында географиялық білім беру мәселелерінің тағы бір аспектісі тұрақты даму саласындағы заманауи үрдістер мен міндеттерге жеткіліксіз көңіл бөлу болуы мүмкін. Климаттың өзгеруі және экологиялық проблемалардың өсуі жағдайында оқушылардың қоршаған ортаға және қоғамға әсерін ескере отырып, географиялық мәселелерді түсінуге және шешуге мүмкіндік беретін тиісті білім алу маңызды. Тұрақты дамуға және экологиялық географияға арналған оқу курстары мен бағдарламаларының болмауы, сондай-ақ осы саладағы ғылыми-зерттеу ресурстарының тапшылығы мамандарды шешуге жеткіліксіз дайындыққа әкелуі мүмкін.

Тағы бір маңызды мәселе – түркі мемлекеттерінің кәсіптік білім беретін оқу орындарында географиялық білім беруде пәнаралық байланыстың жоқтығы. География экономика, әлеуметтану, саясаттану және т.б. сияқты көптеген басқа білім салаларымен өзара байланысты. Бірақ кейде бұл оқу орындарының оқу бағдарламалары тым мамандандырылған болуы мүмкін, бұл география ғылымының басқа пәндерден оқшаулануына әкелуі мүмкін.

Студенттерге географияны кең ауқымды салалар мен ғылыми пәндер контекстінде оқу мүмкіндігін беру маңызды. Бұл оларға географиялық процестердің адам өмірі мен қоршаған ортаның әртүрлі аспектілеріне

байланысы мен әсерін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Пәнаралық бағдарламалар мен курстарды енгізу, әртүрлі кафедралар арасындағы ынтымақтастық және әртүрлі оқу салаларындағы мұғалімдердің тәжірибе алмасуы географиялық білім беруді студенттер үшін жан-жақты және қызықты етуге көмектеседі.

Қорыта келгенде, түркі мемлекеттерінің кәсіптік-техникалық оқу орындарында географиялық білім беру мәселелері география саласындағы білім беру жүйесі мен мамандарды дайындауға күрделі міндеттер қойып отыр. Заманауи білім беру ресурстарына қолжетімділіктің шектеулілігі, жеткіліксіз қаржыландыру, ескірген оқу бағдарламалары, білікті мұғалімдердің жетіспеушілігі және пәнаралық әдістеменің болмауы студенттердің тиімді оқуы мен дайындығына кедергі келтіруі мүмкін факторлар болып табылады. Дегенмен, оқу орындары мен өндіріс арасындағы ынтымақтастықты дамыту, оқытудың заманауи әдістерін енгізу, студенттерді оқу үдерісіне белсенді қатыстыру, тұрақты даму мен пәнаралық тәсілдерді оқу бағдарламаларына кіріктіру бұл мәселелерді еңсеруге көмектеседі. Дайындалған мамандар заманауи географиялық міндеттерді сәтті шешіп, қоғам мен қоршаған ортаның тұрақты дамуына үлес қоса алатындай географиялық білім беруді оқушылар үшін қолжетімді, өзекті және қызықты ету маңызды. Түркі мемлекеттерінің кәсіптік оқу орындарында географиялық білім беру мәселелерін шешу мемлекеттік органдардың, оқу орындарының, өнеркәсіптік кәсіпорындардың және халықаралық серіктестердің бірлескен күш-жігерін қажет ететінін атап өткен жөн. Білім беруді қаржыландыруды жақсартуға, оқу бағдарламалары мен оқыту әдістемесін жаңартуға, мұғалімдердің біліктілігін арттыруға, сондай-ақ тәжірибелік сабақтар мен ғылыми зерттеулерді өткізуге заманауи жағдайлар жасауға баса назар аудару қажет. Сыни ойлауды, аналитикалық дағдыларды және географиялық процестерді терең түсінуді дамытуға бағытталған инновациялық білім беру бағдарламаларын құру заманауи міндеттер мен мәселелерді шешуге дайын білікті мамандарды дайындауға көмектеседі. Ағымдағы үрдістер мен еңбек нарығының қажеттіліктеріне үнемі назар аудару, сондай-ақ оқу орындары мен кәсіпорындар арасындағы серіктестікті дамыту білім берудің заманауи индустрия мен экономика талаптарына сай болуын қамтамасыз етеді.

Бірлескен күш-жігер мен жүйелі өзгерістер арқылы ғана біз географиялық білім беру мәселелерін еңсеріп, осы маңызды білім саласының мамандарын сапалы дайындауды қамтамасыз ете аламыз. Бүгін біз өзгерістер табалдырығында тұрмыз және біздің жігеріміз осы прогрестің қозғалтқышы бола алады. Географиялық білім барлығы үшін тұрақтылық, инновациялар мен өркендеудің кілті болатын болашақты жасайды [4].

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Есназарова, Ұ.Ә., Темірбеков, А.Т. «Түркітілдес елдер географиясы» Оқу құралы. – Алматы, 2011. – 223
2. Даринский А.В. Методика преподавания географии. – 1966. – 390 Б.

3. <https://egemen.kz/article/183969-turki-alemi-geografiyasi-oqulyghy-dgobasy-talqylandy>
4. Бахтин, Ю. К. Географическое образование: история и современность / Ю. К. Бахтин, К. А. Соловьев. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2014. – № 21 (80). – С. 53-55.

ARAZ NEHRİNİN EKONOMİK ÖNEMİ VE EKOLOJİK SORUNLARI

Elnara Seyidova, Ali Gurbanov, Etigat Bektaş

Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Azərbaycan

ÖZET

Makalede Güney Kafkasya bölgesinin en önemli su kaynakları ve Hazar havzasına ait Araz Nehri havzasının fiziki coğrafya özellikleri, ekonomik önemi ve ekolojik sorunları ele alınmaktadır. Nehirdeki su dengesinin ve hidrolojik rejimin oluşmasında bölgenin fiziki-coğrafi özelliklerinin önemli rol oynadığı söyleniyor. Son zamanlarda nehir suyunun tarımda kullanılması nedeniyle nehirdeki su miktarı önemli ölçüde azalmıştır ve bu nedenle nehirdeki suyun düzenlenmesi oldukça karmaşık bir konudur.

Araz nehrinin suyundan dört devlet yararlanıyor. Aynı zamanda bu nehir de bölgedeki aynı devletler tarafından kirletilmektedir. Ermenistan'daki çok sayıda evsel ve endüstriyel tesis nehir kirliliğinde özel bir rol oynamaktadır. Suyun ekolojik dengesinin ihlali, başta Azerbaycan olmak üzere komşu ülkeler için bir takım sorunlar yaratmaktadır. Kirlenmiş su, akıntılar yoluyla kısa sürede tüm Hazar sularına yayılmaktadır. Bunun için bölge devletlerinin ve aynı zamanda Hazar havzası devletlerinin temsilcilerinin ortak izleme yapması, sonuçları analiz etmesi ve uygun tedbirleri alması gerekiyor.

Yukarıda sayılan tüm bu konuların düzenlenmesi tüm bölge devletlerinin sorunudur ve ortak çözüm gerektirmektedir.

Anahtar kelimeler: transit nehir, hidrolojik, ekolojik sorunlar, rezervuar, ekonomik önem

ECONOMIC IMPORTANCE AND ECOLOGICAL PROBLEMS OF THE ARAZ RIVER

ABSTRACT

The article discusses the physical geographical characteristics, economic importance, and ecological problems of the Araz River basin, one of the most important water sources in the South Caucasus region and belonging to the Caspian Sea basin. It is emphasized that the physical geographical characteristics of the area play a key role in the formation of the water balance and hydrological regime of the river. In recent years, there has been a significant decrease in the amount of water in the river due to its use for economic purposes, making the regulation of water in the river a very complex issue.

The water of the Araz River is utilized by four states. At the same time, this river is polluted by the same states in the region. Numerous residential and industrial facilities in Armenia play a significant role in the pollution of the river. The ecological imbalance of the water poses a number of problems for neighboring states, especially for

Azerbaijan. Polluted water spreads throughout the entire Caspian Sea basin through polluted water flows in a short period of time. For this reason, joint monitoring should be conducted by regional states and representatives of Caspian basin states, and appropriate measures should be taken based on the analysis of the results.

The regulation of all the issues mentioned above is a problem for all states in the region and requires a joint solution.

Keywords: transit river, hydrological, ecological problems, water reservoir, economic importance

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РЕКИ АРАЗ

АННОТАЦИЯ

Статья говорит о физических географических особенностях бассейна реки Араз, одного из важнейших водных источников Южного Кавказа и бассейна Каспийского моря, экономической значимости и экологических проблемах. Отмечается, что физические географические особенности региона играют ключевую роль в формировании водного баланса и гидрологического режима реки. В последние годы количество воды в реке значительно уменьшилось из-за использования ее в экономических целях, что делает регулирование воды в реке очень сложной проблемой.

Воду реки Араз используют четыре государства. В то же время, эта река загрязняется теми же государствами в регионе. В Армении множество жилых и промышленных объектов играют особую роль в загрязнении реки. Нарушение экологического баланса воды создает ряд проблем для соседних государств, особенно для Азербайджана. Загрязненные водные потоки быстро распространяются по всему акваториальному бассейну Каспийского моря. Для этого государства региона, а также представители государств бассейна Каспийского моря, должны проводить совместные мониторинги, после анализа результатов принимать соответствующие меры.

Регулирование всех вышеупомянутых проблем является проблемой для всех государств региона и требует совместного решения.

Ключевые слова: транзитная река, гидрология, экологические проблемы, водохранилище, экономическое значение

GİRİŞ

Havza alanı 101.900 km² olan Araz Nehri, Güney Kafkasya'nın ikinci büyük nehri olup uzunluğu 1.072 km'dir. Transit nehir olan nehrin Azerbaycan topraklarından geçen kısmı 580 km'dir. Araz Nehri, Nahçıvan MR topraklarında Türkiye Cumhuriyeti sınırı boyunca 17 km, İran İslam Cumhuriyeti sınırı boyunca ise 163 km akmaktadır.

Araz Nehri, kaynağını Kuzey Anadolu Platosu'nun Bingöl Dağı'ndan (2990m) alır ve Sabirabad yakınlarında deniz seviyesinin 11 m altında Kur'a katılır. Geçmişte Araz

Nehri doğrudan Hazar Denizi'ne akıyordu. Ancak kıyı deformasyonu sonucu nehir Kura Nehri ile birleşti. Araz Nehri, üst kısımlarında geniş bir tektonik eğim bölgesi boyunca doğuya akar. Buradaki nehrin genişliği 25-50 m'dir ve Horasan (Türkiye) şehri yakınlarında 100 m'yi aşmaktadır. Horasan'ın kuzeyinde derin bir kanyon benzeri boğazdan geçen Araz Nehri, Ermenistan sınırına ulaştığında Orta Aras çöküntüsüne girer. Burada, Türkiye'nin Sürmeli çöküntüsünde nehir yatağını yalnızca birkaç metre derinleştirmiştir.

Nahçıvançay ağzından kuzeydeki Nehram vadisine kadar Araz nehri 150 km'den fazla bir mesafe boyunca düz bir nehir olarak nitelendirilebilir. 1971 yılında Nehram kanyonuna girmeden önce nehir kapatılarak "Araz su kavşağı" rezervuarı oluşturuldu. Burada oluşturulan rezervuarın hacmi 1350 bin km³'tür.

Toplam beslenmesinin %46'sını oluşturan Türkiye'deki Bingöl dağlarında yüzeye çıkan çok sayıda kaynakla beslenir. Su seviyesi mayıs ayında maksimuma, ağustos ayında minimuma ulaşır. Batı Azerbaycan'dan Nahçıvan'da Batı Arpaçay, Sevçur, Zengiçay (Razdan), Vediçay, Doğu Arpaçay, Ordubadçay, Nahçıvançay, Gilançay ve Alınçay; Karabağ volkanik platosundaki Hekari, Okçuçay ve Barghushad Araza'ya akan başlıca nehirlerdir. İran topraklarından Zangemar, Goturchay, Karasu nehirleridir.

Araz Nehri'nin aktığı alanlar, özellikle Azerbaycan Cumhuriyeti'nde su kaynağının az olduğu bölgelerdir. Bu durum bölgenin doğal iklim koşulları ve orografik yapısıyla ilgilidir. Su talebini karşılamak için oluşturulan bir takım rezervuarlar ve sulama sistemleri, doğal peyzajların antropojenik dönüşümünü hızlandıran bir takım sorunlar yaratmaktadır. Aynı zamanda nehir üzerinde oluşan su kütleleri de ciddi çevre sorunlarına yol açmıştır. Nahçıvanın Azerbaycan'da en çok taşkın yaşanan bölge olduğundan bölgedeki nehirlerin taşıdığı malzeme miktarı da yüksektir. Bu nedenle bu nehirler her yıl Araza'ya büyük miktarda malzeme taşımaktadır.

Araz nehrinin orta yolu

Aynı zamanda sınıraşan devletler Araz'ın suyunu kullanıyor, bu nehir de o devletler tarafından kirletiliyor. Araz bölge için önemli bir ekonomik öneme sahiptir. Yalnızca "Araz suyu kavşağı" rezervuar bölgesinde İran İslam Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 400.000 hektara kadar tarım arazisi sulanmaktadır.

YÖNTEM

Makale yerli ve yabancı bilim adamlarının araştırmalarına, Ekoloji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın yıllık raporlarına, çeşitli harita ve uzay görüntülerinin analizine dayanmaktadır. Makalede karşılaştırma, gözlem ve karşılaştırmalı analiz yöntemleri kullanılmıştır.

ANALİZ VE TARTIŞMA

Araz Nehri ve kollarının oluşumunda iklimin istisnai rolü ve Sh.V.Mosidze, A.A.Madatzade, P.S.Mirzayev, S.Erinç, M.Golashan ve diğerlerinin yanı sıra çok sayıda araştırmacının çalışmaları yıllık sinoptik veriler, nehirlerin oluşumunda iklimin temel faktör olduğunu göstermektedir. İklim faktörlerinin birbirine bağımlılığı havzadaki hidrolojik koşulların oluşumunu etkilemektedir. Havzanın radyasyon rejimi esas olarak orografiye ve bulutluluğa bağlıdır. Radyasyon dengesi yılın mevsim ve dönemlerine bağlı olarak Arazboyu ovasında 44-45 kcal/cm², orta yaylalarda 35-40, yaylalarda ise 20 kcal/cm² maksimum değerdedir. . Bunun yüzde 50'si yaz aylarında düşüyor. Ova kesiminde yıllık ortalama güneşli saat sayısı maksimumdur (2600 saat) [1, 44-45 s.].

Araz Nehri'nin hidrolojik rejimini etkileyen birçok faktör vardır; bunların en önemlileri iklim faktörleri ve orografik faktörlerdir. Yılın farklı zamanlarında orografik koşullara bağlı olarak sekiz tip hava kütlesi bölgede oluşan atmosferik dolaşımı etkilemektedir. Arktik hava kütlesi, Büyük Kafkasya'nın batı ve doğu kanatlarından havzaya giriyor ve ciddi şekilde dönüşüyor. Araz havzasında hava hızla soğur, bulutluluk artar ve yağış meydana gelir. Güney ve güneybatıdan giren tropik hava kütleleri sırasıyla Erzurum, Kars, Gümrü, Nahçıvan ve Culfa havzasında, mutlak maksimumlar ise Türkiye, İran, Azerbaycan ve Ermenistan topraklarında görülmektedir [2, 6 s.].

Havzanın Anadolu bölgesindeki konumu, İran platosu ve Küçük Kafkas dağ sistemleri, üç büyük orografik birim, karmaşık rölyef koşulları ve coğrafi konumu, günlük, aylık ve yıllık sıcaklık koşullarının oluşmasına yol açmaktadır. Havzadaki mevsimler keskin farklılıklar gösterir. 1500 m'den yüksek bölgelerde kış dönemi keskin soğuma nedeniyle karasal soğuk hava ile karakterize edilir. 1000-2000m yükseklikte sıcaklık değişimi meydana gelir. Antisiklon rejiminde Kars-Gumru çöküntüsünde don olayları bazen -40°C'nin altına düşebilmektedir. Gümrü çöküntüsünde yer alan Şurabad'da zaman zaman -42°C, Ağrı'da -46°C, Nahçıvan'da ise -42°C kaydediliyor. Yılın soğuk dönemlerinde Göyçe gölü ve Araz baraj gölü civarında mezoiklim meydana gelir ve bölgenin iklimi giderek -42°C'ye kadar çıkar. Temmuz ayında hava sıcaklığı Alagöz'de +18°C, Culfa'da +43°C, İğdır'da +39°C'dir.

Havza büyük ve karmaşık orografik birimlerde yer aldığından yağışlar dengesiz dağılmıştır. En az yağış Aralık'tan (Türkiye) doğuya doğru 850-900 m yükseklikte

Arazboyu duanesinde görülür. En fazla yağış, nehir ağının daha yoğun olduğu 2000-2600 m rakımlarda görülür. Arazboy ve Sürmeli havzasında akarsu ağı bulunmamaktadır. Nehirlerin beslenmesinde kar örtüsü ve yeraltı suları önemli rol oynamaktadır. Alagöz'de +18°C, Culfa'da +43°C, Iğdır'da +39°C'dir.

Hava ve toprak nem koşulları çok farklıdır. Arazboi'de %10'un altında olup, Kars-Erzurum platosunda bile çok daha düşüktür.

Araz Nehri'nin üst havzası dağ kserofit bitkilerinden oluşmaktadır. Ön Asya Tipi'ne ait olan bu bitkiler 2000m, bazen de 2500m'ye kadar olan bölgelere dağılmıştır.

Araz Nehri üzerinde Bahramtepe, Mil-Mugan, Araz su kavşağı ve Hudafarin gibi hidrolojik tesisler inşa edildi. Kura-Araz ovasını sulamak için Aras nehrinden Baş Muğan, Baş Mil ve Azizbayov gibi kanallar inşa edildi. İran topraklarında aynı miktarda suyu salabilecek hidroteknik tesisler kuruldu.

Transit nehirlere ilişkin uluslararası anlaşmalar uyarınca Araz Nehri üzerinde çok sayıda ortak hidroteknik tesis oluşturulmuştur. Bunlardan "Araz su kavşağı" rezervuarı İran İslam Cumhuriyeti ile birlikte 1971 yılında işletmeye alınmıştır. Araz rezervuarının toplam su kapasitesi 1350 milyon m³, faydalı hacmi ise 1150 milyon m³'tür. Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın 400.000 hektar sulanan arazisine su sağlandı. Araz Su Santrali toplam 44 MW kapasiteye sahiptir. İran İslam Cumhuriyeti topraklarında 2, Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında 2 olmak üzere 4 türbin kuruldu. Bu rezervuarın oluşturulmasındaki ana amaçlardan biri Araz nehri rezervuarının alt kısımlarında bulunan nehirdeki suyun düzenlenmesiydi.

2000'li yıllarda yeni İran İslam Cumhuriyeti ile yapılan anlaşma kapsamında Hudafarin köprüsü bölgesinde yeni bir rezervuar devreye alındı. Bu barajın yapılmasındaki asıl amaç Araz Nehri'nin akışını düzenlemek ve her iki vadinin ovalık kısımlarındaki tarım alanlarını genişletmektir. Hudafer rezervuarının faaliyete geçmesinin ardından Araz rezervuarı, aşağı kesimlerdeki nehrin akışını düzenleme görevini üstlenerek yoğun yağışlarda sel sularının toplanmasını mümkün kıldı. Rezervuarın en olumlu özelliklerinden biri de radyoaktif atıkları toplayarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Arazboyu bölgesini radyoaktif maddelerin etkilerinden korumasıdır [3, 200 s.].

1959 yılında işletmeye açılan Bahramtepe su kavşağının amacı, Mugan-Mil ovasında 157 bin hektar arazinin sulanması için gerekli olan dereden suyun alınmasıdır. Hidrobağlantı 2500 m³/sn sel suyunu serbest bırakacak şekilde tasarlanmıştır. Nehirden su alma yoluyla alınan su Baş-Mugan (65m³/sn), Azizbeyov (63 m³/sn) ve Rasul kemeri (16m³/sn) kanallarına verilmektedir.

Mil-Mugan hidrokavşağının inşa edilme amacı, Aras Nehri'nin düzenlenmiş akışından Azerbaycan ve İran İslam Cumhuriyetleri topraklarında 200.000 hektarlık sulanan araziye su sağlamaktır. Bütün bunlar Araz Nehri'nin bölgenin ekonomik kalkınmasında önemli bir rol oynadığını gösteriyor.

Ayrıca 1977 yılında işletmeye alınan Arpaçay Rezervuarı, Nahçıvan MR topraklarında onun ana sol kollarından biri olan Arpaçay üzerine inşa edilmiş olup, Şerur, Kangarlı ve Sadarak bölgelerinde 20.000 hektardan fazla tarım arazisinin sulanmasında kullanılmaktadır. sağ ve sol sahil kanalları aracılığıyla su dağıtım tesisleri.

2014 yılında Arpaçay'ın hidroelektrik rezervi değerlendirilerek Arpaçay-1 (20,5 MW) ve Arpaçay-2 (1,4 MW) HES-I devreye alındı. 150 milyon metreküp kapasiteli Arpaçay Rezervuarı, özerk cumhuriyetimizin doğasına ve ekolojisine olumlu etki yapmanın yanı sıra, tarımın gelişmesine ve ekonomimizin gelişmesine de katkıda bulunuyor. Ayrıca Araz kolları üzerinde Babek, Şahbuz ve Culfa bölgelerinde onbinlerce hektar tarım arazisinin sulanması ve sulanan alanların su temininin iyileştirilmesi amacıyla ekonomik açıdan önemli birçok rezervuar inşa edilmiş ve kullanıma açılmıştır.

Bütün bunlara rağmen Araz'da ev suyunun düzenlenmesi oldukça karmaşık bir konudur. Öncelikle şunu belirtelim ki, Araz Nehri sınıraşan bir nehir olduğundan, bir takım sorunların çözümü sadece Azerbaycan Cumhuriyeti'nin değil, nehir havzasında yer alan tüm bölge ülkelerinin sorunudur. Bu sorunların uluslararası düzeyde kabul edilen anlaşmalar ve sözleşmeler çerçevesinde çözülmesi gerekmektedir. Örneğin 1981 yılında Ermenistan Cumhuriyeti topraklarında hacim 24 milyonda. m³'lük geçiş rezervuarı devreye alındı. İnşaatıyla eş zamanlı olarak 280 milyon. m³ su (nehirin yıllık akışının %40'ı) göle deşarj edilmektedir. Bunun sonucunda Şarur Ovası sulama sistemlerinin ana su kaynağı olan Arpaçay rezervuarının suyla doldurulması mümkün değildir.

Ayrıca Barghushad (Vorotan) nehri üzerine inşa edilmiş olup 3,4 milyon hacme sahiptir. m³, Goyce'ye Angekhakot rezervuarından aynı tünelden su sağlanmaktadır. Ermenistan uluslararası anlaşmaları ihlal ederek Arpaçay ve Bargushad nehirlerinin büyük bir kısmını Goycha Gölü'ne boşaltıyor. Hedef Razdan kaskadında faaliyet göstererek toplam 550 bin kW kapasiteye sahip olmak. hidroelektrik santrallerine ve 10 bin hektar sulanan araziye su sağlamak.

Şu anda Araz Nehri'nin ekolojik durumu, kirlilik bir takım ciddi ekolojik sonuçlar yaratmaktadır. Araz Nehri, İran ve Türkiye Cumhuriyetleri topraklarında dağlık bir alandan geçmesi nedeniyle fazla kirliliğe maruz kalmamaktadır. Ancak Ermenistan, bölge ülkelerine hem içme suyu hem de sulama kaynağı görevi gören Araz Nehri'ne karşı yıllardır ciddi çevre sorunları yaratıyor. Komşularımızın topraklarından geçen bazı nehirler bizim topraklarımızdan geçerek Hazar Denizi'ne dökülüyor. Ne yazık ki, bu komplikasyonlar cumhuriyetimizin topraklarında daha belirgindir.

Kura ile kıyaslandığında Araz Nehri'ndeki gergin ekolojik durum daha tehlikeli. Araz Nehri, Gümrü'den başlayıp Nahçıvan MR ile sınır bölgesine kadar uzanan güzergahı boyunca Ermenistan'ın 10'dan fazla sanayi şehriden evsel ve endüstriyel kanalizasyon almaktadır. Aynı zamanda Ermenistan topraklarından Araza'ya katılan Gederçay, Vorotan, Akhuryan nehirleri zehirli maddeler açısından son derece zengindir. Sularında neredeyse hiç oksijen yok, asitlik göstergesi pH 2,4'e düşüyor, mikroflora 180-200 kat azalıyor, nehir kıyılarındaki bitki örtüsü de yok oluyor. Endüstriyel kökenli kanalizasyon sularının artırılmadan doğrudan nehre atılması nedeniyle Ermenistan ile Nahçıvan arasında MR (Sadarak ve Sürenavan köyü), fenoller, ağır metal tuzları (bakır, mlibden vb.), nitrojen-fosfor Araz suyunda petrol kökenli tuzlar, klorürler, hidrokarbonlar normalden yüksektir.

Araz Nehri'nin sol kolu Zengi (Razdan), su kirliliği açısından Ermenistan'da ilk sırada yer alıyor. Razdan, Gurensavan, Abovyan, Erivan şehirlerinin sanayi işletmelerinin atık suları ve nehir kıyısındaki diğer yerleşim yerlerinin evsel atıkları bu nehre atılıyor.

1980'li yıllarda Razdan'a deşarj edilen yıllık ortalama kanalizasyon miktarı 210 milyon m³ idi [4, 146 s.]. Yaz aylarında Araz'da su seviyesi düştüğünde Razdan'ın atık su tüketimi azalmıyor. Bunun sonucunda 'Araz su kavşağı' rezervuarında çok tehlikeli bir durum ortaya çıkıyor. Sıcak havalarda suyun antropojenik ötrofikasyonu meydana gelir, bu da suyun bozulmasına neden olur ve canlı dünyasının kitlesel yok olmasına yol açar. Metsamor, nükleer santralden salınan radyoaktif maddelerle doğrudan veya dolaylı olarak kirleniyor. Bu nedenle N.S. Bababeyli yaptığı araştırmada su deposundaki kirlilik derecesine göre beş ekolojik bölgeyi ayırmıştır [5, 246 s.]. Araz Göleti ova bölgesinde yer aldığından filtre görevi görmektedir.

Geçiş dönemi veya nispeten kirli bölge (havadan görüntü)

Bölgeyi en çok kirleten nehirlerden biri Okçuçay'dır. Mehri, Gajaran, Gafan ve Daştekert madenlerinden (metal rafinasyonu) kaynaklanan yüzbinlerce ton katı ekşi su, ağır metal tuzları ve diğer atıklar Okçuçay'ı aşırı derecede kirletmektedir. Farklı zamanlarda sudaki bakır miktarı BHK'den 25-50 kat daha yüksekti ve fenol miktarı düzenli olarak normdan 6-15 kat daha yüksekti. Okçuçay'da sürekli olarak alüminyum, çinko, manganez, titanyum ve bizmut kirletici elementler bulunmaktadır.

Ermenistan nükleer santralının türbinlerinin soğutma sistemi doğrudan Araz Nehri'ne bağlıdır. Araz'a günde 12.000-16.000 m³ atık su deşarj edilmektedir ve bunun Araz ve kolları için gelecekte felakete yol açması kuvvetle muhtemeldir.

SONUÇ

Bölgenin sınır aşan nehri olan Araz Nehri, çevre devletlerin tarım sisteminin oluşumunda önemli rol oynamaktadır. Nehir boyunca hem sağ yakada hem de sol yakada tarımsal altyapının gelişmesinde büyük etkisi vardır. Kıyı kesiminde hem tarımın hem de sanayinin gelişmesi Araz nehri sistemiyle ilişkilidir. Araz Nehri'nin

bir geçiş nehri olduğunu ve bölgesel kullanımının uluslararası anlaşmalar çerçevesinde yapılması gerektiğini dikkate alırsak, hem bölge devletlerinin hem de uluslararası kuruluşların bu nehrin ekolojik durumunu izlemesi gerekmektedir. Periyodik çevre izlemeleri yapılmalı ve kontrol güçlendirilmelidir. Bütün bunlar nehirdeki suyun hacmindeki ve kalitesindeki değişimin kontrol edilmesi gerektiğini gösteriyor. Nehrin temel sorunları, suyunun uluslararası normlara aykırı olarak yasa dışı kullanımınıdır.

Araz Nehri'nin temel çevre sorunları, Medsamor nükleer santralının nehre boşaltılan radyoaktif atıklarının yanı sıra, başta Ermenistan Cumhuriyeti topraklarında olmak üzere bölgedeki 26'ya kadar madencilik endüstrisi ve cevher arıtma tesisinin atıklarıdır. Ayrıca çevrede bulunan yerleşim yerlerinin kanalizasyon suları da arıtma tesislerinde temizlenip nötralize edilmeden nehre deşarj edilmektedir. Nehirde ortaya çıkan çevre sorunları Kura Nehri ve Hazar Denizi'ni doğrudan ve dolaylı olarak etkilemektedir. Dolayısıyla burada ortaya çıkan ekolojik sorunun sadece bölge devletlerinin değil, Hazar'a kıyısı olan devletlerin de sorunu olması gerekir. Bu çevre sorununun bölge devletleri tarafından ortaklaşa çözülmesi ve uluslararası kuruluşların gündemine getirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

1. S. Babayev. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Coğrafyası. Bakü, Elm-1999, 226 sayfa.
2. N. Bababeyli. Coğrafya bilimleri adayı için sunulan tezin "Araz nehri sisteminin üst kısmının ekolojik koşulları" özeti. Bakü-2004, 30 sayfa.
3. N. Bababeyli, İ. Fateh. Araz nehri sisteminin üst kısmının ekocoğrafik koşulları. Nahçıvan-2009, 212.
4. G. Memmedov, M. Halilov. Ekoloji ve çevre. Bakü-Elm-2004, 503 s.
5. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin fiziki coğrafyası. Cilt I, Nahçıvan-2017, 453 sayfa.

ҚАЗАҚСТАНДА ГЕОГРАФИЯ ПӘНІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР (ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА)

Исабаева С.

Докторант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

<https://orcid.org/0000-0003-3141-4380>

Есназарова Ұ.Ә

п.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

<https://orcid.org/0000-0003-1548-5568>

АНДАТПА

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы бүгінгі таңда өткір тұрған мәселелері қарастырылып, кемшіліктеріне шолу жасалды. Жетісу облысы мысалында мектептерде қызмет ететін география пәні мұғалімдерінің инновациялық педагогикалық қызметін қалыптастырудағы іс-әрекеттері мен мәселелері қаралды. Білім беру мекемелерінің жабдықталу динамикасы зерттеліп, ұлттық жобада қарастырылған алдағы уақытта білім сапасын арттыру жоспарлары қарастырылып, жеке тұжырым жасалды. Сондай-ақ, географияны оқытуда кітаптардың мәселесі қозғалып, география пәнін құнсыздандандыру – білім беру стратегиясының іргетасына соққы болатыны айтылды.

Кілтті сөздер: Инновация, педагогикалық қызмет, білім беру стратегиясы, АКТ құралдары, интернет, кітап мазмұны.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда білім беруді жаңғырту жағдайында мұғалімдердің инновациялық педагогикалық қызметін қалыптастыру сапалы білім беру үрдісінде тікелей тасымалдаушы ретіндегі рөлі артып келеді. Оқыту технологияларының алуан түрлілігі: дидактикалық, компьютерлік, проблемалық оқыту, модульдік және басқа түрлері енгізілген күнде де – оқытудың жетекші функцияларын жүзеге асыру тікелей мұғалімге байланысты болады. Ал, заманауи технологияларды пайдалана отыра білім беру – мұғалімдерден арнайы педагогикалық дайындықты талап етеді, себебі мұғалімнің кәсіби қызметінде тек арнайы немесе пәндік білім ғана емес, сонымен қатар педагогика мен психология, оқыту және тәрбиелеу технологиялары саласындағы заманауи технологияларды қолдана білім беруі де маңызды тұс болып табылып отыр. Педагогикалық инновацияларды қабылдау және іске асыруға дайындық осы негізде қалыптасады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) дамыту және кеңінен қолдану – мемлекеттің бүгінгі әлемдегі бәсекеге қабілеттілігінің жүйе құраушы

факторларының маңызды бөлігі болып отыр. Заманауи технология процестерді анықтай отырып, кез-келген мемлекет қызметінің саяси, экономикалық, әлеуметтік аспектілеріне, экономика мен қоғамдық қатынастардың жаһандануына зор ықпалын тигізуде. Әлемдік тәжірибеде білім беруде ақпараттық-телекоммуникациялық технологияларды, оқу бағдарламаларына оң әсерін беретін қолданыстағы бағдарламалар мен жобаларды толыққанды пайдалану – білімді шәкірттердің қалыптасуына тікелей ықпал ететін фактор болып отырғаны қоғамға мәлім.

"Инновация" түсінігі тұңғыш XIX ғасырда мәдениеттанушылардың зерттеулерінде байқалып, бір мәдениеттің кейбір элементтерін екіншісі мәдениеттің басқа саласына енгізуді білдірді. XX ғасырдың басында білімнің жаңа саласы – инновациялар туралы ғылым қалыптасып, оның аясында материалдық өндіріс саласындағы техникалық инновациялардың заңдылықтары зерттеле бастады. Педагогикадағы инновациялық процестер батыста 50-ші жылдардың аяғынан бастап ғалымдардың арнайы зерттеу бағытына айналды. Сонымен, саралап қарасақ, инновациялық мәселелерді талдау Роджерс Э., Барер М., Браун в., Павитт к., Уокер В. және т. б. сияқты шетелдік авторлардың зерттеулерінде маңызды орын алғанын аңғаруға болады. Келесі елдерде инновациялық процестер XX ғасырдың 60-80 жылдарында кеңінен тарала бастады. Суретшілер мен музыканттар (Б.М. Неменский, д. Б. Кабалевский), философтар (В. С. Библер, г. С. Батищев), әдебиетшілер мен математиктер (Е. Н. Ильин, п. м. Ердниев және т. б.) әзірлеген бағдарламалар жаңа идеялардың ену арнасы болды, мәдениет пен әлеуметтік шындықтың талаптары оқу және тәрбие бағдарламаларының мазмұнын қазіргі заманның ауқымымен салыстыра отырып қайта қарастыруға мәжбүр еткен. Осыған байланысты зерттеулер барысында "инновация", "инноватика", "инновациялық процесс", "Инновациялық қызмет" және т. б. сияқты ұғымдарды түсіну қажеттілігі анықталады.

Инновация – бұл инновацияны апробациялау үрдісі, содан кейін инновацияның өзін де, оны енгізу тәсілдерін де нақтылау. Көптеген мамандар "инновациялық процесс" ұғымын жеке санатқа бөлгеніне қарамастан, оның анықтамаларының көпшілігі "инновациялық қызмет" ұғымының мазмұнына теңестіреді. Атап айтқанда, В.М. Степанов, О. А. Лапина, а. п. Макаровская инновациялық процесс деп инновацияларды құру, игеру, пайдалану және тарату жөніндегі кешенді қызмет деп түсіндіреді. [1].

Біздің еліміздегі мектеп тәжірибесінің қазіргі жағдайы инновациялық технологияларды белсенді енгізумен тікелей байланысты. Бұл қоғамның экономикалық, саяси және әлеуметтік салалардағы ілгерілеуін қамтамасыз ете алатын өзгерістерге деген қажеттілігінің артуына байланысты. Мектептегі білім беру процесінің барлық қабаттарына енетін инновациялар өскелең ұрпақтың физикалық, шығармашылық, интеллектуалдық және әлеуметтік мүмкіндіктерін дамудың жоғары деңгейіне көтеруге бағытталған. Білім беруді жаңғырту бағдарламасы заманауи мектептік оқытуды дамытудың магистральдық жолы педагогикалық практикадағы инновациялық өзгерістер жолы болады деп пайымдайды. Оның оқушыларының жетістіктері, мектептегі

жаңалықтардың сәттілігі мұғалімнің жеке және кәсіби дағдыларының деңгейіне байланысты. Тиісінше, жеке және кәсіби тұрғыдан мұғалімнің жұмысына жоғары талаптар қойылады.

Орта білім беру мекемелерінде география мұғалімдерінің инновациялық педагогикалық қызметін қалыптастыру бірнеше себептерге байланысты маңызды. Біріншіден, бұл мұғалімдерге тез өзгеретін әлемге бейімделуге және тиімді білім алуға ықпал ететін жаңа оқыту әдістерін енгізуге көмектеседі. Екіншіден, бұл оқушылардың мотивациясын арттыруға және оқу нәтижелерін жақсартуға ықпал етеді. Сонымен, география мұғалімдерінің инновациялық қызметін дамыту жалпы білім беру жүйесінің дамуына және оқушыларды заманауи сын-қатерлер мен мүмкіндіктерге дайындауға ықпал етеді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Білім беру сапасын арттырудың қазіргі жағдайындағы педагогикалық қызметтің инновациялық бағытын қалыптастырудың қажеттілігі бірқатар жағдайлармен анықталады: біріншіден, болып жатқан қарқынды құбылмалы өзгерістер білім беру жүйесін, педагогикалық үрдістің әдіснамасы мен технологиясын түбегейлі жаңартуды қажет етті, ал мұғалімдердің инновациялық қызметінің өзі білім беру саясатын жаңарту құралы болып табылды; екіншіден, білім беруді ізгілендіруді күшейту, оқу пәндерінің көлемінің, құрамының үздіксіз өзгеруі, жаңа оқу пәндерін енгізу жаңа ұйымдастырушылық формаларды, оқыту технологияларын үнемі іздеуді талап етеді, ал білім беру ортасындағы педагогика ғылымының рөлі мен беделі едәуір артады; үшіншіден, педагогтардың педагогикалық инновацияларды қолдану фактісіне қатынасы өзгереді; қазір бұл барған сайын селективті зерттеу сипатына ие болуда. Сондықтан білім беру жүйесіндегі маңызды бағыт мұғалімдер енгізген инновацияларды талдау және бағалау, оларды сәтті әзірлеу және қолдану үшін барлық жағдайды мүмкіндігінше ұйымдастыру, және ондағы мәселелерді оңтайлы шешу болып табылады.

Формализмді, авторитарлықты жеңуге тырысу, оқушының жеке басына бет бұру, оның шығармашылық әлеуетін ашуға жағдай іздеуге тікелей оқытудың инновациялық тәсілі жетелемек. Инновациялық оқыту оқушылардың эмоционалдық саласын жандандыруға негізделген, барлық оқушыларды табыстың әрбір деңгейі үшін ең жоғары деңгейде таным процесіне қосуға және оқу қызметін шығармашылық деңгейге ауыстыруға мүмкіндік береді. Инновациялық оқыту оқушының педагогикалық іс-әрекеті мен танымдық іс-әрекетінің сипатын өзгертеді, өйткені оқу процесінің мақсаттары өзгеріп, білім алушы оқу іс-әрекетінің белсенді субъектісіне айналады. Инновациялық оқыту – бұл барлық жаңа, прогрессивті, білім беру процесінің барлық қатысушылары үшін құндылықты біріктіретін оқыту. Бұл оқытудың жаңа деңгейі, тұлғаға бағытталған оқытудың өзіндік сатысы, онда жаңа әдістер, әдістер мен технологиялар қолданылатын дәстүрлі емес сабақтар өздерінің ең жақсы көрінісін тауып қана қоймайды. Инновациялық оқыту – бұл оқыту әдістемесін жақсы білетін, оқу процесіне ең жақсысын енгізе алатын, оқу процесіне

шығармашылықпен қарайтын және өзін-өзі белсенді түрде тәрбиелейтін мұғалімнің кәсіби шеберлігінің жаңа деңгейі [2].

Инновациялық оқыту жағдайында мұғалім: жаңа мазмұн, оқытудың жаңа әдістемесін енгізу, әзірленген тұжырымдама негізінде эксперименттік-зерттеу жұмыстарын жүргізу және т.б. жаңашылдықтарды жүзеге асырады, сол себепті де орта білім беру мекемелерінде кабинеттердің материалдық жабдықталуы, компьютерлік класстардың оқушылар санына сәйкес жеткілікті болуы және ғаламтор желісіне қосылу көздері толыққанды қамтасыз етілуі басты талап болып анықталады.

Алайда, ҚР Білім беру саласында бірқатар шешілмеген мәселелер қалып отыр. Ең өткір тұрғаны – оқушы орындарының жетіспеушілігі. Ұлттық Статистика Бюросы, Қазақстан Республикасы Стратегиялық Жоспарлау және Реформалар Агенттігінің статистикасына сәйкес еліміздегі жалпы орта білім беру мекемелерінің саны алдыңғы он жылдыққа қарағанда ауысқанын және білім алушылардың саны жыл өте артып келе жатқанын көр аламыз [3].

Сурет-1 2000-2023 жылдар аралығындағы еліміздегі жалпы орта білім беру мекемелерінің көрсеткіші

Қазір мектептердің басым бөлігі оқушыларды екі ауысымда оқытады, мұндай мектептердің саны жылдан жылға артып келеді. Мәселен, 2021/2022 оқу жылында елде осындай 5,2 мың мектеп, 2020/2021 оқу жылында – 5,1 мың, ал бес жыл бұрын, 2017/2018 оқу жылында – 4,9 мың екі ауысымды мектеп жұмыс істеді. (сурет-1)

Сурет-1 2017-2022 жылдар аралығындағы 2 ауысымды мектептер динамикасы

Ұлттық баяндама жағдайы мен дамуы туралы білім беру жүйелері Қазақстан Республикасының 2019 жылдың қорытындысы бойынша Алматы облысы (Жетісу облысы, Алматы облысы болып бөлінгенге дейінгі*) бойынша мектептерді мектептерді жаңа модификация (химия, биология, физика, лингафон мультимедиялық кабинеттер) қоса алғанда оқу кабинеттерімен қамтамасыз ету динамикасы 2016 жылы – 74,9%, 2017 жылы – 74,3%, 2018 жылы – 74,2%, 2018 жылы 74% көрсеткішін беріп отыр. 2019 жылы сатып алынған компьютерлер саны Алматы облысы бойынша* 4144 (10,8%)-ды құрап отыр [5].

Алайда, Жетісу облысы, Алматы облысы болып бөлінгеннен кейін Жетісу облысының экономикалық жағдайы, соның ішінде онсыз да ақсап тұрған білім саласы абдырап қала бермек.

Жетісуда білім сапасы неге төмен? Деген сұраққа жауап іздеп келе келесідей ақпараттарды анықтадық:

Сала мамандары білікті кадрдың аздығын алға тартса, қарапайым халық ұстаздардың деңгейіне күмәнмен қарап отыр. Жә, жаңа өңір, жұмыс оңалады дейміз-ау, әйткенмен жемқорлықтың ордасына айналған саланың ел ішінде қадірі кетіп бара жатқаны халыққа мәлім. Мәселен, облыстағы мектептердің дені заман талабына сай емес. Тіпті интернетсіз отырған ауылдар да бар.

Сала мамандары «өңірдегі білім беру мекемелерінің 82,9 пайызы ауылда орналасқандықтан білім деңгейі төмен болып отыр» деген уәж айтады. Жалпы, өңірде 339 білім беру мекемесі бар. Оның 281-і елді мекендерде орналасқан, тіпті арасында 150 шағын жинақты мектеп те бар. Облыс бойынша білім сапасы 64,6 пайызды құрайды. Ал қала мектептеріндегі білім көрсеткіші – 65,2, ауылда – 63,7 пайыз, айырмашылық бар болғаны 1,5 пайыз. Оның үстіне қалада бар-жоғы 58 білім шаңырағы бар.

Соның ішінде ауыз-екі сауалнаманы әңгіме форматында жүргізе келе Жетісу облысы өңірінде 70%-ы сәйкесті түрде оқу кабинеттерімен, компьютерлік класстармен және интернет желісіне қолжетімді дәрежемен қамтылмағанын білдік. [6].

Білім беру сапасының көрсеткішінің құрамдас бөлігі географияны оқытудағы білім сапасы құрайтыны түсінікті жәйт. Мектептерде географияны оқытуда өткір тұрған келесі 3 мәселе бар:

1. Мектептердің толыққанды қажетті материалдармен, оқу кабинеттерімен, компьютерлік класстармен, интернетпен жабдықталмауы;

2. Кітаптардың мазмұны, оның ішінде:

- Оқушылардың жас ерекшеліктері ескерілмей, күрделі тілде жазылуы;
- Ауқымды тақырыпқа 45-90 мин бөлінуі;
- Параграфтардың үлкендігі.

3. Оқушылардың пәнге қызығушылығының төмендігі.

География пәні мұғалімі ретінде айтарым, әкімшілік талапқа сай география пәні мұғалімдерін мерзімді түрде біліктілікті арттыру курстарына жіберіп отырады. Алайда, курста алатын теориялық және курс барысында қолданылатын практикалық тәсілдердің тиімділігі мен тәжірибенің маңыздылығын география пәні мұғалімдері ғана түсініп отыр.

Географияны тиімді оқытуды көздеп сабақ өткізуге келгенде, мұғалімдер ең алдымен АКТ құралдарының тапшылығына тап болады. Кабинеттерде маңызды құрал интербелсенді тақтаның болмауы. Жарайды, интербелсенді тақтасыз да қызықты өткіземіз деп, түрлі-түсті форматта үлестірмелі материалдарды дайындап, тиімді әдістермен сабақ өткізуге кіріскенде кітап мазмұны бойынша құрылған күнтізбелік-тақырыптық жоспарға сәйкес сабақ тақырыптарын түсіндіруде тағы бірқатар мәселелер туындайды: кітап ауыр тілде жазылған – ол бір, екіншіден, ауқымды тақырыпты сыныптағы әртүрлі деңгейдегі қабілеттері бар оқушыларға қамтып бөлінген 1-2 сағат ішінде түсіндіру мүмкін емес. Бұл дегеніміз, кітапты шала оқып, сапасыз білімге алып келмек. Ал, интербелсенді тақталары бар сыныптарда сабақты жүргізу барысында оқушылардың ұялы телефонға, ойындарға тәуелді болып қалғандары өз кезегінде көрінісін береді.

Жетісу облысын былай қойғанда, жалпы елімізде білім мекемелерін (НЗМ есепке алмағанда) оқу кабинеті, компьютерлік класстар, интернетпен сәйкес дәрежеде қамтылмаған өткір тұсына да түсіністікпен қарап сабақты барынша өткізуге келгенде 8-9 сыныптарда географияны оқытудағы Қазақстанның географиясы (физикалық және экономикалық география) курстарын оқыту мәселесі де қисайып былай тұр.

Сол географияны оқытудағы мәселелерді конференцияларда, форумдарда үнемі көтеріп, талқыға салып жүретін еліміздің бірқатар педагог, профессорлары бар. Соның ішінде 30 жылдық тарихы бар мектеп – География Республикалық Атаулы мектебінің жетекшісі Ұ.Ә.Есназарова профессор.

Мәселен, 2020 жылы 5 қараша күні онлайн форматта «Жалпы білім беретін мектептерде география пәнін оқытудағы өзекті мәселелер» тақырыбында өткен республикалық ғылыми-әдістемелік семинарда Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің география, туризм және су ресурстары кафедрасы мен

«Географиядан Ұ.Ә.Есназарованың Республикалық атаулы мектебі» және Қазақстанның ЖОО географ-ғалымдары мен педагогтері бірлесіп бірнеше «Жаңартылған білім бағдарламасы жағдайында «Қазақстан географиясы» пәнін оқыту мәселесі» тақырыбы бойынша республикалық ғылыми-әдістемелік семинар өткізу барысында, «География» пәні өте ертеден дүние жүзінің барлық мемлекеттерінде міндетті түрде оқытылып келе жатқан оқу пәні және ғасырлар бойы географияны оқытудың қалыптасқан жүйесі бар екенін ескеріп, ондағы 6-сыныптағы «Физикалық география» курсына оқушылар адамзат өмір сүріп жатқан Жер ғаламшары және оның географиялық қабықтары (литосфера, атмосфера, гидросфера, биосфера) туралы білім алатынын, 7-сыныпта «Мұхиттар мен материктер географиясы» оқытылып келді. «Материктер мен мұхиттар географиясы» курсынан оқушылар Дүниежүзілік мұхит, оның бөліктері мен жеке материктердің әрқайсысына өзіне тән табиғат ерекшеліктері, халқы мен елдері, оларды зерттеген саяхатшылар мен зерттеушілері туралы толық мәлімет берілетінін, педагогикадағы «жеңілден қиынға» дидактикалық ұстанымына сәйкес, материктерді оқыту Жер ғаламшарының моделі ретінде қарастырылатын Африкадан басталып, одан кейін Аустралия, Антарктида, Оңтүстік Америка, Солтүстік Америка және Еуразия оқытылып келгенін, материктердегі аймақтар мен елдерге қатысты материалдарды оқытып болған соң 8 сыныптарда Қазақстан Республикасының географиясына қатысты сұрақтары қарастырылатынын, оқушылар Жер ғаламшарындағы мұхиттар мен материктер туралы оқып білім алып, картамен ойша шет елдерге саяхат жасап оқытын өте қызық, ғылыми негізде жүйеленген курстар оқытылатынын ескеріп, «Жаңартылған» деген мәртебелі оқыту бағдарламада География ғылымдарында қалыптасқан география пәнін оқытудың ғылыми жүйесі біржола бұзылғанын ашық алаңда талқыға салды. Жаңа мазмұнды бағдарламада жіберілген қателіктер қарастырылмағаны үлкен кемшілік және саяси қателік, «жаңарту» дегенді ұғым бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі білім беру жүйесінің тамырына балта шабу емес, қайта жақсы жағын алып, оны әрі қарай дамыту деп түсіну керек болған екендеріне пікір білдірді.

Шынында, дүние жүзіндегі мемлекеттер өздерінің тәуелсіз екенін көрсету үшін өз мемлекеттерінің географиясын жеке пән ретінде толыққанды оқытады. Бұрынғы КСРО-ның құрамынан бөлініп шығып егемен мемлекет болған республикалардың барлығы (Ресей, Беларусь, Украина, Әзербайжан, Өзбекстан, Қырғызстан және т.б.) өз елдерінің географиясын жеке пән ретінде екі оқу жылында оқытып келеді. Қазақстан Республикасының бір ғана әкімшілік ауданының жер аумағындай болатын Израиль мемлекеті өз елінің географиясын екі бөліп, бір жыл бойы «Израильдің физикалық географиясы» (табиғатын), кейін барып келесі жылы «Израильдің экономикалық және әлеуметтік географиясын» оқытатыны туралы да талқы өтті.

Профессор Ұлжалғас Әмзеқызының географияны оқытуда енгізу керек өзгерістерді, географияны оқытудағы принциптерді қайта қарауды өтініп, шырылдап Білім және ғылым министріне де ашық хат жолдаған, ол хатта Жалпы білім беретін оқу орындарында: орта мектеп, гимназия, колледж, жоғары оқу орындарында оқытылатын «География» оқу пәні – жастарға

ұлтжандылық, патриоттық және интернационалдық тәрбие беруді жүзеге асыруда үлкен мүмкіндіктері бар маңызды оқу пәндерінің бірі екенін жазды. [8]

Алдымен, білім мекемелерін білім беру бағдарламасына сәйкес кітаппен жабдықтауда баспаға ұсынылып, шығарылған география кітаптарының мазмұнын қайта қарау маңызды болып отыр, себебі география пәні мектеп оқушыларына идеялық-саяси тәрбие беруде үлкен мүмкіндіктер ашады. [7]

10 сыныпта жаратылыстану-математикалық және қоғамдық-гуманитарлық бағыт деп бөлгенде қоғамдық-гуманитарлық бағытқа 1 сағат, жаратылыстану-математикалық бағытқа керегі шамалы 2 сағатты бөлгенді қозғасақ, мақаламыз кітап болмақ.

Үшінші мәселеге келсек, оқушылардың ойынға және жалпы ұялы телефондарға деген тәуелділігі білім беруде ғана емес, басқа салаларда да жалпыға ортақ мәселе болып отыр. Бұл жағдайды географияны оқытудағы мәселеге байланыстыратын болсақ, онда оқушылардың сабақ кезінде көңілдері әр нәрсеге аууы, оймен басқа жақта болуы, демек осы себепті үй тапсырмасының да жиі орындалмауы төрден орнын алып отыр.

Айтып кететін жайт, оқушымен Сократтың қағидасы, «әңгіме» форматында берілген білім де маңызды деген тұжырым күні бүгінге дейін өзекті, яғни жаймен түсіндіріп сабақ барысында ойын ойнатпай, сабаққа баулуға болады. Демек, үлкен мәселе емес.

Үлкен мәселе емес деп ысыра салуға да болмас, бірақ ата-ана мен ұстаздың коллаборативті қызметінің нәтижесінде шешімін табуға болатын сұрақ бұл.

ҚОРЫТЫНДЫ

География пәні болсын, басқа пән мұғалімі болсын, заман ағынымен үздіксіз біліктілікті арттыру курстарына барып, жаңа технологияларды қолдануды үйреніп, білетіндері білімдерін тереңдетіп, уақытпен қатар аяқ басып, инновациялық педагогикалық қызметін қолдарынан келгенше, өз бетінше де қалыптастыруда. Бірақ, оны жабдықталмаған, компьютерлік класстары тапшы, интернет қолжетімсіз білім беру қабырғасында қалай қолданбақ?! Ал, сіз бен бізге мәлім нәрсе, қолданыста болмаған білім – ұмытылмақ.

Мәжіліс депутаты Наталья Жумадильдаеваның бір сұхбатында айтқанын түртіп өтсек, Қазақстандық мектепке арналған оқулық оқытудың негізгі құралы болған және болып қала береді. "Бірақ жаңартылған мазмұн бойынша оқулық қаншалықты жақсы? Оқулық жанжалды, сенсациялық болмауы керек! Оқулық қателіктер мен қателіктермен бірге болмауы керек, өйткені, біріншіден, әдіснамаға, сараптамаға көп ақша жұмсалады[9]. Демек, кітапты бекіту үшін қомақты қаражат кететінін, оңай іс емес екендігін біле тұра, қазіргі 8-9-10 сыныптарға арналған қолданыстағы география кітаптарын ашып мазмұнын оқығанда бір, тақырыптарды оқыған кезде екі рет самайыңды сипап, «министрлікке мектептерде қолдану үшін осы кітаптарды ұсынарда зерттейтін эксперттік топтың құрамында педагог болмады ма, әлде авторлардың арасында басқа қызығушылықтар орын алды ма...» деген сұрақ туындайды.

Елімізде мектептерді АКТ құрал-жабдықтарымен, компьютерлік класстармен 100 пайыз қамту мүмкіндігі әлі де жоқ екенін білсек те, «Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2020-2024 жылдарға арналған стратегиялық жоспары» [10], «Ұлттық жоба аясында 800 мың оқушыға арналған мектептер салу», «цифрландыруды (сандандыру) ды қарқынды дамытуды қолға алу»[11], «2024 жылдан бастап Қазақстанда мектептерді бағалаудың, білім берудің әлсіз объектілерін анықтауға және олардың мәселелерін дәл шешуге мүмкіндік беретін жаңа жүйесін енгізу» мақсаты[11] деген сияқты тағы да басқа жобалары жоспарда бары қуантады.

Мұнда география пәнінің маңыздылығын, оның Қазақстан тарихы, дүние жүзі тарихы, биология, химия және физика пәндерімен тығыз байланысты екенін, география танымдық пән ғана емес, сондай-ақ баланың ой-өрісін жетілдіретін, сыни тұрғыдан ойлауға бейімдейтін, патриоттық сезімін қалыптастыратын пән болып табылатынын министрлікте түсініп, ескеріп, осы орайда, географияны оқытудың негізгі құралы болып отырған кітаптың мазмұнын қайта қарастыруды жөн санаса екен деген ой түйіндейміз.

Бұл ретте «жаңартылған» білім бағдарламасына дейін (1990-2015ж.ж) қолданыста болған география кітаптарының мазмұнына, принциптеріне сүйене отырып, заман талабына сай АКТ құралдарын қолдана, мысал ретінде айтсақ, google Жер қосымшасы, mapchart.net, елдер мен астаналарын жылдам есте сақтауға бағытталған алуан түрлі ұялы телефон қосымшаларын геймификация түрінде қолдануды қосып, жаңа мазмұнды жаңа кітаптарды тәуелсіз эксперттік педагогтар (*мектеп мұғалімдері құрамда болу міндетті түрде) тобымен талқыланып, қайта қаралса нұр үстіне нұр болар еді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гнездилова О.Н. «Инновационная педагогическая деятельность как фактор предупреждения эмоционального выгорания учителя»,// Диссертационная работа. – Москва 2015, Московский психолого-Социальный институт;
2. Стукаленко Н.М., Устажанова Н.А. О ИННОВАЦИОННОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 2-3. – С. 382-382;
3. <https://stat.gov.kz/ru/search/index.php?q=%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%8B&s=>
4. https://www.inform.kz/ru/kolichestvo-trehsmennyh-shkol-v-kazahstane-za-god-uvelichilos-na-6_a4015649
5. https://www.gov.kz/uploads/2021/3/11/004d895b28e14465fc4f257dfaa0691d_original.17822697.pdf , 259-260б.
6. <https://egemen.kz/article/351958-zhetisuda-bilim-denhgeyi-nege-tomen>

7. <https://egemen.kz/article/307453-qazaqstan-geografiyasyn-oqytu-alisheshimin-tappady>
8. География пәні қағажу көрмесін десек // <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/11734>
9. <https://kz.kursiv.media/2018-02-26/okolo-45-shkol-respubliki-ne-osnascheny-predmetnymi-kabinetami-laboratornym/>
10. <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/120909?lang=ru>
11. <https://primeminister.kz/news/kazakstanda-ulttyk-zhoba-ayasynda-800-myn-okushyga-arnalghan-mektepter-salynady-394637>
12. <https://mtrk.kz/ru/2024/01/04/v-sfere-obrazovaniya-rk-v-2024-godu-proizoy/>

ҚҰПИЯСЫ КӨП ҚОҢЫР ӘУЛИЕ ҮҢГІРІ

Масалимова Д.М.

Абай облысы білім басқармасының Семей қаласы білім бөлімінің «№ 4 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ география пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші, педагогика ғылымдарының магистрі

Мұхтарова Ш.М.

Абай облысы білім басқармасының Семей қаласы білім бөлімінің «Ыбырай Алтынсарин атындағы № 37 гимназиясы» КММ география пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші

АҢДАТПА

Қазіргі уақытта Ұлы бабаларымыздан қалған асыл мұра қасиетті жерлер қатты қызықтырады. Қазақ жерінде құпиясы бар ғажайып қасиетті жерлері өте көп, солардың бірі Абай ауданындағы Қоңыр әулие үңгірі.

Абай ауданы және жалпы Семей өңірі ұзақ жылдар бойы полигонның зардабына тап болғаны барлығына мәлім. Осы ядролық сынақтардың нәтижесінде қаншама адамдар, жануарлар және де жалпы жер беті зардап шеккенін айтатын болсақ оған шек жоқ дер едім. Осыған қарамастан, қасиетті жерлер өз қасиетін жоғалтпаған. Сол жерлердің бірі Қоңыр әулие үңгірі. Қоңыр әулие үңгіріне қаншама адамдар дертімен келеді, адам шын ниетімен сенімімен келген кезде ауруларынан айығатындары дәлелдеп отыр.

Бірақ үңгірге жету жолы оңай емес, жырақта орналасқан, осы себептен үңгірдің пайда болуын, суының емдік қасиетін, ғылыми түрде дәлелдеп зерттеуге мақсат қойылды. Әрине бұл мақсат өте биік, қарап отырған жұмыста тек бастапқы сатыны көре аласыздар, яғни тарихи деректерден, аңыздар мен әңгімелерден құралған зерттеу жұмысы. «Бүгінде ел мен жер тарихына байланысты ертеректе жазылған әдеби-тарихи мұраларымызды өскелең жас ұрпаққа айтып жеткізу – біздің мұратымыз» делінген.

Жұмысты жүргізу барысында мұрағат құжаттарынан және кітапханалардан ақпарат көзін іздедім. Көбінесе аталған жұмыс бойынша ертеректердегі зерттеуші-ғалымдардың жұмыстарынан, сонымен қатар мерзімдік басылымдардан алынды.

Тарихи анықтама түп деректерімен танысу, жинақтау, қорыту, жүйелеу, зерттеу жүргізу және салыстырмалы талдау жасау. Оқып отырған зерттеулік жұмыс бірнеше бөлімнен тұрады.

1. Географиялық орны және тарихи анықтама.

Солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай кең көлемді жерді алып жатқан Шыңғыс тауы бар. Жалпы алғанда аласа таулар мен шоқылар кезектесе көлбеу орналасып, кең аңғарлармен бөлінген. Сарыарқаның солтүстік-шығысындағы Шыңғыстау, оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай 200 шақырым жерге

созылып, өз маңайындағы жерлерден 500-600 метр биік тұр. Территориясының орографиялық схемасы бойынша орталық бөлігін қаптырлы орқаш таулар алып жатыр.

Шыңғыстау жотасын (1120 метр биіктікте) Сарыарқа төрінде орналасқан Шыңғыс жалғызсырамасын дегендей, табиғат оның солтүстік-батысында Ханшыңғысты (1076 метр-Сарышоқы), ал оңтүстік-шығысында Ақшатауды (1151 метр) әдейілеп апарып орналастырғандай. Үш егіздей болған таулардың жер бедері бір-біріне қатты ұқсайды. Жота құрылыстары негізінен ассиметриялы болып келеді. Солтүстік-шығысы тік және өте қатты тілімделген, ал оңтүстік-батыс бөлігі жатық ыңғайлы, сатылы болады. Ханшыңғыс пен Шыңғыстаудың арасында ұзындығы 130-150 шақырым ені 30-50 шақырым жерді алған Шыңғыс даласы жатыр. [1]

Оңтүстік-батысына қарай жатаған таулар кездеседі. Бұл жатаған таулардың аралығындағы аңғарлар ежелден елге қоныс, малға өріс болған жерлер. Жазықтық ландшафты жер бедері өзінің әдемілігімен көз тартады. Сыртқы және ішік күштердің әсерінен таңқаларлық үлгідегі жартастар, жақпарлы тауларда табиғат құпиясын жасырға «Қоңыр әулие» тәрізді үңгірлер пайда болған.

Физикалық картада Шыңғыстау таулары аса көрінбейді, бірақ өте қасиетті жерлерімен тарихта аса үлкен орын алады. Қазақ елінің ұлы ғұламалары Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мұхтар Әуезов сияқты Ұлы тұлғалардың туған жері. Осы жерге келген әр адам Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясын қайта оқып қарап отырғандай әсер алады. Шыңғысқа қарай бет алғанда бір белестен екінші белеске иек артып, көгілдір сағымға оранып, қасқайып жатқан қара жол үнемі биікке сүйрейтін тәрізді. Абай ауданының орталығы Қарауыл мекеніне жеткенде Семейден бір шақырым биіктікке тұрғанын әркім байқай бермейді. Міне, соның алғашқы белесі – Күшікбай асуы. Аңыз бен жырға толы Абай елінің тарихы осы жерден басталады. Семей қаласынан кетіп бара жатқан жолда шетсіз де, шексіз дала кішігірім тымаққа ұқсас таушықтар кездеседі. Көкеннің жалғыз шыңы, қызыл тастар арасынан ағып жатқан көздер, Күшікбай қорғаны – өз жерін өз елін ақырғы деміне дейін қорғаған қазақ батырының мекендеген орнын көре аласыз. [2]

Кеңінен жайылған жерлер, таулар мен кең даламен шектесіп жатқан бұл жазықты Ералы атымен атаған. Ары қарай Кіші және Үлкен Орданы көресіздер. Кіші ордада Үңгіртас үңгірін көрерсіздер, тарихқа көз жүгіртетін болсақ қиын қыстау кезеңдерінде бұл жерде Еңлік пен Кебек мекендеген екен.

Шығыс Қазақстан облысының Абай ауданы Шыңғыстау тауларының етегінде Семей қаласынан оңтүстік-батысына қарай орналасқан. Осы Абай ауданында тарихи орындар көптеп кездеседі.

Қазақ елінің мәдениет Меккесінің орталығына көз тігіп көрелік. Қоңыр әулие аталуы Нұх пайғамдар заманынан бері сақталған, Нұх пайғамбар әлемнің, құстардың және аңдардың құтқарушысы. Аңыз бойынша дүниежүзілік топан су уақытында үш әулие Нұх пайғамбардың кемесіне кешігіп келіпті, ал кемеді сол уақытта орын қалмаған екен, осы уақытта әулиелер үш ағашты бір-біріне

қосып Нұх пайғамбардың кемесіне байлап жүзіп кеткен екен. Дүниежүзілік ағыспен солтүстіктен оңтүстікке қарай келе жатады екен. Бірінші болып үлкен әулие Құланның отырған ағашы тасқа соғылып бөлініп кетеді, ол жерді қазіргі уақытта Әулие тау деп атайды. Екінші болып тасқа ортаншы әулие Қыранның ағашы соғылып бөлініп кетеді, ол мекен қазіргі уақытта биік шың Ақбет деп аталады. Топан су төмендеп таулар мен қыраттар көріне бастағанда үшінші Әулие Қоңырдың ағашы үңгірдің жанына келіп тоқтайды, осы үңгірді әулие мекендеген екен. Осы себептен үңгір қасиетті жерге жатады екен. [3]

Үңгірдің «Қоңыр әулие» аталуының екінші нұсқасы «Монур» - «Могур» сөздері кейінгі транскрипциядағы «Қоңыр» сөзіне ұласып «Әулие» - қасиетін рухтық ұстаным ретінде сақтап қалған. Екінші деңгейдегі «Шаңырақ» «Қыз» үңгірлері өзінің табиғи бітімі бойынша атау беріліп «Әулие» ұғымының қатарлас қолданылуы, манихейлік «Шаған», яғни «Ақ» мейрамы, (Қазіргі наурыз мейрамын тойлау) алдындағы түнді үңгірде қарсы алуға негізделе келіп, асылы табиғат құпиясын, Адам-Ата негізінен пана болған табиғатқа рахым ету рәсіміне байланысты түйсікте сақталған ертедегі байланыс - Ұлы уақыт сабақтастығын паш етеді. [4]

Кең байтақ қазақ жері көненің көзіндей болған табиғи-тарихи әрі мәдени мұраға бай екені ежелден мәлім. Зерттеушілердің есебіне көз салсақ олардың саны Қазақстанда 26-ға жетеді делінген. Егемендіктің арқасында қабылданған «Мәдени мұра» бағдарламасы бұл мәліметті неше еселегені сөзсіз.

2. Спелеология – үңгірдің шығу тарихы туралы ғылым.

«Атың барда жер таны, желіп жүріп» деп, атамыз қазақ айтпақшы, мүмкіндік болса, жұмыр жердің әр тұсында, әр заманда қабырғасы қаланған, тарихы тереңнен сыр шертетін көне жәдігер ғимарат-нысандарды, тарихи мәні үлкен аймақтарды аралап көргенге не жетсін! Бүгінде өркениетті елдер жер бетіндегі тарихи орындармен қатар, жер астындағы үңгірлерін де қорғауға алып, көненің көзі ретінде жұртқа көрсетіп, осыдан пайда тауып отырғаны анық.

Үңгір дегеніміз – жердің үстінгі бетіне бір немесе бірнеше саңылаулармен (жарық, тесік) ұштасатын жер қыртысының жоғары қат-қабатындағы қуыс. Үңгір еріген тау жыныстарының (этас, доломит, гипс, тас тұзы) суымен сілтіленуі және шайылуы арқылы, сондай-ақ суффозия, сазды краст, абразия және т.б. процестер нәтижесінде пайда болады. Неғұрлым ірі карстық үңгірлердің ұзындығы ондаған шақырым болады. Көптеген үңгірлер туристік объект болып табылады. Бірқатар елдерде үңгірлерді емдік мақсатта пайдаланады. Үңгірді зерттейтін ғылым спелеология деп аталады.

Қазақ даласында талай қызықты, шым-шытырық әңгімеге арқау болған үңгірлер жеткілікті. Мәселен, соның бір-екеуін ғана атай кетейік. Қаратаудағы «Қатынқамал», Шығыс Қазақстандағы «Ақ бауыр», Шыңғыстаудағы «Қоңыр әулие» (Қоңыр әулие атты үңгір Баянауыл аймағында да бар), «Бектауата» және т.б. Бұлардың қай-қайсысы да өткеннен сыр шертері анық. Мәселен, Қаратаудағы «Қатынқамал» үңгірі жайлы түрлі аңыз көп. Соның бірі Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі бір оқиғаны былайша әңгімелейді. «Жоңғар шапқыншылығында Ақүйік өзені бойындағы Қаратаудың ұшар басында осы үңгірге қырық

қыз-келіншек паналаған. Үңгірді паналаған қырық қыз-келіншек жоңғар шапқыншылығы аяқталғанша, сонда өмір сүрген. Азық-түлігін оқта-текте түнделетіп ер-азаматтар жасырын жол арқылы тасыған. Бұл үңгір төменгі өзен бойынан, еңістен қарағанда көзге шалына бермейді. Өйткені маңайындағы қалың бұта мен қоқыс тастар үңгірдің аузын көрсетпей жауып тастаған. Оған таудың етегінен өрмелеп шығып, одан қия-қия соқпақтар арқылы төмен түсетін болған. Жол жобасын білетін ауыл адамдары болмаса, сырттан келген адамдар үңгірге жете алмаған. Міне, осы үңгірді паналаған қырық қыз-келіншек жоңғардың ажалына ілінбей қалған, кейін еліне қосылған. [5]

Өткеннің тірі куәсі деуге болатын жер. Ал Шыңғыстаудағы «Қоңыр әулие» үңгірі жөнінде де қызықты әңгімелер-аңыздар көп. Соның бірі жоғарыда айтып өткендей жарты әлемді басып алып ұлы империя құрған, шығыстан шыққан Ұлы қаған Шыңғыс ханның мүрдесінің осы жерде жатуы жайында. Аңыз солай дейді. Үңгірдің түбінде тұнып жатқан шағын көлдің тұңғиығында үлкен қара сандық бар, оның ішінде Шыңғыс ханның жауһар тастары мен алтындары, яғни қазынасы осында сақтаулы. Ал қара сандықты ешкім ашып, ішіндегі қазынаны алмау үшін, сандыққа ешуақытта өлмейтін өте улы қара қоңыздар салынған дейді аңыз. Қалай айтсақ та, аңыздың өзегінде қаншалықты шындық барын кім білсін, әйтеуір, «Қоңыр әулие» үңгірінің құпиясы әлі ашыла қойған жоқ. Әрине, қазақ даласында жүздеген үңгір бар. Сол үңгірлерге байланысты жергілікті мекендерде көптеген аңыз-әңгімелер жеткілікті.

Жұмыр жердің бетінде жұртты таңғалдырған үңгірлер өте көп. Соның бірі және бірегейі - АҚШ-тың Кентуки штатындағы Флинт-Мамонт үңгірі. Оның ұзындығы - 288 шақырым (кей деректер 500 шақырым дегенді келтіреді). Оның бір шетінен кіріп, екінші шетіне шығу үшін туристерге қанша уақыт кететінін есептей беріңіз... Ұзындығы жағынан екінші орында - тек гипстен тұратын Украинадағы «Оптимис» деп аталатын үңгір. Оның ұзындығы - 144 шақырым. Бұлардан кейін Швейцариядағы «Хеллох» және Украинадағы «Озерная» деп аталатын үңгірлер. Олардың ұзындығы 130 шақырымнан. Ал ең терең үңгір ол - Испания мен Францияны бөліп жатқан Пиреней тауындағы «Пьер-Сен-Мартен». Оның тереңдігі 1332 метр. Енді түсіп көр оған! Қап тауындағы «Қарлы» деп аталатын үңгір одан 1320 метрге «таяз». Одан кейінгі орында - Альпі тауындағы «Берже» және «Жан-Бернар» үңгірлері. Тереңдіктері 1298 және 1141 метр. Ал мұз құрсанып жатқан үңгірдің бірі - Гренландияда. Тереңдігі 60 метр. Әлемде су астында жатқан ең үлкен үңгір Мексиканың Юкатан жарты аралындағы «Үлкен» үңгір. Оған 13 су асты үңгірі мен дәліздер кіреді. Бір қызығы, ол кейінен су басып кеткен баяғы үндістердің өркениетке қол жеткізген мая тайпасының бір қаласының орны екен. Ал ең ұзын жерасты жолы Одесса қаласында. Оның ұзындығы - 2500 шақырым. Туннель көптеген залдардан тұрады. Кейбірі кейіннен жасалып, табиғи үңгірмен жалғастырылған. Бұл жер асты жолдары Ұлы Отан соғысы жылдары жауып тұрған оқтан қорғану үшін кеңес және неміс солдаттарына да көп қызмет атқарғаны тарихтан белгілі. Акустикасы ең жоғары үңгірге Сицилиядағы Сиракузы қаласының маңындағы «Дионис құлағы» деп аталатын үңгір жатады. Мұнда жай сыбырлап сөйлескеннің өзі әр бұрышқа жаңғырып естіліп жатады. Ал айқай салсан дауысын зеңбіректің атқанындай дауыс шығарады екен.

Сондай-ақ дауысты ұлғайтып шығаратын үңгірлер әлемде жеткілікті көрінеді. Ал ең кең үңгірге АҚШ-тың Нью-Мексика штатындағы «Карлсбадск» үңгірі жатады. Оның ұзындығы - 1300 метр, ені - 200, биіктігі - 100 метр. Ең түбінде кеңдігі 400 метр болатын алаңы бар. [6]

Жұрт қызыға көруге ұмтылатын ондай мекендері көп мемлекеттер өз пайдасына асырып отыр. Мұны заманауи тілмен айтсақ - «туризм» дейді. Ал осы туризмнің бір бөлігі, яғни бір саласы болатын спелеотуризм.

Спелеология - (грекше: spelaion - үңгір және logos - ілім) үңгірлердің шығу төркінін зерттейтін ғылым. Онда үңгірлердің пайда болуы, морфологиясы, микроклиматы, суы, өсімдігі, ежелгі қолданысы мен бүгінгі жағдайы қамтылады. Спелеология ХІХ ғасырдың екінші жартысында француз ғалымы Э.Мартельдің ұйытқы болуымен қалыптасты. Спелеология ТМД-да тек Кавказда ғана қолға алынған. Ал қазақ даласында да қилы тарихтан сыр суыртпақтайтын, ертегі-аңыздарға арқау болған қаншама үңгірлер бар. Бірақ бізде осы үңгірлерді зерттейтін спелеология ілімі жоқ. Егерде кенже қалған осы саланы қолға алатын ілім дамитын болса, үңгірдің қыр-сырына қызығатын талай жұрт біздің елге қарай ағылар еді. Бұл - алдымен, елімізді өзге әлемге паш етіп, танытатын болар еді. [5]

Осындай үңгірлердің бірі Шыңғыстаудың сырт жағындағы Шаған өзенінің бойындағы Ақтас тауындағы «Қоңыр әулие» үңгірі - ерекше тылсым ордасы. Шығыс Қазақстан облысының Абай ауданында, Тоқтамыс ауылынан 18 шақырымдай жерде орналасқан «Қоңыр әулие» үңгірі. [7]

Қалалық мұрағаттағы құжат «Императорлық орыс географиялық бірлестіктің Семипалаттық бөлімшесінің жазбалары» 1912 жылмен рәсімделген. «Жазбада» шенеунік В.Брюхановтың статьясы бар, ол жазуда өзен мен үңгірді сипаттап жазған: «Шыңғыс тауларының артында Ақтас тауының солтүстік-батыс етегінде Шаған өзенінің жанында Қоңыр әулие үңгіріне жолды көруге болады. Ақтас тауы әк тастан құралған, атауы өзінің құрамына сай келеді: алыстан жасыл табиғаттың арасында ақ тау бірден көрінеді. Үңгірдің жанында обалар бар, осы обалар археологтардың қызығушылықтарын талай тудырған.

Үңгірдің кіре берісі соншалықты жіңішке және тар адамдар тек қана қырымен ғана өте алады. Кіре берістің биіктігі 2 метрден сәл ғана жоғары. Кіргеннен кейін екі метр қашықтықтан кейін кең алаңға кезігесіз, осы алаң келушілерді қарсы алып тұрғандай, аяқ асты таза құм. Маңайда құмды жер жоқ болған бұл құмның алыстан әкелінгенін мәліметтеп тұр. Ары қарай үңгірдің жері ірі тастармен салынған. Кіре берістен 10 метр қашықтықта тастан жасалған мүсін бар, тұрғындар ол мүсінді «Қалмақ» деп атайды. Ары арай жылжи беретін болсақ үңгірдің екінші бұрылысын көре аламыз, сол бұрылыстың соңында кішігірім жер асты өзені бар. Ол өзен үлкен жер асты суының бастамасы. Кіре берістің оң жағында басты үңгір орналасқан. Оның ені 115-120 метр шамасына созылады, көлденен ішінде 10-нан 40 метрге дейін. Үңгірдің ең түпкі жерінде құпия өзен орналасқан. Жуық мөлшермен алғанда оның өлшемі 17-18 ден 12-15 метр. Өзен өте терең және оның суы тазалығымен ерекшеленеді. Суда әктің

дәмі бар. Үңгірден жырақтау жерде ертедегі обалар бар, ол обалар тас дәуірінен қалған естелік"... [11]

Семей орыс географиялық қоғамының «Записки...» мерзімдік басылымында 1912 жылы жарық көрген Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың «Список обам на реке Слеты в Коржункульской волости Акмолинского уезда» және Семейлік ғалым Виктор Антонович Брюхановтың «Конурь-Аулие» атты еңбектері, археология, тарих, өлкетану ғылымдары тұрғысынан алып қарағанда, әлі күнге маңызын жоғалтқан емес. Абай атындағы әмбебап ғылыми зертханасының сирек қолжазбалар бөлімінде (Семейде) сақталған аталмыш «Запискидің» 1905 жылдың санында Семей орыс географиялық қоғамы мәжілісінің хаттамалары беріліпті.

Міне, осы орыс географиялық қоғамы басқару комитетінің 1905 жылдың 27-тамызында мәжілісте Б.Герасимов, Н. Лукьянович, Н. Коншиндердің қатысуымен екі мәселені қарапты. Бірінші мәселе бойынша географиялық қоғамның «Записки...» мерзімділік басылымының кезекті екінші санын басып шығару жайы айтылды. Ал, келесі мәселеде «Запискидің» осы санына жіберген Әлихан Бөкейхановтың Абай Құнанбаевқа арнаған қазынамасы және Слетіндегі тас обалар туралы мақаласы талқыланды. Басқару комитетінің мүшелері аталған мақаламен таныса келіп, Әлихан Бөкейхановқа үлкен алғыс білдірген және одан бұл мақалаларды «Запискидің» кезекті үшінші шығармасында басуға рұқсат сұраған шешім қабылдапты. Алайда, белгісіз себептермен бұл мақалалар әжептәуір кешігіп шыққаны белгілі. [12]

Семей орыс географиялық қоғамы «Запискидің» 1927 жылғы он алтыншы шығарылымында басылған «Очерк деятельности Семипалатинского отдела Государственного Русского Географического Общества за 25-лет его существования» атты еңбекте Әлихан Бөкейхановтың слетіндегі тас обалар туралы мақаласы жоғары бағаланып, атап өтіліпті. Онда «Археологические изыскания» были начаты в Семипалатинском крае секретарьями Статистического комитета Е.П.Михаэлисом и В.П.Никитиным. Последний производил на средства археологического общества раскопки в разных местах губернии. Ценные археологические изыскания в окрестностях Семипалатинска производил член отдела Ф.Н. Педашенко, статья которого об этих изысканиях и многочисленных находках, пожертвованных им музею отдела, напечатана в приложении к отчету за 1903 год. Из статей археологического характера можно еще упомянуть о статье Н.Я.Коншина – «О памятниках старины Семипалатинской области», А.Н.Букейханова – «Список обам на река Слеты» и Б.Г.Герасимова «Старинные церкви Семипалатинской области» - деп жазылған. Алаш арысы Әлихан Бөкейханов есімінің, сол бір жылдары қызыл империяның саяси қуғын-сүргініне ұшырап жүрсе де белгілі орыс ғалымдары Е.П.Михаэлис, В.П.Никитин, Ф.Н.Педашенко, Н.Я.Коншин, Б.Г.Герасимовпен бірдей қатар аталуы айтулы тұлғаға көрсетілген үлкен құрмет деп білеміз.

Виктор Антонович Брюханов Семей орыс географиялық қоғамының 1911 жылдың 26-тамызындағы мәжілісінде оның ақтас тауындағы Қоңыр әулие атты таңғажайып үңгір (Семей қаласының Бұғылы болысынан 200 шақырым қашықтықтағы) туралы мәлімет жібергені хабарланыпты. Осы жылдың 28-

қыркүйегінде өткен мәжілісте «Запискидің» кезекті алтыншы шығармасында басылатын Священник Борис Герасимовтың «Ф.М. Достоевскийдің Семейдегі жылдары», саяхатшы ғалым Гензердің «Ертіс бойы саяхат күнделігі» атты, т.б. мақалаларымен бірге В.А.Брюхановтың «Қоңыр әулие» мақаласы да талқыланып бекітілді. [13]

«Қоңыр әулие» атты еңбегінде В.А.Брюханов қасиетті үңгірдің географиялық орналасу жайына, геологиялық құрылымына, археологиялық құндылығына, сонымен бірге оған қатысты ел арасындағы аңыз-әңгімелер мен наным-сенімдерге тағы басқа жағдайларға тоқталды. Мысалы, ол осы еңбегінде «Вход в пещеру расположен с южной стороны актаса, немного повыше того места, где Чаганка ударяет в подножье гор. Вблизи входа находится большое старинное калмыцкое кладбище с обычными каменными бабами и другими надгробными памятниками той эпохи, - в виде выложенных плитняков могил и прочих, несомненно очень интересных для археолога» - дейді.

Бүгінде ел мен жер тарихына байланысты ертеректе жазылған әдеби-тарихи мұраларымызды өскелен жас ұрпаққа айтып жеткізу біздің мұратымыз. Бұл арада Әлихан Бөкейхановтың «Список обам на реке Слеты в Коргулжунской волости Акмолинского уезда» және Виктор Брюхановтың «Конурь-Аулие» атты ғылыми құнды еңбектері талай адамдардың қызығушылығын туғызатыны сөзсіз.

3. Үңгір құпиялары мен қасиеті.

Шыңғыстаудың батысында Шаған өзенінің жағалауындағы Қоңыр Әулие үңгірі – қазақ даласында сирек кездесетін табиғат ескерткіші. «Қоңыр әулие» үңгірі бүкіл Орта Азия мен тұтас Қазақстанға мәлім ғажайып үңгір.

Шаған өзеннің маңайында әр түрлі аңыздар айтылады, кейбіруі шындық болар ал кейбіреуі әдемі аңыз, бұны мүмкін болашақта анықтап та жатар. Бір айтулар бойынша өзенде нақты көрінбейтін ағын бар, ол ағын Меккемен байланыстыратын жасырын жолмен байланысты деседі. Көптеген аңыздардың ішінде өзеннің иесі бар деп те айтады. Ертедегі бабаларымыздың иесі. Кейбіреулер тіптен түсірген фотосуреттерін де көрсетеді, қараңғыдан көрініп тұрған ақсақал. Бұл болған оқиға. Жағдай ядролық полигон сынақтары жүргізіліп жатқан Совет Одағының уақытында болған. Полигонда кезекті сынақ жарылысы болған кезде туристер тобы үңгірге түскен. Жарылыстан сыңған тас жолды бекітіп тастайды. Адамдар үңгір ішінен шыға алмай тас қараңғылықта аштық пен суықтан азапты өлімге душар болуға шақ қалады. Бірақ оларды қайдан келгені түсініксіз пайда болған үкі құтқарады, қасиетті құс дауыстап отырып туристерді соңынан ертіп үңгірден шығатын жол көрсетеді. Шынымен де жоғарыдағы кішігірім жолға әкелген екен. Ал кейінен барғандардың көзіне үңгірдің алдында немесе ішінде жарты құлаш сұр жылан кездескен. Ешкімге тиіспей, айбар да шекпей, жартастың қуысына кіріп кетеді. Бұл осы үңгірді торуылдап жүретін ешкімге зияны жоқ иесі болуы мүмкін. Ол тек адал, ақ ниетті адамдарға көрінеді екен. Үңгірге жыл сайын баратындар ішіндегі тастардың өзгергендігінде айтады.

«Қоңыр әулиенің» алдында бөлек-бөлек тас бейіттер өте көп. Олардың бастарына қойылған тастарда алуан түрлі белгілер бар (№1-2 суреттер). Талай қырғын куәсі болған өңір екенін бірден тануға болады. «Қоңыр әулие» үңгірінің ішінде Абай атамыздың есімі жазылған тас бар. Ұлы ақынға қатысты кейбір деректерде Абай атамыз бұл үңгірге жиі соғып тұрғандығы айтылады. «Абай жолының» үшінші томындағы екінші бөлімінде осы Қоңыр әулие туралы жазылып, оның тарихына да қатысты біраз деректер айтылған. «Қоңыр әулиенің» ішінен де төңірегіндегі ақ тасты таулардан да алуан түрлі жазулар тауып оқуға болады. Ғасырлар тарихын сақтаған жазулардың көбі ерте уақытты мензейді де, қашап салынған таңбалар көне тарих сырын шертеді. Кейіннен үңгірдің ішіндегі және сыртындағы бұл тастар жоғалып кетті. Себебі, үңгірдің ішіндегі тастардың біразы құлаған, мүмкін орындары ауысқандықтан болар. Ал сыртындағы тастарға келіп-кетушілер өз есімдерін жазып тарихи маңызы бар құндылықтың қадірін кетіріпті.

Үңгір жалпы өте көне заманнан адамдарға белгілі болған. Матриархат иә болмаса манихейлік сипаттағы Ұмай ана мүсіндері соны куәлейді. Ал сыртқы тау бөктерінде орналасқан жерлеулердегі құлпытас таңбалары Орта жүз рулары: Арғын, Найман және Керей тайпаларының таңбалары. Ауыл тұрғыны куәләғандай Қоңыр Әулие сыртында төсек үстінде малдас құрған әдемі тас мүсіні қолды болған. Ол түгіл «үңгір ішіндегі алып портал бүйіріндегі таста шалқалай, басымен бері қарай жатқан әйел адам мүсіні бертінде ғайып болғанына өзіміз куәсіміз», - дейді ауыл адамдары.

Қалай да болсын тарихи айғақты жоймақ болған қара ниеттілік, ғылыми тұжырымды жоя алмасы анық. Сол себепті осы өңірдің барлық қалған тарихи объектілерін зерттеу арқылы, олардың Қоңыр әулие үңгірі құпиясымен ұштастыру барысында үңгірдің көне түркі тайпалық одағы Кимактар ғибадатханасы болғанына күмән келтірмес дәлелді айғақтар табылды. Осы уақытқа дейін ұласып келген, қасиетті Ана рухын дәріптеу. Ұмай ана, Шашты Азиз атаулы ұғымдар тегіс осы үңгірде тұр.

4. Үңгір суының қасиеті.

Қазіргі уақытта табиғи карст (неміс Karst – табиғи сулармен еритін тау жыныстарында пайда болатын құбылыстар мен процестер) үңгірі кейінде бұқараға мәлім бола бастап, көптеген туристердің келетін мекені болды. Үңгірдің жанынан керемет далаға, тамаша табиғатқа көрініс ашылады. Үңгірдің сырты тасты, жоталанып біткен.

«Қоңыр әулие» үңгіріне көтерілу үшін 110 метр ұзындығымен саты ағаш жасалған, әр 10-15 метр көтерілгеннен кейін дем алуға арналған алаң жасалған. Үңгірдің ауызы тар, кіре берісте бетін мүк басқан қалың тас қорым жатыр, жалғыз ғана адам сиятын тар қуыстан өткеннен кейін ішінің биіктігі 20-25 метрдей, ені 80-100 метрдей қараңғы үңгірге кездесесін (№3-сурет). Үңгірдің аузынан көлге дейін 110 метрге дейін төмен қарай жүреді. Үңгірге кіргеннен кейін 60 метр жүргеннен кейін сол жағында қуыс бар, сол жерде тас үстінде әдемі қыздың мүсіні болған деседі. Кейінен тасын қашап, сол мүсіннің қолды болғанын ауыл адамдары айтады. Сол жерге бала көтере алмаған әйел

адамдарды мүсіннің қасында қондырған екен. Үңгірдің іші өте қараңғы. Одан ары үлкен қалтарысты айналып өтіп түбі мөлдір суға тірелеміз. Көлдің суының мөлдірлігі соншалық төмен түсіп келе жатқан адам оны жатқан тас екен деп қалады. Көл әрірекке барып тұмсық айналып келеді. Жергілікті қариялар судан су жалғаса беретінін аңыз етеді. Керемет көл өз бойында көп ғажайыптар мен шешілмеген құпияны жасырады. Мұздай судың астында не бар екенін ешкім білмейді.

Көлдің суы қасиетті, шипалы болып саналады. Көлдің суының дәмі әкке ұқсайды. Су температурасы 7-8 градус суықтықты көрсетеді. Дәмін татып көрсеңіз кәдімгі әкке ұқсайды. Кейбіреулер автокөліктегі аккумулятордың суы ретінде де пайдаланған. Көлдің суы не азаймайды не көбеймейді. Көл түнгі 3-те гүрілдеп, суы ауысады екен. Ол жердің суы соншалықты суық, адамның қол-аяғы суықтан бірден тартылып қалуы мүмкін. Жылыға үйренген адам бұндай суыққа шыдамай шыққысы келері анық, бірақ ол суға тек аяғынмен ғана емес ол суға 3-7 ретке дейін басынмен шомылуын қажет. Судан шыққан адамның үстінен бу шығып, мүлдеп тоңбайды және тез құрғап қалады. Киіміңізді суға бір-екі рет малып алсаңыз онда жағылып қалған күйе, басқа дақтар да бірден кетіп, далаға шыққанша киімдеріңіз құрғап қалады. Суға түскен адамның тыныс мүшелері ауырып, дем алуы қиын болады. Ал, көлден кейін тыныс алу мүшелері кеңейеді. Денесінде жарақат болса жазыла бастайды.

Көл суының құрамына арнайы зертханада зерттеу жүргіздік. Онда көптеген минералды элементтер, кальций карбонаты (Ca CO_3), магний карбонаты (Mg CO_3), натрий гидрокарбонаты (NaH CO_3) және көп мөлшерде натрий, азот қышқылының тұздары кездесті.

Осы судың қасиеті соншалықты адамдарды әр түрлі аурулардан айықтырады, тіпті бедеуліктен де емдеген кездері болған. Көп уақыт бойы осы қасиетті жерге әсіресе зарығып бала көтере алмай жүрген әйел адамдар да келеді, қасиетті жердің қасиетіне шын ниетімен сенген әйелдер шынымен де ауруынан айығып дүниеге бала әкелген. Айтулар бойынша бір жылда бала көтере алмай қасиетті жерге бар жүрегімен сеніп келген 19 әйел аналық бақытқа кенелген екен. Көлдің ғажайып керемет әсерін өз көздерімен көрген адамдар растай алады. Есірткіге, ішімдікке, шылымға құмар адамдар өздерінің құмарлықтарынан айрылады. [15]

«Қоңыр әулие» үңгіріне көптеген туристер қызыға келеді. Әсіресе, Қазақстанның оңтүстік бөлігінен және көршілес Ресей елінен де адамдар көптеп келуде.

Үңгір қазіргі уақытта дертке шалынған адамдардың барар жеріне айналған. Ақсақалдардың айтуынша бұл жерде қазақтар мен жоңғарлардың әскерлері соғыстар арасындағы үзілісте осы жерде жараларын жазған деседі. Қасиетті жерлерде соғыс басталмайтын болған.

Қасиетті жерлерге баратын қазақтың бақсылары, бұл адамдардан табиғаттан берілген экстросенсорлы қасиеттері бар. Осы адамдар үңгірде өзін қалай ұстау керектігін үйретеді. Үңгірге адам тек таза ойларымен келуі керек, шылым

шегуге, жаман сөздер айтуға болмайды. Әйел адам үңгірге ұзын көйлекпен, басына орамал тағып кіруі қажет.

Дәрігер-ғалымдардың айтулары бойынша бұл жердегі емдеушілік қасиеттің ерекшелігі әлі толығымен зерттелмеген, судың қасиетін ғылыми түрде ешкім түсінік бермеген. Мүмкін әлемдегі керемет бар дегенге сенім болар.

Біздің заманымызда медицина дамуын жоғары деп атауға болады. Медициналық препараттар көбінесе химиялық қоспа арқылы алынады. Көптеген дертті жеңіп жатыр. Ал қасиетті жерлер еш химиялық препараттарсыз емдеуі мүмкін.

Осы жерге келген адамдар ұмытылмас әсерде қайтады. Үңгірге келген адамның алдында әлде қандай қиындықтар туындайды. Үңгірге бармас алдында қазақтың кең даласының ұлы адамдарының мазарларына баруы керек: Абай, Шәкәрім, Еңлік-Кебек мазары, Құнанбаевтар отбасының, Мамай батыр және басқалардың, олардың мазарлары осы ауданда орналасқан. Осы себептен келген адамдар 200 шақырым емес 1000 шақырымға дейін жер жүрулеріне тура келеді.

Шығыс Қазақстан облысында туризмді дамытудың 2009-2011 жылдарға арналған өңірлік бағдарламасы қабылданды. Осы өңірдегі тарихи-мәдени жерлерді, қасиетті елді мекендерді қамтиды. Қатон-Қарағай, Марқакөл, Ұлан, Күршім аудандарындағы ерекше жерлермен қоса Абайдағы Құнанбай әулетінің қорымы, Мұхтар Әуезов үйі, Еңлік-Кебек мавзолейі бар жоспарда «Қоңыр әулиеге» қатысты бағыт бар болғанымен, ол бұл жердің қасиеті мен тарихи сипатын ашып бере алмайды. Аңызға айналған үңгірді көзімен көріп, оның ішіндегі емдік қасиеті бар көл суына түсіп, ауруына ем іздейтін халық артып келеді. Сондықтан облыстық деңгейде Абай ауданында туристік кластерді дамытудың жоспары жасалса. Соның бір нүктесі «Қоңыр әулие» үңгірі болса ол ел игілігіне айналар еді. [16]

5. Үңгірде жүргізілген зерттеу жұмыстары.

Нақты зерттеу нәтижесіне тоқталсақ. Ақтас тауы геосинклинальді известняк шөгіндісі Шыңғыс сыртынан Қалба тауына дейін қырлы белдеу ретінде қылаң беріп отырады. Осы метаморфтық шөгінді құрамында бопырлау келетін охра аралас бітіміне байланысты, жел эрозиясы, шайылу, опырылу барысында карстік үңгірлер пайда болады, сол себепті Ақтас бойында Қырық екі үңгір, Шанырақ Әулие, Қыз Әулие және де ішіндегі ең әйгілісі Қоңыр Әулие үңгірлері пайда болған.

Нақтылы өлшемдеріне тоқталмаған болсақ жіңішке дәліз бойынша кіргенде кеңейіп сала беретін үңгір бітісі сан алуан пішін ала отырып төменге беттей береді. Осы желі бойы бірде аспандап біткен шанырақты зал бойында екінші қабатты деңгейдегі қуысты альпинистік тәсілмен зерттеген азаматтар ол дәліздің өзі кісі тұрып, еңкейе жүретін ұзындығы 15 метр екеніне көз жеткізді. 100 метр төмен негізгі дәлізбен жүргенде жер асты көліне келіп тірелеміз. Су астының үңгірі жеке алып бөлме іспеттеліп келе 10x10 метр диаметріндегі қара түнек қақпасына тіреледі. Сол қақпа арқылы 36 метрге жуық сұңғу барысында 40 метрге дейін еркін жарық беретін фонарь ештеңені іле алмады, яғни жер

асты теңіздің ішіне анда санда істік-істік тастар алып айдаһар аузындай акваланг киімін жыртып кету қаупін төндіреді.

Бұл негізгі дәлізбен түсетін көлдің құпиясы үңгірдің бірінші бөлігіндегі бұл көлдің ұзындығы 25 метр де, ені 10 метр болады. Ал, екінші көл әзірге бұқараға беймәлім дәліз бойында орналасқан. Оған апаратын дәліз көпке белгісіз болу салдарынан аса таза және көлге тікелеу орналасқан. Ол көлдің суы да мөлдір ені 5 метр ұзындығы 35 метр.

2004 жылы Сергей Кистанов бастаған Қарағанды облысының «Қазақстанның үңгірлері» атты саяхатшылар клубының экспедициясы осы жерде екі жыл жұмыс жүргізді (№4 сурет). Экспедиция мүшелерінің жүргізген жұмыстарының нәтижесінде бергі көлден әрі өтіп екінші көлге қайықпен барған. Сапар шегу барысында көлден әрі жер асты көлі, содан теңіз басталатынын, үңгір камера болып жалғаса беретінін анықтады (№5 сурет). Үңгірдің үш камерасына дейін барып қайтқан, әрі қарай ауаның жоқ болуына байланысты зерттеуге мүмкіндік болмаған. Ешкім әлі көрмеген фототүсірілімдерінен жоғары қабаттағы үңгір сталактиттерін (грек «тамшылау» деген мағынаны білдіреді) көре аласыздар. Сталактит дегеніміз – су мен әктас тамшыларының бірігуінен пайда болған үңгір төбесіндегі құрылым. (№6-9 суреттер)

Өлкетанушыларының бастамасымен жүргізіле бастаған зерттеулер, республика көлеміне танылып Семей, Алматы, Қарағанды және Астана ғалымдарын қызықтырды. Қоңыр әулие үңгіріне жылдар бойы талай адамдар барса да, зерттелу деңгейін жоғары деп атауға келмейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл өңірдегі тасқа қашалған ескерткіштер де ғасырлар сырын шертеді. Шаған өзеніне жалғаса жатқан ақ таулардың біріндегі «Қоңыр әулие» үңгірі бүкіл Қазақстанға мәлім ғажайып үңгір. Шыңғыстаудың батысында Шаған өзенінің жағалауындағы Қоңыр Әулие үңгірі – қазақ даласында сирек кездесетін табиғат ескерткіші.

Абай облысында туризмнің барлық түрлерін дамытуға толық мүмкіндік бар. Туристер демалуына тамаша жерлер көп. Абай облысының сарқылмас табиғи емдік байлығы, химиялық құрамы әр алуан минералды бұлақ көздері, әр түрлі климаты мен әсерлі көрікті жерлері – жергілікті курорт, шипажай жүйесін дамытуға өте қолайлы. Қасиетті жерлерімен археологтарды да қызықтыратын жерлер де аз емес. Солардың бірі табиғат ескерткіші «Қоңыр Әулие» үңгірінің алар орны ерекше.

Жұмыстың ғылымилығы үңгір туралы тарихи анықтамаларды, аңыз-әңгімелерді саралай отырып спелеология ғылымы және туризм тұрғысынан алғаш рет кіріктіре отырып қарастырдық. Мұны ары қарай мемлекет тарапынан қолдаулар болып, осындай қазақтың қасиетті-киелі орындарын барша жұртқа мәлім ету.

Зерттеудің практикалық мәнділігі жалпы орта білім беретін мектептерде «өлкетану» атты таңдау курстарына жергілікті жердегі тау, қасиетті жерлер

туралы жүйелі теориялық материал ұсынылды. Үңгірдің пайда болуымен қатар, көл суының құрамын анықтадық.

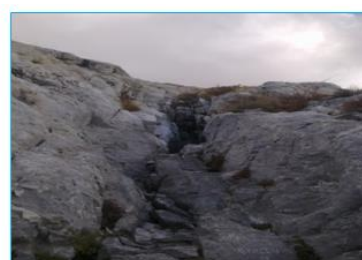
Қазақ даласында жүздеген үңгір бар. Сол үңгірлерге байланысты жергілікті мекендерде көптеген аңыз-әңгімелер жеткілікті. Бірақ оны ешкім зерттеп жатқан жоқ. Осы орайда айтарымыз, елімізде спелеология ілімін дамытатын кез жетті. Енді ғана аты шыға бастаған «Қоңыр әулие» үңгірі қасиеттілігі, ішіндегі көл суының дертке шипа екені анық. Сондықтан бұл жерде сауықтыру кешенін салып, дертіне ем іздеп, тәу ететіндерге сапалы қызметті ұйымдастырса, туризмді дамытса жақсы болар еді. Егерде бұл сала жолға қойылса, спелеотуризм өз-өзінен өркендер еді.

Туризмнің бір бағыты «Қоңыр әулие» үңгірі болса...

Үңгірге барар жол

Тоқтамыс ауылы

Шаған өзені

«Қазақанның үңгірлері» Қарағанды облысының саяхатшылар клубының экспедициясы

С.Кистанов бастаған экспедиция

Көлге сапар шегу барысы

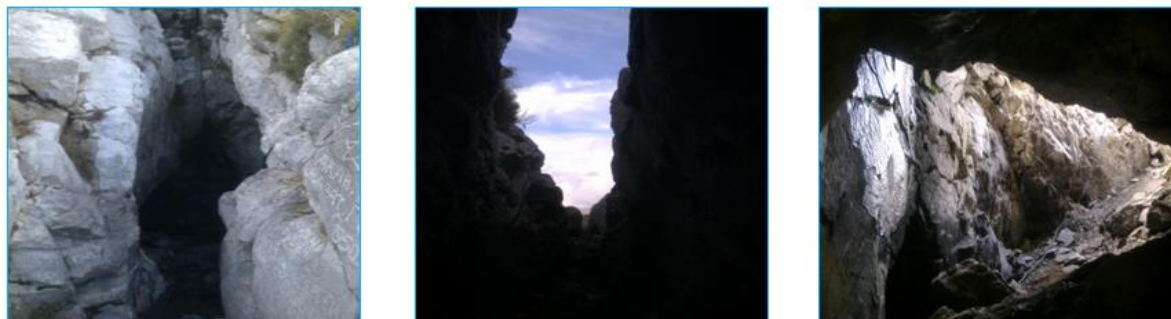
Көлдің арғы жағындағы үңгір көріністері.

Жоғарғы қабаттағы үңгір 15 метр.
үңгірдің сталактиттер

Көлдің арғы жағындағы

Үңгірдің ішке кірер аузы.

(Ешкім көрген жоқ алғашқы снимок)
теңіз басталады

Осыдан әрі жер асты көлі, содан

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Үйсiмбаев Б., Күмiсбекова Т. Шығыс Қазақстан облысының географиясы – Семей, 2000, 79-80 б.
2. Бейсенова А.А. Қазақстан табиғатының зерттелуі – Алматы: Қазақстан, 1978, 98-102 б.
3. Муртазин Ж.В. Шыңғыстағы жер су асты ресурстары – Алматы: Наука, 1978, 46-52 б.
4. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі / ред. Қойшыбаев Е. Алматы: Мектеп, 1985, 112 б.
5. Спелеология-үңгіртану. Астана айнасы. www.info_tses.kz.
6. Темірлан Баязит. Әлемдегі таңғажайып үңгірлер. www.aikyn.kz.
7. Ердаулетов С.Р. Туристік Қазақстан – Алматы: Қайнар, 1986, 26-30 б.

12. Қайыржан Төрежан. Шыңғыс ханның зираты – Шыңғыстауда. www.be1.kz.
13. Әли Секел. Шыңғысхан Қоңыр әулие көлінде ме? www.masa.kz.
14. Омаров А. Шыңғысхан Шыңғыстауда қыстаған ба?... //Абай этнографиялық
15. әдеби-көркем журналы, 2002, №1, 21-40 б.
16. Сейдімбеков А. Күңгір-күңгір күмбездер – Алматы:, 1981, 210-218 б.
17. Бөкейханов Ә. Записки Семипалатинского Подотдела Западно-Сибирского
18. отдела Императорского русского географического Общества. Өлке тарихынан
19. анықтамалық құжаттар, 1907.
20. ҚР. ШҚО. Семей қаласының мемлекеттік тарихи мұрағаты. 2206-қор, 1-тізбе,
21. 116-іс, 19 б.
22. Оразалин К. Шежірелі Шыңғыстау // Абай этнографиялық әдеби-көркем
23. журналы, 1995, №3, 93-94 б.
24. Кемербаев Р. Құпиясы көп Қоңырәулие үңгірі // Семей таңы, 2011, №24. 3 б.
25. Қаймулдина К.Д. Шығыс Қазақстан облысының рекреациялық ресурстары
26. және оларды пайдалану // Таптым, Таптым! – Эврика, 2008, №6. 17 б.
27. Құнанбаев А. Шығ. толық жинағы – Алматы, 1961, 492 б.
28. Сейсенұлы Д. Шежірелі Шыңғыстау – Семей, СМПИ, 2004, 36-38 б, 61-62 б.

ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕРДЕГІ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАСЫ

Мылқайдаров А.Т., Серік Н.Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

АНДАТПА

Қазіргі географиялық білім жаһандық білім берудің бір бөлігі ретінде бүгінгі таңда география ғылымының басты назарында болып отырған және жаһандық әлемнің маңызды белгілері болып табылатын климаттың өзгеруі мен биоәртүрлілік, саяси, мәдени, әлеуметтік және діни қайшылықтар, экологиялық және демографиялық дағдарыстар сияқты мәселелерді қарастырады. Сондай-ақ, географиялық білім берудің міндеті - жер кеңістігін ұйымдастыру заңдылықтары туралы білімді ғана емес, сонымен қатар жергілікті және ғаламдық кеңістіктік өзара әрекеттесуді сыни тұрғыдан бағалауды үйрену болып табылатындықтан, Түркі елдерінің әрекеттесуінде бұл үлкен рөлді атқарады. Түркі елдерінің географиялық білім беру жүйесіндегі ерекшеліктері қандай және оларды дамыту үшін қандай әдістер қолданылуда? Осы сияқты бірқатар мәселелерді мақалада қарастыратын боламыз.

Кілт сөздер: География, түркі елдері, ынтымақтастық, инновациялық технологиялар, физикалық география, экономикалық география.

АННОТАЦИЯ

Современное географическое образование как часть глобального образования рассматривает такие вопросы, как изменение климата и биоразнообразие, политические, культурные, социальные и религиозные конфликты, экологические и демографические кризисы, которые сегодня находятся в центре внимания географии и являются важными особенностями глобального мира. Также, поскольку задача географического образования состоит не только в том, чтобы узнать о законах организации сухопутного пространства, но и научиться критически оценивать локальное и глобальное пространственное взаимодействие, оно играет большую роль во взаимодействии тюркских стран. Каковы особенности системы географического образования тюркских стран и какие методы используются для ее развития? Ряд таких вопросов мы рассмотрим в статье.

Ключевые слова: География, тюркские страны, сотрудничество, инновационные технологии, физическая география, экономическая география.

ABSTRACT

Modern geography education, as part of global education, addresses issues such as climate change and biodiversity, political, cultural, social and religious conflicts, environmental and demographic crises, which are the focus of geography today and are important features of the global world. Also, since the task of geographical education is not only to learn about the laws of organization of land space, but also to learn to critically evaluate local and global spatial interaction, it plays a big role in the interaction of Turkic countries. What are the features of

the geographical education system of the Turkic countries and what methods are used for its development? We will consider a number of such questions in the article.

Keywords: Geography, Turkic countries, cooperation, innovative technologies, physical geography, economic geography.

Географиялық білім – тұлғаны қалыптастырудың маңызды шарты. География іргелі ғылымдардың бірі ретінде орасан зор әлеуетке ие және әлемнің барлық алуан түрлілігіне қатысты мәселелердің кең ауқымын зерттеу мүмкіндігін ашады. Географиялық білім беру әрқашан, әрбір елде өте өзекті болған, болып келеді де. Соның ішінде біздің мемлекетіміз де халқының сауаттылығына аса мән береді. Кеңестік құрылым ыдырап, еліміз тәуелсіздік алған күннен бері білім беру саласына жіті көңіл бөлініп келе жатыр. Мақаламызда түбі бір түркі мемлекеттерінің тәуелсіздігін алғалы бері географиялық білім берудегі өзгерістері мен даму перспективасына тоқталатын боламыз.

Жалпы Түркі мемлекеттері деп біз Қазақстан, Әзірбайжан, Қырғыз, Түрікменстан, Өзбекстан және Түркия елдерін қарастырамыз. Тәуелсіздік алған 33 жылдың ішінде бұл мемлекеттер ынтымақтастығын сақтап, ғылыми, саяси, экономикалық сияқты барлық салаларда серіктесіп келе жатыр [1].

Кеңес одағы ыдырағаннан кейін Қазақстан, Түрікменстан, Өзбекстан, Әзірбайжан, Қырғызстан мектеп географиясы бірқатар өзгерістерге ұшырады. Елдердің тәуелсіздік алуымен барлық ғылымдармен қатар географияны оқыту әдістемесін дамытып, жанартуға зор мүмкіндіктер ашылды. Мемлекеттердің Білім министрлігі, Ұлттық білім беру институты мамандарының, ғылыми қызметкерлердің, жоғары оқу орындарының ғалымдарының, сондай-ақ орта мектептердің тәжірибелі мұғалімдерінің қатысуымен жана мазмұн анықталып, мектеп географиясы курсының бағдарламалары әзірленді, солардың негізінде оқулықтар дайындалып шығарылды. Жалпы, атап өткен елдердегі географиялық білім беру үрдістері бірдей десек те болады. Орта мектеп бағдарламасындағы қарастырылатын мәселелер төркіні де ұқсас.

Барлық түркі елдерінде география курсы екі үлкен бөлімге бөлінген: «Физикалық география» және «Экономикалық география». Бұл бөлімдер өз кезегінде жеке бөлімшелерден тұрады.

Географиялық білім берудің мақсаты – қоғам дамуы мен қоршаған ортаға кері әсер ету тұрғысынан сыни тұрғыдан ойлауға, жағдайды бағалауға және өз қызметінің салдарын болжауға қабілетті, белсенді азаматтық ұстанымы бар сауатты жеке тұлғаны қалыптастыру. Осы орайда Түркі елдеріндегі географиялық білім беру құрылымының мысалына тоқталайық.

Кесте 1. Қырғыз мемлекетіндегі 6-11 сыныптар арасында географиялық білім беру құрылымы [2].

6-сынып	7-сынып	8-сынып	9-сынып	10-сынып	11-сынып
Физикалық географияның бастапқы курсы	Материктер мен мұхиттардың географиясы	Қырғыз елінің физикалық географиясы	Қырғыз Республикасының экономикалық және әлеуметтік географиясы	Дүние жүзінің экономикалық және әлеуметтік географиясы. 1-бөлім.	Дүние жүзінің экономикалық және әлеуметтік географиясы. 2-бөлім.

Сондай-ақ, Түрікменстанда географияны оқыту бастауыш мектептің 4-сыныбында «Жаратылыстану» курсынан басталады. Одан кейін 5-9 сыныптар аралығында тікелей география ретінде жалғасады. Мемлекеттік бағдарламада географиялық номенклатураның (географиялық атаулар мен терминдер) саны белгілі бір дәрежеде қысқартылып, оқушылардың ойлау, танымдық қабілеттерін дамытуға көңіл бөлінді. География курстарының оқу жоспары аясында Түрікменстанның физикалық және экономикалық географиясын оқыту бойынша оқу сағаттары ұлғайтылды. Ол 7-8 сынып аралығында жеке пән ретінде оқытылады. Сонымен қатар, 5,6,9 - сыныптарда Түрікменстанның табиғатын, экономикасының салаларын және олардың өзара байланысын зерттеу бойынша жекелеген тақырыптар берілген.

Түрікменстан мұғалімдері қолданатын географияны оқудың тиімді әдісі студенттерге нақты жағдайды (табиғи немесе жасанды күй) көрсету болып табылады. Осы мақсатта әртүрлі оқу құралдары мен оқу-әдістемелік кешен қолданылады (дұрысы фильмдер немесе телешоулар). Мүмкіндігінше географиялық нысандарды, оқиғаларды және басқа жағдайларды кеңірек және тереңірек түсіну үшін оқу турлары (экскурсиялар) ұйымдастырылады. Экскурсия кезінде оқушылар географиялық нысанның, оқиғаның немесе құбылыстың шынайы әлемін өз көздерімен көреді. Бұл іс-шаралардың барлығы мұғалімнің басшылығымен және оның қосымша түсіндірмелері негізінде ұйымдастырылса, тиімдірек және нәтижелі болады.

Ал Әзірбайжанда тәуелсіз даму кезеңінде әлеуметтік-мәдени салаға көп көңіл бөлінуде. Республика әлемде өз орнын іздеп, халықаралық қоғамдастықта оның тартымдылығын арттыру мәселесіне үлкен көңіл бөлуде. Осыған байланысты бірі географиялық пән болып табылатын интегралды мамандықтарды бітірушілерді кеңінен пайдаланудың маңызы зор. Географияның бірегейлігі - оның жаратылыстану және қоғамдық ғылымдарды біріктіруінде.

Айта кету керек, Әзірбайжанда географтарды дайындау ежелден келе жатқан дәстүрге ие, олардың алғашқы бітірулері (14 адамнан тұрады) 1923–1924 оқу жылында Әзірбайжан мемлекеттік педагогикалық институтының жаратылыстану-географиялық факультетінде өтті. 1934 жылы жаратылыстану-география факультеті география факультеті болып өзгертілді. Қазіргі уақытта Әзірбайжан педагогикалық университетінде (Педагогикалық институт базасында құрылған) екі географиялық кафедра – жалпы география және географияны оқыту әдістемесі жұмыс істейді.

Әзірбайжандағы география ғылымының негізгі орталығы - кең ауқымды профильді географтарды дайындайтын Баку мемлекеттік университеті. Алғашқы студенттерді қабылдау 1944 жылы болды. Қазіргі таңда университеттің география факультетінде 6

мамандандырылған кафедра жұмыс істейді және 5 мамандық бойынша мамандар даярланады. Оқыту әзірбайжан және орыс тілдерінде жүргізіледі [3].

Осы сияқты Түркі елдеріндегі географиялық білім беру жылдан-жылға тек жақсы жолда дамып келе жатқанын көре аламыз. Сонымен қатар, Түркі елдері өздерінің ынтымақтастықтарын дамытып, географиялық білім беруді оңтайландыру мақсатында Ташкентте географиялық кеңес құрған болатын. Оған қатысушылар климаттың өзгеруінің аймақтағы табиғи және әлеуметтік ортаға әсерін зерттеуді, геодезия және картография саласындағы зерттеулерді үйлестіруді, материалдық және материалдық емес мұра нысандарын зерттеуді, сондай-ақ географиядан халықаралық байқаулар өткізуді жоспарлап отыр.

Өзбекстан географиялық қоғамының басшысы Ойбек Норинбаев үш жыл мерзімге штаб-пәтері Ташкентте орналасқан бірлестіктің бас хатшысы болып сайланды.

Сондай-ақ, 2021 жылы Стамбұлда өткен Ғылыми кеңестің 4-ші отырысында Түркияның бастамасымен оқулық мәтіндерін бекіту бойынша сарапшылар жиналысы өтті, оның барысында сарапшылар «Жалпы түркі тарихы», «Түркі әдебиеті» және «Түркі әлемінің географиясы» оқулықтарының мәтіндерін мақұлдады. «Түркі әлемінің географиясы» оқулығының мазмұны жалпы түркі әлемінің географиялық бейнесін қалыптастыруға, түркілердің географиялық түсініктері мен идеяларын зерделеуге, сонымен қатар тәуелсіз түркі елдерінің географиясын зерттеуге бағытталған.

Жаңа бірлестіктің мақсаты – түркітілдес ғылыми-зерттеу институттары мен қоғамдық бірлестіктердің ынтымақтастығын тереңдету, өңірдің тарихи-мәдени мұрасын, сондай-ақ экологиялық күн тәртібі мен қоғамдық дипломатияны бірлесіп зерттеу. Географиялық кеңесті құрудың бастамашысы QazaqGeography Қазақстан республикалық қоғамдық бірлестігі болды. Бұл бауырлас елдердің білім саласындағы ынтымақтастығы басқа да салаларға өзінің жақсы ықпалын тигізеді деп ойлаймын [4].

Барлық Түркі елдеріндегі географиялық білім беруді дамыту үшін инновациялық, мультимедиялық технологияларды пайдалану қажет. Заманауи дәуірде заманауи технологияларды, яғни, әр сабақтарда компьютер, теледидар арқылы электронды оқулықтар мен презентацияларды пайдалану арқылы білім алушылардың ойда қалу дәрежесі 20 пайызға артады. Мәселен, біздің елімізде түрлі мультимедиялық технологиялар қолданылуда. Олардың артықшылықтарының бірі – географиялық мәліметтерді визуализациялау. Интерактивті карталар, 3D модельдер және анимациялар студенттерге күрделі географиялық түсініктерді жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, географиялық ақпараттық жүйелерді (ГАЗ) пайдалану кеңістіктік деректерді талдауға және визуализациялауға мүмкіндік береді, бұл сабақтарды тартымды және қолжетімді етеді.

Мультимедиялық ресурстар да оқытуды әртараптандыруға көмектеседі. Аудио және бейне материалдар, интерактивті әрекеттер және онлайн ресурстар студенттердің әртүрлі оқу мәнерлерін ескере отырып, әртүрлі оқыту әдістерін ұсынады. Бұл ақпаратты тереңірек меңгеруге ықпал етеді және студенттердің оқу процесіне белсенді қатысуын ынталандырады.

Сыныптың шекарасын кеңейту де маңызды аспект болып табылады. Виртуалды экскурсиялар, сарапшылармен вебинарлар және географтармен бейне сұхбат студенттерге өздері зерттейтін тақырыптарға және географиялық білімдерді нақты өмірде қолдануға кеңірек көзқарас алуға мүмкіндік береді.

Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартына сәйкес «География» пәні «Жаратылыстану» білім беру саласына енгізілген негізгі орта және жалпы орта

мектептің білім деңгейінде міндетті оқу пәні болып табылатындықтан, оны дамыту, жаңа технологиялармен жетілдіре отырып үйрету - біздің міндетіміз екені анық.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Kerski, J.J. Geo-awareness, Geo-enablement, Geotechnologies, Citizen Science, and Storytelling: Geography on the World Stage // *Geography Compass*, . 2015. №9(1). P. 14-26. <https://doi.org/10.1111/gec3.12193>
2. Karolčík, Š., Čipková, E., Mázorová, H. Application of digital technologies in the geography teaching process from the teachers' perspective // *International Research in Geographical and Environmental Education*, 2016. №25(4). P.328-343. <https://doi.org/10.1080/10382046.2016.1207992>
3. Metoyer, S., Bednarz, R. Spatial Thinking Assists Geographic Thinking: Evidence from a Study Exploring the Effects of Geospatial Technology // *Journal of Geography*. 2017. №116(1). P. 20-33. <https://doi.org/10.1080/00221341.2016.1175495>
4. Масловская С. В. Современные технологии обучения: общая характеристика, особенности реализации – 2011г. [Электрондық ресурс]. URL http://www.orenipk.ru/kp/distant/ped/ped/tech.htm#_top

КАЗАХСТАН И РЕСТОРАНЫ НОВОГО ФОРМАТА НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ

Божымбаева М.С.

Жамбыл облысы, Тараз қаласы, № 46 орта мектебі директорының ғылыми-әдістемелік, ісі жөніндегі орынбасары, педагог-шебер, педагогика және психология магистрі

АННОТАЦИЯ

Казахстан стоит на Великом шелковом пути, по маршруту которого построена автомобильная трасса Западная Европа – Западный Китай. По этой автотрассе из года в год увеличивается пассажирской поток. Востребованным является обеспечение питанием на протяжении всей трассы.

Авторами предлагается проект ресторана с применением инновационных, зеленых технологий: использование солнечной энергии, безотходной технологии приготовления еды, самообеспечение чистой водой. В таком ресторане могут быть созданы уникальные условия для отдыха и единения с природой.

Климат Казахстана - резко континентальный, поэтому возможно использование инфракрасного излучения солнечных батарей. Панорама вокруг ресторана должна быть представлена уникальными природными ландшафтами. Внутреннее оформление ресторана должно отражать традиции и быт казахского народа, которые всегда бережно относились к природе. В зависимости от сезона интерьер ресторана будет меняться. Должны быть использованы экологически чистые продукты питания. Также предполагается организация экотуристических маршрутов в ближайшие горы. Все это позволит гостям получить полное представление о Казахстане, как стране с сохранившейся биосферой в Центральной Азии.

ABSTRACT

Kazakhstan stands on the Great Silk Road, on the route of which the highway Western Europe-China is built. From year to year, the passenger flow is increasing along this highway. The provision is required of food throughout the entire route. The authors propose a restaurant project using innovative green technologies: the use of solar energy, non-waste technology of cooking food, self-supply of clean water. In this restaurant, unique conditions for recreation and unity with nature can be created. The climate of Kazakhstan is sharply continental; therefore it is possible to use infrared radiation from solar batteries. The panorama around the restaurant should be represented by unique natural landscapes. The interior decoration of the restaurant should reflect the traditions and way of life of the Kazakh people, who always took care of nature. Depending on the season, the interior of the restaurant will change. Eco-friendly food should be used. It is also planned to organize

ecotourism routes to the nearest mountains. All this will allow guests to get a full picture of Kazakhstan as a country with a preserved biosphere in Central Asia.

Keywords: restaurant, green technologies, traditions, unique natural landscape, Great Silk Way, unique natural landscapes

1. ВВЕДЕНИЕ

В наше время Шелковый путь начинает свое возрождение на 25-м пленарном заседании совета иностранных инвесторов, было сказано следующее: «Казakhstan должен возродить свою историческую роль и стать крупнейшим деловым транзитным хабом Центрально-Азиатского региона, своеобразным мостом между Европой и Азией». По решению ЮНЕСКО о реализации международной программы «Великий Шелковый путь – путь диалога, взаимопонимания и сближения культур». Эта программа привлекает внимание мировой общественности и любителей путешествий к исторической роли и к самой магистрали Шелкового пути, давая толчок развитию туризма по местам древних караванных путей.

12 апреля 2017 года была опубликована статья Главы Государства Казахстана, направленная на модернизацию общественного сознания. Сохранить и приумножить духовные и культурные ценности – вот основная цель работы по программной статье президента «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» («Курс в будущее: духовное обновление»). На пути модернизации нам стоит вспомнить навыки предков. Прагматизм означает точное знание своих национальных и личных ресурсов, их экономное расходование, умение планировать свое будущее.

Основываясь на опубликованную статью быстрым темпом, развивается экологический туризм Казахстана. Так в Таразе 11 ноября в рамках программы «Рухани қазына» впервые стартовал четырехдневный международный форум «Ancient Taraz-2017», целью которого является развитие потенциала туристической отрасли Жамбылской области. Организатором грандиозного мероприятия является управление предпринимательства и индустриально-инновационного развития акимата Жамбылской области. В первые два дня в рамках форума для приглашенных китайских и казахстанских туроператоров, которые в дальнейшем смогут привлечь в нашу область туристов, были организованы информационные туры с целью ознакомления с уникальными местами нашей области и городом Таразом. Им показаны значимые достопримечательности нашей области: природные заповедники, археологические раскопки, исторические музеи, предложена национальная кухня. 12 ноября в рамках туристического форума прошла выставка ручной работы жамбылских, узбекских и кыргызских ремесленников. К организации форума привлечена Казахстанская туристическая ассоциация с многолетним стажем работы в туристической сфере. По словам менеджера Казахстанской туристической ассоциации Шакиры Адильбековой, в Казахстане туристический форум еще никогда не проводился, его первым организатором стал именно Тараз. (СМИ Жамбыл-Тараз № 46 (1386) 15 ноября 2017 года).

2. ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

2.1 Экологический туризм в Казахстане

Экологический туризм в настоящее время является приоритетной отраслью и способствует устойчивому развитию экономики. Анализ туристского рынка Казахстана, проведенный Казахстанской Туристской Ассоциацией (КТА) и экспертами компании IPK показал, что Казахстан обладает огромным потенциалом нетронутой природы с большим количеством национальных парков и заповедников, а также выдающимся культурным наследием. Исследования, проведенные в европейских странах (Германии, Великобритании, Франции, Южной Кореи и Японии) показали, что среди иностранцев присутствует высокая заинтересованность в экологических турах в Казахстан.

Казахстан можно сравнить с туристским бриллиантом, имеющим великолепные туристские возможности и ждущим с нетерпением дальнейших изменений для создания мировой конкурентоспособности. Сегодня Казахстан предлагает специализированные, экстремальные туры, а также туры по Шелковому Пути в комбинации с другими странами. Но существующие турпродукты не пользуются высоким спросом и не являются перспективными. Перспективный турпродукт должен быть сконцентрирован на качественном предоставлении услуг внутри страны.

Казахстан имеет два турпродукта, которые обладают потенциалом для будущего развития: это «бизнес туризм» и «экологический туризм».

Как свидетельствует статистика и реальное положение дел, большинство иностранцев сегодня посещают нашу страну с деловой целью.

Основным турпродуктом Казахстана является экологический туризм. Он занимает самую лучшую позицию на мировом рынке туризма и должен являться одним из ключевых для развития в Казахстане. Для этого мы предлагаем наши природные ресурсы, удивительные по своей красоте нетронутые ландшафты. Однако, экотуризм пока не является приоритетом для государственной туристской политики. Этот вид туризма, который несет ярко выраженный социальный аспект, не выделен ни в одном стратегическом государственном документе. КТА, представляя интересы туристского рынка, однозначно понимает, что экотуризм может приносить доходы как в бюджет страны, так и туристскому рынку. КТА провела предварительный анализ по оценке потенциала для развития экотуризма в Казахстане. По результатам проделанной работы стало ясно, что экотуризм нуждается в развитии и пристальном внимании. Причем, каждый регион республики обладает уникальными природными ресурсами для развития экотуризма (таблица 1).

Таблица 1: Виды туризма по регионам Казахстана

Виды туризма по регионам	Южный Казахстан	Северный Казахстан	Центральный Казахстан	Восточный Казахстан	Западный Казахстан
Виды туризма					
Экологический	+	+	+	+	+
Экскурсионный	+	+	+	+	+
Горный	+			+	
Лыжный		+			
Пеший	+	+			+
Водный			+		+
Познавательный				+	
Исторический	+		+		+
Паломнический	+				+
Велосипедный	+				
Спелеологический			+		

Мы стараемся удовлетворять спрос на растущий сегмент туристского рынка - экотуризм. Чтобы соответствовать требованиям рынка, разработаны такие формы проживания, где туристы могут познакомиться с местными традициями и культурой, насладиться пребыванием вблизи природоохранных зон. Туристам, посещающим регионы, предоставляются традиционные блюда, которые отвечают минимальным стандартам качества, безопасности, гигиены, комфорта и являются экологически чистыми. Туристы имеют доступ к уникальной, дикой природе и биоразнообразию национальных парков и заповедников и могут почувствовать национальный колорит Казахстана. (Современное состояние экологического туризма в Казахстане. <http://www.almaty-info.net/762>)

Ключом к успеху является гибкость экотуристского пакета. Пакет путешествий формируется по запросам клиента с поездкой в различные регионы с культурой. Чтобы они не выбирали: конные прогулки по горам, отдых на пляже или рафтинг, всегда есть варианты туров различной длительности.

Достижение цели стать узнаваемыми и востребованными по экотурпродукту в Казахстане возможно через:

- отбор, определение и создание лучшего экотурпродукта;
- помощь в разработке качественного продукта путем четко продуманных тренингов и обмена опытом;
- эффективное обеспечение достоверной информацией через процесс, нацеленный на клиентов;
- эффективное развитие туризма в гармонии с природой;
- системную работу со всеми партнерами;
- собственное развитие, результатом которого будут лучшие тренеры, партнеры, профессионалы.

На сегодня интерес к казахстанскому экотуризму проявляют, в большинстве своем, иностранные туристы и сотрудники зарубежных фирм и компаний. Самыми популярными экологическими местами Казахстана являются Жабаглы (Южно-Казахстанская обл.) - красивое село, расположенное у подножия гор. Село Жабаглы расположено вблизи красивейшего заповедника Аксу-Жабаглы. Угам (Южно-Казахстанская обл.) - край разнообразных ландшафтов на пересечении древних караванных путей. История становления Казахского государства отражена в памятниках средневековой архитектуры. Мягкий и теплый климат, гостеприимные хозяева гостевых домов, заповедные уголки дикой природы - все это есть при посещении Угамского региона. - Кокшетау (Акмолинская обл.) - поражающие своей красотой озера с фантастическими каменными скульптурами, сосновые леса, «танцующие березы», стали вдохновением для многих поэтов. История северного Казахстана отражена в многочисленных памятниках средневековой архитектуры. Экологические маршруты по заповедным тропам помогут восстановить здоровье и набраться жизненных сил. Коргалжин (Акмолинская область) - край тысячи озер и проток, расположенных на бескрайних степях Сары-Арки. Множество видов птиц в том числе розовый фламинго, нашли для себя дом на водоемах Коргалжына. Коргалжынский заповедник включен ЮНЕСКО в число мест являющихся Всемирным Природным Наследием. Комфортабельные гостевые дома, расположены в 2-х часах езды от столицы РК, города Астана. Зырянск (Восточно-Казахстанская область) - тихий и уютный город, расположенный у подножия гор Алтая. Регион славится своими пасеками, где получается самый вкусный мед. Гостевые дома местных жителей идеальная отправная точка для совершения конных и пеших прогулок по живописным местам. Алаколь (Восточно-Казахстанская область) - целебные воды озера, поднимающие жизненный тонус. Великолепный пляжный отдых, незабываемые экскурсии к местам обитания бесчисленного количества птиц, позволят вам в полной мере насладиться своим отдыхом. Размещение в гостевых домах - прекрасная возможность окунуться в тихую размеренную сельскую жизнь.

- Катон-Карагай (Восточно-Казахстанская область) - заповедные уголки Казахстанского Алтая. Величественные хвойные леса, бурные реки, впадающие в чистейшие озера. Регион поражает девственностью природных комплексов. Местные жители живут в согласии с природой и бережно сохраняют ее. Посетив регион можно на время приобщиться к природе, ощутив ее величие. Риддер (Восточно-Казахстанская область) - высоко в горах западного Алтая, среди широких долин родилась сказка о камнях великанах. Удивительные формы выветривания скальных пород создают ощущение волшебства. Каркаралы (Карагандинская обл.) Горы, усыпанные соснами и кристально чистыми озерами. Воспетый поэтами Каркаралы, поражает своей красотой.

Наибольшим интересом пользуется у иностранных потребителей степной сафари, а именно поездки на джипах по степям и национальная охота. Для данного вида туризма в Казахстане есть 20 ландшафтных зон, представленных степями с соленными и пресными озерами. Для привлечения иностранных

туристов в Казахстане есть все необходимые ресурсы и определенная инфраструктура.

Основные преимущества экологического туризма, обеспечившие его бурное развитие в современном мире, – устойчивое развитие территорий, вовлеченных в сферу экотуризма, природоохранный характер экотуристских программ и технологий, использование рыночных механизмов формирования экологического мировоззрения населения.

Устойчивое развитие территорий, вовлеченных в сферу экологического туризма, обеспечивается созданием туристской инфраструктуры, организацией новых рабочих мест, вовлечением местного населения в сферу обслуживания, вследствие чего повышается жизненный уровень местного населения, происходит его закрепление на исконной территории. Природоохранный характер экотуризма заключается в обязательном сохранении разнообразия флоры и фауны рекреационных регионов. Для достижения этой цели используются природоохранные технологии, выработанные практикой экологического туризма, а также научные рекомендации фундаментальной и прикладной науки. Большую роль в охране и восстановлении рекреационных территорий играют финансы, поступающие от туристов и выделяемые различными организациями. (Байканов Д.Е. Вестник Хабаршы. Туризм.-2012-№1). Рекреационных территорий формируется путем их вовлечения в процесс обслуживания туристских маршрутов, где местные жители выступают в качестве проводников и инструкторов, аниматоров, участников фольклорных ансамблей, уборщиков территории и т.д. Только тогда, когда местные жители убеждаются в рекреационной привлекательности своего природного ландшафта, осознают, что он имеет эколого-эстетическую ценность и может приносить материальную выгоду, они приходят к мысли о его охране. Понимание того, что экономически хищническое использование природных ресурсов может вывести их территорию из сферы рекреационного пользования, является стимулом и побудительной причиной для ее охраны и рационального использования.

2.2 Вдоль Шелкового пути

Великий Шелковый путь является уникальным историческим памятником человеческой цивилизации. В течение столетий торговля на древнем караванном пути способствовала развитию экономики и культуры стран народов Востока и Запада Евразии. Неоценимо его значение и в наши дни, поскольку современный туризм связывает сегодня торговлю и бизнес с культурным диалогом, содействуя взаимопониманию и миру между народами. Шелковый путь способствует установлению многосторонних связей между 24 странами-участниками Инициативы по Шелковому пути. Идея реализации Инициативы по развитию сотрудничества и продвижению туризма на Шелковом пути зародилась 15 лет назад, и была закреплена в Самаркандской Декларации 1994 года. С тех пор были приняты в 1999 году – Декларация Хивы, в 2002 году – Бухарская Декларация. Астанинская Декларация по Шелковому

пути была принята в 2009 году в рамках 18 Сессии Генеральной Ассамблеи ЮНВТО, а Алматинская – в 2008 году во время проведения III Форума Мэров городов «Шелковый Путь».

Реализация принятых мер способствовала экономическому росту и интеграции стран Евразийского пространства, которое является основным регионом Шелкового пути, замыкая на себе три его основных полюса: Китай, Россию и Персидский Залив. Казахстан, расположенный в центре Евразии, является связующим мостом между этими полюсами и странами Центрально-Азиатского региона: Кыргызстаном, Узбекистаном, Таджикистаном и Туркменистаном, а также главным транзитным коридором на пути доступа к основным рынкам стран Шелкового пути. Геостратегическое месторасположение Казахстана в самом сердце Евразии, способствует тому, что придавал и придает важное значение возрождению туризма на Шелковом пути, как базовой основы политики в области туризма. В 1997 году в рамках реализации трансконтинентального проекта ЮНВТО, ЮНЕСКО и ПРООН «Шелковый путь - путь диалога» в Казахстане были проведены первые исследования туристского потенциала. По итогам данных исследований была разработана и утверждена Указом Президента Республики Казахстан Государственная программа «Возрождение исторических центров Шелкового пути, сохранение и преемственное развитие культурного наследия тюрко-язычных государств, создание инфраструктуры туризма». Алматы - Туркестан-Ташкент - Самарканд - Бухара - Ургенч - Мары- Ашхабад - Алматы. Казахстанский участок Великого Шелкового пути, представляет собой уникальный комплекс памятников истории, археологии, архитектуры, градостроительного и монументального искусства, сегодня здесь открыты 22 древних городища, включая замки правителей. Два уникальных памятника древности включены в Список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО: мавзолей Ходжа Ахмеда Яссауи в Туркестане и археологический комплекс «Тамгалы» близ г. Алматы. Среди значимых туристских маршрутов по Шелковому пути важное место отводится городам Алматы, Тараз, а также Туркестану и Отрару. (К.Байпаков, Р.Насыров. 1991 г)

Необходимо развивать потенциал продукции Шелкового Пути, который включает в себя:

- создание и развитие совместных турпродуктов, предполагающих посещение нескольких стран/мест;
- развитие искусств и ремесел с целью сохранения богатого культурного наследия Шелкового Пути;
- разработку и реализацию и продвижение совместных стратегий, программ и маркетинга;
- формирование и повышение туристского имиджа стран Центрально-Азиатского региона и СНГ в рамках туризма по Шелковому Пути.

Шелковый путь является одним из лучших брендов мирового уровня и планирование и контролируемое развитие туристских ресурсов и продуктов по

всему маршруту Шелкового пути имеют важное значение для получения экономических выгод от туризма всеми странами Шелкового пути.

2.3 Возможности экотуризма в Жамбылской области

Велики природные возможности экотуризма по тюркскому ходу Шелкового пути у подножия Таласского Алатау в Жамбылской области. Необъятные просторы Евразийских степей Казахстана, окаймленные на юге высокими горами Тянь-Шаня, сыграли особую роль в истории развития цивилизации. В Семиречье и по югу Казахстана у подножия хребтов Западного Тянь-Шаня проходил тюркский ход Великого Шелкового пути – уникального достижения человечества, соединившего Восток и Запад. Особого расцвета тюркский ход достиг в VI – XII веках, что привело к возникновению и расцвету многочисленных городов и поселений, среди которых самыми крупными были Суяб, Испиджаб и Тараз.

В настоящее время заканчивается строительство международной автотрассы Западная Европа - Западный Китай, которая прокладывается по маршруту Великого Шелкового пути. Ожидается, что трасса даст второе рождение древней магистрали, так как сделает более доступными и посещаемыми южные районы нашей страны, а также даст возможность для развития комплекса услуг по обслуживанию путешествующих по автомагистрали. Особую привлекательность для туризма создает сочетание богатой истории региона с уникальной природой гор Западного Тянь-Шаня, вдоль хребтов которого проходила трасса Шелкового пути. Город Тараз – административный центр Жамбылской области, называют «северными воротами» на Западный Тянь-Шань. Эта обширная горная страна, расположенная в Центральной Азии, занимает территории 3-х стран: Казахстана, Кыргызской Республики и Узбекистана. К казахстанской части Западного Тянь-Шаня относятся северные склоны Таласского Алатау, часть Угамского хребта, северные склоны западной оконечности Киргизского Алатау и низкогорная система хребтов Каратау. (П.П. Семеновым-Тянь-Шанский).

Жамбылская область включена в Государственную программу «Возрождение исторических центров Шелкового пути, сохранение и преемственное развитие культурного наследия тюрко-язычных государств, создание инфраструктуры туризма» и имеет большие возможности для развития туризма как внутреннего, так и международного. Через нее проходил участок Великого Шелкового пути (с. Сайрам – Тараз – Акшолок – ст. Акыр-тобе – Кулан – Мерке – Шу – Аспара – Кордай), по пути которого расположены интереснейшие памятники истории и культуры. 5 памятников, расположенных на Великом Шелковом пути, внесены в список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО (городище Актобе Шуского района, городище Орнек, Кулан района Т. Рыскулова, городище Костобе Байзакского района и комплекс Акыртас Жамбылского района).

Главным приоритетом развития туризма является проект «Древний Тараз». В рамках проведения международной специализированной выставки «ЭКСПО-

2017» проведены работы по реализации данного проекта. Проект расположен в центральной части города Тараз на площади около 20 га. Создан единый ансамбль объектов в древневосточном стиле (в плане участие в раскопках древней цивилизации, музей с найденными артефактами, восточные базары и город мастеров, гостиницы и торговый центры и др.).

Сегодня в области функционируют 42 туристических фирм, юрточный городок, оздоровительный комплекс, 5 зон отдыха, 10 детских оздоровительных лагерей, 5 санаторно-курортных здравниц с уникальными лечебными грязями и минеральными водами.

Туристическими фирмами области разрабатываются туристские маршруты по Жамбылской области. В частности такие маршруты как «Жемчужины древнего Тараза», «Тайны Акыртаса», «По тропам поднебесья» - экскурсия в музей – заповедник «Аксу Жабаглы», тур «По великому Шелковому пути» туристкой компании «TARAZ TRAVEL». Туристские маршруты тур центра «Золотой Караван», «Древний Тараз сегодня», «Архитектурные памятники», «Загадки Акыртаса», «От снежных вершин до песчаных барханов». Маршрут казахский ауыл «Коксай» туристической фирмы «Тараз Даму».

В республике набирает обороты «сельский» туризм. Сельский туризм выступает предметом взаимовлияния и взаимообогащения с различными сферами жизнедеятельности общества. Это направление действительно позволяет включать в дело массы населения, живущего в сельской местности, и сохранить при этом местный колорит, обычай, уклад и культуру. Анализ ситуации с развитием сельского туризма в Республике Казахстан показывает, что потенциал Казахстана богат и уникален и не уступает соседним странам по климатическим условиям, уникальными памятниками истории, культуры и архитектуры, а это позволяет сделать вывод о том, что именно на казахстанской земле будут развернуты оазисы экотуризма.

В Жамбылской области реализуются инфраструктурные проекты, такие как участок международной автомагистрали «Западная Европа – Западный Китай». По области вдоль международного транзитного коридора «Западная Европа - Западный Китай» определены места для строительства комплексов придорожного сервиса, из которых только 1 комплекс завершен.

В современных условиях развития мировой экономики туризм и, в том числе гостиничный и ресторанный бизнес, становится одной из ведущих и динамично развивающихся отраслей. Согласно данных мирового рейтинга туризм занимает четвертое место в мировом экспорте товаров и услуг, уступая только экспорту автомобилей, продуктов химии и топлива.

Важным моментом современной концепции экотуризма является проектирование туристских сооружений с учетом уязвимости природных участков, использование экологически чистых технологий, включая альтернативные источники энергии, безопасное удаление отходов. Экотуризм предполагает прием сравнительно небольших групп туристов с целью максимального снижения негативных нагрузок на природную среду. В то же время от туристской отрасли ожидается достаточное поступление

денежных средств. Ожидаемый экономический эффект можно достичь за счет создания достаточного количества небольших туристских центров и рассредоточить потоки туристов по различным маршрутам.

Природа края – где широкие степи соприкасаются с высокими горными хребтами, образуя разнообразные ландшафты дикой природы, исторические памятники вдоль трассы Шелкового пути создают прекрасные условия для развития экологического туризма в том числе развитие гостиничного и ресторанного дела. (Под редакцией В.Е.Соколова, Е.Е.Сыроечковского, 1991г.)

Инновационные подходы в развитии туризма и ресторанного и гостиничного бизнеса основаны на вовлечении вузов в процесс формирования «умных», «экологических», «технологических» форм организации туристской деятельности, среди которых приоритетным направлением является развитие экологических парков на территории университетов. (Туристические маршруты Жамбылской области ждут гостей ЭКСПО 2017. <http://www.zhambyl.gov.kz/>)

В Жамбылской области запущен проект по развитию этно- и экотуризма. Жамбылская область является одним из перспективных регионов Казахстана для развития сельского туризма.

Чистый воздух, природа – все это в значительной степени способствует хорошему отдыху возможности для горожан поправить свое здоровье.

2.4 «Зеленые» рестораны

Оказывая значительное влияние на окружающую среду предприятия питания используют большие объемы энергии и ежедневно производят неимоверно большое количество отходов, также увеличения массивных выбросов углерода в атмосферу. В этой связи они интенсивно внедряют на производстве глубокую переработку продукции, используя энерго – эффективное освещение . По сути появляется термин зеленая сертификация ресторанов и кафе.

В традиционных методах выращивания сельскохозяйственных культур для борьбы с вредителями применяются вредные для человека пестициды, которые дешевле и эффективнее, по сравнению с органическими средствами. Многие рестораны из-за отсутствия некоторой сельскохозяйственной продукции ввиду сезонности, стараются импортировать внесезонные овощи и фрукты, что вызывает дальнейшее увеличение выбросов парниковых газов. Устойчивое питание, с другой стороны, является более экологически чистым, поскольку в его состав входят местные продукты, выращенные по сезону, некоторые из которых, помимо этого, являются органическими. Не нужно продукцию местных фермеров вывозить на далекие расстояния, так как тем самым можно сократить использование ископаемого топлива для транспортировки. Даже использование мяса, полученного от местных скотоводческих ферм, выращивающих скот по системе свободного выгула, может помочь уменьшить воздействие ресторанного бизнеса на окружающий мир.

Тем не менее, зеленая сертификация ресторанов далеко выходит за пределы категории еды. Здесь следует принять во внимание и зеленое строительство,

поскольку владельцы ресторанов могут при строительстве своего здания использовать вторично переработанные или иные экологически чистые строительные материалы. Таким рестораторам присваивается более высокий звездный рейтинг. Кроме того, приветствуются те рестораны, которые заменяют старые образцы техники, потребляющие много энергии, например, посудомоечные машины, на более современные и энерго – эффективные. (Экологический ресторан. <http://bizpro.org.ua/ekologicheskij-restoran/>)

Что касается меню, то всем известен тот факт, что изготовление пищевых продуктов – это длинный процесс, который включает в себя также и транспортировку готовых продуктов. А это следует понимать так: во время доставки продуктов средство передвижения загрязняет воздух.

3. METHODOLOGY

Исследование направлено на изучение географического расположения будущего ресторана и опроса населения Жамбылской области для построения и внедрение в жизнь нового экологически чистого, современного типа ресторана.

Изучение социального мнения проводили известным и хорошо себя зарекомендовавшим методом опроса. Этот метод характеризуется оперативностью, простотой и экономичностью. В данном исследовании опрос был проведен несколькими способами. Была создана экспертная группа из числа преподавателей и сотрудников университета, которые ранее принимали участие с нескольких экспедициях в районы Жамбылской области с целью изучить географическую местность и мнение потребителей будущего ресторана. Опрос членов экспертной группы был проведен методом интервьюирования авторами с использованием варианта личного общения и с обязательным фиксированием ответов в письменном виде. Во втором исследовании предпочтений видов ресторана, вопросы были сформулированы авторами заранее в виде анкеты-опросника. В качестве респондентов выступили различные категории населения по национальности, половозрастным признакам, социальному статусу и роду деятельности. В опросе приняло участие 200 человек. Состав опрошенных население города по полу равномерный: 51% - мужчины и 49% - женщины. По возрастным группам распределение респондентов почти одинаково: 18- 23 года - 35%, 23-33 года -37 %, 33 - 45 лет - 18%, и старше 45лет - 10%. При опросе населения города было выявлено следующие предпочтения: питание- 63%, транспортные услуги – 77%, экскурсионные услуги сервиса -58%, развлекательные программы – 65%, торгово- финансовые услуги – 87%, прочие – 15%.

По мнению большинства опрошенных населения было выявлено чего хотят видеть в новом экологически чистом ресторане: уютную обстановку зала, вкусную и доступную кухню, необычное меню, романтическую обстановку, качественное и быстрое обслуживание, детскую комнату развлечения и игр, обзор приготовления блюд.

Методика для проведения опроса (анкетирования) была разработана следующим образом: составлена группа из 5 волонтеров - сотрудников университета, которая провела интервью в центральной части города в течение одного полного рабочего дня.

4. РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Обоснование выбора географических показателей. Предусмотренно расположение зона отдыха на границе Жамбылской и Алматинской области между горами Киндиктас и хребтом Жетыжол, так как именно здесь самые благоприятные условия для создания предлагаемого проекта. Расположение зоны отдыха вдали от города обеспечит туристам экологические чистые продукты, ледникова пресная вода и энергию.

Альтернативные источники энергии. В Казахстане из возобновляемых источников энергии можно успешно использовать энергию ветра и солнечной радиации. Ежеминутно наша планета получает огромное количество солнечной энергии. Солнечная энергия является возобновимым, бесплатным источником энергии. Вегетационный период этой местности более 180 дней что составляет количество солнечных часов - 2200-3000 ч в год, что может обеспечить энергии зоны отдыха с ранней весны до глубокой осени почти 6 месяцев. Далее обеспечение энергии подключается использование энергии ветра, так как на этой местности дуют ветра над Кордаиским перевалом, расположенным на юго-востоке Жамбылской области. Скорость ветра достигает 40 м/с, когда на территории Казахстана зимой устанавливается Сибирский антициклон. Таким образом предлагаемая зона отдыха может быть обеспечена круглый год бесперебойной альтернативной энергии.

Вода. Для бесперебойного обеспечения зоны отдыха чистой водой предлагается также использовать природные источники - в этой местности протекает река Ак-терек, исток которой находится в Зайлийском Алатау. Хребет Зайлийского Алатау тянется на 360 км вдоль 43 градуса с.ш. и на нем насчитывается 464 ледника общей площадью 492,2 кв.км. Ледники Зайлийского Алатау могут обеспечивать чистой ледниковой водой круглый год.

Продукты. Обеспечение продуктами питания предполагается использование орошаемых земель села Ак-терек, которое находится на левом берегу реки Ак-терек. Здесь же предполагается построение фермы для получения мясных, куринных, молочных продуктов. Таким образом в рамках выполнения государственной программы по развитию агропромышленного комплекса в Республики Казахстан на 2013-2020 годы, будет реализоваться в селе Ак-терек. По реализации программы развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017-2025 годы ведутся работы по трудоустройстве жители села Ак-терек. Здесь в селе предусмотрен изготовление сувениров в национальном колорите. Рассмотрены для туристов демонстрация национальных игр как «Көкпар», «Байгі».

Также предполагается организация экотуристических маршрутов в ближайшие горы. В данный момент предусмотрен Хребет Жетыжол- небольшая горная гряда на западе Заилийского Алатау, между горами Кеңдыктас и Каракастекским хребтом. Длина около 70 км, максимальная высота –гора Суыктобе 3273.

Название Жетыжол мало кому знакомо. В данной местности дороги размыты тальми водами, завлены осыпями и пользуются популярностью в основном у экстремалов. Сюда ездят не только экстремалы и грибники, а река Ак-терек знакома и любителям рыбной ловли-здесь водится осман.

А попадающие местами на глаза пустые гильзы, говорят о том, что эти места посещают и охотники, так как здесь полно кекликов, фазанов и барсуков. Пейзаж этой местности холмистый, каменистые вершины, бескрайние разнотравные луга.

Все это позволит гостям получить полное представление о Казахстане, как стране сохранившейся биосферой в Центральной Азии.

Экотуристические маршруты предусмотренный обхват исторических местности находящиеся на территории Зайлиского Алатау. Есть следующие виды экотуристических маршрутов. Кроме всего туристам можно предложить охоту на кекликов, фазанов и барсуков. Ловля рыб и сбор грибов. Что позволит туристам воссоединиться с природой. В данном селе для удобства туристов предусмотрен построение гостиничного комплекса для наслаждение обычаями и традициями Казахского народа.

Таблиц 2: Вид препятствий

№	Вид препятствия	Названия	Категория трудности	Высота	Характеристика препятствия	Направление прохождения	Координаты
1	Перевал	Бутаковского	н/к	2880	трав.	р Бутаковка – р Л Талгар	N43 09.384 E77 07.844
2	Перевал	Туристов	1А	3950	сн.-ос.	р Туристов –р Кызылсай	N43 01.608 E77 05.095
3	Перевал	Искра	1Б*	4100	сн.-ос.	Лед Сев Городецкого – лед.Дмитриев а	N42 59.542 E77 05.441
4	Перевал	Разведочный	1Б	4170	сн.-ос.	лед Дмитриева - р Ю-З Талгар	N42 58.768 E77 05.388
5	Перевал	Чилико-Кеминский	1Б	4150	Сн	Радиально, со стороны оз. Джасы-кель	N42 56.581 E77 11.071
6	Перевал	Аксу Сев.	1А*	4050	сн.-ос.	Вост Ак-Суу – Чон-Ак-Суу	N42 49.919 E77 07.274

Стеклянный ресторан

Учитывая проведенные исследование и обоснованно географическое его расположение предлагаемый ресторан будет расположен на границе Жамбылской и Алматинской области. Так как это местность будет обеспечивать круглый год альтернативной энергетикой, чистой водой и экологическим чистыми продуктами питания. Так же на основании опроса в форме анкетирование предлагаем вашему вниманию проект ресторана.

Этот проект нами был предложен на республиканском конкурсе в городе Алматы. Был презентован инновационной стеклянный ресторан под названием "in glass" Интерьер ресторана такой: на первом этаже ресторана расположено кухня, гардеробная, уборная, бар, танцевальная площадка, и аквариум. Стены кухня полностью сделана из стекла для того чтобы посетители могли увидеть действия повара. Летом ресторан полностью закрывается электронными жалюзи и открывается на распах. Зимой ресторан отапливаются системой инфракрасных лучей. Теперь перейдем на палубу . Второй этаж основан на знаке зодиака. Верхняя часть ресторана открывается в виде сегмента. Чтобы не было насекомых используется отпугивающие их ультразвуковые аппараты. Здесь расположена детская комната, используется небьющиеся стекло. Ответственность за детей несут специальные няни и аниматоры, с целью чтобы родители могли спокойно сидеть и наслаждаться отдыхом. Снаружи имеется парковка и автомойка.

Благодаря стеклянным стенам, устроившись за удобным столиком, можно наслаждаться видом обильной растительности, горами прекрасной гладью природой и конечно же пленительной едой. Невозможно словами передать насколько идеально ресторан вписывается в окружающую среду.

Для внутреннего интерьера ресторана был выбран в качестве основного белый цвет, который позволил наполнить его еще большим количеством естественного света. В таком месте хочется не просто быстро поесть и уйти, а наслаждаться каждым моментом.

Помимо ресторана там будет расположено сувенирный магазин, банкеты (свадьбы, юбилея, корпоративного праздника), романтической встречи, приятного вечера в кругу друзей, прогулка по живописным местам и множество мест для фотосессий сделают вашу впечатление еще более яркой и красивой. Основными строительными материалами ресторанного комплекса стали натуральная древесина и стекло. Дерево темных пород идеально сливается с горным ландшафтом, а стекло словно маскирует здание с фасада, отражая природу.

Хорошая кухня — необходимое условие для любого банкета. Предлагаем прекрасное меню и фирменные блюда, оформленные в лучших традициях европейского сервиса.

Ресторан — это идеальный выбор для людей, которые предпочитают отдых в спокойной уютной атмосфере, вдали от городского шума, в лучших традициях европейского отдыха и комфорта. Он приятно удивит Вас оригинальным интерьером и уютной атмосферой.

Припорошенные снегом леса или зеленые холмы гор, живописная реки или осенние пейзажи – позволят вам забыть о городской суете и почувствовать себя в атмосфере покоя и уюта.

В ресторане будут продукты только из местной фермы. Таким образом, было сделано два хороших дела: отсутствие загрязнения воздуха выхлопными газами и поддержка местного сельского хозяйства.

Также ресторане вся мебель будет изготовлена из экологически чистых материалов. И поэтому можно уверенно сказать, что обстановка ресторана создают теплую и приятную атмосферу. К тому же, посетителям всегда интересно рассматривать с чего был сделан стул или стол, или любой другой предмет интерьера.

Разумеется, такой ресторан пользуется спросом не только у ценителей и любителей уютных заведений, но и ярых защитников нашей планеты. Такой ресторан будет очень актуальным и на территории нашего Жамбылской области.

5. ВЫВОДЫ И РЕКОМЕНДАЦИИ

Мы стараемся удовлетворять спрос на растущий сегмент туристского рынка – экотуризм. Чтобы соответствовать требованиям рынка, разработаны такие формы проживания, где туристы могут познакомиться с местными традициями и культурой, насладиться пребыванием вблизи природоохранных зон. Туристам, посещающим регионы, предоставляются традиционные блюда, которые отвечают минимальным стандартам качества, безопасности, гигиены, комфорта и являются экологически чистыми. Туристы имеют доступ к уникальной, дикой природе

В работе рассматриваются анализ географической местности и опрос населения Жамбылской области, и их мнения на счет нового и экологически чистого, современного, стеклянного ресторана, который располагается в горной местности.

Нами предлагается современный ресторан нового типа, неповторимый интерьер и традиционная кухня из экологических чистых продуктов. Из окон ресторана посетители могут наслаждаться необычным видом на пейзаж гор.

Вы получите от посещения нашего ресторана: спокойствия размерности сельской жизни и природы, чистого воздуха и сельской тишины, натуральных продуктов, комфортного проведение досуга, уютную атмосферу, приемных цен, ощущение близости с природой, новых впечатлений, развлечения для детей и проведение досуга для взрослых.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Современное состояние экологического туризма в Казахстане. <http://www.almaty-info.net/762>

2. К.Байпаков, Р.Насыров.(1991 г.) «По Великому Шелковому Пути». Издательство и типография Фортшприт Эрфрут , ФРГ.
3. В.Н. Попов. (1998г). «Западный Тянь-Шань». Москва «Физкультура и спорт».
Под редакцией В.Е.Соколова, Е.Е.Сыроечковского. (1991г.) «Заповедники Средней Азии и Казахстана». Издательство «Мысль», Москва.
4. Туристические маршруты Жамбылской области ждут гостей ЭКСПО 2017. <http://www.zhambyl.gov.kz/>
5. Экологический ресторан.<http://bizpro.org.ua/ekologicheskij-restoran/>
Агафонова Л. Г., Агафонова О. С. (2002 г.) Туризм, гостиничный и ресторанный бизнес: ценообразование, конкуренция, государственное регулирование: Учебное пособие - М.: Знание Украины
6. Архипов В.В. (2007 г.). Организация ресторанного хозяйства: Учебное пособие - М.: Центр учебной литературы.
7. Волощук Г.А., Ничипоренко А.В. (1990 г.). Особенности кухни народов мира - М.: Реклама.
8. Волков Ю.Ф. (2004) Гостиничное и ресторанное дело, туризм: Учебное пособие - Ростов н / Д: Феникс.
9. Гибсон П. (1999). Ресторанный бизнес Как открыть и успешно управлять рестораном: Пер с англ - М: Рус консулом.
10. Под ред АД Чудновского (1999). Гостиничный и туристический бизнес - М: ЭКМОС.
11. Грабовский Ю.А., Скалий О.В., Скалий Т.В. (2009). Спортивный туризм Тернополь: Учебная книга – Богдан
12. Общепит и туристическая индустрия в рыночных условиях (2001). Зб наука трудов.
13. СМИ Жамбыл-Тараз № 46 (1386) 15 ноября 2017 года.
14. Байканов Д.Е. Вестник Хабаршы. Туризм. -2012-№1.
15. П.П. Семеновым-Тянь-Шанский. Путешествие в Тянь-Шань.

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ

Джумабекова И.Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

<https://orcid.org/0009-0002-0327-6291>

АНДАТПА

Білім беру жүйесінде жас ұрпақты жан-жақты дамыту мен көкжиегін кеңейтуде, қоршаған ортаға, табиғатқа деген жанашырлығын қалыптастыруда география пәнінің маңызы зор. Ғылым мен техника дамыған сайын білім беру жүйесі де заман талабына сай болуы тиіс. Яғни, мультимедиялық технологиялар географиялық білім беруде маңызды рөл атқарады, өйткені білім алушыларға ыңғайлы және интерактивті форматта түрлі ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік береді. Ақпараттық технологиялар құралдарын, оның ішінде оқыту сапасын арттыру үшін мультимедиялық технологияларды әзірлеу және қолдану тиімділігінің негізгі мәселелері қарастырылған. География сабағы барысында электронды карталар және электронды оқулықтар мен компьютерді, ғарыштық технологияларды пайдалану арқылы түсірілген фото суреттер мен мәліметтерді пайдалану білім алушыларға танымдық белсенділігін арттыруға, білім алушылардың зейінін арттырып, оқу үрдісінде неғұрлым саналы және терең көзқарасты дамытады. Мультимедиялық нысандарды құрудың артықшылығы – білім алушыға дыбыстық және визуалды бейнелердің үйлесімді ағынын қабылдағанда қызығушылық пен жаттығуды жеңілдетеді, оған тек ақпараттық қана емес, сонымен бірге эмоционалды әсер де әсер етеді. Географиялық карталар арқылы жұмыс істеудің түрлі әдістерін ұсыну арқылы маңызды картографиялық дағдыны қалыптастырады. Заманауи бағдарламалық құралдар әр түрлі объектілер мен үрдістердің шындыққа мүмкіндігінше жақын оқу үлгідерін құруға және қолдануға көмектеседі. География сабағында мультимедиялық технологияларды қолданудың тиімді тұстары мен күтілетін нәтижелері баяндалады.

Түйін сөздер: ақпараттық технология, ақпараттық-коммуникациялық технология құралдары, мультимедиа, мультимедиялық технология.

Мультимедиа (multimedia) - "компьютерлік жүйеде мәтінді, дыбысты, бейнені, графикалық кескінді және анимацияны (мультфильмді) біріктіруге мүмкіндік беретін заманауи компьютерлік ақпараттық технология" [1; б.56]. Мультимедиа-бұл компьютерге мәтін, графика, анимация, цифрланған қимылсыз кескіндер, бейне, дыбыс, сөйлеу сияқты деректер түрлерін енгізуге, өңдеуге, сақтауға, тасымалдауға және көрсетуге (шығаруға) мүмкіндік беретін технологиялардың жиынтығы.

Мультимедиялық технологиялар географиялық білім беруде маңызды роль атқарады, өйткені білім алушыларға ыңғайлы және интерактивті форматта әртүрлі ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік береді. Төменде географиялық білім беруде мультимедиялық технологияны қолданудың кейбір әдістері келтірілген:

1. Виртуалды турлар: виртуалды технологияның көмегімен студенттер әртүрлі географиялық орындарға барып, аудиториядан шықпай-ақ егжей-тегжейлі зерттей алады. Бұл оларға әртүрлі аймақтардың географиялық ерекшеліктерін жақсы түсінуге көмектеседі.

2. Интерактивті карталар: мультимедиялық карталар студенттерге интерактивті режимде климат, жер бедері, халық және т.б. сияқты әртүрлі географиялық деректерді зерттеуге мүмкіндік береді.

3. Аудио және бейне сабақтары: аудио және бейне сабақтарын пайдалану студенттерге География туралы ақпаратты неғұрлым тартымды және тартымды түрде алуға мүмкіндік береді, бұл материалды жақсы игеруге ықпал етеді.

4. Географиялық бағдарламалар мен қосымшаларды қолдану: заманауи географиялық бағдарламалар мен қосымшалар студенттерге әртүрлі географиялық деректерді талдауға және интерактивті жобалар жасауға мүмкіндік береді.

Мультимедиа аудиовизуалды ақпаратты өңдеудің заманауи әдістерін қолдану арқылы оқытуды қарқындатуға және оқытуды ынталандыруға мүмкіндік береді, мысалы:

- берілген экран өрісі шегінде де, алдыңғы (кейінгі) экран өрісі шегінде де визуалды ақпаратты "манипуляциялау" (қабаттастыру, жылжыту) ;
- әртүрлі аудиовизуалды ақпаратты ластау (араластыру); анимациялық эффекттерді іске асыру;
- көрнекі ақпараттың деформациясы (белгілі бір сызықтық параметрді үлкейту немесе азайту, кескінді созу немесе қысу);
- аудиовизуалды ақпаратты дискретті түрде беру;
- суретті тонирование;
- көрнекі ақпараттың таңдалған бөлігін кейіннен жылжыту немесе "үлкейткіш әйнектің астында" қарау үшін бекіту;
- экранның кез келген бөлігін белсендіру мүмкіндігімен бір экранда аудиовизуалды ақпаратты көп терезелі ұсыну (мысалы, бір "терезеде" - бейнефильм, екіншісінде-мәтін);
- экранның кез келген бөлігін белсендіру мүмкіндігімен бір экранда аудиовизуалды ақпаратты көп терезелі ұсыну (мысалы, бір "терезеде" - бейнефильм, екіншісінде-мәтін);
- - нақты процестерді, нақты уақыттағы оқиғаларды көрсету (бейнефильм) [2; 38-бет]. Мультимедиа аудиовизуалды ақпаратты өңдеудің заманауи әдістерін қолдану арқылы оқытуды қарқындатуға және оқытуды ынталандыруға мүмкіндік береді, мысалы:
- берілген экран өрісі шегінде де, алдыңғы (кейінгі) экран өрісі шегінде де визуалды ақпаратты "манипуляциялау" (қабаттастыру, жылжыту) ;

- әртүрлі аудиовизуалды ақпаратты ластау (араластыру); анимациялық эффектiлердi iске асыру;
- көрнекі ақпараттың деформациясы (белгілі бір сызықтық параметрді үлкейту немесе азайту, кескінді созу немесе қысу);
- аудиовизуалды ақпаратты дискретті түрде беру;
- суретті тонирование;
- көрнекі ақпараттың таңдалған бөлігін кейіннен жылжыту немесе "үлкейткіш әйнектің астында" қарау үшін бекіту;
- экранның кез келген бөлігін белсендіру мүмкіндігімен бір экранда аудиовизуалды ақпаратты көп терезелі ұсыну (мысалы, бір "терезеде" - бейнефильм, екіншісінде-мәтін);
- экранның кез келген бөлігін белсендіру мүмкіндігімен бір экранда аудиовизуалды ақпаратты көп терезелі ұсыну (мысалы, бір "терезеде" - бейнефильм, екіншісінде-мәтін);
- нақты процестерді, нақты уақыттағы оқиғаларды көрсету (бейнефильм) [2; 38-бет].

Мультимедиялық технологиялар әлемдік экономикалық география жағдайында қазіргі географиялық білім беруде маңызды орын алады. Олар білім алушылар мен зерттеушілерге деректердің үлкен көлеміне қол жеткізу, кеңістіктік үлгілер мен тенденцияларды визуализациялау, ақпаратты тиімдірек және көрнекі түрде өңдеу және талдауға мүмкіндігін береді.

Мультимедиялық технологияларды пайдалана отырып, білім алушылар географиялық карталарды, географиялық ақпараттық жүйелерді (ГАЗ), аэрофотосуреттерді, спутниктік суреттерді зерттеп, дүниежүзілік экономикалық даму объектілері мен құбылыстарының үш өлшемді модельдерімен өзара әрекеттесе алады. Бұл оқытудың заманауи әдістерін интерактивті, тартымды және барлық деңгейдегі білім алушыларға қолжетімді етеді.

Мультимедиялық технология сонымен қатар білім алушылардың кеңістіктік ойлауын, аналитикалық ойлауын және өз бетінше іздену дағдыларын дамытуға көмектеседі. Олар виртуалды турларды, модельдеулерді және интерактивті оқу материалдарын жасауға мүмкіндік береді, бұл оқу процесін қызықты және тиімді етеді.

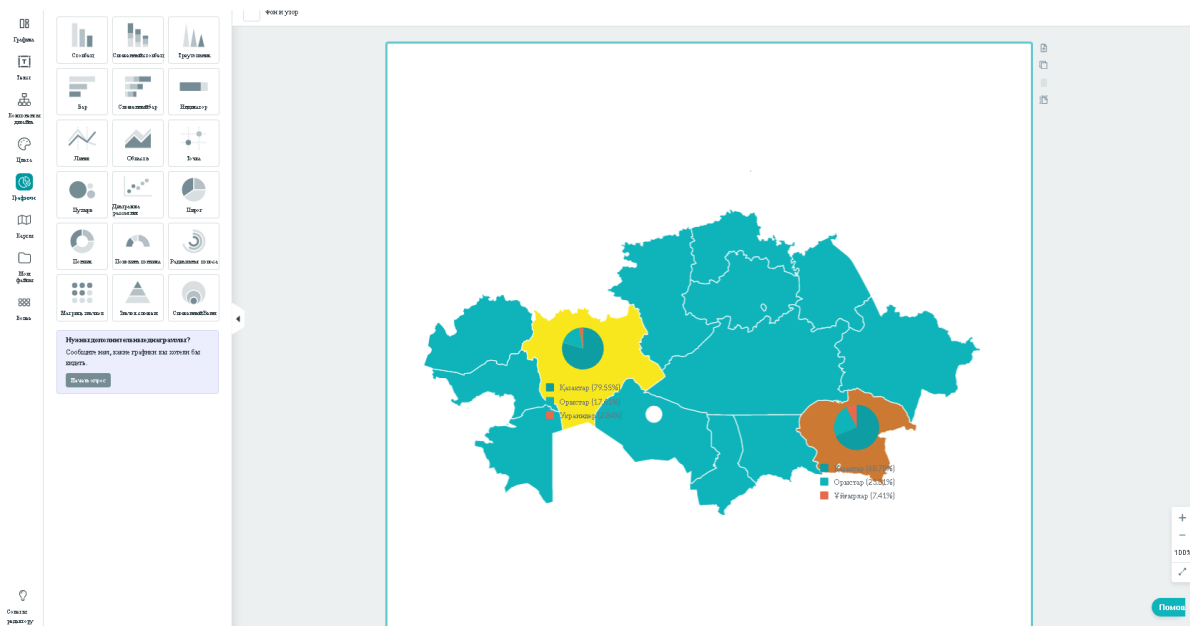
Сонымен, әлемдік экономикалық географияда білім беруде мультимедиялық технологияларды пайдалану білім сапасын арттыруға, оқу үдерісін байытуға және қазіргі әлемдегі күрделі экономикалық-географиялық қатынастарды талдап, түсіне алатын білікті мамандарды даярлауға ықпал етеді. Мультимедиялық технологиялар білім алушыларға жаһандық экономикалық процестерді және олардың географиялық контекстін зерттеуге көптеген мүмкіндіктер береді. Олардың көмегімен сіз жаһандық сауда ағындары, ресурстарды бөлу, елдер мен аймақтардың экономикалық дамуы туралы деректерді талдай аласыз, сонымен қатар технологиялық инновациялар, климаттың өзгеруі және саяси тәуекелдер сияқты факторлардың жаһандық экономикаға әсерін зерттей аласыз.

Мультимедиялық технологиялар арқылы білім алушылар қазіргі жаһандық экономикалық тәртіптің шындығымен өзара әрекеттесе алады, әлемдік экономикалық география саласындағы білімдері мен дағдыларын тереңдете алады, әлемдік нарық, корпоративтік бәсеке, халықаралық сауда және басқа да аспектілер мәселелері бойынша сыни ойлауды дамытады. Осылайша, мультимедиялық технологиялар қазіргі географиялық білім беруде басты роль атқарады, білім алушылар экономикалық және географиялық процестердің күрделі байланыстарын жақсы түсінуге көмектеседі, олардың әлемдік экономика жағдайында талдау, түсіндіру және шешім қабылдау дағдыларын қалыптастырады.

Географиялық білім берудегі мультимедиялық технологиялардың бірі **Pictochart**-ты айтып кетуге болады. Бұл жасанды интелекет география сабақтарында өте пайдалы құрал бола алады. Бұл білім алушыларға географиялық ұғымдар мен деректерді жақсырақ түсінуге көмектесетін ақпараттық және шығармашылық графиктерді, диаграммаларды, карталарды және басқа көрнекі материалдарды жасауға мүмкіндік береді. <https://piktochart.com/>

Мысалы, Pictochart көмегімен әртүрлі аймақтардың карталарын жасауға, әртүрлі климаттық аймақтарды көрсетуге және елдердің немесе аймақтардың әртүрлі көрсеткіштерін салыстыратын диаграммалар жасауға болады. Мұндай көрнекі материалдар білім алушыға ақпаратты жақсы сақтауға және күрделі географиялық түсініктерді оңай түсінуге көмектеседі.

Сонымен қатар, география сабағында Пикточартты қолдану білім алушылар үшін сабақтарды қызықты әрі тартымды етеді, өйткені олар көрнекі материалдарды жасауда шығармашылықпен жұмыс істей алады және өз білімдерін жаңашыл түрде көрсете алады.

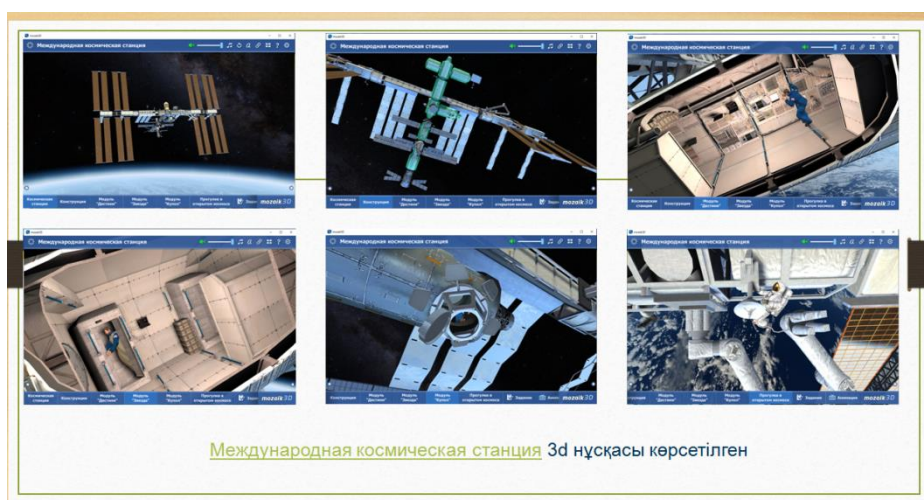

Сурет 1. Pictochart бағдарламасында облыстар бойынша халықтар саны диаграмма арқылы құрастыру барысы. [1]

Mozabook география сабақтарында да пайдалы құрал бола алады. Оның көмегімен мұғалім сабақты қызықты әрі оқушыларға түсінікті ете алатын анимациялар, бейнелер, аудио және басқа мультимедиялық элементтерді қамтитын интерактивті презентациялар жасай алады.

Mozabook арқылы интерактивті карталарды, процестердің анимацияларын, географиялық объектілер мен құбылыстар туралы бейнероликтерді көрсетуге болады, бұл білім алушылар оқылатын материалды көрнекі түрде түсінуге мүмкіндік береді. Мұндай интерактивті презентациялар оқушылардың география сабақтарына зейіні мен қызығушылығын арттыруға көмектеседі. <https://www.mozaweb.com/ru/mozaBook>

Сонымен қатар, **Mozabook** сізге білім беру ойындарын, викториналарды және басқа да интерактивті әрекеттерді жасауға мүмкіндік береді, бұл білім алушылардың оқуын қызықты түрде сақтауға көмектеседі. Жалпы алғанда, география сабақтарында Mozabook пайдалану оқуды қызықты, интерактивті және тиімді ете алады.

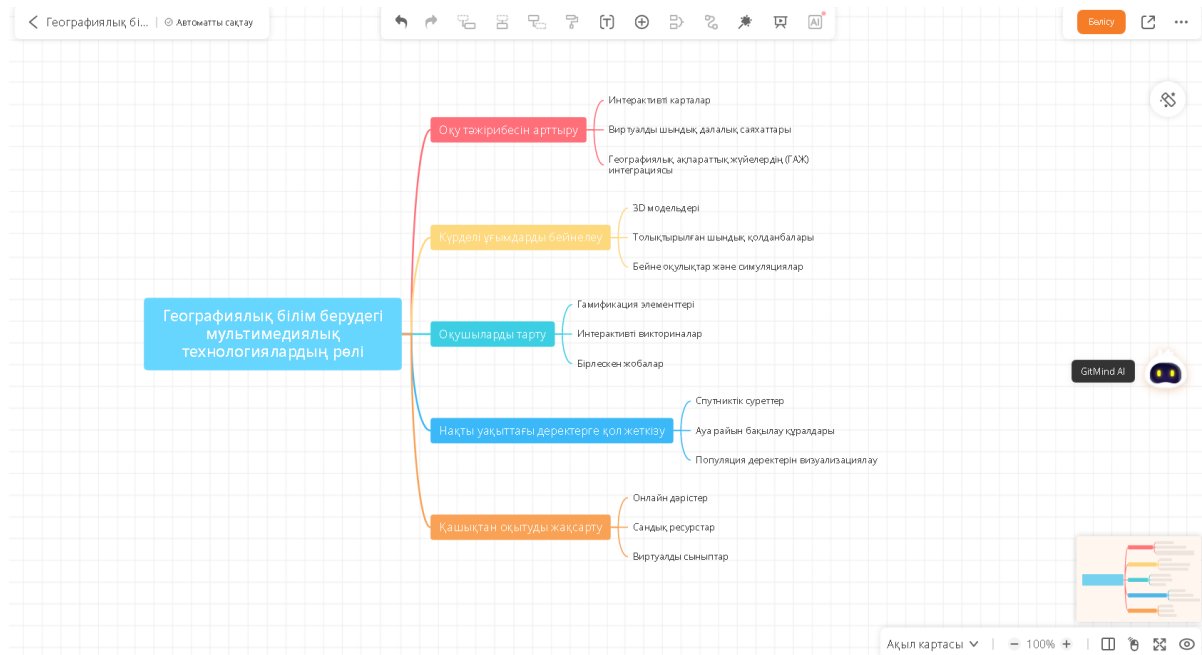
Сурет 2. Mozabook бағдарламасы арқылы география сабағында 3д бейнероликтер көрсетілу барысы. [2]

Gitmind- география сабақтарында да пайдалы болуы мүмкін қуатты құрал. Бұл мұғалімдерге оқушыларды қызықтыратын және сабақтарды қызықты ететін интерактивті ақыл-ой карталарын жасауға мүмкіндік береді.

Gitmind көмегімен маңызды географиялық терминдері бар карталарды, мүмкіндігі бар интерактивті карталарды жасауға болады. Бұл білім алушыларға географиялық ақпаратты жақсы есте сақтауға көмектеседі және материалмен белсенді әрекеттесуіне мүмкіндік береді. <https://gitmind.com/>

Сонымен қатар, **Gitmind** топтық тақталар мен мазмұнды сақтау мүмкіндігін береді, бұл білім алушыларға география бойынша жобалар немесе тапсырмалар бойынша бірлесіп жұмыс істеуді жеңілдетеді.

Осылайша, **Gitmind** -ті география сабақтарында қолдану оқу үдерісін оқушылар үшін қызықты, интерактивті және өнімді ете алады.

Сурет 3. Gitmind бағдарламасында ақыл-ой картасын жасалу барысы. [3]

Мультимедиялық технология бұл ақпараттық ортаны едәуір кеңейтуге, оны жүйелендіру мен керекті нақты ақпаратты алуға, үрдістер мен құбылыстардың даму динамикасын анықтап көруге, сонымен қатар бейнелік ақпараттармен, олардың дыбысы мен әуенін де естуге мүмкіндік беретін заманауи, оңтайлы ыңғайлы әрі мобильді көрнекі құрал болып табылады. Мультимедиялық құралдар көмегімен ғылыми және көркем мәтіндерді, дыбыстық фрагменттерді, сапасы жоғары кескіндерді, теледидар бағдарламаларының бейнефильмдері мен эпизодтарын бір терезеде орналастыра алу мүмкіндігіне ие.

География сабағы барысында электронды карталар және электронды оқулықтар мен компьютерді, ғарыштық фото суреттерді пайдалану білім алушыларға танымдық белсенділігін арттыруға, білімдерін электрондық тест көмегімен шыңдауға мүмкіндік береді, географиялық карталар арқылы жұмыс істеудің түрлі әдістерін ұсыну арқылы маңызды картографиялық дағдыны қалыптастырады [3].

Мультимедиа және гипермедиа-технологиялар өзіне қуатты бөлінген білім беру ресурстарын біріктіреді. Мультимедиа және телекоммуникациялық технологиялар жалпы білім беру жүйесінде қағидатты жаңа әдістемелік тәсілдерді ашады. Әсіресе тоқталып өтетін бағдарламалар: kahoot, activinspire, powerpoint қолдану өте тиімді. Бұл бағдарламалар география сабағыма

қолданғанда көптеген мүмкіндіктер берді. Тек білім алушыға ғана емес, сонымен бірге мұғалімге де пайдасы өте зор.

Мультимедиялық технологиялар оқытушылар мен білім алушылар мынандай мүмкіндіктер береді.

Мұғалімдерге берер мүмкіншіліктер:

- жаңа технологияларды меңгеруге, жаңа әдіс –тәсілдерді дамуына, жас мамандардың қызығушылығын тудырады;
- жұмыста басқа әріптестермен тәжірибе алмастыруға, пәнаралық байланыстар жасауға мүмкіндік береді;
- жеке тұлға ретінде, деңгейін жоғарлатуға көмектеседі.

Білім алушыларға берер мүмкіншіліктер:

- оқу процесінде тақырыпты тез түсінуге, қайталауға мүмкіндік береді;
- пәнге деген қызығушылын, сабаққа деген ынтасын арттырады, топтық және жеке жұмыс жасауға үйретеді;
- әр түрлі ақпараттық, дыбыстық, бейнелік, суреттерді қолдану арқылы білімін жетілдіреді;
- -логикалық, есте сақтау, креативті ойлау қабілеттерін дамытады[4].

Мультимедиа дамуымен білім алушылардың мүмкіндіктері кеңейеді. Енді сапалы білім алу үшін тәрбиешілерге немесе білім беру мекемелеріне барудың қажеті жоқ, сіз үйден шықпай-ақ өз бетіңізше оңай оқи аласыз.

Жоғарыда атап өткеніміздей, оқу процесінде мультимедияны қолдануда көптеген жағымды аспектілерді бөліп көрсетуге болады:

- оқу кезінде студенттердің зейіні артады;
- студенттер оқу процесіне неғұрлым саналы және терең көзқарасты дамытады;
- оқу процесін жеке қалауларыңызға, қабілеттеріңізге және мүмкіндіктеріңізге бейімдеуге болады;
- уақытты үнемдеу мүмкіндігі, өйткені оқу уақыты айтарлықтай қысқарады;

Алайда, барлық артықшылықтарға қарамастан, мультимедия теріс әсер етуі мүмкін, бұл бірінші кезекте:білім алушылар арасындағы, оқытушы мен білім алушылар арасындағы жанды қарым-қатынас уақытын қысқарту мультимедиялық технологияның оқу процесіне қатысушылардың барлығының денсаулығына зиянды әсері.

Нәтижесінде, бұл білім беруде мультимедиялық технологияларды енгізудің бастапқы кезеңі ғана екенін ескере отырып, жағымсыз аспектілерден гөрі жағымды аспектілер көп. Сонымен, ақпараттық технологиялардың дамуы білім берудегі жаңа әдістерді ойлап табуға мүмкіндік береді, осылайша оның сапасы мен тиімділігін арттырады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Колганов, А. А. Системы мультимедиа сегодня / А. А. Колганов // HARD&SOFT. – 2008. – №4. – С. 56–58.
2. Борзенко, В. С. Программное обеспечение для мультимедиа / В. С. Борзенко // HARD&SOFT. – 2008. – №2. – С. 37–41.
3. Гакаев Р. А., Иразова М. А. Образовательные технологии на уроках географии в условиях современной школы // Образование и воспитание. -2015. - №3.- С. 4-7. <https://moluch.ru/th/4/archive/>.
4. Ғалымжанова М. Мультимедиалық технологияларды пайдалану арқылы білім беру деңгейін көтеру. №3-2006 ж. 2-3 б.

Интернет мағлұматтар:

1. <https://piktochart.com/>
2. <https://www.mozaweb.com/ru/mozaBook>
3. <https://gitmind.com/>

ГЕОСИСТЕМЫ ЛЕСНОЙ И ПУСТЫННОЙ ЗОН И ИХ РЕКРЕАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН И БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН)

Латыпова З.Б.¹, Ташов Х.Р.², Исаева М.³, Насуллаева К.Ш.⁴

Башкирский государственный педагогический университет им.М.Акмуллы,
Республика Башкортостан

Бухарский государственный университет, Республика Узбекистан

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена раскрытию рекреационных возможностей геосистем пустынной и лесной зон на примере Узбекистана и Башкортостана. Дано краткое описание геосистем, выделены в их пределах виды туристско-рекреационной деятельности.

Ключевые слова. Э.Б.Алаев, Н.Ф.Реймерс, плато, геосистема, ресурс, прогулка, экскурсия, туризм, древние дельты, среднегорья, низкогорья, предгорья, межгорные котловины.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время понятие «ресурс» имеет многогранное значение. Существует множество научных интерпретаций этого явления, но однозначного мнения пока не достигнуто. Независимо от трактовок, в основе его лежит антропоцентрический смысл, то есть понимаются природные, материальные, нематериальные и духовные ресурсы, необходимые и полезные для жизни и существования человека. Сегодня развитие производства в мире резко увеличивает спрос на природные ресурсы. Помимо того, что человечество использует все химические элементы, входящие в периодическую систему Менделеева, оно также создало химические элементы и вещества, не встречающиеся в природе. Этот процесс будет продолжаться. Природные ресурсы различаются по типу, размеру и качеству. Поэтому необходимо дать научные рекомендации по их научному изучению, оценке и рациональному

¹ Латыпова Закира – кандидат географических наук, доцент кафедры экологии, географии и природопользования Башкирского государственного педагогического университета им.М.Акмуллы, Республика Башкортостан.

² Ташов Худойназар Рамазанович – кандидат географических наук, доцент кафедры Экологии и географии Бухарского государственного университета, Республика Узбекистан.

³ Исаева Мадина – докторант кафедры Экологии и географии Бухарского государственного университета, Республика Узбекистан.

⁴ Насуллаева Камола Шараповна – исследователь кафедры Экологии и географии Бухарского государственного университета, Республика Узбекистан.

использованию. Природные ресурсы не встречаются отдельно на желаемой территории, но они сложным образом связаны друг с другом. Исходя из этого, при изучении природных ресурсов пустынной и лесной зон методологической основой может стать учение о геосистеме [1,3,7,8,10].

При оценке геосистем для развития рекреационной деятельности, как правило, используются следующие критерии: многообразие, которое формируют разнотипные структуры каждого природного комплекса (морфологические части ландшафта); уникальность (наличие редких геологических формаций, видов растений, экзотических форм рельефа); эстетическая привлекательность; познавательная ценность; пригодность для размещения рекреационных объектов; существующая инфраструктура и обустройство территории; безопасность (геоморфологическая) территории [6].

На основе анализа ландшафтной структуры с позиций этих критериев выделяются разные группы природных комплексов по их значимости в развитии рекреационной деятельности (высоко-средне- низкокочимые; высоко- средне - низкоустойчивые; наиболее благоприятные, ограниченно благоприятные, неблагоприятные и т.д.).

Среди основополагающих идей организации рекреационных территорий можно считать следующие принципы: актуальность, социально-экономический принцип, принцип функционального зонирования, природно-хозяйственной адаптивности, экологической приемлемости, разнообразия и принцип рентабельности [6].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Около 90% территории Бухарской области занимают пустынные геосистемы. В настоящее время природные материальные и нематериальные ресурсы этой зоны используются в 37 отраслях промышленности. В частности, лекарственные растения в геосистемах являются ресурсом для медицины, геологические шахты для промышленности и строительства, пастбища – для скота. Но актуальными задачами сегодняшнего дня являются изучение, картографирование, оценка и разработка рекомендаций по эффективному использованию геосистем пустынной зоны в международном туризме. В то же время такие факторы, как развитие взаимоотношений в тюркоязычных странах, повышение благосостояния и культуры населения в странах, высокий демографический рост, повышают их спрос на отдых и рекреационные ресурсы. Известный ученый Е. Б. Алаев указывал, что «если отношения природа-общество ориентированы на население, то это – рекреация» [2, 171 с.]. А Н. Ф. Реймерс утверждает, что «рекреация – это отдых населения на природных территориях или выезды в туристические поездки в национальные парки, памятники архитектуры и другие увеселительные места с целью восстановления здоровья и трудоспособности» [5, 449 с.].

Территория Бухарской области геоморфологически разделена на 6 геосистем.

1. Горные геосистемы. К ним относятся западные ветви хребтов Кулджуктаг, Кокчатаг и Каратог, расположенные на севере и северо-востоке региона.
2. Отдельно выраженные куполообразные геосистемы плато.
3. Геосистемы с волнистой поверхностью и изолированными горными вершинами, выраженными в рельефе (Денгизкуль, Каракул, Учбош, Шоркудук, Чорбакты, Каракыр, Нортета и др.).
4. Ровные поверхности, аллювиальные дельтовые равнинные геосистемы. Это древние дельты реки Зарафшан, расположенные между хребтом Кулджуктаг и Бухаро-Каракульскими оазисами.
5. Отдельно выраженные пластинчатые, нишевидные замкнутые вогнутые геосистемы.
6. Оазисные геосистемы, состоящие из оросительных территорий с плоской поверхностью и террасированным рельефом. Эти территории занимают 11,4% площади региона и являются его экономическим и социальным ядром.

Таблица 1. Рекреационные возможности геосистем пустынной зоны Бухарской области

Геосистемы	Геолокация и характеристики	Виды рекреационного использования	Период использования зон отдыха
Горные геосистемы	Кулджуктаг (785 м), Кокчатаг (487 м), западные отроги хребта Каратог (501 м)	Массовый туризм (лечение, отдых, отдых, походы, экскурсии, горный спорт)	Круглый год (краткосрочная и среднесрочная перспектива)
Геосистемы плато	Жаркок 397 м, Саритош 336 м, Момоджургоги 329 м, Денгизкуль, Каракул	Общественный туризм (удовольствие, отдых, прогулки, экскурсии)	Круглый год (краткосрочная и среднесрочная перспектива)
Геосистемы возвышенности	Учбош, Шоркудук, Чорбакты, Каракир, Нортета	Массовый туризм (развлечение, досуг, прогулка, экскурсия)	Круглый год (краткосрочная и среднесрочная перспектива)
Древние дельты – равнинная геосистема	Дельта Лукчи	Массовый туризм (развлечение, досуг, прогулка, экскурсия)	Круглый год (краткосрочная и среднесрочная перспектива)
Замкнутые геосистемы	Аякогитма, Шоркуль, Карахотин, Каракыр, Замонбобо, Большой Тузкон, Малый Тузкон, Камышлы, Денгизкуль, Девхана	Водные виды спорта (катание на лодках, рыбалка и т.д.)	Сезонные (весна, лето, осень) (краткосрочная и среднесрочная перспектива)
Геосистемы оазисов	Бухарский,	Массовый туризм	Круглый год

Геосистемы	Геолокация и характеристики	Виды рекреационного использования	Период использования зон отдыха
	Каракульский, Каровулбазарский оазисы	(развлечение, досуг, прогулка, экскурсия)	(краткосрочная и среднесрочная перспектива)

Республика Башкортостан, располагаясь на стыке Европы и Азии, на территории Восточно-Европейской (Русской) равнины и Уральских гор, в пределах нескольких природных зон, отличается богатством природных ресурсов.

Природно-рекреационный потенциал Башкортостана характеризуется большим разнообразием ресурсов – от оздоровительных, основой которых являются минеральные ресурсы (лечебные грязи, газо-термальные и минеральные источники), до познавательно-экскурсионных ресурсов, способствующих развитию различных видов отдыха, туризма, санаторно-курортного лечения.

В республике имеется широкая сеть особо охраняемых природных территорий, расположенных в основном в лесной зоне, которая в пределах республики занимает около 40% территории.

Особенно притягательной в рекреационном плане является горно-лесная часть, соответствующая Южному Уралу. Своеобразие территории определяется сложным геологическим строением, дугообразной формой тектонических структур [9]. Главным водораздельным хребтом является хр. Уралтау.

Ландшафты горной части территории выделяются по генезису морфологической основы, сложности вертикальной дифференциации. По соотношению тепла и влаги, почвенно-биоклиматическим признакам горные ландшафты относятся к подтаежным лесным.

По условиям рельефа обособляются:

- среднегорья – хребты высотой более 1000 м;
- низкогорья, окаймляющие среднегорные хребты и массивы;
- краевые низкогорные хребты, занимающие территорию с высотами до 800 м;
- предгорья с мелкосопочным рельефом;
- межгорные понижения – низкие участки между хребтами.

Таблица 2. Рекреационные возможности геосистем горно-лесных геосистем Башкортостана

Геосистемы	Геолокация и характеристики	Виды рекреационного использования	Период использования зон отдыха
Среднегорья	г.Ямантау (1640 м), Большой Ирмель (1582 м), Зигальга (1427 м), Машак (1383 м), Аваляк (1291 м), Нургуш (1267 м), Большой Шатак (1271 м), Крака (1045 м), Кумардак (1138 м), Караташ (1118 м), Нары (1327 м).	Заповедный, экологический, экскурсионно-познавательный, краеведческий, горно-пешеходный, горно-лыжный, спелеотуризм, охота, альпинизм и скалолазание.	Круглый год, сезонный (кратко-среднесрочно).
Низкогорья	г.Арвакрязь (1068 м), Бакты (1038 м), Суртанды (1045 м), Акбиик (969 м), Масим (1040 м), Караташ (1008 м), г.Акмурун (955 м), г.Большой Калты (912 м)	Экскурсионный, спелеотуризм, горно-лыжный спорт, этнографический, экологический, краеведческий, заповедный туризм, санаторно-курортное лечение.	Круглый год, сезонные, кратко-среднесрочные.
Краевые низкогорные хребты	Крыктытау (1118 м), хр. Ирендък (987 м), Куркак (1008 м), Куенташ (950 м), Кузгунташ (987 м), Улуташ (885 м), Зильмердак (909 м), Узункыр (773 м), Калу (858 м), Юрматау (857 м), Ардакты (762 м)	Спортивно-оздоровительный, горно-пешеходный, конно-верховой и санный туризм; прогулочно-промышленный отдых, спелеотуризм, сплавы по горным рекам, санаторно-курортное лечение.	Круглый год, сезонные, кратко-среднесрочные.
Предгорья	БашАлатау (557 м), хр.Такаты (623 м), хр.Алатау (845 м), Магаш (415 м), Зиргантау (487 м), Малый Наказ (667 м), Большой Наказ (622 м).	Сплав, краеведческий, экологический туризм, экскурсии, прогулки, санаторно-курортное лечение.	Круглый год, сезонные, кратко-среднесрочные.
Межгорные понижения	Природные комплексы речных долин и озерных котловин	Водный туризм (сплав, парусный), санаторно-курортное лечение	Круглый год, сезонные, кратко-среднесрочные.

ВЫВОДЫ

Таким образом, развитие туристско-рекреационной сферы может стать точкой экономического роста территории. Для определения перспектив развития туристско-рекреационной деятельности в любом регионе прежде всего необходим всесторонний анализ природного потенциала территории с точки

зрения возможностей развития данной сферы. Это позволит не только рационально использовать и воспроизводить природный потенциал, но и сохранять естественные ресурсы, а также получить значимые социальные и экономические результаты.

Результаты ландшафтных исследований являются одним из основополагающих научных факторов в решении вопросов рекреационного обоснования организации территории. Особое внимание необходимо уделять каждому природному комплексу с позиций предпочтительности для целей развития рекреационной деятельности, исходя из эстетической привлекательности, оптимальности природной среды для здоровья и безопасности людей, природной комфортности, степени доступности, интересов различных групп туристов к ландшафтам как природным объектам потенциального использования.

Геосистемы пустынной и лесной зон имеют разное географическое положение, отличаются по составу и обладают экономически и социально эффективными рекреационными ресурсами. В целях дальнейшего исследования и рационального использования потенциала этих зон:

1. Необходимо развивать экономику рекреации (санатории, турбазы и т.п.) по геосистемам. Благодаря этому увеличится объем производства продукции в нематериальном секторе.
2. Желательно начать организационную работу по рекреации в геосистемах (составление карты рекреационных ресурсов, размещение их рекламы), что приведет к увеличению иностранных туристов.
3. Требуется географическая и экономическая оценка рекреационных возможностей геосистем.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Азарова Л.В., Большаник П.В., Мезенцева О.В., Рахимов А.Х., Ташов Х.Р. Геоэкология и региональное природопользование: на примере геосистем Омской и Бухарской областей. Учебное пособие для вузов / Под ред. доц. Л. В. Азаровой, доц. Х.Р. Ташова г. Омск: Изд-во Омский государственный университет. 2022. – 334 с.
2. Алаев Э.Б. Географический понятийно-терминологический словарь. М. 1983. – 290 с.
3. Назаров И.Қ., Тошов Х.Р., Ҳалимова Г.С. Чўл зонасининг дам олиш ресурслари хусусида (Қуйи Зарафшон мисолида). География ва табиий ресурслардан фойдаланиш. Конференция материаллари тўшлами. Тошкент, 2001 й. 68-70 бетлар.
4. Реестр особо охраняемых природных территорий республиканского значения. – Изд. 4-е, перераб. – Воронеж: ИП Коновалов И.С., 2020 – 404 с.
5. Реймерс Н.Ф. Природопользование. М.: «Мысль», 1990. – 637 с.

6. Рекреационное природопользование, туризм и устойчивое развитие регионов. Материалы международной научно-практической конференции. Барнаул: Изд-во Алтайского государственного университета, 2007. – 392 с.
7. Тошов Х.Р., У.А.Есназарова. География фани тарихи. Г.И.Танфильев илмий меросини тутган ўрни. Тюркоязычное страны. Республиканский научно-методическая и познавательный журнал. Казахстан. Алматы № 4 (36) 2020 г.19-21 б.
8. Ташов Х.Р., Ё.Д.Холов, З.Б.Латипова, М.К.Эргашева. Озеленение населенных пунктов: геоэкологические факторы и периодизация (на примере пустынных и лесных зон). Экология и природопользование: прикладные аспекты. Сборник материалов «Международной научно-практической конференции» (Г.Уфа. 12-13 апрель, 2023 г. 275 с.). - Уфа. 2023. 203-208 с.
9. Чибилёв А.А. Урал : природное разнообразие и евро-азиатская граница. – Екатеринбург : УрО РАН, 2011. – 160 с.
10. Nargiza Torayeva, Khudoynazar Tashov, Jasur Abdukhakimov. Flora of the Yozgokkum desert and the food problem. E3S Web of Conferences 389, 02010 (2023) UESF-2023. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202338902010>

ОҚУҒА ҚАБІЛЕТІ ТӨМЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Рянзина Е.В.

педагог-шебер, директордың оқу-тәрбие ісі жөніндегі орынбасары, Тараз ҚМУ
«Жамбыл облысы әкімдігінің білім басқармасы Тараз қаласы білім бөлімінің №31 орта
мектебі»

*«Балаларды оқуға итермелейтін үш күш бар:
мойынсұнушылық, құмарлық және мақсат.
Мойынсыну итермелейді, мақсат шақырады
және құмарлық жетелейді».*
Станислав Соловейчик

Қазіргі әлемде жаратылыстану - ғылыми білімді меңгеру құзіретті тұлғаны қалыптастырудың және қоғамда табысты бейімделудің негізгі элементі болып табылады. Функционалдық сауаттылық – бұл оқушылардың мектеп кезінде қол жеткізе алатын білім деңгейі және адамның алған білімдері негізінде өмір мен қызметтің әртүрлі салаларындағы стандартты және стандартты емес өмірлік мәселелерді шешу қабілетін, яғни жеке тұлғаның әлеуметтенуі.

География пәнінде функционалдық сауаттылық, ең алдымен, пәндік нәтижелерге қол жеткізу арқылы қалыптасады:

- статистикалық мәліметтермен жұмыс.
- мәтінмен жұмыс
- географиялық картамен жұмыс

Бұл жерде біз әзірге ең көп қиыншылықтарды көріп отырмыз. Бұл ББЖМ, ҰБТ, PISA, TIMSS және басқа да бірқатар функционалдық сауаттылық бағалауға бағытталған белгілі бір тапсырмаларды орындау нәтижелерін талдау арқылы көруге болады.

Оқушылардың көпшілігі үшін жалпы оқу - ауыр міндет және жыл сайын оқуға деген немқұрайлылық артып келеді. Оқушылардың білім сапасы мен функционалдық сауаттылығын арттырудың құрамдас бөліктерінің бірі – ынталандыру. Оқу мотивациясы - бұл оқу мақсаттарына қол жеткізуде оқушылардың ынталалануы.

Бұл үдерісте география пәні ерекше рөл атқарады, бұл оқушыларға әлемді оның әртүрлілігі мен күрделілігін түсінуге мүмкіндік береді. Дегенмен, пәннің барлық маңыздылығына қарамастан, тәжірибеде мен оқушылардың география сабағына ынтасының төмендігі мәселесімен бетпе-бет келіп отырмын, бұл олардың оқу процесін және жаратылыстану сауаттылығын дамытуды айтарлықтай қиындатады. Бұл мәселені шешу үшін мен мектепте географияны

оқуға деген ынтасын арттыру арқылы оқушылардың жаратылыстану сауаттылық дағдыларын айтарлықтай дамытуға бағытталған зерттеу жүргіздім.

Зерттеу сұрағы: Оқушылардың ынтасын арттыру арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға болады ма?

Джон Дьюи (1916) ойдағыдай оқуда мотивацияның шешуші рөл атқаратынын атап көрсетті: "Мотивация - оқудың кілті. Қызығушылықсыз оқушы білім алмайды. Біздің мақсатымыз фактілерді күштеп жаттау емес, қызығушылықты ояту болуы керек". Альберт Бандура (1977) оқуда табысқа жетуде мотивация мен өзіне деген сенімділіктің маңыздылығын атап көрсетті: «Мотивация мен өзін-өзі бағалау деңгейі жаңа білім мен дағдыларды меңгеруге маңызды әсер етеді». Бенджамин Блум (1956) оқу-тәрбие процесін жоспарлау кезінде оқушылардың мотивациясын есепке алудың маңыздылығын атап өтті: «Оқытуда мотивация шешуші рөл атқарады. Мұғалім оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына барынша ынталандыратын жағдай жасауға ұмтылуы керек».

Зерттеуге Тараз қаласындағы N 31 орта мектептің география пәнін алғаш 7-сыныпта оқи бастаған 25 оқушы қатысты. Зерттеу 2022-2023 оқу жылында жүргізілді.

Сандық зерттеу әдістері ретінде сауалнамалар, тестілеу және статистикалық деректерді талдау қолданылды. Сапалық зерттеу әдістері ретінде топтық талқылаулар мен бақылаулар қолданылды. Сабақтарды бақылау барысында әзірленген бағалау парақтары пайдаланылды, бұл сабақтағы оқу тапсырмаларының орындалу деңгейін бағалауға көмектесті. Бағалау парағында оқушылардың құбылыстарды ғылыми тұрғыдан түсіндіру, жаратылыстану зерттеулерінің негізгі ерекшеліктерін түсіну, мәліметтерді интерпретациялау және қорытынды жасау үшін ғылыми дәлелдемелерді пайдалану дағдыларын сабақтарда көрсетілді. Оқушылардың география пәнін оқуға деген ынтасының деңгейін анықтау үшін бағалау парағы да әзірленді, ол келесі критерийлерге негізделді: оқушының сабаққа қатысуы, өзін-өзі реттеуі, өзін-өзі дамытуы, оқу нәтижесі, шығармашылық көзқарасы. Мәліметтер оқу жылының басында және соңында барлық оқушылардан алынды.

Оқу жылының басында оқушылардың 48 % жаратылыстану сауаттылығы төмен, 44% орташа деңгейі, 8 % жоғары деңгейде екені анықталды. Оқушылардың мотивация деңгейін зерттеу оқу жылының басында оқушылардың ынтасының 32% төмен, 40% орташа және 28% жоғары деңгейде болғанын анықтауға мүмкіндік берді. Оқушылардың әлеуметтік деректерін зерделей келе, география пәнін оқуға ынтасы төмен оқушылардың барлығы бір ата-ананың (толық емес отбасынан шыққан) немесе мүгедек ата-анасының қолында тәрбиеленетіні немесе отбасындағы жалғыз бала екені анықталды. Керісінше, пәнді оқуға деген ынтасы жоғары топқа енгізілген оқушылардың 90 % көп балалы отбасында тәрбиеленген. Осының негізінде сабақтағы жұмысты түзетуге мүмкіндік беретін қорытындылар жасалды, яғни сабаққа дайындалу тәсілдері өзгертілді және жеке тапсырмалар нақты оқушы үшін тікелей жеке әзірленді, бұл сабаққа және пәнді оқуға деген ынтасын арттыруға көмектесті.

Сонымен қатар, қазіргі оқушылардың психологиясын ұмытпаңыз. Оқушылардың қазіргі ұрпағы Z буынды балалар деп аталады - бұл термин бүкіл әлемде 2012 жылдан бастап туылған балалар үшін қолданылады. Z буынының ең таңғаларлық ерекшеліктері: олар кез келген ақпаратпен жақсы жұмыс істеуді біледі, олар тез дамиды, бір уақытта бірнеше нәрсені жасай алады (хабарлама жазу, музыка тыңдау, компьютерлік ойын ойнау және сабақ оқу), инфантилизм, есте сақтаудың нашарлығы (барлық ақпаратты кез келген жағдайда интернеттен іздеуге болады). Z буын балаларын қалай оқыту керек? Табысты оқытудың параметрлерінің бірі оқу материалын ең аз теру арқылы жарқын визуалды бейнелермен көрсету болып табылады. Неліктен? Өйткені қазіргі мектеп оқушылары тез ойлаудың иесі. Тез ойлау - адамның қысқа, жарқын бейнелер мен хабарламалар арқылы әлемді қабылдау қабілеті. Жоғарыда айтылғандардың негізінде оқытудың келесі әдістері қолданылды: ұйымдастырушыларды қолдану арқылы интерактивті оқыту әдісі (сызбалар, кестелер, диаграммалар)

Қазіргі оқушылардың ауызша сөйлеуі нашар, мәнерлі емес, бір буынды. Олардың көпшілігі оқу сабақтарында пассивті болады, балалар қарым-қатынас жасауды білмейді және сабақ барысында сөйлескісі келмейді. Осыған сүйене отырып, географияны оқыту мақсаттарының бірі оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін дамыту болып табылады. Диалогтік оқыту әдісі (белсенді қатысу, ынтымақтастық, сыни тұрғыдан ойлауды дамыту және сабақта арнайы сөздерді, терминдерді, сөйлеудің пәндік тұлғаларын белсенді пайдалану), диалогтік оқыту технологиясының мақсаты - оқушылардың ойлау және шығармашылық қабілеттерін дамытуға барынша әсер ету. Тәрбиелік диалог технологиясы тұлғалық-бағдарлы білім берудің жетекші технологияларының бірі болса, соңғы жылдары білім беруді ізгілендіру және коммуникативті бағыттылық тұлғааралық диалогты бірінші орынға шығарды. Бұл технологияның негізгі мақсаты - сабақта диалогтік қарым-қатынас жасау барысында оқушылар өз ойын жеткізудің түрлі жолдарын іздестіреді, жаңа құндылықтарды меңгеріп, қорғайды.

Географияның биология және әдебиетпен пәнаралық интеграциясына негізделген STEM оқыту технологиясының соңғы нәтижесі. Бұл жүйелі сапаға ие болатын білім алуға мүмкіндік беретін кіріктірілген сабақтар. Дағдылар жалпыланады, білімді кешенді қолдануға, оны синтездеуге, идеялар мен әдістерді бір ғылымнан екіншісіне тасымалдауға ықпал етеді, бұл қазіргі жағдайда адамның ғылыми және көркемдік іс-әрекетіне шығармашылық көзқарастың негізінде жатыр. Бұл оқушылардың танымдық қызығушылықтарының идеялық бағыттылығын нығайтуға көмектеседі. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, мектеп бағдарламасының барлық оқу пәндері сабақтарында оқушылардың мәтінді мағыналық оқу дағдысын дамыту терең интеграцияның бастауы болуы керек.

География пәнінің функционалдық сауаттылығының құрылымына картографиялық сауаттылыққа бағынатын оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға және ынтасын арттыруға ықпал ететін картографиялық сауаттылық кіреді. Егер бала картамен жұмыс істеуді түсінбесе,

пән қызықсыз және ол пәнді сүймейтін болады. Білім стандартында картографиялық сауаттылықты қалыптастыру географиялық білім берудің мақсаты деп көрсетілген. Географияда негізгі зерттеу әдісі – картографиялық әдіс. География пәнінен ББЖМ, ҰБТ тапсырмалары оқушылардан мыналарды талап етеді: картаны оқи білу, карталарды қабаттастыру техникасын меңгеру, картографиялық ақпараттың дамыған кеңістіктік бейнесі болуы. Әртүрлі мазмұндағы карталармен жұмыс істеу қабілетін дамыту әдістемесі мыналарды қамтиды: біріншіден, оқушылардың картографиялық зерттеу әдісін терең меңгеруі, ол үшін оқушылардың картаны табуға болатын әрекеттерді түсінуге көмектесетін тапсырмаларды орындауын қамтамасыз етуі қажет шешім. Екіншіден, бұл үшін картографиялық суреттермен практикалық жұмысты ұйымдастыру қажет, әртүрлі типтегі картографиялық тапсырмалар қолданылады.

Мақсатқа жету және сабақта қолайлы жағдай туғызу, алаңдаушылық деңгейін төмендету үшін оқушыларға оқу тапсырмаларын тиімді орындауға және статистикалық материалдармен, мәтінмен, карталармен жұмыс істеу алгоритмдері әзірленді.

Бұл тәсіл жаратылыстану сауаттылығының орташа деңгейін бір жылда 28%-ға және жоғары деңгейді 4%-ға арттыруға мүмкіндік берді. Мотивацияның орташа деңгейі 16%-ға, ал жоғары деңгейі 8%-ға өсті. Екі өлшемде де мотивация деңгейі төмен және жаратылыстану сауаттылығы төмен оқушылар санының айтарлықтай төмендеуі байқалды.

Осылайша, оқушылардың ынтасын арттыру арқылы оқушылардың жаратылыстану сауаттылығын арттыруға, география пәніне деген қызығушылықтарын арттыруға болады.

МОТИВАЦИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИННОВАЦИОННЫХ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ

Сейталиев М. Е., Мааткеримов Н. О.

КНУ им. Ж. Баласагына, Бишкек

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена использованию ЦОР (цифровые образовательные ресурсы) в современных реалиях как действенного инструмента преподавания, который активизирует мыслительную деятельность учащихся, позволяет сделать учебный процесс привлекательным и интересным и главное развивает функциональную грамотность. Это мощный стимул повышения мотивации к овладению географией. В основе статьи лежит идея использования современных технологий и цифровых (электронных) образовательных ресурсов при обучении географии. В практическом смысле для меня, как для учителя географии, ЦОР – это информационный источник, который содержит графическую, текстовую, цифровую, направленную на достижение повышения качества образования и мотивирует школьников на предмет.

Ключевые слова: функциональная грамотность школьника, современные информационные технологии, цифровые образовательные ресурсы, развитие мотивации, качество образования, педагог, современная школа.

ГЕОГРАФИЯ САБАГЫНДА ЗАМАНБАП ИННОВАЦИЯЛЫК ЖАНА МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ МОТИВАЦИЯЛОО ЖАНА КОЛДОНУУ

АННОТАЦИЯ

Макала студенттердин жана окуучулардын психикалык активдүүлүгүн активдештирүүчү, окуу процессин жагымдуу жана кызыктуу кылуучу жана эң негизгиси функционалдык сабаттуулукту өнүктүрүүчү эффективдүү окутуу куралы катары заманбап (санариптик билим берүү ресурстарын) колдонууга арналган. Бул географияны өздөштүрүү үчүн мотивацияны жогорулатуу үчүн күчтүү стимул. Макала географияны окутууда заманбап технологияларды жана санариптик (электрондук) билим берүү ресурстарын колдонуу идеясына негизделген. Практикалык мааниде, география мугалими катары мен үчүн КОР – бул графикалык, тексттик, санариптик, билим берүүнүн сапатын жогорулатууга жана мектеп окуучуларын предмет боюнча мотивациялоого багытталган маалымат булагы.

Түйүндү сөздөр: мектеп окуучусунун функционалдык сабаттуулугу, заманбап маалыматтык технологиялар, санариптик билим берүү ресурстары, мотивацияны өнүктүрүү, билим сапаты, мугалим, заманбап мектеп.

MOTIVATION AND USE OF MODERN INNOVATIVE AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN GEOGRAPHY LESSONS

ABSTRACT

The article is devoted to the use of DER (digital educational resources) in modern realities as an effective teaching tool that activates the mental activity of students, makes the learning process attractive and interesting and, most importantly, develops functional literacy. This is a powerful incentive to increase motivation to master geography. The article is based on the idea of using modern technologies and digital (electronic) educational resources when teaching geography. In a practical sense, for me, as a geography teacher, DER is an information source that contains graphic, text, digital, aimed at achieving an improvement in the quality of education and motivating schoolchildren in the subject.

Keywords: functional literacy of a schoolchild, modern information technologies, digital educational resources, development of motivation, quality of education, teacher, modern school.

«В школьном деле учитель – центральная фигура. Высота уровня школьного преподавания, его качество больше всего зависит от качеств самого учителя». Н. Н. Баранский

Актуальность темы

География играет огромную роль как в образовательном процессе, так и в жизни человека. Истоки данной науки ведут еще с эллинской эпохи. Так же, как и другие дисциплины, география редактировалась испокон веков, преображалась и выстраивалась в интереснейшую науку. В современном мире у школьников изучение географии, помимо банального заучивания терминов, целиком и полностью зависит от того, насколько интересно будет оснащен и проведен урок географии. А это, на наш взгляд, позволяют сделать именно информационные технологии в обучении географии.

В настоящее время человечество живет в условиях информационной парадигмы, в рамках которой грандиозное значение приобретает включение информационных и технологических компьютерных средств во все сферы жизни человека, в том числе, в процесс обучения. В связи с этим возникает объективная потребность в изучении особенностей применения компьютерных технологий при обучении географии. Принципиальной особенностью географии как дисциплины является колоссальный объем информации, которую получает человек на всех этапах обучения – от дошкольных общих знаний до специфических знаний, например, преподаваемых в высших учебных заведениях в контексте получаемого профессионального образования.

Основной материал. В условиях компьютерной глобализации невозможно представить накопление педагогического опыта в данной научной дисциплине без применения компьютеров, специальных средств хранения и особых технологий преподавания. Использование компьютерных технологий при обучении

географии является необходимым условием современного развития образовательного процесса.

Сегодня образовательный стандарт нового поколения ставит перед каждым учителем, какой бы предмет он ни преподавал, задачи формирования нового человека, повышения его творческой активности. Традиционные методы обучения направлены на совершенствование информационной системы обучения и не дают возможности в полной мере развивать интеллектуальный потенциал личности, в ней продолжает господствовать не мыследеятельностный, а традиционный знание в информационный подход, адресованный к памяти ученика и не собирающий личностные образования в природосообразную целостную систему.

А для нынешнего времени важно понять, что вооружая знаниями, необходимо воспитать интеллектуально развитую личность, стремящуюся к познанию. И когда мы видим, что интерес к учению у детей падает, они с трудом познают изучаемый программный материал, то делаем для себя важный вывод: необходима квалифицированная мотивационная деятельность учителя, путём включения в активную учебно-познавательную деятельность учащихся.

В условиях преобразования всех сторон жизни нашего общества, когда изменяются его идеология, система ценностей и нравственные идеалы, возрастает и усложняется социальная роль учителя, повышаются требования к его профессиональной компетентности, особое значение приобретают такие качества педагога, как способности осваивать новые концепции предмета, новые педагогические технологии, а также широкий кругозор в области содержания предмета и методики его преподавания.

Быть учителем в наше время – значит владеть искусством создания личности средствами своего предмета. Задача учителя географии в этих условиях – формирование у школьников географической культуры как части общей культуры человека.

Я, как преподаватель географии, в своей практической деятельности широко использую информационно-коммуникационные и инновационные технологии. Применение информационных компьютерных технологий не только облегчает усвоение учебного материала, но и предоставляет новые возможности для развития творческих способностей учащихся:

- повышает мотивацию учащихся к учению;
- активизирует познавательную деятельность;
- развивает мышление и творческие способности ребёнка;
- формирует активную жизненную позицию в современном обществе.

Современные интерактивные, информационно коммуникативные технологии все более активно вторгаются в процесс обучения как детей и подростков, так и взрослых. Работа с компьютером охватывает все новые сферы деятельности: игра, обучение, общение и т.п. Современное общество неразрывно связано с процессом информатизации.

Большинство учащихся являются визуалами, поэтому для объяснения нового материала наряду со словесной формой использую мультимедийные презентации, новизна подачи материала активизирует познавательную деятельность детей.

Современные электронные учебные пособия, которые обладают способностью взаимодействия с учеником, позволяют в большей мере реализовать развивающую парадигму в образовании. Приход компьютера в школу во многом облегчил труд учителя. Вводить компьютерные интерактивные элементы можно в любые уроки. У учителя географии в современных условиях имеются очень большие возможности использования интерактивных и информационно коммуникативных технологий обучения.

Использование компьютера позволяет значительно экономить время, эффективно осуществлять контроль знаний, результаты объективны, повышается мотивация учения за счет новизны деятельности. Применение компьютера на уроке, позволило сделать его более интересным, наглядным, динамичным. Проведение уроков с наглядной компьютерной демонстрацией помогает ученикам лучше запомнить материал (рис.1). Мой опыт по использованию информационных технологий формирует непрерывный познавательный интерес у учащихся, часто переходящий в проектно-исследовательскую деятельность по конкретным темам. В связи с тем, что у нас в школе нет возможности систематически проводить уроки географии в компьютерном классе, я использую мультимедийный проектор и компьютер. В кабинете географии создана богатая библиотека мультимедийных ресурсов.

Это, прежде всего, набор интерактивных наглядных пособий:

- электронные карты;
- мультимедийные учебники по географии для учащихся 6-11-х классов;
- серия электронных учебных пособий “Электронные уроки и тесты”;
- демонстрационный материал по географии – интерактивные наглядные пособия;
- тренажеры и программы тестирования;
- материалы для дистанционного обучения,
- научно-исследовательские работы и проекты;
- образовательные ресурсы Интернета,

Рисунок 1.

На сегодняшний день в школе широко используются информационно-компьютерные технологии (ИКТ). Вследствие чего необходимость внедрения новых информационных технологий в каждом классе становится одним из актуальных вопросов. Учёные отмечают влияние ИКТ компонента на развитие личности, в процессе обучения в школе, применяя информационные технологии, школьник учится работать с текстом, наглядным материалом, использовать интерактивную доску как для игры, так и для учёбы. Вследствие чего, познаёт новые способы сбора информации. Кроме того, учится пользоваться ими для дальнейшего применения в интересующих его областях. При использовании ИКТ компонента на занятиях повышается мотивация дальнейшего обучения и стимулируется познавательный интерес обучающихся, возрастает эффективность самостоятельной работы. Используется возможность формировать знания и умения исследовательского характера, способствующие развитию теоретической и деловой активности. Использование ИКТ на уроках позволяет: делать каждый из уроков более наглядным и интересным; вовлечь всех учащихся в активную познавательную и исследовательскую деятельность на каждом уроке; стремиться реализовывать себя в какой-либо деятельности (рис. 2). Вопросам применения ИКТ посвящали свои работы многие исследователи, в том числе Бовкунович Е.В., Дорофеев А.И., Манина Л.А. Их труды представляет собой необходимую базу для формирования навыков проведения уроков и лекций с применением ИКТ. Однако просмотр специализированной литературы выявило определенную неизученность вопросов особенностей, присущих преподаванию географии с использованием новых технологий.

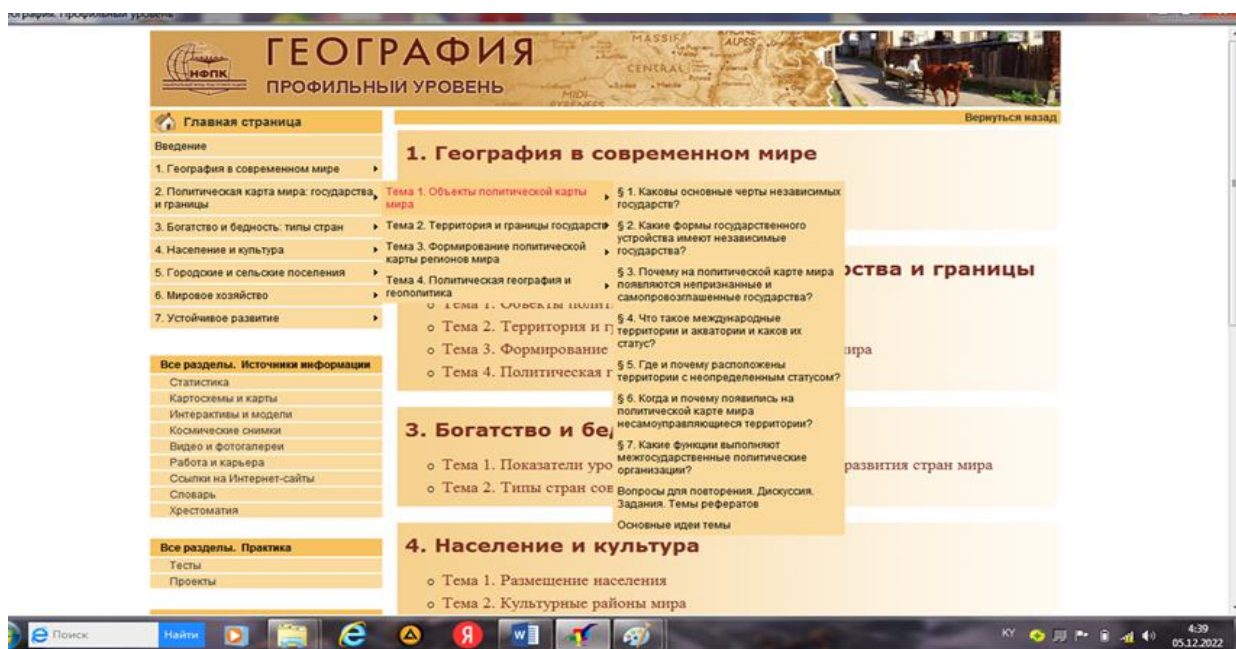

Рисунок 2.

Человеческая речь была первым носителем знаний о совместно выполняемых людьми действиях. Знания постепенно накапливались и устно передавались от поколения к поколению. Процесс устных рассказов получил первую технологическую поддержку с созданием письменности на разных носителях. Сначала для письма использовались камень, кость, глина, папирус, шелк, затем – бумага. Возникновение книгопечатания ускорило темпы накопления и распространения знаний, стимулировало развитие наук.

Первый этап развития ИТ – «ручная» информационная технология (до второй половины XIX в.). Инструментарий: перо, чернильница, бухгалтерская книга. Форма передачи информации – почта. Но уже в XVII в. начали разрабатываться инструментальные средства, позволившие в дальнейшем создавать механизированные, а затем автоматизированные ИТ. К 1995 г. программное обеспечение, выпускаемое фирмой Microsoft, использовали 85% персональных компьютеров. ОС Windows совершенствуется год от года, обладая уже и средствами доступа в глобальную сеть Интернет.

Информация – это не сами объекты и процессы, а их отражение или отображение в виде чисел, формул, описаний, чертежей, символов, образов. Технология – это наука о законах реализации целенаправленного воздействия на различные сферы человеческой деятельности. Задача технологии как науки состоит в выявлении закономерностей построения производственных процессов, перехода от логического построения проектов к процессам получения готовых продуктов с полезными функциями и свойствами. Информационная технология как наука возникла потому, что информация стала реальным производственным ресурсом. Основные технические достижения человечества, способствуют появлению информационных технологий. Примечательной особенностью современного периода является переход от индустриального общества к информационному, в котором информация становится более важным ресурсом. Информационные ресурсы – это непосредственный продукт интеллектуальной деятельности

наиболее квалифицированной и развитой части трудоспособной части населения страны (рис.3). Информационные технологии – это совокупность принципиально новых средств и методов, обеспечивающих создание, обработку, передачу, отображение и хранение информации.

Возможности интерактивных ресурсов огромны, что и определяет их место в учебном процессе. Их можно подключать на любой стадии урока, к решению многих дидактических задач, как в коллективном, так и в индивидуальном режиме. Учитель, однажды подготовив мультимедийный урок, уже никогда не сможет отказаться от этих возможностей, осознавая достоинства таких уроков.

Использование мультимедийных технологий повышает эффективность образовательного процесса, делает его более современным. Использование интерактивных технологий - это развитие новых форм мышления, это развитие детей. Зачастую, дети сегодня лучше разбираются в информационных технологиях, нежели учителя. Знание информационных технологий поможет учителю еще лучше понимать своих учеников.

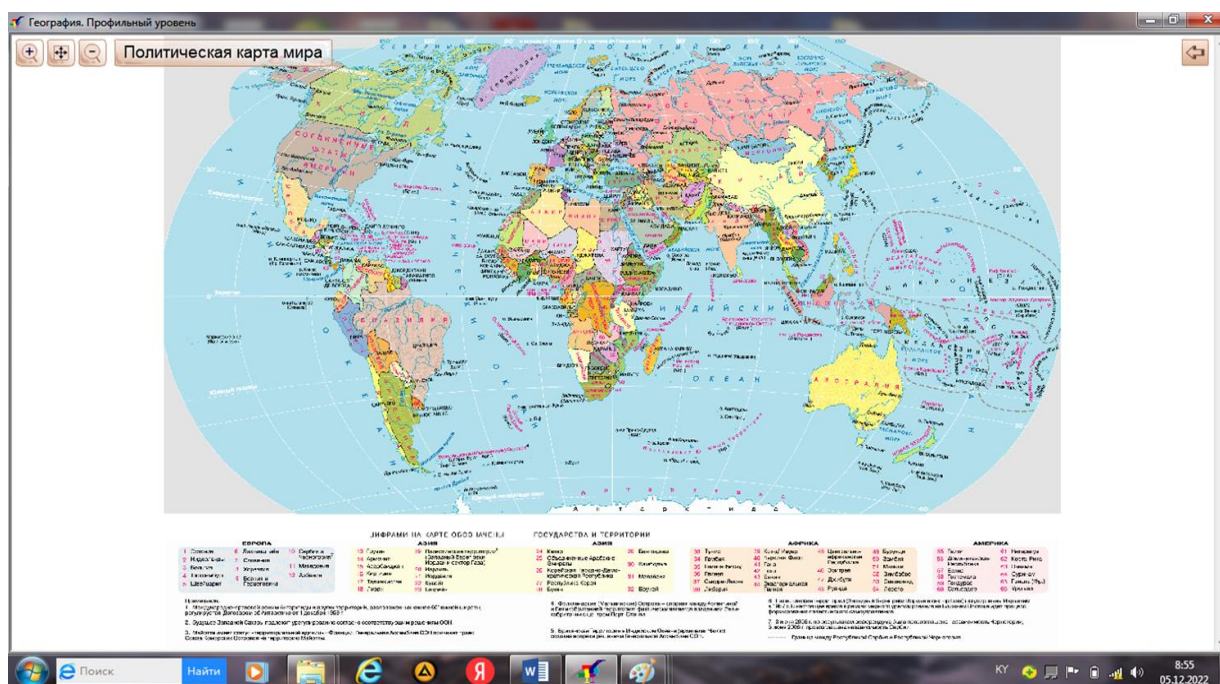

Рисунок 3

Информационные технологии представляют собой технологические процессы, охватывающие информационную деятельность управленческих работников, связанную с решением управленческих задач. Они включают в себя технологические процессы сбора, хранения и обработки информации во всех ее формах и проявлениях (текстовые, графические, цифровые, визуальные, звуковые).

В современном обществе информационные процессы являются одной из важнейших составляющих жизнедеятельности человека и социума. Развитие глобального процесса информатизации общества ведет к формированию не только новой информационной среды обитания людей, но и нового,

информационного уклада их жизни и профессиональной деятельности. Информатизация является важнейшим механизмом реформирования образовательной системы, направленным на повышение качества, доступности и эффективности образования. Использование информационно-коммуникационных технологий в учебном процессе является актуальной проблемой современного школьного образования.

Сегодня практически каждый учитель по любой школьной дисциплине может подготовить и провести урок с использованием ИКТ (рис. 4). Урок с использованием ИКТ - это наглядно, красочно, информативно, интерактивно, экономит время учителя и ученика, позволяет ученику работать в своем темпе, позволяет учителю работать с учеником дифференцировано и индивидуально, дает возможность оперативно проконтролировать и оценить результаты обучения. Информационные технологии, как правило, рассматривают в трех аспектах: как предмет изучения; как средство обучения; как инструмент автоматизации учебной деятельности.

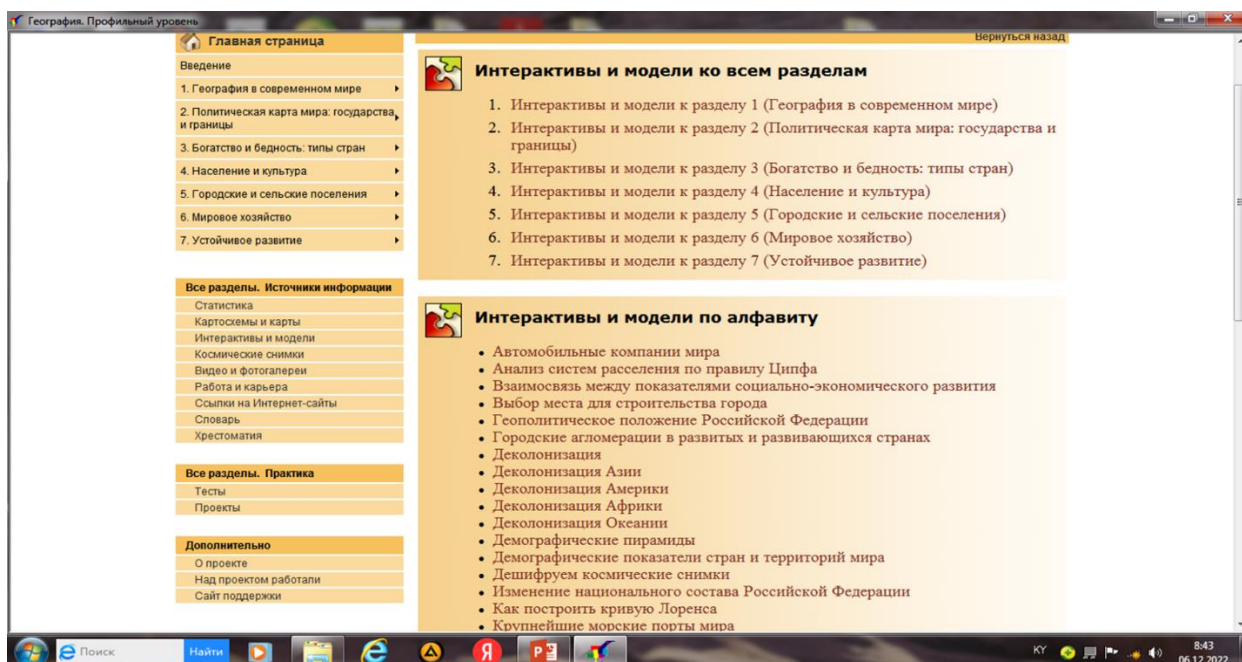

Рисунок 4

Для педагога при использовании ИКТ на уроках открывается ряд возможностей: компьютер берет на себя функцию контроля знаний, помогает сэкономить время на уроке, богато иллюстрировать материал, трудные для понимания моменты показать в динамике, повторить то, что вызвало затруднения, дифференцировать урок в соответствии с индивидуальными особенностями каждого ученика либо студента. ИКТ может применяться следующим образом: для подготовки раздаточных материалов; в качестве мультимедийного сопровождения урока; компьютерное тестирование и др.

Психологи отмечают, что современные дети информацию на экранах мониторов, ноутбуков, проектора, телевизора воспринимают намного лучше, чем печатную книжную информацию. Поэтому в процессе обучения, как правило, повышается

интерес учащихся к урокам с использованием ИКТ. Процесс внедрения новых информационных технологий в образование в целом дал свои положительные результаты:

- увеличился объём образовательных ресурсов в Интернет,
- повысилась активность учителей и школьников в использовании ресурсов и применения Интернет.

При использовании Интернет-технологий появляется возможность:

- 1) развивать навыки работы с информацией;
- 2) познакомить учащихся с разнообразными способами изложения материала и наглядного оформления мыслей;
- 3) научить находить информацию в различных источниках;
- 4) пользоваться автоматизированными системами поиска;
- 5) выделять в информации главное и второстепенное;
- 6) упорядочивать, систематизировать;
- 7) развивать критическое мышление учащихся;
- 8) развивать навыки самообразования;
- 9) создавать собственные информационные прототипы и продукты.

Образуется достаточно широкий проектируемый спектр применения

Интернет-технологий в образовательном процессе:

- 1) работа с браузерами, поисковыми системами;
- 2) использование почтовой программы;
- 3) виртуальное общение;
- 4) участие в телеконференциях, проектах, конкурсах;
- 5) создание Web-сайтов, Web-порталов;
- 6) создание собственных проектов и их размещение в сети Интернет (рис. 5).

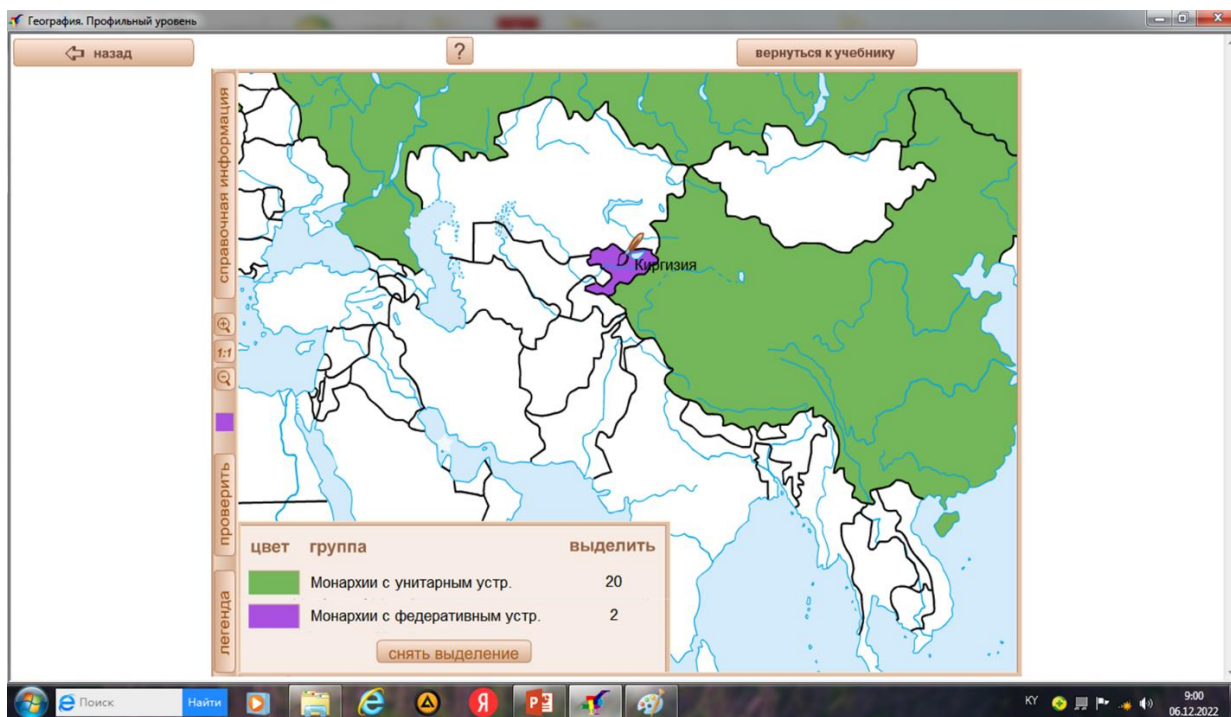

Рисунок 5

Образовательный процесс на современном этапе должен обеспечивать формирование творческой личности, готовой к деятельности при широком распространении и внедрении во все сферы деятельности ИКТ. В процесс обучения проникают и все больше применяются элементы дистанционного обучения (дистанционные олимпиады, конкурсы, курсы и т.д.). Средства ИКТ являются инструментом, не только доставляющим учащимся различные знания по географии, но и средствами, усиливающими творческие возможности обучаемого, возможности проводить исследования, выполнять задания - проекты. Более того, возможность телекоммуникационного доступа к мировым информационным ресурсам достаточно эффективно влияет на личностное восприятие учащимися, обучаемыми окружающей среды.

Общая информационная культура общества неразрывно связана с эффективностью внедрения ИКТ в процессы школьного обучения. Использование Интернет учителем ставит ряд проблем, решение которых зависит от эффективного взаимодействия ряда субъектов науки и практики: создателей образовательных порталов и обучающих программ, методистов и учителей для организации образовательной деятельности в условиях информационного общества. Использование ИКТ – мощное средство для создания оптимальных условий работы на уроке, но оно должно быть целесообразно и методически обосновано. ИКТ следует использовать только тогда, когда это использование дает неоспоримый педагогический эффект и ни в коем случае нельзя считать применение компьютера данью времени или превращать его в модное увлечение. Реализация обучения и изучение материала сегодня акцентирует внимание на необходимость формирования информационной компетентности, как ученика, так и педагога. Использование в учебном процессе современных информационных и коммуникационных технологий является актуальной проблемой нашего времени.

Сегодня каждому преподавателю и учителю необходимо уметь подготовить и провести урок с использованием ИКТ. Таким образом, предоставляется возможность сделать урок более ярким и увлекательным для обучающихся. При подготовке урока с использованием ИКТ выполняются следующие требования:

1. Определяется дидактическая цель, которая ориентируется на достижение результатов: формирование, далее закрепление и, наконец, обобщение знаний, и их совершенствование.
2. Проводится анализ на основе требований к образовательным электронным ресурсам; их отбор. Таким образом, выбираются формы и структурные элементы урока.
3. Проводится детализация функций, выбирая способы, посредством которых происходит взаимодействие обучающегося с электронным ресурсом. При этом определяется: цель; длительность каждого этапа; форма организации деятельности обучающихся и преподавателя; форма промежуточного контроля.

Применение компьютерных технологий решает проблему развития междисциплинарного мышления школьников, легче создается целостный образ территории, что очень важно при изучении страноведения и краеведения. При выполнении работы с использованием компьютерных технологий, проявляются творческие качества учащихся.

В наши дни каждому – ребенку, подростку, взрослому – необходимо иметь хотя бы общее представление о технологиях, окружающих его в школе, дома, на улице. Чтобы воспользоваться обширному возможностям, предоставляемыми новыми технологиями во всех сферах человеческой деятельности, нужно быть достаточно подготовленным, обладать набором знаний и умений.

Применение интерактивных, информационных технологий дает возможность в большей степени использовать некоторые универсальные особенности личности ребенка – естественный интерес и любопытство ко всему, что лежит вне и внутри их, потребность в общении и игре, стремлении к коллекционированию, порядку, способность создавать неожиданные и эстетически значимые произведения. Основа человеческого развития – стремление и способность к обучению в течение всей жизни – должна закладываться в образовательных учреждениях.

Использование на уроках географии интерактивных, информационных технологий позволяет вести преподавание предмета ориентировано на личностно-ориентированное обучение, которое является основой учебно-познавательной деятельности учащихся, позволяет вести обучение в сотрудничестве, создавать ситуацию успеха каждому ученику и на каждом уроке, получать дополнительные знания, обеспечивать публичные выступления, возможность исправлять ошибки, повышать свой познавательный уровень (рис. 6).

При организации и осуществлении учебно-познавательной деятельности, стимулировании и мотивации, контроле и самоконтроле в своей практике использую нетрадиционные подходы в преподавании географии: игровые моменты по теме, объяснение с использованием стихотворений, кроссворды, занимательный материал, нетрадиционные формы обучения на разных типах уроков.

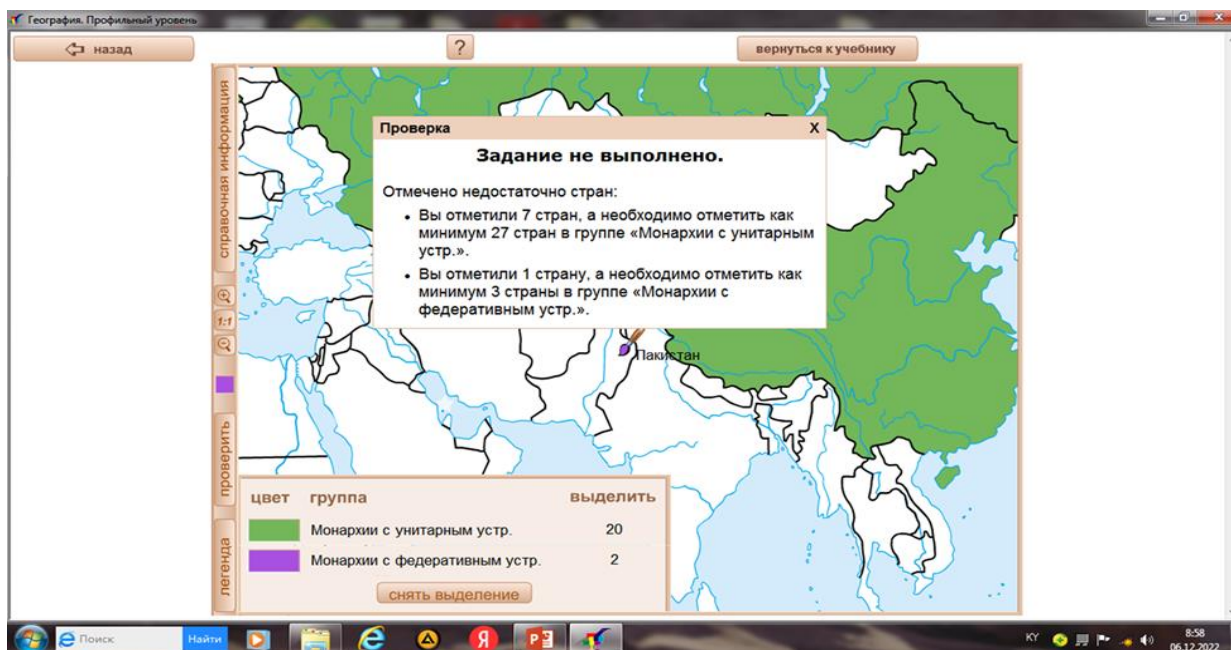

Рисунок 6

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, урок-презентация даёт возможность получить большой объёма информации за короткий период. Также в любой момент можно вернуться к предыдущему слайду. Презентация используется при закреплении учебного материала, проверке домашнего задания, для устных упражнений. При изучении новой темы показываются фрагменты видео-уроков, что позволяет сделать акцент на особо значимых моментах новой информации в ходе объяснения темы. В коллекции могут быть диски с презентациями и видео-уроками. Ученикам на электронную почту или на USB-флеш-накопитель отправляются видео-уроки. В работе используются уроки компьютерного тестирования. Тестирование это один из основных современных видов контроля знаний, который в последнее время всё шире входит в жизнь современной школы связи с этим сейчас разработано международная программа PISA. Поэтому, ИКТ не просто становятся, а уже стали неотъемлемой частью современного учебного процесса, так как они, несомненно, способствуют повышению качества образования.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Азевич А. Одним кликом. Электронная помощница учителя географии / А. Азевич // ИКТ в образовании. - 2009. - № 7. - С. 24-25.
2. Алексеева Л.Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента // Учитель, 2015. - № 11. - с. 12-14.
3. Андриянов А.П. Приёмы использования интерактивной доски на уроках географии: новые технологии обучения / А. П. Андриянов // География и экология в школе XXI века. - 2009. - №7. - С. 14.
4. Баранов А.С., Суслов В.Г., Шейнис А.И. Компьютерные технологии в школьной географии. - СПб: Питер, 2014. - 234 с.

5. Берлянт А.М. Картография. – М.: Аспект Пресс, 2012. - 120 с.
6. Блаженев В.А. Приемы развивающего обучения географии. - М. Дрофа. 2011. - 142 с.
7. Блаженев В.А. Развивающее обучение географии. - М., «Дрофа» 2012. -152 с.
8. Бухвалов В.А. Развитие учащихся в процессе творчества и сотворчества. – М.: Центр «Педагогический поиск», 2012. – 144 с.
9. Велихов Е.П. Новая информационная технология в школе // Информатика и образование, 2016. – № 7. – С. 28-32
10. В. Н. Холина «География профильный уровень» 10 класс. М., Вертикаль, 2014.

ТҮРКІ ДҮНИЕСІНІҢ ТАЛ БЕСІГІ - ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ТУРИЗМДІ ДАМУЫ

Есенбаева У.Б.

Түркістан облысы, Жетісай ауданы білім бөлімінің география пәні әдіскері

АНДАТПА

Қазақстан - көптеген тарихи және мәдени, географиялық ескерткіштері бар, тарихи және мәдени мұраға бай мемлекет, ал бұл мәдени туризмнің сәтті дамуының кепілі десе болады. Осыған орай, тарихи-мәдени мұраны мәдени туризмді дамыту үшін белсенді қолдану, тарихи және мәдени ескерткіштерді туризм инфрақұрылымының маңызды бір бөлігі ретінде қарастыру екендігі бәрімізге айқын. Бүгінгі таңда мәдени туризм - туризмнің ең танымал және жаппай түрлерінің бірі болып есептеледі. Бүкіл әлемде сияқты, біздің елде мәдени туризм жеке бағытқа бөлініп, жыл сайын одан әрі дамып келе жатыр. Оған мысал - Инвестициялар және даму министрлігі дайындап, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 19 мамырдағы № 508 қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасында 2020 жылға дейінгі туристік саланы дамыту» тұжырымдамасында мәдени туризм Қазақстанның басым туристік өнімдерінің бірі ретінде айқындалған. Аталған тұжырымдамада көзделген туристік кластерлерде тарихи-мәдени мұра объектілері, соның ішінде тарихи-мәдени, археологиялық қорық-мұражайлардың құрамындағы көптеген көне сәулет өнерінің ескерткіштері - кесенелер, мешіттер, қорғандар, петроглифтер туристік қызығушылық объектілері болып табылады. Осыған орай, Қазақстанда мәдени туризмді дамытуға Инвестициялар және даму министрлігі, халықаралық, республикалық туристік агенттіктермен бірге, аталған мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайлардың да үлесі бар екенін атап өту қажет.

Түйін сөздер: түркі өркениеті, тарихи-мәдени туризм, тарихи-мәдени мұра, археологиялық объектілер, инвестиция.

КІРІСПЕ

Түркі өркениетіне келмес бұрын, осы атаудың ең әуелі шығу тарихына бір бойлап алғанымыз жөн секілді. Біздің заманымыздан бұрынғы бірінші мыңжылдықтың басынан бастап, негізінде ежелгі ғұндар арқылы тарих сахнасына шыққан және біздің заманымыздың 542 жылындағы қытай жылнамаларында «құдіретті империя мемлекет құрған, олармен бәсекелес ірі суперэтнос» ретінде баяндалған.

Ал VII-VIII ғасырларда болса, өздері тудырған жазба ескерткіштері арқылы (Орхон-Енисей немесе Өтүкен түркі ескерткіштері) өздерінің шыққан тегінің тарихын құжаттандырған түркілер («түрк бұдын») барлық түркі текті халықтардың (оғыз, қыпшақ, қырғыз, ұйғыр т.б.) одағын құруға үлкен мән-маңыз

берген. Біздің заманымыздан бұрынғы III ғасыр қытай деректерінде және одан кейінгі деректерде «ту-у», «тукю», «тукюе», «түркіт», «төрүк», «түрүк» және нақты атауымен «түркі» деп аталған түркі халықтары Еуразияның, әсіресе, соңғы 1500 жылдық тарихында архаикалық сипаттағы мемлекеттілікті заманауи мемлекеттілік деңгейіне дейін дамытқан, әрі өз тағдырын ежелгі дүниенің бүкіл халықтарының тағдырымен бірге байланыстырған халық болған. «Түркі» этнонимінің этимологиясы жөнінде әртүрлі пікірлер айтылса да, XIX-ғасырдың танымал мажар түрктанушысы Арминий Вамбери мен профессор Фарук Сумер оның «төремек» (сөздің түбірі – «төрә»; «төрү», яғни туындау, пайда болу) етістігінен пайда болғанын шындыққа жақындау жорамал деп санаған. IX ғасырдың ұлы түркі ойшылы, энциклопедист тіл маманы Махмұд Қашқари «Диуан-и лұғат-ит түрк» атты классикалық еңбегінде «түркі» атауын түркілерге Тәңірдің бергенін айта келе, аталмыш сөзді «жастық, жетілушілік, құдірет пен күш-қуат» деген мағыналармен байланыстырған. X ғасырдағы ұйғыр мәтіндерінде де «түрк» сөзінің «күш, қуат» деген мағына бергені бұл пікірді күшейте түседі.

ТЕОРИЯЛЫҚ ШОЛУ

Түркі өркениеті тарихта жеке-жеке емес, бір жүйе, бір процесс түрінде пайда болған. Ол әртүрлі өркениеттердің Еуразия бойынша ұрпақ өзгерістерінің генераторы (қуат көзі) қызметінде осы өзгерістерден нәр алған, жаңадан пайда болған өркениеттерге тың серпін берген. Осы орайда, түркі өркениеті тек өзін ғана тудырған бір жүйе емес, сонымен қатар әлем өркениетін құраушы басты детерминаттардың (айқындауыштардың) бірі екенін айтып өту керек. Түркі өркениетін жоққа шығарушылардың пікірінше, түркілердің тек мәдениеті ғана қалыптасқан, ал өркениет тудыру деңгейіне жете алмаған. Бұл толықтай жаңсақ көзқарас. Себебі мәдениет ішінде мәдениеттердің болу фактісін растау, жалпы алғанда, мүмкін емес. Белгілі бір өркениет жүйесінің өз ішінде оның даму сатылары секілді жеке-жеке мәдениеттер қалыптасады. Түркі өркениеті де тарихи даму заңдылығына сәйкес бір-бірімен генетикалық байланысы бар әртүрлі мәдениеттер тудырған. Бұл ұлттық мәдениеттер (түрк, әзербайжан, қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, ұйғыр, башқұрт, татар және т.б.) ғасырлар бойы өзіне тән ерекшеліктер алуына қарамастан, ұқсас сипаттарын да жоғалтпаған. Сонымен қатар, олар түркі өркениетінің ішінде әмбебап құндылықтарға ие мәдениеттер секілді тармақтала түскен.

Әлемдегі барлық мәдениеттер мен өркениеттердің өзара қарым-қатынасы үдерісінде «түркі өркениеті» ұғымының өзінде жинақтаған ерекшеліктері төмендегідей: Мәдениет мәселесінде табиғаттың архетиптік сипат алуы: табиғат түркілер үшін барлық жерде отан болып саналған. Тілдің даму үдерісінде оның өз лингвистикалық «өзегін» және даму заңдылықтарын қорғап қалуы: өзара өркениет қарым-қатынастарында түркі тіліне қаншалықты кірме сөздер енсе де, олардың мөлшерінің артуы оның құрылымдық ерекшелігін бұзбай, керісінше, тілдің сапалық көрсеткішіне айналып отырған. Мифтік дүниетанымы түркі өркениетінің қалыптасу үдерісінде оның «поэтикалық архитектурасын» тудырады. Түркі эпос мәдениетінің архетиптері көркемдік-эстетикалық

дамуының кейінгі сатыларында да жаңаша мазмұндау формаларында көрініп отырады.

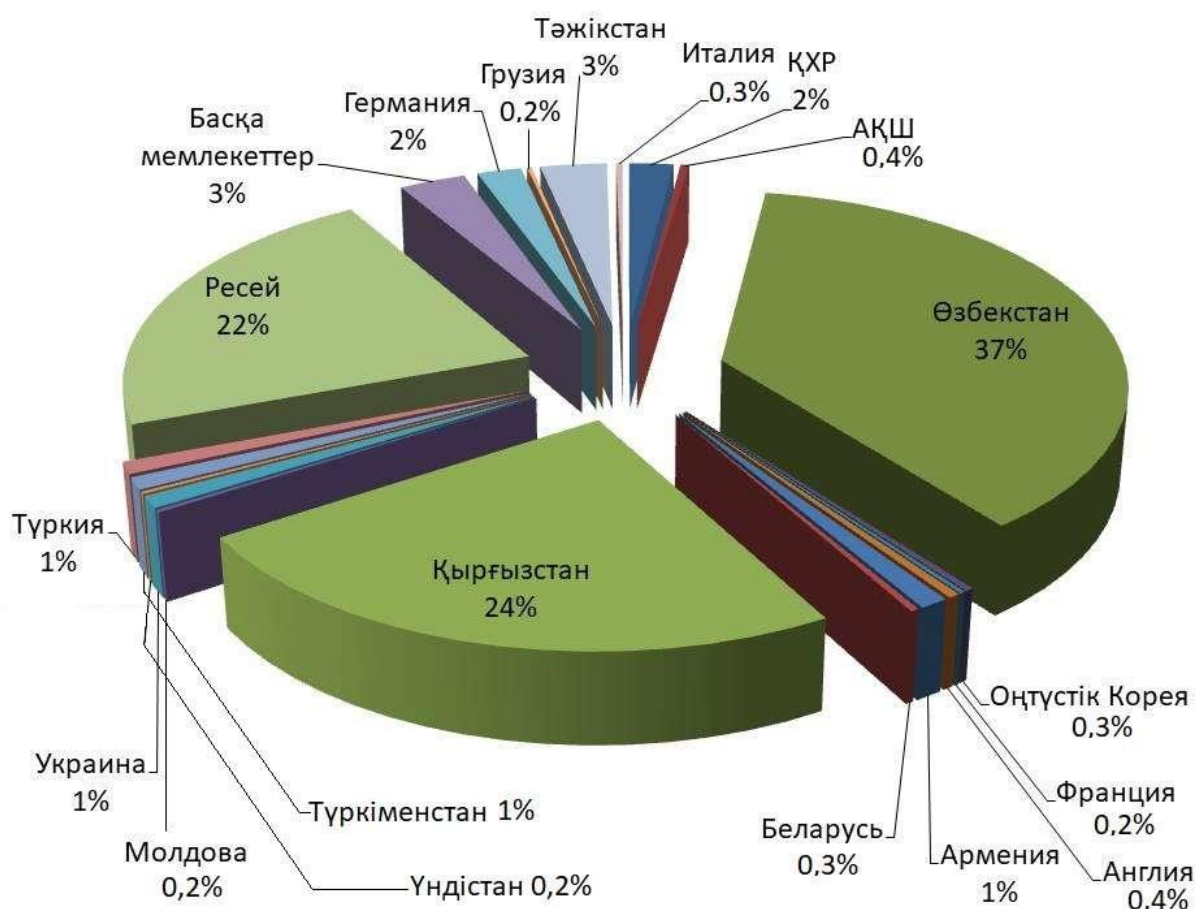
Халық өзі дүниеге әкелген өркениеттің барлық кезеңдерінде өзін мемлекеттің ажырамас бөлігі ретінде көрсетеді: түркі тарихында да ұлыс-мемлекет синтезі түркі саяси-мәдени құрылымының синергиялық заңдылыққа сәйкестігі секілді пайда болады. Түркі халықтарының мәдени, әлеуметтік және саяси мағынада жаңғыруы олардың өз тамырынан айырылуына әкеліп соқпайды, керісінше, дәстүр мен жаңашылдық түркі өркениетінің өмірлік принципі ретінде өзін дұрыстап, әрдайым қатар адымдайды. Түркі өркениеті өз ішінде де, басқа өркениеттермен қарым-қатынасында да әрдайым үндестік пен үйлесім тудыруға тырысады. Өзара алмасу мәдениетіндегі толеранттылық осы өркениеттің ішкі тепе-теңдігі мен тұрақтылығын сақтайды. Түркілер кең-байтақ Еуразия кеңістігінде қаншама мемлекет пен империялар құрса да, әрі осы саяси құрылымдарда тарих бойы жеке-жеке ұлттық мәдениеттер қалыптасса да, бұл тарихи-этникалық, саяси-мәдени тармақталу түркі өркениетінің өзегін ыдыратып, жоймаған. Түркі өркениеті тарихтың барлық кезеңдерінде түркі ұлттық мәдениеттерінің бірлестіруші базасы ретінде сақталып қалған, әрі осы «ағымдардан» келген қуатпен әрдайым күшею, мызғымас іргетас болу мүмкіндіктеріне қол жеткізген. Бұл тұрғыда түркі әлемінің бірлігі – түркі өркениетінің бірлігі, біртұтастығы деген сөз. Түркі өркениеті өзінің барлық қызмет ерекшеліктері арқылы Еуразияның бай табиғатын, этносфераның алуан түрлілігін, фольклор архетиптерін өзінің өзегінде тарих бойы сақтап, олардың бірлігін рухани қуатқа, әскери-саяси ұйымдасушылық құдіретке айналдыра білгендіктен, сөздің нақты мағынасында айтар болсақ, пассионар өркениет болып табылады. Түркілер үнемі әлем мәдениетінде әмбебаптандырушы үдерістерді ілгерілетіп, мәдениеттер арасындағы байланыстардың көп тілділік негізін тудырған. Гуманизм философиясын, теологияның рационалдылығын, жалпы адамзат құндылықтарының барлық адамзатқа тән болу идеясын, саяси биліктің, қоғамдық заңдардың әділеттілігін, рухани және материалдық сұлулықты, отбасы құндылықтарын, Тәңірлік махаббаттың тартымдылығын ең жоғары көркемдік шеберлікпен және ғылыми логикамен аша білген жалпы түркі поэзиясының, ғылымы мен философиясының классиктері әлем мәдениетінің дамуында қайта өркендеу дәуіріне тың серпін берген. Түркі ислам мемлекеттерінің Таяу Шығыс пен Орта Шығыс саясатын басқаруы осы аймақта өмір сүрген халықтар мен олардың мәдениеттерінің тек түркі және ислам өркениеттері негізінде интеграциялануына жол ашқан.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ МЕН ТАЛҚЫЛАУ

"Туризмді экономиканың табысы мол саласына айналдыру үшін кешенді және мазмұнды жұмыс жүргізу қажет. Шетел тәжірибесінен үлгі алуға болады. Көрме-презентация, форумдар мен буклеттер мәселені шешпейді", – деп жазды Қасым-Жомарт Кемелұлы 2018 жылы 8 қазан күні сөйлеген сөзінде.

БҰҰ, Дүниежүзілік туристік ұйымы және Халықаралық валюта қоры туризмнің табысы жылына 3,5 трлн АҚШ долларына жеткенін айтады. Бұл әлемдік жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) 10,9%-на, ал инвестициялардың 7%-на тең.

Туризм саласының бұндай қарқынды дамуы адам әлеутінің артуы мен әлемдік интерграциямен тығыз байланысты – дейді ғалымдар. Қазақстан Дүниежүзілік туристік ұйымның мтатистикасы бойынша 2023 жылдың қаңтар-наурыз айын.да шетелден 1,1 млн турист елге келген. Бұл өткен жылғы көрсеткішпен салыстырғанда 3,9 есе артқан. Қазақстанға шетелден келуші туристтердің статистикасы мынадай:

Көріп тұрғандарыңыздай, Қазақстанға шетелден келетін туристердің топ үштігін Өзбекстан, Қығызстан, Ресей Федерациясынан келетін туристер құрайды. Бірақ, соған қарамастан тарихи-мәдени туризмді таңдайтын туристердің пайызы 35 пайыздан аспайды. Бұған себеп ретінде келесідегідей факторларды атап көрсетуге болады:

1. Қазақстандағы туризм саласының қымбатшылығы;
2. Тарихи-мәдени орындардың жарнамалық сервистерінің төмен болуы;
3. Тарихи-мәдени туризмді дамытуға арналған инфрақұрылымдардың болмауы.

Осыған орай, Қазақстандағы тарихи-мәдени орындарды бірнеше кластерлерге жіктеп көрсетпекшімін. Атап айтқанда:

1. Алматы - Қазақстанның еркін мәдени аймағы кластері. Бұл кластерге Алматы қаласы мен Алматы облысының бөлігі кіреді. Алматы қаласы кластердің орталығы болып, онда туристік қызығушылықтың мынадай негізгі орындары айқындалады:

- Петроглифтері бар Тамғалы археологиялық ландшафты (ЮНЕСКО объектісі);
- Ешкіөлмес петроглифтері бар Жетісу Алатау тау сілемдері;
- Есік қорғандары;
- Жібек жолы сериялық трансұлттық номинациясына енгізілген объектілер (Талғар қалашығы, Боралдай сақ қорғандары).

2. Ұлы Жібек Жолын жаңғырту кластері. Қызылорда облысының орталық және шығыс бөліктерін, Түркістан облысының оңтүстік-шығыс және солтүстік-батыс бөлігін, Жамбыл облысының оңтүстік-батыс бөлігін қамтитын кластер болып табылады. Шымкент қаласы кластердің орталығы болады, онда мынадай туристік қызығушылықтың орындары ұсынылған:

- ежелгі Түркістан және "Әзірет Сұлтан" мемлекеттік тарихи-мәдени қорығы-мұражайы объектілері (ЮНЕСКО объектілері);
- ЮНЕСКО-ның алдын ала тізіміне енгізілген ортағасырлық Отырар қалашығының және отырарлық алқаптың археологиялық объектілері;
- Сауран археологиялық кешені;
- палеолиттік учаскелері мен геоморфологиясы бар Қаратау мемлекеттік табиғи қорығы;
- ЮНЕСКО-ның алдын ала тізіміне енгізілген Арпаөзен петроглифтері.

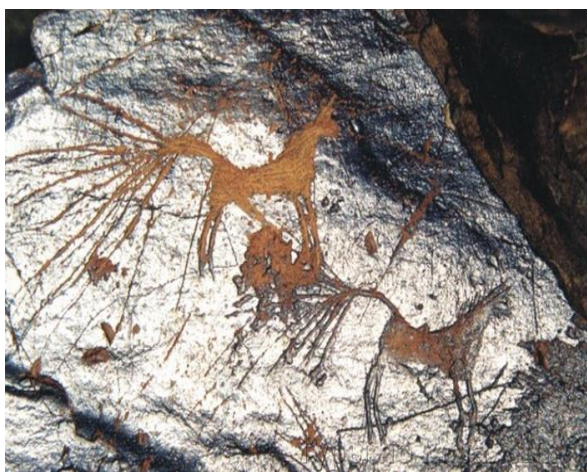
3. Каспий қақпасы кластері. Барлық Маңғыстау облысын және Батыс Қазақстан мен Атырау облыстарының бір бөлігін қамтитын кластер болып табылады. Ақтау қаласы аталған кластердің орталығы болып табылады, мұнда мынадай туристік қызығушылық орындары орналасқан:

- Бекет ата, Шопан ата және Қараман ата жер асты мешіттері мен Омар мен Тұр кесенесі;
- Маңғышлақ түбегіндегі қорымдар;
- "Сарайшық" қалашығы.

Таныстырулар

Тамғалы тас петроглифтері

Ешкіөлмес петроглифтері

Есік қорғандары

Талғар қалашығы мен Боралдай сақ қорымы

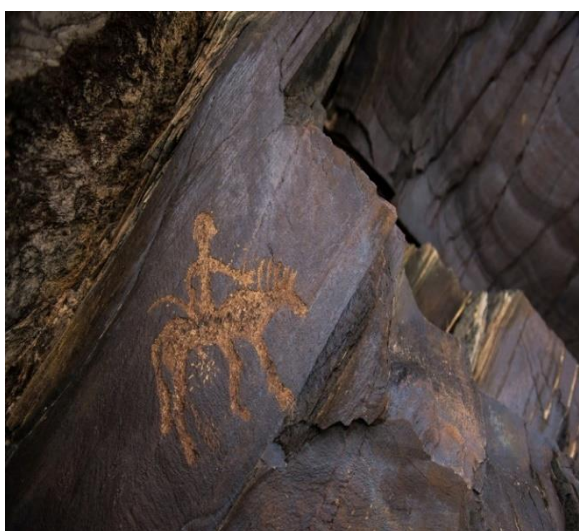
Қожа Ахмет Иассауи кесенесі

Отырар қалашығы

Сауран қалашығы

Қаратау петроглифтері

Арпаөзен петроглифтері

Бекет Ата мен Қараман Ата жерасты мешіттері

Маңғышлақ түбегіндегі қорымдар

Сарайшық қалашығы

ҚОРЫТЫНДЫ

Кластер көшпелі мәдениет пен дала әртүрлілігінің орталығы болады. Аталған кластерде әзірленетін негізгі туристік өнімдер - бұл мәдени туристік орталықтар. Яғни, бұл дегеніміз мәдени-тарихи туризмді дамытуға арналған нақты қадамдар деп ойлаймын. Мәдени-тарихи туризмді дамыту еліміз, халқымыз үшінде жасалынған үлкен және пайдалы іс-әрекеттердің бірі болар еді. Өйткені, біз мәдени-тарихи туризмді жетілдіру барысында ашылмай қалған тарихымызды зерттейміз, жаңа тарихи орындарды ашамыз, ең бастысы туристер тартып экономиканың дамуына үлес қосамыз. Бүгінгі таңда мәдени-тарихи туризмді дамыту үшін алдымен, инвесторларды тарту, тарихи ежелгі қалалары бар территориялардың инфрақұрылымын, олардың ескерткіштерін, ғимараттарды модернизациялау мен жөндеу мақсатында ішкі қорларды іздеу және туризм бойынша заңнаманы реттеу керек. Қалалық ортаны дамыту мақсатында тарихи аймақ шеңберінде мәдени-тарихи туризмнің арнайы қорын құра отырып, басқару жүйесін қалыптастырған да жөн. Ежелгі қалаларды туристік орталыққа айналдыру ұлттық және халықаралық деңгейде дамыту, болашақта туризмді экономиканың ең табысты салаларының бірі болуына ықпал етеді. Ежелгі қалалар мен тарихи ескерткіштері бар жерлердің табиғи ортамен үйлесімі, тарих пен мәдениет ескерткіштерінің болуы аймақтық және халықаралық мәдени-тарихи туризмнің кең дамуына негіз бола алады. Осындай қалыпта туристердің әлеуметтік топтарының қызығушылықтарын шешуге және туристердің кәсіби, әрі күнделікті тәжірибесінің кеңеюіне, ежелгі қалалар маңында туризмнің дамуына әсер етеді, ал ол өз кезегінде бірқатар экономикалық-әлеуметтік мәселелерді шешеді.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, мәдени-тарихи туризм аймақтық дамудың басты ресурсы бола алады, өйткені оның туристерді саяхаттауға шабыттандыратын өте маңызды сипаттамалары жеткілікті. Бүкіл әлем бойынша туристердың өзін-өзі дамытуға деген ынталары өсіп келе жатыр, басқа елдің мәдениетімен, тарихымен, ерекше ескерткіштерімен, бұрын сол елдің аумағында болған тарихи оқиғалармен танысып, жаңаны үйренуге деген қызығушылықтары артуда. Тек шетелдіктерге ғана емес, өз отандастарымызға

да туристік мәні бар ескерткіштерімізді таныстыратын турлар құру арқылы ішкі туризмді де дамытуымызға болады және мәдени- тарихи туризмнің аймақтық және халықаралық деңгейде дамуындағы болашағы зор сеніммен айта аламыз.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Закон РК от 13 июня 2001 года №211 "О туристской деятельности в Республике Казахстан" // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2001. - №13-14.
2. Қазақстан Республикасының мәдени мұралары [электрондық ресурс].- Кіру тәртібі: <http://www.madenimura.kz/2011>
3. Қазақстандағы туризм индустриясын дамыту жолдары // М. Тәліпбай, А.Тілегенова /5/ 2012. – Б. 15-17.
4. Байпақов К. Қазақстанның ежелгі ортағасырлық қалалары. – Алматы: Аруна, 2005. – 316 б.
5. Табыстың тартымды саласы–туризм/ «Егемен Қазақстан» газеті, 2011ж.–Б. 5.
6. Құрманқұлов Ж.Қ., А. Бірмұқанова, Ж. Қалиева. Археологиялық зерттеулер жайлы есеп. Алматы., 2005 ж.
7. Перье-Д'Итерен К. Туризм и сохранение культурного наследия. 2003.Метод доступа: <http://www.culturalmanagement.ru/biblio/Nasl/> –25 с.
8. Усыскин Г.Н. Очерки истории российского туризма.СПб.:Издательский Торговый Дом «Герда», 2006. – 71 с.
9. Культурное наследие и развитие туризма: материалы конференции. Мадрид: ВТО, 2001.–14 с.
10. Культурный туризм: конвергенция культуры и туризма на пороге XXI века. Учебное пособие/ под ред. Я. Брауна, В. Андерсен, В. Гордин. - СПб.: Издательство СПбГУЭФ, 2001.– 26 с.

УДК 373.1(575.2)(043.3)

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ НА ОСНОВЕ ЭТНИЧЕСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КЫРГЫЗОВ СРЕДНЕТЮРКСКОГО ПЕРИОДА

Сулайманкулова Ж.К.

к.п.н., доцент, заведующая кафедры “Социальная работа” НИУ КЭУ им. М.
Рыскулбекова, г. Бишкек. Кыргызстан

Бактыкалый кызы Г.

Магистр Международного отношения Дип. Академии Кыргызстана, аспирант КНУ
им. Ж.Баласагына, преподаватель английского языка Международного университета
Ала-Тоо, г. Бишкек. Кыргызстан

АННОТАЦИЯ

В работе описывается методология изучения кыргызского, общетюркского и ортоазиатского этногенеза и проблема выявления автономных кыргызских этнических единиц и процессов этнокультурной интеграции в нем. При исторической, этнографической и культурной общности родственных народов в среднетюркскую эпоху параллельно существовали традиции, этнокультура и народная педагогика многих племенных образований в этнических союзах. Они проявлялись в их отношении к природе, быту, устном творчестве, поэзии поэтов, национальной одежде, ремеслах, традиции ожидания гостей, их беседах. В рамках темы исследования персидско-турецких этнокультурных интеграционных процессов, типологических явлений и педагогических идей в средневековой восточной поэзии исследования были представлены произведения народного певца Кет Бука и золотоправославного поэта Кутба Хорезми.

В статье говорится об истории и развитии культуры народов Центральной Азии, эпоха Тюркской культуры VI-XII вв. и о занятии особое место. В статье рассматривается развитие и роль тюркской культуры Центральной Азии в мировой культуре средневековья, а также ее вклад в процесс дальнейшего развития культуры и просвещения на протяжении последующих веков. Средняя Азия становится центром мусульманской культуры и учености тюркской эпохи. В свое время культура тюркской эпохи Средней Азии внесла огромный вклад в становление и развитие просветительства кыргызского народа.

Ключевые слова: Центральная Азия, Средняя Азия, тюркская эпоха, культура, градостроительство, письменность, исламская культура, наука, просвещение.

ABSTRACT

in the history and cultural development of the people of Central Asia, the era of Turkic culture holds, the VI-XII centuries a specific place. In article to considered the development and a role of Turkic culture of Central Asia in world culture of the Middle Ages, and also its contribution to process of further cultural development and enlightenment over the period of following centuries. Central Asia has become a center of Islamic culture and education of the Turkish era. At that time, the culture of Turkic Central Asia, the era has made an enormous contribution to the formation and development of the people of Kyrgyzstan Education.

The work describes the methodology of the study of Kyrgyz, common Turkic and Ortho-Asian ethnogenesis and the problem of identification of autonomous Kyrgyz ethnic units and ethnocultural integration processes in it. In the historical, ethnographic and cultural commonalities of related peoples in the Middle Turkic era, the traditions, ethnoculture and folk pedagogy of many tribal units in ethnic unions existed in parallel. These were manifested in their attitude to nature, their way of life, oral creativity, poetry of poets, national clothes, handicrafts, the tradition of waiting for guests, and their conversations. Within the theme of Persian-Turkish ethnocultural integration processes, typological phenomena and pedagogical ideas in the medieval Eastern poetry of the research, the works of folk singer Ket Buka and Golden-Orthodox poet Qutb Khorezmi were presented.

Keywords: Central Asia, Middle Asia, era of Turkic, culture, town planning, written language, Islamic culture, science, enlighten.

ВВЕДЕНИЕ

В творчестве преимущественно XI-XVI до н.э. Рассмотрены педагогические идеи в произведениях письменных и устных поэтов представителей общетурецкой поэзии. В рамках темы исследования персидско-турецких этнокультурных интеграционных процессов, типологических явлений и педагогических идей в средневековой восточной поэзии исследования были представлены произведения народного певца Кет Бука и золотоправославного поэта Кутба Хорезми. Очень важно, что характер и гражданский долг поэзии поэтов среднетюркского периода были полиэтническими, а не племенными, поскольку перед ними стояла задача способствовать диалогу разных культур Азии. [2, 4].

Древние и средневековые народы создали свои нравственные традиции и духовную культуру. В историко-этнографической и культурной общности родственных народов в среднетюркский период параллельно существовали традиции, этнокультура и народная педагогика многих родоплеменных группировок в этнических союзах. Они проявлялись в их отношении к природе, быту, устном творчестве, поэзии поэтов, национальной одежде, ремеслах, традиции ожидания гостей, их беседах.

XI в. Юсуф Баласагуни и Махмуд Кашгари, утренние звезды древней средневековой турецкой поэзии, жившие и творившие свои произведения, XII

век. Ходжа Ахмад Ясави, представитель суфийской поэзии, Адиб Ахмад Юнгнаки, магистр турецкой науки и знаний, и «Книга Коркут-Ата» вместе создали главу. И XIV в. Токтогульский певец и толубайский критик, 15 в. мыслитель, красноречивый певец Асан Кайги и великие общетурецкие поэты Низамеддин Алишер бек Навои и тимурид Захираддин Мухаммед Бабур в XV-XVI веках. как крупные представители общетурецкой поэзии, стали объектом исследования последней главы исследования. В древние времена кыргызы были страной, которая взяла верх с точки зрения политических взглядов, но с точки зрения культуры это была страна, которая давала другим. Тюрки-кочевники, в том числе кыргызы, внесли особый вклад в китайскую культуру во времена династии Хань; Реализмом в искусстве Китай обязан кочевникам, и в то же время кочевники переняли у Китая культуру международных отношений. VIII в. Турецкие памятники в Монголии VII в. Энесай имел гораздо более четкую структуру и стиль, чем тот стиль письма, который только начал формироваться на памятниках. [2, 4].

Переход из племени в племя был важным периодом в жизни кыргызов. Если роды и рода изначально объединялись по принципу родства, то феодальное общество привело их к объединению по принципу территории. Объединяющей политической силой кыргызских племен является власть старейшин. Сначала старейшиной был мудрый, спокойный, зрелый отец каждого рода, старик, выбранный из отцов и посланный в род для заботы об интересах рода.

Цель исследования: Адамдын инсан катары социалдык тажрыйбасынын татаалдашуусу менен таалим-тарбиянын максаты жана милдеттери да татаалдашкандыгын жана элдик педагогикалык ой алгач ирет өзүнчө бир кадыр-нускалуу кептер, жекече ой-жоромолдор жана накыл сөздөр түрүндө калыптангандыгында. Алардын башкы темасы ата-энелер менен балдардын жүрүм-турумдарынын жана мамилелеринин эрежеси болгон. Ушундай ой-толгоолордун баары бүгүнкү күнгө чейин макал-лакап, санат-насыят, терме, накыл сөз, нускалуу кептер түрүндө жетип келген. Жалпы эле педагогиканын эң алгачкы баскычы катары элдик педагогикалык ойлорду жомоктордон, уламыштардан, санжыралардан, макал-лакаптардан, санат-насыяттардан, термелерден, табышмактардан, жаңылмачтардан, ырлардан табылгандыгын негиз кылып алууга болот. [1, 84].

Методология исследования – формирование творческой личности будущего учителя, вооружение его знаниями теоретических и методических основ науки, методическими умениями, обеспечивающими выполнение основных функций исследования. Изучение методики направлено на формирование у студентов интереса к географической истории, на развитие основ этнических литературных произведений кыргызов среднетюркского периода, а также на развитие педагогического мышления, умений рациональной организации педагогического труда, по методике преподавания географической истории на основе этнических литературных произведений кыргызов средне-тюркского периода. Методическая наука раскрывает учителю цели, содержание обучения, вооружает его знаниями научно обоснованных и проверенных методов и форм

организации обучения, знакомит с системой средств обучения, формами, содержанием и методами краеведческой и внеклассной работы и др. Методика ориентирована на формирование творческой личности будущего учителя, так как в современных условиях возрастает его самостоятельность в планировании учебного процесса, выборе программ, учебников, технологий обучения этнической истории и географии, этнической литературы. [2, 250].

Методика преподавания истории географии на основе этнических литературных произведений кыргызов среднетюркского периода одна из методологическая структура педагогической науки. Главным предметом ее изучения является общественный процесс обучения подрастающего поколения основам географии, истории, литературы и этнопедагогике. Общие закономерности образования и воспитания раскрываются дидактикой. Дидактика образует общую научную основу методики всех учебных предметов. Методика обучения развивается в соответствии с законами, закономерностями и принципами, обоснованными дидактикой.

Из народного достояния можно встретить пословицы, поговорки, поговорки, имеющие педагогическое значение. Истоки педагогической мысли лежат в творчестве кыргызских народных устных и литейных певцов, древних рунических надписях и общей тюркской письменной поэзии. В качестве примеров можно привести педагогические размышления в народных эпосах "Манас", орхон-Энесайских письменных памятниках, в совместной тюркской письменной поэзии "Коркут-Ата китеби", "Кут алчу билим", "сборник проповедей", "секреты Правды", "Махабат дастаны" и в творчестве таких певцов, как Токтогул певец, Толубай критик, Асан печаль. Здесь мы также можем найти много народных педагогических идей в других эпосах и творчестве певцов. Сегодня нам хорошо известно, что вопросы образования в целом всегда были в центре внимания поэтов, мыслителей и ученых. Неоспоримым источником духовных ценностей является сам народ. Можно привести педагогические размышления в народных эпосах, в том числе "Манас", в письменных памятниках Орхон-Энесая, в совместной тюркской письменной поэзии "Коркут-Ата китеби", "Кут алчу билим", "сборник проповедей", "секреты Правды", "Махабат дастаны" и в творчестве таких певцов, как Токтогул певец, Толубай критик, Асан Кайги. [2, 4].

Великие личности, имя которых осталось в истории, те же ал-Фараби, Рудаки, Ибн Сина, Фирдоуси, Джайсан певец, Юсуф Баласагын, Махмуд Кашгар, Коркут -к, Низами Гянджеви, Кет Бука, Кулкожоакмат Ясави, Адиб Акмат Джугинеки, Токтогул певец, Толубай критик, Кутб Хорезми, Асан Кай, Джамии, Алишер Навои, народное устное творчество способствовало росту творческих талантов захираддина Бабура и многих последующих выдающихся личностей. В наших руках исторические сведения о Джайсан-певце, Пугате, Кет-быке, Токтогуле-певце, Толубае-критике, Асан-Кайгы.

В основном мы полагаемся на генеалогию, легенды. Вместе с тем огромна роль и место фольклора и поэзии поэтов в разъяснении истории, равно как и археологии, этнографии, надписей на стелах и древних рукописей. По образу жизни, месту, удобствам и разнообразным формам творческой деятельности

древних тюркских поэтов можно условно разделить на две группы: хансарайские писатели и народные поэты-литейщики. В первую группу входили Жусуп Баласагын, Махмут Кашгар, Кулкожоакмат Ясави, Адиб Акмат Джугинеки, Кутб Хорезми, Алишер Навои и Бабур, в следующую группу можно было бы добавить Джайсана Певкура, Коркут -к, Кет быка, Токтогула Певкура, Толубая критика и Асан-Бека. Важно отметить, что все поэты, входящие в эти две группы, имеют прогрессивный современный взгляд на тему науки и образования, несмотря на их восточное происхождение, классовые и мировоззренческие различия. Единственное отличие состоит в том, что в некоторых из них (например, в акмате Ясави) тема позднего времени является основным лейтмотивом его произведений. О том, к какому народу или племени принадлежат тюркские поэты, не говорится ни на страницах истории, ни в произведениях, почти во всех из них упоминаются понятия "тюркский народ", "тюркский язык", "тюркская поэзия". [2, 4]. Благодаря этому мы можем убедиться, что в средневековом турецком мире действительно сильнее развиты общие турецкие тенденции, чем отдельные этнические единицы, и что в определенных административно-территориальных границах не допускается этнического разделения. Например, в свое время и Аль-Фараби, и Махмуд Кашгари, владевшие арабским и персидско-Дари, кроме родного языка, остались в Средней Азии, иранском регионе и продолжали заниматься наукой и образованием вплоть до Багдада. Древнекитайский историк шицизи, вероятно, не зря писал, что все понимают друг друга, хотя народы от давана (Фергана) до Анси (Парфия) на Западе говорят на разных языках. И мы убеждены, что не каждый писатель общей турецкой поэзии мог свободно владеть иранским языком, а также хорошо писать и говорить по-арабски. Все литейные певцы принадлежат к разным этническим группам (кыргызы, кыпчаки, огузы, туркмены, уйгуры, казахи, ногайцы, найманы, узбеки, Кара-калпаки и др.). Б. чагатайский язык, который функционирует как литературный общий язык с чагатайским языком, а также с согдийским, дари и персидским. В то же время мы знаем из разных источников, что и персоязычное население свободно говорит на тюркском языке (Махмуд Кашгари), а также пишут стихи (Минучихри). Поэтому актуально не вопрос о том, какой поэт является представителем какого этнического состава, а вопрос о том, какое племя, народ (нация) в какой период времени жили. [4, 104].

При этом важно учитывать средневековое географическое положение и политическую роль как крупных, так и малых кыргызских племенных образований, за исключением этнонима "кыргызы". IX-X вв.к. Аль-Фараби, певец джайнизма, XI к. Юсуф Баласагуни, Махмуд Кашгари, эпосы "Китаби Коркуд "и" Огуз-наме", затем XII к.к. Ходжа Ахмад Ясави и Адиб Ахмад Югнаки, XII-XIII вв.к. Кетцалькоатль, XIV-XV вв.к. Токтогульский певец, критик Толубай, Кутб Хорезмийский и Асан Каган, XV-XVI вв.к. Важно уточнить вопросы о том, где жили кыргызы, кыргызский народ и племена в целом, какое отношение к кыргызам имеют именитые поэты в эпоху, когда жили и создавали произведения такие известные представители тюркской поэзии, как Низамеддин Алишер Бек Навои и Захираддин Мухаммед Бабур. Ходили ли кыргызы по своим древним землям Энесай, Алтай, Саяны и Кутмени или

заселили Джети-Суу, Туркестан и Мавераннахр? Ведь, по историческим данным, как именитые народные литераторы, так и придворные поэты жили в основном на территории современной Средней Азии (Мавераннахр, Туркестан, Джети-огузия) и Казахстана (Золотая Орда). Возникает необходимость найти ответы на вопросы о том, какую религию исповедовали древние и средневековые тюркские племена, в том числе кыргызские, была ли это общая религия или у каждой этнической группы была своя религия, какое отношение к этому имело географическое положение племен. Религиозная вера всегда была самым важным фактором в формировании духовного развития человека. Ни вера, ни религия не существуют без любви человека к окружающей среде, природе, животным и людям. [5, 4].

Таким образом, понятие "аксакал" у кыргызов превратилось из демографического понятия в политическое сословное понятие. Эти процессы характерны для феодального общества, варварского периода в жизни Кыргызстана [1, с. 70]. Среднеазиатский этногенез состоял из иранского этногенеза, который сделал оседлое земледелие (дихканство) основным занятием, и тюркского этногенеза, который зарабатывал на жизнь кочевым скотоводством. Сходство и специфика в этногенезе привели к сближению и отдалению языковых явлений. Разногласия между оседлым населением и кочевыми народами привели к началу строительства Великой Китайской стены с объединением племен гуннов с одной стороны и китайской династии Цинь с другой. Установление Союза тюркоязычных гуннских племен как древнего источника тюркского этногенеза является результатом сложного и длительного процесса. [2, 4].

В тюркском этногенезе Средней Азии Джети-огузские турки занимали важное место. Они объединили ряд тюркских племен, которые издавна жили в Семиречье в Западно-тюркском каганате. По данным Махмуда Кашкара, влияние согдийцев в Семиречье было сильным, но к XI в. в конце концов турецкий этнический элемент начал уступать место турецкому. Хотя влияние тюркской культуры в Согдиане было незначительным, политическая власть тюркоязычных народов привела к тому, что тюркский этногенез постепенно занял ведущее место в Средней Азии. Смешение тюркских племен с городской жизнью и сохранение значения сельских кочевых поселений (в том числе земледельческого хозяйства иранского населения) послужили основой вовлечения городского населения в процесс развития тюркского этногенеза. Этот процесс происходил в VII-VIII вв. до н. э.к., а в Мавераннахре X-XIV вв.к. содержимое. Китайские историки называют западными и восточными тюрками (VI-VIII вв. до н. э.)к.), карлуков (766-1125) и Кара-китайцев (XII в. до н. э.)к.) В период его правления в Туркестане о кыргызах ничего не говорится, но то же самое сохранилось у китайских историков.

Мы получаем информацию о наличии кыргызско-казахских, с одной стороны, и кыргызских племен на территориях западных тюрков, с другой стороны. Н.А.По мнению Аристов в Туркестане (VI-VIII вв. до н. э.)к.) турки состояли из племен дулу и нусибби. Дулу было названо племенем дуулат Великой Орды, в составе которого находились кыргызско-казахские племена чумекей, джаньс,

адбан, суван, а территории нушиби заселяли кыргызские племена ассык и кучу (коши). Регионы нушиби могут состоять из усунув, настоящее имя которых кыргызы. Пять регионов нушиби включали: 1) асиги, 2) Гешу чубан. В первой и четвертой областях мы видим семья ассыка, относящееся к сарыбагышу и Солтам, а во второй и пятой областях мы видим семья кучу, коши (кучу, кунчу), относящееся к левому крылу; в третьей области мы видим семья байсейкима, относящееся к дуулату. Сравнение вышеупомянутых племен нушиби с племенными названиями современных кыргызов может служить основанием полагать, что западная часть Западнотюркского государства состояла из кыргызов [1, стр. 218].]. Н.А.По мнению Аристов, настоящее имя усунув-кыргызы, а усун-политическое объединение кыргызских племен. Древние кыргызы также могли именоваться усун по территориальному названию двух рек Июс и сон (Июс-Сун), так как Карлык был назван так из-за реки Карлык, а тубинцы-из-за реки Туба [1, 219]. Поэтому при изучении сведений о средневековых Тянь-шаньских кыргазах недостаточно самого этнонима кыргызы, который кажется правильным искать в названиях современных племен, родов кыргызов. Это можно объяснить тем, что кыргызские племена при переселении сохраняли свои родовые названия. [2, 4].

Есть основания полагать, что причиной исчезновения кыргызов с лица земли как этноса было то, что они сохраняли такие родовые названия и постоянно добавляли родовые названия к именам своих предков, к которым призывался азан. Арабские историки и географы рассказывают о постоянных войнах мусульман с турками, которые соседствовали с Ферганой и Шашем. К. IX. ибн Хордадбег, писавший в Средние века, перечисляя тюркские племена, отмечал, что после кыргызов по ту сторону Сыр-Дарьи жили карлуки и калмыки. По сведениям Якуби, турецкие войска находились у ворот Касана в Фергане, в районе Исфиджаба Самарканда на северо-востоке, совершая набеги на мусульманские земли. О позднем обращении в ислам большинства тюркских племен, в том числе кыргызов (XVI в.) учитывая, что в Тянь-Шане, Туркестане и Мавераннахре кыргызские племена уже давно живут оседло. Подтверждение этому можно найти в рукописи "книга климатов" Эль-Истахри, хранящейся во французской Национальной библиотеке, и в "книге дорог и областей" Ибн-Хаукаля, где сообщается, что кыргызы соседствуют с карлуками, а выше кыргызов (на реке Джейхун) находятся джикили. X к. совершивший путешествие Абу-Долеф, перейдя с земли Тогузов на землю кыргызов, пишет следующее: "кыргызы питаются, кроме риса, проса и верблюда, мясом коров, овец, коз. У них есть церковь поклонения, и они используют тростник в письме. Сам народ рациональный, целеустремленный. Зажженную свечу не гасят, пока она не погаснет сама по себе. В богослужении используется особенно равномерно ритмичный язык. Muskus есть, но мало. В году бывает три праздника. Флаги зеленого цвета. Поклоняются, глядя на южную сторону. Сатурн и Венера поклоняются своим звездам, понимая Марс как знак зла. Дикие животные очень многочисленны. Есть камни, которые горят ночью, но не горят за пределами страны. Власть господина джурта очень велика, и никто не старше сорока лет не имеет права сидеть рядом с ним. Мы прошли по этому месту в течение месяца в тишине и полной безопасности" [4, с. 269].].

У кыргызов I стойкость к своему племени была одним из главных качеств. Из надписей на древнем камне мы читаем такие строки: "Волк оставляет своих маленьких волков, когда дело касается его головы, а леопард никогда не оставляет". Барс назван в честь вождей кыргызских племен как символ силы и преданности. Так было и в тот день, когда кыргызский воин бежал с поля боя, был обезглавлен и не смог выполнить свой долг. Это было вызвано требованием людей, а не руководства. Наказание предателя называлось смертью. Трусость наказывалась непримиримо. Это был Яглакар-Хан (Джаганкар-Кан), который крепко держал кыргызское знамя, прижимая к его склону рассеянные племена. Кагану центральноазиатских племен, который, как следует из названия, не выдержал бури и града Яглакар-Хана, он произносит насильственную речь: "твой день окончен. Я скоро возьму твою Золотую Орду, привяжу перед ней свое имя и возьму свое знамя. Если хочешь драться, приходи без остановки, иначе быстро проигрывай". В тот же день Уйгурский каган, не выполнивший предупреждения кыргызского хана, исчерпал ичерскую воду, и на сороковой год девятого столетия этого времени Джан сдался, и его народ был оттеснен на юго-запад. Это время принято считать временем стояния кыргызского алчи-тау. Кыргызское владычество простиралось от бескрайних пастбищ Энесая до Саяно-алтайских Белесов, равнин монгольской земли, Джети-Суу, Тенгир-ТОО. "Рабовладельческая эпоха-это эпоха варварства, начало классовых обществ. В этот период в жизни Кыргызстана появляется новое явление. Власть над ним принадлежала улусам и ханам, бекам. С появлением ханов, Беков власть старейшин начинает ослабевать. Это период феодализма в жизни кыргызов, или после айкола Манаса. Эпос "Манас" рассказывает о том, как развивались и росли семена, племена, а рассказы об улусах, о битвах и сражениях между братьями и сестрами, которые вели себя как племена, рассказывают "Семетей", "Сейтек". События в "джентльмене новелле" также могут способствовать большему количеству размышлений об этом " [1, с70]].

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамзон. С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер.
2. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы Б., 2001.
3. Бартольд В. В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана /. Бишкек: Шам., 1996. 608 с.
4. Бернштам Л.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т.І. Б., 1997.
5. Гумилев. Л.Н Байыркы түрктөр. "Кыргызстан-Сорос" фонду, 1999.
6. Исмаилов А.И. Кыргыз элинин тарыхынын философиясы. Б., 2004.
7. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер. Б., "Сорос-Кыргызстан" фонду, 1999.

УДК 551.521.3(235.216.2-17)

ЫСЫК-КӨЛДҮН ЖЭЭГИНЕ ЖАКЫН АЙМАКТАҒЫ ПАРНИК ГАЗДАРЫНЫН ЖАНА АБАДА ИЛИНГЕН БӨЛҮКЧӨЛӨРДҮН МЕЗГИЛДИК ӨЗГӨРҮҮЛӨРҮ

Жусупкелдиев Ш.

ф.м.-и.к., доцент, Жусуп Баласагын атындағы Кыргыз улуттук университети

АННОТАЦИЯ

Жумушта, Ж.Баласагын атындағы Кыргыз улуттук университетине караштуу фундаменталдык илимдер институтуна тиешелүү “Жасалма интеллект” борборунун илимий кызматкерлери аркылуу уюштурулган жеринен өлчөө ыкмасына негизделген илимий куралдардын жардамы менен 10.07.2023 жылдан 21.08.2023жылга чейинки күндөр аралыгында алынган Ысык-Көл районунун атмосферанын абасындагы парник газдарын жана микроөлчөмдүү бөлүкчөлөрдүн өлчөө сандарынын негизинде жазылган илимий салыштыруулар көрсөтүлдү.

Урунттуу сөздөр: Ысык-Көл, жасалма интеллект, атмосфера, аба, парник газдары, микроөлчөмдүү бөлүкчөлөр, жээк, күкүрттүү суутек, көмүр кычкыл газы, суу-саз-жер.

СЕЗОННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ПАРНИКОВЫХ ГАЗОВ И ВЗВЕШЕННЫХ ЧАСТИЦ В ПРИБРЕЖНОЙ ЗОНЕ ОЗЕРА ИССЫК-КУЛЬ

АННОТАЦИЯ

В работе изучены парниковые газы в атмосфере Иссык-Кульской области, полученные с 10.07.2023 по 21.08.2023, с помощью научных инструментов на основе метода натуральных измерений, организованные научным коллективом Института фундаментальных наук Кыргызского национального университета имени Ж.Баласагына и научные сравнения данных измерений парниковых газов и микроразмерных частиц.

Ключевые слова: Иссык-Куль, искусственный интеллект, атмосфера, воздух, парниковые газы, микрочастицы, побережье, сероводород, углекислый газ, водно-болотные-угодья.

SEASONAL CHANGES IN THE CONTENT OF GREENHOUSE GASES AND SUSPENDED PARTICLES IN THE COASTAL ZONE OF LAKE ISSYK-KUL

ABSTRACT

The work studied greenhouse gases in the atmosphere of the Issyk-Kul region, obtained from 07/10/2023 to 08/21/2023, using scientific instruments based on the method of field measurements, organized by the scientific team of the Institute of Basic Sciences of the Kyrgyz National University named after Zh. Balasagyn and scientific comparisons of measurement data greenhouse gases and micro-sized particles.

Keywords: Issyk-Kul, artificial intelligence, atmosphere, air, greenhouse gases, microparticles, coast, hydrogen sulfide, carbon dioxide, wetlands.

Киришүү

Жай айы башталары менен Ысык-Көлдү бойлоп жайгашкан пансионаттарга эс алууга келген туристердин саны өсө баштайт, негизги туристтик аймак Кош-Көл айылынан Корумду айылына чейин созулганы менен быйылкы жылдын июль-август айларындагы абанын температурасы жогору болгондуктан, эс алуучулар Ысык-Көл районунун бардык айылдарына чейин барышты (1-сүрөт). Себеби, пансионаттардын кабыл алуу мүмкүнчүлүгү чектелүү жана батирлер кымбат болгондуктан ушундай абал келип чыкты деп ойлойбуз

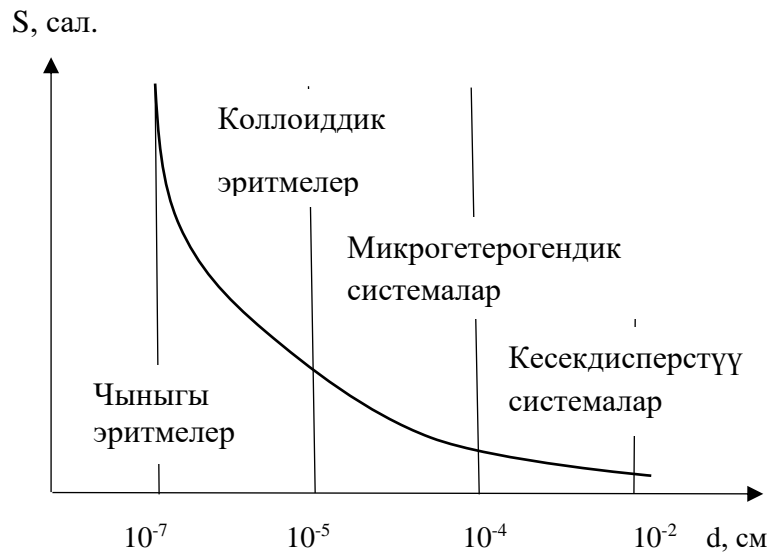

1-сүрөт. Ысык-Көлдүн күнгөй тарабындагы айылдар жана Чолпон-Ата шаары.

Тажырыйба бөлүгү

Жердин атмосферасы газдардын аралашмасынан жана анын тутумуна «илинген» абалда кармалып турган катуу жана суюк түрүндөгү аэрозолдон турат. Мындай бөлүкчөлөрдүн жыйындысын дисперстүү (майдаланган) системалар (ДС) деп атоо менен алардын мүнөздүү касиеттерин кароодо ар бир беттеги өтүүчү физика-химиялык процесстерди эске алуу талап кылынат. Демек, дисперсиялык система эки же андан көп заттардан турган система болгондуктан, алардын бири экинчисинин көлөмү боюнча бирдей таралган (дисперстүү) өтө майда бөлүкчөлөр түрүндө болот. Дисперстүү системалардын классификациясын кароо

менен алардын сандык өлчөмүнө жараша кандайча атала тургандыгын биле алабыз (2-сүрөт) [1].

2-сүрөт. Дисперстүү системалардын аталыштары [1].

Абадагы аэрозоль түрүндөгү ДСга кирген бөлүкчөлөрдүн дисперстүү фазасы жана анын ал чөйрөдөгү агрегаттык абалын мындайча көрсөтсөк болот, 1-таблица:

табл.1.

Дисперстүү фазадагы агрегаттык абалы	Дисперстүү чөйрөдөгү агрегаттык абалы	Системанын аталышы	Мисалдар
газ	газ	Аэрозолдор	Жердин атмосферасы
суюк	газ		Туман, катмардуу булуттар
катуу	газ		Түтүн, чаңдар, канат сымал булуттар

1-сүрөттөн жана 1-таблицадан көрүнүп тургандай атмосферадагы абанын тутумунда бир нече мин тонналаган майда бөлүкчөлөр жана газдар бар [2], мындан тышкары бул газдарга жана бөлүкчөлөргө антропогендик таасирдин негизинде пайда болгон керексиз заттар, химиялык кошулмалар, машиналардын кыймылдаткычтарынан чыккан газ же түтүн [3], суюк жана катуу түрдөгү отундарды колдонуудан пайда болгон түтүн ж.б. катуу түрдөгү металлдардын эң майда бөлүкчөлөрү, биз дем алып жаткан абаны “байытуу” менен биосферага

глобалдуу зыян келтирүүдө. Ошондуктан, дисперстүү системаларды окуп үйрөнүү жана изилдөө маселеси татаал жана системанын кинетикалык, оптикалык касиеттери ж.б [4]. климатка, экологияга тийгизген таасирин моделдөө, болжолдоо адамдардын экологияга тийгизген таасирин дагы эске алат, демек, жасалма интеллектти колдонуу менен кана бизди курчап турган айлана-чөйрөнүн тең салмактуулугун баалай алабыз [5].

Өлчөө аймагы

1. Ысык-Көл районундагы автомобиль жолдоруна жана көлгө жакын жердеги атмосфералык абадагы микроөлчөмдүү бөлүкчөлөрдүн курамын изилдөө

Сары-Камыш - Орто-Өрүктү (1-сүрөттү кара) аралыгында жайгашкан айылдардын бардыгы жана Чолпон-Ата шаарынын атмосфералык абасында камтылган PM2.5, PM10 жана жалпы чаңдын (TSP) абада илинген бөлүкчөлөрүнүн массалык концентрациясын инструменталдык аныктоонун натыйжалары бааланды, эсептөөлөр күндүн үч маалында (эртең менен чак түштө жана кечинде) алынып, каттоо автомагистралга жана көлдүн жээгине жакын жерлерде жүргүзүлдү [6]. Өлчөөлөр газ анализаторлорунун жардамы менен жүргүзүлдү, прибор, PM2.5, PM10 жана абадагы чаңдын жалпы курамын үзгүлтүксүз автоматтык түрдө өлчөө үчүн арналган [7]. Изилдөө мезгилинде жол боюнун жанында PM2.5 жана PM10 фракцияларынын майда бөлүкчөлөрү үчүн белгиленген максималдуу жол берилген концентрациянын маанилеринин ашуусу аныкталган жок. Айрым бир унаалар топтолгон жерлерде бөлүкчөлөрүнүн массалык концентрациясы кескин жогорулаганы менен убакыттын өтүшү менен кайрадан калыбына келип жатты, бөлүкчөлөрдүн орточо мааниси мындай: эртең менен PM2.5 - (6-14) мкг/м³, PM10 - (8-12) мкг/м³, жалпы өлчөнгөн концентрациялардын мааниси TSP-(5-10) мкг/м³. Көлдүн жээгиндеги абада илинген бөлүкчөлөрүнүн массалык концентрациясы деле жогорку көрсөткүчтүн тегерегинде болгону толук байкалды.

Алынган маалыматтар транспорттук газдардын таасиринен калктын ден-соолугуна коркунучтарды эсептөө, трассаларынын жанында PM2.5 жана PM10 майда бөлүкчөлөрүнүн курамын баалоо үчүн жана аймактык айылдардагы жана Чолпон-Ата шаарынын абасынын сапатына мониторинг изилдөөлөрдү мындан ары пландаштыруу үчүн колдонулуп, топтолгон маалыматтардын саны көп болуп топтолгондо аймактын климатын компьютердик болжолдоо үчүн колдонулду.

2. Көмүр кычкыл газын изилдөө

Көмүр кычкыл газы химиялык кошулма катары мүнөздөлөт, анын формуласы төмөнкү компоненттерди камтыйт: 1 көмүртек атому жана 2 кычкылтек атому. Бул заттын башка аттары бар: көмүр кислотасы, көмүр кычкыл газы же CO₂, парник газы.

Көмүр кычкыл газы айлана-чөйрө үчүн чоң роль ойнойт, б ул химиялык кошулма атмосферада, литосферада, биосферада жана гидросферада кездешет.

Бул жерде анын ролу жердин бул кабыктарынын ортосундагы көмүртек алмашууну камсыз кылуу болуп саналат.

CO₂ парник газы болгондуктан, анын концентрациясы планетанын климатына түздөн-түз таасирин тийгизет [8], парник эффекттин жаратып жатканына байланыштуу - ал инфракызыл нурларын сиңирип, кармап турат, эгерде бул касиет болбосо, бүт планетадагы абанын орточо температурасы 30 градуска аз болмок [9].

CO₂ концентрациясынын көбөйүшү адамдын ден соолугуна гана эмес, башка тийгизген терс таасирлери бар. Өнөр жайлардын жана газдардын санынын өсүшү парниктик эффектти күчөтөт. Бүткүл планета үчүн бул глобалдык жылуулук менен коркунуч туудурат, башкача айтканда, Жердин климаттык системасынын орточо температурасынын жогорулашы. Бул кандай кесепеттерге алып келиши мүмкүн: мөңгүлөрдүн эришинен деңиз деңгээлинин көтөрүлүшү, табигый кырсыктардын тез-тез башталышы, чөлдөрдүн аянтынын көбөйүшү, океандагы суунун катуу кычкылданышы, анын натыйжасында анын көптөгөн тургундары өлөт. , климаттын кескин өзгөрүшү ж.б.

CO₂ Бүгүнкү күндө ал тамак-аш өндүрүшүнөн баштап медицинага чейин ар кандай тармактарда активдүү колдонулат:

Көрүнүп тургандай, көмүр кычкыл газы ар кандай биологиялык, климаттык жана химиялык процесстерге катышып, адамдар жана бүткүл планета үчүн маанилүү ролду ойнойт. Адамдын алдында бул химиялык кошулманын концентрациясын көзөмөлдөө милдети турат, бул глобалдык деңгээлдеги маселе [10].

2.1. Жеринен өлчөнгөн көмүр кычкыл газы

2023 жылдын август айынан башында Ысык-Көл районунун айылдарын жана Чолпон-Ата шаарын күнүнө үч маал 10 күн аралыгында колго алып жүрүүчү эки түрдөгү газ анализатору менен жеринде өлчөө тажырыйбасын ишке ашырдык.

Бул айда аба ырайыдагы климатка тиешелүү чоңдуктар төмөнкүдөй абалда болду (параметрлер бардык өлчөөлөргө тиешелүү): температура – (22-28) °C, нымдуулук-(34-52)%, шамалдын ылдамдыгы – (0-7)м/с, атмосфералык басым (625-631) мм.сымап.мм.

Сары-Камыш – Орто-Өрүктү айылдырыныны ортосундагы жайгашкан элдүү айылдар жана Чолпон-Ата шаарынын ортосундагы CO₂ газынын концентрациясы өтө эле өзгөрмөлүү, же 264-580 мкг/м³ тегерегинде болду, абанын тутумундагы CO₂ эң көп концентрациясынын мааниси Чолпон-Ата шаары менен Бостери айылынан катталды, негизинен антропогендик мүнөзгө ээ болуп, бул жерлерде автотранспорттун санынын көптүгүнө байланыштуу (күнүнө 20 000 ашык унаалар каттап турганы айтылган), себеби, апрель айындагы байкоолор, ушул эле райондун абасында көмүр кычкыл газынын тутуму 230-370 мкг/м³ жакын болучу.

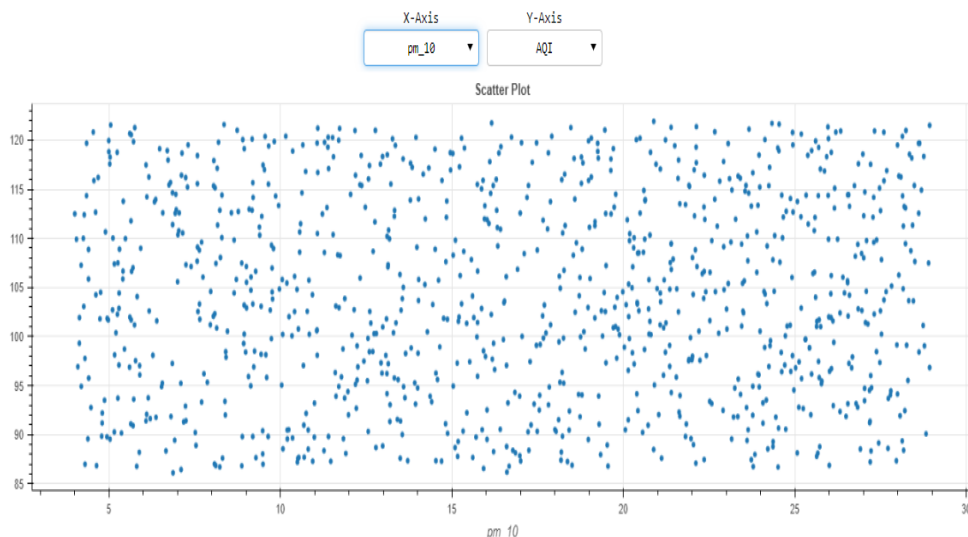
Өлчөөлөрдү көлдүн жээгинен жана көлдүн үстүнөн дагы аткарганга аракет жасадык, анткени көптөгөн эл эс алган жээктерден көлдө жүргөн көптөгөн скутерлерди көрөбүз, кыскача айтканда бир скутер бир күндө 150-180 литр

майды сарптап коет экен, демек көлдүн үстүндөгү абага канчалаган CO₂ тарап жатканын көзөмөлгө алгандарды байкоо кыйын, бирок приборлор көлдүн үстүндө 400-620 мкг/м³ CO₂ бар экенин көрсөттү. Мындай өлчөөнү Ананьево айылында толук кандуу жүргүздүк, тажырыйба чекиттери тоодон башталып, көлдүн жээгин, жана көлдүн үстүнөн 700-1000м чейинки аралыкка чейин аткардык. Алынган CO₂ үчүн сан маанилер термелүү мүнөздөмөсүнө ээ болду, мисалы, тоо этегинде 340-360, мөмө жемиштүү бактарда 400-420, айылдын трасса өткөн жеринде 400-420, көлдүн жээгинде 380-430, ал эми көлдүн үстүндө, 3-5м аралыгында 425-490, жээктен 200м аралыктагы көлдүн үстүндө 340-380 мкг/м³, 700метр аралыгында 320-280 мкг/м³ CO₂ бар экенин көрсөттү. Айта кетүүчү жагдай, бул жээкте эч кандай кыймылдаткычтуу суу кайыктары жок эле.

Мындан тышкары, метан газын (парник газы) өлчөөдөн алынган жыйынтыктар 0,01-0,06 мкг/м³ терегинде, ал эми CO жана O₂ нормадан жогору эмес, кээ бир бактар өскөн жерлерде ксилоруддун курамы 20-22% көрсөттү.

Июль айынын аягы, август айларынын башында Күндүн активдүүлүгү башталган учурга туура келгендиктен, күндүн шамалы алып келген гамма бөлүкчөлөрүнүн жерге тийгизген активдүүлүгү байкалды, өлчөөчү гамма радиометри 0,16- 0,24 мкгр/ч көрсөткөн учурлар катталды, экстемалдуу аба ырайына 28.07.2023 күндү кошсок болот, себеби бул күнү Күнгөй Ала-Тоонун чокуларына кыламык кар жааганын эртең менен байкалды.

Компьютердик окутуу модели парник газдары менен микроөлчөмдүү бөлүкчөлөрдүн ортосунда жакшы корреляция бар экенин көрсөттү, б.а. абадагы “илинген” бөлүкчөлөрдүн жана парник газы CO₂нин ортосундагы байланышты төмөнкү статистикалык анализден алынган 3-сүрөт далилдейт.

3-сүрөт. Парник газы менен РМ бөлүкчөлөрүнүн чачыратуу диаграммасы [11].

3. Абадагы күкүрттүү суутек жана метан газын изилдөө

Күкүрттүү суутек – чириген жумурткалардын мүнөздүү жагымсыз оор жытын камсыз кылуучу, таттуу даамы бар түссүз газ. Суутек менен күкүрттүн бинардык

химиялық бирикмеси. Химиялық формула H_2S болуп саналат. Сууда жаман эрип алалы, ал жакшы – этанолдо. Жогорку концентрацияда уулуу.

Күкүрттүү суутек жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн жана адамдардын калдыктарынын бактериялык ажыроосунун натыйжасында пайда болот. Бул вулкандык газдар, ошондой эле табигый булактар тарабынан өндүрүлүшү мүмкүн. Топуракта эриген H_2S газы өсүмдүк тамырларынын өсүшүнө өбөлгө түзөт [2]. Өлчөөлөр Сеан-П газ анализаторлорунун жардамы менен жүргүзүлдү, прибор, көмүртек кычкылы, күкүрттүү суутек, кычкылтектин көлөмдүк үлүшүн жана метанды үзгүлтүксүз автоматтык түрдө өлчөө үчүн арналган. Негиизинен куралды колдонуп өлчөө ыкмасы электрохимиялык реакциянын келип чыгышынан улам аныкталган компоненттин катышуусунда өлчөөчү заттын электрдик касиеттеринин өзгөрүшү боюнча аныкталат.

Күкүрттүү суутектин пайда болушунун эки түрү белгилүү [12], таблица 2.

табл.2.

Табигый булактары		Өнөр-жай булактары	
Вулкандык газдар	Вулкандык активдүүлүк учурунда вулкандар вентиляторлору жана жаракалар аркылуу H_2S газын табигый түрдө бөлүп чыгарышат.	Топтолгон саркынды (дренаждарды) сууларды тазалоо	Саркынды суулардын органикалык курамынын ажыроосунун натыйжасында саркынды сууларды тазалоо учурунда H_2S газы бөлүп чыгарышы мүмкүн.
Газ кудуктары (скважиналары)	H_2S газы газ скважиналарында болушу мүмкүн жана өндүрүш жана бургулоо учурунда бөлүнүп чыгышы мүмкүн.	Кол өнөрчүлүк (крафт)-кагаз фабрикалары	Крафт- кагаз тегирмендеринде целлюлоза өндүрүү процессинде күкүрткө негизделген химиялык заттар колдонулат, натыйжада кошумча продукт катары H_2S газы пайда болот.
Табигый булактар	Күкүрттүү минералдар суу менен реакцияга кирип, күкүрт суутек газын пайда кылгандыктан, табигый булактар күкүрт суутек газынын булагы боло алат.	Тамак-аш иштетүү	Күкүрт жана күкүрт кислотасын колдонгон тамак-аш кайра иштетүүчү ишканалар айлана-чөйрөгө H_2S газын чыгарат.

Табиғый булактары		Өнөр-жай булактары	
Чийки мунай	Чийки мунай казып алуу жана кайра иштетүү учурунда H ₂ S газын бөлүп чыгарышы мүмкүн, бул ден соолук жана коопсуздукка алып келиши мүмкүн.	Агынды сууларды тазалоо	Саркынды сууларды тазалоочу станциялар органикалык заттардын чиришинен H ₂ S газын чыгарышат.

2-таблицаны карай турган болсок, райондун аймагында күкүрттүү газдын пайда болушуна тиешелүү табиғый булактан тышкаркылардын бардыгы жок, ал эми өнөр-жай булактарынын ичинен топтолгон саркынды суулар менен агынды суулар дээрлик бардык пансионаттарда бар. Ошондой болсо дагы, күкүрттүү газдын абадагы курамынын тоо тараптан көлдүн жээгине чейин байкалган аймагы Ананьево айылы жайгашкан жерге тиешелүү болгону байкалды. Чет-Байсоорун айылынын үстүндөгү Көк-Дөбө тоосунан баштап (4-сүрөт), көлдүн жээгине чейинки аралыкта H₂S газынын байкалуу мааниси (0.1-1.2) мкг/м³ тегерегинде болду жана тоодон төмөн түшкөн учурда күкүрттүү газдын кобөйө баштаганы байкалат, ал эми көлдүн жээгине жакын жайгашкан саздуу жана чычырканак каптап турган жеринде эң жогорку мааниге ээ.

4-сүрөт. Чет-Байсоорун айылы.

Негизинен бул жээк, суу-саз-жерди калыбына келтире турган аймак экендиги көрүнүп турат (5-8 сүрөттөр). Эгерде, ушул жээкти жаратылыштын алгачкы учурундагы аймагына алып келсек, анда, келгин куштардын чыныгы “мекени” болот эле [13], бул келечектеги аткарыла турган иштер десек жаңылбайбыз.

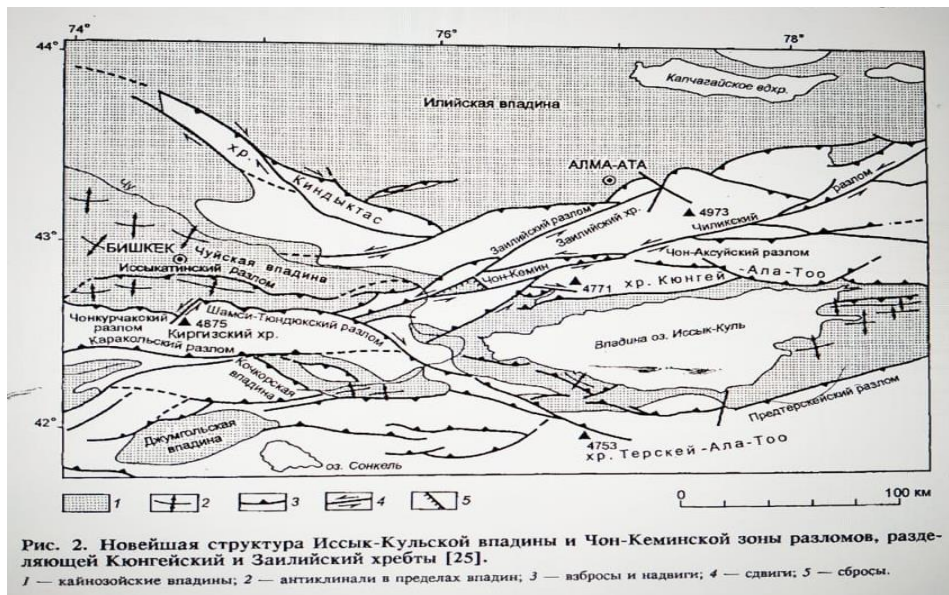
Авторлордун эмгегине таяна турган болсок [14], 1911- жылдагы жер титирөөдө Түндүк Тянь-Шандын территориясына кирген Кыргызстан менен Казакстан өлкөлөрүнүн жер бетинде узундугу 190 км аралыкка жеткен жердин бузулуусу байкалган, ал боюнча тоонун көчкүсүн азыр деле көрө алабыз, 3-сүрөттүн сол четиндеги агарып турган бөлүк. Илимий макаладагы келтирилген сүрөттөн (9-сүрөт), жердин сынышы боюнча маалымат ала алабыз.

5 жана 6-сүрөттөр. Көлдүн бузулган жээк зонасы.

7 жана 8-сүрөттөр. Саздуу жерлер жана чычырканак бадалдары.

9-сүрөт. Ысык-Көл ойдуңунун түзүлүшү 1911 жылдан кийин. [14].

9-сүрөттөн көрүнүп тургандай, Күнгөй Ала-Тоодо Челек жана Чоң-Ак-Суу сыныктарынын жылышуу багыттары бири-бирине карама-каршы экендиги байкалат, анда, эки бөлүк тоонун кысылуусунун натыйжасынжа жер катмарынан чыккан кукурттүү суутектин бул аймакта күн сайын болушу мүмкүн, себеби, Чет-Байсоорун айылынын чегиндеги H_2S мааниси 0,2-0,5

мкг/м³барабар, Ананьево айылындагы H₂S мааниси 0,1-0,3 мкг/м³, көлдун жээгиндеги сан маани 0,2-1,2 мкг/м³.

Жээктеги жеринен өлчөнгөн абадагы күкүрттүү суутектин кескин жогорулашы, бул жерде H₂S кошулмасындагы булактын болушунан келип чыгышы ыктымал. Анда, Ананьево айылы дагы жаратылыш булагы бар эс алуу жайына айлана алат, себеби, күкүрттүү суутек чыккан булактар дарылык максатта да колдонулуп, булчуңдарында, муундарындагы зат алмашуу, кандагы холестериндин деңгээлин төмөндөтүүдө, калкан сымал бездин, жыныс, жана бөйрөк үстүндөгү бездердин ж.б. иштешин стимулдаштырууга жардам берери белгилүү.

Дүйнөлүк Туризм Уюмунун (ЮНВТО) маалыматы боюнча, 2022-жылы глобалдык туризм пандемия мезгилине салыштырмалуу 63% га калыбына келген. Ал эми 2022-жылы Дүйнөлүк туристтик уюмдун классификациясына кирген алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдөн Кыргызстандын аймагына келген жарандардын жалпы саны 6 миллион 912 миң 557 адамды түздү. Бул акыркы жылдарга салыштырмалуу үч эсе көп, маалыматты Чолпон-Ата шаарында 2023-жылдын 13-майында, «Рух-Ордо» маданий борборунда Ысык-Көл эл аралык туристтик көргөзмө-жарманкесинин жана 2023-жылкы туристтик сезондун ачылышы болгон учурда Экономика министрлигинин басма сөз кызматы билдирди. Ошентип, Ысык-Көл бассейнинин жай мезгилиндеги аба бөлүкчөлөрүнүн жана парник газдарынын талаа өлчөөлөрү төмөнкүдөй орточо маанилерди көрсөттү, 3-таблица.

№	Шаарлар жана айылдар	Аралык, км	CO ₂	CH ₄	PM _{2.5}	PM ₁₀
1	Бишкек	1	364-400	0.02	12-19	10-12
2	Балыкчы	164	373-390	0.02	7-16	8-13
3	Тамчы	219	375-386	0.02	6-12	8-10
4	Баег	245	365-368	0.02	9-12	8-11
5	Чолпон-Ата	255	380-564	0.02	13-27	14-31
6	Темир	280	400-435	0.02	9-13	8-12
7	Ананьево	300	425-570	0.05	12-15	14-17
8	Өрүктү	345	400-456	0.03-0.04	8-10	6-11
9	Каракол	400	410-493	0.02-0.04	13-24	19-21
10	Кызыл-Суу	460	403-487	0.02	10-12	8-11
11	Кажы-Сай	530	372-401	0.02	9-12	8-11
12	Большевик	565	370-396	0.02	6-9	7-13

КОРУТУНДУЛАР

1. Изилдөөдө, өзгөчө жай айларында парник газдарынын эмиссиясынын көбөйүшүнө түрткү болгон негизги факторлорду аныктадык, бул көтөрүлүш негизинен антропогендик мүнөзгө ээ жана жээк аймактарында туристтик активдүүлүктүн өсүшү менен тыгыз байланышта. Негизинен, эс алуучулардын көбөйүшү жеке автоунааларды пайдалануу менен болгондуктан, парник газдардын жана микроөлчөмдүү бөлүкчөлөрдүн абанын тутумуна көбөйүшүнө чоң роль ойнойт.

2. Айыл чарбасы парник газдарынын деңгээлинин өсүшүнө салым кошкон дагы бир маанилүү тармак. Байкоолор көрсөткөндөй, дыйкандардын айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн ар кандай химиялык жер семирткичтерди колдонуусу парник газдарынын эмиссиясынын көбөйүшүнө себепкер болууда жана ал заттар тамак-аш өндүрүү үчүн зарыл болгонуна карабастан, климаттын өзгөрүү көйгөйлөрүнө өбөлгө түзүүдө.

3. Мындан тышкары, биздин изилдөө көл жээгиндеги экологиялык өзгөрүүлөрдү, анын ичинде чычырканак бадалдарынын кескин азайгандыгын жана саздак жерлердин дээрлик жок болуп баратканын көрсөттү. Бул өзгөрүүлөр биринчи кезекте айыл чарба жерлеринин кеңейиши жана жер астындагы суулардын деңгээлинин өзгөрүшү менен байланыштуу. Мындай жагдай айыл чарбасын кеңейтүү менен табигый экосистемаларды сактоонун ортосундагы татаал байланышты көрсөтөт.

Жалпысынан алганда, биздин жыйынтыктар айыл чарба өндүрүмдүүлүгүнүн жана айлана-чөйрөнү коргоонун милдеттерин чечүү менен бирге парник газдарынын эмиссиясынын көбөйүшүнө каршы тең салмактуу экологиялык саясаттын чукул зарылдыгын баса белгилейт. Азыркы учурда, Ысык-Көлдүн жээктеринде парник газдарынын эмиссиясын басаңдатуучу жана көмүр кычкыл газын сактоочу саздарды жана бадалдуу аймактарды кеңейтүү зарыл, мындай иштин милдетин аткаруучу бирден-бир маселе болуп көлдүн жээгиндеги калыбына келтирилүүчү суу-саз-жердүү аянттар саналат жана анын узундугу болжол менен 40-60 км, туурасы 3-5км чейин созулушу экологиянын калыбына келишине шарт түзө алат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. В. А. Яргаева Л. В. Сеничева Дисперсные системы: Учеб. пособие / В. А. Яргаева, Л. В. Сеничева. – Хабаровск: Изд-во Хабар. гос. техн. ун-та, 2003.- 9, 30, 111 с.
2. Rosenstock TS, Rufino MC, Butterbach-Bahl K, et al. Methods for measuring greenhouse gas balances and evaluating mitigation options in smallholder agriculture. Springer Nature; 2016.
3. Usman M, Hayat N. Lubrication, emissions, and performance analyses of LPG and petrol in a motorbike engine: a comparative study. Journal of the Chinese Institute of Engineers [Internet]. 2019 Oct 21;43(1):47–57. Available from: <https://doi.org/10.1080/02533839.2019.1676656>.
4. <https://prezi.com/p/txphqbc40ev/presentation/>.
5. <https://www.vdz-online.de/ru/servisy/tekhnologija-betona/sostavlenie-ehkologicheskogo-balansa-i-ocenka-dolgovechnosti>.
6. Жусупкелдиев Ш., Жумабеков А. и др. Ысык-Көл ойдунунун атмосферасындагы өзгөрүүлөр. Вестник КНУ, 2019 №4 (100) – Бишкек с.167-172.

7. Жусупкелдиев Ш. и др. Измерения концентрации взвешенных частиц Иссык-Кульской котловины. Известия ОшГУ, 1/2018 – Ош 2018, с152-160.
8. <https://eurasia.amnesty.org/chto-my-delaem/izmenenie-klimata/>.
9. <https://www.pranaair.com/ru/what-is-hydrogen-sulfide-h2s/>
10. Changes in intra-annual runoff and its response to climate variability and anthropogenic activity in the Lake Issyk-Kul Basin, Kyrgyzstan. Yilinuer Alifujiang, Jilili Abuduwaili, Balati Maihemuti, Michael Groll, Gulnura Issanova, <https://doi.org/10.1016/j.catena.2020.104974>.
11. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0_%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D1%8F
12. Новикова Светлана Владимировна. Нейросетевое моделирование для решения задач мониторинга в условиях неполной и нечеткой информации (на примере задач экологического мониторинга) Специальность 05.13.18 - Математическое моделирование, численные методы и комплексы программ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора технических наук Казань - 2013, стр.2-5.
13. ЗАКОН КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ г. Бишкек от 10 апреля 2002 года N 54
14. О присоединении Кыргызской Республики к Конвенции ООН о водно-болотных угодьях, имеющих международное значение, главным образом, в качестве местобитаний водоплавающих птиц (Рамсарская Конвенция). <https://www.google.com/search?q=>
15. Оползни и разрывы кеминского землетрясения 1911г. С M_s 8,2 в Киргизии. Геология и география, 2001, Т. 42, N10, с. 1667-1677

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ**Садықова Б.Б.**

Докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Алматы қ., Қазақстан

АҢДАТПА

Адамдардың қоршаған ортамен өзара әрекеттесуін зерттейтін географиялық білім болашақта белсенді және жауапты азаматтарды тәрбиелеу тұрғысынан маңызды оқу пәні болып саналады. Географиялық білім беру дүниежүзінің түрлі елдерінде әртүрлі бағдарлама бойынша оқытылады. Осындай елдің бірі – біздің еліміз.

Болашақ ұрпаққа географиялық білім беруде инновациялық технологиялар және жаңа әдіс тәсілдер қолданылып келеді. Негізгі ерекшелігі географиялық ойлау мен экологиялық білім беруге бағытталған. Экологиялық білімнің негізгі мақсаты жастардың экологиялық көзқарасын, табиғатқа үлкен парасаттылық, жауапкершілік қарым-қатынасын қалыптастыру.

Біз бұл мақалада еліміздегі география бағдарламасын және оны оны жақсарту жолдарын ұсындық. Зерттеу барысында жинақтау, бақылау, әдістері қолданылды.

Зерттеу тақырыбы бойынша мектеп тәжірибесін талдау оқушылардың оқу зерттеу іскерлігін дамытудың, жаңа әдістемемен бірқатар кезеңдерін анықтауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: география, инновациялық әдістер, зерттеушілік дағды, миға шабуыл әдісі, білім беру.

Біздің елімізде география пәні 7 сыныптан бастап оқытылады. Ал Қазақстан географиясын жоғарғы сынып білім алушылары оқиды. 2019 жылға дейін Қазақстан географиясы пәні екі сыныпқа бөлініп, 8 сыныпта Қазақстанның физикалық географиясы, 9 сынып Қазақстанның экономикалық географиясы оқытылды. Қазіргі кезде Қазақстан географиясы 9 сыныпта арнайы оқытылады.

1. Географиялық зерттеу әдістері бөлімінде, әдістер жайлы түсінік беріліп, Қазақстандық географтардың зерттеулері жайлы;

2. Картография мен географиялық деректер базасы бөлімінде, ГАЖ технологиялары, географиялық деректер базасы;

3. Физикалық география бөлімінде, Қазақстанның геологиялық тарихы, минералды ресурстары, атмосфера (климат), гидросфера (ішкі сулары, су ресурстарының экологиялық мәселелері);

4. Әлеуметтік география бөлімінде, халқы (ұлттық, діни құрамы, көші-қон, елді мекендер, урбандалу);

5. Экономикалық география бөлімінде әлеуметтік экономикалық ресурстар, табиғи ресурстар, еліміздегі өңдеу өнеркәсібінің орталықтары;

6. Елтану бөлімінде, Дүниежүзілік елдер, Қазақстан дүниежүзілік елдердің даму деңгейі бойынша жіктемесінде, еліміздің халықаралық ұйымдарға мүшелігі, кешенді елтанымдық сипаттамасы жайлы айтылады;

Ал 10-11 сынып оқулықтарының бөлім атаулары бірдей, айтарлықтай айырмашылық байқалмайды. Тек 10 сыныптағы мәліметтер 11 сынып оқулығында толықтырылып, жаңа мағлұматтар қосылады.

1. Геоэкономика бөлімінде, геоэкономика түсінігіне баға беріп, дүниежүзілік шарушылық түрлеріне, құрылымы, салаларына сипаттама беріп, Қазақстан Республикасының шаруашылық құрылымына шолу жасалады.

2. Геосаясат бөлімінде, термин мағынасы ашылып, Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасының қалыптасуына тоқталады.

3. Адамзаттың жаһандық мәселелері бөлімінде, жаһандық мәселелердің себептері мен салдары, жаһандық мәселелерді зерттеудегі әдістер, Қазақстандағы негізгі мәселелер жазылған. Бұл бөлімдерден басқа Зерттеу әдістері, Картография және геоинформатика, Табиғатты пайдалану және геоэкология, Елтану бөлімдері бар [1].

№	Оқулық	Сынып	Авторлар	Шыққан жылы	Баспасы
1	География. Оқулық	7	А. Егорина, С. Нүркенова, Е. Шимица	2017	Атамұра
2	География. Оқулық	7 (1, 2 бөлім)	Р. Қаратабанов, Ж. Байметова	2017	Алматыкітап
3	География. Оқулық	8	С. Әбілмәжінова, К. Каймулдинова	2018	Мектеп
4	География. Оқулық	8 (1, 2 бөлім)	Р. Қаратабанов, Г. Қуанышева, Ж. Байметова, К. Джаналеева	2018	Алматыкітап
5	Қазақстан географиясы. Оқулық.	9 (1, 2 бөлім)	Ш.Толыбекова, Г. Головина, С. Козина, Е. Ахметов	2019	Мектеп
6	Қазақстан географиясы. Оқулық.	9 (1, 2 бөлім)	В. Усиков, А. Егорина, А. Усикова, Г. Зәбенова	2019	Атамұра
7	Қазақстан географиясы. Оқулық.	9 (1, 2 бөлім)	Р. Қаратабанов, А. Сайпов, Б. Балғабаева, Қ. Сапаров	2019	Алматыкітап
8	География. Оқулық	10	К. Каймулдинова, С. Әбілмәжінова, А. Сайпов	2019	Мектеп
9	География. Оқулық	10	К. Каймулдинова,	2019	Мектеп

№	Оқулық	Сынып	Авторлар	Шыққан жылы	Баспасы
			С. Әбілмәжінова		
10	География. Оқулық	10 (1, 2 бөлім)	С. Төлепбекова, А. Аманжолов, А. Жылқайдарова	2019	Алматыкітап
11	География. Оқулық	11	К. Каймулдинова, Б. Абдиманапов, С. Әбілмәжінова А. Сайпов	2020	Мектеп
12	География. Оқулық	11	К. Каймулдинова Б. Абдиманапов С. Әбілмәжінова	2020	Мектеп

Кесте 1. Оқулықтар тізімі (ҚР ҰТО сайтынан алынды)

Білім беру кешені инновациялық сипатқа ие, жүйеде қазіргі қоғамның талаптарына жауап береді. Бағдарламаның жақсы жақтары да бар. Жеке және әлеуметтік дамудың арқасында студенттер қоғамның құндылықтарын анықтауды, қайта қарауды және бағалауды үйренеді және жеке құндылықтарды. Олар сонымен қатар дағдыларды дамытады оларға өз қабілеттерін бағалауға, жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Білім беру бағдарламасы оқытушыдан келесі дағдыларды талап етеді:

- нәтижеге жету үшін оқу мақсаттарын тұжырымдау;
- оқу материалдарын ұйымдастыру үшін оқу процесін құру;
- мақсаттарға сәйкес оқу материалдарын дайындап оқыту;
- білім беру процесінде ақпараттық ортаның әлеуетін пайдалану;
- оқушылардың тұлғалық-әрекеттік бағытында озық дамуы үшін жағдай жасау;
- қойылған мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған ағымдағы нәтижелерді бағалау;
- оларды шешу жолдарын іздеуге жетелеңіз олардың алдында туындаған проблемалар;
- оқушылардың барлық жеке қабілеттері ескеріп, оқу процесін келесідей етіп жүргізу және дайындау
- топтар мен жұптарда жұмыс істеу үшін көбірек тапсырмаларды қолданыңыз;
- оларға сәйкес болу үшін мәселеге терең көп деңгейлі сұрақтар қойыңыз;
- сыни тұрғыдан дамуға, көзқарасы мен байыпты ойлауға неғұрлым бағыт бұру;

Ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындаудың бірінші жылында электрондық мектеп атласының функциялары анықталды. Атлас электронды оқытудың

бағдарламалық интерфейсі мыналардан тұрады: мәзір, құралдар тақтасы, жұмыс аймағы, картаның қабаттары, күй жолағы көрсетілген.

MapWinGIS кітапхана ресурстарының көмегімен картамен жұмыс істеу режимдері:

картаны жақындату, картаны жою, картаны жылжыту, қайтару, картадағы нысанды таңдау, ұсыну, ол туралы ақпарат, картадағы қашықтықтар мен аудандарды өлшеу. Электрондық мектеп атласының маңызды функцияларының бірі оқу тілін таңдайсыз. Картаны оқи білу география бойынша мектеп бағдарламасында ең негізгілердің бірі болып табылады. Сондықтан мұғалім бірінші кезекте оқушы не істей алады және не істеу керек екенін, электрондық мектеп атласын, сандық карталардағы географиялық деректерді оқу мүмкіндігін үйрету қажет. Картада не бейнеленгенін түсіну үшін оның шартты белгілерімен танысу жеткілікті.

Электрондық оқу географиялық атласы көрнекілікті, әдістемелік мүмкіндіктерді айтарлықтай кеңейтеді. Қабат құрылған карталар, электрондық карталарды пайдалану, суреттерді, объектілерді таңдау, әртүрлі нысандарды салыстыруға мүмкіндік береді. Құбылыстар мен географиялық нысандарды, авторлық сабақтарды жасауға болады [3].

Оқушылардың әлем және табиғат туралы білімдерін қалыптастыруда орта мектепте оқытылатын жаратылыстану ғылымдары кешені бар. Ондағы білім оқушылардың объективті дүниетанымын, қоршаған ортаға деген көзқарасын қалыптастыруға көмектеседі. Жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдар тоғысында орналасқан мектеп география курсы оқушылардың экологиялық санасын қалыптастыру үшін қуатты білім беру ресурсы. Білім беруді ұйымдастырудың ең перспективалы және икемді теориялық процесс базасы - бұл оқушыға бағытталған білім беру парадигмасы. Е. В. Бондаревская бойынша тұлғалық-мәдениеттанулық көзқарас біздің ұстанымымызға сәйкес келеді, ол мыналарға бағытталған: даму, адам және мәдени әлеуетін дамыту, өзін-өзі іске асыру, өзін-өзі дамыту тетіктерін қалыптастыру, бейімделу, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі қорғау, өзіндік білім алу мақсатында басқалармен, табиғатпен, мәдениетпен және өркениетпен диалогтық өзара іс-қимыл. Осылайша, кіші жасөспірімдерді экологиялық тәрбиелеу міндеті 7-сыныпта география сабағында экологиялық ақпарат беру арқылы сәтті шешуге болады. Қолдану оқу процесін ұйымдастыруға жеке-мәдени көзқарас және тұлғаға бағытталған технология кешенін әзірлеу және енгізу кезінде оқытудың география курсының проэкологиялық бағыттағы материалдары өзінің тиімділігін эксперименттік зерттеу кезінде дәлелдеді [3].

Тұрақты даму тұжырымдамасын іске асыру тұрғысынан мектеп география курсының мазмұнын бағалау үшін авторлар Қазақстандағы географиялық білім беру бойынша міндетті мектеп география оқулықтарының (5-9 сыныптар) бағдарламалары мен мазмұнын талдады. Оқу негізі ретінде Қазақстанда қолданылатын стандартты география бағдарламасы (6-9 сыныптар) қолданылды (1-кесте).

Тұрақты даму идеяларын жүзеге асыру тұрғысынан Қазақстандағы география бойынша міндетті мектеп оқулықтары мен бағдарламалары мазмұнының әлеуетін зерттеу авторларға келесі қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

1) тұрақты даму туралы білім барлық география оқулықтарының бөлігі болып табылады;

2) мектептегі географиялық білімнің мазмұны басым экологиялық сипатқа ие; алайда, 5 және 8-сыныптарға арналған Қазақстан географиясы жөніндегі бағдарламалар толығымен экологиялық білімге арналған жеке бөлімдерді ("Табиғат және адам", "Қазақстандағы табиғатты қорғау және ресурстарды басқару") қамтитынын атап өткен жөн;

3) өзінің сипаты бойынша проблемалық-бағдарланған бола отырып, тиісті тест тапсырмалары, әдетте, оқытуда іс-әрекетке бағытталған тәсілді іске асыруға ықпал етеді;

4) оқу материалдары шеңберінде "экология", "экологиялық проблемалар", "табиғатты ұтымды пайдалану", "орнықты даму", "ерекше қорғалатын табиғи аумақтар", "қоршаған ортаны қорғау", "экологиялық таза аумақтар" сияқты орнықты даму тақырыбына қатысты негізгі терминдер мен ұғымдар оқытылады;

5) "классикалық желі" география бағдарламасындағы (5-9 сыныптар) тұрақты даму проблемасына арналған материалдың көлемі 16,7% - ын құрайды;

Зерттелген мәселені қорытындылай келе, тұрақты даму идеялары Ресейде де, Қазақстанда да міндетті мектепте география курсының бағдарламалық материалдарының бөлігі болып табылады; осы экологиялық білімнің басым бөлігі оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған [5].

Қашықтықтан білім беру технологиялары. Осы кезге дейін орта білім беру ордаларында Қазақстан географиясын оқытуда дәстүрлі әдістер, жаңа әдістерден тек ақпараттық технологиялық әдіс қолданылып келді, 2020 жылы март айының 12 інде елімізге келген індет еліміздің білім саласында жаңаша дистанционды әдістер қажет екенін көрсетті. Оның бір дәлелі білім сапасының 2021 жылғы көрсеткіші, биылғы жылы 57000 мектеп бітіруші түлек Ұлттық бірыңғай тесттен шектік ұпай жинай алмады.

Карантин басталған кезде сабақтар онлайн форматқа көшіріліп, Whats App желілерінде топтар ашылып, оқушыларға сабақтар аудио, видео ссылака, ZOOM, «BilimLand», «Kahoot», «Daryn.online», «OnlineMektep» оқыту платформалары арқылы беріліп жүзеге асырылды. Ал бағалау жүйелері Kundelik.kz порталында қойылады.

Географияда қолданатын инновациялық әдістер күн сайын жаңаруда. Дегенмен, қазіргі таңда өз нәтижелерін көрсетіп жатқан инновациялық әдістер де жетерлік. Оларға:

Шағын топтардағы жұмыс - келісілген өзара іс-қимыл оқушылар және студенттермен қарым-қатынаста өзара жауапкершілік және ынтымақтастыққа ынталандырады. Топқа бөлінгендер арасында достық қарым-қатынас болуы

қажет. Нәтижесінде өзара түсіністік пен көмектесу арқылы мазасыздық пен қорқыныш болмайды.

Рөлдік және іскерлік ойындар - белсенді имитациялық оқудың ойын әдісі. Ол үшін тапсырманың (проблеманың) болуы; қатысушылар арасында рөлдерді бөлу қажет.

Жобалау технологиясы - белгілі бір тақырып бойынша материалды жүйелеу, жоба құрастыру, студенттермен ұжымдық немесе жеке таңдау оқытудың әдістемелік жиынтығы болып табылады. Жобалық оқыту технологиясы оқытудың ең заманауи тәсілдерінің жиынтығы болып табылады. Жоба-бұл өзіндік жұмыс. Сәйкесінше студенттер таңдаған тақырып-проблема және оның ішінде өзін-өзі іріктеу, бөлу және ақпараттандыру материалдарын қамтиды. Бұл әрекеттің нәтижесі әрқашан өнім болуы керек: қоршаған ортаны қорғауға жаңа бағдарлама, нәтижелер жинағы, техникалық құжаттама, кітапша, және т. б. Ескеретін жайт, жобалар ауқымды мәселелерді қамтып, шешім тапқан жағдайда, мемлекеттік қолдау арқылы экологияға оң әсер тигізе аламыз [7].

Оқушылар жоба бойынша бір тақырып алып зерттеу жұмысын жүргізеді, іздену үшін төмендегі сайттар мен сілтемелерді ұсынамыз:

Қазақша мәліметтер:

- STAT.GOV.KZ <https://stat.gov.kz/>
- Google академия <https://scholar.google.ru/schhp?hl=ru>
- Шетел ғалымдарының еңбектерін іздеу:
- ResearchGate <https://www.researchgate.net/>
- Quora <https://www.quora.com/>
- StackExchange <https://stackexchange.com/>
- The Science Forum <http://www.thescienceforum.com/>
- Academia.edu <https://www.academia.edu/>

Осылайша, оқу жобасының әдісі оқушының тәуелсіздігін дамытуға ықпал етеді, оның жеке басының шығармашылық әлеуетін ашады, білім беру процесінде оқушының субъективтілігін қамтамасыз етеді, бұл оқытудың соңғы нәтижесіне оң әсер етеді.

Case-study (нақты жағдайларды талдау) - Нақты жағдайларды талдау оқушылардың оқу-танымдық қызметін жандандырудың тиімді әдісі.

Case-study түрлері:

Жағдай-мәселе нақты проблемалық жағдайды сипаттайды. Оқушылардың мақсаты: жағдайдың шешімін табу

Жағдай-бағалау шығу жолы қазірдің өзінде болатын жағдайды сипаттайды

Оқушылардың мақсаты: сыни талдау жүргізу арқылы қорытынды беруге ұсынылған жағдай және оның шешімі.

Жағдай-иллюстрация - жалпы жағдайды бағалау, оған талдау жүргізу

шешім қабылдау, сұрақтарды тұжырымдау, келісім білдіру-келіспеушілік.

Жағдай-алдын-ала ескерту- бұрын қабылданған шараларды сипаттайды.

Білім алушылардың мақсаты: алған теориялық білімдерін пайдалана отырып, табылған шешімдерді талдау.

Модульдік оқыту- индикативті бөлік (мақсаттар, ресурстар); мазмұны; диагностикалық бөлік (қалай болады, жетістіктерді тексеру); рефлексиялық бөлік (өзін-өзі бағалау тәрбиімен жұмыс нәтижелері материалдар).

Еліміздегі Жоғарғы оқу орындарында Болон декларациясын жүзеге асыруға байланысты міндет - оқу жетістіктерін бағалаудың кредиттік-баллдық жүйесін дамыту болып табылады.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту- оқушыға басымдықтарды анықтауға көмектеседі; жеке тұлғаның жауапкершілігін қабылдауын болжайды; жеке мәдениет деңгейін арттырады.

Жеке оқыту- оқу бағдарламаларын жоспарларын және бағдарламаларын ескере отырып, жеке студенттің өзіндік негізінде білім беру траекториясы бойынша білім беру.

Озық өзіндік жұмыс- студенттердің жаңа материалды оқып-үйренуі

оқытушы оны баяндағанға дейін дәрістер және басқа да аудиториялық сабақтардың ашық форматта ақпараттандырылуы.

Пәнаралық оқыту- шығармашылық, сыни және дерексіз – логикалық ойлау қабілетін дамыту; өз бетінше оқуға және зерттеу жұмысына қабілеттерін дамыту, оқыту зерттеу дағдылары; ынтымақтастыққа оқыту: басқа адамдармен бірлесіп жұмыс істей білу (мәселелерді шешу шағын топтарда бірлескен зерттеу жұмыстарын жүргізу, диалог пен пікірталас жүргізу, адамдармен сөйлесу, басқа адамның көзқарасын қабылдау); позитивті "өзіндік тұжырымдаманы" қалыптастыру және адамның құндылығы мен бірегейлігін түсіну.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (IT-әдістер)- интернет-ресурстармен қамтылған оқу бағдарламаларын қолдану ақпараттық өрісті кеңейту, ақпаратты өңдеу және беру жылдамдығы, ақпаратты құрылымдау оның білімге айналуы.

Білім беруде теориялық білімнен кейінгі практикалық қолдану маңызды болып табылады. Әлемдік тәжірибелерде Онтарио провинциясында (Канада) ашық тапсырмалар мен Жобалық іс-шараларды шешу үшін табиғатта білім беру алаңдары қарастырылған. Экологиялық тақырыптар мектеп бизнес негіздері, өнер, Канада және әлем, Шет тілдері, информатика, ағылшын және француз тілдері, дене шынықтыру, математика, жаратылыстану ғылымдары, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар, технологиялар, кәсіптік бағдар пәндеріне енгізілген [9].

Оқу жұмысын одан әрі жақсартудың негізгі көзі-жаңашылдыққа талпыну, іздену арқылы басты мәселелерді жете біліп зерттеу, жинақтау, оны насихаттау, іске асыру болып табылады. Сәйкесінше ұстаздардың білім беруде әдіс-

тәсілдерін қолдану үшін бастапқы деңгейде тұрақты түрде педогогикалық эксперименттер жасалынуы тиіс. Қазіргі таңда, мектеп мұғалімдерінің алдында тұрған жауапкершілігі мол міндеттердің бірі- оқушыға тиянақты білім беру. Тиянақты білім деп- жаттанды емес, белгілі жүйесі бар жұмыспен оқушының күнделікті өмірімен тығыз байланысты, оқушының ой-өрісінің дамуына көмектесетін білімді айта аламыз. Сабақты шығармашылықпен ұйымдастырып, тақырыпқа сәйкес құралдар мен дидактикалық материалдарды, иллюстративті суреттерді, аудио-видео материалдарды қолдануға болады.

Мысалы, инновациялық әдістерді қолдана отырып экологиялық білім беруде оқулықта арнайы тақырыптар беріліп отырады. Солардың бірі «Құрлық суларының экологиялық мәселелері». Сабақтың мақсаты - жаңа статистикалық ақпараттар мен теориялық ілімдерді жеткілікті меңгере отырып, оқушылардың проблемалық ситуацияда қандай шешім шығаратыны туралы талдау жасау. Мақсатқа жету үшін негізгі сұрақтар қойылады. Берілген ақпараттар игеріледі. Қазақстанды мысалға ала отырып, еліміздегі Арал теңізі, Балқаш көлі, Ертіс өзенінің аэроғарыштық көріністерін салыстыру мақсатында 50 жылдық өзгерістерді көрсетуге болады. Сондай-ақ әлемде су ресурсының жетіспеушілігі салдарынынан болып жатқан жағдайлар мен қатар экологиялық апаттардың салдарын көрсету арқылы оқушының білім алу мен экологиялық тәрбиесін алға тарта отырып, жауапкершілік пен адами қасиеттерін жоғарлатуға мүмкіндік туады. Инновациялық әдістерге бұл сабақта себеп-салдарлық тірек және тірек-сызбаларының көмегі арқылы оқытуды негізге ала отырсақ, білім алушының есте қалу қабілетіне көмегіміз тиеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мұғалімнің зерттеушілік іс-әрекеттері әдіс-тәсілдер арқылы дамып, жаңарып отырады. Олар міндетті түрде ғылыми-қолданбалы білімдер жүйесіне бағытталуы тиіс; мектептегі ғылыми-әдістемелік жұмыстарды ұйымдастыру; алдыңғы қатарлы озат педагогикалық іс-тәжірибені зерттеу, үйрену, тарату және пайдалану; мектеп практикасына педагогика ғылымының жаңалықтарын ендіру; педагогика ғылымы мен практикасының өзара байланысын орнату; мектептің оқу-тәрбие үрдісіне мұғалімнің зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру мақсатында білім беру саласындағы педагогикалық шығармашылық пен жаңашылдықты енгізу; инновациялық педагогикалық технологиялардың қыры мен сырын меңгеруді үйрету болып табылады.

Жасөспірімдерді тәрбиелеуде жетекші рөлді оқу және оқудан тыс жұмыстарды қамтитын экологиялық мәдениетті қалыптастыру процесін ұйымдастыратын мектеп атқарады. Жалпы білім беретін мектептің міндеттерінің бірі- оқушыларды қоршаған географиялық шындыққа сай болуға дайындау. Экологиялық білім берудің мақсаты-қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру, өз жерін зерттеу және қорғау, табиғи байлықтарды қорғау және қалпына келтіру жөніндегі белсенді қызмет. Бұл талаптар әр адамның мінез-құлқының нормасына айналуы үшін бала кезінен табиғатты сақтау үшін жауапкершілік сезімін мақсатты түрде тәрбиелеу, қоршаған

ортаны сақтау проблемасын қабылдауда белсенді өмірлік ұстанымды дамыту қажет. Баланың табиғи ортаға қатынасы мектептегі экологиялық тәрбиені айтарлықтай анықтайды.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А., Білім, 2008 ж. 10 б.
2. Норпулатова Х.А. Студенттердің өзіндік және шығармашылық ойлауын дамытуға бағытталған оқытудың белсенді әдістері // Жас ғалым. - 2012.-№1, 112-116 бб.
3. Гакаев, Р.А., Розова М.А. Қазіргі мектеп жағдайындағы география сабақтарындағы білім беру технологиялары // Білім және тәрбие. 2015. № 3;
4. Кирикова М.И. Университетте оқытудың заманауи әдістері // Мәскеу гуманитарлық педагогикалық институты. –Мәскеу. – 2014. – 86 б.
5. Добрынин, С.Н. Оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың кейбір аспектілері // Ғылым және білім: конференция материалдары. - М.
6. Кабдрахманова Р.Г., Хузиахметов А.Н., Есназарова У.А. Мектеп кәсіподақтарындағы жоғары сынып оқушыларын әлеуметтендірудің педагогикалық шарттары.- 2016, 11(1), 120
7. Привалова Н.М., Двадненко М.В., Бурлака С.Д. Жоғары мектепте оқытудың ойын интерактивті әдістері // ғылым мен білімнің заманауи мәселелері.– 2018. – № 4.
8. Әлқожаева Н.С., Төлешова Ұ.Б. Жоғары мектептің оқу үрдісінде педагогикалық технологияларды қолдану. – Алматы, 2009. – 131 б.
9. Есназарова Ұ.Ә. Қазақстанның физикалық және экономикалық географиясын оқыту. «Рауан», Алматы, 1994, 1996. -114 б.
10. Ольга в. Бондаренко, Светлана в. Мантуленко, Андрей В. Пикильняк "Google Classroom географ-студенттерге арналған аралас оқытуды қолдау құралы ретінде", 2019, 5 б.

АРНАЙЫ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ ЖҰМЫСҚА ДАЙЫНДАУДЫҢ ДИАГНОСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ

Усипбаев С.А.

А.Шерімқұлов ат. ЖББМ, Педагог сарапшы, мектеп директоры, Ордабасы ауданы, Түркістан облысы

АНДАТПА

Мақалада арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында болашақ педагогтың жұмысқа дайындау диагностикасы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты арнайы және инклюзивті білім беру жүйесі аясында арнайы педагогтардың даярлығын қалыптастыру жолдарын көрсету болып табылады. Авторлар арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында болашақ педагогтың жұмысқа дайындаудың негізгі диагностикалық құралдарын талдайды. Болашақ арнайы педагогтердің инклюзивті дайындығын қалыптастыру моделін құрудағы алғашқы және өте маңызды қадам – бұл жалпы дайындықтың және оның әрбір құрылымдық компонентінің қалыптасу деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін диагностикалық құралдарды әзірлеу, сонымен қатар болашақ мұғалімдерді инклюзивті білім беру жағдайында жұмысқа дайындау аспектісінде білім беру процесін бақылау құралы ретінде қызмет етілді. Педагогтің инклюзивті дайындығының диагностикасының әзірленген әдістемесі қойылатын талаптарға жауап береді. Алынған эмпирикалық нәтижелер оның сенімділігі мен жарамдылығын көрсетілді.

Кілт сөздер: инклюзивті білім беру, арнайы педагог, диагностика, әдістеме, зерттеу кезеңдері.

Біздің қоғамда инклюзивті білім беру басымдықтары күн сайын артып келеді. Инклюзивті білім беруді дамытудағы негізгі қиындық кадрларды даярлау болып табылады. Мамандарды кәсіби даярлаудың практикалық тәжірибесі жаппай тарату үшін сұранысқа ие. Үздіксіз инклюзивті білім беру жүйесінде педагогтерді жұмысқа дайындаудың жетекші аспектісі оқу жоспарларын, жұмыс бағдарламаларын, инклюзивті оқытуды ұйымдастырудың әдістемелік тәсілдерін саралау дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Сонымен қатар, инклюзивті білім беру жүйесінің педагогі даму ерекшеліктері бар балалармен (есту қабілеті нашар, көру қабілеті нашар, гиперактивті, психикалық дамуы тежелген және т.б.) жұмыс жасауда білім негіздеріне ие болуы керек.

Инклюзивті білім беру жүйесінде жұмыс істеу үшін арнайы педагог дамыту және түзету жұмыстарының негіздері туралы білімі болуы керек [1,2]. Осы білім арқылы даму ерекшеліктері бар балаларды оқыту мен тәрбиелеуді ұйымдастыруда педагогикалық қызметтің өзекті құзыреттілігі қалыптасады.

Әдістер мен материалдар. Арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында арнайы педагогтерді жұмысқа дайындау бойынша диагностикасының

әзірленген әдістемесі баллдық шкалалармен (1-ден 10 баллға дейін) мәлімдемелермен (пайымдаулармен) ұсынылған: "1" – мүлдем келіспеймін, үзілді-кесілді қарсылық білдіремін, ешқашан бұлай істеуге ниет білдірмеймін, бұл мен туралы емес, маған мүлде қатысы жоқ", "10" – әрине келісемін, барлық жағынан қолдаймын, әрқашан осылай жасауға ниеттімін, бұл мен туралы", "2"-ден "9" баллға дейінгі мәндер әртүрлі дәрежедегі келісімді білдіреді). Респонденттің пікірімен келісу дәрежесін осындай егжей тегжейлі саралауды қолдану ниеттің көріну деңгейін дәлірек анықтауға мүмкіндік береді.

Болашақ арнайы педагогтердің инклюзивті дайындығын қалыптастыру моделін құрудағы алғашқы және өте маңызды қадам – бұл жалпы дайындықтың және оның әрбір құрылымдық компонентінің қалыптасу деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін диагностикалық құралдарды әзірлеу, сонымен қатар болашақ мұғалімдерді инклюзивті білім беру жағдайында жұмысқа дайындау аспектісінде білім беру процесін бақылау құралы ретінде қызмет ету [3,4]. Педагогтің инклюзивті дайындығының диагностикасының әзірленген әдістемесі қойылатын талаптарға жауап береді. Алынған эмпирикалық нәтижелер оның сенімділігі мен жарамдылығын көрсетеді.

Зерттеудің анықтаушы кезеңінің екінші міндетінде теориялық материалдың білім деңгейіне тестілеу қолданылды.

Зерттеудің анықтаушы кезеңінің үшінші міндеті келесі параметрлерді қамтитын сауалнаманы қолданды:

- инклюзивті білім берудің негізгі категориялары мен теориялық ұстанымдарындағы болашақ арнайы педагогтердің хабардарлығы;

- инклюзивті білім беру педагогінің кәсіби дағдылары мен жеке қасиеттерінің болуы (кәсіби рефлексия мәселелерін қоса алғанда);

- арнайы педагогтің жалпы білім беретін ұйымында инклюзивті білім беруді іске асыру үшін жағдайлардың болуы.

Диагностика 6 семестрде 3-курс студенттерімен жүргізілді.

2. Зерттеудің қалыптастырушы кезеңі.

Қалыптастырушы кезеңнің мақсаты - болашақ арнайы педагогтардың инклюзивті білім алуына кәсіби дайындығын қалыптастырудың әдістемелік жағдайларын жасау.

Қалыптастырушы кезеңнің міндеттері:

- 1) кәсіби циклдің әдістемелік пәндерін іске асыратын профессор-оқытушылар құрамымен бірлесе инклюзивті білім беру идеялары мен құндылықтарын позициялау, инклюзивті ойлаудың құндылық-семантикалық негізін қалыптастыру, инклюзивті ортада жұмыс технологияларын игеру бойынша жұмыс әзірлеу және жүргізу;

- 2) әдістемелік даярлықты қамтамасыз ететін кәсіптік циклдің «» оқу пәнінен СӨЖ құрастыру;

3) практикалық даярлықты қамтамасыз ететін жалпы даму, өтемдік және аралас бағыттағы топтардағы педагогикалық қызметті көздейтін жалпы білім беру ұйымдарындағы өндірістік (педагогикалық) практика бағдарламаларын мазмұнды түрде қайта құруға;

Зерттеудің қалыптастырушы бөлігінде тапсырмалар практикумы жасалды.

Қалыптастырушы экспериментке 4-курсқа көшкен 3-курс студенттері қатысты.

Зерттеудің қорытынды кезеңі.

Мақсаты: болашақ арнайы педагогтарды арнайы және инклюзивті білім беруді іске асыруға кәсіби даярлауға ықпал ететін әдістемелік жағдайлардың тиімділігін анықтау. АЭ және ҚЭ нәтижелерін салыстыру.

Нәтижелер мен талқылаулар

Болашақ арнайы педагогдердің көпшілігі қиындықтардың орташа дәрежесін педагогикалық қызметтің келесі аспектілері бойынша анықталды:

- инклюзия жағдайында балалар ұжымын дамытуға бағытталған тәрбие жұмысын жоспарлау (88%);
- инклюзивті білім беру жағдайында кешенді-тақырыптық жоспарлау (83%);
- инклюзия жағдайында режимдік сәттерді ұйымдастыру (83%);
- инклюзия жағдайындағы әрбір бала үшін білім беру мазмұнын анықтау (67%).

Болашақ арнайы педагогдердің ең үлкен қиындықтары мүмкіндігі шектеулі баланың жеке білім беру маршрутын жобалау және мамандар тобымен білім беру маршрутын кешенді сүйемелдеу болды. Респонденттердің бір бөлігі мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту, тәрбиелеу және әлеуметтендіру мәселелерін басқа мамандардың (психологтар, дефектологтар, логопедтер) құзыреттілігіне жатқызатыны анықталды, бұл ретте инклюзивті білім беру үдерісіндегі өз рөлін толық түсінбейді.

Болашақ арнайы педагогтердің инклюзивті білім беруді іске асыруға дайындығын диагностикалау нәтижелерін талдау кәсіби дайындық процесінде кәсіби қызметтегі ықтимал қиындықтардың алдын-алу деңгейі ретінде инклюзивті білім берудің нормативтік- құқықтық және ұйымдастырушылық негіздерін практикалық игеруге, қажеттіліктер мен мүмкіндіктерді ескере отырып, мемлекеттік стандартқа сәйкес балаларды дамытудың барлық бағыттары бойынша білім беру қызметін ұйымдастыруға ерекше назар аудару қажет деген қорытындыға келдік.

Тәжірибелік эксперимент жұмысымызды қорыға келе, қалыптастыру эксперименті кезеңінде, біріншіден, әртүрлі әдіс-тәсіл түрлерін ұтымды пайдалануға болатынын дәлелдесе, екіншіден, әр топтағы пайдаланылатын материалдардың бірін-бірі қайталамай, тақырып мазмұнын толықтырып отыратынын байқауға болады, үшіншіден, студенттердің қызықты педагогикалық жағдаяттарды шешуі кәсіби қызығушылықтарын арттырды.

Тәжірибелік материалды қорыту шағын топтарда, жұптар арасында, үлкен топтарда диагностика жүргізу, интерактивті (іс-қимыл) әдісі, ой қалыптастыру, зерттеу жұмысы, шығармашылық жұмыс бойынша бағаланды.

Тәжірибелік-эксперименттің барлық кезеңдерінде болашақ арнайы педагогтардың арнайы және инклюзивті білім беру жағдайындағы даярлығы алдын-ала дайындалған жоспар бойынша (СӨЖ, СОӨЖ, практикум, талқылау сұрақтары, т.б.) тұрақты өткізіліп, жұмыстың тиімділігі әр іс-әрекеттің соңында бағаланды.

Зерттеу жұмысы мақсатына жетті. Дегенмен осы негізде алынған қорытындылар мен ұсыныстар арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында арнайы педагогты жұмысқа дайындау қиындықтарының барлық аспектілерін шеше алмайды. Сонымен қатар, біздің зерттеуіміздің нәтижелері арнайы және инклюзивті білім беруді дамытудың өзекті тенденцияларын ескере отырып, арнайы педагогтарды даярлаудың одан әрі перспективаларын анықтауға мүмкіндік береді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мовкебаева З.А. Формирование профессиональных компетенций у специальных педагогов в условиях модернизации системы специального образования // Вестник КазНПУ имени Абая (Серия «Специальная педагогика»).- № 3 (42). - 2015.- С. 10-13.
2. Омирбекова К.К. О подготовке дефектологических кадров в соответствии с задачами социальной, коррекционно-педагогической поддержки детей с особыми образовательными потребностями в Казахстане // Вопросы включения детей со специальными образовательными потребностями в общеобразовательный процесс. – Алматы: Раритет, 2002. – С. 28-31.
3. Дузелбаева А.Б. Подготовка будущих учителей дефектологов в условиях модернизации педагогического образования. // Педагогика и психология. – 2017 – №1 (30). – С. 140 - 145.
4. Мовкебаева З .А., Оралканова И.О., Денисова И.А., Жакупова Д.С. Методические рекомендации по подготовке педагогов к внедрению инклюзивного образования. - Алматы: ИП
5. «Сагаутдинова М.Ш.», 2013. – 165 с.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЯ "БАБУРНАМЕ"

Халилова Х.Т.

к.г.н. доцент, Ташкентский государственный педагогический университет

Кафедра "Педагогика начального образования"

АННОТАЦИЯ

В произведении Захириддина Мухаммада Бабура "Бабурнаме" приведены сведения о городе Самарканде, а также о садах, построенных Амиром Темуrom.

Ключевые слова: поэт, переводчик, природа, бумага, дерево, ремесленник.

ABSTRACT

The work of Zahiriddin Muhammad Babur "Baburnama" contains information about the city of Samarkand, as well as about the gardens built by Amir Temur.

Keywords: poet, translator, nature, paper, tree, craftsman.

Благодаря усилиям и кропотливому многовековому труду узбекских и мировых ученых личность Захириддина Мухаммада Бабура всем своим совершенством всю возвысилась в качестве исторической и литературной фигуры. В науке отчетливо прослеживаются направления бабуроведения. Цитата со страницы, посвященной Бабуру: "(Бабур) был самым лучшим и храбрым из чигатайских султанов. Завладев землями Мавераннахра силою меча, он приложил немало усилий и, не жалея сил, проявил усердие для ее сохранения. Совершал дерзкие стычки. Но щит отечества не выдержал стрелы судьбы..." [2]

Перечислить сферы деятельности Бабура довольно сложно, но если вспомнить самые основные, то он, прежде всего, великий государственный деятель, полководец, теоретик военного искусства, дипломат, поэт, переводчик, историк, географ, психолог, естествоиспытатель, литературовед, музыковед. [1]

Захириддин Мухаммад Бабур в своем произведении дает ценные сведения о земле, местности, горах, деревьях, растениях, травах, цветах, растущих в странах от Ферганы до Индии, и эта карта сведений больше соответствует Афганистану, Пакистану и Индии. Невозможно не восхищаться точностью, лаконичностью и значимостью таких сведений, которые были даны, чтобы представление о внешнем виде, вкусе плодов было полным и достоверным. Примеры применения различных приемов описания вплоть до дерева, размера, цвета, цветков и листьев тех самых плодов для обогащения воображения читателя, а также приемов сравнения их с деревьями, плодами, цветами и листьями, произрастающими у нас, в Фергане и Средней Азии,

свидетельствуют о наблюдательности автора произведения, свойственной писателю и ученому.

На протяжении всей своей жизнедеятельности Бабур старался идти по пути, пройденному Амиром Тимуром. Он ведет свою родословную от Амира Темура. Его имя упоминается с особой гордостью. В источниках того времени упоминается, что Амир Темур разбил несколько роскошных садов в окрестностях города Самарканд. Сведения об этом в “Бабурнаме” отличаются точностью: “На востоке Самарканда ближайшим был Боги Дилкушо (Сад, пленяющий сердца), а более дальним – Боги Булду, от Боги Дилкушо до Ферузских ворот простиралась аллея, а по обе стороны были посажены ряды тополей. К югу от Самарканда, недалеко от крепости находится Боги Чинор (Сад чинар); К северу и западу от Самарканда находятся Боги Шамол (Сад ветра) и Боги Бешихт (Райский сад)”. Рассказывая о Самарканде, автор подробно и с интересом рассказывает о его архитектуре, роли в политической жизни и экономике того времени, о садах, созданных в этом великолепном городе. Позже мы увидим, что страсть к созданию садов, где бы он ни находился, он унаследовал от своего деда, глубокий подход к великолепию, архитектуре и ландшафту садов является наследием Тамерлана. [5]

Как мы все знаем, Самарканд – один из древнейших городов мира. Расположен в долине реки Зарафшан. В период до нашей эры он назывался Мараканд, а в 5-7 вв. новой эры – Афросиаб. С начала 8 в. находился в составе Арабского халифата, затем государства Саманидов, Караханидов, Хорезмшахов. Он был захвачен монгольскими войсками в 1220 году. С 1370 года Амир Тимур сделал Самарканд столицей своего государства. В том же году Самарканд был обнесен крепкой оборонительной стеной и было построено шесть ворот. Амир Темур проводил масштабные строительные работы в Самарканде и его окрестностях, возводил дворцы, сады. Бабур относился к Самарканду с особой любовью, всю жизнь стремился к нему. Его величайшей мечтой было завоевать Самарканд и восстановить царство Тамерлана. С этой целью Бабур долгое время вел боевые действия и трижды сумел овладеть этим городом (1497, 1500, 1511 гг.).

Описывая город, Бабур пишет: “Немногие города столь же прекрасны, как Самарканд. Находится в пятом климатическом поясе. Долгота – 99 градусов, 56 минут, широта – 40 градусов (градусов) и 1 минута. Самаркандская область называется Мавереннахр. Из-за того, что ни один враг не смог овладеть им с яростью и успехом его называют “балдаи махфуза” (“защищенный город”). Сейчас он известен как Мазари Шах (Шахи Зинда). Самарканд был построен Александром Македонским. Монгольский и турецкий улусы называют его Семирканд. Темурбек (Амир Темур) сделал его столицей. До Темурбека Самарканд не был столицей подобного Темурбеку великого правителя. Я приказал отмерить шагами стену его замка. Вышло десять тысяч шестьсот шагов. Все люди – сунниты, приверженцы чистого учения и шариата, религиозны. Со времен Святейшего посланника Аллаха в Мавераннахре выросло так много исламских имамов, что ни в одной из других провинций не наблюдалось такого количества имамов. Шейх Абумансур, один из имамов науки калам, родом из махалли Мотурид Самарканда. Имамы калама делятся

на две группы: одну они называют мотуридисты, а другую – ашъаристы. Мотуридская группа относится к Шейху Абумансуру. Автор “Сахих Бухари 11” Ходжа Исмаил Хартанак также из Мавераннахра.” [2]

“Бабурнаме” содержит сотни имен личностей и географических названий, а также термины и понятия, относящиеся к различным отраслям. За годы, прошедшие с того времени, когда он жил и здравствовал, значение многих понятий и написание слов претерпели определенные изменения. [5]

“Административный центр Самарканда располагался на окраине города, к востоку от него находились Фергана и Кашгар, к западу – Бухара и Хорезм, к северу – Ташкент и Шахрухия, Шаш и Банокат (древний город на месте крепости Шахрухия. Разрушен Чингисханом. Восстановлен Амиром Тимуром.), к югу – Балх и Термез. Кохак (река Зарафшан) течет на север, берет начало в двух километрах от Самарканда. Между этой рекой и Самаркандом есть холм, который называют Кохак (маленькая гора). Говорят, что это вода из Кохака, потому что она течет по дну Кохака. Из этой реки был вырыт большой анхор (оросительный канал), объемом примерно в маленькую речку, его называют его Даргомской водой. Протекает к югу от Самарканда. От Самарканда примерно в один шаъри. Сады и махалли Самарканда и еще несколько районов благоустроены этой водой. Близлежащие окрестности, прилегающие к Бухаре и Каракулю на расстоянии тридцати-сорока йигачов (5968 м) благоустроены и засеяны водою реки Кохак. Такая большая река постоянно загружена сельскохозяйственными и строительными работами, поэтому в течение трех-четырех месяцев летом вода не доходит до Бухары. Виноград и дыня, яблоки и гранаты, в общем, все фрукты бывают хорошими. Особенно популярны в Самарканде два фрукта: Самаркандское яблоко и Самаркандский виноград “сахиби”. В махаллях Самарканда много дворцов и садов Темурбека и Мирзо Улугбека. В Самаркандской цитадели Темурбек построил грандиозный, величественный, четырехярусный дворец, известный как Кок-сарай. Внутри крепости была построена каменная соборная мечеть, где работали каменщики, большинство из которых были привезены из Индии.” [2]

Мы остановились здесь на некоторое время во время осады Самарканда, чтобы насладиться красотой этого места. Еще один равнинный Заповедник Будана (летнее место для отдыха), находится между Боги Дилкушо и Самаркандом. Еще одно равнинное Озеро Магок: от Самарканда находится примерно в два шаъри, на западной стороне и немного севернее. Это тоже прекрасная равнина. Рядом находится большое озеро, поэтому и называют Мертвое озеро Магок. Во время осады Самарканда, когда я находился в ханской земле, здесь останавливался Султан Али Мирза. Есть также равнина Кулба, это равнина чуть меньшей величины. К северу находится городок Кулба и река Кохак, к югу – Боги Майдон (Садовая площадь) и загородная усадьба Дервиша Мухаммеда Тархана, к востоку – холм Кохак. Между Самаркандом и Кашгаром расположена гора: перевал Итмак (между Самаркандом и Кашгаром перевал Тахтакарача). Все камни для кладки берут с этой горы. Также его называют Шахрисабз, так как является степью, городом весны, имеет ярко зеленые поля и крыши. Поскольку местом рождения Темурбека был Кеш, он приложил немало

усилий, чтобы превратить его в город и столицу. В Кеше он построил высокие здания. Он построил себе большую веранду (айван) в канцелярии и еще две меньшие веранды для беков канцелярий и областей справа и слева. Для тех, кто снова повторно приходил с жалобами, в углах этой канцелярии были построены небольшие комнаты. Говорят, что такого высокого здания мало во Вселенной. Говорят, что он даже выше горы Кисро. Возможно, он также восстановил медресе и мавзолей в Кеше. Поскольку Кеш не имел больших шансов стать главным городом, Темурбек в конце концов выбрал в качестве столицы Самарканд. Каршинскую область также называют Насаф и Нахшаб. “Карши,, – монгольское слово, означающее кладбище на монгольском языке. Видимо, это название было дано после похода Чингисхана. Воды здесь мало, весна хорошая, урожай и дыни хорошие. К югу от Самарканда, немного западнее, проходит дорога длиною в восемнадцать йигоч. Обитающую здесь чернотелую птицу называют тонкохвостом. Поскольку в провинции Карши их бесчисленное множество, здесь их называют мургаки Карши (Каршинская птичка). Снова Хузарская область. [2]

Темурбек подразумевал эти районы, когда говорил: “У меня есть сад, длина которого тридцать йигоч”. Снова Шовдорский район. Прилегает к городам и районам. Довольно хороший район. На одной стороне – гора между Самаркандом и Шахрисабзом, большая часть которой спускается в предгорья. На другой стороне – река Кохак, с приятным воздухом, очень чистый, с избытком воды, дешевой пищей, и повидавшие Египет и Сирию путешественники, не говорят более, что есть место красивее. Есть и другие районы, но не такие, как отмечалось.

Не зря Джаварлал Неру дал следующую оценку Бабуру и его внуку Акбару в своей книге «Открытие Индии»: “Бабур был очаровательной личностью, типичным правителем эпохи Возрождения, храбрым и предприимчивым человеком. Он любил искусство, литературу, любил мириться с жизнью. Его внук Акбар был еще более обаятельным и обладал многими хорошими качествами. Храбрый, мужественный, талантливый военачальник, сострадательный, заступник, идеалист и мечтатель, одновременно с этим он был подвижным, человеком, стремящимся заслужить общественную лояльность тех, кто продолжает его дело. Как полководец он подчинил себе обширную территорию Индии.” [3]

Деятельность Бабура и взаимное культурное влияние литературного и научного наследия продвинулись далеко вперед в его время.

Как видно из вышеприведенного примера, реки, растительный и животный мир, дороги, погода, расстояния, население и их занятия, способы существования, все материальные средства существования людей, общественная жизнь в целом, а также эпоху, природу, и их связи Бабур складывает вместе, чтобы оставить целостное и всестороннее представление в душе читателя. Смело можно сказать, что вообще в своем “Бабурнаме” Бабур дает столько ценного материала о природе (в самом широком смысле этого слова) для нескольких областей науки, что для сбора такого материала требовалось организовать несколько различных экспедиций, которые в течение

долгого времени должны были провести кропотливую исследовательскую работу. Бабур проделал действительно потрясающую работу в этой области. Эта работа, несомненно, придает ему большую славу. Своей службой он также увековечивает свое имя. Вообще говоря, значение Бабура для истории, географии, этнографии и других наук безупредельно. Он играет важную и особую роль в нескольких науках своего времени. Бабур – фигура, подарившая труд, предвосхитивший ряд отраслей науки, человеческого разума и мысли на новый этап развития.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Буриев О. Толковый словарь топонимов в “Бабурнаме”. Т.: “Навруз” 2015.
2. Захриддин Мухаммад Бабур «Бабурнаме»Т.: “Учитель” 2008.
3. Джавархарлал Неру “Открытие Индии”.
4. Захриддин Мухаммад Бабур «Бабурнаме». Т.: “Юлдузча” 1989.
5. Энциклопедия Бабура. Т.: Издательство “Восток” . 2014.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОСОБЕННОСТЕЙ ЯЗЫКОВ И ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ, ИСТОРИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ СТРАН

Кожомгелдиева Ч.И.

Преподаватель кыргызского языка и Литературы КГУ им. И.Арабаева

Кыргызстан, г. Бишкек

АННОТАЦИЯ

Что такое генеалогическое родство? Каким образом языки относятся друг к другу? Как они происходят от одного источника? Как лингвисты сегодня разделяют языки в зависимости от их происхождения? На этой статье мы хотим затронуть вопрос об одной языковой семье – о тюркской, к которой относится и кыргызский язык. Хотелось бы сразу сказать, что это очень общий обзор. В общих чертах хотим написать об истории тюркских языков и проблеме компаративистики анализа тюркских языков. Итак, тюркские языки – это семья родственных языков. Предполагается, что они принадлежат к алтайской макросемье. Эти языки широко распространены в Азии, а также в Восточной Европе.

Ключевые слова: генеалогический, род, образ, язык, происхождение, лингвист, языковая семья, тюркский, обзор.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE PECULIARITIES OF LANGUAGES AND GEOGRAPHICAL, HISTORICAL CRITERIA OF TURKIC- SPEAKING COUNTRIES

ABSTRACT

What is a genealogical relationship? How do languages relate to each other? How do they come from the same source? How do linguists today separate languages according to their origin? In this article, we want to touch on the issue of one language family – the Turkic, which includes the Kyrgyz language. I would like to say right away that this is a very general overview. In general terms, we want to write about the history of the Turkic languages and the problem of comparative analysis of the Turkic languages. So, the Turkic languages are a family of related languages. It is assumed that they belong to the Altai macrofamily. These languages are widely spoken in Asia, as well as in Eastern Europe.

Keywords: genealogical, genus, image, language, origin, linguist, language family, Turkic, review.

В настоящее время известно 35 задокументированных турецких языков. Общее число говорящих на тюркских языках составляет около 180 миллионов человек, а с учетом всех тех, для кого тюркские языки являются вторыми языками, научно подтверждено, что в общей сложности они говорят на двухстах миллионах языков. В современных турецких языках используются разные алфавиты: арабский алфавит, кириллица и латинский алфавит. Статистика свидетельствует о том, что тюркоязычные народы расселились по всей Земле. В связи с усилением миграции тюркоязычные народы также увеличились в Америке, хотя основным распространением тюркских языков считается евразийский континент. Все тюркские языки имеют общие черты, это гармония гласных, сингармонизм. Все эти языки агглютинативны, что означает, что у них есть морфемы, которые последовательно присоединяются друг к другу, обычно в постпозиции (после корня). [2, 95].

Универсальным для всех тюркских языков является прямой порядок слов: подлежащее, объект, глагол ("я читаю книгу"). Все языки характеризуются отсутствием грамматической категории рода, а также наличием нулевого подлежащего, что означает, что в предложении можно опустить подлежащее; поскольку в сказуемом есть маркеры, грамматическое значение легко распознать; кроме того, нет артиклей и классов существительных. В целом турецкие языки очень похожи. По сравнению с индоевропейскими языками они в некоторой степени очень консервативны, а это означает, что если вы посмотрите на тексты старых кыпчакских надписей или орхоно - енисейских надписей, произношение сильно изменится, в отличие от староанглийского, где многое узнаваемо. Например, в английском языке был большой сдвиг гласных, а в турецком ничего подобного не было.

Что касается **истории тюркских языков**, считается, что прототюркский язык возник 2500 лет назад на территории Западного Китая и современной Монголии. Вот откуда этот язык распространился. У нас нет ранних письменных источников, но если мы посмотрим на когнаты и сравним языки, можно предположить, что тюркский и протомонгольский языки долгое время находились в очень тесном языковом контакте. Из истории мы знаем, что прото-тюрки и прото-монголы жили на одной территории, существовали какие-то общие племенные союзы. Эти племенные объединения объединялись, разделялись, сближались и разделялись в течение длительного времени. [1,78]. Поскольку обе культуры были кочевниками, было много общих культурных моментов, особенно тунгусов. Свидетельство этой взаимосвязи – языковой связи между древнетюркскими и древними монголами-мы видим в количестве заимствованных слов в тюркских и монгольских языках. Таких заимствований очень много но в этом языковом Союзе, турецкий язык считается доминирующим, потому что, например, вы можете найти тюркские слова в Тунгусском языке, но эти тюркские слова пришли через монгольский язык. Другими словами, в тунгусских языках нет общих слов из тюркских языков. Таким образом определяется доминирование языков. В монгольском языке очень много тюркских слов, таких как "Алтын" – золото, "темир" – железо, "Арстан" – лев и т. д.

Позже, когда мы с вами поговорим о классификации языков, эта концепция языковой коммуникации будет иметь решающее значение, поскольку трудно определить, являются ли языки родственными или языки похожи – результат языковой коммуникации. Например, вы можете найти много особенностей тюркских языков в финно-угорских языках, таких как венгерский. Всегда возникает вопрос: "все ли эти языки связаны друг с другом или они являются элементами языковой коммуникации?" Споры все еще ведутся, и спор еще не разрешен, а это означает, что у нас еще нет объяснения. [6,205].

Тюркские языки возникли 2500 лет назад в Центральной Азии, на территории современной Монголии и Западного Китая. Как бы мы это ни называли, оттуда они распространились на восток-холм. Произошло расширение тюркских языков и увеличение числа тюркоязычных или турецких миграций. Тюркские племена имели сильную конницу, сильную кочевую цивилизацию. Они колонизировали Центральную Азию, Восточную Европу и Средний Восток. Центральная Азия была тюркоязычной, отсюда несколько позже сельджукская династия достигла Анатолии-на территории современной Турции возникли турецкие поселения. Опять же, были разные военные союзы, племена объединялись и разделялись, но в конечном итоге объединились на территории Центральной Азии, чтобы сформировать государства и национальные языки, которыми они являются сегодня. Это кыргызский, узбекский, казахский и другие языки. Для тюркских языков, особенно центральноазиатских, характерен очень высокий уровень взаимопонимания. [3,84].

Многие лингвисты говорят о диалектном континууме, когда говорят о тюркском языке, языке центральноазиатского региона. Здесь возникает вопрос, Является ли каждый из этих языков отдельным языком или диалектом? Очень спорный вопрос, так как полное языковое взаимопонимание между кыргызами и казахами в приграничной зоне сохраняется на принципах взаимопонимания между узбеками и кыргызами. Конечно, вы можете спросить: "это отдельные языки или диалекты?" Лингвистически можно сказать, что они диалекты. "Что такое язык и что такое диалекты?- лингвистические особенности не являются наиболее важными для того, чтобы язык можно было рассматривать как отдельный язык. Часто для самоопределения языка служат различные политические причины, в том числе политические границы, и наши среднеазиатские языки являются прекрасным примером языкового разделения. Что касается письменности, долгое время считалось, что в тюркских языках нет особой письменности, но мы находим все больше и больше свидетельств того, что нет, письменность была очень древней.

Орхоноесейская письменность сохранилась, по-видимому, существуют различные источники, доказывающие, что орхоно-енисейская письменность была литературным языком Тюркского каганата с 552 по 603 год. Руническое письмо-это письмо алфавитного типа, в котором было 38 букв и словесных символов, что делало его очень читабельным. Говорят, что это на востоке. До этого существовала стандартизированная система образно-стилистических средств, и этот письменный язык носил какой-то супрадиалектный характер.

Можно с уверенностью сказать, что он почти полностью полагался на турецкий словарный запас. Тюркские племена находились в тесном языковом контакте друг с другом. [5,85].

Однако по лексическому составу было меньше заимствований из других языков. Скажем наоборот, с английского. Как сформировался английский язык под влиянием разных языков? Это связано с кельтским влиянием и латинским влиянием, французским и скандинавским влиянием и т. д. Есть так много письменных памятных вещей, и один из самых интересных сувениров-это надпись на серебряной пластине. Его нашли в Казахстане, на Иссык-Куле, рядом с золотым человеком. На обломках керамики также есть отдельные знаки горячего письма. Мы знаем, что это письмо состоит из 26 символов. Очень напоминает орхоно-уулсейские надписи. Это может быть алфавитная запись количества символов. Но пока эти надписи не удалось расшифровать, помимо рунических надписей, на которые ученые часто ссылаются при анализе древнетюркских языков, есть два очень интересных письменных источника. Один из них-знаменитый словарь турецкого языка, написанный Махмудом Кашгари в IX веке, а другой-кодекс куманика, написанный в V веке нашей эры, и справочник для миссионеров, посещавших эту область, и торговцев, которые здесь торговали. Они также пытались принести католицизм. В кодексе Куманик тексты можно найти на кыпчакском и латинском языках. С исторической точки зрения они имеют большое значение, текст узнаваем, если сравнивать некоторые тексты на кыпчакском языке с современным кыргызским языком, то отмечать несомненные сходства, т.как язык не сильно изменился. Что-то в фонетической системе, в фонологической системе нашего языка, позволяет ему не сильно меняться, он не так близок к языковым изменениям. [2,90].

Еще одна письменность, известная как чагатайский язык, может быть произнесена. Это средневековый среднеазиатский тюркский письменный литературный язык. Он достиг своей идентичности, был стандартом. Классический язык сформировался уже во второй половине жизни поэта-писателя. Произведения на чагатайском языке широко читались тюркоязычными народами от Босфора до Алтая и Индии. Люди могли читать эти тексты из-за высокой степени взаимопонимания между тюркскими языками. Чагатайский язык впитал в себя различные формы различных диалектов. Необходимо сказать, что он был в некоторой степени супрадиалектом. Чагатайский язык использовался в качестве литературного языка до перевода на узбекский в советское время. До этого времени многие люди писали на чагатайском языке. [4,54].

Как характерно формирование тюркских языков: это произошло под влиянием миграции людей и очень высокого уровня языковых контактов; из-за этого языки очень похожи, сходство между ними является генеалогическим сходством, поскольку они происходят из одного источника, а также сходство является результатом наиболее тесных языковых контактов. Существует множество классификаций тюркских языков. Одним из самых известных и старейших, безусловно, является классификация Махмуда Кашгари, о которой мы упоминали ранее,- "словарь турецких наречий". В ней он приводит первую

классификацию и выделяет тюркский, туркменский, Огузский, чигильский, Осинский, казахский языки. Это одна из старейших классификаций. Что касается современной классификации, существуют разные варианты, основанные на разных классификационных базах.

Существуют классификации, которые классифицируют турецкие языки в зависимости от их фонетических особенностей, например, наличие или отсутствие звука "й", одной из характерных черт которого является. [7,80]. Существует также классификация, основанная на лексических и грамматических характеристиках. Основная классификация, которая существует сегодня, основана на **географических особенностях** (ареале распространения) тюркских языков. Существует также классификация, основанная на **исторических особенностях**, и она носит хронологический характер, то есть тюркские языки делятся на группы в зависимости от периода их происхождения. Что касается общей классификации тюркских языков, то обычно выделяют языки рунических надписей, Горно-Алтайские языки, которые иногда также называют Центрально-восточными языками, выделяют также языки Юго-Восточной или карлукской группы. Это включает карлукско-уйгурский и карлукско-Хорезмийский языки. Северо-западной особенностью являются кыпчакские языки, являющиеся казахским языком. Отличается от юго-западные языки, также известные как огузские.

Есть также северо-восточные языки. Тем не менее, нет однозначного ответа на вопрос, все ли эти языки принадлежат к одной группе. Например, Саянский, табасаранский, Хакасский и якутский языки. Они члены одной группы? Или это отдельные языки отдельной ветви? [5,79]. Тюркским языкам сегодня, как мы их знаем, тридцать пять. Большинство из них являются национальными языками независимых государств. Многие из этих языков полностью сформировались и приобрели статус постсоветских языков; когда в начале 1920-х годов была проведена политика коренизации, многие из этих языков приобрели письменность, литературные формы языков и т. д. возникновение. Многие языки являются письменными, и носители этих языков обладают высокой грамотностью. [2,65].

Тюркские языки и проблема компаративистики в других странах, таких как Иран, Афганистан и Китай. Поскольку языковая политика изменилась в современном Китае, уйгурский и казахский языки меняются языками. Особенно большая часть казахской диаспоры. Потому что он может изменить свой язык, что его меньше по сравнению с уйгурским. Мы наблюдаем активные процессы, поскольку молодые люди больше не изучают казахский язык, и многие из них не говорят и не говорят на повседневном казахском языке, в то время как доказательства на земле подтверждают, что их основным языком является китайский. [1,105].

Семья тюркских языков-родственные языки. Считается, что они принадлежат к Алтайской макросемье. Эти языки также распространены в Азии и Восточной Европе. В одном месте 35 языков, и многие языки имеют письменную традицию. С другой стороны, в связи с высоким уровнем миграции и стабильными языковыми контактами вопрос классификации тюркских языков

стоит очень остро. Мы не знаем, куда мы возьмем некоторые тюркские языки, является ли сходство языков результатом их родства, общего происхождения или результатом языкового контакта. К сожалению, сегодня многие тюркские языки находятся на грани исчезновения. [4,55].

Тюркские языки относятся к семейству языков, распространенных в Азии и Восточной Европе. Ареал распространения тюркских языков простирается от бассейна реки Колымы на северо-востоке до восточного побережья Средиземного моря на юго-западе. Общее количество говорящих - более 195 миллионов человек. Классификация тюркских языков-известная проблема компаративистики, заключающаяся в возможности детального членства в тюркской языковой семье. Существует множество вариантов классификации, основанных на различных соотношениях классификационных признаков, таких как фонетические, грамматические и лексические особенности, географические и исторические критерии.

Дыбо А.В. исследование двух наборов из ста словарей и установление относительной хронологии генеалогических знамен тюркских языков на основе лексико-статистических данных показали, что начало распада пратюркского языка связано с отделением чувашского языка от других языков и определяется как отделение болгарской группы [2]. В обоих генеалогических древах соответствующий первый узел датируется 301 годом до нашей эры. Дыбо связывает эту дату с переселением в 56 г. до н. э. из Западной Монголии на запад, через Северный Сынцзыан в Южный Казахстан, в Сырдарью. [8,65].

Итальянский историк и филолог Игорь де рахевильц отмечает очень сильное отличие чувашского языка (и в меньшей степени халаджского) от других тюркских языков. Фактически, турецкий, если возможно, можно выделить все известные в настоящее время идиомы:

- * языки рунических надписей;
- * Горно-Алтайские (Центрально-восточные) языки;
- * Карлукские языки-Карлукско-Уйгурский и Карлукско-Хорезмийский языки;
- * кыпчакские языки;
- * Огузские языки;
- * Саянские (тобасские) языки;
- * хакасские (кыргызские) языки;
- * якутские языки.
- * болгарские языки

Центрально-восточные языки имеют существенное сходство с кыпчакским и хакасским языками одновременно, что не позволяет однозначно отнести их к первой или второй группе соответственно, хакасские языки также очень похожи на кыпчакские; законность объединения карлукско-Уйгурского и карлукско-хорезмийского языков (Баскская терминология) не признана. Неизвестный арабский писатель века Ат-Тухфа аз-Закия собрал 3000 словарей с

грамматическим очерком фи-ль-лугат ат-Турки. Материалы книги содержат сведения о кыпчакских языках, а также о туркменском, татарском и карлукском языках.

Сторонники гипотез дальнего родства считают, что тюркские языки являются частью алтайской семьи. Включение в алтайскую семью не признается большинством специалистов и является предметом научных споров. [8,99]. А в письменной форме современные турецкие языки в основном используют латинский, кириллицу и арабский алфавит. Письменность на основе латинского алфавита используется в Турции на турецком языке, в Азербайджане на азербайджанском языке, в Узбекистане на узбекском языке, в Туркменистане на туркменском языке, в Каракалпакстане на Каракалпакском языке, в Гагаузии на гагаузском языке. Также планируется использование кыргызского языка в Кыргызстане. Письменность на основе кириллицы используется в Кыргызстане на кыргызском языке и тюркских языках народов России. Известно, что арабская графика используется в уйгурском языке и других тюркских языках китайцев, проживающих в основном в Синьцзян-Уйгурском автономном районе, а также у тюрков, проживающих в мусульманских странах Ирана, Ирака и Сирии. [1,208].

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков / Н. А. Баскаков. — Изд. 2-е. — М.: Высшая школа, 1969. — 384 с. (1-е изд., 1962)
2. Баскаков Н. А. Алтайская семья языков и её изучение / Н. А. М.: Академия, 2014. — С. 766.
3. Дыбо А. В. Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков. — М.: Академия, 2014. — С. 766.
5. Тенишев Э. Р. «Материалы по татарской диалектологии»: Вопросы диалектологии тюркских языков: Баку, 1966. ч.4, стр.217
6. Гаджиева Н. З. Тюркские языки // Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Советская Энциклопедия, 1990. — С. 527—529. — 685 с. — ISBN 5-85270-031-2.
7. Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении: / Институт языкознания АН СССР. — М.: Наука, 1975. — 360 с. — 1500 экз.
8. Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. М., 1994.

МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНЫП БЕЙНЕСАБАҚТАР МЕН ОНЛАЙН ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫН ДАЙЫНДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Оналбаева Ш.Б.

Түркістан облысы Ордабасы аудандық білім бөлімінің әдіскері

АНДАТПА

Бұл мақалада білім алушылардың білім сапасын арттыру мақсатында мектеп географиясын қашықтықтан оқыту жағдайында сандық технологияларды пайдаланып, бейне сабақтар мен онлайн тест тапсырмаларын дайындау жолдары қарастырылған. 2021-2023 жылдар аралығында жүргізілген зерттеудер барысында жинақталған мәліметтерге жасалған талдаулар жеке кабинет форматында дайындалған электронды білім беру ресурсының білім алушылардың өз бетімен білім алуын, білім алушылардың оқу жетістіктерінің нәтижелерін қалыптастыруы және жиынтық бағалауда маңызы зор екенін көрсетті. Бірінші кезеңде білім алушылардың көзбен көріп шолу, есту арқылы өз беттерімен білім алуларын қамтамасыз ету үшін Bandicam, oCam бағдарламалармен бейне сабақтар дайындап YouTube арнасына енгізілді.

Екінші кезеңінде білім алушылардың оқу жетістіктерінің нәтижелерін қалыптастырушы, бөлімді және тоқсандық жиынтық бағалауды қамтамасыз ету үшін Google формы, Online Test Pad бағдарламаларымен әр тақырыптың мазмұнын ашатын бір, көп және сәйкестендіру тестері дайындалып талданды.

Кілт сөздер: Бейне сабақ, оқыту құралы, Google форм, Online Test Pad, Bandicam, oCam, бағдарлама.

Ақпараттық қоғамның, Цифрлы Қазақстан мемлекеттік бағдарламасының, мемлекеттік жалпы міндетті білім беру бағдарламасының талаптарына сәйкес білім алушылардың өз бетімен білім алуын, оқу жетістіктерінің нәтижелерін қалыптастырушы және жиынтық бағалауда мәтін, бейне дәріс, сарамандық жұмыстары және бағалау құралдары бар электронды білім беру құралының маңызы зор [1, 55 б.].

2021-2023 жылдар аралығында жүргізілген зерттеудер барысында жинақталған мәліметтерге жасалған талдаулар жеке кабинет форматында дайындалған электронды білім беру ресурсының білім алушылардың өз бетімен білім алуын, білім алушылардың оқу жетістіктерінің нәтижелерін қалыптастыруы және жиынтық бағалауда маңызы зор екенін көрсетті.

Сондықтан біз білім алушыларды қашықтықтан оқытудың талаптарына сәйкес 11 сыныпта оқытылатын білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясынан тақырыптың мәтіні бейнесабақтар, сарамандық жұмыстар және білім алушылардың

оқу жетістіктерінің нәтижелерін жиынтық бағалау құралдары бар электронды білім беру ресурстарын дайындадық.

Бірінші кезеңде білім алушылардың көзбен көріп шолу, есту арқылы өз беттерімен білім алуларын қамтамасыз ету үшін Bandicam, oCam бағдарламалармен бейне сабақтар дайындап YouTube арнасына енгізілді.

Екінші кезеңінде білім алушылардың оқу жетістіктерінің нәтижелерін қалыптастырушы, бөлімді және тоқсандық жиынтық бағалауды қамтамасыз ету үшін Google формы, Online Test Pad бағдарламаларымен әр тақырыптың мазмұнын ашатын бір, көп және сәйкестендіру тестері дайындалды [2, 145 б.]

11 сыныпта оқытылатын білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының негізгі бөлімдерін жеке тақырыптарынына дайындалатын бейнесабақтардың мазмұнын ашу үшін интербелсенді электронды білім беру ресурстарын қолдану қажет. Білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттырып өз беттерімен білім алуын ұйымдастыру үшін өзекті деңгейлік және шығармашылық тапсырмалар дайындауға баса назар аудару керек.

2021-2023 жылдар аралығында 11 сыныпта оқытылатын мектеп географиясын қашықтықтан оқыту талаптарына сәйкес электронды білім беру ресурстарын құру барысында жинақталған мәліметтерге жасалған талдаулар бейне сабақтар дайындау бейне сабақтарды дайындау бірінен бірі туындайтын бір-бірімен өзара байланысқа бірнеше кезеңдерден тұратынын көрсетті.

Дайындық кезеңінде әр бөлімнің жеке тақырыптарының оқу мақсаттарына сәйкес негізгі түсініктерді, тақырыптың мазмұнын ашатын интербелсенді оқыту құралдары, мұғалімнің аудиожазбасы мен тақырыптың мәтін дайындалады.

Екінші кезеңде тақырыптың мазмұнын ашу үшін 10-11 сынып білім алушыларының жас ерекшеліктері мен қабылдау және есте сақтау қабілеттерін ескеріп, бейне сабақ дайындалады. Бұл кезеңде мұғалім білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттыратын төмендегі оқы- танымдық іс-әрекеттерді ұйымдастыруға баса назар аудару керек:

Біріншіден, тақырыптың мазмұнын толық ашу үшін мұғалім сабақты жеке тақырыпшаларға бөлініп, деңгейлік сұрақтар мен тапсырмалар дайындап оқу материалын құрылымық бөліктерге бөлуі тиіс;

Екіншішіден, білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттыруға мүмкіндік беретін оқыту құралдарын, өзекті және шығармашылық тапсырмаларды немесе тақырыптың мазмұнын ашатын электронды білім беру ресурстарын көрсететін орындарды айқындайды.

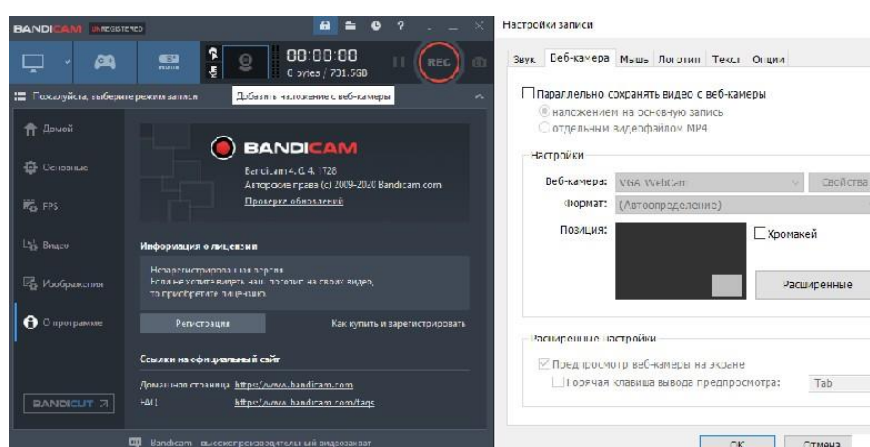
- бейнесабақта тақырыпты оқу мақсаттарына сәйкес түсіндіру үшін мәтін толық немесе сөйлеу жоспарының қысқа нұсқасын жасайды.

Үшінші кезеңде бейне сабақты дайындау барысында білім алушылардың көзбен көріп шолу дағдыларын қалыптастыру үшін тақырыптың мазмұнын ашатын негізгі ақпараттарды іріктеп жүйелейді. Дайындалған электронды оқыту құралдары мен қысқартылған мәтін күрделі картографиялық, геоэкологиялық, геоэкономикалық, саяси географиялық түсіндірді білім алу- шылардың жетік

меңгеруге және танымдық қызығушылықтарын арттыруға мүмкіндік беруі тиіс. Төртінші кезеңде танымдық маңызы зор «әлеуметтік-экономикалық және үрдістер процестер мен құбылыстардың қалыптасу заңдылықтарын ашуға арналған интербелсенді электронды білім беру ресурстар. Оларды дыбыстау үшін заманауи сапалы hure SM7B және

Neumann TLM 103 тұрпатты микрофондарды пайдалану қажет [3, 125 б.].

Бесінші кезеңде Bandicam, оCam бағдарламаларымен білім алушылардың қызығушылығын арттыратын 10-15 минуттан аспайтын, интербелсенді электронды білім беру ресурстарын пайдаланып, компьютер экранын толық немесе жартылай қамтитын бейнесабақ жазылады (1-сурет).

Сурет 1. Компьютер экранын толық қамтитын Bandicam, оCam бағдарламасын пайдаланып бейнесабақ жазу әдістері

Қолдануы жеңіл, дыбысы сапалы компьютер экранын толық немесе жартылай қамтып, өз бейнеңді қоса алатын бағдарламалардың бірі Bandicam. Оны компьютерге жеңіл жүктеп оқу үрдісінде тиімді пайдалануға болады.

Білім мазмұны жаңартылған 10-11 сынып географиясын оқыту барысында әр тақырып- тың оқу мақсаттарына сәйкес бейнесабақтарды көрсету барысында білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттыратын өзекті сұрақтар мен шығармашылық тапсырмалар ұсынудың маңызы зор. Атап айтсақ, «Табиғатты пайдалану және геоэкология» бөлімінің «Қоршаған ортаның антропогендік өзгерістерінің мониторингі» тақырыбын өту барысында үлгілік оқу бағдарламасының 11.3.2.2 оқу мақсатына сәйкес қоршаған орта сапасының негізгі көрсеткіш- терін, табиғи ортаның атмосфера ауасының, топырақтың судың және тағамның сапасының нор- маларын анықтап оларды жіктеуге мүмкіндік беретін нақты мәліметтер ұсыну қажет [4, 178 б.].

Білім алушылардың көзбен көріп шолу дағдыларын қалыптастырышкері байланыс орнату үшін тақырыптың мазмұныын ашып төмеде көрсетілген сызба- нұсқаны ұсынуға болады (2-сурет).

Табиғи ортаның сапа нормалары			
Шаруашылық- өндірістік	Санитарлық- гигиеналық	Уақытша	Экологиялық
Рекреациялық	Гигиеналық	Уақытша- технологиялық	Экологиялық- қорғаныштық
Қала құрылысы	Санитарлық- қорғау	Гигиеналыққа жақын	Экологиялық- гигиеналық
Технологиялық	Экологиялық салмақтың жоғарғы шегі		

Сурет 2. Табиғи орта сапасының нормативтерінің негізгі түрлері

Білім алушылардың талдау жинақтау, бағалау дағдыларын қалыптастыру үшін 2- суретте көрсетілген табиғи орта сапасының нормаларын өз беттерімен анықтауды көздейтін төмендегі өзекті сұрақтар мен шығармашылық тапсырмаларды берген тиімді.

Тапсырма. 2-суретті, тақырыптың мәтінін, қосымша білім көздерін талдау табиғи орта нормаларының негізгі түрлерін, олардың табиғи ортаның тепе-теңдігін сақтаудың маңызын сипаттаңдар.

Тапсырма. 3-суретті, қосымша білім көздерін талдау негізінде атмосфералық ауаның, судың, топырақтың және тағамның сапа нормаларын анықтап оларды сақтаудың маңызын анықта (3-сурет).

Бейнесабқты тыңдау барысында берілген тапсырмаларды орындауды білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттырумен қатар, өз бетімен білім алуын, қажетті ақпараттарды іздеу, оларды талдап, жинақтап өз ой қорытындыларын шығару дағдыларын қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Сапа нормативтері	Ауа атмосферасы	Жұмыс аймағындағы зиянды заттардың ауадағы мөлшері
	Су	Шаруашылық, ащы су және тұрмыстық пайдалануға берілетін судағы ШРК (Балық шаруашылығы дамыған су айдындарымен)
	Топырақ	Топырақтың жырту қабатындағы зиянды заттардың ШРК (нормаға сәйкес келетін)
	Тамақ өнімдері	Тамақ өнімдеріндегі ШРК (нормаға сәйкес келетін)

Сурет 3. Атмосфералық ауаның, судың, топырақтың және тағамның сапа нормалары

Жоғарыда аталған тапсырмаларды орындағаннан кейін білім алушыларға шекті рұқсат етілген концентрация түсініктерінің мәнін ашып оның негізгі түрлерін, шектен аспауын қадағалаудың табиғи ортаның тепе-теңдігі мен адамның денсаулығын сақтаудағы маңызын ашу қажет [5, 135 б.].

Жұмыс аймағындағы шекті рұқсат етілген концентрация (ШРК жо), жұмыс аймағындағы ауадағы зиянды заттардың орташа тәуліктік күнделікті шекті рұқсат етілетін концентрация (ШРК от), судағы зиянды заттардың максималды концентрациясы (ШРК с), судағы балыққа әсер ететін зиянды заттардың шекті концентрациясы (ШРК сб), адамның денсаулығына, топырақтың құнарлылығына, оның өзін-өзі тазалау қабілетіне дақылдарда зиянды заттар жиналуына кері ісер

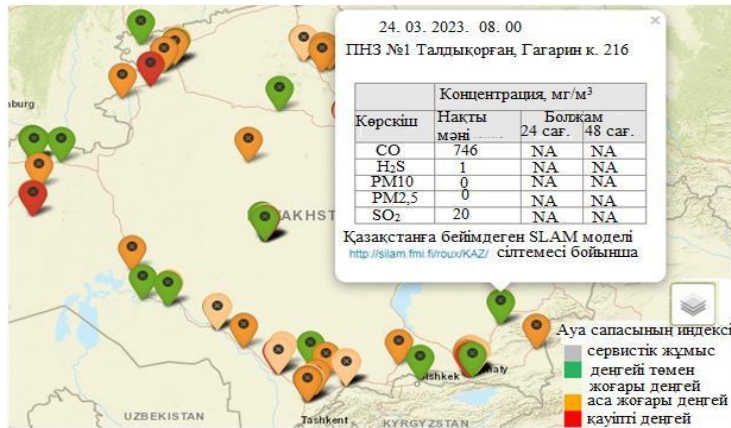
етпейтін топырақ қабатындағы зиянды заттардың шоғырлануы (ШРК т), азық-түліктегі зиянды заттардың шекті рұқсат етілген концентрациясы (ШРК ат) түсініктерінің мәнін, ШРК сақтаудың маңызын ашып, білім алушыларға экологиялық тәрбие беруге баса назар аудару қажет. Кері байланыс орнатып, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру үшін төмендегі тапсырманы берген тиімді [6; 7, 118, 127 б.б.] (1-кесте).

Кесте 1. Ауадағы зиянды заттардың шекті рұқсат етілген концентрациясы

Ластайтын зиянды заттар	Формуласы	Шекті рұқсат етілген концентрация, мг/м ³		Қауіптілік сыныбы
		Максималды бір реттік	Орташа тәуліктік	
Көмір қышқыл газы	CO ₂	3	1	4
Азоттың қос тотығы	NO ₂	0.085	0.085	2
Улы емес шаң	-	0.5	0.15	3
Күкіртті газ	SO ₂	0.5	0.05	3
Күкірт сутек	H ₂ S	0,008	0,008	2
Күйе	C	0,15	0,05	3
Қорғасынды қосылыстар	Pb		0.0007	1
Хлор	Cl ₂	0,1	0,3	2

Тапсырма. 1-кестедегі мәліметтерді талдау негізінде 1м³ ауадағы азоттың қос тотығының, күкірт сутектің, күкіртті газдың, хлордың, көмір қышқыл газы максималды бір реттік және орташа тәуліктік концентрациясын анықтап, сол шектен асқан жағдайдағы қоршаған ортаға, адам денсаулығына тигізетін кері әсерін дәлелде.

Бейне сабақты жазу барысында Қазақстан Республикасының ұлттық гидрометеорология қызметінің kazhydromet.kz/ru/interactive_cards сайтындағы ауа сапасының интербелсенді картасын пайдаланып еліміздің әр түрлі аумақтарындағы өнеркәсіпті қалаларындағы 1м³ ауа құрамындағы зиянды қосылыстардың мг/м³ есебімен алынған мөлшерін анықтайтын мәліметтеді ұсынуға болады (3 сурет).

Сурет 3. kazhydromet.kz/ru/interactive_cards сайтындағы ауа сапасының интербелсенді картасындағы Талдықорған қаласындағы 1м³ ауадағы мг/м³ есебімен алынған зиянды қосылыстардың көрсеткіштері.

Ескерту: NA- 1м³ ауадағы зиянды қосылыстардың үлесі қалыпты

Бейнедәріс барысында білім алушылардың ақпараттық құзіреттіліктерін қалыптастыру үшін төменде көрсетілген тапсымаларды оқушыларға боларды.

Тапсырма. А) kazhydromet.kz/ru/interactive_cards сайтындағы ауа сапасының интербелсенді картасын пайдаланып 2-кестедегі қалалардағы 1м³ ауадағы мг/м³ есебімен алынған зиянды қосылыстардың мөлдерін анықта.

Кесте 2. Білім алушылардың kazhydromet.kz/ru/interactive_cards сайтында пайдаланып ауа сапасын анықтауға арналған тапсырма

Елді мекендер	1м ³ ауадағы мг/м ³ есебімен алынған зиянды қосылыстар			
	CO ₂	NO ₂	SO	H ₂ S
Талдықорған				
Теміртау				
Атырау				

Ә) Сандық интернет картадағы ауа сапасының индексі пайдаланып, Талдықорған, Атырау, Теміртау қалаларының ластану деңгейін бағала.

Б) Талдықорған қаласымен салыстырғанда Атырау, Теміртау қалаларының күкіртті және азотты қосылыстармен ластану деңгейі жоғары болуының себебін түсіндіріп, ауа сапасын жақсартуды көздейтін өз жобанды ұсын.

Бейнедәрісте оқу барысында білім алушылардың берілген тапсырмаларды орындауы сандық метеорологиялық интернет карталармен жұмыс істеу нәтижесінде білім мазмұны жаңартылған 11 сынып географиясының оқу мақсатының талаптарына сәйкес өз беттерімен білім алу, сандық мәліметтерді талдау, жинақтау және бағалау дағдылары қалыптасады.

Bandicam немесе oCam бағдарламасымен бейнесабақ жазу толық аяқталған соң *Алтыншы кезеңде* бейне сабақты түсіруді аяқтағаннан кейін Camtasia Studio т.б.

қолжетімді бейнетүсірілімдерді өңдеу бағдарламаарын пайдаланып саралап, сөйлеу мақамының, ұсынылатын көрсетілімдердің сапасының білім алушылардың қабылдауына қойылатын талаптарға, көрсетілімдегі жазулардың сапасының дұрыстығын мұқият тексеру қажет [8; 9, 89, 95 б.б.].

Жетінші кезеңдетолық сараланған бейнедәріс YouTube арнасына жүктеліп, сілтемесі электронды білім беру ресурсына енгізіледі.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына 205 қосымша. Орта білім беру деңгейінің 10-11 сыныптарына арналған
2. «География» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы.
3. Чалиев А.А. Видеоурок как перспективная информационная технология обучения в вузах // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 5. С.87-94.
4. Бережная Г.С. Использование видеоуроков в школе // Цифровое общество в контексте развития личности: сборник статей Международной научно-практической конференции (Екатеринбург, 15 октября 2018 г.). – Уфа: Аэтерна, 2018. – С. 5–7.
5. Типовая учебная программа по учебному предмету «География» для 10-11-классов естественно-математического направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32232072#pos=6;-106.
6. Алексеенко В.А., Алексеенко А.В. Химические элементы в геохимических системах. Кларки почв селитебных ландшафтов. – Ростовн/Д.: Изд-во Южного Федерального университета, 2013. – 388с.
7. https://www.kazhydromet.kz/ru/interactive_cards.
8. Гатовская Д.А. Видеоурок – новый метод обучения [Текст] // Педагогика: традиции и инновации: материалы VI Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, февраль 2015 г.). – Челябинск: Два комсомольца, 2015. – С. 126–127.
9. Ryapolov, A.N., & Ryapolov, A.V. Primenenie video urokovv distantsionn omobrazovanii. Information Technologies in Education «ИТО-Saratov 2013». Retrieved from <http://saratov.ito.edu.ru/2013/section/210/92806/index.html>.
10. Тюрина В.А., Грушина Т.П. Использование электронных образовательных ресурсов на уроках географии // Бюллетень института естествознания и спортивных технологий: сб. науч. ст. Вып. I. М.: МГПУ, ИЕСТ, 2020. С. 90–98.

ТҮРКІ ЕЛДЕРІ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ: ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Шыганбаева Г.Б.

Қызылорда облысы Қармақшы ауданы Төретам кенті Темірбек Жүргенов атындағы
№80 мектеп-гимназиясының география пәні мұғалімі

АНДАТПА

Түркі тілдес елдердің ынтымақтастығын дамытып, нығайту, болашақта жоғары дәрежеге жеткізу - барлық түркі елдері үшін ортақ мақсат болу қажеттілігін сайтып өту. Түркі дүниесіндегі өзара татулық пен достық қатынастардың жоғары деңгейде дамуы әлемдік өркениеттің жан-жақты дамуына, жер бетінде бейбітшіліктің баянды болуына, жахандық қауіпсіздіктің қамтамасыз етуге үлкен үлес қосатыны.

Кілт сөз: Түркіелдері, ТүркПА, достастық, бауырласелдер

Халықаралық аренада түбі бір, тілі, діні бір түркі тілдес елдердің өзара ынтымақтастығының дамып келе жатқандығына отыз жылдай уақыт болып қалды. Осы мерзім ішінде түркі тілдес елдер ынтымақтастығы қандай жетістікке жетті, нәтижесі қандай болды және қандай да бір қауіп төндіретіндей бірлестікке айнала ма деген сұрақтардың туындауы орынды. Бәрімізге белгілі біздің еліміз Қазақстан түркі елдері ықпалдастығын дамытудың басында жүрген, бірқатар бастамаларымен түркі елдері арасындағы ынтымақтастықты табанды түрде дамытып келе жатқан мемлекеттердің алдыңғысы десек артық емес.

Негізінен түркі тілдес елдердің ықпалдаса дамуына Түркия, Қазақстан және Әзербайжанның үлесі мол десек болады. Отыз жылдай уақыт ішінде түркі елдерінің ынтымақтасу үдерісі біртіндеп қалыптасып, кезең-кезеңмен дами отырып, өзара ықпалдастықты дамытуға қажетті мекемелердің құрылып, тұрақты түрде жұмыс жасау деңгейіне жетті. Осы бағыттағы алғашқы қадам 1993 жылы қызметі түркі елдерінің мәдени ынтымақтастығындамытуға негізделген ТҮРКСОЙ ұйымының құрылуынан басталғаны белгілі, осы кезеңге дейін бұл Ұйым түркі елдерінің мәдени мұрасын жаңғырта дамытып, әлем жұртшылығына түркі мәдениетінің тамаша туындыларын танытуға бағытталған қызметін үзбей жалғастырып келеді. Осыдан соң Түркі Парламент Ассамблеясы (ТүркПА), Түркі ынтымақтастық Кеңесі (ТК), Түркі Ақсақалдар Кеңесі, Халықаралық Түркі Академиясы, Түркі мәдениеті және мұрасы Қоры, түркі елдерінің сауда-өндірістік Палатасы сияқты түркі елдерінің ынтымақтастығын үйлестіре дамытуға бағытталған мемлекетаралық құрылымдардың қалыптасып одан әрі тұрақты жұмыс жасауы түркі елдерінің өзара ықпалдасу үдерісінің уақытша емес, тұрақты түре дамуға негізделген ынтымақтастық екенін көрсетіп берді. Бұл құрылымдардың аясында мемлекет

басшыларының, қажетті мемлекеттік органдардың мәжілістері өткізіліп, экономика, мәдениет, көліккоммуникация мәселелері бойынша тиісті келісімдерге қол қойылып, көптеген ішаралар жүзеге асырылуда. Осының бәрі түркі елдерінің өзара ықпалдасу үдерісі үлкен болашағы бар, бейбіт түрде қалыптасып дамып келе жатқан құрылым екендігінің айғағы. Сондықтан бүгінгі күні түбі бір, ортақ тарихы бар, тілі мен діні бір түркі елдерінің осы бір ынтымақтастығының даму жағдайына нақты деректер бойынша зер салып қарап, тиісті деңгейде баға беріп, бұл құрылымның әлем қауымдастығында алатын өзіндік орны бар екендігін ғылыми жағынан негіздеу қажеттігіне уақыт жеткен сияқты. Былай алып қарасақ, түбі бір түркі елдерінің өзара ықпалдасу үдерісін дамытуы өмір қажеттілігі, барлық мемлекеттер жүгініп отырған халықаралық аренада қалыптасқан жалпы заңдылық десе болады.

Түркі елдерінің ынтымақтастығы, оның болашағы мәселесі кейінгі саясаттану және халықаралық қатынастар ғылымында жанжақты зерттелуде, әр түрлі зерттеушілер өздерінің пікірлерін, ұсыныстарын білдіруде. Дегенмен, бұл қатынастар туралы көлемді, іргелі ғылыми еңбектер жоқ десе де болады, көбіне мақала деңгейіндегі жекелеген еңбектер жеткілікті. Ресей зерттеушілерінің көпшілігі түркі елдерінің ынтымақтастығы Түркия тарапынан ғасырлар бойы қалыптасқан «пантюркизм» идеясының бас көтеруі, жаңғырта дамытылуы деген ойға келеді. Олардың бірқатары Түркия түркі тілдес елдерде өзінің ықпалын күшейте отырып, «Ұлы Тұран» мемлекетін құрғысы келеді дегенді дәлелдеуге тырысады. Сондай-ақ Түркия бұл аймақта Ресейдің, Батыс елдерінің ықпалын шектеуге ұмтылуда деген пікірде. Ендігі кезекте түркі тілдес елдердің отыз жылға жуық уақыт аралығындағы ынтымақтастығының жетістіктері мен нәтижесі қандай, күрделі мәселелер орын алды ма, әлемдік саясатқа қандай да бір қауіп болды ма деген мәселе төңірегінде талдау жасасақ. Өткен 2021 жыл түркі ықпалдасуының даму жолындағы ерекше жыл екендігі анық. Өйткені осы жылы Түркі Кеңесінің екі рет бас қосуы өткізіліп, белді державаларды елең еткізген маңызды шешімдер қабылданып, түркі елдерінің өзара ықпалдасуын жаңа бір кезеңге көтеріп тастады десек болады. Оның негізгі мәні- 2009 жылдан жұмыс жасап келе жатқан Түркі Кеңесінің «Түркі мемлекеттерінің Ұйымы» мәртебесін иеленуі болды. Мұның өзі түркі елдерінің ынтымақтастығының нәтижелі деңгейде өсіп-өркендеп келе жатқандығының айғағы екендігін көрсетеді. Сол 2021 жылдың басында, дәлірек айтқанда наурыз айында Түркі Кеңесінің бейресми саммиті «Түркістан-Түркі әлемінің рухани астанасы» деген тақырыпта өтті және осы басқосудың барысында түркі елдері өзара ынтымақтастықтың маңызды мәселерін қарастырды. Саммиттің соңында «Түркістан Декларациясы» қабылданды, құжаттың бұлай аталу себебі, негізінен осы жоғары деңгейдегі бас қосу Қазақстанның Түркістан қаласында өткізу жоспарланғандығына байланысты болды. Кеңеске Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркменстан және Түркия мемлекет басшылары, Венгрияның премьер-министрі мен Түркі Кеңесінің Бас хатшысы қатысты. Қабылданған Декларацияда Түркістан қаласы түркі халықтарының рухани астанасы деп жарияланды, Түркі әлемінде туризм ісін дамыту, Түркі елдерінің ынтымақтастығын экономикалық жағынан жоғары даму деңгейге жеткізу үшін стратегиялық даму құжаттарын жасау белгіленді, Әзербайжанның өз

территориялық тұтастығын қалпына келтірудегі жеңістерін атап өте отырып, Әзербайжан мен Армения арасындағы қатынастарды қалпына келтіруге көмек көрсетілетіні айтылды, сонымен бірге түркі әлемінің ғұламалары, көрнекті қайраткерлері Ә.Науаи, Ж.Баласағұн, Н.Гианджеуи, Ю. Емре, Ж.Жабаев, Ә.Бөкейхан, Х.Карасаевтардың мерейтойларын атап өту мәселесі белгіленді. Осы кездесу барысында Түркістан қаласының түркі жұртының рухани орталығы болып жариялануының өзі түркі елдері арасындағы ынтымақтастықты одан әрі бекітіп, өзара байланысты әр түрлі қырынан, жан-жақты дамыту қажеттігін көрсетеді. Әсіресе, Түркия қазақ хандарының ордасы, ұлыларының мәңгі мекені болған тарихи Түркістан жеріне үнемі маңыз береді және осы Түркістан қаласында қазақ-түрік университетінің ашылуы тегін емес. Мәжіліс барысында тек қана Түркістанды ғана емес, осындай тарихи маңызы бар түркі дүниесінің орталықтарын белгілеудің ережесін жасау тапсырылды. Саммиттің барысы мен қабылданған қорытынды құжаттың мазмұнының өзі түркі елдерінің өз арасындағы ықпалдасу үдерісін одан әрі дамытуға мүдделі екендіктерін көрсетеді. Келесі маңызды оқиға осы 2021 жылдың қараша айында Түркі Кеңесінің кезекті YIII саммитінің Стамбұл қаласында «Цифрлық дәуірдегі жасыл технологиялар мен ақылды қалалар» тақырыбында өтуі болды. Ондағы ең маңызды, әрі әлем жұртшылығының назарын аударған шешім Түркі Кеңесінің «Түркі мемлекеттерінің Ұйымы» мәртебесін алуы болды. Осыны саммитке қатысқан Қазақстан, Қырғызстан, Әзірбайжан, Түркия, Өзбекстан, Түркменстан, Венгрия мемлекеттері бұл тарихи шешімді толықтай мақұлдады. Бұл әрине үлкен маңызы бар тарихи шешім. Сонымен бірге осы саммитте Түркменстанның бақылаушы мәртебесіне ие болуы және «Түркі әлемнің келешегі2040» тұжырымдамасының қабылдануы бұл ұйымның кеңінен қанат жайып дамуға деген ұмтылысын, болашақта түркі өркениетінің әлемдік өркениеттің бір бөлшегі ретінде халықтардың жан-жақты дамуына үлес қоса алатындығының бір көрінісі екендігін тағы бір байқатты. Дәл осы түркі тілдес елдердің жоғары бас қосуында түркі ықпалдасуын одан әрі тереңірек дамуына ықпал жасаған жоғарыда атап өткендерден басқа тағы да бірнеше маңызды шешімдер қабылданды, атап айтқанда: Стамбул Декларациясы, Түркменстанға ұйымға бақылаушы мәртебесін беру, «Түркі әлемінің бірлігіне қосқан үлесі үшін Әлішер Науои атындағы халықаралық сыйлығын» белгілеу, Түркі мемлекеттері Ұйымы жанындағы серіктес мәртебесін беру туралы, Түркі мемлекеттері Ұйымының құрметті төрағасының құқықтары туралы Ереже, Түркі мемлекеттері Ұйымының Бас хатшысының мерзімін ұзарту және оған орынбасарлар тағайындау, Түркі инвестициялық Қорын құруды аяқтау туралы, Түркі мемлекеттері Ұйымы жанындағы Байқаушы мәртебесін беру туралы ереже және Әзербайжан Республикасының Президенті И.Әлиевті Түркі әлемінің Жоғарғы орденімен марапаттау туралы шешімдер [8]. Қарап отырсақ, осындай іргелі шешімдері арқылы түркі елдері өзара ынтымақтастықты одан әрі жоғары деңгейде дамытуға мүдделі екендігін тағы бір дәлелдеді. Кейінгі кезде Түркі Кеңесіне 2019 жылы Өзбекстанның мүше болуы, 2018 жылы Венгрияның бақылаушы мәртебесін иеленуі бұл ықпалдасу үдерісінің қажетті бірігу екендігінің дәлелі. Түркия мемлекет басшысы Тұрғыт Өзал «ортақ түркі базарын» құрайық деген ұсыныс жасаған болатын. Бұл туралы сол кездегі елдің

Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Ғасырлар тоғысында» атты еңбегінде: «шыққан түбіміз бір болса да өздерінің бұл ұсынысқа қосыла алмайтынын, енді ғана қол жеткен тәуелсіздігімізді баянды ете отырып, арамыздағы үзіліп қалған байланыстарды қайтадан жалғастыруға қарсы емес екенімізді, саяси, экономикалық және мәдени салалардағы байланыстарды дамытуға дайын екенімізді білдірдім»- дейді. Осылай басталған диалогты түркі тілдес елдер Түркияның өздеріне деген ерекше ықыласын, көмегін қабылдап, өзара ынтымақтастық қатынастарды тұрақты негізде дамытып, бүгінгі күні ортақ Ұйым деңгейіне көтеріп, одан әрі достық қатынастарды стратегиялық негізде дамытуды көздеп отыр. Түркиямен өзара ынтымақтастықты жалғастыру жөнінде қазіргі Президентіміз Қ-Ж. Тоқаев өзінің «Қазақстан республикасының дипломатиясы» деген еңбегінде былай деп атап өткен болатын: «Қазақстан-Түрік қатынастарын одан әрі ықпалдастыру, оларды жаңа мазмұнмен молықтыру біздің еліміздің ұзақ мерзімді стратегиялық мүдделеріне сай келеді». Осы уақыт аралығында түркі тілдес елдер арасындағы қатынастарды жоғарғы деңгейде дамытып, өзара байланыстарды үйлестіріп, мемлекеттер арасындағы саяси, экономикалық және мәдени байланыстарды тұрақты деңгейде дамытуға барлық түркі тілдес мемлекеттер мүдделілігін білдірді және олардың бұл бағыттағы барлық әрекеттерінің нәтижесін осы уақытқа дейін біртіндеп қалыптасқан мемлекетаралық органдардың жұмысынан көруге болады. Осы кезеңге дейін 1993 жылы ТҮРКСОЙ, 2008 жылы Түркі Парламент Ассамблеясы (ТүркПА), 2009 жылы Түркі ынтымақтастық Кеңесі (ТК), Түркі Ақсақалдар Кеңесі, 2010 жылы Халықаралық Түркі Академиясы, 2012 жылы Түркі мәдениеті және мұрасы Қоры сияқты өзара ықпалдастықты дамытуға қажетті тетіктер жүйесі орнады. Өз тарапынан Түркия Орталық Азия елдерінің халықаралық аренадағы барлық бастамаларына үнемі қолдау көрсетуде. Сонымен қатар, сауда- экономикалық қатынастардың ауқымы да күн сайын кеңейуде. ТҮРКСОЙ ұйымы аясында түркі тілдес елдердің мәдениетінің озық үлгілері бүкіл әлемге танылуда. Білім беру, өнер салаларындағы ынтымақтастық өзінің жоғары деңгейіне жетті десе болады. Қазақстан жағы да түркі тілдес елдердің ықпалдасу үдерісін үнемі қолдап келеді және үнемі тың, жаңа ұсыныстармен ықпалдасуды одан әрі тереңдете дамытуға үлес қосып отырғандығы белгілі. Осы уақытқа дейін түркі тілдес елдердің мемлекет басшыларының 11 рет жоғары дәрежелі кездесуі және 2009 жылы құрылған Түркі Кеңесі аясында 8 рет саммиті өткізілді. Осы бас қосулардың бәрінде түркі ынтымақтастығын кеңейту, одан әрі дамытудың барлық іс-шаралары келісіліп, қажетті құжаттар қабылданды. Осы ретте түркі ынтымақтастығын дамытудың барысын үш үлкен кезеңге бөліп қарастыруымызға болады. Бірінші кезең 1992-2006 жылдарға дейінгі аралықты қамтиды. Бұл кезеңде Түркияның Орталық Азиядағы түркі тілдес мемлекеттердің тәуелсіздігін мойындап, оларға экономикалық жағынан көмек көрсеткен, өзара байланыстарды дамытудың ірге тасы қаланған және біртіндеп дамыған кезең болды. Осы кезеңде жыл сайын түркі тілдес елдердің басшыларының саммиттері өткізіліп, сауда-тауар қатынастарына байланысты, көлік-коммуникация, білім беру ісі, мәдени байланыстар т.б. салалар бойынша бірқатар келісім шарттарға қол қойылып, нақты шаралар белгіленіп жүзеге асырылды. Оны жыл сайынғы өткізілген түркі

тілдес елдердің маңызды мәселелерін қарастыратын мемлекет басшыларының жоғарғы дәрежелі кездесулері-саммиттерден байқауға болады. Атап айтқанда, 1992 жылы Анкара, 1994 жылы Стамбул, 1995 жылы Бішкек, 1996 жылы Ташкент, 1998 жылы Астана, 2000 жылы Баку, 2001 жылы Стамбул. Осы саммиттердің барысында қабылданған маңызды құжаттар түркі елдерінің саудаэкономикалық, көлік-коммуникациялық, мәдени-гуманитарлық салаларын қамтып, бүгінгі күнге дейін осы елдердің арасындағы қатынастардың құқықтық базасын құрап, көпжақты қатынастардың негізі болып отыр. Сонымен қатар ортақ түркі мәдениетін дамыту үшін 1993 жылы түркі мәдениеті мен өнерін дамытудың халықаралық ұйымы -ТҮРКСОЙ ұйымының құрылуының өзі түркі тілдес мемлекеттердің мәдени құндылықтарын сақтап, дәріштеп, одан әрі біріге отырып дамытуды көздеген маңызды қадамы болды. Өйткені ТҮРКСОЙ ұйымының мақсаты түркі халықтарының мәдениетінің үлгілерін сақтау, зерттеу және әлем жұртшылығына таныту болып табылады. Сонымен бірге осы кезеңде білім беру саласында түркі елдері арасындағы өзара қатынас күшейді. Орталық Азия елдерінің бәрінде дерлік білім беретін түрік лицейлері, университеттер көптеп ашылып, түрік тілін үйрету орталықтары жұмыс жасады.Еліміздің Президенті Қ-Ж.Тоқаев атап көрсеткендей біздің мақсатымыз – түркі әлемін ХХІ ғасырдағы маңызды экономикалық, мәдени-гуманитарлық кеңістіктердің біріне айналдыру деген пайымдауынан, түркі елдерінің ынтымақтастығына мемлекеттердің маңыз беретіні және болашағы зор екендігін байқауға болады . 2020 жылыдың өзінде түркі тілдес елдер арасындағы сауда айналымы 7 млрд. доллар құрады. Қ-Ж.Тоқаевтың айтуынша бұл көрсеткіш оның алдындағы жылдармен салыстырғанда 11,2 пайыз төмен болып отыр, оған себеп пандемия кезіндегі тоқырау болып отыр. Сондықтан Түркі мемлекеттерінің ұйымын құра отырып түркі елдері өздерінің арасындағы сауда-экономикалық қатынастарды одан әрі жоғары деңгейге жеткізуді көздеп отырғаны анық .

Қортындылай келе, түркі елдерінің ықпалдасу үдерісін дамыту барлық елдер үшін тиімді болары сөзсіз екендігін ескере отырып, бірқатар пайымдаулар білдіргіміз келеді: Біріншіден, түркі елдерінің арасындағы қалыптасқан тиімді ынтымақтастық халықаралық қатынастардың бейбіт, тұрақты түрде дамуына қосылатын қомақты үлес екендігі. Екіншіден түркі елдері арасындағы экономикалық ынтымақтастық әлемдікшаруашылықтың, әлемдік рыноктың нығаюына, елдердің экономикалық жағынан жоғары дәрежеде дамуына, мұның өзі сол елдердің халықтарының әлеуметтік жағдайының дамуына қосылар үлкен жетістік болмақ. Үшіншіден түркі мәдениетінің дамуы әлемдік мәдениетке қосылар қомақты сый, әрі әлемдік өркениеттің дамуына игі әсер екендігі. Төртіншіден түркі елдері арасындағы ынтымақтастық жахандық қауіп- қатерлерге қарсы мықты тосқауыл екендігі. Бесіншіден, түркі елдерінің берік ынтымақтастығы аймақтық және әлемдік қауіпсіздікті қамтамасыз ету кепілі екендігінде. Сондықтан түркі елдері арасындағы ынтымақтастыққа қырын қарамай, оны да әлемдік ықпалдасу үдерісінің бір көрінісі екендігін мойындайтын кез жетті. Осы ретте түркі тілдес елдердің ынтымақтастығын дамытып, нығайту, болашақта жоғары дәрежеге жеткізу - барлық түркі елдері үшін ортақ мақсат болу қажеттігінде екендігін басып көрсеткіміз келеді. Түркі

дүниесіндегі өзара татулық пен достық қатынастардың жоғары деңгейде дамуы әлемдік өркениеттің жан-жақты дамуына, жер бетінде бейбітшіліктің баянды болуына, жахандық қауіпсіздіктің қамтамасыз етілуіне қосылатын үлкен үлес екендігі сөзсіз

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Mikirtcyan Sarkis. Pantürkizm, geçmişi, bugünü, geleceği. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: [https:// akunq.net/tr/?p=21570](https://akunq.net/tr/?p=21570) (дата обращения 16.06.2022).
2. Кобринский А.Л. Пантюркизм как неосманский проект.23.05.2021. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.ng.ru/courier/2021-05-23/11_8154_asia.html (дата обращения: 08.06.2022).
3. Худайбердиева Х. Распространение идеологии тюркского единства. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/252944/8/103-118.pdf> (дата обращения: 18.06.2022)).
4. Еженова К. Организация Тюркских государств: Турция не станет новым старшим братом. 24. 11.2021. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.exclusive.kz/expertiza/politika/26488/>(дата обращения: 28.03.2022)).
5. Жумалы Р. Организация тюркских государств: аплодисменты, скепсис, враждебность. 15.11.2021. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.exclusive.kz/expertiza/politika/126341/> (дата обращения: 28.03.2022).
6. Түркі кеңесінің бейресми саммиті өтті. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.trt.net.tr/kazakh/bag-darlamalar/2021/04/10/turik-kieniesinin-bieiriesmi-sammiti-otti-1618356> (дата обращения: 25.09.2022).
7. Ғаббасов Р.Түркі Кеңесі «Түркі мемлекеттері ұйымы» болып құрылды. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/kz/turki-kenesiturki-memleketteri-uuyumu-bolyp-kuryldy_a3861884(дата обращения: 25.09.2022).
8. Түркі Кеңесінің VIII саммиті өтті. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://twesco.org/post/803> (дата обращения: 25.09.2022).
9. Надеин-Раевский В. «Тюркское НАТО» станет проблемой для России и Китая. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.rosbalt.ru/world/2021/11/23/1932327.html> (дата обращения: 21.11.2022).
10. Назарбаев Н. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Атамұра, 2012. – 256 б.
11. Тоқаев Қ. Қазақстан республикасының дипломатиясы. – Алматы: ҒӨ Пбк «GAUHAR», 2002. – 568 б.
12. Түркі тілдес мемлекеттердің Ынтымақтастық Кеңесін құру туралы Нахчыван Келісімі. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000341_(дата обращения: 14.12.2022).
13. Кузекбай А. Специальную экономическую зону тюркских стран предложил создать Касым-Жомарт Токаев. [Электрон.ресурс]. – 2022. –

URL: https://www.inform.kz/ru/special-nuyu-ekonomicheskuyuzonu-tyurkskih-stran-predlozhil-sozdat-kasym-zhomart-tokaev_a3770579 (дата обращения: 12.04.2022)

GEOGRAPHY OF TURKIC-SPEAKING COUNTRIES

Abdrakhimova A.O.

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

On the mainland of Eurasia, the Turks have a very long history, which lasted 3000-4000 years before our time. We should consider this in the context of space and time.

On the map" distribution of Turkic-speaking peoples on the Eurasian continent " (Figure-1), you can see the main areas of settlement of Turkic peoples and the countries inhabited by their large multi-ethnic diasporas (Greece, Bulgaria, Romania, Ukraine, Albania, Croatia, Ukraine, Georgia, Syria, Iraq, Tajikistan, Afghanistan), marked by Red chickpeas. As a result of the spread of Turkic-speaking peoples on the Eurasian continent, the political map of Eurasia has undergone major changes, including

Turkic-speaking states have acquired their own important character in the new geopolitical structure of this continent. And among the Turkic peoples before the collapse of the USSR, that is, until the 90s of the XX century, there was only one independent country in its own right

The Republic of Turkey was. As for the unrecognized country of independence here – the Turkish Republic of Northern Cyprus (SCTR)*, it was born as a result of the split of the island and the capital of the country after a dispute between the two communities – Turks and Greeks-in 1983 as a result of a military coup organized in Cyprus under the provocation of the cooperation of the Turkic countries of Greece 97[1].

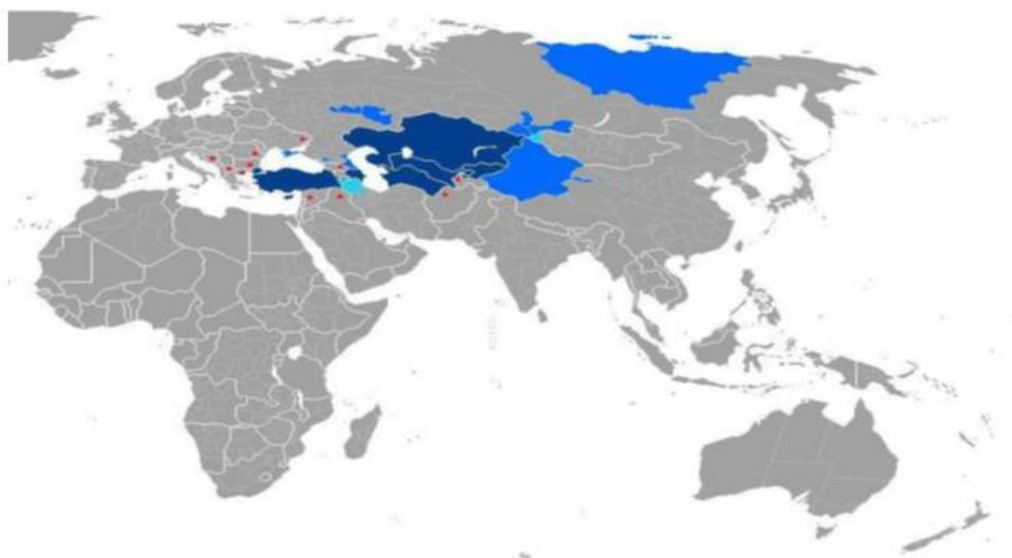

Figure-1. Distribution of Turkic-speaking peoples on the Eurasian continent

The main factor that unites the Turkic states is the unity of the Turkic peoples, the commonality of the past, ethnolinguistic proximity, the origins of geopolitical and economic prerequisites. In this article

It is planned to provide students with a comprehensive education by providing a general description of the place of Turkic-speaking countries on the political map of the world, their natural conditions and Natural Resources, population location, economy.

In the updated educational program, the content of the educational material has changed somewhat in connection with the transition to spiral learning. The content and level of complexity of the material in classes and training levels has increased. In the context of the updated content of education, the organization of the educational process in such a way that students' knowledge and skills about the climate guide their development of creative abilities and stable cognitive interests and free orientation in changing life conditions indicates the relevance of the research work.

Now, as for the geographical location of the Turkic-speaking countries, Turkey and the SCTR* (an unrecognized country of independence) and Gagauzia, as well as the Republic of Crimea* (an internationally unrecognized structure, and it was annexed by the Russian Federation to its composition on March 18, 2014 TUDAD - Cilt 6 - Issue 1 - January 2023 - ORYNGUL DUYSENBAEVNA / Nabat ARASHOVA / Gulmira YESHMANOVA 98, which is a disputed territory between these two) – The Black, Mediterranean and Azov Sea located in the basin.

And the Turkic-speaking republics, which later gained their sovereignty, lie far from the main oceans, in the depths of the mainland, in the southern part of the temperate climate zone, between the Caspian Sea south of the West Siberian plain and the Altai, Semirechye Alatau, Tien Shan and Pamir-Alai mountain systems in the East.

Azerbaijan and its autonomy of Nakhichevan – located on the territory of the Greater, Lesser Caucasus Mountains and the Armenian Highlands. Most of the Turkic-speaking countries on the right of autonomy within the Russian Federation (Russia) are located along the Volga (Volga) and in the Caucasus region, and some even lie in the northern (formerly Dolgan-Taimyr Autonomous Okrug) and northeastern (Yakutia) parts of the Asian continent[2].

Geographical location of Turkic-speaking countries.

Now, as for the geographical location of the Turkic-speaking countries, Turkey and the SKTR* (a country whose independence is not recognized) and Gagauzia, as well as the Republic of Crimea* (an internationally unrecognized structure, and it is called Russia

The federation was included in its composition on March 18, 2014, which is a disputed territory between these two)-located in the black, Mediterranean and Azov Sea basins. And the Turkic-speaking republics, which later gained their sovereignty, lie far from the main oceans, in the depths of the mainland, in the southern part of the temperate climate zone, between the Caspian Sea south of the West Siberian plain and the Altai, Semirechye Alatau, Tien Shan and Pamir-Alai mountain systems in the East. And Azerbaijan and its autonomy of Nakhichevan – located on the territory of the big, small

Caucasus Mountains and the Armenian Highlands. Most of the Turkic-speaking countries on the right of autonomy within the Russian Federation (Russia) are located along the Volga (Volga) and in the Caucasus region, and some are even located in the North (formerly Dolgantaimyr Autonomous Okrug) and northeast of the Asian continent

It lies in the (Yakutia) part. Brief information about them is shown in the following table No. 1 [3].

Table-1. Turkic-speaking countries of the world

No	Country name	Land area, square km	Population, people	The capital	Time of declaration of independence
1	Azerbaijan	86 600 км ²	10073200	Baku	August 30, 1991
2	Kazakhstan	2724 900км ²	18852802	Astana	December 16, 1991
3	Kyrgyzstan	198 500 км ²	6523529	Bishkek	August 31, 1991.
4	Uzbekistan	447 400 км ²	34036800	Tashkent	August 31, 1991
5	Turkey	783 562 км ²	83154997	Ankara	October 29, 1923
6	Turkmenistan	491 200 км ²	5942502	Ashhabat	October 27, 1991
7	Northern Cyprus*	3 355 км ²	294 906	Lefkosha*	1983

In history, it is known that the Turkic peoples lived in a large area in the north – the Arctic Ocean, in the south – the Tibetan mountains, in the East – the Pacific Ocean, in the west – to the Balkan Mountains. According to Turkish scientists, today the total number of Turkic-speaking peoples is about 300 million people. Turkic-speaking peoples work and live in all parts of the world. According to the calculations of the United Nations, Turkic languages are among the most common languages in the world, in addition to being in fifth place and occupying a large area.

Natural population growth in Turkic-speaking countries is slightly higher than in other neighboring states [4].

The organization of Turkic states (once called the Council of cooperation of Turkic – speaking states-the Turkic Council) was established in 2009 as an intergovernmental organization in order to promote comprehensive cooperation between Turkic states.

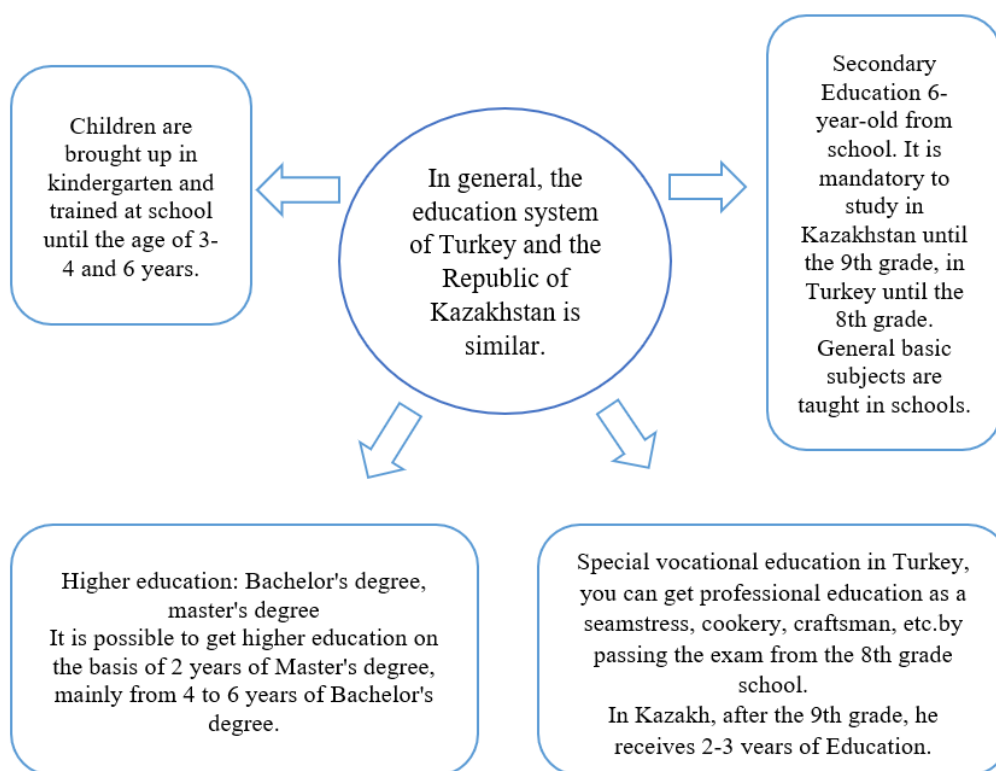
Its founders were Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkey, and there were four countries. In October 2019, during the 7th Summit in Baku, Uzbekistan joined as a full member. Hungary received observer status in the organization during the 6th Summit of the Kyrgyz Republic in Sholpanata in September 2018. And at the 8th Summit, which was last held in November 2021, Turkmenistan joined the organization as an observer member. Organization United Nations (UN).

Adheres to the goals and principles of the charter and other universally recognized principles and norms of international law, including the sovereign equality of states, the territorial integrity and inviolability of internationally recognized borders, as well as the maintenance of international peace, security and the development of good-neighborliness and friendly relations.

The organization strives to strengthen peace and stability, develop broad cooperation and reveal the common development potential between its member states.

In this regard, if we consider the similarity of the education system of the Turkish state, which was the first to recognize our sovereignty[3-4].

Table-2. Similarity of the education system.

REFERENCES

1. "Geography of Turkic-speaking countries". Yessnazarova U. A., Temirbekov A. T. Ankara-1999.
2. Yu.N. Gladsky. The First. "Global geography", "book publishing house". Almaty 2006.
3. Book of World Geography. Dorling Kindersley publishing house. London. 1996 Russian translation.
4. Geography and nature. Scientific and pedagogical Journal. 2004. №4-6 2005. №1-6; 2006. №1-2; 2007. №1-2; 2008. №1-2; 2009. №1-2; 2010. №1

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ ПОСРЕДСТВОМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аброрханова К.А.

к.п.н., доцент, заведующая кафедры «Педагогика начального образования»
Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами

Бориева Ш.И.

студентка факультета Начального образования Ташкентского государственного
педагогического университета имени Низами

АННОТАЦИЯ

В данной статье посредством информационных технологий по естествознанию в начальной школе рассматривается вопрос о расширении знаний учащихся об окружающей среде, обогащении их мировоззрения, познания законов природы, формировании навыков критического и творческого мышления.

Ключевые слова: практические методы, рецептор, среда, опыт, объект, операция, экскурсия, гербарий, гранит, аквариум, террариум.

В развитии общества, в судьбах страны и нации важную роль играют физическая и духовная зрелость, интеллектуальный потенциал подрастающего молодого поколения. Ведь, как отметил глава нашего государства Шавкат Мирзиёев, «Мир стремительно меняется, и возникают различные новые угрозы и опасности, которые угрожают стабильности и устойчивому развитию народов. Как никогда важно обратить внимание на стремление Приобретение, взросление и повышение чувства патриотизма учащихся по отношению к Родине всегда является приоритетом. Большую роль в этом в начальных классах играет естествознание. Использование науки – один из наиболее эффективных способов познания учениками начальной школы своей Родины и расширения своего мировоззрения о ней.

В системе методики преподавания естествознания большую роль в приобретении знаний о природе играет практическая работа. Практическая работа – это метод обучения учащихся различным трудовым операциям на уроке. В практическую деятельность входит сбор природных материалов во время экскурсий, уход за растениями перед школой и уголком живой природы, составление гербариев и коллекций, подготовка макетов, моделей и наглядных пособий. Начиная с первого класса, учащиеся учатся путем непосредственного наблюдения, читая учебник «Естествознание». Использование мультимедиа, анимации, графики, слайд-фильмов и видеофильмов, связанных с темой урока, с различных устройств, помогающих организовать мыслительную деятельность учащихся в этой деятельности, поможет сделать процесс урока более интересным. В ходе учебных занятий педагогический процесс, в свою очередь,

современная организация и совершенствование урока учителем, учит учащихся мыслить самостоятельно, а главное - делать выводы для выхода из проблемных ситуаций. Образное представление того или иного события или процесса в памяти обучающегося обогащает учебный материал и способствует его научному усвоению. Это создает среду для того, чтобы учащиеся были умными и знающими, чтобы повысить эффективность урока и качество образования. Они позволяют детям формировать представления об изучаемых темах и природе. На уроках естествознания используются растения, выращенные в уголке природы, а также растения, принесенные из гербария и экскурсий. Природные объекты также можно использовать для изучения животных. Хотя многих животных можно показать детям на занятиях (в уголке живой природы), следует отдавать предпочтение экскурсиям, ведь у учащихся будет возможность познакомиться не только с их внешним видом, но и с поведением. При отсутствии живых животных можно использовать мультимедиа, видео, слайд-фильм, фотографии и картинки. Знакомство школьников с окружающей средой – первый шаг в познании своей Родины, матери-природы, воспитании любви к Родине. Многогранный мир природы вызывает у школьников интерес и удивление. «Искреннее восхищение открывшейся тайной природы, – говорит Б. А. Сухомлинский, – является сильным побуждением к быстрому чтению мыслей. Любознательность ребенка проявляется в познавательных проблемах, что помогает ему управлять окружающим миром, находить существующие связи и связи. При этом они учат учащихся правильно называть предметы, явления природы, их характеристики, качества, развивают умение выражать свои мысли и впечатления. На уроках естествознания он создает научную основу для изучения конкретных фактов развития живых организмов, взаимообусловленности явлений природы, законов эволюции органического мира, формирования диалектико-материалистического мировоззрения. Познание природы учит понимать значение изучения живой и неживой природы, ее охраны, сельскохозяйственного труда, его научной основы, роли личной и общественной гигиены и готовит их к будущей жизни. В результате речь ребенка становится осмысленной и связной. Также дети учатся описывать то, что наблюдают, думать. Красота природы способствует развитию эстетических чувств у учащихся младших классов. На этой основе формируется любовь к матери-природе и бережное к ней отношение.

Различные методы и тесты играют важную роль в том, чтобы сделать процесс обучения более эффективным и интересным на уроках «естествознания» в начальной школе. Чтобы ими воспользоваться (определением сторон горизонта), первым делом нужно нарисовать простую картинку расположения предметов на школьном дворе. Для проверки владения учащимися картографическими изображениями удобно использовать карты-схемы. В целях проверки практических знаний учащихся в 4 классе можно задавать следующие проблемные вопросы. Прежде чем задать этот непростой вопрос, набираемся опыта с помощью видео уроков и видео роликов.

Вы стоите в пустыне в разгар лета. Опираясь на свои практические знания наблюдения, возьмите ориентир с того места, где вы стоите, и определите южное

направление. В результате практического наблюдения за природой юг можно определить, исходя из следующих факторов:

- Рептилии всегда обращены ко входу в гнездо на юг.
- гнёзда птицы всегда размещают в южном направлении;
- ветви растений всегда наклонены к югу;
- южная сторона стебля растения всегда утолщена.
- Раздает учащимся различные предметы, картинки, фотографии, а также спичечные коробки, кубики, стаканы, достает другие предметы, просит найти сходства и различия, затем распределяет геометрические фигуры, кладет их в тетради учащихся и обводит их карандашом. они мало рисуют. Выполнив задание, он приходит к выводу, что вид объекта сверху называется планом. После этого рисуется план стола. Если у учащихся возникают затруднения с размером предметов, он объясняет, что изображенный предмет можно условно уменьшить в размерах.

Игра «Найди слово». Этот метод можно использовать во всех частях урока. Воспитатель говорит слово о птицах, животных, фруктах, овощах, ученики продолжают. Учащийся должен произнести слово, начинающееся на букву, оканчивающуюся на слово, с которого начинает учитель. Например: лиса – змея – стрекоза – собака – еж – белка – ленивец (панда) – медведь – ворона – пчела и т. д. Этот метод помогает учащимся быстро думать и реагировать, а также укрепляет память. «Кластерный» метод. Этот метод создает условия для того, чтобы студент мог свободно думать по заданной теме и свободно выражать свои мысли. В этом методе ученик говорит и пишет то, что думает. Письменные мнения не будут обсуждаться, независимо от того, правильные они или неправильные, и будут продолжаться до указанного времени. Это создает возможность гармонизировать идеи, выдвигаемые каждым учеником класса, и еще больше укрепить связи между ними. Перед началом новой темы метод «Кластер» проводится с целью заинтересовать ученика уроком, определить ранее полученные знания по этой теме и закрепить изученную тему. Например, тема «Домашние и дикие животные в нашей стране». «Мозаика», то есть создание целого вида из маленьких кусочков. Картинки птиц, животных, деревьев и фруктов делятся на части и раздаются каждой группе отдельно. Участники групп придают кусочкам единое целое. Руководители групп рассказывают о животном, фрукте или дереве, которое стало целым.

Метод «Хватит читать». Во время введения текста преподаватель несколько раз останавливается и задает вопросы учащимся. Вопросы должны соответствовать тексту. Или читателя останавливают в процессе чтения текста и спрашивают, о чем он читает. Благодаря этому методу концентрируется внимание учащихся, формируются навыки самостоятельного мышления.

Начиная с начального класса они изучают свою страну, свое место, наблюдают за природой, ездят на экскурсии. Во время учебы в начальной школе они собирают богатый конкретный материал и этот материал помещают в уголок краеведения. Со временем в краеведческом уголке будут собраны наиболее

ценные материалы бывших выпускников начальных классов, которые будут систематически использоваться в преподавании естествознания. Краеведческий уголок создается в кабинете естествознания или в отдельном классе. Материал разделен на три раздела: наша страна, погода и приметы природы.

В заключение можно сказать, что деятельность общего среднего образования дополняет учебную деятельность в жизни учащихся. Они помогают формировать свое мировоззрение и нравственную зрелость. Создает основу для соединения теоретических знаний с практическим производством. Роль образования в жизни современного общества во многом определяется возрастающей ролью знаний и информации, что находит отражение в концепциях информационного общества, формирования информационной цивилизации, информатизации образования. Методы начального образования немного отличаются от методов обычного образования, поскольку ученики начальной школы очень молоды. Учебное пространство характеризуется как динамичная среда, в которой собираются вместе учащиеся с разными способностями и характерами, и задача учителей – проявлять творческий подход и новаторство, чтобы удовлетворить индивидуальные потребности каждого учащегося. Важно иметь эффективных учителей, которые способны реализовать стратегии обучения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Bahromov A. va boshqalar. Tabiiyot. 5 sinf uchun darslik. Toshkent, 1995 y.
2. Gorelov A.A. Konsepsii sovremennogo yestestvoznaniya. Moskva, 1999 y.
3. Mamatazimov M. Astronomiya. 11 sinf darslik. Toshkent, 2005 y.
4. Solopov Ye.F. Konsepsii sovremennogo yestestvoznaniya. Moskva, 1999 y.
5. To'raqulov Yo.H. va boshqalar. Umumiy biologiya. Toshkent, 1996 y.
6. Hamdamov I.H. Tabiat ilmining zamonaviy konsepsiyasi. Ma'ruza matni. Samarqand, 2000y
7. Hamdamov I.H. va boshqalar. Tabiiy fanlar zamonaviy konsepsiyasi. Toshkent, 2007 y.
8. D.Sharipova, D.Xodiyeva, M.Shirinov "Tabiatshunoslik va uni o'qitish metodikasi" darslik. 2018 yil.
9. M.Nuritdinova. Tabiatshunoslik o'qitish metodikasi. T.:O'qituvchi 2005.
10. Suyarov K. [va boshq.] Tabiiy fanlar: 1-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021.- 88b
11. Suyarov K. [va boshq.] Tabiiy fanlar: 2-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021.- 120b

АХМЕТ ЯССАУИ – ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ ІЛІМІНІҢ НЫШАНЫ

Бердиярова Г.Қ.

географ-тарихшы, Астана қаласы географтар қоғамының мүшесі

Түркі тектес, түркі тілдес халықтардың, соның ішінде қазақ халқының рухани болмысы қалыптасуының бастауында жатқан қайнар көздердің бірі де бірегейі Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімі екендігін ешкім жоққа шығармаса керек.

Ахмет Яссауи бабамыз – түркі халықтарына рухани білімнің нышаны, қазақ, Орта азия аймағын иман жолының рухымен рухтандырған.

Қожа Ахмет Ясауиды түркі халықтарының рухани ілімінің нышаны дей келе, тұлғаның қалыптасуы оның бойындағы – ана сүтімен дарыған таланты мен қабілетінің ғана жемісі емес, бұл өскен ортасының, туған жұртының бала кезден бойына сіңірген дәстүрлі ұлттық мәдениетінің, алған тәлім-тәрбиесі мен білімінің нәтижесінде бірте-бірте сомдалатын құбылыс. Осы тұрғыда түркі әлемінің Арыстан бабаның Пайғамбардан (с.а.у.) тікелей жеткізген ілімінің символы – құрманы Ясауиге тапсырғаннан түркі халықтарымен қоса қазақ халқының рухани білімін дамытты. Тұтас бір мың жыл бойы даналық хикметтен ұлттық дүниетанымымыздың берік өзегі болған ұлы бабамыз.

Қожа Ахмет Ясауи даналығының сырын тану, мақсатымен бабамыздың шежіресін таратып, «Әкесі Ибраһим қажы» өзі Әзірет Әлінің он төртінші ұрпағы болып келеді.

Әзіреті Сұлтанның ілімі – халықты ортақ мақсатқа, елдік мүддеге жұмылдырып, тұтастырушы мақсат тұтты. Ясауи сопылығының негізінде жатқан осы хал ілімін ұстану арқылы, әрбір жеке адам бақытқа жетіп, әлемде «қой үстінде бозторғай жұмыртқалайтын» жұмақ заман орнайды деген үмітпен өмір сүреді әрбір түркі текті мұсылман. Ең бастысы, түркі текті халықтар үшін нәпсінің әр түрлі азғыруларымен күрестің бұдан озық тәсілі әзірге ойлап табыла қоймағандығын мойындауымыз керек.

Қожа Ахмет Ясауи, Ислам дінінің Орта Азияда кеңінен таралуына түрткі болған, Түркі әлемінің рухани өміріне зор ықпалын тигізген дін ғұламаларының бірі. Толық аты-жөні Ахмет бин Ибраһим бин Иляс. "Пір Түркістан", "Хазреті Түркістан", "Хазірет Сұлтан", "Қожа Ахмет", "Құл Ахмет Қажы" есімдерімен тарихта қалған Қожа Ахмет Ясауи Оңтүстік Қазақстан облысындағы Сайрам (Исфижаб) қалашығында дүниеге келген. Әкесі Шейх Ибраһим Ата, анасы Айша Ханым (Қарашаш Ана) еді. Ал, ата шежіресі Хазіреті Әлидің (к.у) ұлдарынан Мұхаммед Ханафиге ұласады.

Ағаштан қасық пен ожау жонып сатумен күнін көрген Қожа Ахмет Ясауидің тәрбиелеген шәкірттері білімдерін жетілдірген соң, туған өлкелеріне қайтып, Исламды қаз қалпында халыққа жеткізуге тырысты. Қожа Ахмет Ясауидің бүкіл Ислам әлеміне дін жаю үшін таратқан дәруиштерінің саны 99 мыңға жетеді

деген тарихи деректер бар. Бұл көрсеткіш дәлме-дәл тура болмаса да, Ясауи шәкірттерінің аса көп болғанын білдіреді.

Қожа Ахмет Ясауи Ислам мен тариқат әдебін өлеңдерімен жеткізді. Кейіннен бұл өлеңдер "хикмет" атымен танылып, 15-16 ғасырларда бір кітапқа жинақталып, "Диуани Хикмет" атымен кейінгі ұрпаққа мұра боп қалды. Бұл шығарма жай бір өлең емес. Бұл "хикметтерді" Түркі әлемін рухани жақтан алтын шуаққа шомылдырған сырлы шырағдан деу керек. Өйткені, бұл шығарма Түркі әлемінде исламның кең тарлуына түрткі болды. Исламдық Түркі әдебиетінің ескі жауһары "Құтты біліктен" кейінгі ең ескі әдеби мұра қатарына жататын "Диуани Хикмет", Діни-Тасаууфтық Түркі әдебиетінің алғашқы поэзиялық туындыларына жатады.

Мәңгі өмірге кеткеніне 200 жыл болғанда, Әмір Темір Хан оның ескі кесенесін жаңалатып, сәулетшілерге айбынынан ат үркетін керемет кесене тұрғызады. Қожа Ахмет Ясауи шәкірттеріне: "Құран және Хадис үкімдеріне сай өмір сүру, әулиелердің сөзіне құлақ тұру, шарифат пен тариқатты біте қайнастырып, бос дүниеге алданбай, әрдайым нәпсімен күресу." өсиетін қалдырды.

Жоғарыда келтіргендей, Ахмет Ясауи тұрмыс қажеті үшін ағаштан қасық пен ожау ойып, оны базарда сататын. Оның бір жуас өгізі бар еді. Оған бір қоржын артып, ішіне ойған қасықтары мен шөміштерін салып, Ясының базарына шығатын. Сатқан қасық пен шөміштерінің ақшасын қоржынының аузындағы қыш құмыраға сала беретін. Зат алып, ақшасын бермегендердің артынан өгізі қайда барса да ілесіп алытын. Ол кісі малдың өтемін қоржынға салмайынша, оның қасынан еш айырылмайтын еді. Ақылсыз алдың бұлай істеуі, әулие иесінің кереметінен болса керек. Ахмет Ясауи (қ.с) ақшам уақытнда үйіне қайтатын. Базарда қоржынға артық ақша салатындар да бар еді. Ол осы тапқандары мен жұрттың берген сый-сияпатын мұқтаждарға таратытын және арнайы өзінің шәкірттерінің қажеттіліктеріне жұмсаушы еді.

Мұхаммед Рахим Жармұхаммедұлының 1994 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы сирек кездесетін кітаптар және қолжазбалар бөлімінде Қожа Ахмет Ясауидің әкесінен жеткен "Нәсәбнама" және "Рисалә" атты екі жазбасын зерттеу нәтижесінде, бұл қолжазда Қожа Ахмет Ясауидің, әкесі Шейх Ибраһим Атадан Хазіреті Әли (қ.у) - ге дейінгі шежіресі жазылғанын анықтады.

Қожа Ахмет Ясауи бала күнінен Пайғамбардың (с.ғ.с) сүннетіне сай өмір сүруге тырысыпты. Сол себепті, 63 жасқа келгенде "Пайғамбарымыз 63 жасында қайтыс болғандықтан, жер үстінде одан көп жүруден ұялғанын" айтып, құлшылық үйінің ауласынан қабірге ұқсаған бөлме қазып, жер астында өмірін жалғастырады. Жер астындағы құлшылық өмірінің дәл қанша уақытқа жалғасқаны белгісіз. Бірақ, қайтыс болған жылы 1166 жылы деп бекітілгенін ескерсек, 10 жыл жер астындағы шілеханасында құлшылықпен оңаша өмір кешкенін және 73 жасында арғы өмірге аттанғанын білуге болады.

Ясауи хикметтері сопылық ілімнің жалаң уағызшысы емес. Автордың болмысты діндар ретінде түйсінуі қаншалықты терең болса, ақын ретінде сезінуі де соншалықты шынайы. Хикметтерде баяндалатын оқиға, суреттелетін хәл,

насихатталатын ілім ең алдымен сыршыл сезім көрігінен өткізіліп, тұнық поэзия табиғатына тән бейнелілікпен, көркемдікпен, шеберлікпен жеткізіледі.

Қорыта айтқанда, түркі әдебиетінде хикмет ілімін алғашқы болып поэзия тілімен өрнектеген Қожа Ахмет Ясауи болып табылады. Ақын шығармашылығын түркі халықтарының әдебиет тарихында даралап тұратын басты ерекшелік осы. Ясауи хикметтерінің жанрлық бітімін, стильдік табиғатын саралауда аталған ерекшеліктің негізгі роль атқаратыны даусыз.

Сопылық ислам шеңберіндегі өзіндік дүниетаным ретінде VІІ-VІІІ ғғ. алғаш Аравияда қалыптаса отырып, бірте-бірте мұсылман әлемінің басқа аймақтарына да таралған болатын. Сопылық дүниетаным түркілер арасында исламның алғаш Орталық Азия жеріне келген уақытынан-ақ, яғни VІІІ ғ. екінші жартысынан қалыптаса бастайды. Бұған біз түркілер арасынан шыққан мұсылман ғұламалары – Әбу Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Махмұт Қашқарилардың еңбектері арқылы көз жеткіземіз. Сонымен бірге, XІ ғ. өмір сүрген ғұлама ғалым М.Қашқаридың «Диуани-лұғат ат-Түрік» атты еңбегінде келтірілген халықтық бейт-жырлардағы сопылық сарын, сопылықтың түркі қоғамының қаймағы – шығармашылық элита арасында ғана емес, қарапайым халық арасында да кеңінен таралуының дәлелі бола алады

Ислам өркениеті қалыптасу үдерісінде бес ұлы өркениетке тап болғаны және олармен зияткерлік талас-тартысқа енгені белгілі. Бұл тұрғыда бұл өркениеттің қалыптасуында ислам жаңғыруының Азияға кеңеюі айрықша рөл ойнады. Ислам ілімінің исламға дейінгі түркі дүниетаныммен ұштасуы түркі-ислам синтезін алып келді. Мәуереннаһр және Түркістан аймағының ең маңызды тұлғаларының бірі – түркі халықтарының жүрегін жаулаған Түркістан пірі Қожа Ахмет Ясауи. Қысқасы, Қожа Ахмет Ясауи. ислам өркениетінің негізгі құндылықтарына сүйене отырып, өзі өмір сүрген ортада осы құндылықтарды насихаттады.

Соңғы жылдары ел ішінде де, халықаралық аренада да Ахмет Ясауи іліміне деген қызығушылықтың артқанын байқауға болады. Бұның түрлі әлеуметтік, саяси, діни және мәдени себептері бар. Әсіресе соңғы жылдары ислам әлемінде орын алып жатқан қатерлі оқиғалар, діни фанатизм, тәкфіршілдік, радикализм, саяси қайшылықтар мен қақтығыстар мұсылмандарды рухани ізденіс жасауға итермелеп, өз мәдени кодтарындағы ақыл мен жүрек бірлігін алға тартатын идеяларға әкелді. Солтүстік мұсылмандық деп те аталатын бұл тармақ Әбу Ханифа, Имам әл-Матуриди және Қожа Ахмет Ясауи пікірлері мен хикметтерін негізге алып, Анадолы ілімін қалыптастырды.

Қожа Ахмет Ясауидың бейбітшілік, бауырластық және төзімділік сияқты құндылықтарға негізделген хикметтері жалпы ислам діні, оның ішінде түркі әлеміндегі мағыналар дағдарысына шешім табу әлеуетіне ие. Мұсылман зиялы қауымының міндеті осы рухани мұра мен әлеуетті ашып, олардың түпнұсқа нысандарын бұзбай қазіргі адамзат өміріне әкелу. Ахмет Ясауи ілімінің қуаты Түркі халықтарының Ислам қағидасына деген беріктігі және ақиқат ілімнің рухани тұтастығында жатыр.

**ТҮРКІТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТУДАҒЫ
ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ**

Амангелди О.

докторант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

<https://orcid.org/0000-0003-0682-6017>

Есназарова Ұ.Ә.

п.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

<https://orcid.org/0000-0003-1548-5568>

Дуйсебаева К.Д.

г.ғ.к., профессор м.а., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

<https://orcid.org/0009-0008-9012-6761>

АНДАТПА

Бұл мақалада Қазақстан мен Түркияға баса назар аудара отырып, түркітілдес елдерге ерекше назар аудара отырып, орта мектеп оқушыларында географиялық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған инновациялық педагогикалық әдістер қарастырылады. Ол түркі әлеміндегі мәдени, экологиялық және әлеуметтік-экономикалық динамиканы түсінудің негізі ретінде географиялық білім берудің теориялық және практикалық маңыздылығын қарастырады. Салыстырмалы талдау мен білім беру стратегияларын біріктіре отырып, зерттеу жастар арасындағы түркітілдес халықтарды тереңірек түсінуге ықпал ете отырып, географиялық сауаттылықты арттыруға бағытталған.

Кілт сөздер: Географиялық білім, Түркітілдес елдер, Қазақстан, Түркия, педагогикалық әдістер, географиялық мәдениет, орта білім.

КІРІСПЕ

Жаһандану дәуірінде географиялық білім беру оқушыларды әлемнің ақпараттандырылған және жауапты азаматтары болуға дайындаудың негізі болып табылады. Бұл әсіресе мәдениеттердің, тілдердің және тарихтың алуан түрлілігімен мақтана алатын түркітілдес әлем елдері үшін өте маңызды. Қазақстан мен Түркия осы әлемнің маңызды өкілдері ретінде оқушыларға зерттеу және түсіну қажет бірегей ландшафттарды – физикалық және мәдени ландшафттарды ұсынады. Алайда, оқушылардың терең географиялық мәдениетін қалыптастыру нақты білімді беруден гөрі көп нәрсені қажет етеді; бұл оқушыларды қоршаған әлемнің күрделілігін түсінуге тартатын және шабыттандыратын инновациялық педагогикалық әдістерді қажет етеді. Бұл мақалада осындай әдістер қарастырылады, Қазақстан мен Түркияға баса назар

аударара отырып, түркітілдес елдерді жан-жақты түсінуге жәрдемдесу үшін географиялық білім берудің маңыздылығы атап өтіледі.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Зерттеу географиялық білім берудің тиімді әдістері туралы ақпарат алу үшін әртүрлі көздерді пайдалануға негізделген сапалы тәсілді қолданады. Бұл зерттеудің негізі Географияны оқытудағы әртүрлі стратегиялар мен жалпы мәселелерді анықтау үшін Қазақстан мен Түркияның білім беру әдістемелерін салыстыратын салыстырмалы талдау болып табылады. Деректерді жинау әдістеріне оқытушылар арасында жүргізілген сауалнамалар, терең сұхбаттар және оқу құжаттары мен әдістемелік материалдарға шолу кіреді. Осы тәсіл арқылы зерттеу түркі тілдес халықтар контекстінде орта мектеп оқушыларының географиялық мәдениетін ойдағыдай арттыратын педагогикалық тәжірибелерді анықтауға бағытталған.

НЕГІЗГІ БӨЛІГІ

Теориялық негіздері

Географиялық білім берудің теориялық негіздері оқушыларға қоршаған әлемді түсінуге және өзара әрекеттесуге мүмкіндік беретін білім, Дағдылар мен құндылықтарды біріктіруге баса назар аударады. Бұл тұжырымдамада адамның жаһандық және жергілікті орта туралы түсінігін қалыптастыратын ұжымдық географиялық білім, түсініктер мен құндылықтар ретінде анықталған географиялық мәдениет тұжырымдамасы басты орын алады. Түркітілдес елдер контекстінде географиялық мәдениеттің дамуы фактілерді есте сақтаудан асып түседі; бұл осы елдерді сипаттайтын әртүрлі ландшафттарға, мәдениеттерге және тарихқа құрмет сезімін тәрбиелеуді қамтиды.

Мақалада Қазақстан мен Түркия елдерінің орта мектептерінде география пәнін оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер мен педагогикалық әдістер туралы Google Academy, Scopus деректерінен мәліметтер іріктелініп, төмендегі кестеде жазылды.

Кесте 1. Қазақстан мен Түркия елдерінің география пәнін оқытуда қолданылатын педагогикалық әдістер мен мәселелер және оның шешімдері туралы зерттелген ғылыми жұмыстар [1-10]

Қазақстан	Түркия
Тақырыбы: Problematic issues of geographical education in Kazakhstan/ Қазақстандағы географиялық білім берудің проблемалық мәселелері Қысқа мазмұны:	Тақырыбы: Activity-based learning in secondary school geography Lessons in Turkey: A study from geography teachers' perspective/ Түркиядағы орта мектеп география сабақтарында белсенділікке негізделген оқыту: География пәні мұғалімдерінің көзқарасы бойынша зерттеу

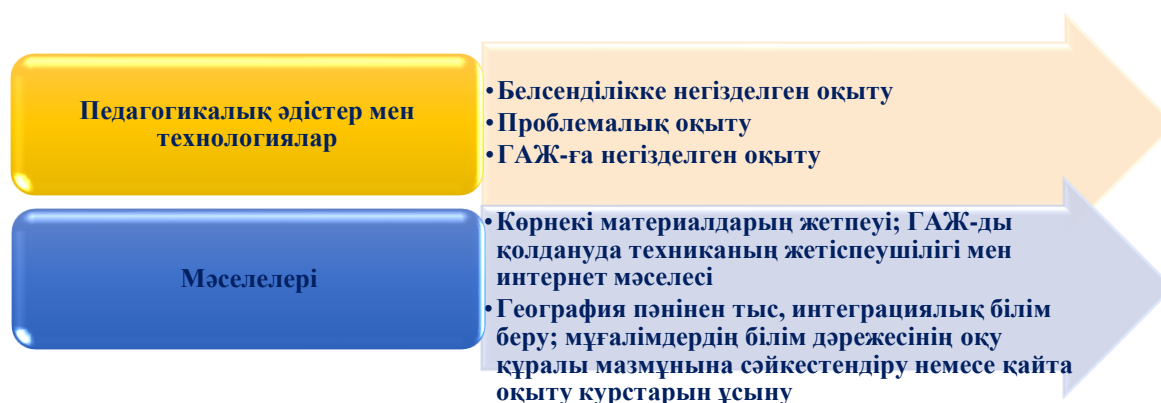
Қазақстан	Түркия
<p>Бұл мақалада Қазақстандағы посткеңестік кеңістіктегі географиялық білім беру эволюциясы зерттеліп, Батысқа бағытталған білім беру моделіне, әсіресе 7-11 сыныптарға көшу туралы айтылады. Онда оқытудың инновациялық әдістерін интеграциялау және дәстүрлі және заманауи педагогикалық тәсілдер арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізу үшін қолданыстағы оқу бағдарламаларының мәселелерін түзету қарастырылған.</p> <p>Мақалада шығармашылық және аналитикалық дағдыларды дамытатын әдістемелік жүйеге баса назар аударып, белсенді оқытуды, дербестендірілген оқытуды және пәнаралық байланыстарды жүзеге асыруға баса назар аударылады. Ол оқушыларды болашаққа дайындау үшін жан-жақты реформаға ұмтыла отырып, Қазақстанның географиялық білім беру жүйесіндегі мәселелерді шешу үшін жедел әрекет етуге шақырады [1].</p>	<p>Қысқа мазмұны:</p> <p>150 география пәнінің мұғалімдері арасында жүргізілген сауалнама негізінде түрік орта мектебінің география сабақтарында қолданылатын іс-шаралардың таралуы мен түрлері зерттелген. Нәтижелер мектептен тыс іс-шараларға қарағанда мектептегі іс-шараларға айтарлықтай артықшылық беретінін көрсетеді: мұғалімдердің айтарлықтай 21%-ы мектептен тыс іс-шараларды оқу бағдарламасына енгізбейді. Ал, респонденттердің 80%-ы оқушыларды кем дегенде апта сайын мектепішілік іс-шараларға қатыстырды. Сыныптағы пікірталастар мен Сұрақ-жауап сияқты дәстүрлі оқыту әдістерінің тұрақты танымалдылығына қарамастан, география мұғалімдері Арасында Google Earth және ГАЖ сияқты заманауи технологияларды қолдану өсуде[6].</p>
<p>Тақырыбы: Opportunities to use mobile GIS applications in the formation of tourist and local lore competencies in students: case study in Almaty, Kazakhstan/ Оқушылардың туристік және өлкетану құзыреттілігін қалыптастыруда мобильді ГАЖ қосымшаларын пайдалану мүмкіндіктері: алматы, Қазақстан, кейс-стади</p> <p>Қысқа мазмұны:</p> <p>Бұл мақалада Қазақстандағы география оқытушыларының туристік және өлкетану құзыреттілігін арттырудағы мобильді Географиялық Ақпараттық Жүйенің (ГАЖ) қосымшаларының рөлі зерттелген. Ол оқытушылар мен оқушылардың мобильді ГАЖ қосымшаларын білім беру қызметіне интеграциялау перспективаларына бағытталған. Қазақстандық университеттердің оқушылары мен оқытушыларының қатысуымен жүргізілген сұхбаттар мен сауалнамалар арқылы зерттеу білім беру мекемелеріндегі 2GIS, ArcGIS QuickCapture және Google Earth сияқты қолданбалардың тиімділігін бағалайды. Нәтижелер практикалық, құзыреттілікке негізделген оқу тәжірибесін дамыту арқылы географиялық білім беруді байыту үшін мобильді ГАЖ қолданбаларының айтарлықтай әлеуетін көрсетеді [2].</p>	<p>Тақырыбы: How do teachers approach new technologies: geography teachers' attitudes towards Geographic Information Systems (GIS)/ Мұғалімдер жаңа технологияларға қалай қарайды: география мұғалімдерінің көзқарасы Географиялық Ақпараттық Жүйелер (ГАЖ).</p> <p>Қысқа мазмұны:</p> <p>Мұғалімдердің біліміне, пайдалануына және ГАЖ-ға деген көзқарасына назар аударып, түрік орта мектебінің географиялық білім беруінде Географиялық Ақпараттық Жүйелер (ГАЖ) технологиясының қабылдануын зерттейді. 200 жеке мектепте жүргізілген сауалнамаларға және 33 провинциядағы 55 орта мектепте 79 мұғалімнің жауаптарына қарамастан, нәтижелер оқытушылар арасында ГАЖ-мен танысудың және қолданудың айтарлықтай жетіспеушілігін көрсетеді. Зерттеу ГАЖ интеграциясындағы маңызды кедергілерді, мысалы, қажетті аппараттық құралдарға, бағдарламалық жасақтамаға және деректерге қол жетімділіктің жеткіліксіздігін, сондай-ақ гаж бойынша мұғалімдердің жалпы дайындығының жоқтығын көрсетеді. Осы қиындықтарға қарамастан, мұғалімдердің ГАЖ-ға деген оң көзқарасы Оның Түркиядағы</p>

Қазақстан	Түркия
	географиялық білімге интеграциялануының болашағы зор [7].
<p>Тақырыбы: Pedagogical methods of tourism education in general education schools in Kazakhstan/ Қазақстанның жалпы білім беретін мектептеріндегі туристік білім берудің педагогикалық әдістері</p> <p>Қысқа мазмұны:</p> <p>Қазақстанда орта мектептерде туристік білім беруді жетілдіруге деген ұмтылыс қарқын алуда, бұл оқушыларды салалық талаптарға дайындаудың тиімді педагогикалық әдістерін қажет етеді. Оқытудың инновациялық әдістеріне бағытталған бұл зерттеу білім беру стратегияларын бағалау үшін библиографиялық зерттеулердің, теориялық модельдеудің және тікелей талдаудың қоспасын пайдаланады. Оқушыларды сұхбаттасу және Алматыдағы практикалық экскурсиялар арқылы тарта отырып, зерттеу проблемалық оқытудың, Ізденістерге негізделген Оқытудың және топтық жұмыстың маңыздылығын көрсетеді. №81 мектеп-гимназия оқушыларынан жиналған мәліметтер және Алматылықтардың пікірлері оқыту әдістерін оқушылардың қалауы мен нақты әлемдегі қолданбаларға сәйкестендірудің маңыздылығын көрсетеді. Бұл тәсіл оқушыларды Қазақстанның туристік секторындағы болашақ сын-қатерлерге дайындай отырып, туристік білім беру сапасын арттыруға уәде береді [3].</p>	<p>Тақырыбы: Evaluating the Implementation and effectiveness of GIS-based application in secondary school geography lessons/ Орта мектептегі география сабақтары ГАЖ-ға негізделген қолданудың тиімділігін бағалау</p> <p>Қысқа мазмұны:</p> <p>Бұл зерттеу Географиялық Ақпараттық Жүйелерді (ГАЖ) орта мектеп географиясының оқу бағдарламаларына интеграциялау мәселелерін және оның оқушылардың үлгеріміне әсерін зерттеуге бағытталған. 14 мұғалім ҚАЖЕТТІ құралдармен жабдықталғанына және ГАЖ-ны енгізу бойынша дайындыққа қарамастан, оны тек екеуі ғана өз сыныптарында тиімді қолдана алды. Нәтижелер ГАЖ сәтті енгізілген мектептерде оқушылардың үлгерімі сәйкесінше 38% және 51% - ға айтарлықтай жақсарғанын көрсетті. Зерттеу көрсеткендей, бұл кедергілерді еңсеру инфрақұрылымды жақсартуды, мұғалімдерді даярлауды және халықаралық стандарттарға сәйкес оқу бағдарламаларын әзірлеуді қоса алғанда, стратегиялық күш-жігерді қажет етеді. ГАЖ-ны білім беруге, әсіресе дамушы елдерде интеграциялаудың сәттілігі ресурстардың шектеулі болуына қарамастан, жергілікті басшылыққа, ресурстарды бөлуге, халықаралық қолдауға және ГАЖ-да мұғалімдердің білімін жетілдіруге байланысты [8].</p>
<p>Тақырыбы: Theoretical aspects of geographic education in Kazakhstan/ Қазақстандағы географиялық білім берудің теориялық аспектілері</p> <p>Қысқа мазмұны:</p> <p>Бұл жұмыста Қазақстандағы география біліміне қатысты мәселелер мен шешімдер, әсіресе бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауға баса назар аударылған. Онда географиялық білім беру дәстүрлі курстардан тыс пәндердің кең ауқымын қамтитындығына баса назар аударылады, оның мақсаты мұғалімдерді оқытудың тиімді әдістері, мәдени сезімталдық және терең географиялық білім сияқты маңызды дағдылармен қамтамасыз ету болып табылады. Осы мақсаттарға қарамастан,</p>	<p>Тақырыбы: Linking the learning and teaching geography: The gap between school and university in Turkey/ Географияны оқу мен оқытуды байланыстыру:</p> <p>Түркиядағы мектеп пен университет арасындағы алшақтық.</p> <p>Қысқа мазмұны:</p> <p>Бұл зерттеу Түркиядағы география пәні мұғалімдерінің орта білім берудегі кәсіби көрсеткіштеріне қатысты бакалавриат білімінің жеткіліктілігін зерттейді. Сауалнама моделі мен сипаттамалық тәсілді қолдана отырып, ол белсенді оқытушылардан мәліметтер жинады. Нәтижелер мұғалімдердің бакалавриат білімі оларды оқытуға, әсіресе 21 ғасырдағы маңызды</p>

Қазақстан	Түркия
<p>зерттеу маңызды мәселелерді, ең алдымен география мұғалімдерінің жеткіліксіз дайындығын анықтайды, бұл білім сапасына нұқсан келтіреді. Бірнеше оқу орындарының оқытушыларымен сұхбаттасу арқылы мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламаларын жетілдіру қажеттілігі атап өтіледі. Зерттеу білім беру стратегияларын нақтылау үшін эмпирикалық әдістерді қолдануды жақтайды және географиялық білім беруді жетілдіру мақсатында білім беру мекемелері, Қазақстанның Географиялық Қауымдастығы және мемлекеттік органдар арасындағы ынтымақтастыққа шақырады. Бұл бірлескен тәсіл елдегі географиялық білім берудің жалпы стандартын жақсартуға бағытталған оқушылар мен оқытушылар арасында географияға деген қызығушылықты арттыруға бағытталған [4].</p>	<p>географиялық дағдыларды меңгеруге жеткілікті түрде дайындамағанын сезгенін көрсетеді. Зерттеу көрсеткендей, география мұғалімдерінің білім беру бағдарламалары қазіргі білім беру қажеттіліктерін жақсырақ қанағаттандыру және оқушыларды қажетті географиялық құзыреттіліктермен қамтамасыз ету үшін мүдделі тараптардың үлестерін қосу арқылы жаңартуды қажет етеді. Сонымен қатар, ол мұғалімдердің белгілі бір салалардағы қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін үздіксіз кәсіби даму үшін практикалық іс-шараларды әзірлеуді ұсынады, олардың тиімділігі мен тиімділігін арттыру үшін мұғалімдерді даярлау бағдарламаларына тақырыптардың кең ауқымын енгізуге баса назар аударады [9].</p>
<p>Тақырыбы: The methodology of teaching geography is one of the core disciplines of higher geographical education/ Географияны оқыту әдістемесі жоғары географиялық білім берудің негізгі пәндерінің бірі ретінде</p> <p>Қысқа мазмұны:</p> <p>Мақалада оқушылар арасында жан-жақты түсіністік пен танымдық белсенділікке баса назар аударатын географияны оқытудың тәрбиелік тәсілі көрсетілген. Ол тиімді географиялық білімге білім беру мазмұнын бір сабаққа сәйкес келетін басқарылатын сегменттерге ұйымдастыру және оқушылардың танымдық іс-әрекетін бағыттау үшін әртүрлі стратегияларды қолдану арқылы қол жеткізілетінін көрсетеді. Оқу жоспары оқушылардың негізгі ғылыми және идеологиялық мазмұнын көрсете отырып, нені үйренуі және не істей алуы керектігі туралы нақты мақсаттарды қамтамасыз ету үшін құрылымдалған. Материал негізгі ұғымдарға, фактілерге, себеп-салдарлық қатынастарға және заңдылықтарға назар аудара отырып, негізгі және көмекші бөліктерге жіктеледі. Бұл әдістемелік негіз өзбекстан Республикасының географиялық сипаттамалары, диалектикалық-материалистік идеяларды интеграциялау сияқты тақырыптарды тереңірек зерттеуге ықпал етеді.әлемнің маңыздылығын, оны түсіну қабілетін, географиялық құбылыстардың өзара байланысы мен үздіксіз дамуын атап өту.</p>	<p>Тақырыбы: Perceptions of secondary education school principals on geography teachers and Lessons/ Орта мектеп директорларының география мұғалімдері мен сабақтары туралы түсініктері.</p> <p>Қысқа мазмұны:</p> <p>Бұл зерттеу Стамбулдағы мектеп директорларымен жартылай құрылымдық сұхбаттарды пайдалана отырып, орта мектеп директорларының география мұғалімдері мен география сабақтары туралы түсініктерін зерттейді. Директорлар географияны ең алдымен табиғат құбылыстарының объективі арқылы қарастырады және оның оқушыларға қоршаған орта туралы білім берудегі маңыздылығын атап көрсетеді. Олар география сабақтары мен мұғалімдердің санын жеткілікті деп санайды, бірақ мұғалімдер арасындағы ынтымақтастықтың жоқтығын атап өтеді. Директорлар география сабақтарын көрнекі материалдармен, технологиялық материалдармен және далалық жұмыстармен жетілдіруді жақтайды, география мұғалімдері әртүрлі себептерге байланысты көбінесе өнімділік үміттерін ақтамайтынын байқайды. Зерттеу ресурстардың жеткіліксіздігі және қолданбалы қызметтің болмауы сияқты негізгі мәселелерді анықтайды, оларды экономикалық шектеулермен байланыстырады. Ол технологиялық және далалық зерттеулерге инвестицияларды ұлғайтуды, мұғалімдердің біліктілігін</p>

Қазақстан	Түркия
Мәтін жан-жақты білім беру тәжірибесін қалыптастыру үшін проблемаларды шешуді, тәуелсіз зерттеулерді және физикалық жаттығуларды қамтитын сыныптан тыс оқу процесін жақтайды. Бұл тәсіл оқушылар арасында оқу, сыни тұрғыдан ойлау және тұлғалық даму мәдениетін дамытуға бағытталған [5].	арттыруды және осы мәселелерді шешу үшін ынтымақтастықты дамытуды көздейді. Кәсіби даму үшін оқу жоспарындағы өзгерістерге бейімделуге және географиялық білім берудің мәртебесі мен тиімділігін арттыруға баса назар аударылып, географияның қазіргі жаһандық динамиканы түсінудегі маңыздылығын атап өтті [10].

1-кесте берілген мәліметтерде географияны оқытудағы әртүрлі стратегиялар мен жалпы мәселелерді анықтау үшін Қазақстан мен Түркияның білім беру

әдістемелерін салыстырмалы талдауы 1-суретте берілген.

1-сурет. Қазақстан мен Түркияның білім беру әдістемелері

Географиялық білім берудегі заманауи педагогикалық стратегиялар белсенді оқытуды, сыни ойлауды және мәдени эмпатияны бірінші орынға қояды. Технологиялық прогресс интерактивті оқытудың жаңа мүмкіндіктерін ашты, бұл оқушыларға виртуалды турлар, ГАЖ карталары және әртүрлі елдердің құрдастарымен онлайн ынтымақтастық арқылы жаһандық ортаны зерттеуге мүмкіндік берді. Мұндай құралдар оқушылардың кеңістіктік бағдарын жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар олар оқитын жерлермен тереңірек байланыс орнатуға ықпал етеді.

Орындарға экскурсиялар мен практикалық оқу іс-шаралары оқушыларға географиялық құбылыстармен танысуға мүмкіндік беретін қатысудың тағы бір өлшемін ұсынады. Қазақстан мен Түркия контекстінде маңызды мәдени және табиғи нысандарға бару оқушылардың географиялық тұжырымдамаларды түсінуін байыта отырып, адамдар мен олардың қоршаған ортасы арасындағы күрделі қатынастарға жарық түсіруі мүмкін.

Экскурсиялар мен практикалық сабақтар студенттерге географиялық құбылыстарды тікелей бақылауға мүмкіндік беру арқылы практикалық тәжірибе алуға мүмкіндік береді. Мысалы, Қазақстан мен Түркиядағы мәдени және табиғи нысандарды зерттеу студенттердің Географияны түсінуін

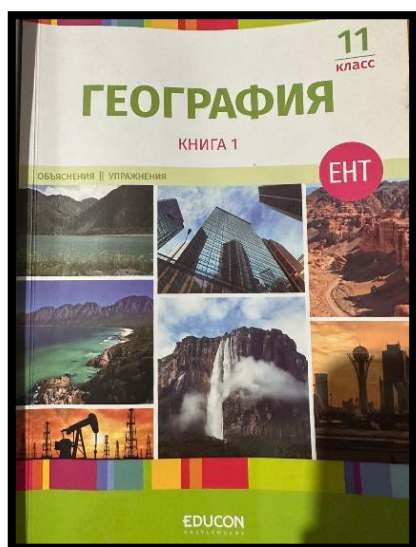
тереңдете отырып, адам мен қоршаған орта арасындағы күрделі байланысты көрсетеді.

Зерттеу бөлімі

Зерттеу бөлімінде төмендегі түркі тілдес елдерің, соның ішінде Қазақстан мен Түркия елдерінің жалпы білім беру мектептерінің оқушыларына арналған география пәнінен екі кітапта берілген мағынасы және тақырыптары ұқсас мәтіндер мен оларға арналған тапсырмалар немесе тесттерді салыстыру жасалды.

Бұл бөлім оқушылардың географиялық мәдениетін арттырудағы әртүрлі педагогикалық әдістердің тиімділігін бағалаумен аяқталады. Онда мәдени ерекшеліктерді ескеретін және түркітілдес халықтардың жаһандық түсінуіне ықпал ететін географияны оқытудың мәселелері мен мүмкіндіктеріне оқытуға арналған түрік және қазақстандық екі «География» оқулығын салыстырып, білім беру мазмұнын қарастырылады.

Түркітілдес елдердің, атап айтқанда Қазақстан мен Түркияның орта мектеп оқушыларына арналған география оқулықтары салыстырылады. Бұл салыстыру мәдени нюанстарды ескере отырып, географиялық білімді тиімді жеткізетін педагогикалық тәсілдерді анықтау мақсатында ұқсас тақырыптар мен мазмұндағы мәтіндерге, тапсырмаларға және тесттерге бағытталған. Мақсат – қазіргі өзара байланысты әлемде шешуші болып табылатын жаһандық перспективаға ықпал ету арқылы шекарадан асып түсетін географияны жан-жақты түсінуге ықпал ету. Осы талдау арқылы зерттеу ақпараттық және мәдени ерекшеліктерді ескеретін әдістерді насихаттай отырып, түркітілдес аймақтарда географиялық білім беруді жетілдіру туралы кеңірек пікірталасқа өз үлесін қосады.

География (Книга 1)

Coğrafya (№1)

(4 бөлім; қазақша нұсқасы да бар)

2-сурет. Географияның оқулықтарының мазмұны
бойынша жасалған тест жинақтары [11,12]

Тест кітаптары Географияны оқытуда шешуші рөл атқарады, оқушылардың материалды түсінуін бағалаудың және алған білімдерін бекітудің маңызды құралы болып табылады. Көбінесе әртүрлі когнитивті деңгейлерді бағалауға арналған сұрақтар жиынтығын қамтитын бұл брошюралар - фактілерді қарапайым есте сақтаудан күрделі аналитикалық ойлауға дейін - оқытушыларға оқушылардың географиялық ұғымдарды, теорияларды және әдістемелерді меңгеру деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Бұл кері байланыс механизмі оқудағы жетістіктері мен жетілдіруді қажет ететін салалар туралы түсінік алатын оқушылар үшін ғана емес, сонымен қатар анықталған олқылықтарды жою үшін оқу стратегияларын бейімдей алатын оқытушылар үшін де өте маңызды.

Сонымен қатар, жоғарыда көрсетілген егеография бойынша тест кітапшалары тақырыпты белсенді зерттеуге ықпал етуі мүмкін. Олар көбінесе географиялық дағдыларды қолдануды қажет ететін карталарды, деректер жиынтығын және сценарийлерді қамтиды, бұл сыни ойлауды және мәселелерді шешу қабілетін дамытады. Бұл практикалық тәсіл оқушыларға географияның климаттың өзгеруі, урбанизация және ресурстарды басқару сияқты нақты мәселелерді түсінудегі маңыздылығын бағалауға көмектеседі, бұл тереңірек және мағыналы оқуға ықпал етеді. Негізінде, тест брошюралары географияның білім беру құндылығын арттыратын оқушыларға бағытталған интерактивті ортаны құру үшін қажет.

«География бойынша түсініктемелер мен жаттығулар (тесттер)» [12] сияқты ресурстарды пайдалана отырып, Ұлттық бірыңғай тестілеуге (ҰБТ) дайындық жоғары балл алғысы келетін талапкерлер үшін өте маңызды. Университетке түсудің маңызды факторы болып табылатын ҰБТ мұқият дайындықты қажет етеді, ал география бойынша мамандандырылған материалдар стратегиялық артықшылық береді. Бұл оқулықтар бірде-бір тақырыптың назардан тыс қалмауын қамтамасыз ететін география бойынша оқу бағдарламасының барлық спектрін қамтитындай етіп жасалған.

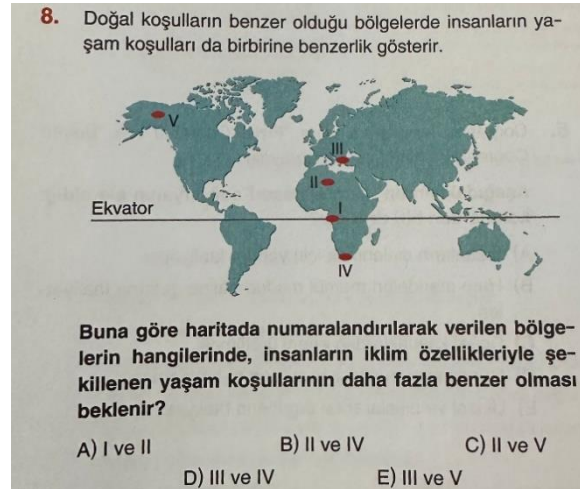
«Түсініктемелер» бөлімі - бұл негізгі тұжырымдамалар мен теорияларды қол жетімді түрде ұсынатын жан-жақты шолу. Бұл негізгі білім неғұрлым күрделі географиялық сұрақтарды түсіну үшін өте маңызды және студенттерге ҰБТ-ның күрделі мәселелерін сенімді түрде шешуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жаттығу және тест компоненті тәжірибелік дайындық үшін өте маңызды. ҰБТ-ның нақты сұрақтарының форматы мен күрделілігін имитациялайтын бұл жаттығулар студенттерге емтихан құрылымымен танысуға, уақытты тиімді бөлуге және әрі қарай зерттеуді қажет ететін бағыттарды анықтауға мүмкіндік береді.

Мұндай мақсатты дайындық өзіне деген сенімділікті арттыруға және емтихандардағы мазасыздықты азайтуға көмектеседі. Осы ресурстарды мұқият зерттей отырып, болашақ талапкерлер жоғары балл жинау мүмкіндігін едәуір

арттыра алады, бұл оларға қалаған университеттер мен академиялық бағдарламаларға есік ашады. Негізінде, ЕО-ның географиялық бөлімінде жетістікке жетуді қалайтындар үшін осы мамандандырылған оқу материалдарын пайдалану пайдалы ғана емес, сонымен қатар табысқа жету үшін де қажет.

3-сурет. Жердің кеңістікте орналасуы

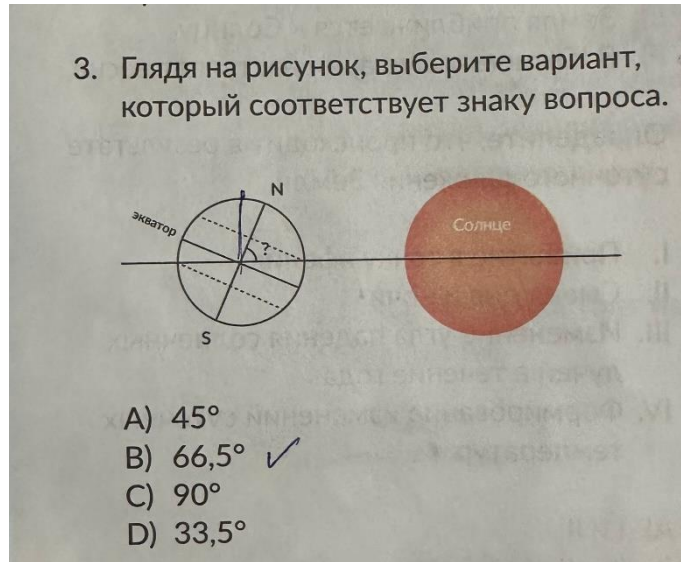
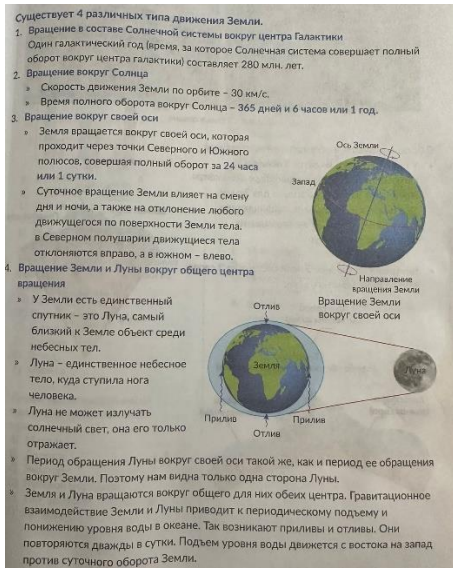
4-сурет. Жерге Күннің түсу бұрышына байланысты тапсырма

3-суретте Жердің осінің қиғаштығы, экватор туралы анықтама берілсе, 4-суретте «Табиғат жағдайлары бірдей аймақтарда адам өмірінің де жағдайлары бірдей болса, нөмірленген қай аймақта климат жағдайлары мен адам өмір сүру жағжайлары бірдей болуы мүмкін?» деген тапсырма берілген екен.

Бұл тапсырма сұрақ-жауап қана емес, мұқияттылық пен географиялық ойлауды қажет етеді.

Жауабы: D [11].

3-ші және 4-ші суретте түрікше тапсырмадағыдай, төменгі 5-ші суретте тақырыптарының мағынасына ұқсас қазақша тапсырмалар көрсетілген.

5-сурет. Жерге Күннің түсу бұрышына байланысты тапсырма [12]

Түркия мен Қазақстанда географияны оқыту олардың бірегей тарихи, мәдени және географиялық контекстін, сондай-ақ білім беру саласындағы жаһандық үрдістердің әсерін көрсететін бірқатар жалпы педагогикалық міндеттер мен тәсілдермен байланысты. Төменде олар кездесетін мәселелердегі айырмашылықтар мен ұқсастықтарға және олар қолданатын педагогикалық әдістерге шолу жасалады:

Ұқсастықтар:

Оқу бағдарламаларын реформалау және жаңарту: екі елде де климаттың өзгеруі, жаһандану және тұрақты даму сияқты заманауи мәселелерді ескере отырып, географиялық білім беруді модернизациялауға бағытталған оқу бағдарламаларына реформалар жүргізілді.

Технологияны қолдану: технологияны интеграциялауға көбірек көңіл бөлінеді географияны оқыту, соның ішінде ГАЖ (географиялық ақпараттық жүйелер), Сандық картаға түсіру құралдары және сабақтарды қызықты әрі өзекті ету үшін интерактивті бағдарламалық жасақтама.

Кәсіби даму: Екі елдегі мұғалімдер үнемі кәсіби дамумен байланысты қиындықтарға тап болады, әсіресе жаңа оқу жоспарлары мен технологияларға бейімделу кезінде, бұл неғұрлым дәйекті және жан-жақты оқыту бағдарламаларының қажеттілігін көрсетеді.

Далалық жұмыстарға баса назар аудару: географиялық білім берудегі педагогикалық тұрғыдан далалық жұмыстар мен Практикалық оқытудың құндылығы танылады, дегенмен практикалық іске асыру көбінесе ресурстармен және материалдық-техникалық мәселелермен шектеледі.

Ресурстардың жетіспеушілігі: екі ел де оқу ресурстарының жетіспеушілігімен, соның ішінде ескірген оқулықтармен, заманауи технологиялық құралдарға қол жетімділіктің жоқтығымен және тиімді оқытуға кедергі келтіруі мүмкін аудитория инфрақұрылымының жеткіліксіздігімен байланысты қиындықтарға тап болады.

Айырмашылықтары:

Географиялық контекст және мазмұны: екі елдегі география бойынша оқу бағдарламалары жаһандық тақырыптарды зерттеуге бағытталғанымен, олардың ерекше географиялық және экологиялық мәселелерін көрсететін аймақтық географияға баса назар аудару табиғи нәрсе. Мысалы, су ресурстарын басқару Қазақстанда өзекті тақырыпқа айналуы мүмкін, ал Түркия сейсмикалық белсенділікке және оның салдарына көбірек көңіл бөлуі мүмкін.

Тілдік және мәдени әсері: Қазақстанда орыс тілінен қазақ тіліне айтарлықтай көшу жүріп жатыр, бұл географияны оқыту материалдары мен практикасына әсер етеді. Еуропа мен Азия арасындағы ерекше орынға ие Түркия өзінің тарихи және мәдени мұрасына баса назар аудара отырып, география бойынша білім берудегі әртүрлі мәдени аспектілерді ескереді.

Білім беру жүйесінің құрылымы: міндетті білім берудің ұзақтығын, орта білім берудің сегментациясын және мұғалімдерді даярлау бағдарламаларының ерекшелігін қоса алғанда, білім беру жүйесінің құрылымы екі елде әр түрлі, бұл географияны оқытудағы педагогикалық тәсілдер мен проблемаларға әсер етеді.

Сыртқы факторлар: Қазақстандағы географиялық білім беру реформаларына оның әлемдік экономикаға интеграциялау және халықаралық білім беру стандарттарына сәйкестендіру жөніндегі күш-жігері әсер етті. Түркиядағы географиялық білім, сондай-ақ модернизацияға ұмтылады, оның еуропалық білім беру стандарттарына сәйкестігі және бірегей геосаяси жағдайы әсер етеді.

Экологиялық және әлеуметтік-экономикалық мәселелер: педагогикалық әдістер әр елде кездесетін экологиялық және әлеуметтік-экономикалық мәселелермен анықталады. Мысалы, Қазақстан Арал теңізі мен даланы сақтауға байланысты мәселелерге көбірек көңіл бөлуі мүмкін, ал Түркия урбанизация және жағалау аймақтарын басқару мәселелеріне көбірек көңіл бөлуі мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ

Географиялық білім берудің түркітәлді елдерді терең түсінуге және тануға жәрдемдесудегі маңызды рөлі атап көрсетілген. Онда оқушылардың географиялық мәдениетін қалыптастыруда оқытудың инновациялық әдістерінің маңыздылығы расталады, сондай-ақ Қазақстанда, Түркияда және одан тыс жерлерде оқытушылар үшін нақты ұсынымдар қамтылған.

Түркия мен Қазақстанның географиялық білім беру саласында жалпы проблемалары, соның ішінде оқу бағдарламаларын жаңғырту, мұғалімдердің біліктілігін арттыру және ресурстарды жақсарту қажеттілігі болғанымен, олардың географиялық, мәдени және әлеуметтік-экономикалық жағдайларына

байланысты айқын айырмашылықтар бар деп айтуға болады. Екі ел де қазіргі заманғы жаһандық және аймақтық мәселелерді түсіну және шешу үшін географияның маңыздылығын мойындайды, бұл динамикалық және қолданбалы географиялық білім берудің жаһандық тенденциясын көрсетеді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ordenbek Mazbayev, Lazat Alieva, and Arman Demeuov. Problematic issues of geographical education in Kazakhstan. E3S Web of Conferences 166, 10032 (2020). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202016610032>
2. Issakov Y., Laiskhanov S., Mazbayev O., Ussenov N., Zheldibayev A., Kamelkhan G., & Dávid, L.D. (2022). OPPORTUNITIES TO USE MOBILE GIS APPLICATIONS IN THE FORMATION OF TOURIST AND LOCAL LORE COMPETENCIES IN STUDENTS: CASE STUDY IN ALMATY, KAZAKHSTAN. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 41(2), 597–605. <https://doi.org/10.30892/gtg.41234-868>
3. Amangeldi, O., Aubakirova, G., Duisebayeva, K., Esnazarova, U., & Kurt, T. (2023). PEDAGOGICAL METHODS OF TOURISM EDUCATION IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS IN KAZAKHSTAN. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 51(4spl), 1629–1635. <https://doi.org/10.30892/gtg.514spl04-1159>
4. K.A. Akylbekov K.D. Kaimuldionova N.G. Bakanov. Theoretical aspects of geographic education in Kazakhstan. № 2(139)/2022, p. 26-34. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2022-139-2-26-34>
5. D. M. Mamanazarovna, The methodology of teaching geography is one of the core disciplines of higher geographical education. *INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL VOLUME 1 ISSUE 7 UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337*. P. 1469-1490. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7315121>
6. Ali Demirci, Turay Kesler and Hüseyin Kaya. Activity-based learning in secondary school geography Lessons in Turkey: A study from geography teachers' perspective. *World Applied Sciences Journal* 11 (1): 53-63, 2010
7. Ali Demirci. How do teachers approach new technologies: geography teachers' attitudes towards. *Geographic Information Systems (GIS)*. *European Journal of Educational Studies* 1(1), 2009. P. 43-53
8. Ali Demirci, Evaluating the Implementation and effectiveness of GIS-based application in secondary school geography lessons. *American Journal of Applied Sciences* 5 (3): 169-178, 2008 ISSN 1546-9239
9. Kaya, N. (2019). Linking Learning Geography and Teaching Geography: The Gap between School and University in Turkey. *Review of International Geographical Education Online (RIGEO)*, 9(1), 102-121. Retrieved from <http://www.rigeo.org/vol9no1/Number1Spring/RIGEO-V9-N1-5.pdf>
10. Mustafa Sagdic, Perceptions of secondary education school principals on geography teachers and Lessons. *International Online Journal of Educational Sciences*, 2013, 5 (3), 611-620

11. I. Zeynep, M.M Polat, Coğrafya (№1). Soru bankasi. ISBN: 978-625-8070-48-4

12. Д.Д. Данияр. География. Книга 1. Алматы: «Education Consuting», 2023. - 136

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҮРКІ ТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРМЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Майемер А.М.

география пәнінің мұғалімі, магистр, мектеп директоры. Белес мектеп-бөбекжай-
балабақша кешені, Бәйтерек ауданы, Батыс Қазақстан облысы, Қазақстан
Республикасы

АҢДАТПА

Мақалада Қазақстан Республикасы мен түркі тілдес елдердің өзара ынтымақтастық үдерісінің қалыптасуы, қазіргі даму жағдайы және жетістіктері талданған. Өзімізге белгілі 2023 жылғы 3 қараша күні еліміздің астанасы Астана қаласында Түркі мемлекеттері ұйымының мерейтойлық X саммиті өтті. Түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастығы кеңесі қазір толыққанды, беделді халықаралық ұйымға айналғанына баса назар аударылды. Қазақстанның Ұйымға төрағалығы «Түркі дәуірі!», яғни «TURKTIME!» ұранымен өтті. Бұл ретте Мемлекет басшысы еліміздің салт-дәстүр (Traditions), біріздендіру (Unification), реформалар (Reforms), ғылым (Knowledge), сенім (Trust), инвестиция (Investments), медиация (Mediation) және энергия (Energy) атты сегіз мәселеге басымдық беретінін атап өтіп, олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталды. Саммитте «Түркі әлемінің келешегі – 2040» атты құжат бекітілді. Мақалада түркі тілдес елдердің отыз жылға жуық уақыт ішіндегі даму бағыттары өзара ынтымақтастықтың бастау алған кезінен бастап осы кезеңге дейінгі даму барысы бірнеше кезеңдерге бөлініп талданып, зерделенді. Әрбір кезең бойынша тиісті қорытындылар жасалып, бұл ынтымақтастық қатынастардың нәтижесі бағаланды. Осы уақытқа дейін түркі тілдес елдердің арасындағы кейбір келіспеушіліктерге қарамастан, түркі ынтымақтастығының нәтижелі жетістіктері қортындыланып, мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықтың әлемдік саясаттағы қауіпсіздікті, бейбітшілікті нығайтуға үлес қосатындығын, баса көрсеткен.

Кілт сөздер: Түркі тілдес елдер, Түркі дәуірі, Түркі Кеңесі, Түркі тілдес мемлекеттердің Ұйымы, Түрксой.

Тарихтың қазіргі даму кезеңінде әлемнің экономикасы дамыған мемлекеттері экономикалық және мәдени интеграция мәселесіне терең мән беруде. Қазіргі күрделі геосаяси және геоэкономикалық халықаралық жағдайда кез келген ел тарихи-мәдени және географиялық-экономикалық тұрғыдан мүдделес елдермен одақ құрып, аймақтық деңгейде бірлесу мәселесіне ерекше назар аударады. Қазақстан Республикасы ТМД, Кеден Одағы, Еуразиялық экономикалық одақ, Орталық Азия ынтымақтастық ұйымы сияқты түрлі аймақтық экономикалық интеграциялық жобаларға белсене қатысып келеді [1].

2023 жылғы 3 қараша күні еліміздің астанасы Астана қаласында Түркі мемлекеттері ұйымының мерейтойлық X саммиті өтті. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев еліміздің бастамасымен құрылған Түркі тілдес мемлекеттер ынтымақтастығы кеңесі қазір толыққанды, беделді халықаралық ұйымға айналғанына баса назар аударды және еліміздің Түркі мемлекеттері ұйымын одан әрі дамытуға мүдделі екенін айта келіп, Қазақстанның Ұйымға төрағалығы «Түркі дәуірі!», яғни «TURKTIME!» ұранымен өтетінін мәлімдеді. Бұл ретте Мемлекет басшысы еліміздің салт-дәстүр (Traditions), біріздендіру (Unification), реформалар (Reforms), ғылым (Knowledge), сенім (Trust), инвестиция (Investments), медиация (Mediation) және энергия (Energy) атты сегіз мәселеге басымдық беретінін атап өтіп, олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталды. Саммитте «Түркі әлемінің келешегі – 2040» атты құжат бекітілді [2].

Сонымен, түркі елдердің ынтымақтастығының келесі себептері бар. Оларға түркі дүниесінің мәдени, рухани мұрасын сақтап, жетілдірудің қажеттілігі, әлемнің аймақтану кезінде түркі географиясының бірлесуінің қажеттілігі, түрлі геосаяси күштер тоғысқан Еуразияда түркі әлемінің мүдделерін қорғау, құрлықтың ішінде орналасқан елдердің теңізге шығу мүмкіндігі, түркі тілдес елдерінің «Жібек жолы» жобасының көліктік және тасымалдық ресурстарын пайдалану мүмкіндігі жатады. Түркі тілдес мемлекеттердің ынтымақтастығын дамыту мәселесі түркі мемлекеттердің әрқайсысының күшеюіне, аталмыш елдердің өзара ықпалдасуына, бір-біріне қолдау көрсетуіне, ал біздің жағдайымызда, қазақ ұлтының моралдық-психологиялық жағынан күшеюіне, жалпы ұлттың дамуына қызметін тигізетіні сөзсіз. Себебі, Қазақстан жері көлемі мен табиғи байлықтарының есебінен түркі тілдес елдердің арасында заңды көшбасшысы бола алады. Демек, түркі тілдес мемлекеттер ынтымақтастығының дамуы ұлтымыздың нығаюы мен дамуының кепілі бола алатын негізгі фактор. Қазақстан жері көне түркі мемлекеттердің ошағы әрі отаны. Қазақ халқы көне түркілерден мұраға қалған қасиетті де ұлан-ғайыр жерді сақтап қалған бірден-бір егемен түркі елі. Басқаша айтсақ, қазақ ұлты әрдайым күллі түркі халықтарының жағдайы мен мүдделерін есепке алатын, түркі халықтарына моралды-рухани қолдау көрсете алатын көшбасшы ел болуға қауқарлы [3].

Түркі тілдес елдер ынтымақтастығының қауіпсіздік, сауда-экономикалық және мәдениет пен тіл сияқты бағыттары бар. Десек те, түркі тілдес елдердің географиялық тұрғыдан әрқелкі орналасуына байланысты ұлттық қауіпсіздікке төнген қатерлерге қатысты пікірлер біркелкі емес. Қауіпсіздік мәселелері, қауіп-қатерлерге бірге төтеп беру бойынша түркі тілдес мемлекеттерін ұзақ та күрделі келіссөздер күтіп тұр. Қазақстан, Түрікменстан және Әзірбайжан елдерінің табиғи энергетикалық байлығы, Түркияның (келешекте Өзбекстанның да) білікті жұмыс күші, Қазақстан мен Түркияның халықаралық беделі мен геэкономикалық жағдайы, Каспий теңізінің энергетикалық қорларын Түркия арқылы Еуропаға жеткізудің мүмкіндігі, Түркия мен Еуропаның сапалы тауарларын «Жібек жолы» жобасы арқылы Қытайға жеткізуі, Түркия мен Еуропаның нарығына шығу мүмкіндігі сияқты факторлар экономикалық интеграцияның тиімділігін көрсетеді. Сондықтан, түркі тілдес елдер тығыз ынтымақтасатын болса, дүниежүзілік геосаяси және

геоэкономикалық үрдістерге ықпалын тигізетіндей күшті факторға айналар еді. Қазақстан Республикасы түркі тілдес елдердің ықпалдасу үдерісін үнемі қолдап келеді және үнемі тың, жаңа ұсыныстармен ықпалдасуды одан әрі тереңдете дамытуға үлес қосып отырғандығы белгілі. Алайда бүгінгі күні түркітілдес мемлекеттер қанша тырысқанымен, әсіресе, Түркия және Қазақстан, ықпалдасу үдерісі жан-жақты дамып отыр деп айта алмаймыз. Себебі түркі тілдес мемлекеттердің өздерінің арасындағы келіспеушіліктер біраз кедергі болып отыр. Мәселен, Әзербайжан мен Түрікменстан арасындағы Каспий теңізіндегі мұнай қорларын игеруге байланысты келіспеушілік, Қазақстан мен Өзбекстанның Орталық Азиядағы жетекшіліктегі бәсекелестігі, Түркия мен Өзбекстан арасындағы түсініспеушіліктер және т.б. Осы уақытқа дейін түркі тілдес елдердің мемлекет басшыларының 11 рет жоғары дәрежелі кездесуі және 2009 жылы құрылған Түркі Кеңесі аясында 8 рет саммиті өткізілді. Осы басқосулардың бәрінде түркі ынтымақтастығын кеңейту, одан әрі дамытудың барлық іс-шаралары келісіліп, қажетті құжаттар қабылданды. Осы ретте түркі ынтымақтастығын дамытудың барысын үш үлкен кезеңге бөліп қарастыруымызға болады.

Бірінші кезең 1992-2006 жылдарға дейінгі аралықты қамтиды. Бұл кезеңде Түркияның Орталық Азиядағы түркі тілдес мемлекеттердің тәуелсіздігін мойындап, оларға экономикалық жағынан көмек көрсеткен, өзара байланыстарды дамытудың ірге тасы қаланған және біртіндеп дамыған кезең болды. Осы кезеңде жыл сайын түркі тілдес елдердің басшыларының саммиттері өткізіліп, сауда-тауар қатынастарына байланысты, көлік-коммуникация, білім беру ісі, мәдени байланыстар т.б. салалар бойынша бірқатар келісім шарттарға қол қойылып, нақты шаралар белгіленіп жүзеге асырылды. Осы саммиттердің барысында қабылданған маңызды құжаттар түркі елдерінің сауда-экономикалық, көлік-коммуникациялық, мәдени-гуманитарлық салаларын қамтып, бүгінгі күнге дейін осы елдердің арасындағы қатынастардың құқықтық базасын құрап, көпжақты қатынастардың негізі болып отыр. Сонымен қатар 1993 жылы түркі мәдениеті мен өнерін дамытудың халықаралық ұйымы ТҮРКСОИ ұйымының құрылуының өзі түркі тілдес мемлекеттердің мәдени құндылықтарын сақтап, дәріптеп, одан әрі біріге отырып дамытуды көздеген маңызды қадамы болды. Өйткені ТҮРКСОИ ұйымының мақсаты түркі халықтарының мәдениетінің үлгілерін сақтау, зерттеу және әлем жұртшылығына таныту болып табылады. Сонымен бірге осы кезеңде білім беру саласында түркі елдері арасындағы өзара қатынас күшейді. Бұл кезеңнің ерекшелігі - бір жағынан түркі тілдес мемлекеттер арасында өзара ынтымақтастық қатынастардың тұрақты түрде қалыптасуы жүзеге асырылып, түркі ықпалдасуының құқықтық негізі қаланса, екінші жағынан 2000 жылдардың басында осындай жақсы басталған ынтымақтастық қатынастарда баяулаған кезең болды десек артық емес. 2001 жылғы Стамбул саммитінен кейін 2006 жылға дейінгі аралықта түркі елдері басшыларының саммитін өткізу тоқтатылды. Оның себебі біріншіден, 2001 жылы Түркияның өзінде экономикалық дағдарыс орын алды. Екіншіден, Өзбекстан мен Түркменстан бұл үдеріске нақты қосыла қоймады, түркі елдері басшыларының жоғары кездесулеріне мемлекет басшылары қатыспады. Өзбекстан ТҮРКСОИ-ға да

мүше болып кірмеді. Түркменстан өзінің бейтараптығын сақтағысы келді, ал Өзбекстан мен Түркия арасында саяси мәселеге қатысты келіспеушіліктер орын алды. Орталық Азия мемлекеттерінің өз арасында аймақтағы су мәселесі, Қырғызстандағы өзбек анклавтары мәселесі, Әзербайжан мен Түркіменстан арасында Каспий теңізіндегі мұнай кен орындарына қатысты келіспеушіліктер осы кезде өткір көрініс тапты және осы аралықта түркі тілдес елдердің жыл сайын өтіп келе жатқан саммиттерінің өтпей қалуына әкелді. Түркияның сәл де болса өзінің түркілік бағытынан еуропалық бағытқа ден қоюының салдары, аймақта түркі ықпалының әлсіреп, оның орнына басқа елдердің әрекетінің күшеюіне, әсіресе Қытайдың осы орынды тиімді иеленуіне алып келді. Сондықтан бұл кезеңде түркі елдері арасындағы ынтымақтастық мәселесінің сәл тоқтағаны-бұл елдер арасында кейбір саяси және экономикалық мәселе бойынша келіспеушіліктердің орын алып кедергі жасағандығы деп білуге болады. Бірінші кезеңде түркі тілдес елдердің ынтымақтастығын дамытудың құқықтық негізі қаланып, өзара байланыстардың бағыты қалыптасып, мүдделер үндестігі негізделгенін көруге болады, сонымен бірге түркі елдерінің арасында өзара келіспеушілік тудырған мәселелердің де орын алғанын байқауға болады.

Екінші кезең 2006 жылдан - 2021 жылға дейін деп белгілеуге болады. Бұл кезең бірнеше жылдар өткізілмей қалған түркі елдері саммитінің 2006 жылы күзде Түркияда қайтадан бас қосуымен ерекшеленді және осының өзі түркі тілдес елдердің өзара ынтымақтастықты одан әрі жалғастыруға мүдделі екендіктерін көрсетті. Бұл кезең түркі тілдес елдер ынтымақтастығының жаңа қарқынмен даму кезеңі болды. Өйткені түркі тілдес елдер ықпалдасуының тұрақты механизмі нақты қалыптасты. Атап айтқанда, 2008 жылы Түркі Парламент Ассамблеясы, 2009 жылы Түркі ынтымақтастық Кеңесі, Түркі Ақсақалдар Кеңесі, 2010 жылы Халықаралық Түркі Академиясы, 2012 жылы Түркі мәдениеті және мұрасы Қоры, 2019 жылы түркі елдерінің сауда-өндірістік Палатасы сияқты құрылымдар құрылып, өзара ықпалдасу жұмыстарын одан әрі жандандыра түсті [5].

Мұның өзі түркі тілдес елдердің өзара ықпалдасу жағдайына үлкен мән бере бастағанын көрсетеді. Әсіресе 2009 жылы Түркі Кеңесінің құрылуының маңызы жоғары десек артық емес және бұл жағдай «Түркі тілдес елдердің ынтымақтастық Кеңесін құру туралы» Нахчыван келісімінде қалыптасқан тарихи байланыстарды, өз халықтары тілінің, мәдениеті мен дәстүрлерінің ортақтығын негізге ала отырып, жан-жақты ынтымақтастықты одан әрі тереңдетуге ұмтыла отырып дей келе өздерінің мақсаты: «тараптар арасында өзара сенім, достық пен тату көршілікті нығайту, бейбітшілікті сақтау және аймақта және жалпы әлемде қауіпсіздік пен сенімді нығайту...» - екендігін атап көрсеткен [4].

Сондай-ақ 2019 жылы Түркі Кеңесіне Өзбекстанның қосылуы, 2018 жылы Венгрия Түркі Кеңесінде бақылаушы мәртебесін алуы түркі елдері ынтымақтастығының одан әрі тереңдей түсуіне және бұл жақындасудың қажет екендігін көрсеткен қадамдар болды. Венгрия халқы өзінің түп тамыры Орталық Азиядан келген түркі тайпалары екендігін тарихи дәлелдеп, өздерін түркі тілдес елдермен ынтымақтасуға ұмтылып келеді. 2019 жылы Венгрияда

Түркі Кеңесінің өкілдігі ашылды, бір жағынан алғанда бұл Еуропа жеріне түркілердің ресми түрде аяқ басқандығы деп санауға болады. Түркі елдерінің ішінде Әзербайжан, Өзбекстан, Түркіменстан елдерінің латын әліпбиіне көшуі, барлық түркі елдері үшін ортақ тіл орнатуға негізделді. Қазақстанда бұл бастаманы қолдап, латын әліпбиіне көшу бағытында жұмыс жасап жатыр. Түркіменстан Түркиямен ынтымақтастықтан бас тартуға ниетті емес, бірақ, дегенмен мемлекеттің барлық күші ықпалды державалардың күресінде «бейтараптықты» сақтауға негізделеді. Бұл кезеңдегі түркі тілдес елдер арасындағы қатынастардың жаңа қарқынмен даму себептерін талдайтын болсақ, бұл мәселе бір жағынан осы елдердегі мемлекет басшылығының ауысып, соған қатысты сыртқы саяси бағыттарындағы өзгеріске байланысты болды деп пайымдауға болады. Түркі тілдес мемлекеттер басшыларының өзгеруі елдің сыртқы саясатының ашық жүргізілуіне және оның түркі ықпалдасуын дамытуға белсене қатысуына алып келді. Орталық Азиядағы түркі елдері екі жақта орналасқан алпауыт мемлекеттер Ресей мен Қытаймен ынтымақтаса отырып, олардың ықпалына тым түсіп кетпей, сыртқы саясатта басқа да бағыттарды дамытуға деген мүддесін анық көрінуі болады. Бұған бір жағы 2014 жылдан басталған Ресейге бағытталған Батыс елдерінің санкциясы да бұл жағдайға әсер етті десе болады.

Үшінші кезең – 2021 жылдан қазіргі уақытқа дейінгі аралықты қамтиды деуге болады. Бұл кезең 2021 жылы 12-қараша айында жоғарыда атап өткен Түркі тілдес мемлекеттердің Ұйымының ресми түрде жариялануымен ерекшеленеді. Бұл жағдай қазіргі кезге дейін шетел мемлекеттері басшылары мен әлем қауымдастығының назарында. Саммитте Кеңеске ресми түрде Ұйым дәрежесін беру келісілді және түркі тілдес елдердің 2040-жылға дейінгі даму стратегиясы белгіленді. Бұл әрине әлем жұршылығын елең еткізген маңызды оқиға болды. 2022 жылы қараша айында Түркі мемлекеттерінің Ұйымның Өзбекстанда өткен саммитінде бұл ұйымның одан әрі түркі елдерінің бірлігін нығайтып дами беретіндігі мемлекет басшыларының нақты жасалған ұсыныстарынан көрінді [5].

Түркі тілдес елдердің өзара экономикалық, саяси, мәдени салаларда ынтымақтастық қатынастарын жоғары қарқынмен дамытуға барлық құқықтық негіздер, басқарушы механизмдердің нақты қалыптасқанын және экономикалық, мәдени салаларда қомақты жетістіктерге жетіп отырғандығын атап өтуге болады. Еліміздің Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев атап көрсеткендей біздің мақсатымыз – түркі әлемін ХХІ ғасырдағы маңызды экономикалық, мәдени-гуманитарлық кеңістіктердің біріне айналдыру деген пайымдауынан, түркі елдерінің ынтымақтастығына мемлекеттердің маңыз беретіні және болашағы зор екендігін байқауға болады [6].

2020 жылы Түркі тілдес мемлекеттер арасындағы сауда айналымы 7 млрд. долларды құрады. Қазақстан Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың айтуынша бұл көрсеткіш оның алдындағы жылдармен салыстырғанда 11,2 пайыз төмен болып отыр, оған себеп пандемия кезіндегі тоқырау болып отыр. Сондықтан Түркі тілдес мемлекеттердің ұйымын құра отырып, түркі елдері өздерінің

арасындағы сауда-экономикалық қатынастарды одан әрі жоғары деңгейге жеткізуді көздеп отырғаны анық [7].

Қазақстан және Түркі тілдес елдердің арасындағы қалыптасқан тиімді ынтымақтастық халықаралық қатынастардың бейбіт, тұрақты түрде дамуына қомақты үлес қосады. Түркі тілдес елдер арасындағы экономикалық ынтымақтастық әлемдік шаруашылықтың, әлемдік нарықтың нығаюына, елдердің экономикалық жағынан жоғары дәрежеде дамуына әсер етеді. Әлемдік қауіпсіздікті қамтамасыз ету арқылы жаһандық қауіп-қатерлерге қарсы мықты тосқауыл қоя алады. Бүгінде Қазақстан және Түркі тілдес мемлекеттер арасындағы ішкі және сыртқы сауда қарым-қатынастары жолға қойылуда, экономикалық және саяси мәселелердің сәтті шешілуі әлемдік аренада бұл елдердің тыныш өмір сүруіне мүмкіндік беруде.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Декларация Первого Саммита Совета Сотрудничества тюркоязычных государств. – Алматы, 21 октября 2011 г.
2. <https://www.akorda.kz/>Түркі мемлекеттері ұйымының X саммиті, 3 қараша 2023 ж.
3. Еженова К. Организация Тюркских государств: Турция не станет новым старшим братом. 24.11.2021. [Электрон.ресурс]. – 2022 – URL: <https://www.exclusive.kz/expertiza/politika/26488/>(дата обращения: 28.03.2022).
4. Түркі тілдес мемлекеттердің Ынтымақтастық Кеңесін құру туралы Нахчыван Келісімі. [Электрон.ресурс]. – 2022 – URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000341_(дата обращения: 14.12.2022).
5. М.О. Иембекова, № 1(142)/2023, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ.
6. Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің бейресми саммитінде сөйлеген сөзі. [Электрон.ресурс]. – 2022 – URL: <https://www.akorda.kz/kz/prezident-kasym-zhomart-tokaevtyн-turkitildes-memleketterdin-yntymaktastyk-kenesinin-beyresmi-sammitinde-soylegen-sozi-312234> (дата обращения: 15.10.2022).
7. Кузекбай А. Специальную экономическую зону тюркских стран предложил создать Касым-Жомарт Токаев. [Электрон.ресурс]. – 2022 – URL: https://www.inform.kz/ru/special-nuyu-ekonomicheskuyu-zonu-tyurkskih-stran-predlozhil-sozdat-kasym-zhomart-tokaev_a3770579 (дата обращения: 12.04.2022).

ТҮРКІ ТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕР МЕН ЕЛДЕРДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мылқайдаров А.Т., Әзімбай А.Ғ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

АНДАТПА

Бұл мақалада кез келген оқу орнындағы географияны оқытудағы қиындықтар мен мәселелері бойынша түркі тілдес мемлекеттерге талдау жасалынады. Мұғалімдердің оқытудың тиімді әдістерін қолдануы да сөз болады. Қазақстан, Қырғыз, Өзбекстан, Түрікменстан, Әзірбайжан, Түркия елдерінің географиялық білім берудегі зерттеулерінің нәтижелері талданды. Географияны білу қазіргі адамға қажет, сондықтан бұл пән оқу бағдарламасында кіріктірілген курстың бір бөлігі ретінде, сонымен қатар жалпы білім беретін мектептерде дербес пән ретінде болуы керек деген идея негізделеді. Мектеп географиясы арқылы оқушылардың кеңістіктік және жүйелі ойлауын дамытып, дүниетанымын қалыптастырады. Білім беру пәнінің бүгінгі жай-күйі ұстаздар мен ғалымдардың үмітін ақтай бермейтіні атап өтіледі. Түркі тілдес елдердің географияны оқытудағы потенциалды мәселелерді шешу әдістері сипатталған. Географиялық білім сапасын арттыруда ең тиімді және тиімді оқыту әдістері ұсынылған. Қарастырылған зерттеулердің барлығы білім беру тәжірибесі үшін үлкен маңызға ие, өйткені географиялық сауатты адам біздің планетамызға қамқорлық жасай алады, оны бағалай алады және өзара тығыз байланысты әлемде үйлесімді өмір сүре алады.

Кілттік сөздер: Түркі тілдес мемлекеттер, географияны жүйелі оқыту, тиімді жаңа әдістер, потенциалды мәселелерді шешу жолдары

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются тюркоязычные страны по проблемам преподавания географии в любом учебном заведении. Учителя также должны использовать эффективные методы обучения. Проанализированы результаты исследований по географическому образованию стран Казахстана, Турции, Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана, Азербайджана. Знание географии необходимо современному человеку, поэтому обоснована идея о том, что этот предмет должен входить в состав интегрированного курса учебной программы, а также как самостоятельный предмет в общеобразовательных школах. Через школьную географию у учащихся развивается пространственное и системное мышление, формируется мировоззрение. Отмечается, что современное состояние учебного предмета не соответствует ожиданиям преподавателей и ученых. Описаны методы решения потенциальных проблем в преподавании географии в тюркоязычных странах. Представлены наиболее эффективные и действенные методы обучения для повышения качества географического

образования. Все обсуждаемые исследования имеют большое значение для образовательной практики, ведь географически грамотный человек может бережно относиться к нашей планете, ценить ее и гармонично жить во взаимосвязанном мире.

Ключевые слова: Тюркоязычные страны, систематическое преподавание географии, новые эффективные методы, пути решения потенциальных проблем

ABSTRACT

This article analyzes Turkic-speaking countries on the problems of teaching geography in any educational institution. Teachers should also use effective teaching methods. The results of researches in geographic education of Kazakhstan, Turkey, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Azerbaijan countries were analyzed. Knowledge of geography is necessary for a modern person, therefore the idea that this subject should be part of an integrated course in the curriculum, as well as an independent subject in general education schools is justified. Through school geography, students develop spatial and systematic thinking and form their worldview. It is noted that the current state of the educational subject does not meet the expectations of teachers and scientists. The methods of solving potential problems in the teaching of geography in Turkic-speaking countries are described. The most effective and efficient teaching methods for improving the quality of geographical education are presented. All of the studies discussed are of great importance for educational practice, because a geographically literate person can care for our planet, appreciate it, and live harmoniously in an interconnected world.

Keywords: Turkic-speaking countries, systematic teaching of geography, effective new methods, ways to solve potential problems

КІРІСПЕ

Қазіргі уақытта 6 тәуелсіз түркі елдері бар: Қазақстан, Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан, Қырғыз, Түрікменстан.

Түркияда географияны оқытудың маңызды мәселесі – оқу бағдарламасы. Географияның оқу бағдарламасы көп жылдар бойы қысқартылды және жиі өзгертіліп отырады; бұл географияны оқытудың негізгі мәселелерінің бірі. Түркиядағы географиялық білім берудегі басты мәселелердің бірі – құрал-жабдықтардың жетіспеуі, мектептер арасында стандарттың жоқтығы, мұғалімдердің бұл мәселелерге реакциясы күтілетін деңгейде емес. Білім беруде қажетті ақпаратты қалай және қандай әдіспен оқытудың маңызы зор. Сабақты түсіну арқылы қол жеткізуге болатын табыс оқыту әдістерімен және басқа айнаымалылармен тығыз байланыста болады. Дегенмен, оқыту әдістері көрнекі материалдармен қамтамасыз етілуі керек. Жоғары және орта білім беруде географияның маңызды бөлігі абстрактілі білімдерден тұрады. Оны пайдалану өте маңызды және қажет

Соңғы зерттеулер мектептер арасында құрал-жабдықтарды пайдалануда стандарт жоқ екенін көрсетеді; оның үстіне маңызды кемшіліктер бар. Мысалы, географиялық технология сабақтары жоқ және география сабақтары көптеген мектептерде өлкетану сабақтарына көбірек ұқсайды. Бірнеше сезімге әсер ететін көрнекі материалдарды пайдалануды арттыру керек. Классикалық материалдар мен құрал-жабдықтардан басқа мектептерді заманауи технологиялық материалдармен байытып, жабдықтау керек. Бұл бағытта Білім министрлігіне маңызды міндеттер жүктеледі. Сабақтарда құрал-жабдықтар мен материалдарды пайдалану мұғалімдердің біліктілігін арттыру курстарында география мұғалімдеріне үйретілуі керек және география мұғалімдерінің осы курстарға міндетті түрде қосылуы керек. Мұғалімге үміткерлерге мұғалімдердің біліктілігін арттыру институттарында қолда бар құрал-жабдықтар мен материалдарды пайдалануға көбірек мүмкіндіктер берілуі керек. Сондықтан география пәні мұғалімдерінің сабақта материалдар мен құрал-жабдықтарды пайдаланудың маңыздылығы мен қажеттілігін түсінуі үшін сақтық шараларын қолдану қажет. 2017 жылы география пәнінің жаңа оқу жоспарын қолданудың басталуымен география сабақтарында қолданылатын материалдардың сапасы мен саны, әсіресе әртүрлілігі артты. Бұл географияның жаңа оқу бағдарламасы географияны үйренудің қолайлы атмосферасы мен сабақтарын қамтамасыз етеді.

Дүниежүзіндегі мемлекеттер өздерінің тәуелсіз екенін көрсету үшін өз мемлекеттерінің географиясын жеке пән ретінде оқытады. Бұрынғы КСРО-ның құрамынан бөлініп шығып егемен мемлекет болған республикалардың барлығы (Ресей, Беларусь, Украина, Әзербайжан, Өзбекстан, Қырғыз және т.б.) өз елдерінің географиясын жеке пән ретінде екі оқу жылында оқытып келеді. Қазірге дейін мектептерде 8-9 сыныптарда Қазақстанның географиясы (физикалық және экономикалық география) курстарын оқыту мәселесі әлі өз шешімін таппай отыр. Бұл пән мектеп оқушыларына идеялық-саяси тәрбие беруде үлкен мүмкіндіктер ашады. Саяси білімнің, еліміздің болашағына деген сенімнің, оқушылардың жалпы дүниетанымының негіздері алдымен оқу-тәрбие үрдісінде, сыныпта берілетін сабақта қаланады. Сондықтан бүгінгі таңда сабақтың тәрбиелік бағытын арттыру, оқу үрдісінде ұлттық тәрбие жұмысын жандандыру, яғни оқушылардың елдің жарқын болашағына деген сенімін қалыптастыру үшін Қазақстан географиясы пәні қарастыратын барлық мүмкіндіктерді толық және тиімді пайдаланудың маңызы ерекше. Қазақстан географиясын оқыту барысында оқушыларға туған елі аумағы жағынан дүниежүзінде тоғызыншы орынды ала отырып, қазба байлыққа бай, дүниежүзілік аренада ең қуатты техникасы мен өнеркәсібі дамыған державалардың бірі ретінде қалыптасуға реформалар жасайды деген сенімін қалыптастыруы керек. Нақты материал бұл үшін үлкен мүмкіндіктер береді. Халықтың экономикалық қуаты – қолындағы әлеуеті. Мұның барлығы оқушыларды Отанымыздың қуаттылығы мен беріктігіне, оның саяси және экономикалық тәуелсіздігіне сендіруі керек. Негізінен, Қазақстанның физикалық географиясын оқу барысында оқушылар Отанымыздың табиғаты, оның ерекше алуан түрлілігі, таңғажайып сұлулығы мен байлығы туралы нақты түсініктер алуы тиіс. Екінші жағынан, егемен еліміздегі әлеуметтік-

экономикалық дамудың орасан зор қарқынмен жүргізілуіне толық мүмкіндік бар. Отанымыздың географиялық кескіні күннен-күнге өзгеруде. Ел экономикасындағы жетістіктерімізді көрсету оқушылардың санасына ғана емес, сезіміне де әсер ету үшін заманауи материалды пайдалану қажет. Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясын зерттеп оқыту барысында оның дамуының табиғи алғы шарттарын, табиғат жағдайлары мен ресурстарының экономикалық құрылымы мен мамандануына, оның орны мен рөліне әсерін талдау маңызды орын алады. Ел экономикасының жалпы жүйесі оқушылардың санасында қалыптасуы керек.

Қазақстанның ауыл шаруашылығын талдау кезінде жер бедерінің ерекшелігіне, топырақ, климаттың ылғалмен қамтамасыз етілуі және басқа да техникалық-материалдық базаның факторлары ескеріледі. Республиканың экономикалық аудандарының, аумақтық өндірістік кешендердің, өнеркәсіп орындары мен орталықтарының экономикалық географиялық сипаттамаларында табиғи жағдайлар мен ресурстар олардың шаруашылықты дамыту факторларының бірі ретінде бағаланады. Оған оқушылар қолда бар мысалдар арқылы көз жеткізеді.

ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Қазіргі әлемде география ғылымының алдында қоғамды ұйымдастырудың ұтымды жолдарын таңдау мақсатында табиғаттың жеке құрамдас бөліктеріндегі өзгерістерді бағалау және болжаумен байланысты жаңа міндеттер тұр. Осыған байланысты мектеп географиясы өз мазмұнын өзгертуі керек. Мұндай өзгерістер қазірдің өзінде жүріп жатыр. Осылайша, Венгрияның оқу жоспарында география пәнінің орнына «Жер және біздің қоршаған орта» курсы пайда болды. Әзірбайжанда «География және экономика» пәні оқытылады. Түркия география, жаратылыстану ғылымдары үшін бір пәнге біріктірілген: «Жаратылыстану». Оқыту әдістері де жетілдірілуде. Соңғы уақытта әртүрлі елдердің мұғалімдері арасында проблемалық, зерттеушілік (оның ішінде далалық зерттеулер) және жобалық сияқты оқыту әдістеріне қызығушылық артқанын атап өткен жөн. Психологтардың пайымдауынша, дәл осы әдістер студенттерге оқу-тәрбие үрдісіне белсенді қатысушы болуға, сол арқылы қажетті дағдыларды меңгеруге мүмкіндік береді.

Түркияның университетінде зерттеу жүргізілген, оның негізгі мақсаты негізгі мектептердің бастапқы сыныптарында оқыту тәсілдерін зерттеу, сондай-ақ олардың тиімділігі туралы мұғалімдердің көзқарасын зерттеу болды. Мұғалімдердің барлығы дерлік барлық әдістер екі қолданыстағы тәсілдердің біріне негізделгенін түсінді. Бірінші әдіс мұғалімге бағытталған, өйткені оның негізгі міндеті ақпаратты оқушыларға беру. Екінші тәсіл – студентке бағытталған, мұнда мұғалім олардың іс-әрекетінің үйлестірушісі, модератор немесе кеңесші болып табылады. Сауалнама нәтижелері бойынша мұғалімдердің 78%-ы жаңа материалды түсіндіру кезінде өз жұмысында бірінші әдісті қолданады. 20 жылдан астам тәжірибесі бар тәжірибелі мұғалімдер сабақтың кезеңіне қарамастан, негізінен, екінші тәсілді пайдаланады, яғни.

жаңа материалды меңгеру кезінде де, оны қайталау кезінде де. Екінші тәсілді жүзеге асыру үшін мұғалімдер негізінен оқытудың практикалық әдістерін (мұғалімдердің 77%-ы) қолданады, ал зерттеу әдісін аз ғана (мұғалімдердің 23%) пайдаланады. Сондай-ақ тәжірибелі мұғалімдер жүйелі оқытуға үлкен мән береді (сұралғандардың 66%-ы), бұл мазмұнды қарапайымнан күрделіге қарай дамыту деп түсініледі. «Реляциялық географиялық ойлау – географиялық ойлаудың бір бөлігі», - дейді.

Түркітілдес мемлекеттер мен елдердегі географиялық білім мен зерттеу мәселелері сан алуан және көп қырлы. Әрбір ел бірегей қиындықтарға тап болуы мүмкін, бірақ кейбір жалпы қиындықтарға мыналар жатады:

1. Ресурстар мен қаржы тапшылығы. Көптеген түркітілдес мемлекеттер мен елдер географиялық білім мен зерттеулерге шектеулі ресурстар мен қаржыландыруға тап болып отыр. Бұл ескірген құрал-жабдықтар мен материалдарға, профессорлық-оқытушылар құрамының жеткіліксіз қолдауына және ғылыми-зерттеу және далалық жұмыстарға мүмкіндіктердің шектеулі болуына әкелуі мүмкін.
2. Тілдік кедергі. Географиялық білім мен зерттеулер көбінесе бірнеше тілдегі материалдар мен әдебиеттерге қол жеткізуді талап етеді. Тілдік кедергілер, әсіресе ағылшын тілінде сөйлемейтін елдерде халықаралық зерттеулер мен ынтымақтастық мүмкіндіктеріне қол жеткізуге кедергі келтіруі және жергілікті зерттеу нәтижелерін кеңірек аудиторияға таратуды шектеуі мүмкін.
3. Технологияға қолжетімділіктің шектеулілігі. Географиялық білім мен зерттеулер негізінен деректерді жинау, талдау және визуализациялау технологияларына сүйенеді. Дегенмен, кейбір түркітілдес мемлекеттер мен елдердің озық технологиялар мен бағдарламалық қамтамасыз етуге қолы жетпеуі мүмкін, бұл осы салада жүргізілетін зерттеулердің сапасы мен көлемін төмендетеді.
4. Саяси тұрақсыздық. Кейбір түркітілдес мемлекеттер мен елдердегі саяси тұрақсыздық пен қақтығыстар академиялық институттарға, ғылыми-зерттеу қызметіне және ынтымақтастық күш-жігеріне нұқсан келтіруі мүмкін. Бұл тұрақсыздық академиялық еркіндікті шектеуге, зерттеу тақырыптарын шектеуге және халықаралық ынтымақтастыққа кедергі келтіруге әкелуі мүмкін.
5. Академиялық инфрақұрылым дамымаған. Кейбір түркітілдес мемлекеттер мен елдерде университеттер, ғылыми-зерттеу институттары мен кітапханаларды қоса алғанда, академиялық инфрақұрылым дамымаған болуы мүмкін. Инфрақұрылымның жетіспеушілігі маңызды ресурстар мен нысандарға қолжетімділікті шектеу арқылы географиялық білім мен зерттеулердің дамуына кедергі келтіруі мүмкін.
6. Экологиялық проблемалар. Көптеген түркітілдес мемлекеттер мен елдер шөлдену, су тапшылығы, ормандардың жойылуы және ластануы сияқты күрделі экологиялық проблемалармен бетпе-бет келеді. Бұл экологиялық қиындықтар географтар үшін маңызды зерттеу мүмкіндіктерін береді, бірақ сонымен бірге қауіпсіздік мәселелері және логистикалық

қиындықтар, әсіресе шалғай немесе экологиялық сезімтал аймақтарда кедергілер тудыруы мүмкін.

Халықаралық Түркі академиясының бастамасымен түркі әлеміне ортақ 3 түрлі оқулық әзірленді. Бауырлас елдер арасындағы білім саласы бойынша ынтымақтастықты арттыруға бағытталған оқулықтар Түркі елдерінің мемлекет басшылары қатысқан Саммиттегі тапсырмаға сәйкес басталған еді. Сараптамадан сәтті өткен кітаптар енді еліміздегі мектептерге таратыла бастайды. Сондай-ақ Қазақстан Халықаралық Түркі академиясы Ғылыми кеңесіне төрағалық етпек. Бұл туралы елордада өткен кеңестің V отырысында айтылды. Ыстанбұлда өткен сарапшылар жиынында XV ғасырға дейінгі «Ортақ түрк тарихы», «Ортақ түрк әдебиеті» және «Түркі әлемі географиясы» оқулықтары бойынша мүше елдер арасында табысты талқылаулар болған еді. Бір нәрсені айта кету керек, академия тарапынан Әзербайжан, Қазақстан, Қырғыз, Түркиядан сарапшылардың қатысуымен түркі мемлекеттері ұйымына мүше елдердің мектеп оқушылары үшін дайындалған XV ғасырға дейінгі «Ортақ түрк тарихы» 2019-2020 жылдан бастап еліміздегі 151 мектепте факультатив пән ретінде 8-сыныптарда оқытылып келеді. Әр оқу жылында бұл пәнді әзербайжан және орыс тілінде білім алатын 14 мыңға жуық оқушы оқып жатыр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мәселелерді шешу үкіметтердің, ғылыми мекемелердің, халықаралық ұйымдардың және басқа да мүдделі тараптардың үйлестірілген күш-жігерін талап етеді. Білімге, ғылыми-зерттеу инфрақұрылымына, технологияға және халықаралық ынтымақтастыққа инвестиция салу түркітілдес мемлекеттер мен елдердегі географиялық білім мен зерттеулердің қиындықтарын еңсеру үшін өте маңызды. Сонымен қатар, академиялық еркіндікті ілгерілету, жергілікті зерттеушілерді қолдау және пәнаралық тәсілдерді ілгерілету аймақта күшті және белсенді географиялық қауымдастықты құруға көмектеседі. Мақалада география пәні бойынша оқушылардың білім жетістіктерін арттыруға ықпал ететін факторлар анықталған эмпирикалық дәлелді нәтижелер талданады. Ең алдымен, бұл балаға бағдарланған оқыту, зерттеу әдісі, далалық зерттеу әдісі, оқу-тәрбие процесінде географиялық ойындарды пайдалану, проблемалық оқыту сияқты оқытудың тиімді әдістері мен тәсілдері.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Karolčík, Š., Čipková, E., Mázorová, H. Application of digital technologies in the geography teaching process from the teachers' perspective // International Research in Geographical and Environmental Education, 2016. №25(4). P.328-343. <https://doi.org/10.1080/10382046.2016.1207992>
2. Metoyer, S., Bednarz, R. Spatial Thinking Assists Geographic Thinking: Evidence form a Study Exploring the Effects of Geospatial Technology //

Journal of Geography. 2017. №116(1). P. 20-33.
<https://doi.org/10.1080/00221341.2016.1175495>

3. Масловская С. В. Современные технологии обучения: общая характеристика, особенности реализации – 2011г. [Электрондық ресурс]. URL http://www.orenipk.ru/kp/distant/ped/ped/tech.htm#_top
4. Kerski, J.J. Geo-awareness, Geo-enablement, Geotechnologies, Citizen Science, and Storytelling: Geography on the World Stage // Geography Compass, . 2015. №9(1). P. 14-26. <https://doi.org/10.1111/gec3.12193>

TÜRKİYE'DE SU KAYNAKLARI YÖNETİMİ

Ercan Kahya

Prof. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Su kaynakları yönetimi, doğal ve suni su kaynaklarının optimum kullanımını planlamasını, geliştirmesini, dağıtılmasını ve yönetilmesini içeren sosyal ve teknik amaçlı bir sanat dalıdır. Kullanılabilir su kaynağı Türkiye'de mevcut 112 milyar m³ civarındadır. Kalkınma Bakanlığı'nın raporuna göre, bu kaynaktan yararlanma oranı ise %39. Bu miktarın %73'ü sulamada, %11'i endüstride ve %16'sı kentsel tüketimde kullanılmaktadır. Su kaynaklarının kullanım oranlarının dünya genelindeki değerleri şöyledir: %70 (sulama), %22 (endüstri), ve %8 (kentsel tüketim). Avrupa'da ise bu oranlar %33 (sulama), %51 (endüstri), ve %16 (kentsel tüketim). Bu istatistiklerden Türkiye'de su kaynaklarının endüstriyel amaçlı kullanımı, dünya ve Avrupa değerlerinden az olması dikkat çekicidir.

Türkiye 1.500 m³ kişi başına düşen kullanılabilir su miktarı ile "su kısıtı" bulunan ülkeler sınıfında yer almaktadır. Diğer benzer ülkeler gibi özellikle mevcut su kaynaklarının korunması büyük önem arz etmektedir. Ayrıca sürdürülebilir su politikalarının bilimsel perspektiften ortaya konması, farklı su kaynakları arzlarının elde edilmesi (deniz suyu arıtması), atık ve gri suların yeni teknolojiler ile en verimli şekilde tekrar kullanılması da artık devlet politikalarına yön vermesi gerekmektedir. Su politikaları temiz suya erişiminin yaygınlaştırılmasını da içermesi gerekmektedir. Aksi takdirde sağlıksız sulardan kaynaklı enfeksiyöz ishaller gibi bazı hastalıklarla pahalı mücadele mecburiyetleri doğabilir.

Dublin 1992 deklarasyonunda "suyun ekonomik bir mal" olduğu kararı benimsenmiştir. Daha sonra Avrupa Birliğinde 22 Kasım 2000'de Su Çerçeve Direktifi yürürlüğe girmiş ve direktifin başlıca ilkesi suyu "... bir ticari ürün olarak değil aksine korunması, savunulması ve gereğince davranılması gereken bir miras" olarak tanımlamıştır. AB'nin su politikasının ana hatlarını belirleyen; sadece tek bir su kaynağının değil tüm su kaynaklarının korunması, iyileştirilmesi hedefinde olan Su Çerçeve Direktifi'nin ana amacı, iç yüzeysel suların, geçiş sularının, kıyı sularının ve YAS'ın korunması için bir çerçeve program oluşturmuştur. Bu referansların diğer ülkelerde de kullanılması önemlidir.

Türkiye'de iklim değişiklikleri sonucunda 2050 yılına kadar su kaynaklarında 0,4 oranında bir azalmanın olacağı tahmin edilmektedir. Su kaynakları miktar ve kalitesinde zamanla azalması beklenen bir sonuçtur. Ayrıca artan nüfus ve iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin oluşturduğu ekstra baskıları hep birlikte ele alındığında su yönetiminin ne kadar kompleks bir problem olduğu ortaya çıkmaktadır. Çözümün başlangıcının su varlığına insanoğlunun önce bakış açısının ciddi bir şekilde değiştirmesi ile olacağını ve devamında adalet terazisine uymaktan geçtiğini vurgulanması da önemlidir.

ТҮРКІТІЛДЕС ЕЛДЕРДЕГІ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУ

Абдикарим Ә., Оразымбетова К.Ш.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

АННОТАЦИЯ

Бұл мақала түркітілдес елдердегі тұрақты даму контекстіндегі географиялық білімнің рөліне арналған. Климаттың өзгеруімен, түрлердің жойылу қаупімен, табиғи ресурстардың сарқылуымен және экологиялық дағдарыстың басқа да аспектілерімен байланысты қазіргі қиындықтарды ескере отырып, дамудың тұрақты көзқарасын қалыптастыруға ықпал ететін білім беру тәжірибесіне назар аудару маңызды.

Кілт сөздер. географиялық білім беру, тұрақты даму, түркі тілдес елдер, экологиялық сана, табиғи ресурстар

Экологиялық проблемалар шиеленісіп жатқан қазіргі заманда тұрақты дамуды қалыптастыруда географиялық білімнің рөлі бұрынғыдан да маңыздырақ. Бұл, әсіресе, табиғи ресурстар экономикасы мен мәдениетінде маңызды рөл атқаратын түркітілдес елдерге қатысты. Бұл эсседе мен географиялық білім мен тұрақты даму арасындағы байланысты түркітілдес елдер контекстінде қарастырамын және тұрақты даму принциптерін ескере отырып, білім беру тәжірибесін жетілдіру бойынша практикалық ұсыныстар ұсынамын.

Бастапқыда географиялық білімнің экологиялық сананы дамыту және адам мен қоршаған орта арасындағы қарым-қатынасты түсіну құралы ретіндегі маңыздылығын атап өткен жөн. География адам әрекетінің табиғатқа және керісінше әсерін түсіну үшін талдаудың бірегей құралдары мен әдістерін ұсынады. Географияны оқу арқылы оқушылар табиғи ресурстарды үнемді пайдалану принциптерін меңгере алады, сонымен қатар өз әрекеттерінің қоршаған ортаға тигізетін зардаптарын түсіне алады.

Дегенмен, түркітілдес елдердегі географиялық білім берудің қазіргі жағдайына талдау жасағанда бірқатар проблемаларды аңғаруға болады. Біріншіден, білім беру бағдарламалары көбінесе тұрақты даму аспектілеріне және қоршаған ортаны қорғауға жеткілікті көңіл бөлмейді. Екіншіден, оқыту әдістері оқушылардың қоршаған орта мәселелерін оқуға белсенді қатысуына ықпал ететіндей интерактивті болмауы мүмкін.

Жағдайды жақсарту үшін интерактивті карталарды, экскурсияларды және жобалық оқытуды пайдалану сияқты оқытудың инновациялық әдістерін енгізу қажет. Табиғи ресурстарды басқару және климаттың өзгеруіне бейімделу сияқты заманауи экологиялық мәселелерді шешуде пайдалы болуы мүмкін практикалық дағдыларды үйретуге де ерекше назар аударған жөн.

Негізгі аспектілердің бірі - жалпы білім беру парадигмасына тұрақты даму

принциптерін біріктіру. Бұл оқу бағдарламасының мазмұнын өзгертуді ғана емес, сонымен қатар мұғалімдер арасында сәйкес құзыреттерді дамытуды, сондай-ақ оқушылардың белсенді өзара әрекеті мен зерттеу әрекетін ынталандыратын ортаны құруды қамтиды.

Климаттың өзгеруі, табиғи апаттар, биоәртүрлілік және ресурстарды басқару сияқты географиялық аспектілер түркітілдес елдер үшін маңызды мәселелер болып табылады. Географиялық білім осы мәселелерді түсінуге және тұрақты шешімдерді іздеуге ықпал етеді. Тұрақты даму қағидаттарын оқу бағдарламасына енгізу заманауи әлемнің сын-қатерлеріне тиімді жауап беруге қабілетті кадрларды дайындауға мүмкіндік береді.

Траншекаралық ынтымақтастық пен тәжірибе алмасу да түркітілдес аймақтың географиялық білімін дамытуда маңызды рөл атқарады. Елдер арасындағы озық тәжірибелер мен тәжірибе алмасу білім беру бағдарламалары мен оқыту әдістерін байытуға ықпал етеді.

Географиялық ақпараттық жүйелер және қашықтықтан зондтау сияқты технологиялық инновациялар география бойынша білім беру мен зерттеу үшін жаңа мүмкіндіктер ашады, білім сапасын арттырады және ресурстарды басқару мен қоршаған ортаны қорғауды жақсартуға ықпал етеді.

Осылайша, географиялық білім түркітілдес елдерде мамандарды даярлауда және орнықты шешімдер қабылдауда, олардың заманауи әлемде тұрақты дамуына ықпал етуде маңызды рөл атқарады.

Географиялық білім қоршаған орта, оның ресурстары мен өзара байланыстары туралы түсінікті анықтайтын түркітілдес елдердегі тұрақты дамудың құрамдас элементі болып табылады. Тұрақты дамуға ұмтылу тек экономикалық және әлеуметтік прогресті ғана емес, сонымен қатар табиғи орта мен биоәртүрлілікті сақтауды да қамтиды. Бұл тұрғыда географиялық білім беру маңызды рөл атқарады, ол жердің физикалық және әлеуметтік-мәдени аспектілері туралы білім беріп қана қоймайды, сонымен қатар сыни ойлауды ынталандырады және шешім қабылдау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Географиялық ғылымдар қоршаған ортадағы өзгерістерді талдау және болжау үшін құнды құралдарды ұсынады. Олар табиғи апаттардың себептерін анықтауға, климаттың өзгеруінен болатын қауіп деңгейін бағалауға және оларға бейімделу стратегияларын әзірлеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, географиялық білім табиғи ресурстарды, соның ішінде суды, орманды, минералды қорларды және ауыл шаруашылығын оңтайлы басқару үшін қажет.

Географиялық оқу бағдарламаларына тұрақты даму принциптерін енгізу өте маңызды. Бұл студенттерді әлеуметтік-экономикалық жүйелер мен қоршаған орта арасындағы қарым-қатынастарды түсінуге үйрету және тұрақтылықтың күрделі мәселелерін шешуге қажетті құзыреттердің дамуын ынталандыруды қамтиды.

Траншекаралық ынтымақтастық пен түркітілдес елдердің тәжірибе алмасуы географиялық білім беруді байытуға ықпал етеді. Ғылыми-педагогикалық тәжірибе алмасу оқытудың үздік әдістерін анықтауға, сондай-ақ аймақтың

тұрақты дамуының өзекті мәселелерін бірлесіп шешуге мүмкіндік береді.

Географиялық ақпараттық жүйелер мен қашықтықтан зондтау сияқты заманауи технологиялар географиялық білім берудің жаңа мүмкіндіктерін ашуда. Виртуалды шындықты және интерактивті қосымшаларды пайдалану студенттерге өздері оқып жатқан материалға терең бойлауға, сондай-ақ шалғай және жету қиын аймақтарда зерттеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, географиялық білім түркітілдес елдерде жұмыс күшін дамытуда және тұрақты шешім қабылдауда маңызды рөл атқарады. Бұл білім беру бағытын дамыту табиғи ресурстарды сақтауға және халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал ете отырып, тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Топанов Е.А., Мазбаев О.Б., Увалиев Т.О. Географияны оыту әдістемесі. Жоары оу орындарыны студенттеріне арналан оулы. «Эверо» баспасы. Алматы. 2016. - 412 б
2. Баранов С.В., Самарина В.П., Шаталова Т.А. Территориальная политика Российской Федерации и неравномерность пространственного развития // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2–1; URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=20408>.
3. Гуриева Л.К., Созиева З.И. Туристский кластер региона: проблемы и перспективы создания // Региональная экономика: теория и практика. – 2009. – № 22. – С. 72–74.
4. Костюкова О.Н., Карпова Е.Г. Методы идентификации туристических кластеров в системе регионального туризма / О.Н. Костюкова, Е.Г. Карпова // Проблемы современной экономики. – 2011. – № 4 (40). – С. 374–378.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ СУ РЕСУРСТАРЫНЫҢ ПРОБЛЕМАСЫ

Адилова М.Б.

№52 негізгі мектептің география пәнінің мұғалімі, Ақтөбе, Қазақстан

ORCID ID: 0009-0007-2735-2902

АҢДАТПА

Мақалада Орталық Азиядағы су ресурстарын пайдалану мәселелері қарастырылып, оларды шешудің кейбір жолдары ұсынылған. Су – ең алдымен сарқылмайтын ресурс, бірақ әлемдегі су ресурстарының біркелкі бөлінбеуіне және халықтың демографиялық өсуіне байланысты су тапшылығы әлемде байқалады. Тұщы су тапшылығы – ХХІ ғасырда оң шешімін таба алмай отырған басты мәселелердің бірі. Бүгінгі күнде 1 млрд адам сапалы суға зәру. Оның ішінде Орталық Азия елдерінде де тұщы су тапшылығы айқын байқалады.

Орталық Азия су ресурстарының мәселесі өзара байланысты саяси, экономикалық және экологиялық мәселелер кешенін құрайды. Су ресурстарының мардымсыз және тиімді емес менеджменті су ресурстарын пайдалануда және оларды ластанудан қорғауда артқа тартарлық механизм рөлін атқарып отыр. Су ресурстары жағдайының нашарлануы Орталық Азия елдерінің әлеуметтік-экономикалық дамуына кедергі келтіретіні анық. Су ресурстары мәселелері негізінде пайда болған мемлекетаралық және ішкі жанжалдар трансшегаралық елдерде негативті көзқарастарды қалыптастырып отыр.

Судың жетіспеуі, соңғы кезде тек су ресурстарын интенсивті түрде тұтынуда ғана емес, сонымен қатар климаттың өзгеруі кезінде орын алып отыруымен байланысты. Бұған жаһандық жылыну әсерінен мұздықтардың тез еруі мен судың булануының жоғарылауы да әсерін тигізуде.

Су ресурстарының ластануы негізінен өзен-көлдерге жақын орналасқан өнеркәсіп орындары, кеніштер және мұнай өндіру мен өңдеу зауыттары себебінен туындайды. Бұл мәселе өз кезегінде жаһандық деңгейде экология мәселелеріне әкеліп соғады. Ақиқатын айтқанда, еліміздегі жер үсті су нысандарының басым көпшілігінің сапасы халықаралық стандартқа сәйкес келмейді деуге болады. Ертіс, Іле, Сырдария, Әмудария, Жайық сияқты негізгі трансшегаралық өзендер өте ластанған. Олардың ластануы өзендерге түрлі өндіріс орындарында пайдаланылған әрі тазаланбаған судың ағызылуына тікелей байланысты. Біздің еліміздің аумағына осындай өзендер суы негізінен Қытайдан, Қырғызстаннан және Өзбекстаннан ағып келеді. Егер су проблемаларының себеп-салдары жойылмаса, 2025 жылдарға қарай экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуде аса күрделі жағдай қалыптасатындығы туралы айтылады.

Кілт сөздер: Су ресурстары, су ресурстарын басқару, Орталық Азия елдері, трансшекаралық өзендер, су ресурстарын қорғау.

Су – Жер шарындағы ең ерекше және кең таралған минерал. Елдің егемендігі мен тәуелсіз экономикалық дамуына қажетті негіз су болып табылады, оның тапшылығы мемлекеттің дамуына қауіп-қатер төндіреді. Халық санының өсуі су тұтынуының артуына әкеледі, өйткені ауыл шаруашылығында, өнеркәсіпте, коммуналдық қызметтерде және т.б жағдайларда су қолданылады. Елдің тұрмыс-тіршілігі мен экономикасы су ресурстарына толық тәуелді аймақтарға Орталық Азия елдерін де жатқыздыруға болады. Орталық Азия – бұл Қазақстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Тәжікстан және Өзбекстан үшін ортақ атау [1].

Жоғарыда аталған елдерде жылдан жылға шешілмейтін басты мәселе трансшекаралық өзендердің суағарларының гидроэнергетикалық және ирригациялық режимдерінің сәйкес келмеуі болып қала береді. Бұл ретте барлық елдер суды пайдалануда өзара мүдделерді ескере отырып, ортақ келісімге келу қажеттілігі туындайды.

Орталық Азияның көп бөлігі құрғақ және жартылай құрғақ климатпен, жыл бойына аздаған жауын-шашын түсімімен және соған байланысты су тапшылығымен сипатталады.

Орталық Азияда 4000-нан астам су қоймасы – көлдер мен өзендер бар. Олардың ішіндегі ең ірілері: суы тартылған көл – Арал теңізі, әлемнің терең көлдерінің бірі – Есік көлі, батыс және тұзды шығыс бөліктері тұщы болатын – Балқаш көлі. Сонымен қатар, 3000-нан астам өте таяз таудың мұзды көлдері, ондаған маусымдық реттелетін су қоймалары, онкүндікте және күнделікті реттелетін тоғандар мен мыңдаған су бассейндері бар.

17 950 км² аумақты алып жатқан Орталық Азия мұздықтары жылы мезгілде өзендер ағынының маңызды көзі болып табылады. Аймақ елдерінің аумақтарында олар біркелкі бөлінбейді. Қырғызстанда ел аумағының 4,2% алып жатқан 8200 мұздық бар. Қырғызстан мұздықтарының су қоры 650 км³ деп бағаланады. Тәжікстандағы мұздықтардың саны 8492 құрайды, олар республика аумағының шамамен 6% алып жатыр. Мұздықтардың қалған бөлігі 1400 км² Қазақстанда шоғырланған. Мұздықтар Орталық Азиядағы су ресурстарының теңгерімін қамтамасыз етуде және сақтауда басты рөл атқарады [2].

Азияның мұздықтары 1960 жылдардан бері тұрақты жылдамдықпен еруде. Жауын-шашынның көбеюіне байланысты жеке мұздықтардың қалыңдығы артып келеді. Мұздықтардың еру нәтижесінде мұздық ағыны және сел тасқындары мен қар көшкіндерін тудыратын мұздық көлдердің жарылу негізінде кемерінен шығып, су шығынының жиілігі артады. Кіші Нарын, Талас және Аса өзендерінің алаптарында, Күнгей Алатаудың оңтүстік беткейінде мұздану процесінің тереңдеуі байқалады, мұнда мұздық коэффициенттері 0,45 құрайды.

Гидрометеорологиялық бақылаулар Тянь-Шань таулы аймағындағы атмосфералық жауын-шашын мен ауа температурасының асинхрондылығы мұздықтардың тепе-теңдігіне теріс әсер ететінін және су алаптарының айтарлықтай мұздануымен өзендердің жалпы сулылығына әсер ететінін көрсетті.

Тәжікстанның су ресурстарының өткен және болашақ өзгерістері климаттың өзгеруімен, жауын-шашынның азаюымен және ауа температурасының өсуімен байланысты. Қазіргі уақытта ең қарапайым есептеулер бойынша Тәжікстан мұздықтары тек XX ғасырда ғана 20 км³-нан астам мұз жоғалтты. Ауданы 1 км²-ден аз шағын мұздықтар қарқынды түрде жойылуға ұшырайды, бұл барлық мұздықтардың 80% құрайды.

Соңғы 30 жылда Тәжікстан Республикасы өзендерінің орташа жылдық ағыны жыл сайын 110 млн.м³-қа азайды. Тәжік мамандары мен ғалымдарының болжамдарына сәйкес 2050 жылға дейін Тәжікстанда мыңдаған ұсақ мұздықтар жойылатынын көрсетеді, сондықтан оның мұздану аумағы 20% - ға, мұз көлемі 25% - ға азаяды. Бұл өз кезегінде өзендердің мұздық қоректенуінің 20-40%-ға қысқаруына әкеледі.

Қазақстанның тау жүйелерінде мұздықтардың саны мен мөлшерінің азаюы байқалады. Алдағы онжылдықтар ішінде климаттың жаһандық жылынуы салдарынан Қазақстанның негізгі өзендерінің су ресурстары 20-40%-ға қысқаруы мүмкін деген болжам бар.

Сонымен қатар зерттеулер Сырдария мен Әмудария ағындарының қалыптасу аймағында мұздықтардың қарқынды еруі жалғасып жатқанын көрсетеді. 50 жыл ішінде мұздықтардың көлемі әртүрлі деректер бойынша 20-дан 40% - ға дейін төмендеді, ал соңғы жылдары төмендеу қарқыны жылына шамамен 1% құрайды [2].

Бұл өзендердің сумен қамтамасыз етілуінің даму болжамдары бойынша мұздықтар еріген сайын алдымен су деңгейінің айтарлықтай жоғарылауы орын алады, содан кейін су тапшылығымен ауыстырылады деп болжанады. Орталық Азияда Әмудария мен Сырдария өзендерін қоректендіретін мұздық су көлемінің қысқаруы оның Өзбекстанның, Қазақстанның және Түрікменстанның ирригациялық жүйелеріне түсуін күрт шектеуі, сондай-ақ Қырғызстандағы гидроэнергетиканы дамыту жоспарларына нұқсан келтіруі мүмкін.

Еліміздегі жер үсті су қорының 58%-ы республика аймағында жинақталса, ал қалған су қоры көршілес мемлекеттердің аумағында. Нақтылап айтсақ, Ресейден, Қытайдан, сондай-ақ Қырғызстан мен Өзбекстаннан бастау алатын трансшегаралық өзендердің суымен толығады. Орталық Азия елдерінің су ресурстары трансшегаралық өзендердің ағынынан қалыптасады. Аймақтағы әр елдің суды пайдалану бір-біріне тәуелді. Сондықтан өзара ынтымақтастықтың арқасында Арал теңізі алабына жататын Сырдария және Әмудария өзендерінің, Балқаш көліне құятын Іле өзенінің, Каспий теңізіне құятын Жайық өзені мен Қытайдан бастау алатын Ертіс өзенінің бірыңғай су жүйесін пайдаланып, халықтар мен елдер арасындағы дипломатиялық, экономикалық және тату

көршілік қатынастарға негізделген. Мемлекетаралық суды тұтыну мәселесі елдер арасындағы оңтайлы шешімдердің негізінде келісімдерге қол жеткізу [1].

Орталық Азиядағы су ресурстарының саны мен режимінің өзгеруі климаттың жаһандық жылынуымен де, аймақ өзендерінің алаптарында ауыл шаруашылығының суармалы егістерінің қарқынды дамуымен де байланысты.

Соңғы жылдары бұл факторлар ағынсыз су қоймалары – Арал теңізі, Ыстықкөл және Балқаш көлдерінің деңгейінде айқын көрінетін бірқатар проблемалардың пайда болуына себеп болды.

Суармалы егістіктер, шабындықтар және жайылымдар адамдарды тамақпен, мал азығымен, шикізат өнімдерімен қамтамасыз етеді. Сондықтан ауа температурасы және аумақтың жылу және су балансына әсер ететін жауын-шашын мөлшері сияқты негізгі климаттық сипаттамалардың өзгеруі, сайып келгенде, аймақ тұрғындарының өмір сүру жағдайларына әсер етеді.

Климаттық факторлардың ішінде булану Орталық Азияның су проблемаларын қалыптастыруда жетекші орын алады. Бұл табиғи және жасанды су қоймаларының, суармалы жерлердің беттерінен судың үлкен мөлшерін тұтынуға ықпал етеді. Қазіргі уақытта аймақтағы суармалы жерлердің ауданы 8-9 млн.га.-ға жетті. Суармалы алқаптарда Орталық Азияның негізгі суару аймағындағы булану мөлшері жылына 1500-2000 мм-ге жетеді.

Азияның көптеген бөліктерінде құрғақшылықтың жиілігі мен қарқындылығының артуы негізінен жазғы, әсіресе құрғақ айларда температураның жоғарылауымен байланысты. Осыған байланысты күріш, жүгері, бидай мен мақта өсіру Азияның көптеген бөліктерінде температураның жоғарылауы мен жаңбырлы күндердің азаюынан туындайтын су жетіспеушілігінің әсерінен төмендеді.

Осылайша, қазіргі уақытта Орталық Азия аумағындағы барлық су ресурстары шаруашылық айналымға толығымен тартылған. Суды одан әрі тұтынудың болжамдары болашақта аймақтағы суды тұтыну қазіргі деңгейде қалатынын көрсетеді. Алайда, тәуелсіз ұйымдардың болжамдарына сәйкес бір-бірінен айтарлықтай айырмашылыққа қарамастан, су тұтыну басымдылығының артатынын, демек, аймақтың су тапшылығының өсуін болжайды [3].

Су алаптарының аумағында қалыптасқан күрделі жағдайға байланысты Орталық Азия елдерінде келесідей өткір проблемалар туындады:

- су тапшылығының артуы;
- жер үсті және жер асты суларының ластануы;
- судың артық шығыны;
- халықты сапалы ауыз сумен қамтамасыз ету;
- мемлекетаралық су бөлінісі;
- халық санының өсуі және экономиканың дамуы салдарынан су ресурстарының сарқылу қаупі.

Аталған мәселелердің негізгі себептеріне мыналар жатады:

- елдердің су секторын әкімшілік басқарудағы кемшіліктер, ол бытыраңқылықпен сипатталады;

- су көздерін сақтау, су ресурстарын ұтымды пайдалану және молайту мәселелерін шешуге мүмкіндік беретін қызметтердің әлсіреуі мен сектораралық байланыстардың азаюы [5].

Аталған мәселелерді шешуде суды ұтымды пайдаланудың заманауи әдістерін қолдану қажет.

Бірыңғай ұтымды басқарудың болуы ғана су ресурстарын тиімсіз пайдалану мәселесін шешуге мүмкіндік береді. Осы мақсатта трансшекаралық сулардың су ресурстарына квота бөлуге және олардың орындалуын бақылауға өкілеттігі бар ұйымдар құру қажет болады.

Орталық Азия елдерінің үкіметтері су ресурстарын пайдалануды реттеу процестерін қарқындатуы қажет. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, екіжақты және көпжақты келісімдер жасасу мемлекеттер арасындағы су тапшылығына қатысты жанжалдарды төмендетудің маңызды құралы болып табылады. Сондықтан Орталық Азия елдері халықаралық нормалар мен актілерге негізделген құқықтық құжаттарды дайындау жұмыстарын жандандыруы қажет. Бұл құжаттар трансшекаралық суларды бөлу принциптерін анықтап, екіжақты немесе қажет болған жағдайда көпжақты келісімдерге қол қоюға негіз болуы тиіс.

Су ресурстарын ұтымды пайдалануды қамтамасыз етудің пәрменді тетігі экономикалық шаралар, атап айтқанда баға саясаты болып табылады және бағаны тұрақтандыру үшін мемлекеттік субсидия берілуі керек [4].

Орталық Азия елдерінің трансшекаралық өзендер бассейндеріндегі суды үнемді тұтынуға мүдделілігі үшін су жинағын құруға болады. Келісімдерге сәйкес әрбір елде су ресурстарының жалпы көлемінің белгілі бір үлесі болады. Су үнемделген жағдайда бұл жинақ су келісімінің басқа қатысушыларына белгіленген тариф бойынша пайдаланылмаған су үлесінің көлемін сатуға ықпал ететін болады.

Сондықтан су ресурстарын басқару және оларды үнемдеу саласындағы өңірлік ынтымақтастық шеңберінде тиімді және ұтымды тәсіл, жауапты көзқарас және бірлескен іс-қимыл қажет.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Экономика и экономические науки» Донбаева.Г.Ч.[Электрон. ресурс]. – URL:
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/problemu-vodnyh-resursov-tsentralnoy-azii> [Қаралған күні: 11.03.2024].
3. Су ресурстарын ұтымды және тиімді пайдаланудың аймақтық стратегиясын дайындауға арналған диагностикалық есеп. Энергетикалық және су ресурстары жөніндегі жобалық жұмыс тобы, БҰҰ, ЕЭК, ақпан 2002. - 83 б.

4. Climate Action. Available at: http://ec.europa.eu/environment/climat/climate_action.htm. Электронды ресурс - [Қаралған күні: 10. 03.2024].
5. IPCC, 2007: Climate Change 2007. The Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Summary for Poicymakers. V. 1. The Physical Science Basis. - p. 18. Vol. 2. Impacts, Adaptation and Vulnerability. - 24 p. Mitigation. - 26 p. www.ipcc.ch.

ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ГЕОГРАФИЯСЫ КУРСЫН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ БАУЫРМАШЫЛДЫҚ-ДОСТЫҚ СЕЗІМГЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Аманқұлов Б.М.

Мамандандырылған «Дарын» мектеп интернаты, Қазығұрт ауданы, Түркістан облысы,
Қазақстан

Каликов А.Т.

Аманкелді жалпы білім беретін мектеп директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары,
Сауран ауданы, Қазақстан

АНДАТПА

Бүгінде біз түркі мемлекеттерінің барлық негізгі бағыттар бойынша өзара ынтымақтастықты жандандыруға ұмтылысының куәсі болып отырмыз. Оларды біріктіруші негізгі факторлар – түркілердің ортақ тарихи мұрасы, тілдік ұқсастығы, ортақ конфессиялық және мәдени ерекшеліктері. Бұл элементтер түркі ынтымақтастығына аймақтық және халықаралық ауқымда тұрақты сипат береді. Жан-жақты диалогты нығайтуда мәдени-білім саласындағы ынтымақтастық арқылы жастарды бауырмашылдық-достық сезімге тәрбиелеу әрқашан маңызды рөл атқарады.

АННОТАЦИЯ

Сегодня мы наблюдаем стремление турецких государств активизировать взаимное сотрудничество по всем основным направлениям. Основными факторами, объединяющими их, являются общее историческое наследие турков, языковое сходство, их общие профессиональные и культурные особенности. Эти элементы придают турецкому сотрудничеству постоянный характер в региональном и международном масштабе. Воспитание у молодежи чувства братства и дружбы посредством сотрудничества в области культуры и образования всегда играет важную роль в укреплении всестороннего диалога.

Даму мен қалыптасудың ұзақ кезеңінен өткен түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастығы Қазақстанның сыртқы саясатында әрқашан маңызды орын алады. Еліміз бауырлас халықтардың арасындағы достық қарым-қатынасты нығайту жолында көптеген бастамалар мен іс-шараларды қолға алуға әрқашан дайын.

Түркі әлемі 11 миллион шаршы шақырым аумақты алып жатыр. Яғни, бұл – үш Еуропаға тең аумақта түркі тілінде сөйлейтін, өздерінің түрік екенін, өз аңыз-әңгімелері, батырлары, тілі мен тарихы бар халықтар екенін жариялаған адамдардың әлемі құрайды деген сөз. Ал Түркі кеңесіне мүше елдердің халқы жалпы алғанда қазіргі таңда 200 миллионға жуық адамды құрайды

Түркі тілдес елдер арасындағы өзара іс-қимылдың негізгі ресми ұйымы «Түркі кеңесі» болып табылады. Түркі тілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесі – халықаралық үкіметаралық ұйым, оның негізі түркі тілдес елдер арасындағы достық пен тату көршілікті нығайту, аймақта және әлемде бейбітшілікті, қауіпсіздікті және өзара сенімді сақтау болып табылады. Ұйым Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен 2009 жылы 3 қазанда Әзірбайжанның Нахичеван қаласында түркі тілдес мемлекеттер басшыларының саммитінде «Түркі кеңесі» атауымен құрылған [2]. 2021 жылдың 12 қарашасында Стамбулда өткен Түркі тілдес мемлекеттер ынтымақтастығы кеңесінің саммитінде Түркі кеңесінің атауы «Түркі мемлекеттерінің ұйымы» болып өзгертілді.

Ұйымға Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркия кіреді. Түрікменстан мен Мажарстан – ұйымның құрамындағы Бақылаушы мемлекеттер.

Ұйымның құрылуындағы алға қойған мақсаттары мен міндеттеріне келетін болсақ, Нахчыван келісімінің преамбуласы мүше мемлекеттердің Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысында бекітілген мақсаттар мен қағидаттарды ұстануға деген ерік-жігерін растайды және Түркі кеңесінің негізгі мақсатын жан-жақты ынтымақтастықты одан әрі тереңдету ретінде анықтайды. Сондай-ақ, түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастығы аймақта және бүкіл әлемде бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге бірлескен үлес қосу жолындағы ұйымдастық. Мүше мемлекеттер демократиялық құндылықтарға, адам құқықтарына, заң үстемдігіне және тиімді басқару қағидаттарына адалдықтарын растайды.

Нахчыван келісімі ұйымның негізгі мақсаттары мен міндеттерін келесідей анықтайды:

- Қатысушылар арасындағы өзара сенім мен достықты нығайту;
- Сыртқы саясат мәселелері бойынша ортақ ұстанымдарды әзірлеу;
- Халықаралық терроризмге, экстремизмге, сепаратизмге және трансұлттық қылмыстарға қарсы іс-қимылды үйлестіру;
- Ортақ мүдделі барлық салаларда тиімді аймақтық және екіжақты ынтымақтастыққа жәрдемдесу;
- Өзара сауда мен инвестиция үшін қолайлы жағдай жасау;
- Жан-жақты және теңгерімді экономикалық өсуге, әлеуметтік және мәдени дамуға ұмтылу;
- Ғылым, техника, білім, денсаулық сақтау, мәдениет, спорт және туризм салаларындағы өзара іс-қимылды арттыру;
- БАҚ пен басқа коммуникация құралдарының өзара әрекеттесуін ынталандыру;
- Тиісті құқықтық ақпарат алмасуға жәрдемдесу және құқықтық ынтымақтастықты нығайту.

Осы салалардағы ынтымақтастық жолында атқарылған іс-шаралардың қатарына, үстіміздегі жылдың маусым айында Халықаралық Түркі академиясының барлық қатысушы елдерге ортақ оқулықтарды бекіту жайлы шешімін жүзеге асырғандығы жайлы хабарлағандығын айта кетуімізге болады. Астанада өткен Халықаралық Түркі академиясы Ғылыми кеңесінің кезекті V отырысында түркі әлемінің жалпы оқулықтары: «Жалпы түркі тарихы», «Жалпы түркі әдебиеті» және «Түркі әлемінің географиясы» туралы қорытынды шешім қабылданды [3].

Бауырлас елдердің білім саласындағы ынтымақтастығын арттыруға бағытталған оқулықтар түркі мемлекеттері басшыларының саммитінде берілген тапсырмаларға сәйкес дайындалды. Бұл, өз кезегінде, түркі тілдес елдер географиясы, тарихы және әдебиетін оқыту арқылы жастарды бауырмашылдық және өзара достық сезімге тәрбиелеу жолында жасалынып жатқан үлкен игі іс деп білеміз.

2021 жылы Стамбұлда өткен Ғылыми кеңестің 4-ші отырысында Түркияның бастамасымен оқулықтар мәтіндерін бекіту бойынша сарапшылар кеңесі өтіп, оның барысында «Жалпы түркі тарихы», «Жалпы түркі Әдебиет» және «Түркі әлемінің географиясы» оқулықтары мамандардың мақұлдауынан өткен болатын.

Түркі халықтарының XV ғасырға дейінгі тарихын қамтитын «Жалпы түркі тарихы» оқулығы 7 бөлімнен тұрады. Онда түркі халықтарының тарихы жан-жақты қамтылған.

Бұған дейін «Жалпы түркі тарихы» пәні 8-сынып оқушыларына таңдау бойынша бағдарлама ретінде Әзірбайжан, Қазақстан және Түркия мемлекетінде ғана оқытылатын еді.

«Жалпы түркі әдебиеті» оқулығы студенттерге ерте дәуірден бастап ұлттық әдебиет тарихына негізделген жалпы түркі әдебиеті мен ортақ мәдени құндылықтар туралы түсінік беруге арналған.

«Түркі әлемінің географиясы» оқулығының мазмұны білім алушыларға жалпы түркі әлемінің географиялық бейнесін қалыптастыруға, түркілердің географиялық түсініктері мен идеяларын зерделеуге, сонымен қатар тәуелсіз түркі елдерінің қазіргі таңдағы географиясын зерттеуге бағытталған. Онымен қоса, оқулықта әр кезеңдегі түркі тілдес халықтардың жер-шарындағы шоғырлануы жайлы ақпараттар да бар [4]. Бұл оқулық оқушыларда Өтүкеннен бастап Балқанға дейінгі ұлан-ғайыр географиялық аумаққа, ондағы киелі жерлерге деген көзқарастың қалыптасуына оң ықпал етеді. Бұл әрқайсымыз үшін үлкен жетістік пен зор игілік, түркі әлемінің географиясы жайлы мол білім қайнары деп білеміз.

Бұл пән Түркі кеңесіне мүше елдердің мектептерінде факультативтік түрде оқытылатын болады. Алдағы уақытта түркі мемлекеттеріндегі географияны пән ретінде оқытудың ерекшеліктеріне көп көңіл бөлінеді деген сенімдемін.

Биылғы жылы Астанадағы Ғылыми кеңесте қабылданған қорытынды хаттамаға сәйкес, тараптар ортақ оқулықтардың бағдарламалары мен мәтіндерін бекітіп, олардың өз елдерінің орта білім беру ұйымдарында оқытылуын қамтамасыз ету және «Жалпы түркі тарихы», «Жалпы түркі әдебиеті» және «Түркі әлемінің географиясы» пәндерін студенттер арасында кеңінен насихаттау мақсатында түрлі іс-шаралар ұйымдастырады.

Осындай мәдениет пен білім саласындағы маңызды тарихи шараға Түркі ұйымының Бас хатшысы Бағдат Әміреев, Халықаралық Түркі академиясының президенті Дархан Қыдырәлі, Әзірбайжанның білім министрі Эмин Амруллаев, Қазақстанның білім министрі Асхат Аймағамбетов, ғылым және жоғары білім министрі Саясат Нұрбек және де т.б. көптеген министрлер қатысқан болатын. Онымен қоса, Қырғызстанның білім және ғылым министрі Алмазбек Бейшеналиев, түркі мемлекеттері ақсақалдар ұйымдары кеңесінің мүшесі Икрам Адырбеков, сондай-ақ Әзірбайжан, Қырғызстан, Венгрия және Өзбекстанның Қазақстандағы елшілері, Түркия елшілігінің өкілдері де оқулықтың бекітілу шарасына қатысқан еді. Осыдан-ақ, бұл атқарылып жатқан жұмыстардың еліміздің, бүкіл әлемнің дамуы мен болашағына өте зор ықпалы бар екендігін байқауымызға болады. Жастар – кез-келген қоғамның болашағы мен қозғаушы күші екендігін білетін әр адам, мұндай шаралардан шетте қалуы мүмкін емес.

Жан-жақты диалогты нығайтуда мәдени-білім саласындағы ынтымақтастық әрқашан маңызды рөл атқарады. Сарапшылардың пікірінше, түркі интеграциясындағы бұл бағыт болашақ серіктестіктің табысты болуы тәуелді сала болып қала береді. Мәдени дипломатия факторы мен білім беру бастамаларының синергиясы болашақ ынтымақтастыққа тұтастық беруге мүмкіндік береді [5].

Жалпы алғанда, келешекте оң динамика сақталса, түркі интеграциясы өзінің экономикалық, мәдени-гуманитарлық әлеуетін нығайтып, әртараптандыруға ғана емес, сонымен қатар аймақтық және халықаралық күн тәртібінде әр-түрлі мәселелерге ықпал ету мүмкіндігімен халықаралық қатынастар жүйесінде маңызды орын алуға толық мүмкіндігі бар.

Коронавирустық пандемия, түрлі сын-қатерлер мен қауіпсіздік қатерлері тудырған халықаралық ахуалдың жаңа жағдайында түркі мемлекеттері түркі ынтымақтастығының бар әлеуетін ашу бойынша мақсатты жұмысты жалғастырып қана қоймай, одан әрі тереңдетіп, жаңа ортақ жобаларды ұйымдастырулары керек. Шынында да, қазіргі әлемдік тәртіп құрылымында болып жатқан терең өзгерістер жағдайында саяси және экономикалық өзара іс-қимылдың жаңа кеңістігін қалыптастыруға мүмкіндіктер ашылуда. Ортақ мәдени мұра және бірегейлік мәселелері бүгінде өте көрнекті және басым орын алады. Ал мектеп оқулықтары – қазіргі әлемдік тәртіпті қайта құру жолындағы шағын, бірақ елеулі белестер; алыс көкжиектер көрінетін жақын шекаралар тәрізді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Крек Н. Тюркская история и геополитические амбиции Анкары – что между ними общего? URL: <https://www.ritmearasia.org/news--2022-08-12--tjurkskaja-istorija-i-geopoliticheskie-ambicii-ankary-что-mezhdu-nimi-obschego-61414> (дата обращения: 15.09.2022).

О ратификации Нахичеванского соглашения о создании Совета сотрудничества тюркоязычных государств. Закон Республики Казахстан от 27 сентября 2010 года № 341-IV. "Казахстанская правда" от 02.10.2010 г., № 260-261 (26321-26322).

Учебник «Общетюркская история» начали использовать в школах Азербайджана, Казахстана и Турции // Сетевое издание «egemen.kz». URL: <https://www.egemen.kz/article/221923-uchebnik-obschetyurkskaya-istoriya-nachali-ispolzovat-v-shkolakh-azerbayddgana-k> (дата обращения 15.09.2022).

Тюркский мир в школьном учебнике: ближние рубежи, дальние горизонты // Семененко И.С., 23.08.2022. ИМЭМО РАН. URL: <https://www.imemo.ru/publications/relevant-comments/text/the-turkic-world-in-a-school-textbook-near-frontiers-distant-horizons> (дата обращения 15.09.2022).

Кудряшова И.В. Политическая панидентичность // Идентичность: Личность, общество, политика / Отв. ред. И.С. Семененко. М.: Изд. «Весь Мир», 2017. С. 362–365.

**ТҮРКІ ЕЛДЕРІ ЖОО-НЫҢ «ГЕОГРАФИЯ» БАҒЫТЫНДАҒЫ БББ-ДА
КЕҢІСТІКТІК ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ:
(ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯ МЫСАЛЫНДА)**

Асен Н.Қ.

Әл – Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің оқытушысы, докторант

Қазақстан, Алматы қ.

<https://orcid.org/0009-0002-4034-4249>

АНДАТПА

Мақалада Қазақстан мен Түркия елдеріндегі ЖОО-да географияны оқыту бағдарламалары мен географияның кеңістіктік перспективасының ерекшеліктері талданып, адам мен табиғи құбылыстардың физикалық орналасумен байланысының зерттелуі қарастырылды. Географтар кеңістіктік перспективаны, соның ішінде компастарды, глобустарды, карталарды және спутниктік кескіндерді пайдалану кезінде әртүрлі құралдар мен әдістерді пайдаланатыны бізге белгілі, ал, қазіргі заманның барлық өзекті мәселелері географиялық құрамдас бөлікке ие. Біздің күнделікті өмірімізге климаттың өзгеруі, жаһандану, урбанизация, логистикалық мәселелер, саяси тұрақсыздық және табиғи апаттар әсер етеді. Жаһандық мәселелерді шешу кеңістіктік ойлаудың дамыған дағдыларын қажет етеді және әртүрлі масштабтағы әртүрлі заңдылықтардың қалай байланысты екенін түсіну қабілетін дамытуға көмектеседі. Кеңістіктік ойлау көбінесе кеңістіктік аспектідегі «неге» және «қалай» деген сұрақтардан басталады. «География» білім беру бағдарламасында кеңістіктік ойлау дағдыларын дамыту теориялық оқытуды ғана емес, сонымен қатар білімді практикалық қолдануды және заманауи әдістер мен технологияларды қолдануды қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді.

Қазақстан мен Түркия жоғары оқу орындарының мысалында, «География» білім беру бағдарламасында кеңістіктік ойлау дағдыларын дамыту мәселелері мынадай аспектілерді қамтуы мүмкін: Геоақпараттық технологияларды жеткіліксіз пайдалану: кейбір білім беру бағдарламаларында кеңістіктік ойлауды дамытудың маңызды құралы болып табылатын заманауи геоақпараттық жүйелер (ГАЗ) белсенді қолданылмауы мүмкін. Практикалық сабақтар мен жобалық жұмыстың болмауы: карталармен жұмыс жасауды, кеңістіктік деректерді талдауды және географиялық есептерді шешуді қамтитын практикалық сабақтардың жеткіліксіз саны студенттердің кеңістіктік ойлау қабілетін төмендетуі мүмкін. Теориялық білімге оларды практикалық қолданбай бағдарлау: кейбір жағдайларда білім беру бағдарламалары географияның теориялық аспектілеріне тым көп көңіл бөлуі мүмкін, бұл студенттерге географиялық мәліметтер мен құралдармен жеткілікті практикалық жұмыс жасамай. Оқытушылардың жеткіліксіз дайындығы: кейбір оқытушылар студенттердің кеңістіктік ойлауын дамыту үшін қажетті заманауи оқыту әдістері мен технологияларын пайдалануда қиындықтарға тап болуы

мүмкін. Оқыту әдістерінің әртүрлілігіне жеткіліксіз назар аудару: кеңістіктік ойлауды дамытуға ықпал ететін интерактивті және белсенді оқыту әдістерін қолданбай, білім беру процесін дәстүрлі оқыту әдістерімен (дәрістер, семинарлар) шектеу. Мәдени және контекстік аспектілерге жеткіліксіз назар аудару: оқыту бағдарламалары аймақтық ерекшеліктер мен мәдени контексттердің ерекшеліктеріне бейімделмеуі мүмкін, бұл географиялық процестерді түсінуді және кеңістіктік ойлауды дамытуды қиындатуы мүмкін. Пәнаралық тәсілге жеткіліксіз назар аудару: экология, геология, геоинформатика және басқаларды қоса алғанда, білімнің әртүрлі салаларындағы кеңістіктік ойлаудың маңыздылығы жеткілікті түрде хабардар болмауы және оқу бағдарламаларына біріктірілуі мүмкін. Бұл мәселелерді шешу білімді практикалық қолдануға, оқытудың заманауи технологиялары мен әдістерін қолдануға, сондай-ақ білікті оқытушыларды даярлауға және бағдарламаларды студенттердің жергілікті ерекшеліктері мен қажеттіліктеріне бейімдеуге баса назар аударатырып, заманауи білім беру бағдарламаларын әзірлеуді талап етеді.

Осы кеңістіктік ойлауды дамыту мәселелерінен көргендей, ары қарай, оның дамуы мен дамыту бағыттарына көз жүгіртуге болады. «География» білім беру бағдарламасында кеңістіктік ойлау дағдыларын дамыту студенттердің құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі аспектісі болып табылады. Бұған ықпал ететін бірнеше әдістер мен тәсілдерге тоқталсам:

Қазақстан мен Түркияның жоғары оқу орындарындағы география бойынша білім беру бағдарламаларында географиялық ойлау дағдыларын дамытуға баса назар аударылады. Мұнда әдетте оқу бағдарламалары мен оқыту әдістемелерінде қолдау көрсетілетін бірнеше негізгі аспектілер берілген:

№	Негізгі аспектілер	Атқаратын функциялары
1	Карталармен және геоақпараттық жүйелермен (ГАЗ) жұмыс:	Студенттер географиялық деректерді талдау, кеңістіктік қатынастарды визуализациялау және географиялық есептерді шешу үшін карталар мен ГАЗ қолдануды үйренеді.
2	Экскурсиялар және далалық зерттеулер:	далалық сапарлар мен далалық зерттеулерді ұйымдастыру студенттерге географиялық нысандар мен процестерді нақты масштабта бақылауға, деректерді жинау және талдау дағдыларын дамытуға және практикалық географиялық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.
3	Жобалау қызметі:	студенттер географиялық ақпаратты талдауға, географиялық процестерді модельдеуге, географиялық карталарды әзірлеуге және басқа да міндеттерге байланысты жобаларға қатысады, бұл сыни ойлауды дамытуға және білімді практикада қолдануға ықпал етеді.

№	Негізгі аспектілер	Атқаратын функциялары
4	Жергілікті және аймақтық ерекшеліктерді зерттеу:	Түркиядағы географиялық жағдайлардың әртүрлілігін ескере отырып, студенттер географиялық кеңістіктің жергілікті және аймақтық ерекшеліктерін терең зерттейді, бұл нақты географиялық ойлаудың дамуына ықпал етеді.
5	Пәнаралық тәсіл:	географиялық білім беру бағдарламалары көбінесе экология, геология, экономика және т.б. сияқты басқа білім салаларымен біріктіріледі, бұл студенттерге әртүрлі пәндер арасындағы байланыстарды көруге және кеңістіктік қатынастарды терең түсінуге көмектеседі.
6	Заманауи технологияларды қолдану:	студенттер геоақпараттық жүйелер, қашықтықтан зондтау, компьютерлік модельдеу және басқаларын қоса алғанда, географиялық зерттеулерде заманауи әдістер мен технологиялармен танысады, бұл оларға кеңістіктік деректерді талдаудың заманауи құралдары мен әдістерімен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға көмектеседі.
7	Оқыту және бағалау әдістерінің әртүрлілігі:	дәрістер, семинарлар, зертханалық жұмыстар, жобалар мен пікірталастар сияқты әртүрлі оқыту әдістерін пайдалану және бағалау әдістерінің әртүрлілігі әртүрлі оқу стильдерін қарастыруға мүмкіндік береді және студенттердің кеңістіктік ойлауының толық дамуына ықпал етеді.

Осы әдістер мен тәсілдердің жиынтығы Қазақстанның жоғары оқу орындарында география студенттерінің кеңістіктік ойлауын дамытуға ықпал ететін тиімді білім беру ортасын құруға мүмкіндік береді.

Түркия жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларында географиялық ойлау дағдыларын дамыту географиялық деректерді тиімді талдауға және түсіндіруге, сондай-ақ негізделген географиялық шешімдер қабылдауға қабілетті география саласындағы білікті мамандарды даярлауға ықпал етеді. Түркия мемлекетінің университеттері, тек географияны ғылыми бағытта ғана оқытып қана қоймай, сонымен қатар педагогикалық салаға бейімділігі бар география бағдарламаларын ұсынады. Төмендегі сызбада олардың кейбіреулері келтірілген.

Бұл Түркиядағы педагогикалық салаға бағытталған география бағдарламаларын ұсынатын университеттердің тізімі.

Келесі, Қазақстандық «География» БББ-да кеңістіктік ойлауды дамыту бойынша пәндерді оқытатын жоғары оқу орындарының тізімінде көрсетілгендей,

география бойынша ғылыми және педагогикалық бағытта оқыту бүкіл елдегі басқада аймақтық университеттер мен институттарда да қол жетімді.

Бұл ғылыми және педагогикалық салаға бағытталған география бойынша бағдарламалар ұсынылатын Қазақстандағы университеттердің тізімі.

География бойынша білім беру бағдарламасында кеңістіктік ойлауды қорытындылау студенттерге айналасындағы әлемді жақсы түсінуге көмектеседі,

сонымен қатар оларды география және онымен байланысты салалардағы кәсіби қызметке дайындайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, география білім беру бағдарламасындағы кеңістіктік ойлау студенттер үшін өте маңызды, өйткені ол географиялық зерттеулердің негізгі аспектісі болып табылатын кеңістіктік қатынастарды талдау және түсіну дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Географияны оқыту барысында студенттер кеңістіктік деректерді талдаудың әртүрлі әдістерін, соның ішінде карталармен жұмыс істеуді, геоақпараттық жүйелерді (ГАЗ) пайдалануды, кеңістіктік заңдылықтар мен қатынастарды талдауды меңгереді. Кеңістіктік ойлау студенттерге зерттеу жұмыстарын жүргізуде және жаңалықтар мен зерттеу нәтижесін алуда зор үлесін тигізеді, мысалы: кеңістікте шарлау, яғни, картадағы объектілер мен құбылыстардың географиялық таралуын түсіну студенттерге кеңістікті шарлауға және әртүрлі аймақтар мен аумақтардың географиялық орналасуын түсінуге көмектеседі. Географиялық процестерді талдау, бұл кезеңде студенттер географиялық процестердің себептері мен салдарын түсіну үшін климаттық жағдайлар, геологиялық формациялар, топырақ, өсімдіктердің таралуы және басқалары сияқты кеңістіктік деректерді талдауға және түсіндіруге үйретіледі. Географиялық шешімдер қабылдау, зерттеудегі негізгі қадамдардың бірі десек те болады, яғни, кеңістіктік ойлауды дамыту студенттерге кеңістіктік деректерді талдау және ықтимал нәтижелерді болжау негізінде негізделген географиялық шешімдер қабылдауға көмектеседі және студенттердің геоақпараттық технологиялармен жұмыс жасауы процесі, ГАЗ білімі мен дағдылары студенттерге кеңістіктік деректерді талдау және визуализациялау үшін заманауи технологияларды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Қазақстан мен Түркия елдерінің білім беру саласында, яғни ЖОО-дағы «география» білім беру бағдарламасын оқытуда кеңістіктік ойлауды дамыту кешенді тәсілді және жалпы шараларды қабылдауды талап ететін маңызды міндет болып табылады. Төменде екі елдің географиялық оқу бағдарламаларында кеңістіктік ойлауды дамыту үшін қолдануға болатын бірнеше жалпы шаралар келтірілген:

Заманауи технологияларды интеграциялау, яғни оқу процесіне заманауи геоақпараттық жүйелерді (ГАЗ), интерактивті карталарды және виртуалды Білім беру ресурстарын енгізу студенттердің белсенді қатысуына және олардың кеңістіктік ойлауын дамытуға ықпал етеді.

Оқытудың белсенді әдістерін қолдану: Жобалық іс-шаралар, пікірталастар, топтық жұмыстар және рөлдік ойындар сияқты оқыту әдістерін қолдану студенттердің белсенді қатысуын ынталандырады және олардың кеңістіктік талдау және проблемаларды шешу қабілетін дамытады.

Карталармен және кеңістіктік деректермен жұмыс істеуге үйрету: студенттердің әртүрлі карта түрлерімен жұмыс істеу, географиялық деректерді талдау және

кеңістіктік құралдарды пайдалану дағдыларын игеруі олардың кеңістіктік ойлауын дамытуға ықпал етеді.

Ғылыми жобаларды қолдау: географиялық деректерді талдауға және нақты географиялық мәселелерді шешуге байланысты студенттердің ғылыми жобаларын қолдау олардың аналитикалық және кеңістіктік дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Бұл шараларды қабылдау студенттердің кеңістіктік ойлауын дамытып қана қоймай, оларды екі елдегі география және онымен байланысты салалардағы кәсіби қызметке дайындауға көмектеседі.

ГЕОГРАФИЯНЫ ТҰРАҚТЫ ДАМУ ҮШІН ОҚЫТУ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ: КЕЛЕШЕГІ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Асылғазы Ж.С., Есназарова Ұ.Ә.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

АНДАТПА

Бұл мақалада студенттерді тұрақты дамуға дайындау үшін географияны оқытудың инновациялық әдістерін қолданудың келешегі мен қиындықтары қарастырылған. Географиялық ақпараттық жүйелерді, виртуалды саяхаттар мен ойын технологияларын пайдалану сияқты оқытудың заманауи тәсілдерін және олардың студенттердің белсенділігін арттыруға және географиялық ұғымдарды терең түсінуге мүмкіндік беретін мүмкіншіліктерін зерттейді. Қорытындылай келе экологиялық сауаттылықты тиімді қалыптастыру және қоғамның тұрақты дамуы үшін осы қиындықтарды еңсеруге және инновацияларды енгізуге кешенді көзқарас қажет екендігі көрсетілді.

Кілт сөздер: инновациялық әдістер, Тұрақты даму, географиялық ақпараттық жүйелер, экологиялық сауаттылық, виртуалды экскурсиялар, технологиялар.

География - бізді қоршаған әлемді және оның өзгерістерін түсінуге көмектесетін ең маңызды пәндердің бірі. География пәні мұғалімдерінің алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі – оқушыларды пәнге қызықтыру. География контекстінде тұрақты дамуды оқыту студенттерді әлем алдында тұрған күрделі экологиялық, әлеуметтік және экономикалық мәселелерді түсінуге және шешуге дайындау үшін өте маңызды. Географиялық білімге орнықты даму қағидаттарын енгізу адам мен табиғи жүйелердің өзара байланысын тереңірек түсінуді ғана емес, сонымен қатар тұрақты болашақты құруға деген жауапкершілік сезімін де дамытады.

Климаттың өзгеруі, урбанизация, қоршаған ортаның деградациясы сияқты жаһандық сын-қатерлер өзекті болып отырған қазіргі әлемде қоғамның тұрақты дамуына ықпал ететін географияны оқытудың инновациялық әдістерін дамытудың маңызы зор. Бұл әдістер студенттерге күрделі географиялық құбылыстар мен процестерді түсінуге көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар оларды тұрақты болашақты құруға белсенді қатысуға дайындайды. Ескі әдістер мен оқу материалдары қазіргі студенттер үшін қызықсыз және маңызды емес болуы мүмкін. Сондықтан география сабағын қызықты әрі интерактивті ететін оқытудың инновациялық әдістерін қолдану маңызды.

Инновациялық әдістердің бірнешеуін қарастырайық:

Географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЗ).

Географиялық ақпараттық жүйелердің (ГАЗ) тұрақтылығын оқыту маңызды, себебі бұл технология ғалымдар мен зерттеушілерге әртүрлі факторлардың

экожүйеге қалай әсер ететінін және қоршаған ортадағы өзгерістер тірі ағзалардың өміріне қалай әсер ететінін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. ГАЖ деректерді тиімді талдап, өңдей және визуализациялай алады, бұл ғалымдарға климаттың өзгеруі, адам әрекеті және басқа факторлар арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға көмектеседі.

ГАЖ оқыту сонымен қатар студенттерге географиялық деректерді экологиялық тұрақтылық пен тұрақты дамуға қатысты шешімдер қабылдау үшін қалай пайдалануға болатынын жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Бұл мұхиттағы өзгерістерді бақылауды, атмосфералық айналымды және олардың өзгеру тәуекелдерін зерттеуді, маңызды өндірістік процестер мен бизнес жобалардың қоршаған ортаға әсерін бағалауды қамтуы мүмкін.

Коллективті оқыту.

Ынтымақтастықта оқыту тұрақтылықты оқытудың тиімді әдісі болып табылады, себебі ол студенттерге ынтымақтастық, сыни ойлау және саналы шешім қабылдау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

1 кесте. Тұрақты даму контекстінде коллективті оқытуды қолданудың кейбір жолдары берілген:

1. Топтық жобалар	Студенттерді шағын топтарға бөліп, әр топқа тұрақтылыққа байланысты тапсырма немесе жоба беріледі. Топтар ортақ шешімге келу үшін ынтымақтаса отырып, зерттеу жүргізіп, нәтижелерін талқылай алады.	Мысалы, студенттер өз мектебінің энергия тұтынуын азайту үшін әрекет жоспарын әзірлеуі немесе қоғамдастықта қалдықтарды басқаруды жақсарту жолдарын зерттеуі мүмкін.
2. Талқылаулар мен пікірталастар:	Тұрақты дамуға қатысты мәселелер бойынша топтық талқылаулар мен пікірталастарды ұйымдастыру. Сыни тұрғыдан ойлауға ықпал ететін және әртүрлі көзқарастарды тудыратын тақырыптарды таңдаңыз	Мысалы, студенттер климаттың өзгеруінің жергілікті экожүйеге әсері туралы сұрақтарды талқылауы немесе біздің экологиялық ізімізді азайту шаралары туралы дау айтуы мүмкін.
3. Виртуалды ынтымақтастық	Әртүрлі жерлерден немесе тіпті әртүрлі елдерден келген студенттерге тұрақтылық мәселелері бойынша идеялар мен тәжірибе алмасуға мүмкіндік беру үшін онлайн форумдар немесе бейнеконференциялар сияқты байланыс және ынтымақтастық құралдарын пайдаланыңыз. Олар жобалар бойынша бірлесіп жұмыс істей алады, өз нәтижелері мен ұсыныстарын талқылап, бөлісе алады.	Мысалы, топтар тұрақты дамудың әртүрлі аспектілерін зерттейді және онлайн форумдар мен бейнеконференциялар арқылы идеялармен алмасады. Мысалы, олар өз елдеріндегі қалдықтарды басқару тәжірибесін зерттеп, тәжірибелерімен бөлісе алады.

Заманауи технологияны пайдалану: интерактивті карталар, географиялық ақпараттық жүйелер және қашықтықтан зондтау сияқты заманауи технологиялар студенттерге географиялық ақпаратты жақсырақ визуализациялауға және талдауға көмектеседі. Бұл оларға географияның әртүрлі аспектілері мен тұрақты даму арасындағы байланыстарды жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Оқытуда технологияны пайдалану тұрақты дамуға қол жеткізуде өте тиімді болуы мүмкін. Міне, кейбір мысалдар:

1.Онлайн курстар мен платформалар: Тұрақтылық бойынша оқытуды ұсынатын әртүрлі онлайн курстар мен платформалар бар. Бұл курстар барлығына қолжетімді және сізге қолайлы уақытта және қарқынмен аяқталуы мүмкін. Сондай-ақ тұрақты дамудың нақты аспектілері бойынша білім мен дағдыларды алуға болатын арнайы платформалар бар, мысалы, энергетика, экология және т.б.

2.Виртуалды зертханалар және симуляциялар: Виртуалды шындық (VR) және толықтырылған шындық (AR) технологияларын студенттерге тұрақты даму саласында практикалық тәжірибе мен білім алуға мүмкіндік беретін виртуалды зертханалар мен модельдеулерді құру үшін пайдалануға болады. Олар, мысалы, энергетикалық жүйелерді, экожүйелерді зерттей алады немесе қоршаған ортаға әсерді азайту үшін әртүрлі стратегияларды қолдана алады.

3. Ақпарат пен ресурстарға қол жеткізу: Технологияларды пайдалану тұрақты дамуға қатысты ақпарат пен ресурстарға оңай қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл ағымдағы зерттеулерге, статистикаға, жаңалықтарға және т.б. Осы қолжетімділіктің арқасында студенттер тұрақты даму саласындағы соңғы жетістіктер мен әзірлемелерден хабардар бола алады.

4. Оқытуды басқару жүйелері: Оқытуды басқарудың заманауи жүйелері студенттер мен мұғалімдерге тиімді өзара әрекеттесуге және материалдар мен тапсырмаларды бөлісуге мүмкіндік береді. Олар сондай-ақ ынтымақтастық пен нақты уақыттағы байланыс мүмкіндігін қамтамасыз ете алады. Бұл әсіресе тұрақты даму бойынша бірлескен оқу жобаларында пайдалы, мұнда әртүрлі елдердің студенттері ортақ тапсырмаларды орындай алады.

Оқытуда технологияны пайдалану оқу үдерісін интерактивті, қолжетімді және қызықты етуге көмектеседі, бұл тұрақтылық тұжырымдамаларын жақсырақ түсінуге және қолдануға ықпал етеді. Бұл сонымен қатар бізге көбірек студенттерді қамтуға және тұрақты даму туралы білімдерді жаһандық деңгейде таратуға мүмкіндік береді.

Студенттерді тұрақты даму мәселелерін түсінуге және шешуге дайындауда географияны оқытудың инновациялық әдістері маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты оқытудың жаңа әдістерін әзірлеу және енгізу кезінде ескеру қажет белгілі бір проблемалар мен қиындықтар туындайды.

2 кесте. Географияны оқытудың инновациялық әдістерінің болашағы:

Технологиялық инновация	Виртуалды шындықты, толықтырылған шындықты және бұлтты есептеулерді қоса алғанда, технологияның жетістіктерімен географияны оқытудың болашағы интерактивті және тартымды оқу орталарын жасау үшін осы құралдарды пайдалануды қамтиды.
Пәнаралық көзқарас	География мен экология, экономика және әлеуметтану сияқты басқа ғылымдар арасындағы байланыстарды білу пәнаралық бағдарламалар мен оқыту әдістерін дамытуға ықпал етеді.
Ғаламдық қоңырауларды есепке алу	Инновациялық әдістер студенттерді осы мәселелерді түсінуге және шешуге дайындау үшін климаттың өзгеруі, табиғи ресурстарды тұрақты пайдалану және урбанизация сияқты жаһандық мәселелерді ескеруі керек.

Географияны оқытудың инновациялық әдістері, әсіресе тұрақты даму жағдайында бірқатар қиындықтарға тап болуы мүмкін. Төменде негізгі проблемалардың кейбірі берілген:

1. Ресурстар мен жабдықтардың жетіспеушілігі

Заманауи технологиялар мен құрал-жабдықтардың болмауы оқытудың инновациялық әдістерін енгізуді қиындатады.

2. Білікті мұғалімдердің жетіспеушілігі

Оқытудың инновациялық әдістері бойынша білімі мен тәжірибесі бар мұғалімдердің жетіспеушілігі оларды тиімді жүзеге асыруға кедергі болуы мүмкін.

3. Оқу жоспарларын стандарттау

Қолданыстағы стандарттар мен оқу бағдарламалары географияны оқытуда инновацияларды енгізу мүмкіндігін шектеуі мүмкін.

4. Оқушылардың ынтасының болмауы

Кейбір студенттер инновациялық оқыту әдістерінің құндылығын көрмеуі мүмкін, бұл олардың қабылдауы мен қатысуын қиындатады.

5. Бағалау және бағалау критерийлері

Оқытудың инновациялық әдістеріне сәйкес бағалау критерийлері мен бағалау әдістерін бейімдеу қажеттілігі қиын болуы мүмкін.

6. Оқу орындары мен білім беру жүйесінің қарсылығы

Кейбір мектептер мен білім беру жүйелері қалыптасқан тәжірибелер мен белгісізден қорқу салдарынан өзгерістер мен инновацияларға төзімді болуы мүмкін.

Қорытындылай келе, географияда тұрақты дамуды оқыту тұрақты даму мәселелерін шешуге жабдықталған, қоршаған ортаға саналы және жаһандық

деңгейде белсенді азаматтарды тәрбиелеудің ажырамас бөлігі болып табылады. Негізгі тұжырымдамаларды, тәсілдерді біріктіру және географиялық білім берудегі тұрақты дамудың маңыздылығын атап көрсету арқылы педагогтар студенттерді оң өзгерістердің жақтаушысы болуға және тұрақты және әділетті әлемге үлес қосуға шабыттандырады.

Бұл тәсіл студенттерді жергілікті және жаһандық қауымдастықтардағы тұрақты дамуды түсінуге, араласуға және оған үлес қосуға дайындаудағы географиялық білім берудің жалпы мақсатын қолдайды.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шатных А. В. Проекты уроков географии с использованием интерактивного оборудования и интернет ресурсов. – Курган, 2013.
2. И. В. Душина, Г.А. Понурова // Методика преподавания географии// Москва, 1996
3. И.В. Душина, Е.А. Таможняя, В.Б. Пятунин // Методика и технологии обучения географии в школе// АСТ, Астрель, М., 2002
4. В.П. Максаковский // Преподавание географии в зарубежной школе// ВЛАДОС, М., 2001
5. Смирнова О.В., Федосеенко Т.В. Научно-географические основы становления понятия «природное и культурное наследие» в географическом образовании // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 4. С. 28.
6. Мухина С.А., Соловьёва А.А. Современные инновационные технологии обучения. - М.: ГЭОТАР-Медиа, 2008

АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРДЫ ТҰРАҚТЫ ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ АСПЕКТІЛЕРІ

Бакирбаева П.А., Біләлов Б.М., Қапезова А.Ғ.

Әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы,
докторант, Алматы, Қазақстан

АНДАТПА

Мақалада ауылдық аумақтарды тұрақты дамытудың теориялық мәні және талдау негізінде ауылдық аумақтарды тұрақты дамыту ұғымы нақтыланды, олардың тұрақтылығын, қоғамдық-экономикалық дамуын, аграрлық өнеркәсіп өндірісінің өсуі мен көлемін арттыруды, сондай-ақ ауыл тұрғындарының толық жұмыспен қамтылуына қол жеткізуді және соның салдарынан оның өмір сүру деңгейінің өсуін түсіндірді. Сонымен қатар, елде жүргізіліп жатқан реформалардың жалпы мазмұнымен сондай-ақ, экономикалық, әлеуметтік, экологиялық ахуалмен, аумақтық құрылымдардың демографиялық ерекшелігімен байланысты екенін көрсетті. Автор ауылдық аумақтардың тиімділігін арттыру тетігі ретінде Еңбек ресурстарын, олардың халыққа негізделген жұмыспен қамтылуын қарастыруды ұсынады. Автор ауылды дамыту мәселелерін шешу агроөнеркәсіптік кешен саласындағы мемлекет саясатының тиімділігіне тікелей байланысты екенін атап өтті. Сондықтан бүгінде Үкіметтің назары ауылдың болашағын дамыту, әлеуметтік саясат стратегиясы мен даму мәселелеріне аударылады.

Тірек сөздер: ауыл, ауылдық аумақтар, ауылдық аудандар, тұрақты дамыту, аграрлық экономика, аграрлық өндіріс.

Ауылдық аумақтардың тұрақты дамуы олардың тұрақтылығы, қоғамдық-экономикалық дамуы, аграрлық өнеркәсіп өндірісінің өсуі мен ұлғаюы, сондай-ақ ауыл тұрғындарының толық жұмыспен қамтылуына қол жеткізу және соның салдарынан халықтың өмір сүру деңгейінің өсуі болып табылады.

Қазақстанда экономиканың тұрақты даму және халықтың әл-ауқатын арттыру проблемаларын шешу көбінесе ауылдық аумақтардың (ауылдық жерлердің) дамуымен айқындалады. Соңғы 10 жылда ауылдық аумақтарды дамыту жөніндегі саясат даму әлеуеті бар ауылдық елді мекендерді басым қолдау есебінен ауыл халқының өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталды. Осы кезеңде Өңірлерді дамыту мемлекеттік бағдарламасының бірнеше кезеңдері, сондай -ақ басқа да салалық бағдарламалық құжаттар іске асырылды. [1]

Сондықтан Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша ауылдық аумақтарды дамыту, ауылдық жерлерде өмір сүру сапасын жақсарту және жайлы өмір сүру ортасын құру мақсатында Қазақстан Республикасының Ауылдық аумақтарын дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасы бекітілді. Тұжырымдаманың негізгі мақсаты - ауылдық аумақтардың географиялық

ерекшеліктері мен артықшылықтарын ескере отырып, олардың әлеуметтік-экономикалық әлеуеті және аулдық елді мекендердегі әлеуметтік, инженерлік және көлік инфрақұрылымын дамыту Оны іске асыру нәтижесінде табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен аз ауыл халқының үлесі 5,8%-ға дейін, ал ауылдық жерлерде жұмыссыздық деңгейі 4,2%-ға дейін төмендейді деп күтілуде. Сонымен қатар ауылдық елді мекендер сумен 100%, интернетпен 97% қамтылады, сондай-ақ нормативтік жағдайы жақсы жергілікті жолдардың үлесі 95%-ға жеткізілмек. Ауылдық жерлерде 655 денсаулық сақтау нысаны, 183 мектеп және 100 спорт ғимараты пайдалануға беріліп, 650 мәдениет нысаны салынып, жөндеуден өткізіледі деп жоспарлап отыр [2].

Ауылдық елді мекендерді дамытудың негізгі нүктесі көлік, энергетика, байланыс, білім беру және медициналық қызмет көрсету салаларын дамытуды қамтитын инфрақұрылымды қалыптастыру және дамыту. Бұл саладағы маңызды зерттеу бағыты инфрақұрылымға инвестицияларды қызықтырып, оны тартып және ауылдық аумақтарды дамыту үшін қолайлы орта қалыптастырудағы орталық және жергілікті атқарушы орган рөлін зерттеу болып табылады. Ауылдық аумақтарды дамытудың әлеуметтік-экономикалық жағы да көші-қон және демография мәселелерімен тығыз байланысты. Ауыл тұрғындарының көші-қон үрдістеріне әсер ететін факторларды зерттеу және ауылдық жерлерде жастар мен мамандарды ұстап қалу, жұмыспен қамтуды ынталандыру және әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ету бойынша стратегиялар мен шараларды қалыптастыру зерттеудің маңызды пәні болып табылады. Осы тұрғыда ауылдық туризмді, шағын және орта бизнесті дамыту, ауылды аймақтық экономикалық үрдістерге интеграциялау сияқты ауыл тұрғындарын қолдауға арналған мемлекеттік бағдарламалар мен жобалардың әсерін зерттеуге бағытталған зерттеулер өзекті болып табылады. [2]

Ауылдық аумақтардың дамуына қатысты мәселелерді зерттеумен Д.А. Баландин, В.М. Баутин, В.В. Козлов, В.В. Леонтьева, С.О. Сиптица, М.Б. Кенжегузин, Ф. Мантино, А.В. Петрикова, В.В. Кузнецов және тағы басқа ғалымдар айналысты. Аумақтың дамуы еліміздің өңірлерінің дамуымен байланысты көрсеткіштердің көмегімен бағаланады.

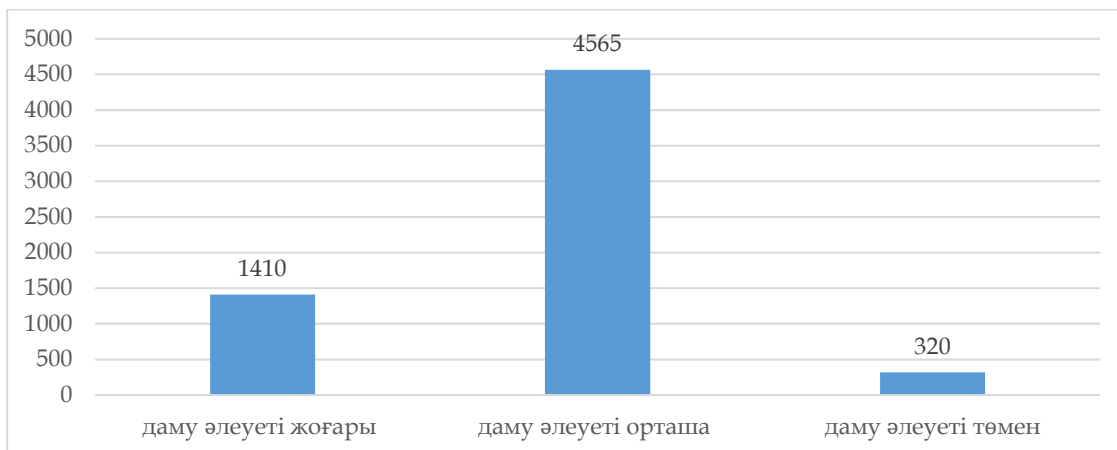
ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ТАЛДАУ

2024 жылдың басындағы жағдай бойынша республикада 6 295 ауылдық елді мекен (бұдан әрі – АЕМ) бар, онда ел халқының 37,8% - ы немесе 7,5 млн адам тұрады 2011 жылдан бастап ауыл халқының саны айтарлықтай аса өзгерген жоқ. Ауыл халқы санының ұлғаюын қамтамасыз ететін туу деңгейінің жоғары болуына қарамастан, ауылдық аумақтардан көші-қон ағынының өсу үрдісі сақталуда. Мәселен, 2022 жылғы 12 айының қорытындысы бойынша көші-қонның теріс сальдосы 67 мың адамды құрады (2020 жылы – 81,3 мың адам, 2021 жылы – 77,3 мың адам). Ауыл халқының ең көп кетуі Абай, Жетісу, Түркістан, Жамбыл, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Қарағанды, Қызылорда және Шығыс Қазақстан облыстарында байқалады.[3]

Соңғы 3 жылда АЕМ санының тұрақты төмендеуі байқалады. Осы кезеңде АЕМ саны 21 бірлікке қысқарды. Таратылған ауылдардың ең көп саны Батыс Қазақстан (10), Түркістан (8), Қостанай (3) облыстарына тиіесілі. 6,3 мың АЕМ-нің жартысынан көбінде (3,3 мың) халық саны 500 адамнан аспайды, бұл ел халқының 8%-ын ғана құрайды. Тұрғындарының саны 5 мыңнан астам АЕМ-дер небәрі 4,6% құрайды, бірақ онда ауыл тұрғындарының 40%-дан астамы тұрады. [3]

Ауылдық елді мекендер санының мұндай төмендеуі оларды одан әрі біріктірудің және 10 мыңнан астам халқы бар кенттер мәртебесін берудің алғышарты болды. Ауылдардың бұл бірлестігі дамыған әлеуметтік-өндірістік инфрақұрылымы бар даму әлеуеті жоғары және орташа ауылдардың өсуіне әкелді.

Әлеуметтік-экономикалық даму критерийіне сәйкес, бүгінде Қазақстанда 1410 ауылдық елді мекен жоғары даму әлеуетіне жатады, 4565 ауылдық елді мекен орташа даму әлеуетіне жатады, қалған 320 ауылдық елді мекен төмен даму әлеуетіне жатады (сурет. 1).

Сурет. 1. АЕМ-ді әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі бойынша бөлу [3]

Айта кетейік, қаралып отырған кезеңде Қазақстанда әлеуеті жоғары ауылдық елді мекендердің даму серпіні 14% - дан 20% - ға дейін, даму әлеуеті орташа ауылдық елді мекендердің 74% - дан 73% - ға дейін және даму әлеуеті төмен ауылдық елді мекендердің 12% - дан 7% - ға дейін төмендеуі байқалады.

Тұрғын үй, газ, электр, сумен жабдықтау. 2020 жылдан бастап 2022 жылды қоса алғанда ауылдық тұрғын үй қоры 5,0%-ға өсіп, 141,2 млн шаршы метрді (елдің тұрғын үй қорының 34,8%-ы) құрады. Осы кезеңде 1 тұрғынға есептегенде тұрғын үймен қамтамасыз етілу 19,3-дан 19,8 шаршы метрге дейін өсті, бұл қалаларға (25,8 шаршы метр) қарағанда төмен.[4]

Жалпы, ауылдық тұрғын үй қорын абаттандыру жақсарып келеді, бірақ әлі де қалалық тұрғын үй қорынан артта қалып отыр. Ауылдық аумақтарды газдандыру жалғасуда.

Ауылдық елді мекендерді газдандыру деңгейі 2020-2022 жылдары 12,1%-ға өсіп, 27,1%-ды (1,7 мың АЕМ) құрады. 2022 жылы барлық ауылдық елді мекендер бойынша электрмен жабдықтауды қамтамасыз ету деңгейі 99,1%-ды құрады. 4 облыста 33 АЕМ электрмен жабдықталмаған (Абай облысында – 3 АЕМ, Атырау облысында – 4, Қызылорда облысында – 8, Түркістан облысында – 18).

Ауыл тұрғындарын сапалы ауыз сумен қамтамасыз ету жағдайы әлі де өткір болып отыр, ауылдық жерлерде сумен жабдықтаудың көрсетілген қызметтеріне қол жеткізген барлық ауыл саны - 4 900. Қалған 1 395 ауылдың 432-інде орталықтандырылған сумен жабдықтау құрылысын жүргізу қажет. Бұл ретте бюджет қаражатын тиімді пайдалану мақсатында 963 АЕМ-ге жергілікті бюджет есебінен суды тазартудың кешенді блок-модульдерін және су тарату пункттерін орнату талап етіледі. [4]

Білім. Еліміздің мектептерінде барлығы 3,7 млн бала, оның ішінде ауылдық жерлерде – 1,5 млн оқушы оқиды. Бүгінгі таңда ауылдық жерлерде барлығы 5 157, оның ішінде шағын жинақты 2 753 (орта 1 449, негізгі 793 және бастауыш шағын жинақталған мектептер) мектеп жұмыс істейді. Көріп отырғанымыздай, ауылдық жерлердегі мектептер саны көп (5,1 мың бірлік) болғанымен, оларда оқитын оқушылар саны қалалық мектептерге қарағанда әлдеқайда аз (ауылдарда 1,5 млн бала, қалалардағы 2,2 млн бала). Ауылдық мектептер бойынша білім алушылар контингентінің төмендеуі Ақтөбе, Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарында байқалады. Ауылдық жерлерде барлығы 26 авариялық мектеп бар, олар негізінен Ақтөбе, Қызылорда, Батыс Қазақстан және Түркістан облыстарында.[2]

Денсаулық сақтау. Ауылдық жерлерде денсаулық сақтау ұйымдарының саны азайып келеді. 2022 жылдың басында ауылдық жерлердегі алғашқы медициналық-санитариялық көмек (бұдан әрі - АМСК) нысандарының саны 5 195 бірлікті құрады. Бұл ретте 2 731 ауылда медициналық объектілер бейімделген үй-жайларда орналасқан, 2 293 ауылда медициналық объектілердің салынғанына 40 жылдан асқан.

"Ауылда денсаулық сақтауды жаңғырту" пилоттық ұлттық жобасы аясында 655 медициналық нысан, оның ішінде 253 медициналық пункт, 160 дәрігерлік амбулатория және 242 фелдшерлік-акушерлік пункт салу жоспарлануда. Медициналық қызметтердің сапасына кадрлармен қамтамасыз ету әсер етеді. Алғашқы медициналық-санитариялық көмек көрсететін ұйымдарда 33 мыңға жуық дәрігер және 75 мың орта медицина жұмыскері, олардың жартысына жуығы ауылдық жерлерде жұмыс істейді. [5]

Мәдениет және спорт. 2020-2022 жылдар кезеңінде мәдени-демалыс ұйымдарының саны 4 бірлікке төмендеп, 2 815 бірлікті құрады. Бірқатар мәдени-демалыс ұйымдарының жылытылмайтын үй-жайларда, авариялық жағдайдағы

немесе күрделі жөндеуді қажет ететін ғимараттарда орналасуы үлкен проблема болып табылады.

2023 жылдың 1 қаңтарындағы деректер бойынша республикада ауылдық жерлерде 759 спорт құрылыс жайы бар. Мәдениет және спорт объектілерінің жетіспеушілігі, сондай-ақ жұмыс істеп тұрған ұйымдар ғимараттарының физикалық жағдайы негізгі проблемалық мәселелер болып табылады.

Интернетке қол жетімділік. COVID-19 пандемиясынан туындаған бұрын-соңды болмаған дағдарыс цифрлық технологиялардың рөлі маңызды екенін көрсетті. Ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымдағы проблема ауылдық елді мекендердің ұялы байланыспен және интернетпен толық қамтылмауы болып табылады, бұл цифрлық теңсіздіктің сақталуына алып келеді.

Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің мәліметтері бойынша 2023 жылдың басында 4 858 АЕМ (77%) интернет желісіне мобильді кеңжамақты қолжетімділікпен, оның ішінде 4G технологиясы бойынша – 2 045 АЕМ (32%), 3G – 2 813 АЕМ (45%) қамтамасыз етілді.

Жол инфрақұрылымы. Бүгінгі күні жергілікті жолдар сапасының төмен болуы ауылдық аумақтар байланысының әлсіз болуына алып келуде және олардың экономикалық дамуына кедергі келтіруде. Бұл ретте, жергілікті маңызы бар жолдардың 10%-ы (немесе 6 986 км) орташа және күрделі жөндеуді қажет етеді. Мұндай жолдардың үлесі әсіресе мынадай облыстарда жоғары: БҚО – 2,6 мың км, Ақтөбе – 1,2 мың км, Атырау – 0,53 мың км және СҚО – 1,5 мың км. [2]

Экология. Дүниежүзілік метеорологиялық ұйымның есептемелеріне сәйкес, Қазақстан аумағындағы климаттың өзгеру процесі алдағы 20 жылда артатын болады.

Мәселен, климаттық апаттар (құрғақшылық, орман өрттері және өзендердің таяздануы) Қазақстан аумағында үйреншікті жағдайға айналады. Жалпы, Қазақстанның климаты жаһандық климатқа қарағанда 2 есе жылдам жылынуда. Тиісінше, климаттың өзгеруі жағдайында егіншілікті қайта қарау қажет екені айқын болып отыр. Қазақстанда жердің тозуына, шөлейттенуге ықпал етіп, бүкіл ел бойынша шаңды дауылдардың пайда болуына алып келетін қатты құрғақшылық жиі орын алатын болады деп күтілуде. Қазірдің өзінде Қазақстан жерінің үштен екісі құрғақшылық қаупіне ұшырауда, 2-3 жыл кезеңділігімен елде құрғақшылық пен егіннің шықпауынан туындайтын елеулі проблемалар орын алуда, ел халқының 23,5%-ы тозған жерлерде тұрады. [2]

Кадрлық қамтамасыз ету. 2022 жылдың төртінші тоқсанында Қазақстанда ауылдық жерлерде барлығы 3 488 мың адам жұмыспен қамтылды. Сонғы 3 жылда бұл көрсеткіш 0,8%-ға төмендеді немесе 28 мың адамға. Ауылда өзін-өзі жұмыспен қамтығандар арасында жастар 22,1%-ды, ал зейнеткерлік жастағы адамдар 4,8%-ды құрайды.

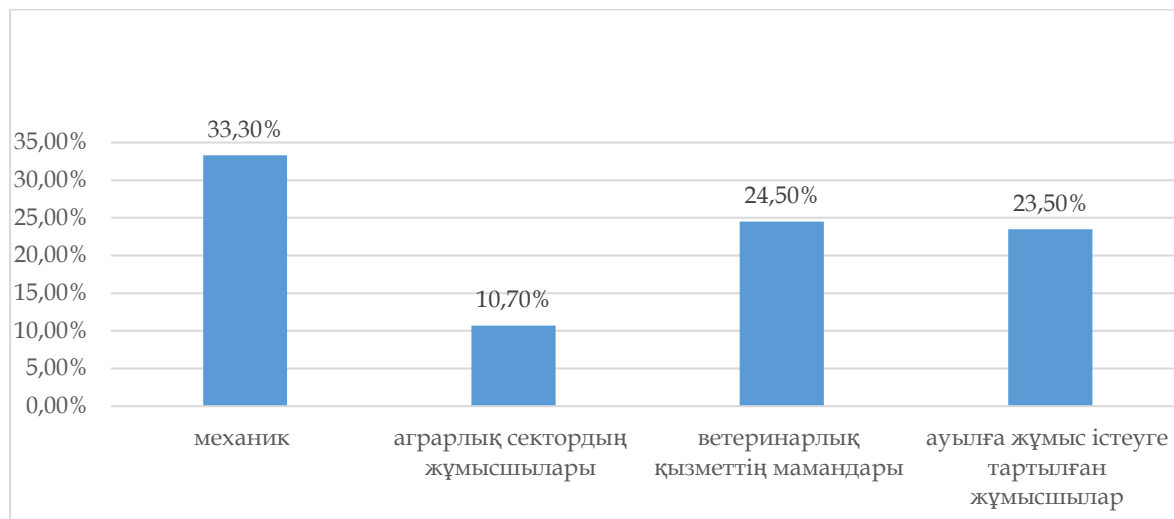
2022 жылдың басында ауылдық елді мекендерде 54,4 мың дәрігер мен орта медицина қызметкері (кадрлардың қосымша қажеттілігі 3,9 мың бірлікті құрайды) жұмыс істейді. 2020-2022 жылдары дәрігерлер саны 12,7 мыңнан 13,4

мыңға дейін (5,1%), орта медицина қызметкерлер саны 51,2 мыңнан 54,3 мыңға дейін (5,9%) өсті.

Ауылдық жерлерде барлығы 209,6 мың педагогикалық қызметкер жұмыс істейді (кадрлардың қосымша қажеттілігі 2 240 бірлікті құрайды). 2020-2022 жылдары педагогикалық қызметкер саны 195,3 мыңнан 209,6 мың бірлікке дейін өсті.

Ауыл шаруашылығы өндірісінің технологтары, агрономдар, инженерлер, зоотехниктер, механиктер, инженерлер, ветеринарлық қызмет мамандары сияқты ауылшаруашылық мамандықтары өзектілігін жоғалтты. Ауылда жұмыс істеу үшін орта буын техникалық мамандықтары бойынша студенттерді қабылдау және даярлау іс жүзінде жүргізілмейді. ҚР Ұлттық статистика бюросының деректеріне сәйкес ауылды осындай мамандармен және кәсіби қызметкерлермен қамтамасыз ету өңірлер бөлінісінде 50% - дан 70% - ға дейін жетеді.

Осылайша, механиктің жетіспеушілігі 33,3%, аграрлық сектордың жұмысшылары – 10,7%, ветеринарлық қызметінің мамандары – 24,5%, ауылға жұмыс істеуге тартылған жұмысшылар 23,5% - дан астамын құрайды

Сурет 2. Ауыл шаруашылығындағы мамандардың бос жұмыс орындарын бөлу [2]

Ауылдағы еңбек нарығын оңтайландырудың негізгі бағыттары мынадай іс шараларды іске асыру болып табылады:

- ауыл шаруашылығы өндірісінің бағыттарын дамыту;
- ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу, тасымалдау, сақтау және өткізу жүйесін, ауыл шаруашылығы құрылымдарына қызмет көрсету салаларын қарқындату;
- ауылдық жерлерде шаруа (фермер) қожалықтарын және шағын кәсіпкерліктің басқа да нысандарын мемлекеттік қолдау.

ауылдық аумақтарды дамытудағы ең перспективалы бағыттар инфрақұрылымды және халықты әлеуметтік қамтамасыз етуді жетілдіру болып табылады, Ол мыналардан тұрады:

- ауыл шаруашылығы салаларының барлық қызметкерлерінің бір сағаттық еңбекақы төлеуге көшуі нәтижесінде ауыл халқының жан басына шаққандағы жиынтық табысының өсуін қамтамасыз ету;
- ақшалай қаражатты капиталдандыруды төмендету үшін жұмыскерлердің жалақысынан ұсталатын ауыл шаруашылығы қайта өңдеу кәсіпорындарының кәсіпорындарының зейнетақы және әлеуметтік аударымдарды аударуының толықтығы мен дұрыстығына бақылауды жүзеге асыру;
- ауыл шаруашылығы салалары қызметкерлерінің ауылдық төлемдер мөлшерін индекстеу есебінен барабар зейнетақы табысының болуы.

Халықтың өмір сүру сапасы мен деңгейін арттыру бойынша әзірленген ұсыныстарды іске асыру:

- халықтың орташа жылдық табиғи өсуі және көші-қон сальдосы және сол арқылы ауылдық аумақтардағы халық санының өсуіне ықпал ететін болады;
- ауыл тұрғындарының аграрлық саладағы жұмыспен қамту деңгейі 79% - ға дейін, ал жұмыссыздық деңгейі 6,0% - дан 4,3% - ға дейін төмендеді %;
- ауыл тұрғындарын әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылым объектілерінің қызметтерімен қамтамасыз ету деңгейі, бұл ұлттық әлеуметтік стандарттар деңгейіне жақындатуға мүмкіндік береді

SWOT – талдау.

Кесте 1. АЕМ дамуы бойынша SWOT – талдау.

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
<p>Бірқатар өңірлерде ауыл халқының табиғи өсімінің жоғары көрсеткіштерінің сақталуы</p> <p>Ауыл шаруашылығының жалпы өнімі өндірісі көлемінің орнықты түрде өсуі</p> <p>Ауылдық аумақтарды дамыту бойынша арнайы бағытталған бағдарламалық құжаттардың іске асырылуы ("Ауыл – Ел бесігі", "Дипломмен ауылға" және т. б.)</p> <p>Жергілікті атқарушы органдар дербестігінің артуы</p>	<p>Қалаларға ауыл халқының көші-қоны ағынының тұрақты тренді</p> <p>Ауылдық жерлерде "өзін-өзі жұмыспен нәтижесіз қамтыған адамдар" үлесінің жоғары ("жасырын жұмыссыздық") болуы. Ауыл халқы кіріс мөлшерінің қала деңгейінен айтарлықтай артта қалуы. Ауылдағы кедейлік деңгейі қалалық көрсеткіштерден едәуір артық</p> <p>Ауыл шаруашылығы өнімділігінің төмен болуы</p> <p>Қалалық және ауылдық білім алушылар арасында алынатын білім сапасы бойынша алшақтық</p> <p>Жер ресурстарына қол жеткізу мәселесінің шешілмеуі, жалпы ауыл халқы үшін даму ресурстарының (материалдық, қаржылық, ақпараттық және т. б.) қолжетімсіздігі</p> <p>Медициналық қызметтерге қолжетімділіктің жеткіліксіздігі</p> <p>Сумен жабдықтау қызметтерімен толық қамтылмауы</p>

	Тұрғын үй қорын абаттандырудың төмен деңгейі АЕМ-нің аудан орталықтарымен және қалалармен көлік байланысының жеткіліксіздігі Ауылдық жерлерде интернет желісін қамту мен сапасының төмен деңгейі
Мүмкіндіктер	Қауіптер
АЕМ-ді өңірлік стандарттар жүйесінің талаптарына сәйкес келтіру арқылы инфрақұрылымға қол жеткізудегі теңгерімсіздіктерді қысқарту есебінен ауыл халқының өмір сүру сапасын арттыру Табысты кейстерді ауқымдау арқылы халық кірісін өсіру (Жамбыл облысы, СҚО, ШҚО тәжірибесі) Ауылдық аумақтарды дамытуда көлік дәліздерінің әлеуетін іске асыру Отандық ауыл шаруашылығы өнімдері үшін неғұрлым сыйымды өткізу нарықтарын қалыптастыра отырып, елімізде де, көршілес мемлекеттерде де урбандалуды өсіру.	Қала халқымен салыстырғанда ауыл халқының кірісі мен өмір сүруі сапасындағы алшақтықтың ұлғаюы Климаттық тәуекелдердің күшеюі мен су дағдарысының ауыл шаруашылығы қызметінің барлық түрлерімен айналысу мүмкіндігін айтарлықтай төмендетуі Жер ресурстарына қол жеткізу мәселесінің шешілмеуі, жалпы ауыл халқы үшін Даму ресурстарының (материалдық, қаржылық, ақпараттық және т. б.) қолжетімсіздігі Шекара маңы аумақтарындағы (елдің солтүстігі мен шығысы) АЕМ санының қысқаруы, бұл ұлттық қауіпсіздік мәселесі болып табылады Табиғи апаттар мен техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар жиілігінің артуы

Ауылдық аумақтарды тұрақты дамыту ауылдық экономиканың тұрақты өсуін қамтамасыз етуге, жұмыспен қамтуды, өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыруға, сондай-ақ ауыл халқының көші-қон қарқынын төмендетуге, қоршаған ортаны сақтауға мүмкіндік береді. Осы мақсатпен ауылдық аумақтарды тұрақты дамытудың тұжырымдамалық моделі әзірленді, ол аумақтардың тұрақтылығына әсер ететін мақсаттар, міндеттер, факторлар, тұтастай алғанда, сондай-ақ оның әрбір құраушысы бойынша тұрақтылықты қамтамасыз ететін механизмдер мен құралдарды қамтитын өзара байланысты жүйені білдіреді (2-кесте).

Кесте 2 – Ауылдық аумақтарды тұрақты дамытудың тұжырымдамалық моделі [6]

АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРДЫ ТҰРАҚТЫ ДАМЫТУ			
МАҚСАТЫ			
Халықтың жоғарғы әл-ауқатына қол жеткізу үшін жағдай жасау; аумақтың өзін-өзі дамытатын және өзіндік әлеуметтік - экологиялық - экономикалық аумақтық жүйені қалыптастыру; ауыл шаруашылығының тиімділігі, табиғи ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз ету			
↓			
ӘЛЕУМЕТТІК	ЭКОНОМИКАЛЫҚ	ИНСТИТУЦИОНАЛДЫ	ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
		Қ	

Ауыл халқының өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыру, ауылдың мәдениетін сақтау және әлеуметтік көбейту	Ауыл экономикасының тұрақты өсуін қамтамасыз ету және ауыл шаруашылығының тиімділігін арттыру	Тиімді басқаруды және дамыған инфрақұрылымды қамтамасыз ету	Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету және табиғи ортаны сақтау
МІНДЕТІ			
Жеткілікті деңгейде әлеуметтік және табиғи әлеуетті қолдау үшін ауылды дамытудың экономикалық базасын қамтамасыз ету			
			
ӘЛЕУМЕТТІК	ЭКОНОМИКАЛЫҚ	ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ	ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
1	2	3	4
Халықтың жұмыспен қамтылуын және табысын арттыру, демографиялық өсуді ынталандыру, әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікті кеңейту, халықтың тұрғын үй жағдайларын жақсарту	Ауыл өндірісінің тиімділігін арттыруға жағдай жасау, ауыл халқының табысын қалыптастыру көздерін кеңейту	Нарықтық инфрақұрылымды дамыту, ауылдық дамудың құқықтық базасын нығайту, қаржы-несие ресурстарына, нарықтық ақпаратқа қол жеткіз	Экожүйелердің табиғи дамуын қамтамасыз ету, аумақтық проблемаларды шешу кезінде бірегей табиғи кешендерді сақтау және қалпына келтіру
ФАКТОРЛАР			
Инновациялық және инвестициялық белсенділік, бәсекеге қабілеттілік, қаржылық қамтамасыз ету			
			
ӘЛЕУМЕТТІК	ЭКОНОМИКАЛЫҚ	ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ	ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
Әлеуметтік инфрақұрылым, еңбек ресурстары, демографиялық жағдай	Бәсекелестік, қызмет нысандары мен түрлерінің алуан түрлілігі, инженерлік және көліктік инфрақұрылым	Аумақтың институционалдық даму құрылымы	Экологиялық жағдай, экологиялық қауіпсіз технологиялардың болуы
МЕХАНИЗМДЕР			
Ауылдық аумақтардың әлеуметтік, экономикалық және экологиялық құрамдастарының өзара іс-қимылына бағытталған тәсілдер, әдістер мен формалар			

Ауылдық аумақтарды тұрақты дамытудың өзара байланысты төрт құрамдас бөлігін атап өтуге болады: экономикалық, әлеуметтік, экологиялық және

институционалдық. Экономикалық тұрақтылық деңгейіне ауыл экономикасын әртараптандыру, ауыл халқының табысын қалыптастыру көздерін кеңейту, олардың жұмыспен қамтылуын қамтамасыз ету және басқа да әлеуметтік тұрақтылық ауыл халқының тұрғын үй жағдайларын жақсартуды, әлеуметтік инфрақұрылымды қалпына келтіру мен дамытуды және т.б. көрсетеді. Институционалдық құрамдас бөлік ауылдық аумақтардың тұрақты дамуына ықпал ететін құқықтық, қаржылық, ұйымдастырушылық және өзге де институттарды дамытуды көздейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Еліміздің мемлекеттік аграрлық саясаты әлеуметтік-экономикалық дамудың нақты кезеңінде ауылдық елді мекендердің тұрақты дамуын қамтамасыз етіп, отандық ауылшаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін жоғарылатуға, сонымен қатар ауылшаруашылығы өндірісінде пайдаланылатын жер және басқа да табиғи ресурстарды сақтау мен қалпына келтіруге бағытталған. Осылайша, жоғарыда аталған тетіктерді іске асыру ауылдық аумақтарды дамыту процесінде оң әлеуметтік-экономикалық және экологиялық әсер етеді. Дегенмен, мұндай жұмыстарды жүргізу күрделі, көп уақытты қажет етіп, үлкен соманы талап қылатын үдеріс болып келеді, өйткені қазіргі кезеңде еліміздегі көптеген ауылдарда әлі күнге дейін инженерлік инфрақұрылымы жүргізілмей, халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы мен қажетті төлемдері қарастырылмаған. Жұмыссыздық мәселесі жоғары болып, өзін өзі жұмыспен қамтығандардың саны жылдан жылға артуда. Осы орайда ауылдық елді мекендердің даму мониторингі елді мекеннің дамуын бағалап, оны дамудың жаңа деңгейіне шығара алатын қандай да бір ауылдық аумақ үшін дамудың дұрыс бағыттарын таңдауға көмектеседі деп санаймын.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2023 – 2027 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы 2023 жылғы 28 наурыздағы № 270 қаулысындағы «ҚР ауылдық аумақтарын дамытудың 2023 – 2027 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-қимыл» жоспарының 23 тармағын «Кооперативтерге берілетін несие алу жолдарын жеңілдету тетіктерін қарастыру. Ол үшін несие серіктестерінің қатысуынсыз, тікелей екінші деңгейлі банктер арқылы жүргізу және кепілге алынатын жылжымалы, жылжымайтын мүліктермен қатар, алынатын заттай мүліктерді (мал, ғимарат, құрылғы тағы басқалары) кепілге қою жолдарын реттеу керек. Нәтижесінде несие алу жолдары жеңілдетіліп, кооператив ашу мүмкіндіктері жоғарлайды. Мемлекеттік және жергілікті билік органдары, жеке сектор үшін маңызды міндет болып қала беретінін атап өтуге болады. Барлық мүдделі тараптардың өзара іс-қимылы ауылдық аумақтардың проблемаларын шешуге кешенді көзқарасты жүзеге асыруға және ұзақ мерзімді перспективада олардың тұрақты дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мерзлов А.В. и др. Введение в устойчивое развитие сельских территорий: Важнейшие понятия и теоретические основы: серия учебных пособий «RUDECO Переподготовка кадров в области устойчивого развития сельских территорий и экологии». – М., 2012. – 57 с.
2. Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2023- 2027 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 270 қаулысы. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000270>.
3. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының (бұдан әрі – ҰСБ) деректеріне сәйкес).
4. Меренкова И.Н. Устойчивое развитие сельских территорий: теория, методология, практика – Воронеж: ГНУ НИИЭОАПК ЦЧР России, Россельхозакадемии, 2011. – 264 с.
5. Лаптев, В.В. Устойчивое развитие сельских территорий: теоретические и практические аспекты. Вестник Российского экономического университета имени Г.В. Плеханова, 2017. - № 4(16) – С.74.
6. Зубарева, О.Н., & Карпова, М.С. Комплексный подход к развитию сельских территорий: теория и практика. Региональная экономика: теория и практика, 2019. № 6 – 1123с.

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ТАБИҒИ ҚОРЫҚТАР МЕН РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ АЙМАҚТАР ЖӘНЕ ТУРИЗІМДІК НЫСАНДАРЫ

Болатқызы Б.

“Сәдуақас Темірбеков атындағы жалпы білім беретін мектебі” КММ-і

География пәнінің мұғалімі, Педагог-сарапшы Төлеби ауданы,

Түркістан облысы

АҢДАТПА

Білім беру саласында жаңаша ойлайтын ақпараттық технологияларды меңгерген, инновациялық үдерістерге ілесетін, заманауи шешім қабылдау. Мемлекеттік табиғи қорық қоры - қоршаған ортаның табиғи эталондар, реликтілері, ғылыми зерттеулерге, туризмге және рекреацияға арналған нысандары ретінде экологиялық, ғылыми және мәдени жағынан ерекше құнды, мемлекеттік қорғауға алынған аумақтарының жиынтығы. Қорықтардың басты мақсаты - табиғи ландшафтылар эталонын мұндағы тіршілік ететін өсімдіктер мен жануарлар дүниесімен қоса сақтау, табиғат кешендерінің табиғи даму заңдылықтарын анықтау. Соңғысы адамның шаруашылық әрекетінен табиғатта болатын өзгерістерді болжау үшін аса қажет. Қазақстан қорықтар саны жөнінен ТМД-ға кіретін республикалар арасында 16-шы орын алады.

Кілт сөздер: география, Түркі тілдес, туризм, инновациялық оқыту

Қазақстан Республикасы — тиімді географиялық және геосаяси жағдайға, табиғи рекреациялық ресурстарға, әлемдік мәдени және тарихи мұра объектілеріне, жаңа туристік өнімдерді дамыту әлеуетіне және әлемнің туризм картасында ойып тұрып орын алатындай алғышарттарға ие мемлекет. Ұлттық экономиканы әртараптандыру үшін туризмді дамытудың маңыздылығын түсіне отырып, соңғы 10 жылда Қазақстанда туризм саласына үлкен көңіл бөлінді.

Мемлекеттік табиғи қорық қоршаған ортаның табиғи эталондар, ғылыми зерттеулерге, білім беру ісіне, туризмге, ғылыми және мәдени және мәдени жағынан ерекше құнды мемлекеттік қорғауға алынған аумақтарының жиынтығы.

Қорық-бүкіл табиғат кешені, табиғи күйінде сақталатын аумақтар.

Ақсу-Жабағылы қорығы - Қазақстандағы алғашқы қорық. Батыс Тянь-Шань табиғи кешенінде 1926 жылы құрылған. Қорық Жамбыл және Түркістан облыстарының Талас Алатауы мен Өгем тауларының солтүстік-батыс сілемдерінде орналасқан және теңіз деңгейінен 1300 м-ден 4200 дейінгі биіктіктегі таулы жерлерді қамтиды.

Қорықта өсетін 30-ға тарта өсімдік Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген: Шолпаншаш сүмбіл, зеравшан аршасы, сары лапыз, піскем жуасы, Грейг қызғалдағы, Кауфман қызғалдағы және басқалар.

Қаратау қорығы - Оңтүстік Қазақстан облысы аумағындағы Қаратау жотасының орталық бөлігінде, Кентау қаласынан 17 км жерде орналасқан мемлекеттік қорық. Онда өсетін сирек кездесетін және эндемик түрлерінің саны жағынан Қазақстанда бірінші орында. Қаратау қорығы 2004 жылы құрылған, аумағы 34,3 мың га.

Географиялық орны мен геологиясы

Қорық жері айналасында орналасқан Мойынқұм шөлдерімен және Бетпақдала өңірімен шектеседі. Қорықтың солтүстік-шығысында

Қасқасу - Оңтүстік жерұйығы

Оңтүстік өңірі табиғаты шын мәнінде ерекше қайталанбас дүние. Таудан аққан бұлақ сыңғыры, жемісін көтере алмай тербеліп тұрған алма ағаштары, жайқалған хош иісті гүлдер қаладан мезі болған қауымға таптырмас демалыс орны.

Қасқасу алмасы бүкіл аймаққа танымал. Мұнда алманың 20-дан аса түрі өседі. Өте дәмді, әрі жұмсақ. Көктемге дейін сақталу сапасымен ерекшеленді, бұл алмалардан құрт табу мүмкін емес

Түркістан облысының рекреациялық аймақтары

Төлеби ауданының демалыс орындары болашақта өңірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартады деп күтілуде.

Мемлекет басшысы жүктеген тағы бір тапсырма – ауданымызды туристік орталыққа айналдыру міндеті тұр.

Түркістан облысының рекреациялық аймақтары

Елімізде туризмді дамыту – мемлекеттік саясаттың басым бағыты екенін ескерсек, ауданымыздың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту, туризм секторын жан-жақты, жоғары деңгейде дамыту үстінде

«Тау самалы» деп аталатын шаңғы базасы, төрт емдік-сауықтыру орны және 73 демалыс аймағы, 64 саяжай халыққа қызмет көрсетуде. Бұлардың арасында, әсіресе, «Біркөлік» сауықтыру кешені бар. Аудан көлемінде тау бөктерінде орналасқан «Тау самалы», «Эдельвейс», «Бәйшешек» лагерьлері балалардың көз қауанышы.

«Тау самалы» шаңғы базасы» Шымкент қаласынан бар – жоғы 45 шақырым қашықта, теңіз деңгейінен 1300 метр биікте орналасқан. Бұл жерде туристер мен қала қонақтарына барлық жағдай жасалған. Тау шаңғысынан бөлек, жазғы демалыс аймақтары, киелі орындары молынан саналатын ауданда туризмді қалай дамытса да жарасады.

Ғайып Ерен Қырық Шілтен

«Ғайып Ерен Қырық Шілтен» деген төрт сөзден құралған атаудың көне түрікше аудармасы «Ғайып болған қырық ер» деген мағынаны береді екен.

Қазыналы оңтүстік» жинағына енген аңыздардың бірінде: «Ел арасындағы аңыз-әпсаналарға қарағанда, бағзы заманда бір сахабаның баласы жанына серіктерін ертіп, барлығы қырық кісі болып, қасиетті жерлерді аралап, түнеп,

зиярат етіп кете беріпті. Ол кісілер Қазығұрт тауы баурайына барып, қазіргі Әңгірата ауылына жақын тұста орналасқан тасқа түнеп, соны мекенжай етіпті» деген дерек кездеседі .

Қожа Ахмет Яссауи кесенесі

Тылсым тұнған мекенде туристер ең көп келетін орындардың көшін – Түркістан қаласында орналасқан Қожа Ахмет Яссауи кесенесі бастайды. XIV ғасырда сәулет өнерінің теңдессіз туындысы – осы өлкенің бас мұраларының бірі саналады. Облыстық туризм басқармасының мәліметінше, ортағасырлық ескерткішті тамашалауға былтыр 731 мыңнан астам турист келген. Тылсым тұнған мекенде туристер ең көп келетін орындардың көшін – Түркістан қаласында орналасқан Қожа Ахмет Яссауи кесенесі бастайды. XIV ғасырда сәулет өнерінің теңдессіз туындысы – осы өлкенің бас мұраларының бірі саналады. Облыстық туризм басқармасының мәліметінше, ортағасырлық ескерткішті тамашалауға былтыр 731 мыңнан астам турист келген.

Арыстан Баб кесенесі

Қасиетті өңірге баратын зиярат етушілер мен сахатшылар жиі бас сұғатын тағы бір нысан – Арыстан баб кесенесі. Түркістан қаласынан 60 шақырымда бой көтерген тарихы тереңде жатқан орынға былтыр 165 721 адам келген екен. Арыстан баб кесенесі XII-XIV ғасырлардағы сәулет ескерткіші Түркістан облысының ежелгі Отырар қаласының қираған үйінділерінің жанында орналасқан. Кесене XII ғасырда өмір сүрген белгілі діни мистик Арыстан баб мазарының үстіне тұрғызылған. Баб сөзі ерекше мәртебеге ие адамдардың аттарына қосылған. Арыстан баб Қожа Ахмет Яссауидің ұстазы болған.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Есназарова Ұ.Ә., Темірбеков А.Т. ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ГЕОГРАФИЯСЫ қолданбалы курсының бағдарламасы.

ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫ КЕРБҰЛАҚ АУДАНЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МАҚСАТЫНДАҒЫ ЖЕРЛЕРІНЕ МОНИТОРИНГ ЖҮРГІЗУ

Дабылова Б.Е.

Ауыл шаруашылығы магистры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің география, жерге орналастыру және кадастр кафедрасының 8D07306-Кадастр мамандығының 1 курс докторанты. Қазақстан республикасы, 050040, Алматы, Қазақстан

ORCID ID: 0009-0002-5970-9957

Бектурганова А.Е.

Экономика ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің география, жерге орналастыру және кадастр кафедрасының аға оқытушысы. Қазақстан Республикасы, 050040, Алматы, Қазақстан

ORCID ID: 0000-0001-8555-7139

Алимсеитова Ж.К.

Техникалық ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің география, жерге орналастыру және кадастр кафедрасының аға оқытушысы. Қазақстан Республикасы, 050040, Алматы, Қазақстан

ORCID ID: 0009-0000-4487-1383

АНДАТПА

Мақалада жер мониторингінің қазіргі жағдайына қысқаша сипаттама берілген. Жер мониторингінің жүргізу тәртібі, ауылшаруашылық жерлеріне мониторинг жүргізу жұмыстары барысы келтіріледі. Республика бойынша жер мониторингінің жүргізілу жағдайы қарастырылады. Жетісу облысы Кербұлақ ауданындағы № 12 ЖСЭА бойынша жердің жай-күйі анықталып, зерттеу жұмыстары бойынша, топырақтағы гумус мөлшері мен топырақ қасиеттерінің өзгеруіне бақылау жұмыстары жүргізілді. Жер мониторингі саласындағы зерттеулер жүргізілуінің нәтижесінде ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің жағдайын бақылау, өзгерістерді анықтай отырып, ауыспалы егіс жүйелерін дұрыс қолдану, жердің құнарлылығын көтеру жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыру ұсынылады. Теріс процестердің даму себептері мен болжамы және топырақтың деградациясы және оларды болдырмау және жою бойынша ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: жер мониторингі, тәлімі егістік, тыңайтқыш, ауыспалы егістік

АННОТАЦИЯ

В статье дается краткое описание текущего состояния мониторинга земель. Приводится порядок проведения мониторинга земель, ход работ по мониторингу сельскохозяйственных земель. Предусматривается состояние

проведения мониторинга земель по Республике. По СЭЗ № 12 Кербулакского района Жетысуской области установлено состояние земель, проведены исследования, наблюдения за изменением содержания гумуса в почве и свойств почвы. В результате проведения исследований в области мониторинга земель рекомендуется осуществлять мероприятия по контролю за состоянием земель сельскохозяйственного назначения, правильному применению систем севооборота с выявлением изменений, повышению плодородия земель. Даются причины и прогноз развития негативных процессов и рекомендации по деградации почв и их предотвращению и устранению.

Ключевое слово: мониторинг земель, выращивание сельскохозяйственных культур, удобрения, севооборот

ABSTRACT

The article provides a brief description of the current state of land monitoring. The procedure for monitoring land, the progress of work on monitoring agricultural land is given. The state of land monitoring in the Republic is envisaged. According to FEZ No. 12 of the Kerbulak district of the Zhetysu region, the condition of the lands has been established, studies have been carried out, observations of changes in the humus content in the soil and soil properties have been carried out. As a result of research in the field of land monitoring, it is recommended to carry out measures to monitor the condition of agricultural lands, the correct application of crop rotation systems with the identification of changes, and increase land fertility. The causes and prognosis of the development of negative processes and recommendations for soil degradation and their prevention and elimination are given.

Keywords: land monitoring, crop cultivation, fertilizers, crop rotation

КІРІСПЕ

Жер ресурстарын тиімді пайдалануға жер қорының сапалық және сандық жай-күйін және оның пайдаланылуын бақылау мен қадағалаудың тұрақты жұмыс істейтін жүйесі жер мониторингі болып саналады.

Қазақстан Республикасы Жер кодексінің 159-бабы 1-тармағында жер мониторингі жердің пайдаланылуы мен қорғалуын мемлекеттік бақылау, болып жатқан өзгерістерді уақтылы анықтау, оларды бағалау, одан әрі дамуын болжау және теріс процестер салдарларының алдын алу және жою жөнінде ұсынымдар тұжырымдау мақсатында жер қорының сапалық және сандық жай-күйіне базалық (бастапқы), жедел, кезеңдік байқаулар, оның ішінде Жерді қашықтан зондтау деректерін пайдалана отырып жүргізілетін байқаулар жүйесін білдіреді- деп келтірілген.

Республиканың барлық жер қоры жерге меншік нысанына, нысаналы мақсатына, құқықтық режиміне, сипаты мен пайдалану мерзіміне қарамастан жер мониторингінің объектісі болып табылады. Жер мониторингінің құрылымы нысаналы мақсатымен және аумақтық қамтылуымен айқындалады.

Жер мониторингі міндеттерінің тізбесіне: жердің жай-күйінің өзгерістерін уақтылы анықтау, оларды бағалау, болжам жасау және кері әсері бар процестерді болдырмау мен зардаптарын жою жөнінде ұсыныстар әзірлеу; мемлекеттік жер кадастрын жүргізуді, жерге орналастыруды, жерді пайдалану мен қорғауды бақылауды және жер ресурстарын мемлекеттік басқарудың өзге де функцияларын ақпараттық қамтамасыз ету; сондай ақ, пайдаланылмайтын жер учаскелерін және Қазақстан Республикасының заңнамасын бұза отырып пайдаланылатын жер учаскелерін анықтау кіреді.

Жер мониторингі топырақ құнарлылығының өзгеруіне (шөлейттену, су және жел эрозиясының дамуы, топырақтың қарашіріксізденуі, қоректендіру элементтерінің төмендеуі, тұздану, батпақтану, артық ылғалдану және су басу) және табиғи жемшөп алқаптарының өсімдік қабаты жай-күйінің өзгеруіне байланысты процестер байқалған ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерде басым тәртіпшен жүзеге асырылады.

Жер мониторингін "Азаматтарға арналған үкімет" мемлекеттік корпорациясы Қазақстан Республикасының барлық аумағында бірыңғай жүйе бойынша жүргізеді. Аумақтық қамтуға байланысты республикада жердің республикалық, өңірлік және жергілікті мониторингі жүзеге асырылады. Мемлекеттік тапсырысқа сәйкес 2022 жылы егістік және басқа да ауылшаруашылық жерлеріне мониторинг жүргізу жұмыстары жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері

Мониторингтің аумақтық-аймақтық желісі жердің жай-күйін бақылаудың стационарлық және жартылай стационарлық пункттерін қамтиды.

Стационарлық бақылау пункттері берілген толықтық пен дәлдік арқылы жердің жай-күйі туралы ақпаратты-жүйелі алып тұру үшін құрылады. Стационарлық алаңдар, түйінді учаскелер және полигондар осындай пункттерге жатады.

Жартылай стационарлық бақылау пункттері (жартылай стационарлық алаң, бейін) жұмыстың нақты шарттары мен мақсаттарына қарай ұйымдастырылады. Оларды бақылау жүйелі түрде 3, 5, 10 және одан көп жыл аралықпен жүргізіледі.

Әр алаңға паспорт, параметрлерді өзгерту кестесі, жерді пайдалану бойынша нақты ұсыныстары бар түсіндірме жазба жасалады.

2022 жылы жер мониторингі бойынша жұмыстар 259 "Жер ресурстары туралы ақпараттың қолжетімділігін арттыру" бағдарламасының 100 "мемлекеттік жер кадастрының мәліметтерін қалыптастыру" республикалық кіші бағдарламасына сәйкес орындалды. Мемлекеттік тапсырысқа сәйкес мониторинг ауыл шаруашылығы мақсатындағы 10,0 млн. га алқапта жүргізілді. Барлық облыстардың аумағында (Маңғыстаудан басқа) жердің жай-күйіне көпжылдық бақылау жүргізуге арналған стационарлық экологиялық алаңдар (СЭА) және жартылай стационарлық экологиялық алаңдар (ЖСЭА) салынған.

Қазіргі уақытта республика аумағында барлығы 1185 бақылау пункттері салынды, оның ішінде 639 СЭА, 546 ЖСЭА. Олардың облыстар бойынша таралуы 1-кестеде келтірілген.

Стационарлық бақылаулар топырақтағы жағымсыз процестердің даму бағыты мен қарқындылығын, топырақтың антропогендік әсерге төзімділігін, қолданылатын егіншілік жүйесінің және табиғатты қорғау шараларының тиімділігін көрсетеді, егжей-тегжейлі топырақ зерттеулерінің қажеттілігі мен басымдылығын негіздейді.

2021 жылдан бастап ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердегі барлық мониторингтік бақылаулар диаграмма түрінде бақылау жылдары бойынша барлық химиялық деректермен бірге мемлекеттік жер кадастрының автоматтандырылған ақпараттық жүйесінің дерекқорына енгізіледі.

Алматы облысының Кербұлақ ауданындағы жер мониторингі негізгі учаскелерде (СЭА) және жартылай стационарлық экологиялық алаңдарда (ЖСЭА) егістік жерлерді топырақты зерттеуді қамтиды. Далалық жұмыстар 003 "Мемлекеттік жер кадастрының мәліметтерін қалыптастыру" бағдарламасы бойынша шарт негізінде, камералдық жұмыстар-019" мемлекеттік жер кадастрының мәліметтерін қалыптастыру" бағдарламасы бойынша шарт негізінде орындалды.

Ауыл шаруашылығы алқаптарының топырақ мониторингі топырақ көрсеткіштері кешеніне жүйелі бақылауларды орындау, жердің жай-күйіне талдау және бағалау жүргізу, жердің құнарлылығына антропогендік әсерлерді реттеу бойынша ұсынымдар әзірлеу, белгілі бір уақыт кезеңіне жердің сапалық жай-күйін болжау, жер туралы деректер банкін ұйымдастыру жөніндегі жұмыстарды қамтиды.

Кесте 1. Республика бойынша 2022 жылғы жер мониторингінің жүргізілуі жағдайы

Облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың атауы	01.01.2022 ж. қолданыстағы		Есепті жылы жаңалары қаланды		Бұл жылдың аяғында болды		Қайталама бақылаулар жүргізілді 2022 жылы	
	СЭА	ЖСЭА	СЭА	ЖСЭА	СЭА	ЖСЭА	СЭА	ЖСЭА
Абай	6	28	-	-	6	28	2	3
Ақмола	39	122	-	-	39	122	8	12
Ақтөбе	40	23	-	-	40	23	8	-
Алматы	-	22	-	-	-	22	-	2
Атырау	1	22	-	-	1	22	-	-
Ш-Казахстан	3	18	-	-	3	18	1	2
Жетысу		49	-	-		49	-	2

Облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың атауы	01.01.2022 ж. қолданыстағы		Есепті жылы жаңалары қаланды		Бұл жылдың аяғында болды		2022 Қайталама бақылаулар жүргізілді 2022 жылы	
	СЭА	ЖСЭА	СЭА	ЖСЭА	СЭА	ЖСЭА	СЭА	ЖСЭА
Жамбыл	14	23	-	-	14	23	2	6
Б-Казахстан	4	19	-	-	4	19	2	5
Қарағанды	6	51	-	-	6	51	2	6
Қызылорда	38	-	-	-	38	-	8	-
Қостанай	59	73	1	-	60	73	8	1
Маңғыстау	-	-	-	-	-	-	-	-
Павлодар	7	37	-	-	7	37	-	8
С-Казахстан	14	55	-	-	14	55	-	8
Ұлытау	1	4	-	-	1	4	-	-
Шымкент қ.	-	-	-	-	-	-	-	-
Алматы қ.	200	-	-	-	200	-	-	-
Астана қ.	120	-	-	-	120	-	-	-
Барлығы	638	546	1	-	639	546	49	55

Жүргізілген бақылауларды талдаудан басқа, жердің жай-күйін бағалау өзгерістердің бағыты мен қарқындылығын зерттеуді, сондай-ақ алынған көрсеткіштерді нормативтермен салыстыруды қамтиды.

Ауыл шаруашылығы алқаптарының топырақтарын мониторингтеудің мақсаты-жердің өндірістік әлеуетін сақтау және арттыру, оларды ұтымды пайдалану және қорғау, жағымсыз құбылыстардың даму салдарын болдырмау және жою жөніндегі іс-шараларды әзірлеу.

Жұмыстың құрамы мен көлемі келетін болсақ, Алматы облысының Кербұлақ ауданында жер мониторингінің бірінші кезеңі 2009 жылы өткізілді. Әр түрлі табиғи-климаттық аймақтарда тәлмі (богарный) және бұрынғы суармалы егістіктерде негізгі учаскелер (КУ) және топырақ зерттеуі жүргізілген жартылай стационарлық экологиялық алаңдар (ЖСЭА) салынды. Барлығы 4 КУ салынды, олардың әрқайсысында – 3 ЖСЭА (№ 7-18).

№ 3 негізгі учаске (КУ) Қоғалы а/о (бұрынғы Шевченко атындағы КП жерінде) Қоғалы кентінен солтүстік-батысқа қарай 2 км жерде орналасқан. КУ-3-ке 7, 8, 9 ЖСЭА салынған. №3 негізгі учаске – 174,2 га.

№ 4 негізгі учаске (КУ) және онда орналасқан 10, 11, 12 ЖСЭА Алтынемел а/о (бұрынғы УСҚ жерлерінде) орналасқан. оларға. Киров (Алтынемел КТ)) Тастыбастау кентінен оңтүстік-батысқа қарай 1,5 км жерде. №4 негізгі учаске – 132,82 га,

№ 5 негізгі учаске (КУ) және онда орналасқан 13, 14, 15 ЖСЭА Каспан а/о (бұрынғы УСҚ жерлерінде) орналасқан. оларға. Ленин) Панфилов-Сарыөзек автожолынан оңтүстікке қарай Каспан ауылынан оңтүстікке қарай 9,5 км жерде. №5 негізгі учаске – 130,97 га

№ 6 негізгі учаскесі және онда орналасқан 16, 17, 18 ЖСЭА Жоламан а/о (бұрынғы Жоламан ӨК земдияларында) Самен кентінен оңтүстік - батысқа қарай 2-7,5 км жерде орналасқан. №6 түйінді учаске – 101,00 га. ЖСЭА алаңы - әрқайсысы 1 га, іздестіру ауқымы - 1:2000 құрады.

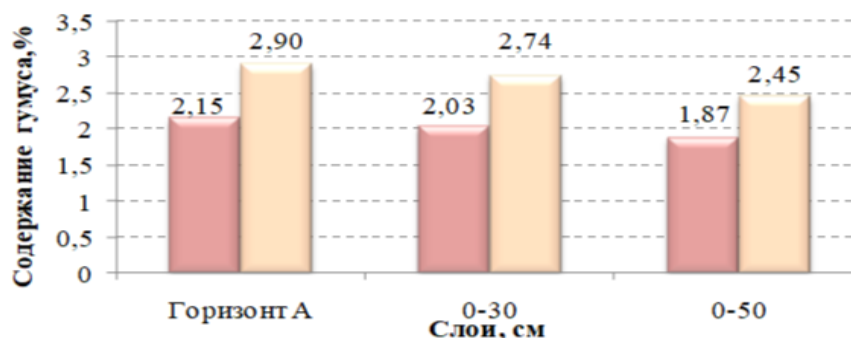
Жүргізілген зерттеулер мен зерттеулердің нәтижелері бойынша жер жамылғысының фондық жағдайына баға берілді. Алынған деректер әрі қарай мониторинг жүргізу үшін бастапқы (базалық) ақпарат болып табылады.

Ғылыми мақалада №4 негізгі учаскенің 12 ЖСЭА бойынша ауыл шаруашылығы жерлерінде жер мониторингін жүргізілуін қарастырамыз.

Экологиялық жағдайы. № 12 ЖСЭА 2019 жылы Тастыбастау кентінің оңтүстік-батысында 750 м және Матай жотасының тау бөктеріндегі жазықта Жаркент-Сарыөзек автожолынан оңтүстік - батысқа қарай 650 м богарлық егістікте салынды. Теңіз деңгейінен биіктігі 1340 м. алаң солтүстікке қарай тегістелген, сәл көлбеу жерде орналасқан. Климаттық жағдайлар орташа ыстық. Аумақ жеткілікті жылу алады, бірақ жазда ылғалдың жетіспеушілігі сезілуі мүмкін. Жер асты сулары 6 м-ден тереңірек болғандықтан, топырақ түзілуіне қатыспайды. Топырақ түзуші және астыңғы жыныстар-таяз тереңдікте тығыз жыныстардың қиыршық тастарымен қапталған делювиалды-пролювиалды сазды шөгінділер. Топырақ жамылғысы дамымаған аналогтары (30-50%) бар жетекші компонентпен бөлінген қара каштан, дамымаған орташа сазды, орташа қиыршық тасты топырақтармен ұсынылған. 2019 және 2022 жылдары жерлер егістік ретінде пайдаланылды. Бақылаудың бірінші және екінші кезеңдерінің басталуына қарай егіс жыртылды. Егістікті жырту қабатының тереңдігі - 20 см.

Бақыланатын көрсеткіштер және олардың өзгеру динамикасы. № 12 ЖСЭА-қа салынған топырақ кесінділерінен зертханалық талдауларға топырақтың аралас сынамалары генетикалық горизонттар бойынша іріктелді. Гумустың мөлшері құнарлылықтың жетекші көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Қарастырылып отырған топырақта ол төмен. 2019 жылы "АВп" көкжиегінде ол 2,15%, "В" көкжиегінде - 1,80% құрайды. 2022 жылы гумустың "АВп" көкжиегінде 2,90%, "В" көкжиегінде - 2,28%. 0-30 см есептік қабатта қарашірік мөлшері 2019 және 2022 жылдары сәйкесінше 2,03% және 2,74% құрайды. 2022 жылы жоғарғы

горизонттарда "АВп", "В" және 0-30 см қарашірік қабаты 23-35% - ға артық. Гумустың динамикасы диаграммада көрсетілген (сурет 1).

Сурет 1. Зерттеу жылдары бойынша №12 ЖСЭА қара каштан толық дамымаған орташа сазды орташа қиыршық тасты топырақтардағы қарашірік құрамының динамикасы

Топырақ мониторингінің нәтижелері. Зерттеудің 2019 және 2022 жылдардағы зертханалық талдауларын салыстыру нәтижелері бойынша, 2022 жылы "АВп", "В" жоғарғы горизонттарында және 0-30 см қарашірік қабатында 23-35% - ға артық. 2022 жылы "АВп" көкжиегінде және 0-30 см қабатында жалпы азот мөлшері 20-34% - ға артық. 2022 жылы 0-30 см егістік, егістік және қабаттағы жалпы фосфор 33-38% - ға артық. 2022 жылы 2019 жылмен салыстырғанда егістік горизонттағы және 0-30 см қабаттағы фосфордың жылжымалы түрлерінің саны көп, жылжымалы калий өзгерген жоқ. 2022 жылы көмірқышқыл газы барлық көкжиектерде 2,5-4 есе аз. Профиль бойынша топырақ ортасының реакциясы сәл сілтілі рН мәндері 2022 жылы біршама өсті – 2019 жылы 7,4-7,7-ден 7,9-8,1-ге дейін. Уытты концентрациядағы тез еритін тұздар бақылаудың екі кезеңінде де жоқ. Сіңіру қабілеті өзгерген жоқ, мәндер айырмашылығы тәжірибе қателігінен аспайды. 2022 жылы механикалық құрам 2019 жылмен салыстырғанда өзгерген жоқ. Әрі қарай мониторинг жүргізу табиғи және антропогендік факторлардың әсерінен болатын топырақ қасиеттерінің өзгеруін бақылау үшін қажет.

Табиғи-ауыл шаруашылығы аймақтарының құрамы. Топырақ аймағы (кіші аймақ) – Орта Азия таулы облысы (Г-IX), Жоңғар округі (Г-IX-3), тау етегі-дала аймағы, қара-каштан топырақтарының кіші аймағы.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жерді ауылшаруашылық пайдалану. ЖСЭА 12 (ТУ – 4) жаз мезгілінде қалыпты климатпен және ылғалмен жеткіліксіз қамтамасыз етілуімен сипатталатын тау бөктеріндегі-дала аймағында орналасқан. Табиғи жағдайларға сәйкес жерлері бай тәлмі (богара) аймағына жатады. Жылу мен жауын-шашын мөлшері дәнді дақылдарды өсіруге қолайлы, бірақ жаздың екінші жартысында топырақтың

құрғақшылығы болуы мүмкін. Негізгі ауылшаруашылық дақылдары - Дәнді дақылдар (арпа, бидай). Тұрақты өнім алу үшін топырақта қолайлы су және тамақ режимін құруға бағытталған аймақтық агротехникалық шараларды қатаң сақтау қажет. Бұл топырақты өңдеу мерзімдері мен әдістерін сақтау, ауыспалы егістерді енгізу, тыңайтқыштарды ұтымды қолдану, жел эрозиясының алдын алу және басқа да іс-шаралар, соның ішінде дақылдарды өсіру технологиясын сақтау.

Ауыспалы егістің мәні. Тәлімі жердегі ауыспалы егістер мен топырақты өңдеу-дақылдарды дұрыс орналастыруды, оларды кезектестіруді және өнімділікті үздіксіз арттыра отырып, тиімді топырақ құнарлылығын қалпына келтіруді қамтамасыз ететін жетекші буындардың бірі. Дұрыс ауыспалы егіспен сіз органикалық заттардың жиналуын реттей аласыз, топырақтың қажетті құрылымын және қолайлы су мен тамақтану режимін жасай аласыз. Ауыспалы егістерді сақтау арамшөптермен, ауылшаруашылық зиянкестерімен және мәдени өсімдік ауруларымен күресуді қамтамасыз етеді. Агротехникалық ескірген ауыспалы егісті дамыту кезінде туындайтын негізгі міндеттердің бірі-оның құрамында жоспарланған дақылдардың ауыспалы тәртібін құру, бұл топырақтың өндірістік күштерін барынша толық пайдалануға мүмкіндік береді және арамшөптермен, зиянкестермен және мәдени өсімдіктердің ауруларымен күресте барынша табысқа жетуді қамтамасыз етеді. Жаңбырлы жерлерде дәнді дақылдардың жоғары тұрақты өнімін алу топырақта негізгі дақылдар – күздік және жаздық бидай үшін қолайлы су және тамақтану режимін құруды қамтамасыз ететін іс-шараларға, сондай-ақ арамшөптермен сәтті күресуге байланысты.

Тәлімі егістікте күздік бидайдың өнімділігі тұрақсыз және жаздық бидайдан төмен. Сондықтан, осы аудандардың ауыспалы егістерінде жаздық бидай жетекші дәнді дақыл бола алады. Оның жақсы ізашары - жақсы өнім беретін біржылдық бұршақ дақылдары. Тәлімі жердегі топырақтың құнарлылығын арттыруда парлар, қатардағы дақылдар және көпжылдық шөптер қызмет етеді. Қатарлы дақылдар топырақты органикалық заттармен тыңайтылады, сонымен қатар арамшөптермен сәтті күресуге мүмкіндік береді. Оларды жинағаннан кейін көпжылдық шөптер мен дәнді дақылдарға қарағанда айтарлықтай көп ылғал қалады. Тыңайтылған тәлімі жердің ауыспалы егісіндегі парлар дәнді дақылдарының жоғары өнімін беріп қана қоймайды, сонымен қатар жерді пайдалану тиімділігін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді. Сондықтан дәнді дақылдарының тұқымдарын бұршақ дақылдары мен қатарлы дақылдардан кейін орналастырған жөн. Көпжылдық шөптердің ішінде жоңышқа, эспарцет, құрама, биік қара шөп ең тиімді болып табылады. Көпжылдық шөптерді пішенге шабылған біржылдық шөптердің (могар, суданка) астына себуге болады. Көпжылдық шөптердің астында егістік алқаптың кем дегенде 20-30% - ы болуы керек. Мысал ретінде дәнді дақылдардың үлес салмағын 70-80%-ға дейін қамтамасыз ететін 4-5 танапты астық-пар ауыспалы егістерін алуға болады.

Бес танапты ауыспалы егіс

1. Ұзаққа созылған пар (дәнді-бұршақты, қатарлы) - егіс алқаптарының 20%
2. Күздік бидай
3. Күздік бидай
4. Қатарлы – 20%
5. Күздік бидай-тек 60%.

Бес танапты ауыспалы егіс

1. Бос пар (дәнді-бұршақты, қатарлы) – егіс алқаптарының 20%
2. Күздік бидай
3. Күздік бидай-40%
4. Арпа-20%
5. Көпжылдық шөптердің сына-20%

Төрт танапты ауыспалы егіс

1. Бос пар (дәнді-бұршақты, қатарлы -25%),
2. Күздік бидай
3. Күздік бидай-50%
4. Дәнді дақылдар-барлығы 75%.

Алты танапты ауыспалы егіс

1. Бос пар – 16,6%
2. Күздік бидай
3. Күздік бидай
4. Қатарлы-16,6%
5. Күздік бидай-49,8%
6. Астық -16,6%

Топырақты өңдеу жүйесі. Жоғары өнім алуға бағытталған агротехникалық шаралар жүйесінде топырақты дұрыс өңдеу жүйесі маңызды буын болып табылады. Топырақты өңдеу әдістері ауыспалы егістерге және олардағы дақылдардың кезектесуіне байланысты жасалады. Дәнді дақылдардың ауыспалы егістерінде пар танабындағы топырақты өңдеуге көп көңіл бөлу керек. Парды дайындау кезінде негізгі өңдеудің әдістері мен уақыты өте маңызды. Ең қолайлы су және тамақ режимі бір парға терең жырту кезінде (28-30 см) қосылады. Күздік дақылдарды терең жырту екі жыл ішінде егінге оң әсер етеді. Қатарлы дақылдар үшін терең жер жырту осы дақылдың өнімін қамтамасыз етеді және қатардан кейінгі алғашқы дақыл болып табылатын дәнді дақылдар үшін ұсақ өңдеуге мүмкіндік береді (14-16 см). Сондықтан терең және таяз өңдеулерді ауыстыру тиімді.

Дәнді дақыл - пар - егістік ауыспалы егісте ұсынылатын топырақты өңдеу жүйесі (пар - 2 астық алқабы – қатарлы және I-астық) екі терең: пар және

қатарлы дақылдар үшін және екі ұсақ-пардан кейінгі екінші дақыл үшін және қатарлы дақылдардан кейінгі бірінші дақыл үшін. Қамтамасыз етілген богара аймағындағы бос парлардың түрлері мен өңдеу тереңдігі егістің ылғалдылығы мен ластануына байланысты анықталады. Олар қысқы күзге арналған топырақты кесудің жоғары сапасын қамтамасыз етуі керек. Бос парларда дақылдарды жинағаннан кейін беткі қабатын сыдыра тазалау жасалады, ал арамшөптер өнгеннен кейін – тырмалау және кейіннен домалату арқылы агрегатта 20-22 см тереңдікке дейін жырту жүргізіледі. Эрозияға ұшыраған топырақтың биологиялық құндылығын жақсарту мен қалпына келтірудің тиімді агротехникалық әдісі дақылдардың өнімділігін едәуір арттыратын органикалық және минералды тыңайтқыштарды қолдану болып табылады.

Негізгі ауыл шаруашылығы дақылдарына тыңайтқыштарды қолдану. Тыңайтқыш - дақылдардың өнімділігін арттырудың ең күшті құралы. Сонымен қатар, тыңайтқыштарды қолдану топырақтан өнімнің шығарылуын өтеуге мүмкіндік береді.

Минералды және органикалық тыңайтқыштардың тиімділігі егіншіліктің жалпы мәдениетімен тығыз байланысты: өсімдіктердің ылғалмен қамтамасыз етілуі, егістіктерді ауылшаруашылық дақылдарының арамшөптері мен зиянкестерінен тазарту, ауыспалы егістердегі дақылдардың ауысу сипаты, өсірілген дақылдардың сорттық ерекшеліктері және басқа факторлар. Сонымен қатар, тыңайтқыштарды қолданудың дозалары, мерзімдері, комбинациясы мен әдістері, сондай-ақ өсімдіктердің қол жетімді формаларында топырақтың түрі мен механикалық құрамымен және оның өңделу дәрежесімен анықталатын қоректік заттармен қамтамасыз етілуі маңызды рөл атқарады.

Агротехникалық зерттеу нәтижелері топырақтың құрамында гумустың аз мөлшері бар екенін көрсетті. Гумустың жалпы азот пен фосформен қамтамасыз етілуі орташа.

0-30 см қабаттағы жылжымалы фосформен қамтамасыз ету дәнді дақылдар үшін жоғары және орташа, қатардағы жануарлар үшін орташа және төмен, көкөніс дақылдары үшін төмен және өте төмен.

0-30 см қабаттағы жылжымалы калиймен қамтамасыз ету дәнді дақылдар үшін орташа және жоғары, қатардағы дақылдар үшін төмен және орташа, көкөніс дақылдары үшін төмен және өте төмен.

Бұл учаскедегі тыңайтқыштар топырақтың сарқылуын болдырмау үшін қолданылуы керек. Негізгі рөлді фосфор тыңайтқыштары атқарады.

Богара жағдайында күздік бидайды өсіру кезінде 1,5-2,5 ц/га қосымша астық өнімін алуды қамтамасыз ететін 10-15 кг/га P_2O_5 дозасында түйіршікті суперфосфатты қатарлы енгізу жоғары тиімді әдіс болып табылады. Парға 60 кг/га P_2O_5 терең енгізу өте тиімді, бұл бірінші жылы астық өнімінің 2,5-тен 4,0 ц/га-ға дейін және екінші және үшінші жылы шамамен 2 ц/га өсуін қамтамасыз етеді.

Жауын-шашынмен қамтамасыз етілген бұл топырақтарда азотты ерте көктемгі азықтандыру тиімді (әрқайсысы 45-60 кг/га).

Жаздық арпаны жем-шөпке және жаздық бидайға өсіру кезінде арпа гектарына 45-60 кг фосфор, 25-40 кг калий, 20-30 кг/га азот мөлшерінде толық минералды тыңайтқыш қолданған кезде ең көп өнім береді.

Бұл учаскенің топырағы агрофизикалық және химиялық қасиеттері бойынша егіншілікте пайдалану үшін өте жақсы, жер жырту кезінде техникадан қатты зақымданған учаскелерден басқа. Жаздың екінші жартысынан басқа, топырақ құрғаған кезде жылу мен ылғалмен қамтамасыз ету жеткілікті. Учаскенің жерлері дәнді дақылдарды өсіру үшін кеңінен қолданылады.

Теріс процестердің даму себептері мен болжамы және топырақтың деградациясы және оларды болдырмау және жою бойынша ұсыныстар. Теріс процестердің дамуы климаттық жағдайларға, бетінің сипатына, адамның экономикалық қызметіне, топырақтың қасиеттеріне байланысты.

Климаттық жағдайлар егіншілікке қолайлы. Жылу мен ылғалдың арақатынасы табиғи күйдегі құнарлылықтың жоғары көрсеткіштерімен сипатталатын қара каштан топырақтарының пайда болуына ықпал етеді. Бірақ жазда топырақта ылғал жетіспейді және кеуіп кетуі мүмкін. Топырақтың орташа сазды механикалық құрамы егіншілікке қолайлы.

Топырақтың жағымсыз қасиеттерінің қатарына қиыршық тастың жақын орналасуы және нашар дамыған қатты қиыршық тасты топырақтың таралуы жатады, бұл техниканың тозуына әкеледі, сонымен қатар жер бетінен карбонаттардың болуы, бұл топырақ агрегаттарының бөлшектерінің әлсіз жабысуына әкеледі. Топырақ шоғыры ауа-райы мен өңдеуден оңай бұзылады. Топырақ құрғаған кезде олар бөлек микроқұрылымдық күйге ауыса алады және дефляцияға ұшырауы мүмкін.

Зерттеу жылдары бойынша қоректену элементтерінің құрамындағы айырмашылықтар қазіргі уақытта атап өтілмеген, бұл жерді ұтымды пайдалануды көрсетеді, алайда сарқылу және эрозия қаупі сақталады. Теріс процестердің дамуын болдырмау үшін топырақты өңдеу жүйесін, ауыспалы егістерді, ылғал жинау, қар ұстау, орман белдеулерін күтіп ұстау шараларын қамтитын топырақтағы ылғалды арттыру шаралары қажет, бұл топырақ эрозиясының алдын алуға мүмкіндік береді. Жоғары агротехника аясында тыңайтқыштарды ұтымды қолдану дақылдардың өнімділігін арттыруға ықпал етеді.

Тұрақты нәтиже алу үшін топырақ өңдеу жүйелерінен басқа ауыспалы егістерді енгізу, тұқым себу мерзімі мен тереңдігін сақтау, жоғары агротехнология жағдайында тыңайтқыштарды қолдану қажет.

Топырақ жамылғысының өзгеруін бақылау, оларды жою және болдырмау мақсатында теріс өзгерістердің себептерін нақтылау үшін топырақтың одан әрі мониторингі ұсынылады.

Топырақ жамылғысының өзгеруін бақылау, оларды жою және алдын алу мақсатында теріс өзгерістердің себептерін нақтылау үшін топыраққа одан әрі мониторинг жүргізу ұсынылады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Жер кодексі. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы N 442 Кодексі.
2. Қазақстан Республикасында жер мониторингін жүргізу және оның деректерін пайдалану қағидаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2014 жылғы 23 желтоқсандағы № 159 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2015 жылы 26 қаңтарда № 10148 тіркелді.
3. Варламов, А. А. Мониторинг земель: учебное пособие / А.А. Варламов, С.Н. Захарова. - Москва, 2000. - 156 с.
4. ОТЧЕТ по ведению мониторинга земель ключевых участков № 3, 4, 5, 6 и ПСЭП 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, расположенных на богарных пашнях в Кербулакском районе Алматинской области. Республиканское государственное предприятие «Научно-производственный центр земельного кадастра». Комплексный изыскательский филиал. КИФ РГП «НПЦзем», - Алматы, 2013
5. Агроклиматические ресурсы Алма-Атинской области Казахской ССР. Алма-Ата, Гидрометеоиздат, 1978.
6. Научно-методические указания по мониторингу земель Республики Казахстан, Алматы, 1993
7. Отчет по ведению мониторинга почв ключевых участков № 4,5,6, расположенных на богарных пашнях Кербулакского района Алматинской области. Алматы, 2010
8. Почвенная карта совхоза «Жоламанский» Кербулакского района Талды-Курганской области Казахской ССР, масштаб 1:25 000, 1990.
9. Рельеф Казахстана (пояснительная записка к геоморфологической карте Казахской ССР масштаба 1: 1500000), Алма-Ата, «Галым», 1991.
10. “Қазақстан Республикасында жер мониторингін жүргізу және оның деректерін пайдалану қағидаларын бекіту туралы” Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2014 жылғы 23 желтоқсандағы № 159 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2015 жылы 26 қаңтарда № 10148 тіркелді.

ТҮРКІ ТІЛДЕС ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҰҒЫМДАР МЕН ТЕРМИНДЕРДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Атейбекова Х.Т.

Тельман Жанұзақов атындағы орта мектеп мектепке дейінгі шағын орталығымен» мемлекеттік мекемесі география пәні мұғалімі, педагог - зерттеуші, Алматы, Қазақстан

Ешанова Т.Ж.

А. Мәлкеев атындағы мамандандырылған дарынды балаларға арналған Есік Білім – Инновация лицей интернаты, география пәні мұғалімі, педагог - шебер, Алматы, Қазақстан

Ғаламдану қарқынды дамып келе жатқан әлемде географиялық білімді кешенді түрде, маңызды ақпарат, мағлұматтар алуға мүмкіндік берілген. Мұндай білімге ие бола отырып, ұдайы өзгеріп, жаңарып отыратын ақпарат тасқынына сын көзбен қарауға, бұл ақпарат легінде бағдар алуға, өздеріне қажетті білім көздерін таңдауға, талдауға, өздігінен оқуға, іс – әрекет траекторияларын анықтауға оқушылар қабілетті. Сондай ақ, түркі тілдерінен енген термин сөздерді білу маңызды.

Түркі тілдес халықтар туралы мағлұматтарды 7 – сынып оқулығынан бастаймыз. Алтай тіл семьясына жататын Түркі тілдес елдер тобына: түріктер, татарлар, чуваштар, башқұрттар, өзбектер, қылғыздар, қазақтар, түрікмендер, қарақалпақтар, ұйғырлар, әзербайжандар, хакастар, тувалықтар, якуттар, және басқалар жатады.

Түркі тілдері – Шығыс Еуропадан, Сібір мен Батыс Қытайға дейінгі кең аумақта тұратын 180 млн. адамның ана тілі, 210 млн. адамның екінші тілі боп табылатын, көбі бір біріне өте жақын болған 40 тілден тұратын тілдер тобы. Түркі тілдер жанұясы Алтай тілдері әулетіне жатады. Қазақ тілі соның бірі боп табылады. Түркияда әдетте түркі тілдерінің орнына түрік диалектілерінің термині қабылданады.

Көрнекті түркітанушы Н.А. Баскаков Түркі тілдерінің фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктерінде сөйлейтін халықтардың даму тарихын, географиялық орналасуын түрлі жағдайлармен ұштастыра отырып, бұл тілдердің тарихын төмендегідей кезеңдерге топтады:

1. алтай дәуірі;
2. ғұн дәуірі;
3. көне түркі дәуірі (5 – 6 ғ-лар);
4. орта түркі дәуірі немесе негізгі түркі тайпаларының қалыптасу кезеңі;
5. жаңа түркі дәуірі немесе түркі халықтарының қалыптасуы мен даму дәуірі (16 – 19 ғ-лар);

6. ең жаңа дәуір (20 ғ.) немесе түркі тілдерінің Қазан төңкерісіне дейінгі және одан кейінгі даму дәуірі.

Алайда оның екі дәуірі болғанын түспалдап айтуға болады:

1. Орал-Алтай тілдерінің ортақ дәуірі, бұл – көптеген ру мен тайпа тілдерінің бөлінбеген кезеңі;
2. Орал және алтай тілдерінің бір-бірінен бөліну кезеңі, бұдан соң түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур және корей-жапон тілдерінің тармақтарға бөліну дәуірі.

Түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі буын үндестігіне негізделеді, яғни қазақтың төл сөздері не бірыңғай жуан не бірыңғай жіңішке болып келеді. Сөзге жұрнақ пен жалғаулар бірінің артынан бірі қосылу арқылы сөз формасы өзгертіледі. Сөйлем бастауыш-толықтауыш-баяндауыш ретінде құрылады.

Жүз жылдар бойы түркі халықтары көшпелі өмір салтын өткізгендіктерінен, өзара және де басқа тілдес халықтармен араласып, өз тілдеріне және көршілес халықтардың тілдеріне зор әсер еткен. Әсіресе моңғол, славян және парсы тілдерімен ықпалдасу өте терең болған.

Бұл ықпалдасу әр бір тіл тобы мен топ ішіндегі тілдердің тарихи дамуын біраз өзгерткен салдарынан, түркі тілдерінің классификациясының бірнеше жүйесі бар. Бүгінгі күндері ең кең қабылданған классификация жүйесі А.Н. Самойловичтің классификациясы боп танылғанмен кейбір жағдайлар әлі де пікірталас тудыруда.

Түркі тілдерінің дүниедегі басқа тіл топтарының арасындағы орналасуы.

Барлығы 40-тан аса тілден тұратын, 180 млн. адамның ана тілі боп табылатын түркі тілдері Алтай тілдері әулетіндегі ең үлкен тіл тобы болып табылады.

Түркі тілдерінің көбінің фонологиясы, морфологиясы және синтаксисі бірдей. Тек чуваш, саха, Солтүстік Сібір тілдері бұл жағынан өзгеше сипатқа ие. Түркі тілдері 6 топқа бөліне отырып, әр топқа кірген тілдер сол тілді білетін адамдар бір-бірін түсіне алатындай жақын болады. Бұған қоса көршілес өлкелердің шекараларында өте тығыз қатынас салдарынан туынған түркі диалектілері табылады.

Мемлекеттік түркі тілдер

Қазақ, әзірбайжан, қырғыз, өзбек, түрік және түрікмен тілдері — мемлекеттік тіл дәрежесіне ие.

Бұған қоса келесі тілдер жергілікті ресми тіл ретінде қолданылады: Чуваш, құмық, қарашай-балқар, татар, башқұрт, якут, хақас, тыва, алтай және Қытайда ұйғыр тілі.

Қолданылатын өлкелері бойынша:

Түркі тілдері Еуропа мен Азияның отызға жуық өлкелерінде қолданылады. Кесте алты топқа бөлінген және сандар тек ана тілі ретіндегі қолданушылар үшін көрсетіледі.

Топ және тілдері	Қолданушылар саны	Қолданатын өлкелер
Оғыр тобы		
Чуваш тілі	1,8 млн.	Ресей (Чувашия) 1,8 млн., Қазақстан 22.000
Қыпшақ тобы		
Қарайым тілі	жоғалуға жақын †	Литва 20, Украина <10, Польша <10
Құмық тілі	280.000	Ресей (Дагестан)
Қарашай-балқар тілі	250.000	Ресей (Қарашай-Черкес, Кабардино-Балқария)
Қырымтатар тілі	500.000	Украина 200.000, Өзбекстан 190.000, Қырғызстан 40.000
Татар тілі	6,5 млн.	Ресей 5.500.000 Өзбекстан 470.000, Қазақстан 330.000, Қырғызстан 70.000, Тәжікстан 80.000, Түрікменстан 50.000, Украина 90.000, Әзірбайжан 30.000 этникалық татарлар: 6,6 млн.
Башқұрт тілі	2,2 млн.	Ресей 2,0 млн., Өзбекстан 35.000, Қазақстан 20.000
Ноғай тілі	70.000	Ресей (Солт. Кавказ)
Қарақалпақ тілі	400.000	Өзбекстан
Қазақ тілі	12 млн.	Қазақстан 10 млн., Қытай 1 млн., Өзбекстан 800.000, Ресей 650.000, Моңғолия 100.000
Қырғыз тілі	4,5 млн.	Қырғызстан 3,7 млн., Өзбекстан 200.000, Қытай 200.000
Оғыз тобы		
Түрік тілі	80 млн.	Түркия 75 млн., Балқан 2,5 млн., Кипр 180.000, Ресей 300.000, Германия 2,5 млн., батыс және орта Еуропа 700.000
Ғағауыз тілі	330.000	Молдова 170.000, Балқан 130.000, Украина 20.000, Болгария 10.000

Әзірбайжан тілі	30 млн.	Иран 20 млн., Әзірбайжан 8 млн., Түркия 500.000, Ирак 500.000, Ресей 350.000, Грузия 300.000, Армения 200.000
Түрікмен тілі	6,8 млн.	Түрікменстан 3,8 млн., Иран 2 млн., Ауғанстан 500.000, Ирак 250.000, Өзбекстан 250.000
Хорасан тілі	400.000	Иран (Хорасан астаны)
Қашқай тілі	1,5 млн.	Иран (Парс, Кузистан астандары)
Ауналлу	7.000	Иран (Орталық, Ардебил және Занжан астандары)
Афшар тілі	300.000	Ауғанстан (Кабул, Херат), Солт.-Шығыс Иран
Салар тілі	55.000	Қытай (Чіңхей және Гәнсу аумақтары)
Қарлұқ тобы		
Өзбек тілі	28 млн.	Өзбекстан 24 млн., Ауғанстан 1,5 млн., Тәжікстан 1 млн., Қырғызстан 750.000, Қазақстан 400.000, Түрікменстан 300.000
Ұйғыр тілі	9 млн.	Қытай (Шыңжән немесе Шығыс Түркістан) 8,2 млн., Қырғызстан 500.000, Қазақстан 300.000
Жұғыр тілі	5.000	Қытай (Қансу өлкесі)
Айну (түркі тілі) ^[3]	7.000	Қытай (Синьцзян)
Сібір тобы		
Саха тілі	363.000	Ресей (Саха-Якутия)
Долған тілі	5.000	Ресей (Таймыр)
Тыва тілі	200.000	Ресей (Тыва) 170.000, Моңғолия 30.000
Тофа тілі	жоғалуға жақын †	Ресей (Тыва)
Хақас тілі	65.000	Ресей (Хакасия)
Алтай тілі	75.000	Ресей, Алтай)

Шор тілі	10.000	Ресей, Алтай
Шұлым тілі	2.500	Ресей, Солт. Алтай өлкесі)
Арғы тобы		
Халадж тілі	42.000	Иран (Орталық остан, Ком және Арак арасында)

Түркі тілі

- **Оғырша (немесе Бұлғарша)**
 - Бұлғарша (жоғалған), Чуваш тілі (2,2 млн.)
- **Қыпшақ тобы (Солт.-Батыс тобы)**
 - **Батыс:** Қырымлы тілі (500.000), Құмық тілі (280.000), Қарашай-балқар тілі (250.000), Қарайым тілі (жоғалуға жақын)
 - **Солт.:** Татар тілі (8,0 млн.), Башқұрт тілі (2,2 млн.), Құман тілі (жоғалған)
 - **Оңт.:** Қазақ тілі (12 млн.), Қырғыз тілі (4,5 млн.), Қарақалпақ тілі (400.000), Ноғай тілі (70.000)
- **Оғыз тобы (Оңт.-Батыс тобы)**
 - **Батыс:** Түрік тілі (70 млн., екінші тіл ретінде 80 млн.), Әзірбайжан тілі (30 млн., екінші тіл ретінде 35 млн.), Гагауыз тілі (330.000)
 - **Шығыс:** Түрікмен тілі (6,8 млн.), Хорасан тілі (400.000 ?)
 - **Оңт.:** Қашқай тілі (1,5 млн.), Афшар тілі (300.000), Айналды тілі (7.000), Соңғор тілі (?)
 - **Салар:** Салар тілі (60.000)
- **Ұйғыр тобы (Оңт.-Шығыс тобы)**
 - **Шағатай** Шағатай тілі (жоғалған)
 - **Батыс:** Өзбек тілі (24 млн.)
 - **Шығыс:**
 - Көне түркі тілі (Орхон-Көк, Енисей-Көк, Көне Ұйғырша, Қарахан тілі) (жоғалған)
 - Ұйғыр тілі (9 млн.)
 - Жұғыр тілі (Батыс-Жұғыр) (5.000)
 - Айну тілі (Айну) (7.000)
 - Іле түркі диалекті (100)
- **Сібір тобы (Солт.-Шығыс тобы)**
 - **Солт.:**
 - Саха тілі (363.000), Долған тілі (5000)
 - **Оңт.:**
 - **Енисей** Хақас тілі (65.000), Шор тілі (10.000)
 - **Саян** Тува тілі (200.000), Тофа тілі (Қарағас тілі) (жоғалған)

- Алтай Алтай тілі (75.000) (диалекттері: Ойрот тілі; Тыва тілі, Құманда тілі, Қу тілі; Телеуіт тілі, Төлеңгіт тілі)
- Шұлым Шұлым тілі (500)
- Арғы
 - Халадж тілі (42.000)

Тілдері	Аудармалары
Түрікше	Çocuklar okulda dilimizi latin alfabesi ile yazıyor.
Ғағаузша	Uşaklar şkolada / okulda dilimizi latin alfavitindä yazêr.
Әзірбайжанша	Uşaqlar məktəbdə dilimizi latin əlifbası ilə yazır.
Түрікменше	Çagalar mekdepde dilimizi latyn elipbiýi bile(n) ýazýar.
Өзбекше	Bolalar maktabda tilimizni latin alifbosi bilan / ila yozadi.
Ұйғырша	Balilar mektepte tilimizni latin elipbesi bilen yazidu.
Қазақша	Balalar mektepte tilimizdi latin älippesimen jazadı.
Ноғайша	Ballar mektepte tılımızdı latin alfabemen yazadılar.
Қырғызша	Baldar mektepte tilibizdi latin alfaviti menen jazat.
Татарша	Balalar mäktäpdä telebezne latin älifbası bilän / ilä yaza.

Тілдері	Аудармалары
Түрікше	Yeni Yılınız Kutlu Olsun.
Ғағаузша	Yeni yılınızı kutlerim.
Karaimce	Sizni yanlı yıl bila kutleymin.
Әзірбайжанша (Әзірбайжан)	Yeni iliniz mübarek olsun.
Әзірбайжанша (Иран)	Teze iliniz mübarek.
Ирак Түрікшесі (Ирак)	Y'engi iliwiz mübarak olsun.
Түрікменше	Taze ýylynyz gutly bolsun.
Өзбекше	Yangi yilingiz kutli bo'lsin.
Ұйғырша	Yengi yilingizğa mübarek bolsun.

Қазақша	Jaña jılıñız quttı bolsın.
Қарашайша	Cangngı cılığızñı alğışlayma.
Балқарша	Cangngı cılığızñı alğışlayma.
Ноғайша	Yana yılınız men.
Қарақалпақша	Canga cilingız kuttı bolsın.
Қырғызша	Cangı cilingız kuttu bolsun.
Татарша	Sezne yanga yıl belen tebrık item.
Қырым Татаршасы	Yanı ılınız kairlı (mubarek) olsun.
Молдовия-Румыния Татаршасы	Ceni cılınız kutlu bolsun.
Башқұртша	Hezze yangı yıl menen kotlayım.
Құмықша	Yangı yılığız kutlu bolsun.
Хақасша	Naa cılñang alğıstaпçam (-alkış) şirerni.
Тываша	Caa cıl-bile bayır çedirip or men.
Алтайша	Slerdi cangı cılla utkup turum.
Шорша	Naa cıl çakşı polzun.
Сахаша	Ehigini şanga cılñan eğerdeliibin.
Чувашша	Sene sul yaçepe salamlatap.

Географиялық ұғымдар мен термин сөздерге тоқталсақ:

1. **Тіл** – адамдардың қарым-қатынасының, мәлімет сақтау және берудің маңызды құралы.
2. **Этнос (халық)** – белгілі бір аумақта тарихи қалыптасқан тілі мен мәдениетті ортақ, өз бірлігі мен басқа этностардан айыпмашылығын түсінетін тұрақты адамдар жиынтығы.
3. **Құйрықты жұлдыздар**- күнді өте сопақ орбитаның бойымен айналады. Тозаңнан, қатты кесектерден, қатып қалған газдардың қоспасынан тұрады.

4. **Біліктілік айналу**-Жердің өз білігінен айналуы.Біліктілік айналу 24 сағатқа тең.Жердің өз білігінен айналуы 4 түрлі минимумдық өзгеріс береді:
 - 1.Жер пішіні,
 - 2.күн мен түннің ауысуы,
 - 3.Кориолис күшінің пайда болуы,
 - 4.судың қайтуы мен толысуы.
5. **Кориолис күші**- Жердің айналуы қозғалған денелердің алғашқы бағытынан ауытқуы.
6. **Тропиктер**- бұлар ерекше параллельдер,яғни жылына бір рет Күн көзі зенитте тұрады.
7. **Бағдарлау көкжиек** тұстарын бақылаушының өзінің тұрған орнын және жүрген бағытын анықтау.
8. **Жер бетінің жалпы ауданы**- 510,2 млн км².
9. **Құрлық (материктер мен аралдар) үлесіне**- 149,1 млн км².
 - a. **Еуразия**-53,3 млн км²; Еуропа 7%; Азия 29,5%
 - b. **Африка** -30,3 млн км²20,3%
 - c. **Солтүстік Америка**-24,2 млн км²;28,3%
 - d. **Оңтүстік Америка**-18,3 млн км²;
 - e. **Антрактида**-14 млн км² ;8,9%
 - f. **Аустралия және мұхит аралдары**-9,0 млн км²-ге жуық; 6%.
10. **Мұхит**-361,1 млн км²
 - 3.1 **Тынық мұхиты**-49,8%
 - 3.2 **Атлант мұхиты**-25,8%
 - 3.3 **Солтүстік мұзды мұхит**-3,6%
 - 3.4 **Үнді мұхиты**-20,8%

Еуразия

- 11.**Халқының саны**- 4 млрд-тан астам.
- 12.**Ауданы**- 53,3млн км², құрлықтың 3/4 бөлігін алып жатыр.
13. **Табиғат ерекшеліктері:**
 - 13.1 **Дүние жүзіндегі ең биік тау шыңы**-Гималай тауындағы Джомолунгма шыңы, оның биіктігі 8848м;
 - 13.2 **Дүние жүзіндегі ең терең орналасқан жері**- Арабия түбегінің солтүстік батысындағы Өлі теңіз. Оның деңгейі-403м;
 - 13.3 **Жер шарының ең үлкен түбек**-Арабия, оның ауданы 3млн км² артық;
 - 13.4 **Солтүстік жарты шардағы суықтық полюсі**-Солтүстік Сібірдегі -71⁰С температура тіркелген Оймякон елді мекені;

13.5 **Ыстық әрі алқапты** Үндістандағы Тар шөлі +53⁰С температура байқалған.

13.6 **Жер шарындағы ең көп жауын-шашын** түсетін ауданы- Гималайдың оңтүстік шығыс беткейіндегі Черпунджи елді мекені;мұнда жылына 12 000 мм-ден артық жауын-шашын түседі.

13.7 **Аса құрғақ аптапты** Арабия түбегінің оңтүстігінде жылдық жауын-шашын 15мм-дан да аз;

13.8 **Жер шарындағы ең үлкен көл**-Каспий теңізі Еуропа мен Азия аралығында орналасқан, оның ауданы 390 км²;

13.9 **Жер шарындағы ең терең көл**-Байкал көлі Азиялық бөлігінде орналасқан,оның тереңдігі 1620м;

1. **Географиялық зерттеулер әдісі** – географиялық ақпарат алудың тәсілін айтады.

2. **Географиялық зерттеулердің негізгі әдістері:**

- **Далалық зерттеулері мен бақылаулар әдісі**- өз көзіңмен көру, баға жетпес географиялық мәлімет. Географиялық нысандарды сипаттау, үлгілерді жинау, құбылыстарды бақылау .
- **Сипаттау әдісі** – географияның ең ежелгі әдісі.
- **Салыстырмалы – географиялық әдісі** – нәрселерді артық немесе кем, тиімді немесе тиімсіз, жылдам немесе баяу деген сияқты жүйемен үнемі салыстыру.
- **Географиялық модельдеу әдісі** – географиялық модель құрастыру.
- **Қашықтықтан бақылау әдісі** – қазіргі заманғы аэро және ғарыштық түсіру – географияны зерттеу, географиялық карталар құру, шаруашылықты дамыту және табиғатты қорғау, адамзаттың сан алуан проблемасын шешудегі таптырмайтын көмекшілер.
- **Картографиялық әдіс** – нысандардың өзара орналасуынан, олардың өлшемінен, қандай да бір құбылыстың таралу шегі және басқа да көптеген мәліметтер беретін әдіс түрі.
- **Тарихи әдіс** – қазіргі заманғы географиясын тану үшін Жердің даму тарихын, адамзат тарихын білдіретін әдіс.
- **Статистикалық әдіс** – аумақтың алаңы, биіктігі немесе тереңдігі қандай, табиғи ресурстар қоры, халқының саны, демографиялық көрсеткіштері, өндірістің абсолюттік және салыстырмалы көрсеткіштері және т.б. статистикалық мәліметтер.
- **Экономикалық – математикалық әдіс** – сандар бар жерде есептеуді пайдаланатын әдістер.
- **Географиялық аудандастыру әдісі** – экономикалық – географиялық және физикалық – географиялық аудандарға жіктеу арқылы сипаттау әдісі.

- **Географиялық болжау әдісі** – адамзаттың даму барысында олардың ықпалынан туындайтын өзгерістерді алдын ала болжау әдісі.
- **Географиялық зерттеудің заманауи әдісі ГАЗ** – геоақпараттық жүйе болып табылады.
- **Графикалық әдіс** – сызықтар, штрихтар, бояу түстер қолдану арқылы жүзеге асатын әдіс түрі.

3. Географиялық ақпарат көздері:

- Карталар, атластар, топографиялық жоспарлар;
- Әртүрлі аумақтардың географиялық сипаттамалары;
- Энциклопедия, анықтамалық, статистикалық материалдар;
- Ғарыштық және аэрофотосуреттер;
- Географиялық ақпараттық жүйелер.

4. **Географиялық нысан** – жердің беткі қабатының белгілі бір қалыптағы айтарлықтай тұрақты тұтас элементі.

5. **Қасиеттері** – бұл географиялық нысанның өзіне тән белгілері.

6. Географиялық нысанның қасиеттері:

- **Тұтастық**– нысан элементтерінің ішкі бірлігі , яғни нысан белгілі бір тәртіппен орналасқан өзара байланысты және өзара тәуелді элементтерден тұрады.
- **Тұрақтылық** – сыртқы жағдайдың әсеріне қарамастан географиялық нысанның ағымдағы жағдайын сақтап қалу қабілеті.
- **Географиялық орналасу** – Жер бетіндегі нысанға, осы нысанға тікелей немесе қосалқы ықпал етуші кез келген нысандарға қатысты географиялық координаттар жүйесінде өз орнының болуы.
- **Шығу тегі** – табиғатта немесе адам қызметі саласында туындау.

7. **Әрбір нысанның ортақ және айырым қасиеттері** болады.

8. **Географиялық нысанның әрбір қасиетін сапалық әрі сандық тұрғыдан бөлуге** болады.

9. **Физикалық шама** – географиялық нысандардың және олардың зерттейтін үдерістердің өлшенген қасиеттері.

10. **Өлшенетін шамалар** – бұл өлшеу әдістері құрылып қойған физикалық шамалар.

11. **Өлшенбейтін немесе бағаланатын шамалар** – бұл нысандардың өлшеу әдістері әлі құрылмаған қасиеттері.

12. **Бағалау** – бұл осы шамаға өлшеу бірлігі үшін қабылданған белгілі санды жазу.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Gordon, Raymond G., Jr. (ed.)* Ethnologue: Languages of the World, Fifteenth edition. Language Family Trees - Altaic (HTML) (2005). Тексерілді, 18 наурыз 2007.
2. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9, IX том
3. Жапон Айну халқымен қатынасы жоқ
4. Түркі тілдерінің порталы
5. Turkic Languages Verb Comparison
6. Түрік бітік. Қазақ тілінің тарихи-мәдени қоры.
7. Дала мен Қала апталығынан "Алтайлар" мақаласы Мұрағатталған 27 қыркүйектің 2007 жылы.
8. Ең соңғы деректерге сай (B. Johanson-Csató, The Turkic Languages 1998), Түрік тілдерінің топталуы келесі түрде жасалынады (қолданушылар саны 2006 ж. бойынша берілген):
9. 7-8 – сыныптарға арналған география оқулықтары.

АРАЛ ӨЛКЕСІНІҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІ

Жумашова Ж.

Қызылорда облысы, Арал ауданы, №57 Е.Көшербаев атындағы орта мектебінің
география пәні мұғалімі

АҢДАТПА

Елімізде киелі жерлер көп болғанымен, оның не үшін қасиетті маңызы бар екенін өсіп келе жатқан өзіміз сияқты жастар түсіне бермейді. Сондықтан, киелі жерлерді жүйелеп, зерттеп, жаңғыртып, халық назарына ұсынудың маңызы зор. «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы қолға алынғалы бері сараптамалық кеңестің шешімімен 100-ден астам нысан жалпыұлттық деңгейде қасиетті орындар санатына кірсе, 500-ден астам нысан жергілікті маңызы бар киелі нысандар қатарына кірген.

Осы тұрғыда мақсатым - «Қазақстанның киелі жерлері» жобасына енбей қалған менің туған жерімдегі Арал ауданындағы киелі орындар, танылмай қалған тұлға «Бекмырза хан», Ақиректегі «Арыстан баб» бейіті жайында зерттеу жүргізіп, болашақта *киелі жерлер географиясына* енгізілуіне өз үлесімді қосу.

ÖZET

Ülkemizde pek çok kutsal yerler olmasına rağmen bunların neden kutsal bir öneme sahip olduğunu kendimiz gibi büyüyen nesil tam olarak anlamıyorlar. Bu nedenle kutsal yerlerin belirlenmesi, incelenmesi, modernleştirilmesi ve halka sunulması önemlidir. "Kazakistan'ın Kutsal Yerleri Coğrafyası" projesi başlatıldığından bu yana uzman konseyinin kararıyla Ulusal Düzeyde Kutsal Yerler kategorisine 100'den fazla nesne dahil edilirken, Yerel Öneme Sahip Kutsal Yerler kategorisine ise 500'den fazla nesne dahil edildi.

Bu bağlamda "Kazakistan'ın Kutsal Yerleri" projesinde yer almayan memleketim Aral bölgesindeki kutsal yerler, tanıtılmayan kişilik "Bekmyrza Han" ve Akirek'teki "Arystan Bab" türbesi hakkında araştırma yaparak gelecekte kutsal yerler coğrafyasına dahil olmalarına katkıda bulunmayı amaçlıyorum.

АННОТАЦИЯ

Несмотря на то, что в нашей стране много святых мест, молодое подрастающее поколение вроде нас, не понимают, почему они имеют сакральное значение. Поэтому важно систематизировать, изучать, модернизировать и представлять святые места общественности. С момента запуска проекта «Сакральная география Казахстана» решением экспертного совета более 100 объектов включены в категорию святых республиканского уровня, а более 500 объектов включены в категорию священные предметы местного значения.

В связи с этим поставлена цель исследовать священные места моего родного Аральского района, неузнанную личность «Бекмырза-хан», могилы «Арыстан баб» в поселке Акирек Аральского района, которая не вошла в проект «Сакральные места», и буду способствовать ее *включению в географию святых* в будущем.

ABSTRACT

Although there are many holy places in our country, young people like us who are growing up do not understand why they have sacred significance. Therefore, it is important to systematize, study, modernize and present the holy places to the public. Since the project "Geography of the Holy Places of Kazakhstan" was launched, more than 100 objects were included in the category of holy places at the national level by the decision of the expert council, and more than 500 objects were included in the category of sacred objects of local significance.

For this purpose, I will conduct research on the unrecognized person "Bekmyrza Khan", the graves of "Arystan Bab" in Akirek, Aral district, which was not included in the "Holy Lands of Kazakhstan" project, and contribute to its inclusion in *the geography of holy places in the future*.

I. КІРІСПЕ

Ұлан-ғайыр жерге ғана емес, тарихи рухани мол мұраға да ие екенімізді танытуымыз керек. Жалпы барлық елдерде мұндай қасиетті, киелі жерлер баршылық. Ол жерлердің мемлекет тарапынан қорғап, даңқын асырып, дәріптеліп отырғандықтан, өз елдері түгілі әлем елдерінен туристер ағылып іздеп барады. Мәселен, ағылшындар Кентерберий ғибадатханасын мақтан етсе, немістер Кельндегі Рим-католик готикалық соборын ұлықтайды. Сол секілді қазақ елінде де халықтың қызығушылығын тудыратын қасиетті жерлер жетеді. Тек оларды дәріптеп, халқымызға кеңінен таныстырып, өзге елдердің де қызығушылығын тудыра білуіміз керек. 2017 жылы «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы жасалып, тарихи және мәдени ескерткіштер туралы ақпарат жиналды және облыстар бойынша сакральды нысандардың тізімін құрастырды.

Маңызы бойынша сакральды орындар жалпыұлттық маңызы бар **макросакральды** және **микросакральды** (мысалы, сол жердегі ауыл тұрғындары үшін маңызы бар, және солар ғана баратын киелі орындар) болып бөлінеді. Өз үлгісі бойынша қасиетті орындар 4 топқа бөлінеді: 1) табиғи ландшафтық нысандар; 2) археологиялық және сәулет өнерінің ескерткіштері; 3) Қасиетті діни ғибадат орындары; 4) тарихи тұлғалар және саяси оқиғаларға байланысты жерлер.

1. **Бегім-Ана мұнарасы** (енгізілген, Археологиялық және архитектуралық ескерткіштер)
2. **Арал асар қалашығы және Кердері кесенесі** (енгізілген, Археологиялық және архитектуралық ескерткіштер)

3. **Арыстанбаб бейіті** (Діни және ғибадат орындары)
4. **Қазанғап әулие** (киелі орын)
5. **Қарамолда әулие** (Діни және ғибадат орындары)
6. **Бекмырза хан белгісі** (тарихи тұлға)

II. Негізгі бөлім

Арал ауданы да еліміз бойынша жер көлемі үлкен аудандардың бірі. Өлкемізде ежелгі сақ дәуіренен бастап, кешегі кеңестер тұсында да халық киелі санаған орындар баршылық. Олар:

1. БЕГІМ АНА МҰНАРАСЫ – шамамен X-XII ғасырлардан бері сақталған сәулет өнері ескерткіші. Арал ауданы Жаңақұрылыс ауылынан оңтүстікке қарай 35 км жерде орналасқан. Бегім ана мұнарасы сол кезеңге тән сәулет өнерінің үздік туындысы. Мұнара аңыз бойынша атақты Қарабура әулиенің қызы, кіршіксіз махабат пен әділдіктің үлгісі саналған, жазықсыз жаланың құрбаны болған Бегім анаға арнап тұрғызылған. Халық зиярат жасайтын және перзент тілегендердің тілектері қабыл болатын қасиетті орын ретінде ерекшеленеді. Бір қызығы, бұл жерге ер адамдар баруға болмайды екен.

2. АРАЛ АСАР ҚАЛАШЫҒЫ мен КЕРДЕРІ КЕСЕНЕСІ (XIII-XIV ғ.ғ) – Қызылорда облысы, Арал ауданы, Қаратерең ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 65 шақырымда орналасқан. Археологиялық зерттеулер теңіз табанында ортағасырлық мәдениет пен өркениеттің ошағы болғанын дәлелдеді. Оған теңіз табанынан 2001-2004 жылдары табылған кесене мен қала орнының анықталуы себеп болды. Арал табанында керуен жолдарының да іздері қалған. Кейіннен теңіз суының қайта толуына байланысты жойылып кеткен. Арал асар қалашығы мен Кердері кесенелері шамамен XIII-XIV ғасырлардың ескерткіштері. Табылған заттай деректер бұл қалашықта егін, мал шаруашылығымен айналысқандығын көрсетеді. Үлкен-үлкен тас диірмендер, тұрмыстық шырағандар, мал сүйектері мен қыш қаландыларының шашылған бөліктері және мыс теңгелердің табылуы соны көрсетеді. Сонымен қатар, теңіз табанынан кесененің табылуы да осы аймақтағы жерлеу құрылысының ерекшеліктерін көрсетті. Ескерткіштерден табылған керамикалық бұйымдар оларды Алтын Орда дәуірімен мерзімдеуге мүмкіндік берді. Кесене (мавзолей) бірнеше ғасыр Арал теңізі су астында қалғандықтан, біраз жерлері бүлінген. Деректерге сүйенсек, ғимарат XIV ғасырда салынған және бұл өңір елді мекен болған дегенге саяды. Табылған ғимараттың биіктігі - 1,5 метр, аумағы 50 метрді алып жатқан төбешік. Ұзындығы - 23,5, ені - 9,5 метр. Құрылыста 19x5x19см, 10x5x10 см, бұдан кіші көлемдегі қыштар кездеседі. Сонымен бірге, керамикалық заттар, қыштар мен адам мүрделері табылды

3. ҚАЗАНҒАП ӘУЛИЕ

Қамбаш көліне тақау тұста ҚАЗАНҒАП ӘУЛИЕ белгісі бар. Қара жол үстіндегі белгіден көлге қарай 1-2 шақырым жүрсеңіз көне қорымға кезігесіз. Сол қорымда тылсыммен тілдескен әулие, алдағыны болжаған көріпкел Қазанғап Байтөреұлының зираты жатыр. Күнсүгір ахунның алдын көрген Қазанғап әулие елге шарапатын тигізіп, халқына қызмет еткен тұлға болған. Баласы Қонақ Қазанғапұлы : «Әкем көбіне бес бөлек майға дем салып ем жасаған. Келген

адамдарға зікір салып ем жасаған.зікір салып, әбден күйіне келгенде құс болып ұшып жүретін, Аурудың барлық түрін емдейтін» деген.

Жалпы 1868 жылы туып, өткен ғасырдың қырқыншы жылдар аяғында дүние салған Қазанғап Байтөреұлы туралы түбегейлі зерттеу жүргізгендер жоқтың қасы. Осы олқылықтың орнын толтыру үшін ұрпақтары осыдан оншақты жыл бұрын ел аузындағы әңгімелер мен әулиенің кереметін көргендердің естелігін жинақтап, кітап етіп шығарды.

Қазанғап атамыз Осы өңірде аудан әкімінің орынбасары, аудандық мәдениет және тілдерді дамыту бөлімінің басшысы қызметтерін атқарған Тәңірберген Дәрменов Қазанғап әулие жайлы мынадай бір қызық әңгіме айтты.

– Қанша асығыс болса да баба белгісі орналасқан тұстан көліктер асықпай өтіп, әр адам білген дұғасын бағыштап жатады, – дейді Тәкең. – Осы үрдісті бұзғандардың опық жегенін талай мәрте көргенбіз.

Әулие жайлы әңгіменің бір парасы мына бір оқиғаны баян етеді. Бірде Қазанғап жылым тартып жатқан жігіттердің үстінен түсіпті. “Балақ түрілмей, балық тұтылмас” деген бар ғой. Осыншалық талап қылып отырғанда олжасыз қалмайтынына сенген балықшының бірі Қазанғапты келеке етіп “Осы сені жұрт әулие дейді. Су астындағыны көретін кереметің бар болса айтшы, мына жылымда қанша балық бар?” деген сауал қойыпты. Жылым тартып отырғандардың жүзіне барлай қараған көріпкел “Мынауыңнан шолақ жайыннан басқа ештеңе көріп тұрған жоқпын. Олжаң сол-ақ болар” деп жөней беріпті. Жылымшылар сол күні Қазанғап айтқан шолақ жайынды місе тұтыпты.

Сөз басында әулие ұрпақтары ел аузындағы естеліктерді топтастырып, кітап шығарғанын айттық қой. Сол кітапта есімі елге белгілі Тілектес Сейітов, Бақыт Сапар сынды азаматтар әулие қорымының маңында болған тылсым оқиғалар туралы тарата айтады. Бірінде сол тұста көлік дөңгелегіне кәдімгі тістеуік кіріп кетсе, екінші оқиғада зырлап келе жатқан машина моторы өшіп қалған. Әруақты баба осылайша ұрпақтарын бәле-жаладан сақтандырып, өмірден өтіп кеткен жандар рухы үшін дұға оқуды ескертіп тұрады деседі.

4. ҚАРАМОЛДА ӘУЛИЕ

Қарақұмда емшілігімен талай жанға шапағаты тиген Қарамолда әулие өмір сүрген. Еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейін дүниеден озған абыз ақсақалдың қасиетіне алыстағы болгарлық сәуегей Ванга да бас иген.

Қарамолда атамыздың алдына ұлтты да, елі де басқа жандар келіп, ем алатын болған. Қарамолда атаның жасы 76-ға келген ұлы Жақсылықтың айтуынша, әкесіне емделуге жер-жерден – Қазақстанның түкпір-түкпірінен, Ресейден, Өзбекстаннан, Қырғызстаннан адамдар жиі келетін. Қарамолда Қазалы уезінде төңкерістен кейінгі Ленин колхозында (қазіргі Ғ.Мұратбаев ауылы) 1892-1992 жылдары өмір сүрген. 1910-1918жылдар аралығында Бұқарадағы әйгілі Көкілташ медресесін жеті жылдай оқып бітірген. Елге келгесін 1925 жылға дейін жасырын бала оқытқан екен. Кейін кеңес қаһарынан қорқып, 1925-1936 жылдары Арал ауданында балық тресінде балықшы, жұмысшы болады. 1937-1957 жылға дейін жылқы бағып Қарақұмда тұрды. 1958 жылы Қазалы ауданына қарасты

Қарақұмдағы Жетімшағыл деген жерден жер бастырма қазып қоныстанады. Осы арада өмірінің соңына дейін өмір сүреді. Атаның 34 жыл қыстаған мекені сол күйінде сақталған. Қарамолда әулиенің ұлы Жақсылық Байжанұлының айтқаны: «1959 жылы жаздыгүні 9-сыныпты бітіріп демалыста жүрген кезім. Әкем жылқы бағатын, бірақ сол кезде ол да демалыс алған еді. Қасымызда тағы бір қойшы бар, үшеуіміз құдықтың жанында отырғанда үш адам келді, екеуі орысқа ұқсайды, бірі қазақ. Қазақ тілмаш болса керек. Әкеммен тілдескенде ол айтқан сөздерін аударып беріп отырды. Сөйтсе, олар Украинадан екен. Мұнда болгариялық Ванга деген әйел жөн сілтеген. «Бізге Қарамолда атаның емшілік қасиетін Ванга айтты. «Қазақстанда, құмның арасында бір қария кісі тұрады. Сендердің науқастарыңның емі сол кісіден» деген соң алыс та болса дертімізге дауа іздеп келдік» деді салардың бірі. Қандай аурумен ауырып келгенін білмеймін, ол кезде бала едік қой. Бірақ дертінен айығып, жақсы болып қайтты. Ванга жіберді деп келген сол адамдар екі қап консерві әкелгені есімде. Мұсылмандар үйінен тамақ бермейді деп есітіпті. Әкем мал сойдырып күтіп алды. Кетерінде әкелген консервілерін бізге тастап кетті. Ол кезде консерві дегенді көрмегенбіз, таңсық қой, соны жеп мәз болғанымыз есімде», – деп еске алды Жақсылық.

Қазалы өңіріндегі Қарақұмда Тапа деген елді мекенде тұратын Аманжол Жұмабеков қария да Қарамолда әулиенің қасиетін көзбен көрген.

«Менің әкем Жұмабек Қарамолдамен бірге жылқы бақты. Сол кезде ол кісінің кереметі мен емшілік қасиетін адамдар айтып жүретін. Біздің Қазалы өңірінде ол кісіге емделмеген адам кемде-кем шығар. «Менің қолымнан не келеді? Бәрі Алла Тағаланың қолында, Алладан жәрдем сұраңдар» дейтін емделуге келгендерге. Емдегені үшін ешкімнен ақы сұраған емес. Менің әкем ол кісіден біраз жас кіші болса да, арақ ішпейтін адам болған соң ба біздің үйге жиі келетін. Өзі өте аз сөйлейтін, сабырлы болатын. Абайдың өлеңдерін жатқа білетін, Лев Толстойдың жазғандарын оқитын. Қарамолда балаларды пышақсыз сүндетке отырғызатын. Мені де пышақсыз сүндеттеген сол кісі. Қазір 70-темін. Замандастарымның көбі сол кісінің алдынан өткен», – деді Аманжол аға.

Қарамолда әулиенің шын есімі – Әлмұхаммед Қалдыбайұлы. 100 жасаған әулие. Бұқарадағы атақты «Көкілташ» медресесінде тәжіктің атақты ғұламасы Садриддин Айни, белгілі шайыр Тұрмағамбет Ізтілеуұлымен қатар оқиды. Сонда жеті жыл дәріс алып келгесін елге қызмет қылады. Аты аңызға айналған Қарамолда атаға мұндай қасиет 17-18 ғасырда өмір сүрген Қуандық бабасынан дарыған көрінеді. Әулиенің кітап ашып, ішірткі, дұға, бойтұмарға дем салу негізгі емі болған. Тек атаның қасиетті кітабы сақталмапты, өйткені әлдебіреулер ұрлап кетіпті. Осылайша, емдегені үшін ешкімнен ақы сұрамаған, дүниеге қызықпаған емші 1992 жылы өмірден озған. Ал қайтыс боларында басына күмбез орнатпау жөнінде өсиет айтып кетіпті. Әулиенің қорымы қарапайым тастармен ғана қоршалған.

5. АРЫСТАНБАБ

Қызылорда облысы, Арал ауданы аумағында орын тепкен Ақирек тауының маңында Арыстанбаб қорымы аталған орын бар. Жалпы, бұл өңір таулы жер емес. Дегенмен, негізінде таулы аймақтарда кездесетін қыраттар осы аймақта да

байқалады. Ақирек биік жерде қоныс тепкен. Қасиетті қоныс қазіргі Арал және Қазалы аудандарының қақ ортасында орналасқан. Аңыздарда Арыстанбабтың мәңгілік мекені деп саналатын жеті жер бар делінеді. Бұл жер де сондай орынның қатарында саналады. Бұл қастерлі мекенді білетін жұрт қадір тұтады. Әдетте, зиярат етуге ниет еткен азаматтар рухани астанамыз - Түркістанға жақын орналасқан Отырар төріндегі Арыстанбаб кесенесіне арнайы ат басын тіреуге тырысады. Осы топырақтағы ислам дініне мойын бұрған жамағаттың рухани ұстазы атанған әулие жайлы талай аңыздар да бар.

Сопылық ілімнің аса көрнекті өкілдерінің бірі Сүлеймен Бақырғани өз еңбектерінің бірінде «Бабтардың бабы - Қорасанда, сансыз бабтар - Үндістанда, Бабтар басы - Арыстанбаб» деп жазған екен. Ертеде қазақ бақсылары да «Түркістанда түмен баб, Сіздерден медет тілеймін, Сайрамдағы сансыз баб, Отырардағы отыз баб, Ең үлкені - Арыстанбаб, Сіздерден медет тілеймін» дейтін. Жалпы, қашанда иісі мұсылман баласына әзиз бабамыз - Арыстанбабтың жоғары тұрады. Мәселен, «Алпамыс батыр» жырының бір нұсқасында Баба түкті Шашты Әзіздің батырдың әкесі - Байбөріге перзентті болатынын жеткізіп, «Әулиелер жиналды, бастығы болып Арыстанбаб» деген сөзі бар. Ескі әңгімелерде Арыстанбаб бабамыз осы аймақта өмірден өтіп, мәңгілік мекенін тапқаны айтылады. Дінмұхамед Қонаев «Арыстанбаб - Қорқыттың да, Фарабидің де, Йасауидің де ұстазы болған жан» деп 1969 жылы Отырар ауданына барғанда айтқан екен. Десе де, байтақ даламыздың қай жерінен де бабамыздың атымен аталған мекендерді кездестіруге болады. Соның бірі Ақиректегі Арыстанбаб...

«Арыстан бабқа түне, Қожа Ахметтен тіле» деген сөз де Арыстан баб тұлғасының халық арасында үлкен орын алғандығын көрсетеді. Арыстан бабтың Қожа Ахметтің ұстазы, пірі болғандығы жөнінде аңыз-әңгімелер де бар.

Арыстан баб Қожа Ахметтің ұстазы, пірі ғана емес, Мұхаммед (с.ғ.с)-ның аманатын орындап, Ислам дінінің өркендеп, дамуына зор үлес қосқан байланыстырушы да екен.

Арыстанбаб турасында ел арасында тараған әпсанаға сүйенсек, оның жеті жайы жайлы айтылатын әңгіме бар.

Арыстан баб өмірден өткенде оның мәйітін жер-жерден жиналғандар өз еліне алып кетпекке талас жүреді. Ақыры бір мәміле болмаған сыңайлы. Сол уақытта Құдайдың құдіретімен мәйіт жеті бірдей мүрдеге айналыпты. Олар түр-түсі бір-бірінен аумайтын түйелерге артылыпты.

Түйелер Арабия, Иран, Әзірбайжан, Өзбекстан, Қырғызстан және Қазақстан аймақтарын басып өтеді. Оның әрқайсысында бір-бір түйеден шөгіпті. Мүрделерді түйелер шөккен жерге арулап көміпті. Соңғы екеуі қазақ даласына дейін жеткен көрінеді. Бірі Отырар алқабындағы қазіргі Арыстанбаб кесенесі орын тепкен жерге шөксе, соңғысы Арал топырағындағы Ақирек жеріне дейін келген.

«Осы екі түйенің бірінде бабамыздың сүйегі болған» дейді көнекөздер. Әрине, оның қайсысы шындыққа жанасады? Бұл жайында нақты жауап жоқ. Дегенмен Ақирек етегіндегі киелі мекен неге Арыстанбабқа қатысты айтылады? Оның да

жауабын әлі күнге дейін таба алмай келеміз. Бабамыз кезінде кең-байтақ даламызды аралап жүрген болуы да әбден мүмкін ғой.

Осы кесене жайындағы алғашқы деректерді Қазалы жерінде қызмет істеген ғалым Игорь Аничков еңбектерінен де табуға болады. Көнекөз қариялар бұрынғы кезеңдерде осы аймақтың жасыл желекті жер болғанын айтады. Қамыстыбас, Райым көлдерінің ортасында арал болған. Кесене маңында суы шипалы бұлақ бар екен.

Атап айтар болсақ, Арыстан баб кесенесінің бірі – Түркістан облысындағы Отырар ауданында, атақты композитор Шәмші туған Шәуілдірге жақын орналасқан. Екіншісі – Ақиректе. Яғни, Қазалы мен Арал ауданы шекарасындағы жатаған тауда. Ұлы жолдың бойында. Келесісі – Қырғызстанның Жалалабад қаласында. Иранда екі жайы бар. Мекке-Мәдинада бір мазары болса, Израильдің Тель-Авив қаласынан елу шақырым жерде қасиетті орны бар.

Бұрын Аралдағы бейіті жайында білмегендер олардың санын 6-ға жеткізген. Көршілес Түркістан облысы аумағындағы Арыстанбаб кесенесі жайлы әркім-ақ біледі. Ал Аралдағы мына бейіт көп уақытқа дейін беймәлім болып келген. Ақиректегі Арыстанбаб қорымының сол жағында 14 ғасырда қазылған құдық бар. Тереңдігі – 14 метр. Суы өте ащы. Жолаушылап келгендерге көп ішуге болмайды. Дәмін көру үшін ішкендерге дұға жасап жұтқаны жөн.

Ескі қорым басында оның мемлекеттік қорғауға алынғанын білдіретін тақтайша орнатылған. Мұндағы бұлақ та есте жоқ ескі заманнан бері ағып жатыр. Тау басынан етекке жылғаланып түскен суы кей жылдары әжептәуір көлге айналады. Әулие басындағы тасқа түскен сәбидің ізі, тарақ таңбасы көзге тайға таңба басқандай анық көрініп тұр. Осы өңірде Бала әулие, Қыз әулиеге қатысты айтылатын аңыз бен қойылған белгі тау төбесінде талай тарихи қазына көміліп жатқанын айғақтайды. Осының өзі осы өңірдегі қариялар батасында айтылатын «Ақиректе Арыстанбаб...» сөзінің тектен-тек шықпағанын дәлелдеп тұрғандай.

Арыстанбаб бабаның бейітінің басында осындай «Тасты баба» бабаның белгісі тұр, үлкен тастармен қоршалған, Бұл да зерттеуді қажет ететін белгі.

Арыстанбаб бабаның бейіті

Ол кезде баба бейіті осы таудың ақ тасымен тізеден ғана келетіндей қоршалып, үсті сексеуілмен жабылыпты. 1976 жылы Ақтөбенің Темір ауданынан бір молда келіп, бейіт басын көтерген екен.

Арыстанбаб бабаның басына бабадан медет сұрап ем іздеп келіп жатқан халықта есеп жоқ. Соның бірі Кәмпит апа мен баласы, осыдан бір жыл бұрын өте ауыр халде келген екен. Бүгінде аяғына тұрып балдағын тастап, жағдайы жақсы күйде отыр екен. Бабаның басында жер астынан шығып жатқан бұлақ бар, содан дәм таттық.

Арыстан баб кесенесін Түркістан облысындағы көне

Отырар, Шәуілдір жеріндегі Арыстан баб кесенесі, Маңғыстау өңіріндегі Бекет атаның Оқшы тауындағы мешіті, Тараз өңіріндегі Айша бибі кесенесі сияқты үлкен сәулет өнерінің ғимаратын жасалса, сонымен қатар, діни зиярат етуші

адамдарға қолайлы инфрақұрылымын жасап діни туризмнің дамуына жағдай жасау маңызды. Ол үшін архитектуралық кесененің жобасын жасап, инфрақұрылымын жасауды қолға алынса өсіп келе жатқан жас өрендерге, Арал ауданының туризмінің өрісі кеңейер еді.

6. БЕКМЫРЗА ХАН

Арал мен Қазалының ортасында Арыстанбаб белгісіне жетер-жетпес биік төбенің басында ақ түсті белгі мен мұндалап алыстан көрінеді. Ақиректе Арыстанбаб бейіті жанында жерленген Бекмырза хан туралы XIX ғасырдың орта кезіндегі Арал өңірі қазақтарының Хиуа мен Қоқан хандығы тұсындағы Ресей сыртқы істер коллегиясының жазбаларында қазақ даласына тыңшылық мақсатта келген зерттеушілер, аудармашылар мен тілмаштар И.В. Аничков, Я. Осмоловский, Л. Мейер, П.И Рычков, А. И Макшеев, Е.Батыршин т.б. орын алған фактілері, тарихи очерктері, елшілік қызметтерді тіркеу сияқты қызметке тән жазбаларда кездеседі.

Осыған ұқсас фактілерді басқа да ел аузындағы құйма құлақ ақсақалдар мен жыршылар жазып алған жырлар мен аңыз әңгімелерді жиі кездестіруімізге болады. Сол кездегі орыс деректерінде Сыр мен Арал теңізі жағалауындағы Жанқожа бастаған Хиуа, Қоқан басқыншылары мен орыс отаршыларына қарсы күрестегі өмір жолын бейнелейтін фольклорлық шығармалар-тарихи аңыздар мен жырлар, мадақ өлеңдер мен толғаулар мол сақталған.

Сыр бойындағы Кіші жүздің Әлім аталығының Арал өлкесінде хан болған Бекмырза хан кім еді ? Оның хандық дәрежесіне дейін көтерілуіне қандай факторлар әсер етті?

Сыр бойындағы Кіші жүз қазақтарының бір жағынан Хиуа, Қоқан, екінші жағынан Ресей отаршылдарының саясатына қарсы елді «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаратын кез» келгенін ойлап, қазақ хандығынан дәрмен болмағандықтан Сыр бойындағы Кіші жүзде хандық құру арқылы жерін қорғауды ойлады. Әрі бұл кезеңдегі саяси жағдайларды сараптағанда елге дипломатиялық істерге ерекше мән беретін, лауазымды тұлғалармен, ортаазиялық хандықтармен белсенді жұмыс жасайтын адам керек болды.

Бекмырза - хан, би, батыр туралы жазылған алғашқы жазбаша деректердің Қазалы уезіне келген орыс ғалымы И.В. Аничковтың «Песня о киргизском батыре Джанходжа Нурмухамедове» атты Петербургтен басылып шыққан кітабында кездеседі. Мұнда орыстардың Райым бекінісіне келген кездегі бекініс жұмыстарын салуға қазақтарды жұмылдырғанын атап өтеді. Бұл деректер Бекмырза ханның XIX ғасырдың 30-40 жылдар аралығындағы Жанқожа батыр басқарған Сыр бойы қазақтарының ұлт-азаттық көтерілісінің, яғни 1830-1847 жылдар аралығындағы хиуалықтар мен қоқандықтарға қарсы күресі мен 1847-1856 жылдар аралығындағы Ресей империясына қарсы күресін қамтиды. Жалпы, зерттеушілердің пікірінше Бекмырза би, батыр, ханның өмір жолы мен ерліктерін айғақтайтын архивтік деректер Омбы, Мәскеу, Хиуа қалаларындағы архивтерде сақталуы мүмкін, Мәскеу, Ташкент, Омбы архивтерінен іздеу, ол алдағы күндердің еншісінде.

Орынбор мемлекеттік архивіндегі сақталған құжаттарда 1856 жылғы Бекмырза ханның патша әкімшілігіне есеп беруінде (рапорт) түтін салығын жинау кезінде қазақтардың мүмкіндігінің жоқ екендігін, қыстың қаттылығына байланысты, малдардың көтерем, биылғы салық жиналмай отырғандығы туралы жазса, екінші құжатта бекетке қажетті сексеуіл жиналғаны туралы хабар беріп мөрін басқан.

Сыр сүлейлерінің бірі Нұртуған Кенжеғұлұлы "Ақтабан шұбырынды" атты дастанында былайша жырлаған:

Сол өңірде қазақтан,
 Әлдиұлы Бекмырза,
 Отыздан асқан шамада.
 Қатынас қағаз жүргізді,
 Орыспенен арада.
 Көксандық атқа ер салып,
 Барып еді сол кезде,
 Орынбор деген қалаға.
 Жеті күннің ішінде,
 Сырға хандық құрмаққа.
 Алып келді қағазын,
 Осындай бір жобада.
 Бай менен хандар үлгіріп,
 Құл-құтан жүрді тобада.
 Хан болғанның біреуі,
 -Байұлы да Сырымбай,
 Бекмырзадан бұрында.
 Ырза болмай көпшілік,
 Жүрген халық қыранда.
 Патшадан болып ықылас,
 Хиуаға хан болды,
 Екі жылдай Әзберген...
 « Дін бұзылып барады» деп,
 Айтыла берді сөз деген.
 Жегіліп соған Бекмырза ,
 Жау болмаққа патшамен,

Жасауды айла көздеген.
 Қашанда сөздің күші зор,
 Бұл өсектің сол кезде,
 Болмады жері кезбеген.
 Елдің батыр жанабын,
 Жинап алып Бекмырза,
 Уәдесін жөндеген.
 Сол кезде елдің ішінде ,
 Бір шоғал адам, арамза,
 Бекмырзаны күндеген.
 Сол шағымгер бір күні,
 Патшаға арызысырды.
 Енді орыстар қанығып,
 Бұған әбден түсінді.
 Аңдыған патша қойсын ба,
 Бекмырза ханды ұзамай,
 Тұзағына түсірді.
 Губернатор бір күні ,
 Шақырды оны қонаққа.
 Көрсеткен болып құрметін,
 Тойғызды әбден тамаққа.
 Тамақтан ішкен тоғызы,
 Тұншығып уға төкті тер.
 Мақсатына жете алмай,
 Қолдан кетті қайран ер", -деп
 өкінішпен жырға қосады. Дастанда
 айтылғандай, Бекмырза би орыс

шенеуніктерінің қолынан у ішіп қаза болған.[79]

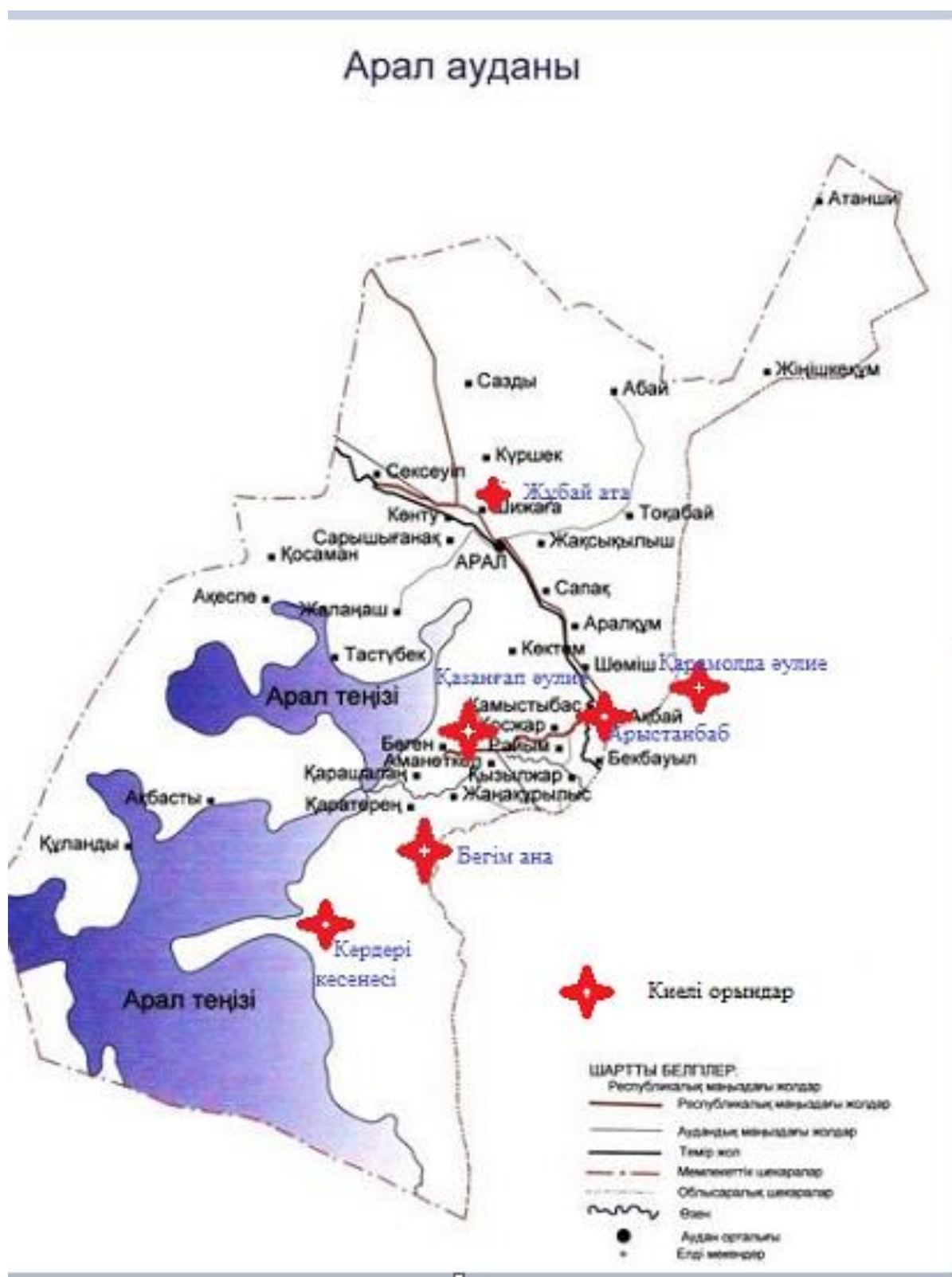
Хан кесенесі Қызылорда облысы, Арал ауданы, Ақбай ауылына 2 шақырым жерде орналасқан. Кесене жол бойындағы төбеге орнатылған. Биіктігі: 11 метр. Қабырғалары: 7 метр, 80 сантиметр. Блок кірпіштен қаланып, тұрғызылған. Сыртқы көрінісі ақ бояумен сырланған, үш қырлы болып келеді. Кесененің оңтүстік және солтүстік тұстары мен алдыңғы жағынан үш есігі бар. Оң жақ және сол жақ қабырғаларындағы есік маңдайшаларында жазулар бар. Оң жақ есік маңдайшасындағы жазу Арал ауданында 2006 жыл Бекмырза хан жылы етіп жарияланғанынан хабар берсе, сол жақ қабырғасының есік маңдайшасында Бекмырза хан туралы өлең жолдарынан үзінді берілген. Алдыңғы есік маңдайшасында: Қарадан шыққан хан Бекмырза Әлдиұлы (1816 -1863 жж) Әлім – Шөмен аймағында хандық құрды, деп жазылған. Кесененің жоғарғы жақ бөлігі төрт қырлы, төбесіндегі қыран бейнесі ерекше көзге түседі. Дәуірхан Айдаров өзінің «Жанқожа мен Бекмырза» (2006), және «Сыр елінің соңғы ханы» (2007) еңбектерінде де көрініс тапқан. Осы атамыз тарихи тұлға ретінде танылуын және ұлы жолдың бойына қойылған белгісін кейінгі ұрпақтарға, туристерге танытуды қолға алса нұр үстіне нұр болар еді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ұлттық бірлікті қалыптастыру үшін ұлттың рухани қасиетті орындар халықтың сыйынатын және құрметтейтін сакральді нысандары үлкен маңызға ие.

Арал өңірі осындай киелі де қасиетті жерлерімен Түркі дүниесінде, Еуразия материгінде өз орнымен әйгіленсе деген оймен жазылды. Батыс Қытай-Батыс Европа автожолының Арал ауданы арқылы 230 шақырымдай бөлігі өтіп жатыр. Жол бойында орналасқан осынау киелі мекендерімізге, Ақбай елді мекенінен небәрі 9 шақырым жердегі тау төбесіне заманауи кесене тұрғызып, жол тарту, су жеткізіп, жарық жүргізу баба рухына көрсетілген үлкен құрмет қана емес, туризмді дамытудың бастауы болар еді. Бұл көне заман күмбіріндей болған аңыздың кейінгіге арқауы үзілмей жетуі үшін де керек.

Арал өлкесіндегі қазіргі күнге дейін сақталған көне қорымдар мен халық кие тұтатын микросакральды орындарды сақтау, күтім жасау, инфрақұрылымдар жүргізу арқылы туризмді дамыту Түркі елінің географиясының құлашын кеңге жаюға септігін тигізер еді. Арыстанбаб қорымын «Қазақстанның киелі жерлері» жобасы тізіміне енгізілуін қалаймын.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Ақсауытты Айдарбек батыр» (мақалалар, зерттеулер) құрастырған Т.Абылаев 2015ж Алматы, «Мерей» баспасы

2. «Қуандық баба, Қарамолда әулие» Г Хусайнқызы ББК63.3 Х94 2007ж Қызылорда қаласы, «Қызылорда-қанағаты» ЖШС
3. Арал аудандық Толқын газеті, 22 қыркүйек, 2023 ж
4. [.https://e-history.kz/kz/news/show/32824](https://e-history.kz/kz/news/show/32824)
5. [.https://halyqline.kz/qogam/ruhaniat/aqirek-qasietti-zher/](https://halyqline.kz/qogam/ruhaniat/aqirek-qasietti-zher/)
6. HALYQLINE.KZ«Ақирек қасиетті жер» 7.12.2020 жыл
7. Нұрбай ЖҮСІП, Арал ауданы, Қамыстыбас ауылы
8. https://www.inform.kz/kz/akirektegi-arystanbab-kesenesi-me_a3319853
9. <https://syрboyi.kz/zarnama/arystan-bab-otyrar-men-airekt-арасы-30692/> Арыстан баб. Отырар мен Ақиректің арасы...
10. авторы: Ержан ҚОЖАС,Қызылорда-Түркістан-Отырар-Арал-Қызылорда.Суреттерді түсірген Н.НҰРЖАУБАЙ
11. <https://assembly.kz/analitika/aza-stanny-kieli-zherlerin-t-geldeu-turizmdidamytady/>
12. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D1%8B%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD-%D0%91%D0%B0%D0%B1>
13. Бабтардың бабы Арыстанбаб <https://anatili.kazgazeta.kz/news/21217>
14. Бақтыбай Айнабеков
15. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы
16. Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы
17. Қазақстанның киелі жерлерін түгелдеу – туризмді дамытады/
18. Қазақстанның киелі 100 нысаны жарияланды
19. Арыстан-Баб // Қазақстан. Национальная энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. – Т. I. – ISBN 9965-9389-9-7. (CC BY-SA 3.0)
20. *Бородовская Л. З.* Исследование традиции суфийского тариката Ясавия в аспекте его влияния на татарскую исламскую культуру // Исламоведение : журнал. – Махачкала: Дагестанский государственный университет, 2016. – Т. 7, № 4. – С. 105–106. – ISSN 2411-0302.
21. *Муминов А. К.* Арслан-баб // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь / Сост. и отв. ред. С. М. Прозоров. – М.: Восточная литература, 2001. – Т. 3. – 184 с. – 2000 экз. – ISBN 5-02-018228-1.
22. *Муминов А. К.* Кокандская версия исламизации Туркестана // Подвижники ислама: Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе / Сост. С. Н. Абашин, В. О. Бобровников. – М.: Восточная литература, 2003. – С. 141–144, 152. – 336 с. – 1000 экз. – ISBN 5-02-018320-2.

23. Муминов А. К. Шиитские культурные влияния на Центральную Азию (на примере деятельности 'алидов) // *ArsIslamica: в честь Станислава Михайловича Прозорова* / Сост. и отв. ред. М. Б. Пиотровский, А. К. Аликберов. – М.: Наука, 2016. – С. 691–692. – 871 с. – ISBN 978-5-02-039776-7.
24. 2023ж «Халқы қалаған Бекмырза хан» монография. Б.Қ.Қуатов
25. Дәуірхан Айдаров «Жанқожа мен Бекмырза» (2006), «Сыр елінің соңғы ханы» (2007)

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ПРИМОРСКИХ КЛАСТЕРОВ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И КАЗАХСТАНСКОМ ПОБЕРЕЖЬЯХ КАСПИЙСКОГО МОРЯ

Исмаилов Ч.Н.

д.г.н., проф., Бакинский Государственный университет, Азербайджан

Глубокие метаморфозы современного мироустройства продолжают оказывать сильное воздействие на реализацию программ регионального развития вне зависимости от мест их реализации. Нарастание политической напряженности, региональные военные конфликты, вынужденная миграция населения, последствия финансово-экономического кризиса и последствия распространения пандемии COVID привели к кардинальным изменениям мировой географии транспортно-экономических связей. Такого рода изменения в наибольшей степени произошли в евроазиатском регионе, что способствовало продвижению проекта «Срединный коридор» и возрождению Транскаспийского международного транспортного маршрута (TRASECA), предусматривающий прокладку железнодорожной линии и осуществление грузоперевозок в направлении Китай-Казахстан-Азербайджан-Турция-Европа.

В проекте Срединного коридора единственным водным участком маршрута является акватория Каспийского моря, что предопределяет необходимость развития в приморских районах Азербайджана и Казахстана портово-промышленных комплексов, с соответствующим уровнем технической оснащенности транспортной логистики. Эффективность функционирования транспортного коридора, конечно же, в большей степени зависит от уровня развития портовых хозяйств в приморских кластерах.

Становление и развитие относительно новых портов на азербайджанском и казахстанском побережьях стали важными звеньями в обеспечении цепочки транспортных связей по маршруту Срединного коридора. В создании этих портов есть определенные сходства. Как на азербайджанском, так и на казахстанском побережьях основными центрами для морских грузоперевозок выступали Бакинский и Актауский порты. Однако, перспективы развития международных морских перевозок обуславливали необходимость строительства новых портов. С связи с этим, в 70 км южнее от Баку (порт Алят) и 80 км южнее Актау (Курык) были созданы порты с современной инфраструктурой для обеспечения нарастающих объемов грузовых перевозок по маршруту Срединного коридора.

Порты Актау, Курык и Баутино составляют основу казахстанского приморского кластера, обладающие обширными акваториями с достаточными глубинами для рейдовой стоянки судов и их укрытия от непогоды. Наряду с работой Актауского международного морского порта все большую значимость приобретает развитие порта Курык, который включает в себя паромный комплекс, мощностью 6 млн.т и несколько перегрузочных терминалов, с тремя

причалами для сухогрузов. В комплекс порта входят также зерновой терминал, мощностью 3 млн.т и терминал наливных грузов, с 2 причалами, мощностью 3 млн.т. Портобеспечивает качественную обработку грузов, осуществляет загрузочно-разгрузочные операции с грузами и качественное обслуживание морских судов.

Наличие основных инфраструктурных составляющих, для полноценной работы международных морских перевозок через казахстанские порты, открывают новые возможности в деле выстраивания перспективных межгосударственных отношений в Прикаспийском регионе. Подтверждением тому является подписание в 2022 году между Турцией, Азербайджаном и Казахстаном соглашения о «Дорожной карте на 2022-2027 годы» по развитию и эксплуатации Срединного коридора. Придавая особую значимость этому проекту, президент Казахстана Касым Жомарт-Токаев, заявил о готовности страны стать региональным хабом по поставкам продовольствия и другой продукции. (1). Следует принять во внимание, что подобное соглашение об эксплуатации Срединного коридора подписано также между Китаем и Казахстаном.

Военные операции на территории Украины и России и новые геополитические реалии в евразийском регионе существенно повысил значимость этого проекта. Большинство европейских и азиатских компаний, прежде осуществляющие грузовые перевозки через территорию России, столкнулись с необходимостью поиска обходных транспортных маршрутов. В этих условиях наиболее оптимальным маршрутом становится Срединный коридор, подтверждением чему стало транзит грузов большинства ведущих компаний на азербайджанскую и казахскую железнодорожную сеть. Вместе с этим, возобновились поставки углеводородного сырья из Казахстана в Азербайджан. В соответствии с достигнутыми договоренностями между нефтегазовой компанией Казахстана "КазМунайГаз" и Государственной нефтяной компанией Азербайджана SOCAR в 2023 году начата транспортировка казахстанской нефти по маршруту Актау-Баку-Джейхан, ежегодным объемом 1,5 млн тонн. (2). В целом же, по итогам 2023 года товарооборот между Азербайджаном и Казахстаном, по сравнению с предыдущим годом возрос на 25%.

Впервой декаде 2024 года нефтяные компании Азербайджана и Казахстана договорились о расширении существующей сделки по транзиту казахстанской нефти по основному экспортному маршруту азербайджанской нефти – трубопроводу Баку-Тбилиси-Джейхан. В соответствии с этим, годовой объем транзита нефти увеличится с 1,5 млн тонн до 2,2 млн тонн. (3). "КазМунайГаз" и SOCAR также договорились обсудить транзит дополнительных объемов казахстанской нефти в Черное море по трубопроводу Баку-Супса через Грузию, который простаивает более года из соображений безопасности.

Расширение масштабов экономического сотрудничества в регионе в немалой степени зависит от уровня развития портового хозяйства на азербайджанском побережье. Бакинский международный грузопассажирский морской порт, Алятский морской порт, нефтеналивной порт Дюбянды и Зыхский грузовой порт составляют основу приморского кластера на западном побережье Каспийского моря, развитие которого обусловлено взаимодействием

разнохарактерных отраслей хозяйства. Вынос основных морских торговых операций из Бакинского порта в Аляты существенно снизил объем грузопотоков, проходящий через Бакинскую агломерацию. Создание современной инфраструктуры в Алятском порту (закупка новейших кранов, платформ вагонов для контейнерных перевозок, увеличение числа эксплуатируемых локомотивов, обеспечивающих погрузку и выгрузку вагонов, цифровизация сервисных операций и т.д.) стало предпосылкой для организации на этой территории свободной экономической зоны «Алят».

С целью развития транспортно-транзитного потенциала Алятского порта и модернизации транспортных коридоров были проведены комплекс мер по наращиванию его мощности. В результате этого за период 2019-2023 годы объем грузооборота вырос с 4 млн. т до 7,3 млн. тонн. Рост был обеспечен, главным образом, за счет транзитной перевалке грузов из Казахстана. В рамках реализации Дорожной карты по синхронному устранению "узких мест" и развитию Транскаспийского международного транспортного маршрута (ТМТМ - Средний коридор), сторонами продолжается активная работа по расширению мощностей коридора. (1).

Бесперебойный транзит грузов в широтном направлении стал возможен благодаря вводу в строй железной дороги Баку-Тбилиси-Карс (Турция), который был полностью инвестирован азербайджанской стороной. С учетом перспектив наращивания объемов грузопотоков по этому маршруту предполагается, что пропускная способность этой железнодорожной магистрали к 2025 году возрастет от 1 до 5 млн. т грузов в год. Упрощение и стандартизация таможенных правил придаст дополнительный импульс развитию торгово-экономических отношений стран «резидентов» Среднего коридора.

В условиях истощения природных ресурсов и возрастания экологической напряженности, а также новых парадигмах безопасности в эпоху разработки искусственного интеллекта, совершенствование межгосударственного сотрудничества приобретают чрезвычайную значимость в обеспечении будущего развития. В контексте этого, реализация совместных азербайджано-казахстанских проектов, с целью повышения устойчивости к глобальным вызовам и расширению межгосударственных отношений, во многом будет зависеть от перспектив будущего развития приморских кластеров в Прикаспийском регионе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азербайджан и Казахстан обсудили развитие Среднего коридора до 2027 года. 09 февраль 2024 - <https://report.az/ru/infrastruktura/azerbajdzhan-i-kazahstan-usilivayut-sotrudnichestvo-v-transportnoj-sfere/>
2. Казахстан и Азербайджан планируют развивать танкерный флот для перевозки нефти по Каспию. 25.07.2023 - https://www.korabel.ru/news/comments/kazahstan_i_azerbaydzhan_plani_ruyut_razvivat_tankernyy_flot_dlya_perevozki_nefti_po_kaspiyu.html

3. Azerbaijan Charts New Energy Course Amid Caspian Uncertainty.24 March 2024
4. <https://www.yahoo.com/finance/news/azerbaijan-charts-energy-course-amid-150000004.html>

ТҮРКІ ТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕР МЕН ЕЛДЕРДЕГІ ТАБИҒИ ҚОРЫҚТАР МЕН РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ АЙМАҚТАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ ӘЛЕУЕТІ

Калдыбаева Б.К.

Ш. Қалдаяқов атындағы мектеп-гимназияның география пәнінің мұғалімі,
педагог-зерттеуші, Отырар ауданы, Түркістан облысы

XXI ғасыр түркі тілдес елдердің, түркі әлемінің қайта жанданып, өзара белсенді жақындасу үдерісі, түркі әлемінің даму тарихындағы жаңа дәуірі жүретін кезең.

Түркі тілдес елдердің құрамына Еуразия материгінің орталық бөлігінде орналасқан Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан және Әзербайжан елдерімен бірге Еуропа мен Азияда орналасқан Туркия, Жерорта теңізінде орналасқан Солтүстік Кипр республикалары кіреді. Түркі тілі Шығыс Еуропадан Батыс Қытайға дейінгі кең аумақта жалпы саны 300 млн. асатын, 40-тан аса тіл тобынан тұратын, Еуропа мен Азияның 30-ға жуық елінде қолданылатын, Алтай тіл әулетіндегі ең үлкен тіл тобы болып табылады. Ұланғайыр жерді мекендеген түркі елдерінің табиғаты, климаты, алуан түрлі, күн сәулесі көп түсетін ыстық, құрғақ жерлермен бірге, субтропиктік жерортатеңіздік ылғалды климат тән.

Түркі елдері арасында экономикалық және мәдени интеграция, тарихи байланыс нығайып, сауда мен туризм саласында көптеген жұмыстар атқарылуда. Әлемдік туризмнің даму тенденциясы жылдан-жылға дамып, түркі тілдес елдердің мәдениеті мен өркениетін нығайтуға ықпал етуде.

Елдер арасында туристік қатынасты дамыту, Жібек жолы туристік маршрутын заманауи дамыту, туризм және қонақжайлылық бойынша заманауи білім беру, кәсіби деңгейді арттыру бағытында біршама істер атқарылып келеді. Осындай істердің нәтижесінде 2021 жылы түркі тілдес елдердің саммитінде Түркістан қаласы түркі әлемінің рухани астанасы болып бекітілді. Бұл бастаманың мақсаты, Ұлы жібек жолы бойындағы қалалардың туристік әлеуетін ашу, түркі әлемнің туристік астаналары арасында өзара ынтымақтастық орнату, бір-бірінің мәдени құндылықтарын білу арқылы тығыз байланыс орнату. Туризм тек экономикалық тұрғыдан пайда әкелу емес, түбі бір халықтарды бір-бірімен жақындатудың жаңаша жолы.

Түркі дүниесінде әлемдік қоғамдастықтың зор қызығушылығын тудыратын табиғи нысандар мен тарихи орындар жеткілікті. Шет ел туристерін Түркиядағы ерте дүние ескерткіштерінің молдығы, жұмсақ теңіздік климатымен қатар Жерорта теңізі мен Қара теңіз жағасында орналасқан әсем табиғаты да қызықтырады. Табиғатты қорғау жұмыстары барынша жолға қойылған Түркияда 622 ұлттық парк бар. Соның ішінде ЮНЕСКО-ның бүкіләлемдік мұра қорына енген Памуккале, Каппадокия сынды табиғи ескерткіштер бар.

Памуккале

Дүние жүзінің ешбір жерінде кездеспейтін сталактитті түзілістердің бірі-Памуккале. Памуккале Түркияның батысында орналасқан, «Мақтақала» деген мағынаны білдіреді. Памуккале терассаларының ұзындығы 2,5 мың метр шамасында, ені 500 метрдей, ал биіктігі 150 метр. Памуккале жақын жерде орналасқан Хоназ-Даг сөнген жанартауының (вулкан) әсерінен жер қойнауынан ағып шығатын ыстық бұлақ суы қайталанбас әдемі аспақ террасалар түзуде. Суының температурасы 35-38 градус, қатар орналасқан төрт бұлақтан секундына 250 литр минералды су береді. Ғалымдардың есептеуіне қарағанда Памуккаленің жасы 100 мың жылдан астам.

Каппадокия

Түркия жерінің әсем табиғатына сән беріп тұрған Каппадокия тауындағы мыңдаған пирамидалар. Миллиондаған жылдар бойы жаңбыр суы мен желдің әсерінен вулкандық туф мүжіліп, үгіліп бір-біріне ұқсамайтын үлкенді-кішілі пирамидалар жасаған. Қазір Каппадокия үңгірлерінде көптеген христиан шіркеулерінің бояулы көріністері сақталған. Каппадокияда жұмсақ тау жынысын үңгіп жасаған үйлер осы уақытқа дейін бар.

Босфор бұғазының жағасында бірнеше мың жылдық тарихы бар ең үлкен, портты қаласы Ыстанбұл орналасқан. Ыстанбұл Ислам мен Византиялық мәдениет мұралары мол тарихи қала. Бұл қалада көне заман ескерткіштері, ортағасырлық сарайлар мен ғимараттар, тарихи ескерткіштер шетелдік туристтердің көптеп келуіне әсер етеді. VI ғасырда тұрғызылған Айя София музейі, Сұлтан Ахмет мешіті, сұлтан сарайы Долмабақша-бәрі де көнеден сыр шертетін тарихи ескерткіштер. Галата мұнарасы Ыстанбұлдың ең танымал көрнекті орындарының бірі. Құрылысы 1348 жылы басталған, биіктігі - 67 метр болатын ғимараттың тарихы туристтерді қызықтыратыны сөзсіз.

Түркияның жағалауын төрт теңіз суы шайып жатқандықтан, жағажай демалыстары, курортты аймақтар жоғары дәрежеде ұйымдастырылған. Жерорта теңізі жағасында орналасқан, дүние жүзіне әйгілі курорттары Алания, Анталия, Кемер, Эгей теңізі жағасындағы Фетхие жыл бойы туристтер келетін демалыс аймағы.

Өзбекстанның түркі әлемі үшін тарихи-мәдени тұрғыдан орны ерекше. Тянь-Шань мен Памир-Алай тауларының арасында жатқан Ферғана аңғарын Орта Азияның «Инжу-маржаны» деп атайды. Елдің әсем табиғатын қорғау үшін Бадай-Тоғай, Қызылқұм, Нұрата, Зеравшан, Китаб, Чаткал қорықтары ұйымдастырылған.

Өзбекстанның астанасы Ташкент қаласы 2000 жылдық тарихы бар Орта Азиядағы көне қалалардың бірі. Ірге тасы қаланғаннан кейін екі мың жыл ішінде ол соғыстар мен шапқыншылықтар кезінде талай рет қирады, бірақ сол орнында қайтадан пайда бола берді. Мұндай тұрақтылықтың себебі географиялық орнының жолдардың түйіскен жерінде болуы, әрі тау аралық оазисте халықтардың тығыз орналасуы болып тұр. Ежелгі тарихи ескерткіштердің қатарында Көкілдаш медіресесі, Осман құраны сақталған Телешаях мешіті, Маңғол империясын негізін қалаған Бабырдың атасы, Жүніс ханның мазары, князь Романовтардың сарайы сынды көне жәдігерлер көптеп кездеседі.

XXV ғасырлық тарихы бар Самарқандты «аңыз» қала деп атайды. Самарқанд қаласының атымен көптеген тарихи есімдердің байланысы бар. Төрткүл дүниені жаулаған Александр Македонский, Шыңғысхан, Әмір-Темір, ғалым- астраном Ұлықбек есімдері туристтердің қызығушылығын арттырары анық. Самарқандта әртүрлі тарихи-кезеңдердің 293 архитектуралық ескерткіші мен 2000-нан астам археологиялық объектісі бар. Самарқанд орта ғасырда өнер- білімнің де ортасы болған. Шығыстың атақты ғалымдары Рудаки, Ұлықбек, Науаи, Джами өз туындыларын осында жазған. Шығыс архитектурасының інжу-маржандары Регистан, Тур-Әмір, Шахи-Зинда, Бибі-Ханым, Шердар медресесі, Ұлықбек обсерваториясы, Шолпан-Ата, Ишратхана және т.б ескерткіштер өздерінің әсемдігімен осы күнге дейін қайран қалдырады.

Туризм - бұл жергілікті және шетелдік туристерді тартуға және оларға қызмет көрсетуге бағытталған салалар мен іс-шаралар кешені. Қазақстан үшін туризм саласының дамуы аса маңызды. Себебі мемлекетке туристерді тарту, әдемі нысандарды қолдау мемлекет тарихының дамуына, елдің ішкі- сыртқы саясатына тікелей әсер етеді. Елдегі туризмнің маңызды аспектілеріне туристік инфрақұрылым, табиғи және мәдени ресурстар, туристік іс-шаралар мен қонақжайлылық, көліктік инфрақұрылым мен экономикалық әсері жатады.

Туристік инфрақұрылым жайлы тұру мен демалуды қамтамасыз ететін түрлі қонақ үй кешендерінің, мейрамханалардың, көлік құралдарының, ойын- сауық орталықтарының және басқа да объектілердің болуы. Яғни, елге келген шетелдік туристер не болмаса жерлестер өз Отанының тарихымен жақын танысуы үшін жақсы жағдай жасалуы тиіс. Осы тұста өңірлік әкімдіктер мен министрліктен бірқатар бағдарламалар ұйымдастырылып, жағдай жасалуда.

Табиғи және мәдени ресурстар тартымды табиғи сұлулық, мәдениет және тарих ескерткіштері, ұлттық саябақтар, мұражайлар, театрлар және туристерді тартудың орталық нысандарына айналатын басқа да көрнекті орындар. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі тарапынан бірнеше тарихи нысандар мемлекет меншігіне өтіп, туристердің қатынауы үшін жағдайлар жасалуда. Арнайы кезең сайын ұйымдастырылып отыратын туристік іс-шаралар мен фестивальдар туризм саласын одан әрі дамытуда. Мемлекеттік, халықаралық жиындар арқылы елдің атын тек шекараға дейін емес, әлемге танытуға көптеген мүмкіндіктер қарастырылып келеді.

Туризм десе ең әуелі транспорт еске түсетіні де жасырын емес. Көлік инфрақұрылымының дамуы саяхат ыңғайлылығы, соның ішінде автомобиль, теміржол және әуе жолдарының дамыған желісі. Еліміздің түрлі туристік орталықтарына әуе, су, құрлық арқылы жетуге мүмкіндік бар. Қазақ халқы ең қонақжай халық. Қонақжайлылық және қызметтің болуы Қазақстанға келушілер үшін жағдай жасау арқылы достық қабылдау және қызмет көрсетудің жоғары деңгейін танытады. Қазақстандағы туризм ол табиғи сұлулықты, мәдени мұраны, тарихи ескерткіштер мен қазіргі заманғы қалаларды қамтитын алуан түрлі бағыт болып табылады.

Туризм елдің экономикалық дамуына, жаңа жұмыс орындарын құруға, мәдени алмасуға және әлемдік аренада оң имиджді қалыптастыруға ықпал етеді.

Дегенмен, туризмнің сәтті дамуы табиғатты сақтау және жергілікті дәстүрлерді құрметтеу үшін экологиялық және әлеуметтік-мәдени аспектілерді ескеруді талап ететінін де естен шығармаған жөн. Барлық әлем карталарында, бүкіл жер бетінде Бурабай өзіне тән табиғатымен ерекшеленеді. Оның Қазақстанның Швейцариясы немесе Қазақстанның асылы деп аталуы бекер емес. Ұлы да құдіретті Алла Тағала осындай кішкентай ғана жерде орман, көл, тауларды көз тұндырарлық әдемілікпен жаратқан. Кез-келген жанды ерекше сұлу табиғатымен баурап алатын бұл өлке жайлы аңыз- әңгімелер, мәліметтер өте көп. Ғалымдардың пайымдауынша, бұл өлке осыдан миллиондаған жылдар бұрын мұздықтардың еруінен пайда болған екен. Ал біздің қазақ ата-бабаларымыз болса, бұл жердің жаратылысы жайлы өзіндік аңыздарын қалдырған. Бурабай ұлттық паркінің жалпы аумағы 83510 гектарды құрайды. Оның 47400 гектары орманды алқап. Ұлттық парк республикалық деңгейдегі ерекше жүйе бойынша қорғалатын табиғи орындардың қатарына жататын мемлекеттік мекеме болып табылады. Және ҚР Президентінің іс басқармасы қарауында. Бұл жерде өсімдіктің 757 түрі бар, оның 12-сі қызыл кітапқа енгізілген. Жалпы, табиғаттың осындай бірегей түрленуінің бар құпиясы осы өңірдің топырақ құрамымен тығыз байланысты. Бурабай қалашығындағы курорттық аймақта тастан жасалған әртүрлі тас түзінділері бар. Бір таңғаларлығы, бомбалаудан кейін шөлді даланың ортасында тас үйінділер шашырап жатыр. Ал Көкшетау тауларын «Көгілдір таулар» деп атайтыны, өйткені оның аспаны көкпеңбек түсті және бұл жердің ауасы да тап-таза, мөлдір. Бурабай қазақ даласының ортасында орналасқан тамаша жер, сиқырлы оазис. Бурабай өзінің мінсіз табиғатымен, таза ауасы, мөлдір көлдерімен, жұмбақ тау шыңдары және мәңгі жасыл қылқан жапырақты ормандарымен кез-келген адамды баурап алады. Бұл жерді көпшілігі Көкшетау тауына байланыстырып, «Көкшетаудың інжу-маржаны» деп атайды. Бурабайда болған және оның тарихына аз да болсын қызығушылық танытқан кез-келген адам көптеген аңыздардың осы жер мен оның өңіріне байланысты екенін жақсы біледі. Сұлулығы көз тартарлық көлдер, таңғаларлықтай әдемі таулар, ерекше пішінді тау жыныстары мен қарағай ормандары, емдік қасиеттері бар ауа- бұл көптеген ұрпақтың ауыздан ауызға беріліп келген аңыздарында көрініс табады.

Бурабайдың тарихи атауы қазақтың «бура» түйе деген сөзінен шыққан. Ал «Боровое» деген атауды XVIII ғасырдың соңында орыс мигранттары берген. Бұл екі сөз ұқсас көрінгенімен, бір-біріне ешқандай байланысы жоқ. Дегенмен, көптеген адамдар бұл орыс және қазақ тілдерінде айтылған бір атау деп ойлайды. Бүгін бұл жер ресми түрде «Бурабай мемлекеттік ұлттық паркі» деп аталады. Ақмола облысының солтүстігіндегі Көкшетаудың жоғары жағында орналасқан «Бурабай» ұлттық паркінде 14 көл, соның ішінде Бурабай өзені, үлкен және кіші Чебачье, Щучье, Катарколь, Горное, Маябалик, Лебединское, Қарасье және басқа да ірі көлдер бар. Олардың ішінде тереңдігі 35 метрге жететін ең терең және таза көл Щучье, ал жылы және таязы Бурабай. Бурабайдың ең көрікті жерлерінің бірі Көкшетау қыратының «Көгілдір тауы» болып саналады. Таудың биіктігі 947 метрді құрайды, бұл Көкшетау қыратының бөлігі болып табылады. Ежелгі заманнан бері бұл көркем жер туралы көптеген аңыздар айтылып келеді. Олардың кейбіреулері бір-біріне ұқсас, ал басқаларында сюжет

мүлдем басқаша болуы мүмкін. Сондай-ақ, Бурабай өлкесінің қалай пайда болғаны туралы аңыздар да бар. Жергілікті тұрғындар арасында ең танымал және сүйікті аңыздардың біріне сәйкес, Жаратушы әлемді жаратқанда, ол барлық ұлттарға түрлі табиғи байлықтарды бөліп берген делінеді. Біреуге биік және әдемі таулар, біреуіне кең орман, тағы біреуіне өзендер мен көлдер, ал қазақтарға тек шексіз дала бұйырған. Сонда адамдар мұндай әділетсіздікке ренжіп, басқа ұлттарға бұйырған табиғи сұлулықтың аздаған бөлігін болсын сұрау үшін Құдайға барады. Әрине, бұл тамаша аңыз. Шындығында, бұл аймақ мүлдем өзгеше жағдайда пайда болды. Бір кездері бұл жерде теңіз болған. Уақыт өте келе, кеш палеозойдың тектоникалық белсенділігі жер бедерінің өзгеруіне әкеліп, теңіз тарылып қалады. Ақыр соңында, шексіз де шетсіз дариядан көптеген аласа таулар мен жартастар қалды.

Туристердің сүйікті жеріне айналған «Оқжетпес» жартасының биіктігі шамамен 300 метрді құрайды. Ол үшбұрыш пішінді. Бұл таудың басы жерде жатқан тас пілге ұқсайды, сондықтан кейде оны адамдар «піл» деп атайды. Жалпы, «Оқжетпес» шыңына шығуға болады. Оған шығатын бірнеше туристік маршруттар да бар, бірақ биік жартастан тек альпинистік құралдардың көмегімен ғана түсуге болады. Кең таралған аңыздардың біріне сәйкес, Абылай хан билігі кезінде оның жеңімпаз әскері қалмақтарды ойсырата жеңді делінеді. Сонда жау жұртына ойран салған хан әскері қайтар жолда өздерімен бірге қалмақтың сұлу қызын тұтқынға алып келеді. Қалмақ қызының сұлу болғаны сонша, әр жауынгер оны әйел етіп алуды армандайды. Сонда Абылай хан тәртіпсіздікке жол бермеу үшін таңдауды қыздың еркіне берді. Ал жаудың жемтігі болғысы келмеген қалмақ қызы биік құзға көтеріліп, қолындағы орамалды жебесін тигізген адамға тұрмысқа шығатынын айтады. Бірақ, қыздың орамалына бірде-бір батырдың жебесі тимейді. Сонда үмітін үзген жауынгерлер ашуланып, қыздың қолындағы орамалға жебенің жетпейтінін айтады. Осылайша, ол тау «Оқжетпес» аталып кетеді. Бірақ, тұтқында ешқандай жақсылық көрмейтінін түсінген қалмақ қызы ақыры биік құздан көлге секіріп кетеді. Сол кезде ол құлаған жерден, «белгісіз, жұмбақ тас», яғни қазір Бурабайдың көрікті жерлерінің бірі «Жұмбақтас» пайда болды. Бұрышына байланысты Жұмбақтас өз кескінін өзгертеді. Бір қарағанда ол ойға шомылған жұмбақ адамды немесе шашы желпілдеген жас қызды және қоңқақ мұрынды кемпірды еске түсіреді. Мұның бәрі көру бұрышына, көлеңкеге, жарыққа және әрине, қарап тұрған адамның қиялына байланысты. Бурабай қонақтарының тағы бір сүйікті жері Ақылбай асуы. Ол Ақылбай есімді жергілікті жол көрсетушінің құрметіне аталған. Ақылбай орманды жерлерді өте жақсы білген адам, және соның арқасында сауда керуендеріне Жеке-Батыр мен Көкшетау таулары арасындағы өткелден өтуге көмектескен. Бурабай «Қазақстанның інжуі» деп аталатындықтан, кеңес дәуірінде осы жерге ақ мәрмәр түске боялған ұлу қабыршағы түрінде шағын ескерткіш орнатуға шешім қабылданды. Сондай-ақ, ол мұнда бір кездері болған теңізді еске түсіреді. Ұйқыдағы жауынгерге ұқсайтын Жеке батыр тауы туралы да көптеген аңыздар бар. Бұрын осы жерлерде ірі денелі, өте мықты батыр өмір сүрген. Ол өзінің туған өлкесін ауыл-ауылдарды талқандап, халқын тонап кететін жаулардан қорғаған. Айбынды батырды қарсыластардың ешқайсысы жеңе алмаған екен. Бірде батырға

қастандық ойластырған қаскөйлер жауынгер тынығып жатқанда, оған жасырынып кіріп, пышақтап кетеді. Сөйтіп, халқын жаудан қорғаған батыр ұйықтап жатып, мәңгі ұйқыға кетті. Жеке батырдың рухы әлі де сол жерді қорғап жүр дейтін аңыздар осыдан тараған. Әрине, бұл жердің Бурабай аталуына негіз болған тау туралы аңыздар көп. Ежелгі замандарда бұл тауларда Бура деп аталатын тәкаппар, ешкімге бағынбаған, жалғыз өзі ғана жүретін ақ түйе мекендеген. Бұл екі өркешті түйе биік, күшті және әдемі болды. Ал жүні қалың, апшақ болған деседі. Бірақ, бұл үлкен түйе ешкімге жақындамай, ешкімге бағынбай, әрдайым еркін жүрді. Оның жылы үйі Көкшетау ормандарының қалың бұталары болды. Сондай-ақ, ол суының тазалығы мен мөлдірлігі үшін халық арасында Күміскөл деп аталып кеткен көлден ғана су ішкен. Бір қызығы, ақ түйе Бура) күміс көлден су ішуге түс уақытында ғана келетін. Және ол онда әрдайым бір жолмен ғана жүріп келген екен. Бірақ, Бура қарапайым түйе емес, касиетті болды. Ол басқыншылардың келе жатқанын алдын ала сезіп, қатты дауысымен адамдарға жат біреулердің шабуылы туралы ескертетін. Бура ханға ауру жақындап келе жатқанын да сезетін, және сол күндері ол тым мазасыз болатын. Ақ түйе беймаза күндердің алдында қатты бақырып, тынымсыздана бастайды. Ал түйенің даусын естіген халық алда болатын ауыртпалыққа алдын-ала дайындалатын болған. Бірде сарқырамаға тоқтаған Бураны ашулы да, қатыгез Қасым хан кездестіріп қалады. Сол кезде әскерінің алдында мақтанған Қасым хан түйеге бірнеше улы жебе атады. Сонда жараланған түйе жарақатын емдеу үшін көлге қарай сүйретіліп барады, бірақ қатігез Қасым жануарға қанжар сұғып, ақырында түйені өлтіреді. Бұл ісі үшін Қасым қарғысқа ұшырап, оның тұқым-тұяғы жер бетінен жоғалып кетеді. Ал Бура түйе тасқа айналып, кейін тау болады. Сондай-ақ, Бураның жеті бауыры болған. Олар қайғыдан орманға қарай бет алып, жетеуі де тасқа айналып кетеді. Аңыз бойынша, жеті түйені тапқан адамның аңсаған арманы орындалады дейді.

Қорыта айтқанда түркі тілдес халықтардың рухани мәдениеті өзге халықтарға қарағанда әрі бай, әрі мазмұнды болып, елдер арасындағы туризмді жан-жақты дамытуға ықпалы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Есназарова Ұ.Ә., Темірбеков А.Т. «Түркітілдес елдер географиясы» Оқу құралы.- Алматы, 2011.-223
2. Карин Е. «Орталық Азияның геосаяси тағдыры» Түркістан, 2019 – 56
3. Л.Н.Гумилев, атындағы ЕҰУ 25 жылдығы, "GYLYM JANE BILIM 2021" атты ХҮІ Халықаралық ғылыми конференция жинағы 12 сәуір
4. Успанова, М.К. «Қазіргі кезеңдегі Қазақстан және Орта Азия»

ТИПИЗАЦИЯ РЕК КЫРГЫЗСТАНА НА ОСНОВЕ ГИДРОНИМОВ:

“КОК -СУУ”, “АЛА-СУУ” И - “АК-СУУ”

FORMATION AND GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION OF TYPES OF RIVERS
KOK SUU, ALA SUU AND AK SUU IN THE TERRITORY OF KYRGYZSTAN

Карамолдоев Ж.Ж.

Кыргызско-Турецкий университет Манас, Бишкек (Кыргызская Республика)

АННОТАЦИЯ

Рассматриваются особенности возникновения названий рек их территориального распределения по территории Кыргызстана. Выяснено, что существующее деление основано на соотношении влаги и испарения по высоте, для рек «Кок-Суу» $X > Y$, где X - увлажнение, Y - испарение. осадки всегда выше чем испарение и они определяют режим стока рек, для рек Ала-Суу - $X \geq Y$, и Ак-Су - $X = Y$, где X - увлажнение, Y - испарение, Здесь осадков всегда больше, чем испарение. Следует особо выделить, что горы Ала-Тоо соответствуют среднегорному поясу, на которых формируются реки “Ак-Суу”.

Ключевые слова: Водные ресурсы, горные реки, гидронимы, ледниковый сток, многолетняя мерзлота, снеговой сток, снеговая линия.

ABSTRACT

The features of the occurrence of the names of rivers of their territorial distribution in the territory of Kyrgyzstan are considered. It was found that the existing division is based on the ratio of moisture and evaporation in height, for the Kok Suu rivers $X > Y$, where X is humidification, Y is evaporation. Sediments are always higher than evaporation and they determine the flow regime of rivers. For the Ala Too, $X = Y$, where X is humidification, Y is evaporation. Here there is always more precipitation than evaporation. It should be emphasized that the Ala-Too mountains correspond to the middle mountain belt on which the Ak Suu rivers are formed.

Keywords: Water resources, glacial run-off, rivers, snow line, snow run-off

На территории Кыргызстана, отчетливо выделяется три пояса: Это наиболее высокие горы не пригодные для жизнедеятельности- Кок-Тенир -Тоо. Вторая зона наиболее пригодная для жизни, это горы Ала-Тоо. Третья зона мало пригодная для жизни Кара-Тоо. Существующее деление основано на соотношении влаги и испарения, для Тенир-Тоо $X > Y$, здесь X - увлажнение, Y - испарение (Рис.1.).

На границе Кок-Тенир - Тоо и Ала-Тоо сложных систем $X \geq Y$, т.е. увлажнение больше или равно испарению. По продвижению вниз по склону это соотношение приближается к равенству в соотношении, т.е. $X=Y$. (Рис.1).

В целом горы Тенир-Тоо состоят из нескольких высоких хребтов и межгорных впадин на Тянь-Шане и Памиро-Алае. В настоящее время территория Кыргызстана покрыта оледенением, занимающим площадь 8094,5 км² /1/. Существование такого оледенения в условиях средних широт связано с благоприятным взаимодействием климата и рельефа, причем нередко рельеф является ведущим фактором в развитии ледников.

Неоднородность в строении рельефа и распределении высоты проявилась в неравномерности распределения оледенения по территории страны. На отдельных хребтах Какшал-Тоо, Тескей - Ала-Тоо, Алайском, массиве Акшийрак- площадь оледенения превышает 500 км², а в отдельных случаях доходят до 1000 км².

Мощности ледников большей частью находятся в прямой зависимости от размеров. Долинные ледники длиной 3 - 5 км имеют мощности в верхних частях до 100 - 120 м, в средних 50 - 60 м, вблизи концевой части от 5 до 20 м. Мощности ледника Абрамова, расположенного на южном склоне Алайского хребта, в истоках реки Кок-Су, имеющего длину 9 км, достигает Толщина самого крупного ледника Кыргызстана - Энылчака изменяется снизу вверх от 150 - 200 м до 300 - 350 м в средней зоне и до 400 - 450 м в верхней. Ледники Кыргызстана в отличие от ледников других районов, расположенных в умеренных широтах характеризуются небольшой величиной поверхностного таяния. Неравномерность таяния на ледниках связана и с влиянием экспозиции, что проявляется в различной высоте концов ледников различной ориентации.

Классификация /3/ рек Тянь Шанского типа, основана на особенностях водного режима. По утверждению /3/ в Средней Азии встречаются реки, грунтового, снегового и смешанного типов питания с некоторой долей ледникового. Интересным является тот факт, что задолго до предложенной классификации, кыргызы выделяют реки имеющие следующие названия: Көк-Суу (Голубая река), Ала-Суу (Бело-голубая), Ак-Суу (Белая), Кашка-Суу (Черно-белая) и Кара-Суу (Черная) /5/. Отдельные реки достаточно часто упоминаются в трилогии "Манас", "Семетей", "Сейтек", Кожожаш ит других. Как известно возраст трилогии оценивается в более чем 1000 лет.

На территории Кыргызстана в процессе развития рельефа большую роль играют климатические условия, они проявляются особенностями в рельефообразовании, динамики оледенения, осадочные отложения постоянно подвергаются разрушениям, сносом породы, появлением оледенения. Многочисленные денудационные процессы прочвляются во всех высокогорных ландшафтах. В районах распространения оледенения наблюдаются большие разрушения скальных пород, Как отмечено нами, рельеф, его формирование складывается так же и в связи с другими факторами. Например: горно-долинные ветры, сила тяжести (гравитация), возраст и свойство пород. Эти

названия широко распространены и на территории соседних с Кыргызстаном странах (Казахстан, КНР, Таджикистан, Узбекистан). Следует отметить, что подобные названия встречаются и на юго-востоке горной России. Распределение существующих типов рек подчинено закону высотной поясности в горах.

Колебания стока происходят согласно особенностям сезона года и суток имеющее большое хозяйственное значение. Например, реки “кок-суу” формируются в основном за счет таяния льда, фирна и снега и поэтому занимают самое высокое положение в высотном распределении рек. В формировании стока более 50% занимает ледники. Паводки на этих реках наблюдаются в июле и приходятся на время наиболее интенсивного таяния льда. Реки “кок-суу” имеют ограниченное распространение и питаются преимущественно от таяния льда, фирна и снега расположенных на скально-нивальных ландшафтах.

На Памире встречается река Кок-Суу (ср.высота 4500м), впадающая в озеро Кара-Кел (3014м.н.у. м.). Средне июльская температура здесь составляет 0 - 5°.

Эти высокогорные ландшафты составляют 15% территории Кыргызстана В зависимости от общей площади оледенения и соотношения площадей различных высотных зон роль ледников в питании рек составляет 46-62%. /1/. На этих территориях в Центральной Азии сосредоточены массивы подземных льдов, составляющие 180 тыс.км² /2/. Роль многолетней мерзлоты очень большая, в связи с тем, что они имеют повсеместное распределение на больших высотах. В таблице показана нижняя граница многолетней мерзлоты для Тенир-Тоо и Алая. Колебания температуры, в течение суток, значительные, названия местностей носят, в основном геоморфологический характер и животных обитающих на этих высотах. Например: барс (Илбирстүү тоо), теке (Текелүү-Төр, Миң-Теке, Текелик).

х – увлажнение, Y – испарение.

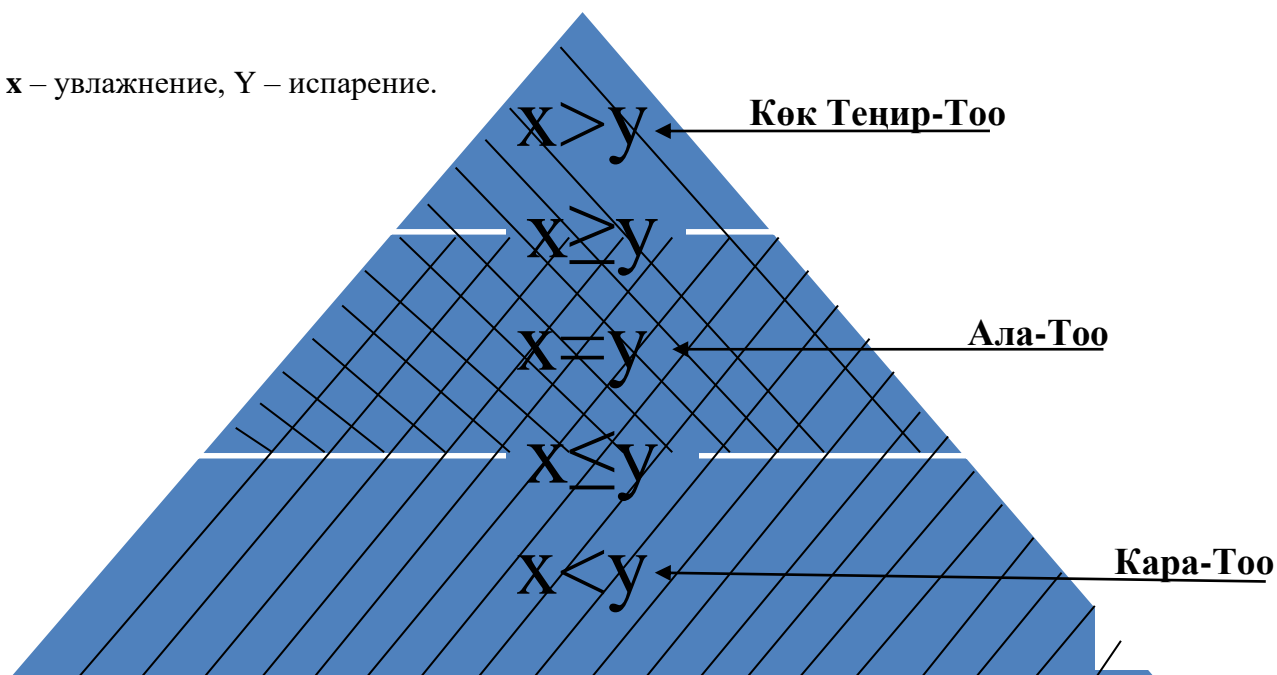

Рис.1. Соотношение увлажнения X и испарения Y по высоте

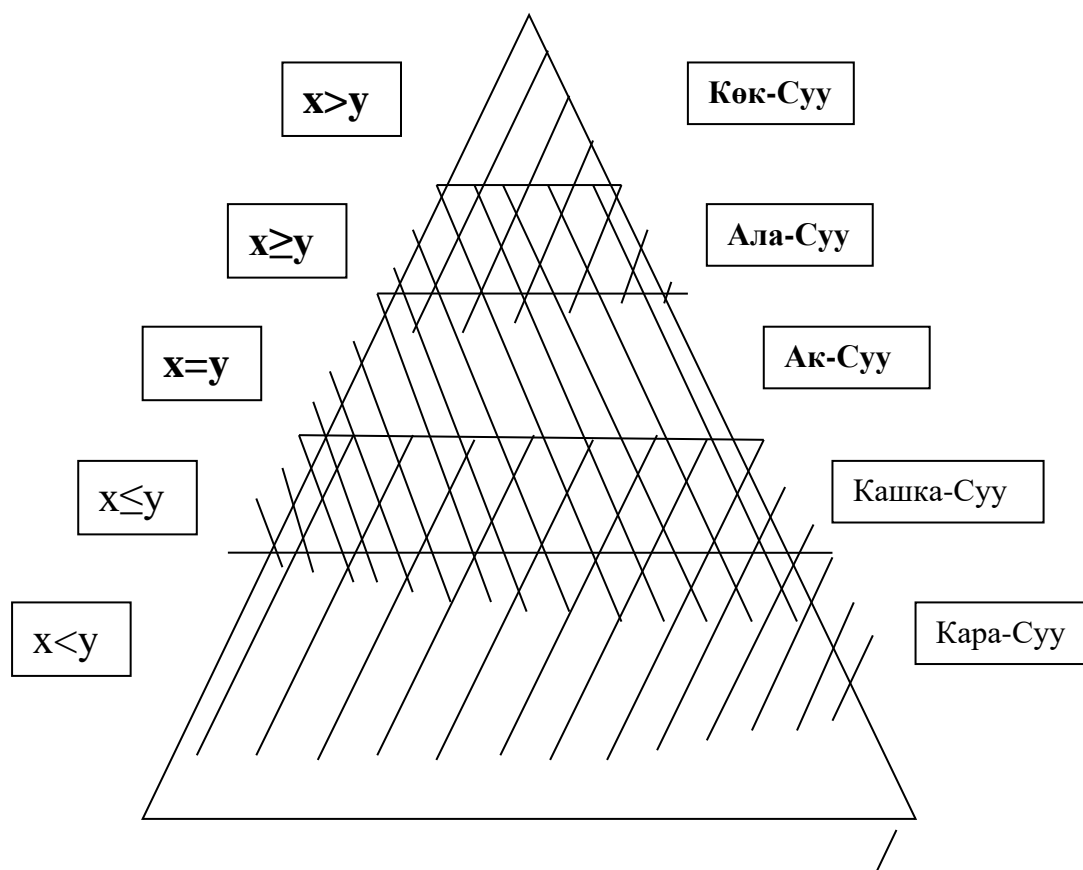

Рисунок: слева X- увлажнение; Y - испарение,
справа - распределение рек по высоте

Типы распространения многолетней мерзлоты Тянь- Шаня и Алая /2/.

Типы распространения	Теңир -Тоо, Ала-Тоо		Алай	
	север	юг	север	юг
Островной	2700	3000	3200	3700
Сплошной	3500	3800	3800	4400

Среднегодовое значение градиента абляции за сезон составляет 2,1 мм/сутки. Значителен диапазон высотных отметок в конце ледников. В условиях расчлененного рельефа концы долинных ледников спускаются до отметок 2900- 3200 м.

Река “кок-суу” встречается на хребте Коллектор, с названием Шаит в истоке. Она протекает по узкому каньону, на протяжении 17 км, являясь правым притоком реки Кок-Суу площадью 150 км², средний годовой сток составляет 1,50 м³/с. В целом реки “кок-суу” имеют небольшие площади водосборов, а средний годовой сток не превышает 1.0-1.5 м³/с. Из приведенной выше таблицы видно, что в формировании стока рек типа “кок-суу” участвуют талые поверхностные воды. Формированию подземных вод препятствует многолетняя, как островная, так и сплошная мерзлота распространенная выше 2700 м., а выше 3500 м сплошная многолетняя мерзлота. Вниз по течению название реки может смениться согласно особенностям стока, разнообразию природных процессов и т.д. На территории Кыргызстана, кроме приведенных двух рек типа Кок-Суу, выявлено еще четыре реки: Кок-Ирим, Кок-Кыя и Кок-Суу.

Рассматриваемая группа рек, включает в себя верхние участки рек, прилегающие непосредственно к ледникам.

На территории Кыргызстана встречаются типы рек “Ала-Суу” /3/. Представленная на рисунке схема высотного распределения рек подчинена закону высотной поясности в горах (Рис2). Питание рек происходит за счет ледниковых и снеговых вод. Реки этого типа больше рек предыдущего типа. Краткая гидрологическая характеристика отдельных рек имеющих большое водохозяйственное значение приведена ниже.

К типу рек Ала-Суу, относится река Ала-Арча (можжевельник), являющаяся левым притоком р. Чу. Река Алабуга, является левым притоком реки Нарын, длиной 180 км и площадью водосбора 5820 км². В верхнем течении река называется - Арпа, после слияния с рекой Бычан называется Ала-Буга. Есть версия, что река получила свое название благодаря эндемичной рыбе “Алабуга”.

Ала-Бука – Левый приток реки Касан-Сай, длина реки 58 км, площадь водосбора 225 км². Берет начало из отрогов южного склона Чаткальского хребта Средний годовой сток составляет 2,75 м³/сек. Бело-голубой цвет означает тип питания тогда как “бука” означает “бык”, действительно при выходе из гор река обладает большой силой, а в районе земледелия самым сильным животным считается, несомненно бык.

Аламүдүн – левый приток реки Чу. Длинной 78 км, площадь водосбора 317 км². Исток реки начинается из ледника Аламедин, расположенного на северном склоне Кыргызского хребта. В верховье река протекает по узкому каньону, затем расширяясь впадает в реку Чу. На границе Кок-Тенир - Тоо и Ала-Тоо $X \geq Y$, т.е. увлажнение больше или равно исарению. По продвижению вниз по склону это соотношение приближается к равенству в соотношении, т.е. $X=Y$.

Рис.1.

Значительная сложность рельефа Кыргызстана – глубокая расчлененность, различная экспозиция горных склонов по отношению к солнцу и потокам воздуха, создает исключительное разнообразие особенностей климата и определяет четко выраженную вертикальную климатическую поясность. Здесь следует особо выделить, что горы Ала-Тоо соответствуют среднегорному поясу, на которых формируются реки “Ак-Суу”.

“Ак-Суу”- “Белая река”. Этот тип реки наиболее распространен /3/ на территории Кыргызстана, поскольку область формирования рек Ак-Суу включает несколько наиболее увлажненных поясов расположенных в среднегорной части хребтов под общим названием Ала-Тоо. Питание рек осуществляется в основном талыми снеговыми, а так же ледниковыми водами эта область включает высоты от $X \geq Y$; $X = Y$; до $X \leq Y$.

Верхняя граница формирования ограничивается снеговой линией. Согласно определению /1/- снеговая граница, линия вечных снегов, граница в горах, выше которой снег не стает в течение всего года. Высота С.г. зависит от географической широты места, количества осадков и положения склонов относительно сторон горизонта. В горах под экватором С.г. лежит на высоте около 5000 м, на Новой Земле – около 600 м, в Антарктиде спускается до уровня моря. В горах Ала-Тоо на высоте 3600 м.

Среднегорный (пояс от 1200 до 2200 м) имеет типичный умеренный климат с теплым летом и умеренно-холодной, довольно устойчивой снежной зимой. Температуры здесь отмечаются значительно ниже – лето только теплое, в июле $18 - 19^{\circ}$, зима довольно холодная – в январе $7 - 8^{\circ}$, в декабре и феврале $-3 - 5^{\circ}$ мороза. У кыргызов склон направленный на юг, называется –«кунгей», например: Кунгей Ала-Тоо, а склон северной экспозиции – «тескей», например: Тескей Ала-Тоо,

На высотах 1000 – 1500 м безморозный период продолжается 7 месяцев и более, а сумма температур составляет $3500 - 4000^{\circ}$, что при достатке влаги создает условия произрастания многих теплолюбивых растений. В верхней части среднегорного пояса безморозный период длится около 6 месяцев, а сумма положительных температур достигает $2700 - 3800^{\circ}$. Это условия типичного умеренного климата.

Реки Ак-Суу, в основном, распространены и формируются в пределах среднегорных ландшафтов, которые характеризуются достаточным количеством осадков (600 – 700 мм/год).

Ак-Бура левый приток реки Кара-Дарья длиной 136 км, площадь водосбора 2540 км, берет начало с северного склона Алайского хребта. Протекает по ущелью Ак-Бура. Верхнее течение называется Кичи-Алай, в среднем течении носит название – Турук. Основные притоки: Челкилдек, Кырк-Кечуу, Талды-Булак, Кош-Мойнок (прав.), Жиптик-Суу, Чугам, Талды-Булак (лев). Половодье начинается в апреле и заканчивается в сентябре. Средний годовой сток составляет $21,4 \text{ м}^3/\text{с}$ наблюдаемый максимальный сток составил $331 \text{ м}^3/\text{с}$, минимальный – $6,25 \text{ м}^3/\text{с}$

Снежный покров, являющийся одним из основных факторов стокообразования определяется распределением осадков. Устойчивый снежный покров формируется раньше всего в высокогорном поясе. Со времени образования устойчивого снежного покрова постоянно идет накопление, которая достигает наибольшей мощности в среднем в феврале. Разрушение устойчивого снежного покрова происходит в марте – апреле, но местами затягивается и до мая, тем самым увеличивая продолжительность половодья.

Реки Ак-Суу, в основном, распространены и формируются в пределах среднегорных ландшафтов, которые характеризуются достаточным количеством осадков 600 – 700 мм /7/.

В конце зимы (февраль-март) проходят многочисленные снежные лавины, накапливаясь в днищах долин. Нами неоднократно были отмечены снежные завалы и мосты в начале июля. На наш взгляд это явление положительное для поливного земледелия, т.к. удлиняет половодье на реках со снеговым питанием.

В местностях где $X = Y$ и $X \leq Y$ создаются благоприятные природные условия для развития богарного, поливного земледелия и естественных сенокосов. На территории Кыргызстана это среднегорья и межгорные впадины, открытые западным воздушным массам долины. Среди них следует перечислить Чон-Кеминскую, Кугартскую, Таласскую, Жыргаланскую, Тюпскую, Арпинскую, Ак-Сайскую, Узенгикуушскую и другие долины. Согласно отдельным исследованиям /4 / в апреле и мае за счет таяния останцев лавин сток рек может достигать 62,5% общего стока. На отдельных участках средний объем лавин составляет 0,012 км³ или 3,1% годового стока /5/. Остатки лавин сохранились до июля и продолжали медленно таять. Подобная картина наблюдается в глубоких ущельях. Так как, сток рек Ак-Суу в целом формируется в лесо-луговом и луговом поясе большинство притоков рек Ак-Суу названы по доминирующей растительности например: Он-Арча, Токойлу, Ак-Терек, Шилбили, Кокомерен, Четинди, Чырпыкты, Орукту, Шалбалуу, Талдысуу, Карагайлуу, Ой-Каин, Каинды, Арчалуу и мн.др., в целом получившие название геоботанического типа рек. Так как эта область является благоприятной для жизни, реки носят названия отдельных представителей местной фауны. Например Мин-Куш, Уйур-Марал, Аю-Тор, Кашкулак и др. - зоогеографический тип. Многие названия рек связаны с геоморфологическим (Шаты, Тектир, Чат и др.) и геологическим условиям или по слагающим породам которые вымывают слагающие водосбор осадки (Кеелу - юрские угли, Кызыл-Суу – палеогеновые красные глины, Сары-Суу - неогеновые глины, Боз-Суу – неоген-четвертичные глины и др).

Ниже приведены основные гидрологические характеристики имеются для основных рек типа “Ак-Суу” /6/. Река Ак-Суу, левый приток реки Жыргалан. Ак-Суу – левый приток реки Сырдарья, по некоторым данным Сырт-Дарья, что в переводе означает, река втекающая из вне, т.е. из-за пределов Ферганской долины, являющейся одним из крупнейших долин Центральной Азии. Ак-Суу – левый приток реки Чу. Ак-Суу, левый приток реки Суусамыр. Ак-Терек-река начинающаяся с северного склона хребта Тескей Ала-Тоо. Впадает в озеро

Иссык-Куль. Реки Ак-Сай как и реки Ак-Суу питаются в основном талыми водами снежников и ледников, различия в словах Сай и Суу объясняется тем, что в первом случае, река течет по руслу заполненному аллювиально-пролювиальными отложениями, тогда как, река Ак-Суу протекает по коренным отложениям. Если даже и присутствует аллювиально-пролювиальные отложения, они имеют небольшую мощность и не влияют на естественный режим стока этих рек. Река Ак-Сай, протекает по одноименной долине. И впадает в реку Какшаал. Река Ак-Сай - левый приток р.Тон, который формируется на северном склоне хребта Тескей Ала-Тоо. После слияния рек Жер-Уй и Кок-Сай река называется Ак-Сай.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агапов С.В и др. Географический словарь. Изд.2-е, М., "Просвещение", 1968.
2. Атлас Киргизской ССР, ГУГК при СМ СССР, Т.1. М.,1987.
3. Бартольд В.В.Работы по исторической географии. М.: Вост.лит.,2002. - 711 с.
4. Горбунов А.П. Криолитозона Центрально-Азиатского региона. Якутск, 1986.
5. Давыдов Л.К.,Дмитриева А.А., Конкина Н.Г. Общая гидрология. Гидрометеоздат, Л., 1973.
6. Карамолдоев Ж.Ж.Суунун сырын сураган. «Заман Кыргызстан», Б.:1987.
7. Карамолдоев Ж.Ж. Формирование стока рек кыргызстана в маловодный период и его рациональное использование. Тип.Президента. Бишкек, 2002.
8. Карамолдоев Ж.Ж. Определение региональных единиц. Атлас КР,Бишкек,1987.
9. Кыргыз Жергеси. Энциклопедия, Редакция КСЭ. Бишкек, 1990.
10. Пономаренко П.Н. Атмосферные осадки Киргизии. Изд.,Билим, Бишкек,1976

**АНАЛИЗ ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ
ТУРИЗМА В АЛАЙСКОМ РАЙОНЕ****ANALYSIS OF THE CURRENT STATE AND FUTURE DEVELOPMENT OF
TOURISM (ON THE EXAMPLE OF THE ALAYREGION)****Кенешбаева Д.С.**

преподаватель ОшГУ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется современное состояние туристического рынка Алайского района, дается подробный обзор существующих туристических услуг, отражаются недостатки и проблемы этой сферы и даются конкретные рекомендации по изменению создавшейся ситуации и развитию сферы туризма в регионе.

Ключевые слова: туристический рынок, туристический продукт, туристический поток, инфраструктура, гостиничное дело, виды туризма, рекламно-информационная система

ABSTRACT

The article analyzes the current state of the tourist market of the Alai region. Based on the analysis, problems in the field of tourism were identified and recommendations for their improvement were developed.

Keywords: tourist market, tourist product, tourist flow, infrastructure.

Сфера туризма в Алайском районе, как и во всем Кыргызстане, считается быстро развивающейся [4]. По прибыльности индустрия туризма стоит на третьем месте после нефтедобычи и автомобильной промышленности.

В настоящее время сектор туризма является важной частью общей экономики. Это большие возможности и в устойчивом развитии туристические услуги не стоят на месте [1]. Они динамично развиваются в разных регионах. Так, в Алайском районе сфера туризма все больше занимает ведущее место, превращаясь в прибыльный сектор экономики района. Самыми привлекательными направлениями здесь представляются горный и сельский туризм.

Вместе с тем в регионе в сфере туризма выделяется целый ряд проблем:

- отсутствие необходимой инфраструктуры – выставочных туристических объектов и соответствующих автостоянок;
- некачественные сельские дороги;

- отсутствие качественного приема и обслуживания туристов, отвечающих современным требованиям;
- проблемы обеспечения коммунальных услуг туристических объектов (электроэнергия, горячая и холодная вода);
- отсутствие специальных знаков на туристических маршрутах;
- отсутствие в регионе политики по вхождению в широкий туристический рынок;
- отсутствие или нехватка квалифицированных кадров в гостиничном хозяйстве и в связанных с этим сферах;
- наличие “теневое” сектора в предоставлении арендного жилья для туристов;

Основные проблемы сферы туризма Алайского района можно разделить на проблемы, возникшие в период отделения Чон-Алайского района, переходного периода и проблемы, свойственные сфере туризма региона. Так, из проблем переходного периода можно выделить резкое изменение структуры туристического течения и снижение его абсолютных показателей (большинство туристов приезжают на пик Ленина). Необходимость приведения сферы туризма в соответствие с новыми законами (переподготовка сотрудников, разработка и установка новых программ, переход к новой системе бухгалтерского учета и налоговой отчетности и др.).

В 1992 году в списке туристических учреждений значилась одна столовая [2]. Основными причинами ограниченных возможностей для работы были тогда отсутствие статуса юридической лица, нехватка денежных средств для открытия, необходимость реконструкции и модернизации помещения и др.

В информационном пространстве страны очень мало рекламных сведений о гостиницах и гостевых домах Алайского района. Отсутствуют полные и точные сведения о субъектах туристических и экскурсионных услуг. Согласно информации дестинации Ош в районе существуют 19 гостиниц, 35 юрточных лагерей, а показатели по другим видам услуг не приводятся [5]. Объем предоставленных услуг гостиницами и ресторанами по территории в январе 2024 г. составляет 10,7 млн. сом [3]. Это очень низкий показатель, хотя отдыхающих было намного больше, что говорит об отсутствии официальной статистики и наличии теневого рынка.

В гостиничном деле и связанной с этим отраслях наблюдается нехватка квалифицированных кадров, что является одной из значимых проблем в индустрии туризма, обуславливающаяся не сезонностью.

Многие работу в гостиничной индустрии рассматривают как сезонную, поэтому не уделяется должного внимания профессиональным качествам сотрудников. Арендное жилье, предоставляемое для отдыхающих, остается в “теневом” секторе. Такое положение дел наносит ущерб работе официально зарегистрированных гостиниц, гостевых домов и частных домовладельцев, лишает их определенной прибыли, увеличивает количество недовольных низким уровнем обслуживания.

По нашему мнению, для предоставления качественных услуг отдыхающим необходимо наладить транспортную инфраструктуру, обеспечить доставку туристов на места отдыха и обратный вывоз. Требуется расширение парка автотранспорта в районе, увеличение маршрутов, улучшение внутренних дорог. Необходимо также расширить возможности использования вертолета.

Наряду с этим отмечаем, что прибрежные зоны рек Алайского района не доступны как для местных жителей, так и для туристов. Удобных мест для посещения и отдыха в прибрежных зонах рек очень мало, в то время как они очень привлекательны для посещения туристов.

Самыми посещаемыми местами в Алайском районе считаются такие горные пастбища как Сары-Ой, Кара-Булак, Ай тапан, Качура, Булолу, Мурдаш, Кичи-Кара-Кол, Чон-Кара-Кол, Кызыл-Алай, Ак-Босого и пастбища перевала Чыйырчык.

В последние десятилетия трудовое законодательство в Алайском районе, особенно в части индустрии туризма, сформировали скептическое отношение. Подавляющая часть работников принимается на сезонную работу, без должной квалификации. Работодатели оплачивают их труд ниже уровня минимальной заработной платы.

Мы считаем, что в Алайском районе нужно развивать такие виды туризма как туристические путешествия, отдых на джайлоо и горах, познавательные экскурсии по историческим и культурным местам района (музей Алымбека датки и др.). В приоритете также должны быть экскурсионный туризм, экологический туризм, все виды горного туризма, предпринимательский и конгресс туризм, виды водного туризма, этнографический туризм, туристические фестивали, сельский туризм, экспедиционные походы для ознакомления с животным и растительным миром, пеший туризм.

Важной частью туристической отрасли района считается санаторно-курортные услуги (Жылы-Суу), что предусматривает:

- введение классификации санаторно-курортных услуг с учетом природно-климатических условий региона, наличие соответствующей инфраструктуры;
- предоставление санаторно-курортных услуг по доступным ценам с учетом сезонного спроса;
- организация централизованной системы распространения путевок, повышение информированности о возможностях турагенств в регионе:
- организация рекламных и информационных туров сотрудникам турагенств в межсезонье как это практикуется зарубежом; проведение передвижных семинаров сотрудников известных туроператоров страны по ознакомлению с туристическими ресурсами, официальными объектами для посещения туристов и местами так называемого “дикого отдыха”;
- создание единой информационной базы, электронной поисковой системы туристической сферы района. Проведение активной рекламно-имиджевой кампании с учетом опыта развитых стран.

Предварительно необходимо разработать туристический бренд района. Как показывает практика, после отделения Чон-Алайского района из состава Алайского района заметно снизился туристический поток в район, существующая инфраструктура требует обновления и ремонта. Эти проблемы в основном связаны с нехваткой средств, слабой инвестиционной политикой района.

В этой связи следует создать привлекательные условия для привлечения инвестиций в сферу туризма, что решить, прежде всего, транспортную инфраструктуру. Алайский район, как горный регион живет только автомобильным транспортом. Нужно наладить автомобильное сообщение со всеми населенными пунктами, туристическими местами. Их доступность обеспечит поток туристов и отдыхающих.

Вложение инвестиций требует и гостиничное хозяйство района. Официальные и законные отели, гостиницы, гостевые дома сократят теневой рынок предоставления жилья отдыхающим и увеличат финансовые поступления в казну района.

По средствам инвестиций можно оборудовать необходимыми знаками, навигацией туристические маршруты, создать туристические дорожки, тропы, автодороги, оборудовать места отдыха, навесы, туалеты.

Подытоживая отметим, что Алайский район обладает большим туристическим потенциалом и считается одним из привлекательных регионов горного туризма в Кыргызстане. Для развития внутреннего и международного туризма район располагает богатым природно-рекреационным и экологическим потенциалом. В регионе расположены пик Ленина(7134 м), горные хребты Адышева, Изумрудное озеро, знаменитые горные пастбища Сары Ой, Ай тапан, Мурдаш, шумные горные реки, уникальные петроглифы, краеведческий музей Курманжан Датка, озеро Кабылан Куль как центр изделий народных промыслов, исторические объекты времен карханидов и саков, горячий лечебный источник Жылуу Суу.

Все это создает уникальные условия для туризма и курортного отдыха в регионе. И в этом аспекте главной задачей властей района является формирование экологически и социально-ориентированной, высокорентабельной и конкурентоспособной туристической отрасли, способной удовлетворять потребности людей в туристических услугах, приносящей доходы и создающей новые рабочие места.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Александрова А.Ю. Международный туризм Учебник. М.: АспектПресс, 2002. 470 с
2. Ош областынын социалдык - экономикалык абалы. Ош: 1992 ж.
3. Ош облусунун статистика башкармалыгы. Ош областынын социалдык - экономикалык абалы, январь. Ай сайын чыгарылышы 2024-жыл

4. <https://www.iso.org/ru/news/ref2366.html>

5. Ош дестинациясынын маалыматы

ТҮРКІ ТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕР МЕН ЕЛДЕРДЕГІ ТАБИҒИ ҚОРЫҚТАР МЕН РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ АЙМАҚТАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ ӘЛЕУЕТІ

Миралиев Б.К.

Ақмола облысы Аршалы ауданы Бабатай негізгі орта мектебінің география пәні мұғалімі

Мырзабекова Ж.К.

Астана қаласы М.Дулатов атындағы № 68 мектеп гимназиясы тарих пәні мұғалімі

Түркітілдес елдер әртүрлі экожүйелері мен табиғи ландшафттары бар аймақтарды қамтитын кең географиялық аумақты алып жатыр. Орталық Азия далаларынан Әзірбайжанның жайқалған ормандары мен Түркияның ойлы-қырлы тауларына дейін бұл халықтар табиғи сұлулық пен биоәртүрліліктің бай гобеленімен мақтана алады. Соңғы жылдары халықаралық туризмді дамытуға бағытталған осы табиғи ресурстарды сақтау мен тұрақты пайдалануға баса назар аударылуда.

Бүгінгі баяндамада Түркітілдес елдердегі қорықтар мен демалыс аймақтарының жай-күйі, осы аймақтардағы халықаралық туризмнің даму тенденциялары мен проблемалары туралы болмақ.

Түркітілдес мемлекеттердегі рекреациялық аймақтар. Түркітілдес мемлекеттердегі рекреациялық аймақтардың жағдайы және халықаралық туризмнің дамуы ChatGPT Түркітілдес Мемлекеттердің Рекреациялық Аймақтарын зерттеу және Халықаралық Туризмді Дамыту Орталық Азиядан Кавказға дейін және одан тыс жерлерді қамтитын түркітілдес мемлекеттер мәдени мұра мен табиғи сұлулықтың бай гобеленімен мақтана алады. Бұл елдер, соның ішінде Қазақстан, Қырғызстан, Әзірбайжан, Түркия, Түркіменстан және Өзбекстан туризмге өсіп келе жатқан сұранысты қанағаттандыру үшін демалыс аймақтарын дамытуға көбірек көңіл бөлуде. Бұл дегеніміз, Түркітілдес мемлекеттердегі демалыс аймақтарының жағдайын қарастырып және осы аймақтардағы халықаралық туризмнің даму тенденциялары мен сын-қатерлерін зерттеуіміз қажет. Түркітілдес мемлекеттердегі демалыс аймақтары таза тау пейзаждарынан бастап тарихи орындар мен мәдени көрікті жерлерге дейінгі көптеген көрікті жерлерді қамтиды. Бұл аймақтар келушілерге бос уақытты, шытырман оқиғаларды өткізуге мүмкіндік беру үшін жасалған.

Түркия мемлекеті. екі континенттің арасында орналасқан және бай мәдени мұрасы бар түркия сонымен қатар таза жағажайларды, ежелгі ормандарды және биік тауларды қоса алғанда, әртүрлі табиғи ландшафттарға ие. Елдің ұлттық саябақтары мен табиғи қорықтары Анадолы барысы мен Жерорта теңізі монах итбалығы сияқты құнды мекендеу орындары мен түрлерін қорғайды. Гөреме Ұлттық Саябағы мен Каппадокияның Жартастары, олардың басқа дүниелік

жартас құрылымдары мен жер асты қалалары жыл сайын миллиондаған келушілерді тартады.

Түркия ұзақ уақыт бойы халықаралық туристер үшін басты бағыт болды, оның тарихи орындары мен жанданған қалалары әлемнің түкпір-түкпірінен келушілерді тартады. Соңғы жылдары экотуризм мен шытырман оқиғалы саяхаттарға, әсіресе Қара Теңіз жағалауы мен Шығыс Анадолы аймағы сияқты аз танымал аймақтарға қызығушылық артып келеді. Үкімет тұрақты туризм тәжірибесін ілгерілету және болашақ ұрпақ үшін елдің табиғи мұрасын сақтау бойынша түрлі бастамаларды жүзеге асыруда.

Әзірбайжан. Еуропа мен Азияның тоғысқан жерінде орналасқан әзірбайжан Каспий теңізінің жағалауынан Бастап Үлкен Кавказ Тауларының биік шыңдарына дейінгі әртүрлі ландшафттарды ұсынады. Елдің қорғалатын табиғи аумақтары сулы-батпақты жерлерді, ормандарды және шөлейт аймақтарды қоса алғанда, әртүрлі экожүйелерді қамтиды. Ежелгі жартас өнері мен балшық жанартауларымен әйгілі Гобустан Ұлттық Саябағы ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік Мұра тізіміне енгізілген және негізгі туристік тартымдылық болып табылады. Сонымен қатар, Елдің солтүстік-шығыс бөлігінде Орналасқан Шахдаг Ұлттық Паркі шаңғы тебуге, жаяу серуендеуге және жабайы табиғатты бақылауға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары әзірбайжанда инфрақұрылымға салынған инвестициялар мен оның мәдени мұрасы мен табиғи сұлулығын көрсететін жарнамалық науқандардың арқасында халықаралық туризмнің айтарлықтай өсуі байқалды. Габала Туристік Аймағының дамуы, оның сәнді курорттары мен ашық ауада демалуы Әзірбайжанды демалушылар үшін де, шытырман оқиғалы саяхатшылар үшін де басты орынға айналдырды.

Қырғызстан

«Орталық Азияның Швейцариясы» деген атпен белгілі қырғызстан өзінің таулы ландшафттарымен, таза альпі көлдерімен және көшпелі дәстүрлерімен танымал. Елдегі ұлттық саябақтар мен қорғалатын табиғи аумақтардың кең желісі оның қоршаған ортаны қорғауға және тұрақты дамуға деген адалдығын көрсетеді. Ел астанасы Бішкектің дәл сыртында Орналасқан Ала-Арча Ұлттық Саябағы жаяу серуендеуге, альпинизмге және жабайы табиғатты тамашалауға арналған танымал орын болып табылады. Сол сияқты, Сары-Челек Биосфералық Қорығы қар барысы мен Тянь-Шань қоңыр аюы сияқты сирек кездесетін түрлердің таңғажайып биоәртүрлілігімен мақтана алады.

Қырғызстан өзінің табиғи көрікті жерлерін халықаралық туристер үшін белсенді түрде насихаттап, шытырман оқиғалы туризм орны ретіндегі беделін пайдаланып келеді. Дәстүрлі спорттық және мәдени тәжірибелерді көрсететін Жыл сайынғы Дүниежүзілік Көшпенділер Ойындары әлемнің түкпір-түкпірінен келушілерді қызықтырып, елдің туристік экономикасына үлес қосты.

Түркіменстан

Кең шөлдері мен оазистерімен ерекшеленетін түркіменстанда "Тозақтың Есігі" деп те аталатын Дарваза Газ Кратері және ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұра

тізіміне енген ежелгі Мерв қаласы сияқты бірегей табиғи көрікті жерлер орналасқан. Ел көршілерімен салыстырғанда халықаралық туризмді ілгерілетуде аз белсенділік танытқанымен, келушілерді орналастыру үшін инфрақұрылым мен қызметтерді дамытуға күш салынды. Янгикала Каньоны мен Кугитанг Қорығы Түркіменстанның таңғажайып ландшафттары мен геологиялық ғажайыптарын көрсетеді, бірақ туристерге қол жетімділігі шектеулі.

Түркіменстанның туристік секторының өсу әлеуеті бар, әсіресе үкіметтің экономиканы әртараптандыруға және шетелдік инвестицияларды тартуға баса назар аударуымен. Алайда, саяси тұрақтылық және шектеулі туристік инфрақұрылым сияқты проблемалар осы әлеуетті толық іске асыруға кедергі болып қала береді.

Өзбекстан

Ежелгі Жібек Жолы қалаларымен және сәулет қазыналарымен әйгілі Өзбекстан сонымен қатар тау жоталарын, шөлдерді және құнарлы аңғарларды қоса алғанда, әртүрлі табиғи ландшафттарымен мақтана алады. Угам-Чаткал Ұлттық Паркі және Нұратау-Қызылқұм Биосфералық Қорығы сияқты елдің қорғалатын табиғи аумақтары экологиялық туризм мен ашық ауада демалуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Арал теңізі қоршаған ортаның деградациясына байланысты айтарлықтай азайғанымен, әлемдегі ең маңызды экологиялық апаттардың біріне куә болуға мүдделі келушілерді әлі де тартады.

Соңғы жылдары Өзбекстан өзінің мәдени мұрасымен қатар өзінің табиғи көрікті жерлерін белсенді түрде насихаттап, туристердің кең ауқымын, соның ішінде табиғат әуесқойлары мен шытырман оқиғалы саяхатшыларды тартуды мақсат етіп отыр. Үкімет жалпы туристік тәжірибені жақсарту және шалғай табиғи аймақтарға қол жетімділікті жеңілдету үшін инфрақұрылымды дамытуға және қонақжайлылық қызметтеріне инвестиция салуда.

Қазақстан

Қазақстан, теңізге шыға алмайтын әлемдегі ең үлкен мемлекет, көптеген табиғи көрікті жерлердің отаны болып табылады, оның ішінде қазақ Даласының кең далалары, Ұлы Тянь-Шань Таулары, Маңғыстау Облысының жұмбақ шөлдері бар. Ел өзінің бай биоәртүрлілігін сақтау үшін табиғи қорықтар мен қорғалатын табиғи аумақтарды құруда айтарлықтай жетістіктерге жетті. Мысалы, "Алтын Емел" Ұлттық Саябағы өзінің алуан түрлі жабайы табиғатымен, соның ішінде жойылып кету қаупі төнген Пржевальский жылқысымен танымал. Сонымен қатар, Көлсай Көлдері Ұлттық Саябағы таңғажайып альпі пейзаждарын және жаяу серуендеуге, атпен серуендеуге және құстарды бақылауға арналған мүмкіндіктерге ие.

Соңғы жылдары Қазақстанда экотуризм мен шытырман оқиғалы саяхатты ілгерілету жөніндегі күш-жігерінің арқасында халықаралық туризмнің тұрақты өсуі байқалды. Үкімет негізгі туристік бағыттардағы инфрақұрылым мен қонақ үй қызметтерін жақсарту, сондай-ақ қоршаған ортаға әсерді азайту үшін тұрақты туризм тәжірибесіне басымдық беру бойынша бастамаларды жүзеге асыруда. Мемлекет басшысының бастамасымен қолға алынған индустриалдық

инновациялық даму бағдарламасы экономиканы әртараптандыруға елеулі серпін береді. Экономикамызды нығайта түсудің басқа да өрісті жолдары бар, бұл дегеніміз бүкіл төрткүл әлеммен тығыз байланысымызды күшейтетін экономиканың тынысын ашатын, шұрайлы жол туризм индустриясын дамыту болмақ. Құс қанаты талатын, әлемде көлемі жағынан тоғызыншы орынды алатын Қазақстанда туризді дамытуға әлеует жеткілікті. Ең бастысы Қазақстанға деген шетелдіктердің қызығушылығы бар, бұған себеп, еліміздегі саяси тұрақтылық, бай мәдениетіміз, тарихымыз, көз тұндырған көрікті жерлеріміз, бір өзіне бес Франция сыйып кететін кең қолтық дархан даламыз бар.

Әйтседе Түркітілдес елдер көптеген табиғи көрікті жерлер мен демалыс орындарын ұсынса да, халықаралық туризмді дамытудағы әлеуетін толық іске асыру үшін бірнеше міндеттерді шешу қажет. Бұл мәселелерге мыналар жатады:

Инфрақұрылымды дамыту: көптеген шалғай табиғи аумақтарда тиісті инфрақұрылым, соның ішінде көлік желілері, тұрғын үйлер және келушілер үшін қолайлы жағдайлар жоқ. Инфрақұрылымды дамытуға инвестициялар қол жетімділікті арттыру және туристік тәжірибені арттыру үшін өте маңызды.

Қоршаған ортаны Қорғау: тұрақты туризм тәжірибесі нәзік экожүйелер мен биоәртүрлілікті сақтау үшін өте маңызды. Туризмнің дамуын қоршаған ортаны қорғаумен теңестіру тиімді басқару стратегиялары мен саясатын қажет етеді, олар қысқа мерзімді пайдадан гөрі ұзақ мерзімді тұрақтылыққа басымдық береді.

Мәдениетті Сақтау: Туризмді дамыту жергілікті қоғамдастықтардың мәдени мұралары мен дәстүрлерін құрметтеуі және сақтауы керек. Жергілікті халықтармен өзара әрекеттесу және қоғамдық туристік бастамаларды ілгерілету туристік жеңілдіктердің әділ бөлінуін қамтамасыз етуге және жергілікті дамуға үлес қосуға көмектеседі.

Маркетинг және Жылжыту: Тиімді маркетинг және жылжыту стратегиялары Түркітілдес елдердің туристік бағыттар туралы хабардарлығын арттыру және шетелдік қонақтарды тарту үшін өте маңызды. Мемлекеттік органдардың, туризмге мүдделі тараптардың және жеке сектордың бірлескен күш-жігері жарнамалық науқандарды күшейтуге және мақсатты аудиторияға тиімді қол жеткізуге көмектесуі аса қажет.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ә.Құрышанұлы және түркі дүниесі: тіл, тарих, руханият
2. ChatGPT электронды сайт
3. А.Ф. Ковшар Қазақстан қорықтары
4. Е.Мұхаметқазиев,Қ.Сыбанбеков табиғатты қорғау
5. А.Ф. Ковшар Ақсу Жабағылы
6. Ж.Шілдебаев Қызықты экология

7. В.Дежкин, Т.Фитисов табиғаттағы тепе теңдік ғажаптары

8. С.Олжабай төрт теңізді таңғажайып Түркия.

ВЛИЯНИЕ ТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ НА СРЕДНЕВЕКОВУЮ КЫРГЫЗСКУЮ КУЛЬТУРУ: ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Назаркулова Н.О.

старший преподаватель, заведующая экономического отделения Международного
университета Ала-Тоо , г.Бишкек, Кыргызстан

АННОТАЦИЯ

Данное исследование направлено на анализ влияния тюркской цивилизации на формирование и развитие средневековой кыргызской культуры. Автор проводит анализ археологических находок, письменных источников и исторических хроник для выявления ключевых аспектов взаимодействия между тюркскими этносами и кыргызами в средневековье. Особое внимание уделяется обмену культурными идеями, языком, религией, обычаями и технологиями между этими двумя культурными группами. Анализируются также тюркские влияния на социальную и политическую организацию кыргызского общества. Результаты исследования помогают лучше понять процессы культурного взаимодействия и формирования идентичности кыргызского народа в средневековье под влиянием тюркской цивилизации.

Ключевые слова: Цивилизация, культура, экономика, шелковый путь, тюркские государства

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРОИЗВОДСТВА НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО РЕГИОНА

Нюсупова Г.Н.

д.г.н., профессор КазНУ им.аль-Фараби
ORCID 0000-0001-5294-2671

Тажиева Д.А.

старший преподаватель КазНУ им.аль-Фараби
ORCID 0000-0001-6824-5600

Келинбаева Р.Ж.

PhD, старший преподаватель КазНУ им.аль-Фараби
ORCID 0000-0001-6922-1205

Кенеспаева Л.Б.

старший преподаватель КазНУ им.аль-Фараби
ORCID 0000-0001-5734-1947

Аубакирова Г.Б.

старший преподаватель КазНУ им.аль-Фараби
ORCID 0000-0002-5806-5638

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены особенности современного этапа естественного воспроизводства населения в Западно-Казахстанском регионе. Проведен ретроспективный анализ уровня рождаемости, смертности и естественного прироста населения в разрезе административных областей Западного Казахстана (Актюбинской, Атырауской, Западно-Казахстанской и Мангистауской) и районов их составляющих за период с 2000 по 2022 гг. Проанализированы факторы, влияющие на протекающие демографические процессы. Отмечено, что процесс воспроизводства населения в регионе имеет как общие тенденции с процессами, происходящими в республике целом, так и региональную специфику. Регион характеризуется возрастанием естественного прироста населения, за счет повышения коэффициентов рождаемости населения и снижения смертности. Вместе с тем происходит старение населения региона, что увеличивает нагрузку на трудоспособное население. Данный анализ позволит провести оценку демографического потенциала западного региона Республики Казахстан и может быть использованы в разработке перспективных направлений демографической, семейной, гендерной и социальной политики.

Статья выполнена в рамках программы BR 21882122 «Устойчивое развитие природно-хозяйственных и социально-экономических систем Западно-Казахстанского региона в контексте зеленого роста: комплексный анализ, потенциал, природные оценки и сценарии»

Ключевые слова: воспроизводство населения, рождаемость, смертность, Западно-Казахстанский регион, демографические процессы

По данным 2021 г. районы Байганин, Темирский и Иргизский имели более высокие показатели естественного прироста, в то время как в Каргалинском, Кобдинском и Маркутском районах данный показатель был значительно ниже.

Рождаемость в Актюбинской области за 2000-2021 гг. имеет тенденцию к росту, повысившись на 59%. В разрезе районов наибольший прирост общего коэффициента рождаемости за анализируемый период наблюдается в Алгинском (с 12,9‰ до 24,5‰), Мугалжарском (с 13,4‰ до 24,5‰) районах и г. Актобе (с 11,6‰ до 25,3‰). Снижается общий коэффициент смертности населения области за 2000-2021 гг., с 10,2‰ до 8,6‰. Некоторые районы (Каргалинский, Кобдинский и Айтекебийский) показывают увеличение смертности.

Атырауская область Естественный прирост населения за 2000-2021 гг. возрос (с 9,7‰ до 20,2‰). В 2021 г. города Атырау, Кулсары и Жылыойский район имеют более высокие уровни естественного прироста. В других районах области коэффициент естественного прироста за 2021 г. ниже среднеобластного значения в 20,2‰. Самый низкий показатель по области отмечен в Курмангазинском районе – 15,1‰ (рисунок 2).

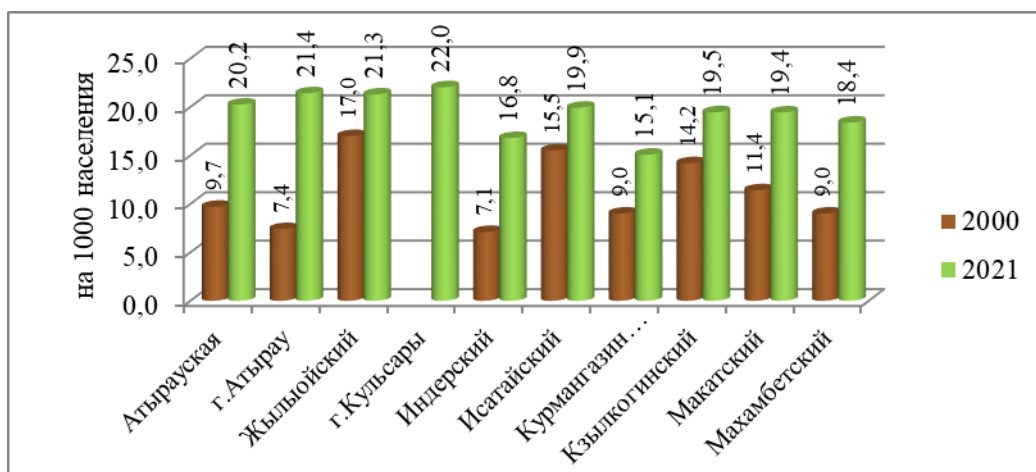

Рис. 2 – Коэффициенты естественного прироста районов Атырауской области за 2000 и 2021 гг.

Повышение уровни естественного прироста достигается за счет повышения показателей рождаемости. Общий коэффициент рождаемости Атырауской области увеличился за исследуемый период на 33% (с 18,6‰ до 27,8‰). Так, в г. Атырау коэффициент рождаемости повысился на 11,6‰, в Индерском районе на 10,4‰. Самый незначительный рост показателя отмечается в Жылыойском районе, но несмотря на это и в 2000 г. и в 2021 г. общий коэффициент рождаемости в районе был одним из самых высоких по Атырауской области.

Уровень смертности населения в области за 2000-2021 гг. в целом снизился на 1,3‰ (с 8,9 до 7,6). Наибольшее снижение наблюдается в Индерском районе, где общий коэффициент смертности сократился на 5,1‰ с 8,6 в 2000 г. до 3,5 в 2021

г. В Исатайском и Курмангазинском районах отмечается повышение уровня смертности за анализируемый период на 1,2 случая на 1000 населения. По данным 2021 г. самый низкий коэффициент смертности в Индерском районе – 3,5‰, а самый высокий в Курмангазинском районе – 9,2‰. В городах Атырау, Кульсары и во всех районах кроме Курмангазинского и Махамбетского уровень смертности в 2021 г. был ниже среднеобластного значения (7,6‰).

В Западно-Казахстанской области (ЗКО) за 2000-2021 гг. коэффициент естественного прироста населения повысился на 7,8 пунктов с 2,3‰ до 10,1‰.

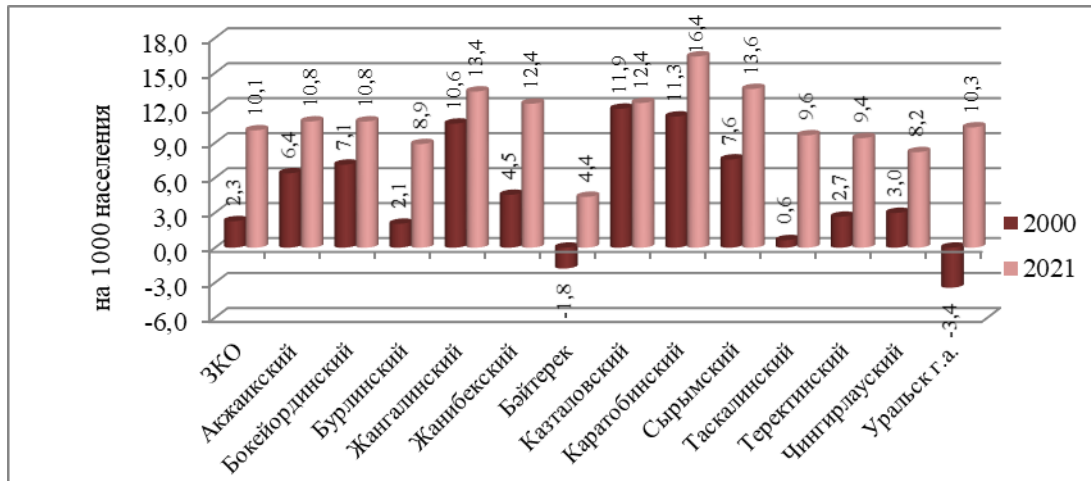

Рис. 3 – Коэффициенты естественного прироста Западно-Казахстанской области, его районов и г. Уральск за 2000-2022 гг.

В разрезе районов наибольший прирост отмечается в г. Уральск. В Казталовском районе наблюдается самое незначительное изменение коэффициента естественного прироста. Самый высокий коэффициент естественного прироста за 2021 г. по ЗКО отмечался в Каратобинском районе – 16,4‰, а самый низкий – в районе Байтерек – 4,4‰. (рисунок 3).

Показатели рождаемости населения как по области (повысились на 5,4‰), так и по районам имеют тенденцию роста. Наибольший прирост коэффициента рождаемости за исследуемый период отмечается в г. Уральск (с 10,4‰ до 18,6‰), Сырымском (с 14,8‰ до 22,5‰) и Каратобинском (с 17,6‰ до 24,1‰) районах. В Казталовском районе наблюдается незначительное изменение общего коэффициента рождаемости с 20,3‰ до 21‰.

Общий коэффициент смертности по области снизился с 10,6‰ в 2000 г. до 8,1‰ в 2022 г.; снижение общего коэффициента смертности отмечается в большинстве районов. Значительное сокращение смертности в г. Уральск на 5,8‰. В Сырымском и Каратобинском районах было повышение уровня смертности на 2,2 и 1,4‰ соответственно.

Мангистауская область является одним из лидеров в стране по показателям естественного прироста населения, за период с 2000-2021 гг. повысился более чем в 2 раза с 11,5‰ до 25,8‰. В разрезе районов в 2021 г. самый высокий

коэффициент естественного прироста наблюдается в Бейнеуском, а наиболее низкий – в Мангистауском.

При этом показателям общего коэффициента рождаемости населения области характерен рост более чем в полтора раза с 19,1‰ в 2000 г. до 32‰ в 2021 г. В 2021 г. самый высокий коэффициент рождаемости по области наблюдается в г. Актау – 35,4‰, а наиболее низкие показатели в Мангистауском районе и г. Жанаозен – 29,7 и 29,5‰ соответственно.

За 2000-2021 гг. общие коэффициенты смертности по Мангистауской области имели тенденцию снижения. Исключением был г. Актау – общий коэффициент смертности повысился с 8,5‰ в 2000 г. до 9,3‰ в 2021 г. Самые низкие по области общие коэффициенты смертности в 2021 г. наблюдались в Мунайлинском районе (4,3‰) и г. Жанаозен (4,5‰).

Воспроизводство населения в ЗКР характеризуется ключевыми особенностями, которые могут отличаться от других регионов страны. Западно-Казахстанский регион испытывает изменения в возрастном составе населения, с увеличением доли пожилых людей и снижением доли детей и молодежи. В регионе сохраняется высокий уровень рождаемости по сравнению с другими частями страны, однако в последние годы наблюдается тенденция к его снижению. Смертность также варьируется, особенно среди возрастных групп, что может быть связано с доступностью медицинских услуг, экологией и жизненным уровнем. Экономические условия напрямую влияют на воспроизводство населения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Нюсупова Г.Н. Социально-демографические процессы в Республике Казахстан: региональные аспекты: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 306 с.
2. Воспроизводство населения Уральского федерального округа: демографические риски и перспективы динамики/Журнал «Human Progress» <http://progress-human.com/> Том 2, № 3 (март 2016) Материалы Международной заочной научно-практической конференции «Человеческое развитие: вызовы и перспективы»
3. Сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан /электронный ресурс/ [.https://stat.gov.kz/ru/region](https://stat.gov.kz/ru/region)

УДК 91:908(571.56)

**ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ КРАЕВЕДЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ
ОБРАЗА МАЛОЙ РОДИНЫ**

**GEOGRAPHICAL ESSENCE OF LOCAL LORE IN THE FORMATION OF
THE IMAGE OF A SMALL MOTHERLAND**

Пахомова Л.С.

кандидат педагогических наук, доцент

Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова

Россия, г. Якутск

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы о значении географического краеведения в формировании географического образа, картины локальных территорий – родного края, своей местности. Наиболее близкой краеведению оказывается география или географическое краеведение. На географическую сущность краеведения обратили внимание корифеи отечественной географии в России. Среди них преподаватели высшей школы А. С. Барков, А.А. Половинкин, Л.С. Берг, Н.Н. Баранский, Ю.Г. Саушкин, Я.Г. Машбиц и др. Как известно эти ученые занимались комплексным страноведением. И при этом, они обратили внимание, что не может быть полноценного комплексного страноведения без краеведения в формировании географического мышления, в воспитании подлинно географической культуры.

Географическое краеведение является одним из основных направлений краеведения, которое обладает интегративными возможностями при формировании образа родного края, своей местности, малой Родины. Географическое краеведение на конкретных явлениях, процессах, объектах создает условия для лучшего восприятия природных и общественных явлений ближайшего окружения – родного края, малой Родины. На частных и доступных фактах ближайшего окружения познаются общие географические закономерности природы и общества.

Цель: раскрыть значение географического краеведения в формировании географического образа родного края – малой Родины как основы развития географической культуры обучающихся.

Географический подход раскрыл взаимосвязь, географическую сущность краеведения и комплексного страноведения, краеведческой характеристики локальной территории с комплексной географической характеристикой территорий. Краеведческий подход и краеведческие принципы изучения родного края способствовали раскрытию всестороннего краеведческого изучения Чурапчинского улуса разделам

географической характеристики и тем самым сформировать географо-краеведческий образ малой Родины, который приведен как фрагмент учебного пособия «Край родной Чурапчинский». Методы анализа и обобщения, исторический, сравнительный методы способствовали раскрытию понятия географический образ локальной территории. Теоретическая основа исследования раскрыта в научных исследованиях Н.Н. Баранского, Я.Г. Машбиц, М.М. Голубчик, С.П. Евдокимова, К.Ф. Строева, А.З. Сафиуллина и др. [1,2,3,4,] Географические образы исследованы Г.Г. Гладкевич, Д.Н. Замятиным, Ю. Замятиной и др

Ключевые слова: Географическое краеведение, географический образ, родной край, малая Родина.

ABSTRACT

The article discusses questions about the importance of geographical local history in the formation of a geographical image, a picture of local territories - the native land, one's locality. The closest thing to local lore is geography or geographical local lore. The luminaries of Russian geography in Russia drew attention to the geographical essence of local lore. Among them are higher school teachers A.S. Barkov, A.A. Polovinkin, L.S. Berg, N.N. Baransky, Yu.G. Saushkin, Ya.G. Mashbits and others. As you know, these scientists were engaged in complex regional studies. And at the same time, they drew attention to the fact that there cannot be a full-fledged comprehensive regional geography without local lore in the formation of geographical thinking, in the education of a truly geographical culture.

Geographical local lore is one of the main areas of local lore, which has integrative capabilities in shaping the image of the native land, one's locality, and the small Motherland. Geographic local lore on specific phenomena, processes, objects creates conditions for a better perception of natural and social phenomena in the immediate environment - the native land, the small Motherland. Based on private and accessible facts of the immediate environment, the general geographical patterns of nature and society are learned.

Goal: to reveal the importance of geographical local lore in the formation of the geographical image of the native land - the small Motherland as the basis for the development of the geographical culture of students.

The geographical approach revealed the relationship, the geographical essence of local lore and complex regional studies, the local lore characteristics of the local territory with a comprehensive geographical characteristic of the territories. The local lore approach and local lore principles of studying the native land contributed to the disclosure of a comprehensive local history study of the Churapchinsky ulus to sections of geographical characteristics and thereby to form a geographical and local lore image of the small Motherland, which is given as a fragment of the textbook "Native Land of Churapchinsky". Methods of analysis and generalization, historical, comparative methods

contributed to the disclosure of the concept of a geographical image of a local territory. The theoretical basis of the study is revealed in the scientific research of N.N. Baransky, K.F. Stroeve, Ya.G. Mashbits, , A.Z. Safiullina, M.M. Golubchik, S.P. Golubchik etc. []. Geographical images were studied by G.G. Gladkevich, D.N. Zamyatin, Yu. Zamyatina and others.

Keywords: Geographical local lore, geographical image, native land, small Motherland.

ВВЕДЕНИЕ

Географические науки, особенно комплексное страноведение рассматривает вопросы разнообразия стран, районов, регионов имеет очень тесные связи и взаимосвязи с краеведением, особенно с географическим краеведением, которые создают образ и уникальность, особенность любой территории. Географический подход к сущности краеведения рассмотрен с точки зрения географического страноведения и географического краеведения как синтез страноведения и краеведения.

Н.Н. Баранский еще 1946 году включил «концепцию географического страноведческого синтеза – «единый взгляд» на природные, экономические и социальные явления. Страноведение как часть географической науки объединяет разрозненные знания о той или иной стране» [1 С.9-24].

Географическая сущность краеведения отражается в известных крылатых выражениях известных отечественных географов А.С. Баркова, Л.С. Берг, Н.Н. Баранского. Они обратили внимание на эту особенность с первых дней развития краеведения в России. А.С. Барков считал, что «объект и методы изучения географии и краеведения совпадают и рассматривается как «малая география», точнее как малое страноведение». Л.С. Берг называет краеведение «географией родного края» [2].

Понятие о географическом краеведении. Краеведение – отрасль знания, которое занимается изучением природы, населения, хозяйства, истории и культуры какой-либо части страны, административного или природного района, населенных пунктов. Краеведением занимаются представители разных наук – историки, биологи, экологи, филологи, культурологи и др. Краеведение осуществляется в основном местными силами (учителями, школьниками, туристами). Наиболее близкой краеведению является географическое краеведение. Оно органически сочетает познавательные и воспитательные цели: знание своего края, его природы, населения, хозяйства, воспитания любви к нему, ответственности за его будущее, готовности активно участвовать в его улучшении [3 Голубчик, С. 243].

Формирование образа родного края – малой Родины имеет важное значение для развития географической культуры обучающихся. Географическая сущность краеведения раскрыта на методах анализа и обобщения. В ней дан анализ развития и сформулированы основные связи

и взаимосвязи с краеведением на конкретных примерах малой Родины. Для формирования образа территории использованы методические приемы, которые основаны на примерах ближайшего окружения. При этом учитываются особенности природы и хозяйства, этнонациональные особенности, которые создают природный, исторический, этнонациональный, хозяйственный, литературный, культурный образ, также образ жителей улуса – своих земляков, которые создают географический образ – своей местности малой Родины. В работе формирование географического образа своей местности – родного края, малой Родины приведено на примере Чурапчинского улуса (района), одного из 34 улусов Якутии. В улусе разработан Географический атлас «Чурапчинский улус (район) Республики Саха (Якутия) (2014 г) [4] и краеведческое учебное пособие «Край родной Чурапчинский» (2024) [5], под научным руководством автора (Пахомовой Л.С.). Самое замечательное в этих краеведческих учебно-методических изданиях – активное участие учителей географии Чурапчинского улуса при разработке его разделов, в составе временного творческого коллектива.

Географическое краеведение как часть страноведения объединяет разрозненные знания о той или иной стране. Исторический, сравнительный, краеведческий методы и приемы способствовали раскрытию понятия географический образ локальной территории – малой Родины. Своя местность – это административные единицы село, город, микрорайон города и села, в Якутии – это улусы (районы) и наслега, родные места (туөлбэ).

О взаимосвязи Природа – Человек- Хозяйство обратил внимание Ю.Г. Саушкин, он вкладывал в понятие «географическое краеведение» следующие вопросы:

- изучение взаимосвязей, взаимообусловленностей и взаимодействий отдельных элементов природы в географическом ландшафте (например, установление связей между рельефом, микроклиматом, характером горных пород, почвами, растительностью и т.д.);
- изучение процессов видоизменения природной среды человеком;
- изучение естественных процессов видоизменения рельефа, совершающегося на глазах у человека и частично под его влиянием (карстовых процессов, оползней, роста речных долин, изменений русел рек, роста оврагов, эрозии почв и др.);
- изучение географии населения и характеристика населенных пунктов (деревень, сел, поселков, городов);
- изучение хозяйственной деятельности населения, его отдельных занятий, связей между природной средой и хозяйством, между отдельными сторонами хозяйственной жизни и т.д.;
- изучение отдельных предприятий промышленности, сельского хозяйства, сферы обслуживания;

- составление комплексной географической характеристики своего района и населенного пункта;

- составление физико-географических и экономических карт своей местности [6].

Сафиуллин [7]

Взаимосвязь страноведения и краеведения можно сравнить в таблице 1, которая составлена на основе работ Я.Г. Машбиц и А.З Сафиуллина.

Таблица 1 – Сравнительная характеристика комплексного изучения территорий разного уровня

Комплексная страноведческая характеристика	Краеведческая характеристика своей местности
1 раздел. Своеобразие страны (района, различных территорий) Визитная карточка страны	
2 раздел. Территория, географическое положение и геополитическое положение	Географические положение, территория и границы
3 раздел. Историко-географические этапы развития	Природа. Геологическое строение, рельеф, полезные ископаемые
4 раздел. Природа и природопользование	Климат и причины различия в разных районах области. Особенности сезонов. Условия для развития сельского хозяйства
5 раздел. Население и культура	Воды. Характер и режим рек, озер, болт и водохранилищ, использование. Хозяйственное значение.
6 раздел. Хозяйство	Почвы. Типы почв.
7 раздел. Расселение	Растительность. Животный мир. Меры по охране природы.
8 раздел. Общество	Население, его быт и культура
9 раздел. Районы	хозяйство
10 раздел. Состояние окружающей природы	
11 раздел. Перспективы	

(по МашбицЯ.Г. [6] и Сафиуллину А.З.) [7]

Анализ сравнения и оценка основных элементов характеристики

территорий комплексного страноведения и географического краеведения чётко показывает

Единственная разница заключается в размерах территорий. В краеведении есть понятие «малая территория», под которой подразумевается административный район, сельсовет, небольшой город, сельское поселение. Краеведы изучают малые и средние поселения: города и села. Малая территория наиболее доступна для непосредственных личных наблюдений и обследований, экскурсий и сбора разного рода краеведческих материалов [8]. Каждый человек, гражданин той или иной страны должен хорошо знать свою страну – «Большую Родину». В тоже время ему – жителю определенного района (части) данной страны (области, штата, провинции и т.д.), еще более важно знание своей «Малой Родины». Знания – о «большой» и «малой» родинах тесно взаимосвязаны, между ними существуют прямые и обратные связи. Не может быть полноценного комплексного страноведения без краеведения [3].

Географический образ и его понятие. Существует ряд определений понятия «географический образ» или «образ» в применении к географическим объектам: образ страны, образ города, образ места, образ села, образ родного края. Компоненты комплексной страноведческой характеристики – это своеобразные кирпичики, блоки которые создают образ страны или целостную картину страны [6]. Географический образ – это определенным способом организованная, внутренне целостная информация о месте. Наиболее значимые природные или культурные ареалы какой-либо страны могут выступать в качестве образа всей страны, акцентируя внимание на самых ярких и существенных чертах ее образа» [9].

Гладкевич, считает, что Восприятие страны или района при комплексной географической характеристике существенно углубляется, если включаются, помимо традиционных аспектов, так называемые «образы» – природы, образы исторического, экономического, социального и картографического характера. Очень важно при этом найти наиболее яркую, можно сказать, навязчивую черту индивидуальности характеризуемого объекта, легко запоминающуюся, не искажающую «портрета» территории и помогающую раскрыть механизмы его исторического и современного развития, – своеобразный ключ, с помощью которого территория открывает секреты ее экономических, социальных, национальных и других особенностей. Для выбора такого ключа нет единого правила. У каждой территории он может быть индивидуальным, в то же время отдельные территории могут открываться одним и тем же ключом [10].

Отдельно по компонентам комплексной характеристики территории можно выделить типы географических образов: природно-ресурсный образ, историко-культурный образ, геополитический образ, геокультурный образ, этнокультурный образ, религиозный образ, производственно-экономический образ. Для краеведения

этнонациональный образ родной земли включает все вышеперечисленные образы, но здесь главным лицом, образом своей местности – является человек или земляки.

Образы регионов – страноведческих и краеведческих определений в России раскрывают в крылатых выражениях, слоганах образ территории: «Урал– край сказочных богатств», «Байкал – жемчужина», «Камчатка – страна вулканов», «Девственные леса Коми», «Северная Пальмира», «Якутия – алмазная», «Якутия – полюс Холода», «Якутия страна Мамонтов», «гора Кисилых – священное место Якутии», «В Якутии начинается зима» и др.

Анализ и результаты

В Северо-Восточном федеральном университете в Институте естественных наук В Республике Саха (Якутия) более 20 лет действует долгосрочный проект «Создание УМК по курсу «Родной край» для учащихся 5 классов школ РС(Я)» под руководством д.п.н., профессора О.М. Кривошапкиной. Группа преподавателей Института естественных наук разработала учебно-методический комплект 12 улусов республики: это краеведческие оригинальные, обладающие своеобразием, географическим образом родного края учебные пособия и географические атласы.

Все учебные пособия и атласы создаются по единому алгоритму. Основная изюминка краеведческих изданий состоит в создании оригинальных, уникальных учебных пособий и атласов по улусам Якутии и основное содержание состоит в разработке комплексной характеристики улусов. Главным фактором формирования географического образа Чурапчинского улуса являются реализация основных положений концепции является содержание краеведческого курса «Родной край», которое составляют интегрированные знания о истории, природе, населении, хозяйстве, культуре и традициях, экологическом состоянии своей местности.

В рамках проекта «Создание УМК по курсу «Родной край» для учащихся 5 классов школ РС(Я)» с творческим коллективом учителей Нюрбинского и Чурапчинского районов разработаны краеведческие издания. Автор руководила в качестве научного руководителя, редактора и составителя созданы учебно-методические учебные пособия и географических атласов Нюрбинского улуса (района) и Чурапчинского улуса [4,5, 11. 12].

Географический образ малой Родины – Чурапчинского улуса.

Ниже приведено содержание краеведческого учебного пособия по курсу «Родной край» для учащихся 5 класса общеобразовательной школы Чурапчинского улуса «Край родной Чурапчинский» или география родного края. Также приведены фрагменты параграфов учебного пособия, формирующие образ малой Родины – Чурапчинского улуса.

Содержание краеведческого учебного пособия разработано по схеме: Введение- Общие сведения («визитная карточка» –символика, общие

сведения) – Исторический раздел- Природа и его компоненты - Население и наслега-земляки- Хозяйство- труд жителей и народные промыслы- Человек и природа – Будущее улуса.

Введение. § 1. Моя малая Родина – Чурапчинский улус; § 2. Общие сведения о Чурапчинском улусе

Раздел I. ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ УЛУСА. § 3. В далёком прошлом (XVII –XIX вв.); § 4. Улус в XX – XXI вв.

Раздел II. ПРИРОДА. § 5. Поверхность нашего улуса § 6. Горные породы и полезные ископаемые; § 7. Погода и климат улуса; § 8. Времена года; § 9. Мерзлота – особенность якутской природы; § 10. Аласы Чурапчинской земли; § 11. Реки Амга и Татта; § 12. Озёра – главное богатство улуса; § 13. Почвы улуса; § 14. Растительный мир лесов и аласов; § 15. Природа – кладовая здоровья; § 16. Животный мир улуса.

Раздел III. НАСЕЛЕНИЕ И НАСЛЕГА. § 17. Численность, состав и занятость населения; § 18. Наслега Чурапчинского улуса; § 19. Путешествие по наслегам;

Раздел IV. ЗЕМЛЯКИ – ГОРДОСТЬ УЛУСА. § 20. Знаменитые земляки (государственные, общественные деятели и учёные); § 21. Писатели и поэты Чурапчи; § 22. Таланты родной земли; § 23. Чурапча спортивная. «Коркинская тропа»; § 24. Земляки – географы.

Раздел V. ХОЗЯЙСТВО И ТРУД ЖИТЕЛЕЙ. § 25. Традиционные занятия жителей улуса; § 26. Народные промыслы: мастера – умельцы; § 27. Сельское хозяйство. Растениеводство и животноводство;

§ 28. Скотоводство и табунное коневодство; § 29. Местное производство и другие занятия жителей; § 30. Обслуживание населения.

Раздел VI. ПРИРОДА И ЧЕЛОВЕК. § 31. Природа и мы; § 32. Как её охраняют?; § 33. Экологические правила.

Раздел VII. БУДУЩЕЕ УЛУСА. § 34. Чурапча в XXI веке.

В учебном пособии «Край мой Чурапчинский» с первых страниц, пятиклассник погружается в мир, среду родного края: «Перелистывая страницы, вы узнаете много нового, интересного и необычного о родном крае – Чурапчинской земле. Это будет увлекательное путешествие по родным просторам – по её аласам и кырдалам, лугам и лесам, сёлам и наслегам Чурапчинского улуса – нашей малой Родины. В путешествии по родному Чурапчинскому улусу, по страницам учебного пособия вас будет сопровождать любознательная девочка – Сэбирдэхчээнэ на резвом Кулунчуке. Вместе с ней вы узнаете историю улуса от заселения до наших дней, особенности природы, узнаете как ведётся хозяйство в улусе и наслегах, разнообразные занятия жителей, получите сведения об известных земляках, которые прославили родную чурапчинскую землю своим трудом, подвигом и достижениями и многое другое [С.5].

Далее обращение к школьникам на что обратить свое внимание: «Дорогие друзья!

Обратите внимание, на страницах разделов помещены иллюстрации художников, фотографии, которые помогут понять красоту и особенность родного края – Чурапчинского улуса и раскрывающие их содержание.

Учебник с первой страницы формирует образ малой Родины. Якуты Центральной Якутии, жители Чурапчинского улуса – скотоводы и коневоды. Образ коневода, связь любви и поклонения чурапчинцами коню – Дьёсөгөй огото изображает рисунок девочки Сэбирдэхчэнэ на жеребенке, которая на разных разделах предстает то с компасом, лупой, то с книгой, то с сачком и др.

Визитная карточка Чурапчинского улуса (района). Образ Чурапчинского улуса закреплен в символике: гербе, флаге и гимне. Автор герба и флага Мунхалов Афанасий Петрович, народный художник СССР. Две голубые полосы на гербе означают географическое положение улуса на Лено-Амгинском междуречьи. Девять полукруглых полос орнамента – девять холмов. Берёзовая ветвь – символ Чурапчинского улуса, символ вечности, жизни и плодородия и красоты Чурапчинской земли.

Общие сведения о родном крае. Чурапчинский улус занимает Лено-Амгинское междуречье к востоку от реки Лены. Это водораздельное пространство (өрүстэр кирбиилэрэ), откуда начинаются речки Татта, Туйма, Баяга и левые притоки реки Амга. междуречье рек Лены и Амги на Центральноякутской равнине. Чурапчинский улус находится от города Якутска – столицы Республики Саха (Якутия) на востоке. Центральные улусы, расположенные на правом берегу реки Лены, на Лено-Амгинском междуречье называют Заречные улусы или Заречье. Улус окружен соседними улусами – это Татгинский, Усть-Майский, Амгинский, Мегино-Кангаласский, Усть-Алданский улусы.

Экономическому развитию Чурапчинского улуса (как центра Ботурусского улуса) всегда способствовало удачное географическое положение на Якутско - Охотском тракте, в наше время на федеральной автомобильной дороге “Колыма”. Село Чурапча – административный, хозяйственный и культурный центр Чурапчинского улуса и имеет огромное значение для хозяйства и жизни всего улуса. Чурапча – самый крупный населённый пункт улуса. Лено-Амгинское междуречье освоили и обжили многотерпеливый и трудолюбивый народ – наши предки ботурусцы (чурапчинцы). Чурапчинский улус, для нас с тобой, юный друг, является нашей малой Родиной. Чурапчинский улус – родной край для всех его жителей. И этот улус ближе всех, нет места милее и краше, чем наш родной край – Чурапчинский улус!

Исторический образ. Отражает история из прошлого. Мы – ботурусцы, наша земля Ботуруская. Название Ботурусский улус впервые упоминается в ясачной книге енисейского атамана Ивана Галкина, который пришел в наши края в 1637 - 1638 годах, также имеются записи “Сыланская волость” и “Катылинская волость”. Иногда “Катылинская волость” в ясачных книгах называлась Ботуруская волость. Площадь Ботурусского улуса была

довольно обширной и многолюдной, занимала всю территорию, по которой протекали речка Татта, а также среднее и нижнее течение реки Амга, так было до конца разделения на отдельные улусы. Название историческому улусу дано по имени Боотура (воина). В начале XIX века в результате многолетних прошений в 1911 году из состава Ботурусского улуса отделился Таттинский улус, а в 1912 году Амгинский улус, а оставшаяся часть до 1930 года была известна как Ботурусский улус.

Рис. 1. Табунное коневодство – образ сурового края

Предания старины о предках. Довольно широко известен Батас Мөндүкээн (Сыарға Наранах, Көччөх Төрөлөй) – предок хатыльинцев. Батас Мөндүкээн несколько лет батрачил у Тыгына и увез одну из его дочерей. За ним устраивается погоня, а он, прячась за трубой своей юрты отстреливается от целого отряда тыгыновских боотуров (воинов). Он ловит стрелы руками или отбивает их роговой лопатой. В конце концов Тыгын узнав, что удалой зять и его дочь родили ребенка, благословляет их и дает приданое. Батас Мөндүкээн имел три сына: Кытаанах Баллы, Үрүн Бас Болтоңо, Аччабар Ньямных. От них произошли предки хатылинских родов. По именам его сыновей названы наслеги: Кытанахский, Хатылинский, Болтогинский – Хатылинский, Аччабар – Хатылинский. Тогда сложилась основа будущего Ботурусского (Чурапчниского улуса из хатылинских, сыланских и и бахсытских якутов (ботурусцев).

Природный образ. Рельеф улуса равнинный. Здесь характерны эрозионно-аккумулятивные формы рельефа долин рек Амги, Татты и мелких речек – от юряхов. На западе улуса находится исток р. Татта – правого притока р. Алдан.

Воздух родной аласа,
Радуга на весу,
Тропка в сухом лесу, -
Как это сердцу мило,
Милее всего на свете.
Как светел, как чист для глаз,
Единственный мой алас!

И. Федосеев - Доосо

Рис. 2. Алас – колыбель чурапчинцев

Алас – главный природный образ Чурапчинской земли. Это уникальная форма озёрно-аласный рельеф, на водораздельных пространствах улуса распространен связанный с наличием многолетнемерзлых пород.

Много аласов – термокарстовых котловин, протяженность некоторых достигает нескольких километров. Для аласов характерна глубокая врезанность, глубина обычно составляет 3 - 7 м реже до 20 м. Аласы имеют овально-округлые формы, крутые борта, имеют одно или несколько озер, а также булгунняхи.

Рис.3. Булгуннях Чуораайытта на рдине С.А. Новгородова – составителя якутского словаря, Болтогинский наслег.

Положение на водораздельных пространствах рек Лена, Татта, Амга и Баяга сформировало засушливость климата в большей части улуса, где осадков недостаточно - около 220 мм, что соответствует норме полупустынь.

Аласы Чурапчинского улуса. Аласы в улусе занимают 5-10 % площади – это более 2000 аласов и различаются по размерам. Среди них Чуораайытта с булгунняхом – родной алас нашего земляка, учёного, лингвиста, составителя первого букваря Семёна Андреевича Новгородова (Болтогинский наслег). Куоладыма и Уганнья – аласы, где при археологических раскопках найдены ценные находки (Сыланский наслег). Алас Хотугу Чэлгиэрийэ и Уһун Өлөҥ прославились находкой *рунических писем* на амбарах (Арылахский наслег), на аласе Биттики найдены уникальные археологические находки, которые изготовили наши предки – ботурусцы-кузнецы (пластинки военных доспехов – куйах, перстни с руническими надписями) (Хатылынский наслег). Аласы Чэҥкээйи, Дьаам Батыя, Дириҥ Хайанатта аласы (Алагарский наслег). Среди них алас Кураҕай – родина известной оперной певицы А.П. Лыткиной. Эбэ Сыһыыта (Ожулунский наслег), Таба Бастаах, Көгөччөр атыыра (Болтогинский наслег), Ньэмнээйи (Кытанахский наслег), Быакана, Мыдаада (Хоптогинский).

Село Чурапча раскинулось на аласах, межаласьях (кырдалы) и девяти холмах (томтор), вот почему рельеф холмистый: алас, холм, алас, холм. В центре села Чурапча известны три аласа: Моҕоройдоох, где находится база СХПК “Чурапча”, аласы Миитээски и Күөрэгэй. В окрестностях на севере от села находятся аласы: Мурун Тыымпыйа, Тумустаах; на юге – алас Маҕаайы (место ысыаха), Көмөрдөөх, Өтөхтөөх, Абаҕа алааһа. На востоке от села находятся аласы Хаарылаах, Аттакы, Липпэлээх. Через кырдалы

аласов Тумуһахтаах, Аан Тумуһахтаах, Аана Алааһа прорыли ров (канал), по которым воды реки Татты заполнили озеро Чурапча. На западе – Куоҕалы, Ниджили, Садьыма.

Таким образом, аласы не только сенокосы и пастбища, а могут быть местом крупных поселений.

Литературный образ. Чурапчинцы гордятся своими земляками – народными писателями и поэтами. Параграф «Чурапча литературная» знакомит с народными писателями и поэтами, которые выросли на Чурапчинской земле. К каждому параграфу учебного пособия подобраны строки из произведений известных поэтов и писателей, наших земляков – Г. Макарова – Дьуон Дьангылы, И. Федосеева – Доосо, С. Попова – Сэмэн Тумат, О. Янцен, а также стихи С. Данилова, В. Босьяк, Я. Дымова, А. Кулаковского – Өксөкулээх Өлөксөй, Н. Пахомова» [С.4]. Особенно много строк подходят почти к каждому параграфу учебника строки поэта, земляка И.Федосеева -Доосо, которые раскрывают суть параграфа и овеяны мыслями, словами о родной Чурапчинской земле.

Спортивный образ. В Якутии Чурапчинский улус известен вольной борьбой, сложилось выражение «Чурапча – спортивная», «Мы из Чурапчи». И это связано с с именем земляка Дмитрия Петровича Коркина (05.091928.- 1984) Известный советский тренер по вольной борьбе, заслуженный тренер Якутской АССР, РСФСР и СССР, кавалер ордена «Знак Почета» и ордена Октябрьской революции, «Человек XX века Якутии».

«Коркинская тропа» («Коркин ыллыга») «Мы из Чурапчи». Вся спортивная Россия и мир были восхищены достижениями борцов из далёкого якутского села, а сами борцы с гордостью говорили: «Мы из Чурапчи». Особенно запомнились наши борцы в Иране: это известная схватка Романа Дмитриева с иранцем Джавади, это победа за победой Александра Иванова, за что иранцы назвали его в «Великий Пехлеван» или «Великий борец».

Спортивный Олимп. Славы вершины борцовского спорта его ученики достигли в 1972 и 1976 годах. Это олимпийские чемпионы и призеры: Роман Дмитриев, Павел Пинигин и Александр Иванов.

Олимпийские достижения воспитанников тренера Д.П. Коркина

Спортмен	Результат	Годы	Город, страна
Роман Дмитриев	Чемпион	1972	Мюнхен, ФРГ
Павел Пинигин	Чемпион	1976	Монреаль, Канада
Александр Иванов	Серебряный призер	1976	Монреаль, Канада
Роман Дмитриев	Серебряный призер	1976	Монреаль, Канада

Эта слава помогла узнать, что есть такой тренер Дмитрий Петрович Коркин и Коркинская школа вольной борьбы в Якутии!

Олимпийцы.*Рис.4. Олимпийцы*

Павел Павлович Пинигин, родился 12 марта в 1953 году. Наш земляк родился в селе Дирин Хоптогинского наслега. Известный советский борец вольного стиля, олимпийский чемпион. Заслуженный мастер спорта СССР (1976), мастер спорта Международного класса.

Роман Михайлович Дмитриев (07.03. 1949 – 11.02.2010), родился в селе Бестях Жиганского района Якутской АССР. Известный советский борец вольного стиля, чемпион Олимпийских игр 1972 года в Мюнхене, серебряный призёр Олимпийских игр 1976 года в Монреале, чемпион Мира и Европы, шестикратный чемпион СССР. Выступал за клуб ЦСКА. Один из лучших мировых борцов 1970-х годов XX века.

Александр Николаевич Иванов родился 10 января в 1951 году в Чуонском наслеге, Сунтарского улуса Якутской АССР. Советский борец вольного стиля, серебряный призёр олимпийских игр, призёр Кубка мира, призёр чемпионата Европы, неоднократный чемпион и призёр чемпионатов СССР. Заслуженный мастер спорта (1976). Заслуженный тренер Якутской АССР. Учился в Казахском государственном институте физкультуры и спорта в г. Алма-Ата

Рис. 4. Олимпийцы.

Первый президент Республики Саха (Якутия) М.Е. Николаев в музее оставил такую запись: «Ещё в те времена, когда не было современных тренажеров, Дмитрий Петрович исследовал физические возможности человека, досконально изучил и сам создал из дерева самодельные тренажеры - для развития мышц, силы спортсменов». Дело великого тренера продолжается, основан турнир в память о нем. Стало традицией проведение соревнований по вольной борьбе международного уровня в Якутске.

В его память названа Чурапчинская республиканская спортивная школа-интернат имени Д.П. Коркина, создан Дом-музей и музей «Спортивной

славы имени Д.П.Коркина», улица Коркина и установлены памятники в городе Якутске и Чурапче [5].

Конечный результат краеведческого учебного курса «Край родной Чурапчинский» формирование краеведческих знаний о своей местности, образа родного края малой Родины, развитие и саморазвитие личности ученика на основе пропедевтических представлений, практических навыков, творческих индивидуальных знаний и умений; опыта эмоционально-ценностных отношений к природе, хозяйству и людям родного края – своей местности – улуса, наслега.

Таким образом, географо-краеведческий образ территории формируется:

1. Комплексно – в природном, историко-культурном, картографическом, художественно-литературном, спортивном, хозяйственном и экологическом отношениях;
2. Обязательно затрагивает эмоционально-ценностные отношения и практико-ориентированный подход учащихся к окружающей среде родных аласов, наслегов, сел, когда ученик размышляет, оценивает себя, проектирует, думает, и свое окружение;
3. Реализация формирования эмоционально-ценностного отношения основано на представлениях учащихся, формируемых в практической деятельности – во время экскурсий, полевых практикумов и самостоятельной деятельности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Географическое краеведение является как география родного края обладает широкими интегративными возможностями при формировании образа родного края, своей местности, малой Родины. которые опираются на комплексные, всесторонние знания о родном крае – о природе, населении, хозяйстве, воспитании любви к нему, ответственности за его будущее, готовности активно участвовать в его улучшении.

Все разработанные учебные пособия и атласы по улусам Республики Саха (Якутии) имеют важное учебно-познавательное значение не только в школьном образовании, но и в высшей школе, а также для жителей, местного населения, ввиду высокой научности, достоверности и обзорности краеведческих материалов. В создание учебно-методических комплексов каждого улуса активно включены учителя географии, биологии и истории, что несомненно повышает их методический уровень.

Географическое краеведение имеет место и значение не только в школьной программе. В образовательной программе географического отделения Института естественных наук СВФУ постоянно ведется дисциплина «Географическое краеведение и туризм», «Географическое краеведение и топонимика», ведется факультативный курс «Тайны топонимии: наука и краеведение».

Географический образ места в географии отражает неразделимую связь

комплексного страноведения и краеведения, с научным знанием и литературно-художественным отображением и восприятием окружающего мира. Важным элементом такого восприятия могут стать архитектура и конкретные формы расселения, а также ландшафты и при этом восприятие образа места отражает личные свойства и эмоциональный настрой исследователя. Все образы родного края, своей местности – исторический природный, этнонациональный, производственный, литературно-художественный, культурный, спортивный, экологический создают географический образ малой Родины. Все эти образы раскрывают своеобразие ландшафтов, населения, хозяйства, обогащают внутренний мир наших школьников, студентов, повышают географическую культуру, расширяют знания и кругозор, дают почувствовать понятие географического пространства и его разнообразия, воспитывают чувство родины и патриотизма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баранский Н.Н. Страноведение и география физическая и экономическая. Изв.ВГО, 1946, т.78, вып. 1, С-9 -24.
2. Строев К.Ф. Краеведение. Учебно пособие для студентов естеств.-геогр. Фак. Пед. Ин-тов. Изд. 2-е, испр. И доп. М.: Просвещение, 1974.- С. 6,
3. Голубчик М.М., Евдокимов С.П. География. Учебник для экологов и природопользователей / М.М. Голубчик, С.П. Евдокимов.- М.: АспектПресс, 2003.- С. 243
4. Чурапчинский улус (район) Республики Саха (Якутия): Атлас. [Аржакова, А.Г. Борисова и др.; науч.ред. и составитель к.п.н. Л.С. Пахомова]; Якутск: Якутское аэрогеодезическое предприятие, 2014.- 70.
5. Край родной Чурапчинский: Учебное пособие по курсу «Родной край» для учащихся 5 класса / [А.А. Аржакова, А.Г. Борисова и др.; науч.ред. доцент, к.п.н. Л.С. Пахомова]; М-во образования Республики Саха (Якутия), СВФУ им. М.К. Аммосова, Институт естественных наук, Муниц. р-н «Чурапчинский улус», Управление образования муниц. района «Чурапчинский улус (район).- Якутск: ИП «Никифоров А.М.», 2024.- 237.
6. Машбиц Я. Г. Основы страноведения. Книга для учителя.- М.: Просвещение, 1999.-С. 88-93.
7. Сафиуллин А.З. Географическое краеведение в общеобразовательной школе.- М.: Просвещение, 1979.
8. Юньев И.С. Краеведение и туризм. – М.: Знание, 1974.-С. 4-7.
9. Замятина Н.Ю. Использование образов мест в преподавании страноведения и градоведения // Гуманитарная география:

Научный и культурно-просветительский альманах. М, 2004.- С. 311-326.

10. Гладкевич Г.Г. Создание географических образов территорий / География. Первое сентября. -2006.-№ 12.- 7-13.
<https://geo.1sept.ru/article.php?ID=200601204>
11. Моя малая Родина - Нюрбинский район (учебное пособие для учащихся общеобразовательной школы)// Научн. ред. Л.С. Пахомова.
12. Нюрбинский район Республики Саха (Якутия). Атлас для общеобразовательной школы /Составитель Л.С. Пахомова.- Якутск: Якутск: Изд-во «Медиа-Холдинг, 2010.- 70 с.

ГОРИЗОНТЫ ИЗУЧЕНИЯ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ СТРАН: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Рахимов О.Х., Холов Ё.Д., Ташов Х.Р.

Бухарский государственный университет, Республика Узбекистан (БГУ РУ).

Рахимов О.Х., доктор экономических наук, доцент (БГУ РУ).

Холов Ё.Д., доктор философии по биологическим наукам (PhD), доцент (БГУ РУ).

Ташов Х.Р., кандидат географических наук, доцент (БГУ РУ).

АҢДАТПА

Дүниежүзінде болып жатқан көптеген маңызды оқиғалар географиялық оқулық бетінде көрініс табатыны белгілі. Түркі тілдес елдер географиясын жазудағы басты мақсат түркі тілдес халықтар өмір сүріп жатқан 6 егемен мемлекеттердің: Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Түркия, Түркіменстан, Өзбекстан Республикаларының өсіп келе жатқан жас ұрпақтарына елтану курсы арқылы олардың табиғи, саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени жағдайларына сипаттама бере отырып, түбі бір түркі тілдес халықтардың қазіргі өмір сүріп жатқан әлеуметтік ортасы, шаруашылығының дамыған салалары туралы мағлұмат беру.

Кілт сөздер: Түркі тілдес елдер, Самарқанд Декларациясы, жаңа Өзбекстан, тарихи, табиғи, әлеуметтік-экономикалық, саяси-географиялық өзгерістер, оқу әдебиеттері, географиялық мәліметтер мен Орталық Азия туралы деректер, халықтар, тіл және мәдениет ұқсастықтар, шаруашылық ерекшеліктері.

Сегодня, в условиях нарастания геополитических конфликтов, глобального экономического кризиса и негативных последствий изменения климата очень важно изучение научной и учебной литературы, освещающей по-новому изученности территории как в глобальном масштабе, так и в отдельных странах региона, а так же в поисках решений наиболее сложных, неотложных проблем. В частности, таким направлениям соответствует изучение экономической и социальной жизни тюркоязычных стран. Конечно, есть литература и учебное пособие в этом направлении. Но в настоящее время все меньше и меньше издается оригинальных монографии по странам. Если есть то также очень мала.

Казахские учёные-географы-профессоры У.А.Есназарова, А.Т.Темирбеков написали учебное пособие «География тюркоязычных стран» на казахском и на русском языке. Следующие факторы побудили нас перевести этот учебник на узбекский язык:

- прежде всего, во исполнение целей, поставленных Указом Президента Республики Узбекистан Ш.Мирзиёева «Стратегия развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы», в том числе 87-й цели, установлено создание постоянных и

эффективных связей с нашими соотечественниками в зарубежных странах. Поэтому необходимо иметь глубокие знания тюркоязычных стран;

- во-вторых, 11 ноября 2022 года в Самарканде под председательством Президента Шавката Мирзиёева прошел Саммит Организации Тюркских государств. В нем были выдвинуты важные предложения и инициативы, направленные на сближение тюркского мира и полное использование его огромного потенциала, а также принята Самаркандская Декларация. По итогам Саммита Президент Республики Узбекистан Ш.Мирзиёев сказал: «Наш Тюркский мир имеет завидную великую историю, великих предков и несравненное богатство. И я верю, что тюркский мир ждет великое будущее. Без сомнения, мы создадим это будущее вместе с нашим трудолюбивым, толерантным и благородным народом»;

Статья посвящена опыту решения проблем и путям решения издания учебного пособия «География тюркоязычных стран» на узбекском языке с целью применения ее к обучению в общеобразовательной школе. Она может быть также использована и в среде студентов географических факультетах педагогических вузов для повышения педагогической квалификации будущих учителей географии и прежде всего уровень школьной страноведческой подготовки учащихся и общегеографической культуры населения тюркоязычных стран.

После распада Советского Союза образовались новые тюркоязычные государства: Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Туркменстан, Узбекистан. Политико-географический статус этих государств на мировой арене значительно изменилось по сравнению с тем, когда они были в составе единой страны как Союзные Республики. Поэтому географическое их описание которые имелись в те годы ни во всем соответствует сегодняшней действительности.

Для описательно-географического страноведения новых тюркоязычных государств современный этап политического, экономического, экологического и социального их развития поднимает большой круг вопросов теории, практики и методики географии как фундаментальной науки. Основоположник советской школы общественной географии Н.Н.Баранский в своих трудах писал, что «основным объектом изучения в географии является страна и район (большой или малый) во всем их своеобразии-природном, хозяйственном, культурном, политическом. Характеристика стран и районов – главное содержание географических работ. Поэтому страноведческие работы как источник информации использовались для обоснования и осуществления региональной политики, региональных целевых программ.

Авторы статьи полагают, что для развития географического страноведения в отдельных тюркоязычных государствах имеются огромные потребности и перспективью Необходимо по-новому, с учетом современных и возникающих задач и проблем углубить географической изученности территории новых тюркоязычных государств.

Еще Я.Г.Машбиц в своей книге «Основы страноведения» (1999) указывал, что «современный уровень изученности не соответствует новым задачам хозяйственного, социального и экологического развития в условиях глубинных социально-экономических реформ. От себя добавим, что политико-географическом отношении этих новых тюркоязычных государствах произошли также существенные изменения. Новое географическое изучение в виде страноведческого описания может дать по возможности более широких по своему содержанию характеристик отдельных тюркоязычных государств.

Обращая внимание на важнейшую информационную функцию страноведческих работ в виде сбора, хранения и предоставлении возможностей использования сведений о географии страны и ее районов автор учебного пособия «Страноведение: теория и методы» (2001) Н.С.Мироненко приводит следующий пример. «... анализируя последствия чернобыльской трагедии, академик Б.Потон отмечал, что одна из самых серьезных проблем, которая отрицательно повлияла на ходоварийных работ, заключалось в отсутствии всесторонних географических сведений о территории чернобыль. Ученый этим самым отмечал, что нельзя жалеть средств на всесторонние изыскание данных о территориях.

Обращая внимание на важнейшую информационную функцию страноведческих работ в виде сбора, хранения и предоставлении возможностей использования сведений о географии страны и ее районов автор учебного пособия «Страноведение: теория и методы» (2001) Н.С.Мироненко приводит следующий пример. «.. анализируя последствия Чернобыльской трагедии, академик Б.Потон отмечал, что одна из самых серьезных проблем, которая отрицательно повлияла на ходаварийных работ, заключалось в отсутствии всесторонних географических сведений о прилегающих территориях Чернобыльской АЭС. Ученый этим самым отмечает, что нельзя жалеть средств на всесторонние географические изыскания данных о территориях.

Казахские учёные-географы, профессора У.А. Есназарова, А.Т. Темирбеков написали страноведческое учебное пособие «География тюркоязычных стран» на казахском и на русском языке. Следующие факторы побудили нас перевести этот учебник на узбекский язык:

- прежде всего, во исполнение целей, поставленных Указом Президента Республики Узбекистан Ш.Мирзиёева «Стратегия развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы», в которой в 87-й цели указано установление и создание постоянных и эффективных связей с нашими родственными по языку народами в зарубежных странах. Поэтому необходимо иметь глубокие знания и сведения о тюркоязычных странах;

- во-вторых, 11 ноября 2022 года в Самарканде под председательством Президента Шавката Мирзиёева прошел Саммит Организации Тюркских государств. В нем были выдвинуты важные предложения и инициативы, направленные на сближение тюркского мира и полное использование его огромного потенциала, а также принята Самаркандская Декларация. По итогам Саммита Президент Республики Узбекистан Ш.Мирзиёев сказал: «Наш

Тюркский мир имеет завидную великую историю, великих предков и несравненное богатство. И я верю, что тюркский мир ждет великое будущее. Без сомнения, мы создадим это будущее вместе с нашим трудолюбивым, толерантным и благородным народом»;

- в-третьих, на узбекском языке издан 100-томный сборник «Шедевры турецкой литературы». Следовательно, данное пособие является продолжением работы в этом направлении.

Учебное пособие «География тюркоязычных стран» профессоров У.А. Есназаровой, А.Т. Темирбекова состоит из двух частей. В первой части приводятся общие сведения о месте и роли тюркоязычных стран на политической карте мира, природных условиях и ресурсах этих стран, о расположении городов и расселения населения, а также общие характеристики экономической деятельности; даны сведения об ученых и мыслителях тюркского мира. Во второй части описывается каждая из тюркоязычных стран: их географическое положение, природные условия и ресурсы, их столицы и города, население и основные отрасли экономики.

Нами переведена лишь первая часть книги (рис. 1), при этом изучен опыт переводчиков многих учебных литератур, сделаны выводы и, исходя из необходимости обновления устаревшей информации с течением времени, внесены дополнения в некоторые сведения, отражающие исторические, природные, социально-экономические, политико-географические особенности и перспективы развития тюркоязычных стран.

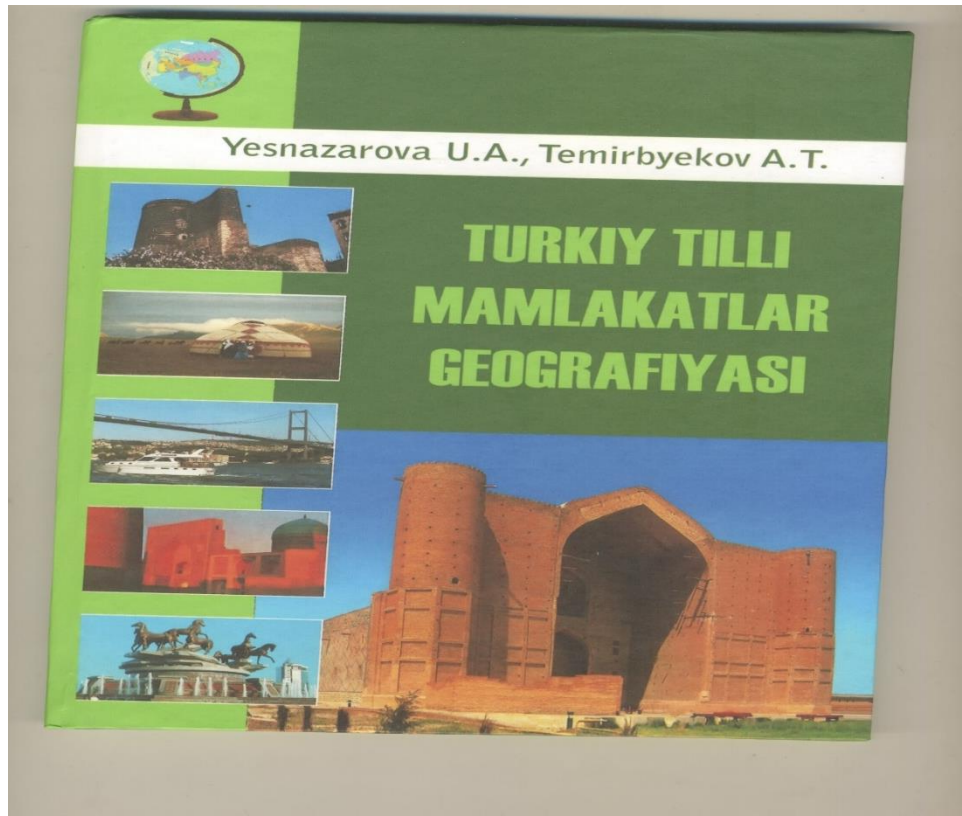

Рис.1. Титульный лист учебного пособия «География тюркоязычных государств» на узбекском языке.

Географические сведения о регионе в тексте учебного пособия на узбекском языке переведены и представлены кандидатом географических наук, доцентом Х.Р.Ташовым, доктором экономических наук, доцентом О.Х.Рахимовым, а сведения о флоре и фауне переведены заведующим кафедрой Экологии и географии, доктором философии по биологическим наукам (PhD), доцентом Ю.Д.Холовым.

Достижениями пособия «География тюркоязычных стран» являются:

1. В Республике Узбекистан до сегодняшнего дня сведения о географии тюркоязычных стран очень коротко освещаются преимущественно в содержании учебной литературы, таких как «Экономическая и социальная география мира», «Физическая география Средней Азии», «Экономическая и социальная география стран Центральной Азии» а также в «Географий тюркоязычных стран», подготовленное авторами данной статьи.
2. При подготовке нового пособия необходимо сформировать коллектив авторов ученых-географов по каждой из тюркоязычных стран под руководством д.п.н. проф. У.А.Есназаровой.
3. Текст учебного материала, письменные факты, статистические цифры, карто схемы излагаемые в учебном материале пособия «География тюркоязычных стран» должны быть направлены на формирование у читателей фундаментальных знаний об историко-географическом становлении и пути направления Великого Шелкового пути по территории стран Центральной Азии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мирзиёев Ш.М. Туркий давлатлар ташкилоти саммити. Самарқанд. 2022.
2. Баранский Н.Н. Избранные труды; Научные принципы географии. М., «Мысль», 1980.
3. Yesnazarova U.A., Temirbyekov A.T. Turkiy tilli mamlakatlar geografiyasi. Vuhoro.2023.
4. Есназарова У.А., Темирбеков А.Т. География тюркоязычных стран. Учебное пособие– Алматы: «Географиядан Республикалық атаулы мектеп», 2018.
5. Машбиц Я.Г. Основы страноведения. Книга для учителя. М. «Просвещение», 1999.
6. Мироненко Н.С. Страноведение: Теория и методы. М., Аспект Пресс, 2001.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ГЕОГРАФИЯНЫҢ ЗАМАНАУИ ДАМУЫНДАҒЫ МАҢЫЗДЫ САЛАЛЫҚ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒЫТТАР

Темірбеков А.Т.

география ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан

АНДАТПА

Көптеген географ ғалымдар Жер ғаламшарының **географиялық қабықшасын** тірі және жансыз табиғаттың түрлі үрдістері (процестері) мен құбылыстарының, адам қоғамының күрделі өзара іс-қимылы мен бір-бірімен ұштасуының арена болып табылатынын атап өтеді, көрсетеді. Осы себептерге байланысты географияның зерделеу нысанасы (объектісі) өзінің күрделілігімен, кешенділігімен, әртүрлі жүйелі ұйымдастырылуымен басқа ғылымдар нысаналарынан ерекшеленіп, бөлектеніп тұрады. Нәтижесінде **географиялық ғылымдардың** құрамдас бөліктері осы нысаналардан өзі зерттейтін пәндерін, оның қандай да бір бағыттарын, қарым-қатынастарын, үрдістерін географиялық ғылымдардың бүкіл жүйесінің бірыңғай нысаналарынан «үзіп, бөліп таңдап алып» зерттейді. Сондықтан, қазіргі география ғылымдарының құрылымы шектен тыс салалық ерекшеліктерімен және бір-бірінен айтарлықтай өзгеше қасиеттермен сипатталады. Олар өздерінің зерттеу аясында адам қоғамын, табиғат жағдайы мен табиғат ресурстарын, жеке адамдардың мекен-жайы ортасын, бүкіл адамзаттың және дүниежүзі халқының өмір сүру, қоныстану ерекшеліктері мен өніп-өсу заңдылықтарын анықтаумен айналысатын бірден-бір **іргелі ғылым**. Ғаламдық дүниетанымдық үрдісте ғылымдардың көп салаларымен белсенді әрекеттесуін өзінің құрамындағы **жаратылыстану-географиялық және қоғамдық (әлеуметтік) – географиялық** талдау әдістері арқылы зерттеулерін жалғастыруда. Осындай диалектикалық бірлік арқасында білім мен ғылымның ең маңызды бөлігі болып қалыптасқан **көпсалалы географиялық біртұтастылық түсінігінің** дамуы ұзақ ғасырлар бойы қамтамасыз етілуде.

Түйін сөздер: экономикаландыру, экологияландыру, әлеуметтендіру, ақпараттандыру, типология, ЕО ұсынған инновациялық даму рейтингісі, Дүниежүзілік банктің интегралды инновациялық даму индексі, Ресейдің инновациялық даму индекстері.

Заманауи география ғылымдарының жүйесіндегі, «Экономикалық және әлеуметтік география» атауы оның Жер ғаламшары аялары мен жер бедерінің табиғатын зерттейтін физикалық география мен геоморфологиядан айырмашылығын атап көрсетумен іспеттес. Экономикалық және әлеуметтік атауы іс-жүзінде бұл география ғылымдары зерттеулеріндегі кез-келген, «табиғи емес», қысқаша айтқанда, экономикалық-географиялық және ғасырлар

мен жылдар өткен сайын әлеуметтік-географиялық мәселелердің көптеп зерттеулерге алынуының дамуы жүріп жатқан салаларды қамтуымен де байланысты. Өйткені, қазіргі географиялық ғылыми ізденулерде жалпы ғылыми және арнайы ғылыми әдістерді қолдану экономикалық, әлеуметтік зерттеулердің мәндік және мазмұндық парадигмасына ауқымды терең үрдістер, өзгерістер алып келуде. Экономикалық және әлеуметтік географияның заманауи даму кезеңі төрт негізгі бағыттармен ерекшеленеді. Олар: **экономикаландыру** (экономизацияландыру), **экологияландыру** (экологизацияландыру), **әлеуметтендіру** (социологизацияландыру) және **ақпараттандыру** (информатизациялау), (Фейбусович Э.Л., 2023).

Экономикаландыру деп сөз құрастыру біртүрлі орынсыз болып көрінуі мүмкін, себебі дәстүрлі түрде «экономикалық география» деп аталып келген оқу пәні тарихи тұрғыда тек шаруашылыққа сипаттама берумен танылып келген болатын. Қазіргі заманда басты назар шаруашылықтың (экономиканың) тиімділігін анықтау, іздестіру тәсілдерінің қандай да бір жаңа әдістері арқылы қол жеткізуге болатынына мән беріліп іске асырылғаны зерттелінеді. Сондықтан, қазіргі таңда географ-ғалымдарға тек географияның теориялық және әдістанымдық (методологиялық) ілімін білу жеткіліксіз, сонымен қатар ғылыми мамандану саласының қай бағытында зерттеу жүргізіп жүрсеңіз, сол бағыттағы материалдар мен ғылыми-зерттеу әдістерін де терең игерген ғалым болуды талап етеді.

Осы талаптарды игерген маман-географ экономиканың табиғи-географиялық ортамен, немесе нақтылы шекарасы анықталған бір жер аумағын шаруашылыққа игеруге бағытталған әрекеттесуін қарастырып талдағанда қоғамның, әлеуметтің аумақтық тұрғыдан ұйымдастырылу мәселелерін оңтайлы шешуіне қол жеткізе алады. Демек, географиялық ортаны шаруашылыққа игеру барысында оны **экологияландыру** үрдісі немесе экологиялық қауіпсіздігі туралы ғылыми болжам негіздемесі қажет.

Аумақты экологияландыру болжамын ұсынғанда **әлеуметтік** мәселелерді (әлеуметтендіруді) де есепке алу өзекті зерттеулер болып табылады. Өйткені өндірісте жұмыс істейтін қоғам, әлеумет мүшелерінің материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін проектілік (жобалық) жұмыстар да жүзеге асырылатыны сөзсіз. Сондықтан әлеуметтендіру үрдісі экономикалық (шаруашылық)-географиялық зерттеулерді ізгілендіру (гуманизациялау), аумақтық жобаларды іске асырудың тек экономикалық қана емес, әлеуметтік әсерлерді (эффектілерді) де зерттеуге алу. Осы бағыттағы ұмтылыстар дәстүрлі экономикалық (шаруашылық)-географиялық зерттеу жүргізу аумақтарының (нысаналарының немесе полигондарының) кеңеюіне себеп болуда, солардың нәтижесінде бұл тарихи дәстүрлі-ғылыми бағыттың ресми атауы қазіргі кезде өзгеріске ұшырап, **әлеуметтік-экономикалық** география деп аталуда. Сондықтан, бұл бағытта әлеуметтік-географиялық заңдылықтарды ашу және тұжырымдау, халықтардың елді мекендерге орналасуының, «тірек қаңқасын» (орыс тілінде «опорные каркасы» деген мағынада) анықтау және т.б. зерттеулерге назар аударылады деген сөз.

Дәстүрлі экономикалық (шаруашылық)-географиялық іздестірулер тек құрлықты сипаттап зерттеуден асып түсіп қазіргі кезде Мұхиттардың экономикалық (шаруашылық)-географиясын зерттеумен айналысуда.

XX ғасырдың 80-жылдарынан ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуына байланысты экономикалық (шаруашылық)-географиялық ғылыми **бағыттар ақпараттандыру** (информатизацияландыру) үрдісін бастап кетті. Қоғам дамуының қазіргі кезеңі ғылыми ақпараттың орасан зор арнасымен сипатталады. Географиялық ақпарат деп геожүйелер немесе олардың элементтері туралы, олардың арасындағы өзара байланыстар туралы кеңістіктік келісілген деректердің және білімдердің жиынтығы түсініледі. Ол адамдардың ғылыми және практикалық қызметінде қолданылатын ресурстардың бір түрі ретінде қарастырылады.

Әлеуметтік-экономикалық географиялық зерттеулерге қажетті материалдар әртүрлі ақпарат көздерінен алынады. Олардың ішіндегі қазіргі кездегі ең ауқымдысы Интернет. Интернет өзекті географиялық және әлеуметтік-экономикалық ақпаратты алуға үлкен мүмкіндіктер береді және олар ағымдағы басылымдарда жаңартылып отырады. Дегенмен, кейбір жағдайларда берілген ақпарат сенімсіз болатынын ескеру қажет.

Экономикалық (шаруашылық)-географиялық мәселелер бойынша маңызды ақпарат көзі тиісті ғылыми және оқу әдебиеті болып табылады. Бұл әдебиеттерді анықтаудағы әдістемелік нұсқаулар әртүрлі басылымдарда – энциклопедияларда, реферат журналдарында, сонымен қатар, библиографиялық көрсеткіштерде, хроникаларда, әдеби дереккөздерде, басқа да пәндік көрсеткіштер болып табылады.

Экономикалық-географиялық мәліметтер үшін оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар бірінші дереккөзге айналады. Мысалы Ю.Г. Саушкиннің (1970), «Введение в экономическую географию» деген басылымы студенттерге арналса да, теориялық және методологиялық тұрғысынан өзінің маңыздылығын әлі күнге дейін сақтауда.

Әлеуметтік-экономикалық географиядағы заманауи зерттеулердің маңызды бағыттарының бірі әртүрлі сатылық (иерархиялық) деңгейлердегі дәстүрлі емес жаңа инновациялық үрдістердің кеңістіктік-уақыттық заңдылықтарын зерттеу болып табылады, (Носонов А.М., 2023)

Дүниежүзінің жетекші елдерінің экономикалық дамуы көп жағдайда инновацияларды енгізу мен кәсіпкерлікті қолдау жөніндегі белсенді мемлекеттік саясаттың арқасында жүзеге асуда. Инновациялық қызмет көрсету ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін коммерцияландырудың тиімді құралы болып табылады және елдер мен аймақтардың халықаралық бәсекеге қабілеттілігінің анықтаушы элементіне айналуға. Ғылым, техника және технология арасындағы байланысты нығайту тұрақты экономикалық дамудың маңызды алғышарттарының бірі болып отыр.

Дүниежүзінің көптеген елдері мен аймақтары өздерінің инновациялық дамуының әлеуметтік-экономикалық алғышарттары мен сипаттамаларының алуан түрлілігімен және әртүрлілігімен ерекшеленеді. Бұл олардың осы аталған

ерекшеліктерінің сәйкестігін топтастырып типологиясын құрастыруды қажет етеді.

Типология дегеніміз зерттеуге алынған күрделі нысаналарды (объектілерді) сапалық және сандық белгілері, көрсеткіштері бойынша агрегаттарға (түрлерге) топтастыру. Типологиялық топтастырудың негізгі әдіснамалық мәселесі – кездейсоқ, көп және өзара байланысты болуы мүмкін емес белгілерді, сәйкес емес критерийлерді таңдап алу. Көбінесе типологиялық топтастыруды жүзеге асыру барысында олардың бір-бірінен өзгешелігін анықтап тұрған сандық, сапалық көрсеткіштер (индекстер) белгілі бір құбылыстың маңыздылығын, айырмашылығын білдіреді.

Елдер мен аймақтардың инновациялық даму деңгейін (рейтингтерін) бағалаудың төмендегідей әртүрлі тәсілдері бар.

Солардың ішінде бір ел болып, конфедерация деңгейінде біріккен Еуропалық Одақ (ЕО) тәсілі. Еуропалық Одақ рейтингінде инновациялық дамуды сипаттайтын 25 көрсеткіш қолданылады. Бұл бағалаудың интегралды көрсеткіші Инновацияның жиынтық индексі (ИЖИ) болып табылады, оны есептеу кезінде келесі деректер топтары пайдаланылады: мүмкіндік берушілер (инновациялық даму ресурстары; өлшемдер: халықтың білім деңгейі, ғылымның даму деңгейі, ғылым және инновацияларды қаржыландыру; фирма қызметі (кәсіпорындардың қызметі; өлшемдері: ҒЗТКЖ (ғылыми зерттеулер мен тәжірибелік-конструктрлік жұмыстар) инвестициялар, кәсіпкерлік және байланыс коммуникациялары, зияткерлік активтер); жетістіктері (нәтижелер; өлшемдер: инновациялық ұйымдар, экономикалық нәтижелер). ИЖИ құнының төмендеуіне байланысты ЕО елдерінің әрқайсысы төрт типологиялық түрдің біріне жатады: 1) инновациялық көшбасшылар (лидерлер); 2) инновация ізбасарлары немесе жаңашыл ізбасарлар; 3) орташа инноваторлар немесе «қалыпты инноваторлар»; 4) қарапайым инноваторлар;.

Елдердің инновациялық даму деңгейін бағалау үшін инновациялық дамудың жаһандық индексі (Global Index) қолданылады. Осы типологиялық топтастыру әдістерін құрастырып әзірлегендер қатарында Францияның Халықаралық бизнес мектебі INSEAD, Корнелл университеті (Cornell-University) және Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымы, WIPO бар. Бұл әдістер ЕО кіретін елдердегі инновациялардың жетістігін, инновацияны дамытуға бағытталған күш-жігердің тиімділігін бағалауға объективті көрсеткіштерді пайдаланып, кеткен шығындар мен түскен пайданың арақатынасын анықтауға мүмкіндік береді.

Елдер мен аймақтардың даму деңгейін (рейтингтерін) бағалап анықтаудың тағы бір түрі Дүниежүзілік банк (Білім - даму үшін К4Д) ұсынған «Интегралды инновациялық индекс» әдістемесі бар. Бұл әдіс бойынша әр елдің инновациялық дамуын көрші елдермен, бәсекелестермен, т.б салыстырып анықтау үшін қолданылады. Бұл әдіс таңдап алынған 76 көрсеткіш жиынтығынан тұрады, олар төрт блокқа топтастырылып талданады: а) экономикалық және институционалдық орта, олардың жаңа білімді ендіріп, жаңа өнімдерді өндірудегі, әрі өндірісті жетілдірудегі қолдану тиімділігі; б)

адамның даму әлеуетінің деңгейі; в) ақпараттық инфрақұрылым; г) инновациялық фирмалардың, ғылыми - зерттеу орталықтардың, консалтингтің және т.б тиімділігі.

Қазіргі уақытта Ресейде де инновациялық үрдістерді дамыту федералды және аймақтық-экономикалық саясаттың басым бағыты болып табылады. Ресейде бұл мәселелерге байланысты көбірек бағалау технологияларды жасайтын ұйымдардың бірі AIRR рейтингі (Ресейдің инновациялық аймақтар қауымдастығы).

Ресей инновациялық аймақтарының даму индексі инновацияларды құру әлеуетін, инновацияларды коммерцияландыру әлеуетін анықтау және инновациялық саясаттың тиімділігін сипаттайтын 21 көрсеткіш негізінде есептелініп анықталады. AIRR көрсеткіштеріне сәйкес Ресей Федерациясының барлық аймақтары бес санатқа бөлінеді: күшті инноваторлар, орташа күшті инноваторлар, орташа инноваторлар, әлсіз орташа инноваторлар, әлсіз инноваторлар.

Экономика жоғары мектебінің статистикалық зерттеулер және білім экономикасы институтының рейтингі Ресейдің аймақтық инновациялық индексін есептеу үшін қажетті 35 көрсеткіш жүйесін қамтиды. Барлық көрсеткіштер төрт типке (түрге) бөлінген: өңірлердегі инновациялық қызметтің әлеуметтік-экономикалық жағдайы, аймақтардың ғылыми-техникалық әлеуеті, аймақтардағы инновациялық белсенділік, аймақтардың инновациялық саясатының сапасы.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь | Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983.
2. Баранский Н.Н. Научные принципы географии: избр. тр. / Н.Н. Баранский – М.: Мысль, 1980.
3. Заборцева Т.И. Введение в социально-экономическую географию: учебное пособие / Т.И. Заборцева, Ю.М. Зеленюк. – Иркутск: Иркутский государственный университет, 2020.
4. Саушкин Ю.Г. Введение в экономическую географию | Ю.Г. Саушкин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970.
5. Файбусович Э.Л. Важнейшие тенденции в развитии экономической и сиоциальной географии. // В книге Голубчик М.М. и др. Социально-экономическая география: учебник для вузов. Москва, Юрайт, 2023. Книга доступна на образовательной платформе «Юрайт» Urait.ru
6. Насонов А.М. География инновационной деятельности. // В книге Голубчик М.М. и др. Социально-экономическая география: учебник для вузов. Москва, Юрайт. 2023. Книга доступна на образовательной платформе «Юрайт» Urait.ru
7. Бабурин В.Л. Инновационный потенциал регионов России / В.Л. Бабурин, С.П. Земцов. – М.: КДУ, Университетская книга, 2017.

8. Макара С.В. Оценка и пространственные закономерности развития инновационной деятельности в регионах России / С.В. Макара, А.М. Носанов // Экономика. Налоги. Право. – 2017. - №4.

**РАЗВИТИЕ ВЫСШЕГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАТАРСТАН (XIX-начало XXI вв.)**
**DEVELOPMENT OF HIGHER GEOGRAPHICAL PEDAGOGICAL EDUCATION
IN THE REPUBLIC OF TATARSTAN (XIX-early XXI centuries)**

И.Т. Гайсин¹, Н.П. Ячина²

¹доктор педагогических наук, профессор

Казанский (Приволжский) федеральный университет (Россия, г.Казань)

²кандидат педагогических наук, доцент

Казанский (Приволжский) федеральный университет (Россия, г.Казань)

АННОТАЦИЯ

в статье рассматриваются некоторые аспекты становления и развития высшего географического педагогического образования в Казанском университете, Казанском педагогическом университете, а с 2010 года в Казанском (Приволжском) федеральном университете и в других вузах.

Целью данного исследования является изучение процессов становления и развития географического педагогического образования в высших учебных заведениях Республики Татарстан с XIX до начала XXI веков.

В работе использовались следующие *методы исследования*: анализ научно-методической и учебной литературы по проблеме исследования, сравнительный, исторический, изучение нормативных документов, обобщение педагогического опыта.

Подготовка специалистов в области естествознания, географии велась в Казанском императорском университете с XIX века для восточных регионов России. А в Казанском учительском институте и далее в Казанском педагогическом институте велась подготовка учителей естествознания (с 1876г.) и географии (с 1918г.) для общеобразовательных учреждений регионов Среднего Поволжья. Одновременно в Казанском педагогическом институте в начале 20-х годов XX века открываются кабинеты естествознания, географии, геологии и далее кафедра методики естествознания и географии, биолого-географическое отделение. В эти годы большую научную и учебно-методическую помощь преподавателям педагогического института оказывали ученые Казанского университета: П.И. Кротов, Б.Ф. Адлер, В.Н. Сементовский, Н.И. Воробьев, Н.-Б. З. Веклин. Они перенесли в педагогический институт свойственные казанской географической школе методические и методологические взгляды. Для углубления географических знаний студентов с середины 30-х годов в учебный процесс внедряются факультативы, а с начала 90-х годов XX века специальные курсы и курсы по выбору географического содержания, издаются учебные и учебно-методические пособия по физической

и экономической географии, геологии, географии Татарстана для студентов педагогических вузов республики.

Статья предназначена для преподавателей географии, аспирантов, студентов.

Ключевые слова: география, высшее образование, учитель, институт, университет, Казань

ABSTRACT

The article discusses some aspects of the formation and development of higher geographical pedagogical education at Kazan University, Kazan Pedagogical University, and since 2010 at the Kazan (Volga Region) Federal University and other universities.

The purpose of this study is to study the processes of formation and development of geographical pedagogical education in higher educational institutions of the Republic of Tatarstan from the 19th to the beginning of the 21st centuries.

The following research methods were used in the work: analysis of scientific, methodological and educational literature on the research problem, comparative, historical, study of regulatory documents, generalization of pedagogical experience.

The training of specialists in the field of natural science and geography has been carried out at the Kazan Imperial University since the 19th century for the eastern regions of Russia. And at the Kazan Teachers' Institute and further at the Kazan Pedagogical Institute, teachers of natural science (since 1876) and geography (since 1918) were trained for educational institutions in the regions of the Middle Volga region. At the same time, at the Kazan Pedagogical Institute in the early 20s of the twentieth century, classrooms of natural science, geography, geology and then the department of methods of natural science and geography, and the biological and geographical department were opened. During these years, scientists from Kazan University provided great scientific, educational and methodological assistance to teachers of the Pedagogical Institute: P.I. Krotov, B.F. Adler, V.N. Sementovsky, N.I. Vorobiev, N.-B. Z. Vekslin. They transferred the methodological and methodological views characteristic of the Kazan geographical school to the pedagogical institute. To deepen the geographical knowledge of students, since the mid-30s, electives have been introduced into the educational process, and since the early 90s of the twentieth century, special courses and courses for selecting geographical content, educational and educational manuals have been published on physical and economic geography, geology, geography of Tatarstan for students of pedagogical universities of the republic.

The article is intended for geography teachers, graduate students, and undergraduates.

Keywords: geography, higher education, teacher, institute, university, Kazan.

ВВЕДЕНИЕ

География как наука возникла под влиянием жизненных потребностей людей, в связи с необходимостью изучения наблюдаемых природных явлений и ресурсов, для обеспечения торговли, судоходства, военного дела различными географическими картосхемами и картами, географическими атласами и пособиями и т.д.

В Поволжье первый Казанский учительский институт был открыт 24 октября 1876 года в городе Казани, третьим в стране после Москвы и Санкт-Петербурга. Далее с начала 20-х годов учительские институты были переименованы как педагогические институты, а с середины 90-х годов XX века многие педагогические вузы как педагогические университеты. В Казанском учительском институте велась подготовка учителей естествознания и далее с 1918 года в Казанском педагогическом институте учителей географии и с 50-х годов XX века учителей «географии и биологии» для общеобразовательных учебных заведений. Такие высшие педагогические учебные заведения в Среднем Поволжье кроме Казани были открыты в Самаре, Ульяновске и в других городах региона. Огромный вклад в дальнейшее развитие географического образования в педагогических институтах внесли ученые географы Казанского университета: Б.Ф. Адлер, П.И. Кротов, В.Н. Сементовский, Н.Б. З. Векслин, А.В. Ступишин и др. [1,2,3,5].

Подготовка специалистов в области естествознания, географии велась с XIX века в Казанском университете для регионов всего Поволжья и Урала. А подготовка учителей естествознания (с 1876г.) и географии (с1918г.) для общеобразовательных учебных заведений Среднего Поволжья велась в Казанском учительском институте (в Казанском педагогическом институте), и с 50-х годов подготовка учителей географии велась по специальностям: «География», «География и биология», «Биология и география», по дневной и заочной формам обучения. География и географическое образование также развивались и развиваются в тесной взаимосвязи с социально – экономическим развитием регионов и страны в целом.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В конце XIX и в начале XX веков в Казанском университете заведующим кафедрой географии работал профессор П.И. Кротов. Он был крупным ученым, исследователем, географом, педагогом, организатором, известным среди ученых страны, особенно Поволжского и Уральского регионов. Многие его научные и учебно-методические труды были посвящены актуальным проблемам методики преподавания естествознания и географии в университетах, институтах и средних учебных заведениях. Большое значение в своей работе П.И. Кротов уделял методике проведения географических экскурсий в пригородных территориях города Казани и привитию студентам навыков полевых исследовательских работ, уделял большое внимание вопросам охраны природы региона, им были разработаны учебно-методические пособия и методические рекомендации по проведению учебных

экскурсий по природным объектам региона [1,4]. По мнению П.И. Кротова, преподавание географии невозможно без использования наглядности, научной и справочной литературы, поэтому он проводил большую работу по созданию в Казанском университете, Казанском учительском институте и в городских, и сельских школах кабинетов географии. По мнению профессора Казанского университета А.П. Дедкова, П.И. Кротов, благодаря передовым педагогическим взглядам того времени, сумел заложить прочные научно-методические основы для дальнейшего развития методической системы географического образования в вузах и школах города Казани [1,3].

В августе 1917 года в Петрограде состоялся Всероссийский съезд представителей учительских институтов, где обсуждался вопрос о проведении реформы учительских институтов, и было принято решение о создании в учительских институтах трёх отделений и, в том числе, естественно-географического. Поэтому с 1918 года учителей географии для школ начали готовить в Казанском учительском институте и ученые географы Казанского университета, профессора Н.А. Ливанов, А.Ф. Гордягин, Б.П. Кротов, В.Н. Семеновский начали более тесно работать с учительским институтом и им оказывали необходимую научную и учебно-методическую помощь в организации учебных и практических занятий со студентами по предметам географического цикла. Они также вели большую работу в оснащении библиотек института и кабинетов географии и геологии научной, учебной и методической литературой по предметам естественно-географического цикла [1,6,7].

В 1922 году в Казани на базе Казанского педагогического института создается Восточно-педагогический институт (ВПИ), где директором работал известный ученый-географ Казанского университета, профессор Б.Ф. Адлер. Именно при нем в институте создается кафедра методики естествознания и географии (1922-1928 гг.) [3,6,10]. С созданием данной кафедры усиливается научно-исследовательская работа преподавателей по предметам географического цикла, расширяется тематика исследуемых научно-методических проблем по географии и методике преподавания географии, краеведения, проводятся совместные исследования с учеными - географами Казанского университета. В эти годы укрепляется учебно-материальная база кафедры и кабинетов геологии, географии и краеведения. Под руководством профессора Б.Ф. Адлера на биолого-географическом отделении для студентов успешно работал кружок «Природа и школа», где члены кружка самостоятельно организовывали и руководили школьными географическими кружками, проводили тематические вечера и конкурсы, принимали активное участие в создании геологических и географических кабинетов в базовых школах города Казани [2,5,9].

В развитие естественных и гуманитарных наук в Казанской губернии большой вклад внес выпускник Казанского университета, известный татарский просветитель, ученый-педагог, географ, историк и этнограф К. Насыри (1825-1902). В своих работах К. Насыри особо подчеркивал, что географические знания необходимы каждому образованному человеку, и он понимал большое

мировоззренческое значение преподавания географии для обучающихся. И по его мнению, изучая географию своей страны и частей света, ученик как бы путешествует по различным местам и регионам. К. Насыри написал несколько методических рекомендации по географии: «Терминология по географии» (1890) и «Большая география» в трех томах (1894, 1898, 1899) и разработал глобус. Как видно из его трудов, К. Насыров любил природу родного края, гордился ее богатствами и уделял большое внимание изучению растительного и животного мира, особенно лекарственных растений и писал об их пользе для здоровья людей при грамотном их использовании [11]. В своих работах он, также уделял значительное внимание ботанике, зоологии и проблемам охраны природы. Также К.Насыри с обучающимися регулярно проводил экскурсии на природу вокруг Казани для изучения географических и природных объектов, которые имели большое значение в методической подготовке будущих учителей естествознания.

В развитие географического образования в Казанской губернии внес значительный вклад выпускник Казанского ветеринарного института 1878 года И.В. Терегулов, который работал преподавателем естественных наук в Татарской учительской школе в городе Казани. В своей работе он уделял большое внимание использованию наглядных пособий на занятиях по естествознанию, биологии, географии и обучал будущих учителей наглядным методам их преподавания. Также регулярно проводил с обучающимися учебные экскурсии в музей Казанского университета и краеведческий музей города Казани [11].

В 20-30-х годах XX века в Казанском педагогическом институте работал преподавателем географии и картографии по совместительству, доктор географических наук, профессор Казанского университета В.Н. Сементовский. Он уделял огромное внимание организации учебной и научно-исследовательской работы среди преподавателей, аспирантов и студентов. Под его руководством регулярно проводились совместно со студентами университета и педагогического института выездные экспедиции по исследованию географических и геологических объектов в окрестностях города Казани и в некоторых районах Предкамья и Предволжья. По результатам этих исследований были опубликованы статьи в журналах и в сборниках научных трудов и учебно-методические материалы по картографии, геоморфологии, гидрологии [1,7].

Среди выпускников Восточного педагогического института необходимо выделить Носон-Бер Залмановича Векслина (1887-1942), закончившего биолого-географическое отделение в 1923 году по специальности - география. После окончания он был оставлен в институте в качестве профессорского стипендиата и преподавателем экономической географии. С 1925 года Н.-Б.З. Веклин был назначен заведующим учебной части рабфака Казанского университета и продолжал работу преподавателем экономической географии. В 1926 году его избирают доцентом кафедры по экономической географии. С 1931 по 1935 годы он работал директором Казанского государственного университета, и в 1932 году создает кафедру экономической географии, там же

и был избран заведующим данной кафедры. Одновременно Н.-Б.З. Векслин продолжал читать лекции для студентов по экономической географии СССР и ТАССР в Казанском педагогическом институте [1,2,6,8].

С 1922 года в Казанском педагогическом институте работал преподавателем выпускник Казанского университета доцент Н.И. Воробьев. В 1932 году он избирается заведующим кафедрой географии и одновременно назначается руководителем географического отделения КГПИ и с 1934 по 1943 годы работал деканом географического факультета. В своей работе Н.И. Воробьев уделял большое внимание вопросам этнографии, методики преподавания географии в педагогическом вузе, оказывал необходимую научную и методическую помощь в организации и проведении научно-методических семинаров и конференций учителей географии, где регулярно выступал с докладами по актуальным проблемам географии и методики её преподавания [2,9,10].

В сентябре 1949 года на географическом факультете Казанского ГПИ открывается единственная в Поволжском регионе кафедра методики преподавания географии и школьного краеведения. Заведующим кафедрой назначается выпускник Казанского университета, профессор, член - корреспондент АПН РСФСР В.А. Кондаков. Он был крупным специалистом в области методики преподавания географии, поэтому основное внимание на кафедре уделялось проблемам совершенствования методики преподавания географии и краеведения в вузах и школах, улучшения организации педагогической практики студентов и укрепления связи кафедры с учителями географии города Казани и республики [3,10].

Географический факультет КГПИ, как самостоятельный факультет, просуществовал до 1954 года, затем был объединен с факультетом естествознания как естественно-географический факультет. В 50-60 годы XX века на кафедре географии уделялось большое внимание проблемам вузовской и школьной методики преподавания географии, а также вопросам профилизации географии и географического образования.

В 70-90-е годы на кафедрах физической географии и геологии, экономической и социальной географии КГПИ научно-исследовательская работа проводилась по следующим направлениям: теоретические вопросы геоморфологии, гидрологии, геологии и ландшафтоведения; методика преподавания физической, экономической географии, геологии в школе и вузе; изучение социально- экономической географии России, Поволжского экономического района и Татарии и др.

В 60-90-х годах XX века на этих кафедрах физической географии и геологии, экономической и социальной географии КГПИ работали: заведующими - профессора В.Г. Музафаров, Р.А. Дулаева, Ю.В. Бабанов, Г.А. Аверьянова, Э.М. Хакимов и др.

Преподаватели кафедры физической географии и геологии: Г.А. Аверьянова, Ю.В. Бабанов, В.Г. Музафаров, Э.М. Хакимов, И.А. Уразметов, Ю.В. Наливкин регулярно проводили полевые практики по изучению геолого-географических

объектов, по заранее установленным и разработанным маршрутам в окрестностях города Казани. Под их руководством студенты изучали берега крупных и малых рек: Волга, Свияга, Казанка, Нокса, Меша, Солонка и др.; озер: Голубое, Глубокое, Раифское и посещали гипсовые рудники на территории Верхне-Услонского и Камско-Устинского районов Республики Татарстан и др.

В начале 90-х годов XX века на кафедре экономической и социальной географии под руководством профессора Р.А. Дулаевой начинается работа по компьютеризации учебного процесса. Создается компьютерный класс для проведения практических занятий по экономической географии Татарстана, России и зарубежных стран, методике преподавания географии. С помощью компьютеров преподаватели проводили не только учебные занятия, но и принимали у студентов зачеты и экзамены, ими были разработаны обучающие и контролирующие программы по вышеперечисленным предметам, а результаты внедрены в учебный процесс общеобразовательных школ и гимназий города Казани [3,10].

С 2002-2008 годах, в КГПУ был создан самостоятельный географический факультет, и деканом его был избран доктор педагогических наук, профессор Гайсин И.Т.. В состав географического факультета вошли кафедры: «Физическая география и геоэкология» (заведующий, доцент И.А. Уразметов); «Экономическая география и методика обучения географии» (заведующий, профессор И.Т. Гайсин); «Биоэкология» (заведующий, профессор И.И. Рахимов); «Английского языка» (заведующий, профессор А.А. Валеев). В эти годы на факультете велась подготовка специалистов по географии, географии и биологии географии и английского языка, биоэкологии, регионоведению, социально-культурного сервиса и туризма. На кафедрах географического факультета уделялось большое внимание проблемам экологизации и экономизации учебно-воспитательного процесса. В 2008 году географический факультет был вновь объединен с биологическим как естественно-географический факультет и деканом ЕГФ до объединения с Казанским (Приволжским) федеральным университетом был избран профессор Гайсин И.Т. На факультете до объединения с К(П)ФУ, ежегодно готовили учителей для общеобразовательных школ по специальностям: «география», «география и английский язык», «география и биологии» и «география со специализации геоэкология» до 100-125 человек в год на русском и татарском языках. С 2014 года на кафедре теории и методики географического и экологического образования Института управления, экономики и финансов К(П)ФУ ведется подготовка по направлению педагогического образования бакалавров по профилю - «география и экология» и магистров по профилю-«географическое и экологическое образование», «экологическое образование», «географическое образование» [2,3,10].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, мы проанализировали как велась подготовка специалистов в

области естествознания, географии с XIX века сначала в Казанском университете для регионов всего Поволжья и Урала и подготовка учителей естествознания (с 1876г.) и географии (с 1918г.) для общеобразовательных учреждений регионов Среднего Поволжья началась в Казанском учительском институте. В Казанском педагогическом университете ведется подготовка учителей географии, географии и биологии, географии и английского языка, географии и экологии. Ученными и преподавателями издаются учебные и учебно-методические пособия по физической и экономической географии, географии Татарстана для студентов педагогических вузов республики. Преподаватели кафедры географии Казанского государственного педагогического университета всегда уделяли большое внимание изучению местного края. В ходе исследования нами выделены этапы развития географического образования в КГПУ: в 30-40 годах внедрение краеведческого подхода; в 50-70-х годах профессионализации; с 80-х годов экологизации; с середины 90-х годов XX века компьютеризации и экономизации.

Большой вклад в становление и развитие высшего географического педагогического образования в Казанской губернии и далее в Республике Татарстан внесли ученые и преподаватели: Б.Ф. Адлер, П.И. Кротов, В.Н. Сементовский, Н.-Б. З. Веклин, А.В. Ступишин, Н.И. Воробьев, З.А. Бурдянд, В.А. Кондаков, И.Н. Александров, В.Г. Музафаров, Ю.В. Бабанов, Р.А. Дулаева, Э.М. Хакимов и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александров И.Н. Научно-теоретические и методико-педагогические проблемы географии в Казанском университете в связи с развитием географических идей в России (XIX – начало XX века). –Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1964. -250с.
2. Бурлянд З.А., Бабанов Ю.В. География. /Научные исследования Казанского государственного педагогического института. – Казань: КГПИ, 1976. – С.78 – 82.
3. Гайсин Р.И. Тенденции развития географического образования в высших учебных заведениях Республики Татарстан (в XX - начале XXIвв.): монография. –Казань: ТГГПУ, 2011. -150с.
4. Дедков А.П. Петр Иванович Кротов, 1852-1914г. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2002. -16с.
5. Зорин Н.В. Бруно Фридрихович Адлер 1874 – не ранее 1932. –Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2001. -36с.
6. Казанский государственный педагогический институт. Ученые записки. Выпуск 132. –Казань: КГПИ,1974. -196с.
7. Переведенцев Ю.П. Факультет географии и геоэкологии: становление и развитие. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2004. -36с.

8. Стёпин А.Г. Н.-Б.З. Векслин (1897-1942). Очерк жизни и творчества: учеб. пособие / А.Г. Стёпин; под ред. профессора Р.Г. Минзарипова, М.В. Панасюка. - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2017.-56с.
9. Тайсин А.С. Научно-исследовательская деятельность на кафедрах географии. / А.С. Тайсин, И.Т. Гайсин, Э.М. Хакимов// Вестник ТГГПУ, 2006,- № 6 - С. 64-70.
10. Татарский государственный гуманитарно-педагогический университет. - Казань: изд-во «Идел -пресс», 2006.-288с.
11. Шарафутдинов З.Т., Ханбиков Я.И. История педагогики Татарстана. - Казань: КГПУ,1998. -306с.

**ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТҚАНДА ГЕОГРАФИЯЛЫҚ
КАРТАЛАРДЫ БІЛІМНІҢ КӨЗІ РЕТІНДЕ ҚОЛДАНУ****Амзеева У.**

Темір жалпы орта мектебінің география пәні мұғалімі, педагог-
зерттеуші, Отырар ауданы, Түркістан облысы

Жалпы орта білім беретін мектептегі білім сапасы пән мұғалімдері қызметінің сапасына тікелей байланысты. Қазақ халқының дарынды ұлы ұстазы А.Байтұрсынов: «Мұғалім қандай болса, мектеп те сондай болмақ», – деп білім сапасын көтерудің негізгі тетігі – ұстазға сипаттама береді. Еліміздің бүгінгі мен ертеңі жас ұрпақтың еншісінде десек, сол жас ұрпақты жан-жақты, терең білімді етіп тәрбиелеудің бірден-бір жолы, Мемлекеттік стандарт талабына сай білімді игертудің тиімді әдіс-тәсілдерін іздестіру ұстаз шеберлігіне байланысты.

Оқушылардың өзіндік шығармашылық қабілеттерін іске асыру барысындағы дайындығын қалыптастыру – дарынды балалармен жұмыс жүргізудің негізгі мақсаты. Бұл үдеріс оқу бағдарламасын тереңдетіп оқыту және оқушының танымдық белсенділігін дамыту арқылы жүзеге асырылады. Әр баланың жеке қабілетін анықтап, оны сол бағытта жетелеу – ұстаз парызы болса, баланы заманына қарай икемдеп, өз заманының озық өнегесін оның санасына сіңіре білу, оларды шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту – бүгінгі күннің басты талабы.

Мен көп жылдан бері Түркі тілдес елдер географиясын 9-11 сынып оқушыларына қосымша оқытып, білім беріп келемін. Оқушыларға географиядан қосымша оқытып, оқушылардың дарындылығын дамыту мәселесін зерттеушілердің еңбектері көп болғанымен, дарындылықтың мән-мағынасы жөнінде олар ортақ бір пікірге келе қоймады. Сондықтан да, біз баланың дарындылығы деп, оны өз құрдастарымен салыстырғанда бірдей жағдайда білім игеру деңгейінің шоғырлығымен аса ерекше байқалатын шығармашылық қабілетінің байқалуы деп түсінеміз. Дарындылыққа педагогикалық энциклопедияда төмендегідей анықтама берілген: «Дарындылық-белгілі бір әрекет саласында ерекше жетістікке жеткізетін адам қабілеті дамуының жоғары деңгейі».

Дарынды балаларды оқытуда ресей ғалымы Выготскийдің еңбектері маңызды деп ойлаймыз. Бастапқы негізді білу кез – келген баланы дамытуға қолайлы орта ұйымдастыру үшін айқындалуы тиіс. Яғни оқушының негізгі мотивациясының деңгейін, оның қабілеттерінің деңгейін, логикалық ой-өрісі деңгейін бағамдау қажет. Выготский бойынша «Жақын арадағы даму аймағы» теориясы негізінде балалардың өзекті қабілеттерінің деңгейлерін бағалаудың тиімді екендігін баса айтады. Егер тапсырма қиын болса, онда оқушылардың өздеріне деген сенімсіздігін арттырып, пәнге қызығушылығын төмендетеді. Сол себептен, әр оқушының жеке қабілеттерін зерттей отырып, олардың білім алуына қолайлы жағдайлар туғызғанда ғана жүйелі нәтижеге қол жеткізуге

болады.

Мұғалім оқушының талантты немесе дарынды екенін анықтау мәселесінің шеңберінде жұмыс жүргізгенде бұл ұғымның мазмұндық жағына көңіл бөлуі қажет. Балалар бір ғана пәннен емес бірнеше академиялық пәндерден жоғары деңгей көрсетуі мүмкін: мәселен, әртістік, спорттық, музыкалық және басқа таланттарымен танылуы ықтимал. Сонымен қатар олар бір салада дарынды болса, басқа салада қиындыққа тап болуы ғажап емес. Дамудың бір кезеңінде өте қабілетті болса, келесі кезеңдерде қабілеттерін танытпауы да мүмкін. Бұл дарындылық пен қабілеттіліктерді мұғалімдер, ата-аналар, топтың басқа мүшелері немесе балалардың өздері айқындай алады. Балалардың қабілеттіліктерін, біліктілігін, әлеуетті мүмкіндіктерін көрсету үшін оларға жағдай туғызу қажет және де бұл олардың ерте жасында олар үшін өте қиынға соғуы мүмкін. Сондықтан, география сабағын оқытуда оқушыға ең бірінші картамен жұмыс жасай білуіне үлкен мән берілуі керек. Өйткені, оқушының пәнге деген қызығушылығын, географиялық ұғымдарды терең меңгеруіне жол ашу үшін, алдыңғы курстарда алған білімдеріне сүйене отырып, географиялық білім беруде картамен жұмыс жасауына баса назар аударуды қажет етеді.

Бұл мақсатқа жету үшін оқушыны тек білім көзімен ғана қаруландыру емес, сонымен бірге картамен жұмыс жасай білуін практика жүзінде іске асыру.

Түркі тілдес елдер географиясын оқытқанда географиялық карталардың атқаратын рөлі зор.

1. Карта географиялық ұғымдар мен білімнің негізі. Картасыз кішігірім экскурсия, экспедицияға да шығу мүмкін емес.
2. Карта - саяхат, жорықтарда көмекші құралдың рөлін атқарып қана қоймай, сонымен бірге географиялық білімді тереңдетуге және кеңейтуге өз үлесін қосады.
3. Карта - географиялық ұғымдар арасындағы байланысты меңгерудің көмекші құралы.
4. Карта - географиялық заңдылықтары жоғары дәрежеде анықтауға мүмкіндік береді, яғни кеңістікте орналасу заңдылықтардың жәнс жер шары бетіндегі құбылыстардың арақатынасын, жиынтығын және байланысын анықтайды. Яғни, карта географияның тілі. Әсіресе Түркі тілдес елдердің географиялық орны, жер бедері мен табиғатындағы ерекшелікті айтқанда картасыз түсіндіру мүмкін емес.

Қорыта айтқанда, карта оқушының ойы мен көзқарасын ары қарай дамытып, жетілдіретін басты құрал.

Түркі тілдес елдер географиясын оқытқанда картамен жұмыс жасаудың төмендегі негізгі әдістерін атауға болады:

1. Картаны оқу (географиялық жағдайын, шекарасын анықтау, әр елдер бойынша табиғат жағдайын сипаттау).
2. Бірнеше карта түрлерін алып салыстырмалы анализ жасау. Оларды глобуспен салыстыру.

3. Кескін картамен жұмыс жасау. (Кескін картаға түсіру техникасын меңгеру.)
4. Жазбаша берілген географиялық ұғымдарды өзбетімен карта сызба құрастыру дағдысында қалыптастыру.

Міне, сонда ғана оқушының география пәніне деген қызығушылығы артып, өз бетінше терең білім алуына жол ашылады.

Енді картаға түсірілетін әрбір құбылыстар, нақты нысандарының мазмұнын құрайтынын, масштабына қарай бірнеше топқа бөлінетіні жөнінде түсінік беру.

Оқушыларға пландар мен карталарды құрастыруда ғарыштан түсірілетін суреттің кеңінен қолданылатынын, олардың жер бетін толық егжей-тегжей бейнелейтінін айтып түсіндіру керек.

Оқушыға өзбетімен карта сызба жасату арқылы логикалық ойлау қабілетін дамыту. Оқушының картамен кескін картамен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыру.

Қажетті құрал-жабдықтар: глобус, топографиялық, тақырыптық карталар.

Сабақтың барысы.

Үй тапсырмасын сұрау.

1-сәті. 1-2 оқушы тақтада сызылған тапсырмаларды орындай;

1-оқушы:

а) берілген градус торының (бірнеше карталардың градус торлары беріледі) қандай карталарға қатысты екенін анықтайды;

ә) жарты шарлар картасынан немесе глобустан Түркі тілдес елдердің астаналарының (Астана, Ташкент, Ашғабат, Бішкек, Баку, Анкара) қалаларының географиялық координаттарын анықтайды.

2 – оқушы:

а) өзіңді жер жағдайына сипаттама беретін маман ретінде сана. Құрылысшылар қайда бағыт алып барады? Саған тек сол жердің градус торы ғана берілген

50° с. е – 73° с. е 47° с. е 75° с. е .

ә) Дүние жүзінің физикалық картасымен глобустың меридиандары мен параллельдері қандай градус сайын жүргізілетінін салыстыр.

Сыныптағы оқушыларға сұрақ – жауап алу.

1. Меридиан және параллель сызықтары деген не? (Мұғалім апельсинді шамамен мысалға алып аршып меридиан сызығынан бейнеленуін көрсетеді. Ал параллель сызықтарын апельсинге жіп тарту арқылы көрсетеді. Бұны олар параллель мен меридиан сызықтарының қиылысуынан пайда болған тор градус торы екенін оқушылар айтады.)
2. Жер бетіндегі әрбір нүктенің географиялық жағдайы (ендік және

бойлық) қандай географиялық координаталарымен белгіленеді?

3. Меридиан және параллель сызықтарның көмегімен картадан географиялық координаттарды қалай анықтауға болады?
4. Қазақстан жер аумағы қандай ендік пен бойлықтың аралығында орналасқан?
5. Мына аталған елдер: Қазақстан, Түркия, Қытай, Ресей, Жапония, Бразилия, Аустралия, Ұлыбритания қандай ендікте орналасқан ?

2 - сәті. Оқушылар білімін бағалау (ауызша және жазбаша тақтада жауап берген оқушылар біліміне баға қойылады).

Оқушылар бір-біріне баға беріп, қажетті жерін өздері толықтырады.

Оқушылардан кейін ұстаз өз пікірін айтады.

Жаңа материалды игеру.

Мұғалімнің әңгімесі. Түркі тілдес елдер картасына түсірілген жер бетіндегі нысандар мен құрлыстар физикалық картадан тауып, кескін картаға жазу.

География ғылымында мазмұнына қарай карталар 2 топқа бөлінеді. Олар:

Жалпы географиялық карталар және тақырыптық карталар. Карталардың 2-3 түрі тақтаға ілініп өзіндік ерекшелігіне тоқталады.

Оқушылар географиялық карталарды дұрыс оқи алуы үшін қажет деген

Бірнеше ережелерді дәптерге жазады:

- картаның тақырыбын оқи білу;
- масштабын анықтау;
- шартты белгілерімен танысу;
- шартты белгісі арқылы картаның мазмұнын анықтау.

Енді карталар масштабына қарай қалай жіктелетіні жөнінде әңгімелейді.

Масштаб барлық карталарда керсетіледі. Енді тақтадағы мына сызбаға көңіл аударайық. Оқушылар тыңдай отырып сызбаны дәптерлеріне көшіреді. Оқушыларды оқыту барысында олардың білімдерін бір жүйеге келтіруге қажетті шарттар мұғалімнің оқу материалын жүйелендіру мен оқушылардың өтілген материалды өз бетінше жүйелендіре білуі.

Географиядан оқушылардың білімін кестелер мен сызбалар арқылы жүйеге келтіру қолайлырақ. Кестелер мен сызбалар арқылы оқушылардың білімін жүйеге келтіру әдісін, мүмкіндігінше, өтілген материалды жалпы қайталауға арналған арнайы сабақтарда пайдаланған жөн.

Кестелер мен сызбалар арқылы жұмысты мұғалім әртүрлі әдістермен жүргізе алады. Кейбір кестелер мен сызбаларды дайын түрінде беруге болады, ал кейбіреулерін оқушылармен бірігіп толтырған пайдалы. Бұл жағдайда бүкіл

сыныптың оқуға деген белсенділігі артады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байпақов К.М., Нұржанов А. Ұлы Жібек Жолы және орта ғасырлық Қазақстан. - Алматы, 1990. 39 б.
2. Байпақов К.М. Қазақстанның ежелгі қалалары. - Алматы: Аруна, 2005. – 196б.
3. Ұ.Ә. Есназарова, А.Т.Темірбеков, Түркі тілдес елдер географиясы. Қ.А.Ясауи Жәрдем қоры баспасы, Анкара, 1999 ж.
4. Ұ.Ә. Есназарова, А.Т.Темірбеков, Түркі тілдес елдер географиясы. ГРАМ. Алматы, 2013ж.
5. // «Түркі тілдес елдер» 2020-2023ж. журналдар.

ҚАЗАҚСТАН ТАБИҒАТЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Есназарова Г.

Ә.Байтанаев атындағы негізгі орта мектебінің география пәні

мұғалімі, педагог-зерттеуші, Отырар ауданы, Түркістан облысы

Табиғат – адам баласының тіршілік тынысы әрі таусылмас қазынасы. Адам табиғаттың туындысы ретінде біте қайнасып, өміріне қажетті азық қорын осыдан алады. Биологиялық түр ретінде алғашқы адамдар табиғат ресурстарын тұрпайы күйінде пайдаланып келді. Бертін келе, саналы түрде үй шаруашылығымен айналысып, өсімдіктерді баптап өсіріп, жануарлардың кейбір түрлерін қолға үйретті. Адам баласының саны артқан сайын табиғат байлықтарын пайдалану еселеп өсті. Енді босжатқан жердің, судың иесі табылып одан әрі жермен оның байлығы үшін талас-тартыс өрбіді. Осының бәрі табиғатқа бұрын-соңды болмаған 289 шығын әкелді. Алғашында табиғат қорлары сарқылмайтын сияқты көрінгенімен, бірте-бірте оның қорытау сылабастағанын адам баласы сезінді. Мысалы, дүние жүзіндегі орман қоры 40 млн., км² деп есептесек, оның соңғы 150 жыл ішінде 35 %- ы кесілген екен. Соңғы ғасырда өмір сүрген адамзат қауымдастығы табиғатты қорғау қажет екенін түсіне бастады. Ол үшін табиғат қорларын есепке алып, оны тиімді пайдалану керектігін ұғынды. Табиғат қорғау туралы маңызды құжаттар қабылданып, оның ғылыми негіздері қаланды. Табиғат қорғау дегеніміз табиғат ресурстарын пайдалану барысында оның тиімді жолдарын іздеу, қайта түлету, сол сияқты бүліну, ластану жолдарына қарсы бағытталған халықаралық мемлекеттік және қоғамдық ауқымдағы ішаралар жатады. Әрбір мемлекеттің ұлттың табиғат қорғау барысында ежелден қалыптасқан салт-дәстүрлері бар. Олардың негізін қалаушы ата-бабаларымыздың ой-өрісінен туындаған аңыздар мен ақиқаттар - өмір тәжірибелері. Сондықтан да тұз тағысы киікті киелі, жер мен суын қасиетті деп, жас ұрпағына түсіндірген ата-бабамыз табиғаттың қадіріне жете білген. Шұрайлы жайылымын, орман-тоғайын, өзен-көлін пайдаланып әрі оны қорғауды мақсат еткен. Табиғат қорғаудағы негізгі мақсат - оның байлығын тиімді пайдалана отырып, болашақ ұрпаққа қаз-қалпында жеткізу. Ол үшін біз табиғат қорларын жете білуіміз қажет. Табиғат қорлары сарқылмайтын жәнс сарқылатын болып екіге бөлінеді. Сарқылмайтын қорлар адам баласына тәуелсіз болып келеді. Соның бірі - су. Жер шарындағы судың үлесі барлық жердің 2/3 алып жатыр. Сондықтан оның қоры үздіксіз айналымға түсіп, қалпына келіп отырады. Ал экожүйелердің таралуы уақыт пен кеңістікке қатысты салыстырмалы түрдегі айлағаны объектілер. Сарқылатын қорлар өз кезегінде қалпына келетін және қалпына келмейтін деп жіктеледі. Мысалы, қазба байлықтар, мұнай, көмір қорлары қалпына келмейтін байлық көзіне жатады. Сарқылатын қорларды адам баласының өте ұқыпты түрде пайдалануы болашақ ұрпақтың қамын ойлағаны. Қалпына келетін қорлар да адамның ақыл-ойына тәуелді болады. Олар - топырақ, өсімдік пен жануарлар әлемі. Аталған қорларды

барынша пайдалану, біржола жойып жіберуге апарады. Мысалы, адам баласының теріс іс-әрекетінен жер бетіндегі аңдардың 106, құстардың 139 түрі бір жола құрып кеткен. Тіптен, қазақ даласында тіршілік еткен жабайы түйе, құлан, жабайы жылқы, жолбарыстар бүгінде жоқ. Ал өсімдіктер мен жануарларды, топырақты ұзақ уақыт сақтап қалуға мүмкіндік бар. Ол үшін табиғат қорларын қорғаудың барлық шараларын қолдану керек. Топырақ қарашіріндісінің түзілуі өте ұзақ - мыңдаған жылдарға созылады, ал оның бүлінуі әп-сәтте. Осыған орай адам баласы топырақтың құнарлығын сақтау үшін агротехникалық шараларды дұрыс қолданып, косымша 290 органикалық минералды тыңайтқыштар беріп отырады. Топырақтың тозуы көптеген антропогендік факторларға байланысты. Соның негізгілері - топырақ эрозиясы, тозуы, шөлге айналу және ластану. Осының бәріне де адамның іс-әрекеті себепші. Соңғы жылдары жер шарындағы барлық табиғат қорлары бұрын-соңды болмаған антропогендік өзгерістерге ұшырап отыр. Олардың ең бастысы - әлемдік климаттағы өзгерістер. Күн мен жел энергиясы сарқылмайтын қор болғанымен, өнеркәсіптің қарқындап дамуына байланысты ауаға зиянды газдар, шаңдар көтеріп, адамдардың денсаулығына қауіп төндіруде. Бұл апатты құбылыстар өнеркәсібі шоғырланған ірі қалаларда өріс алып отыр. Ауа кеңістігінің ластануы дүниежүзілік мұхиттар мен теңіздерге де өз ықпалын тигізуде. Өркениетті елдер сияқты біздің республикамызда да табиғат қорғауға көп көңіл бөлініп отыр. 1997 жылы "Қоршаған ортаны қорғау туралы заң" қабылданды. Заңның негізгі мақсаты еліміздің табиғатын қорғау мен оның байлығын халық қазынасы ретінде болашақ ұрпақтардың салтанатты өмірі үшін сақтау. Табиғат қорғау заңын орындау негізгі ұстанымдары мен ережелеріне негізделген. Табиғат қорғаудың бірінші ұстанымы. Табиғат байлықтарын пайдалануды тұтынушылардың мақсатын ескере отырып жүзеге асыру. Мысалы, орман тек құрылыс материалы емес, ол ауа райын реттеуші, ылғал көзі, дәрі-дәрмек, аң мен құстың мекені, топырақты қорғаушы және адам үшін денсаулық кепілі екенін ескеру қажет. Табиғат қорғаудың екінші ұстанымы. Табиғат байлықтарын пайдалану барысында оның жергілікті жер үшін маңызы мен қорын қатаң есепке алу. Бұл әсіресе орман, су қоры үшін қажет. Мысалы, Әмудария мен Сырдария өзендерін ауыл шаруашылығына барынша пайдаланып, оның Арал теңізі үшін маңызы ескерілмеді. Нәтижесінде Арал теңізінің біржола құрып кету қаупі төніп тұр. Табиғат қорғаудың үшінші ұстанымы. Табиғат қорларын пайдаланғанда олардың бір-бірімен байланысты екендігін есте сақтау керек. Яғни, табиғаттың тарихи-табиғи байланысын, тепе-теңдік процесін бұзбау деген сөз. Мысалы, Семей өңіріндегі Шыңғыстау ормандарының құрылыс үшін кесілуі - осы өңірді аң-құсы мен шұрайлы жайылымынан айырды. Қорыта айтқанда, адам баласы табиғат қорларын пайдаланбай өмір сүруі мүмкін емес. Сондықтан табиғат қорларын ғылыми негізде, қайта түлете отырып пайдалану және қорғау мақсат етіліп қойылуы тиіс. Табиғат заңдарында көрсетілген ұстанымдар мен ережелерді орындау әрбір азаматтың міндетті борышы. Экология мен табиғат қорғау ғылымдары бірін-бірі толықтырып отырады. Экология ғылымы табиғатты тиімді пайдалану мен қорғаудың ғылыми-теориялық 291 негізін жасайды. Сонымен бірге табиғат ресурстары мен оның құраушыларында экологиялық факторларды қоршаған

ортамен және адамның іс-әрекетімен байланыстыра отырып зерттеп, оны жүзеге асырудың негізгі тұжырымдары бекітіледі. Ал табиғат қорғау ғылымы -экология ғылымының негізгі тұжырымдарын жүзеге асыратын мемлекеттік немесе қоғамдық игі істер жиынтығы. Экология мен табиғат қорғау ғылымдары бір-бірімен үйлесімді әрекет еткенде ғана табиғат апаттарына жол бермейді. Нәтижесінде, табиғат ресурстарын тиімді пайдалану мен оны қорғаудың жоспары жүзеге асады. Сондықтан "табиғат қорғау" ұғымының мәні зор. "Табиғат қорғау" ұғымына жақын "қоршаған ортаны қорғау" ұғымы да жиі қолданылады. Ол адам баласының қоршаған табиғи ортаны әлеуметтік-экономикалық тұрғыда қорғаудың жиынтығы. Адам баласы табиғат қорғауды жүзеге асыру үшін табиғатты тиімді пайдалану жүйесі бойынша жұмыстар атқарады. Ал табиғатты тиімді пайдалану - табиғат ресурстарын пайдалану мен оны қайта түлетудің ең ұтымды әрі адамға пайдалы технологиясы. Адам баласы табиғатты қорғау үшін оның заңдылықтары мен негізгі ұстанымдарын білуге міндетті: 1. Биосфера шегінде барлық тірі организмдер бір-бірімен байланысты және қарым-қатынас жағдайында ғана тіршілік етуге бейімделген. Бұл байланыстардың біреуінің бұзылуы табиғаттағы тепе-теңдікке өзгерістер әкелуі мүмкін. Сондықтан адам баласы әрбір табиғат құрауыштарының орта мен табиғи экожүйедегі рөлін білуі тиіс. 2. Табиғатта ешбір зат жоғалып кетпейді. Егер адам баласы жаңа бір затты дүниеге әкелсе оны жоюдың да жолын ойлауы керек. Ол зат табиғи айналымға түсуі тиіс. Мысалы, адам полиэтиленді ойлап тапты. Полиэтилен табиғатта айналымға түспейді. Себебі, оны ыдырататын редуцент (бактерия) жоқ. Осыдан барып жер бетінде қоқсықтар көбеюде. 3. Заттардағы барлық өзгерістер энергия жұмсаумен жүзеге асады. Яғни, энергияның сақталу заңы бойынша жұмыс істейді. Сол үшін адам баласы табиғатты пайдаланған кезде оны өндіру мен қайта түлетуді үйлестіре отырып, адам мен табиғаттың қауіпсіздігін сақтауы керек. 4. Табиғаттағы экожүйелер мен ондағы қарым-қатынастар ұзақ жылғы тұрақты даму эволюциясының жемісі. Сондықтан адам баласы оны бұзбауы керек. Ал бұзған жағдайда қайтымсыз экологиялық апаттарға алып келуі мүмкін. Осыған орай табиғат қорғау ғылымы алдында бірнеше маңызды міндеттер тұр: а) өндірісті, өнеркәсіпті және агрокешендерді игеру кезінде табиғатқа түсетін салмақ ең аз мөлшерде болуы керек; ә) өндіріс пен өнеркәсіп салаларын ұйымдастыру кезінде адам баласы мен табиғат арасында экологиялық қауіпсіздік сақталуы тиіс; б) табиғат, ресурстарын игеру кезінде оның қоршаған ортаға пайдалы әсеріне көңіл бөлінуі керек; в) табиғат ресурстарын сол қалпында сақтау үшін қорықтар, қорыққорлар, ұлттық саябақтар мен басқа да ерекше қорғалатын объектілерді көбейту қажет; г) қоршаған орта мен адам баласының денсаулығын сақтау үшін экологиялық қауіпсіздік шаралары қадағаланып отырады. Табиғат міндеттері мен ұстанымдарын жүзеге асыру алдын ала ескерту және нақты шешім қабылдау арқылы анықталады. Алдын ала ескерту шаралары белгілі бір аймақтағы табиғат объектілерін анықтап, оны қорғау мен қалпына келтіруді жоспарлап отырады. Нақты шешім қабылдау шаралары - табиғаттағы адамның іс-әрекетінен бүлінген немесе ластанған, жарамсызданған объектіні қалпына келтіру немесе жою жұмыстары. Мысалы, ауаның ластануы, топырақ эрозиясы, орманның қырқылуы, т.б. Табиғатты қорғаудың тағы бір мақсаты - экологиялық

қауіпсіздікті қамтамасыз ету. Ол қазіргі және болашақ ұрпақтың салауатты өмір сүруі үшін адамның теріс іс-әрекеттерін шектеу және табиғаттағы төтенше апаттарды болдырмау. Оны жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының Конституциясы және табиғат қорғау заңдары. Табиғатты қорғауды жүзеге асырудың негізгі бағыттары. Табиғат қорғаудың негізгі бағыттарын білу әрбір азаматтың міндеті болып саналады. Олардың негізгілерін қарастырамыз. 1. Жекелеген өндіріс орындары мен өнеркәсіптерді, агроэкологиялық кешендерді игеруде қазіргі заманғы ғылым мен техника жаңалықтарын пайдалану. Өндіріске аз қалдықты немесе қалдықсыз технологияны енгізу. 2. Экологиялық заңдардың орындалуын үнемі қадағалау. 3. Ірі құрылыстарды, өнеркәсіп кешендерін т.б. объектілерді салуда экологиялық сараптама жасау. 4. Табиғи биоценоздарды сақтап қалу үшін қорықтар, қорыққорлар, ұлттық саябақтар, табиғат ескерткіштері, т.б. ұйымдастыру. 5. Табиғат қорғау мәселелері бойынша халықаралық, мемлекеттік деңгейлерде ғылыми-практикалық конференциялар мен симпозиумдар ұйымдастыру. 6. Көпшілікке үздіксіз экологиялық білім мен тәрбие беру және экологиялық әдеп пен мәдениетті қалыптастыру. 7. Табиғат қорғау мәселелерін шешу жолдары, оның барысы туралы үнемі үгіт-насихат және ақпарат жүйесін ұйымдастыру. 8. Жоғарыда аталған шараларды жүзеге асыру әрбір азаматтың міндеті мен борышы болып саналады. Сонда ғана біз туған өлкеміздің табиғатын өз қалпында сақтап қалуға немесе қайта түлетуге үлес қоса аламыз. Қорыта айтқанда, табиғат қорғау және экология ғылымдарының түпкі мақсаты - табиғатты қорғау. Табиғат қорғаудың алдына қойған мақсаты мен міндеттері айқын. Табиғат қорғауды жүзеге асыру үшін оның негізгі бағыттарын, 293 заңдарын, ұстанымдарын білу әрбір азаматтың борышы болып саналады. Біздің елімізде табиғат қорғау мемлекеттік заңдармен қорғалады. Бүгінгі таңда күллі әлем жаңа технологияларды барлық салаға енгізі, ғылыми-техникалық озық жобаларға басты назар аудара бастады. ХХІ ғасыр атом ғасыры, яғни атом электр стансаларына сүйеніп, электрлендіру проблемасын түпкілікті шешуге сеніммен қадам басатын, адам көңілі алаңдамайтын, оны бейбіт мақсатта ғана пайдалану мәдениеті оянаттын кезең болатын шығар. жобасын әзірлеу үстінде. Әлемде алдыңғы орынға шығып, бүгінде жаһандық табыс көзіне айналып отырған пайдалы саланың бірі - уран өндіру. Біздің елімізде соңғы кездері уран өңдеу, қайта өңдеу, сондай-ақ уран өнімдерін шығаруда тұрақты өсім байқалуда. Атап айтқанда, 1997 жылмен салыстырғанда уран өңдеу – 4,9 есе өсті, ал 2005 жылы бұл көрсеткіш – 4360 тоннаны құрады. Нақты дерек көздеріне сүйенсек, қазіргі уақытта еліміз уран қоры жөнінен әлемде екінші орында болса, ал уран өндірісі бойынша алғашқы үштіктің сапында. Ал, 2010 жылға қарай “Қазатомпром” ұлттық атом компаниясы осы сала бойынша әлемде өзінің орнын ойып тұрып алмақшы, яғни бірінші нөмірлі компания болуды алдыға мақсат етіп қойған. Оған негіз жоқ емес. Бұл кезеңде Қазақстанның ұлттық атом компаниясы уран өндірісін 17,8 мың тоннаға жеткізуді жоспарлауда. Қазірдің өзінде компания жылына 5,2 мың тонна уран өндіріп отыр. Осының өзі еліміздің атом энергетикасын дамытуға бағыт алғандығын аңғартады. Қазірде Ресей сияқты алып елде уран қоры 615 мың тонна көрінеді. Ресейлік кен орындарынан уран өндіру рентабельді бола түскен. Өйткені, әлемде уранның 1 килограммы 100 АҚШ долларына

бағалануда. Уранға деген әлем елдері ұмтылысының сыры осында жатса керек. Сонымен, уранды кең көлемде өндіруді арттырудың тағы бір себебі бар, ол – атом саласын дамытуға қатысты жәйт. Мысалы, “Росатом” 2030 жылға дейін 40 жаңа атом энергоблогты құрылысын аяқтауға бел буып отыр. Бұл осы кезеңде атом стансаларында электр энергиясын өндіру үлесін 16 пайыздан 25 пайызға дейін ұлғайтуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, осы кезең аралығында 40-тан 60-қа дейін энергоблокты шетелде салу жоспарланған. Бүгінде 10 ресейлік атом электр стансасында 31 энергоблок пайдаланылуда. Өткен жылы оларда 149,4 миллиард кВт сағат электр энергиясы өндірілген, бұл Ресейдің жалпы электр энергиясының шамамен 16 пайызын құрайтынын білдіреді. Бұнымен тоқталып қалмай, ресейлік атомшылар сегіз энергоблок тұрғызуда, оның үшеуі Ресейде, ал бесеуі шетелде салынбақ. Міне, көрдіңіз бе, көршіміз құлашын кеңге созып барады. Бұл орайда қоғамдық пікір оң сипатта деуге болады. Үкімет бағытын, бағдарламасын түсіністікпен қабылдаған ресейліктер сөзден іске көшкен. Бізде де уран өндірісін, атом өнеркәсібін дамыту саласында бірқатар үкіметтік бағдарламалар әзірленіп, бірқатар іс-жобалар жүзеге асырылып келеді. Десек те мына бір жәйтке назар аудару керек. Еліміз көлемінде энергия тұтыну қарқынының үрдісі жыл сайын 5-тен 6 пайызға өсуде. Бұл құбылыс республикамыздың оңтүстік және батыс өңірлерінде сезіле бастады. Үстіміздегі жылдың басында Мемлекет басшысы Н. Ә. Назарбаев осы үрдісті болдырмау жөнінен кешенді шаралар қабылдау туралы тапсырма берген еді. Үкімет бұл бағыттағы жұмысты ширата түсті. Дегенмен, сарапшылардың болжамдары бойынша, энергияға деген тапшылық қазіргі өсуі қарқынының қасында 2009 жылы 3 млрд. киловатт-сағатты құрауы мүмкін. Сондықтан да энергия қуатына тапшылықты жоюда бірқатар істер тындырылды. Атап айтқанда, Солтүстік-Оңтүстік екінші электр тарату желісінің құрылысы, Астана қаласында екінші кезектегі ТЭЦ-2, Солтүстік-Қазақстан-Ақтөбе облыстары өңіраралық желісі, Мойнақ ГЭС-і, Қандыағаш ГТЭС-і және басқа да жобалар іске асырылуда. Біз келешекте атом өндірісін дамытуға да зор көңіл бөлуіміз керек. Энергияға деген тапшылықты ойлағанда есімізге атом электр стансаларын салу жобасы түсе береді. Бұл да оңай іс емес. Дегенмен, уақыт көшіне ілесу үшін атом электр стансаларын салудан қашқақтаудың қажеті жоқ-ау, тегінде. Әлемді аузына қаратып отырған алпауыт мемлекеттер бүгінгі таңда АЭС-тер арқылы экономикасын көтеріп, басым бөлігін жауып отыр. Мысалы, Францияда 22 атом электр стансасы жұмыс істейді. Елдегі электр жүйесінің 70 пайызын осы АЭС-тер қамтамасыз етіп отыр. Францияда 58 млн. адам өмір сүреді. Елімізде 58 атом реакторы бар. Сонда бір миллион адамға бір реактордан келіп тұр емес пе! Жер көлемі 551 мың шаршы километр болатын, ал алғашқы атом объектілерін 60-шы жылдары, ал 70-ші жылдардан бастап ядролық қалдықтарды өңдеу мәселесін қолға алған Францияда атом реакторы, осыншама 22 атом электр стансасы жұмыс істеп жатқанда, бес бірдей Франция сыйып кететін ұлан-ғайыр жерімізге атом электр стансасын салу жобасының келешегі зор болғаны ғой. Егер АЭС-тер тиімсіз болған болса, Франция тәрізді дамыған ел соншама атом электр стансаларын, игерілген ядролық отынды өңдеу жөніндегі радиохимиялық зауытты салып қайтеді?! Кезінде ядролық соққыдан Нагасаки мен Хиросима деген екі бірдей қаласынан айрылып, қаншама адам мерт болған қайғылы

оқиғаны бастан кешкен Жапония игерілген ядролық отынды өңдеу жөніндегі радиохимиялық зауытты өз жерінде салуға тастай бекініп отырған көрінеді. Таңғаларлық әрі үлгі аларлық-ақ жәйт! Бұның сыртында көптеген жұмыстар компьютермен атқарылады. Үкімет кеңесінде күн сайын айтылып жататын жаңа технология деген сөздің шын мәніндегі мағынасын осында тереңірек түсінуге болады. Оның негізгі тұтынушылары АЭС-терді пайдаланушы – Франция, Германия, Бельгия, Австралия, Голландия, Швеция және Жапония елдерінің энергетикалық компаниялары. Экологиялық қауіпсіздікті сақтау, мемлекет және халықаралық ұйымдар тарапынан бақылау жасау мәселелеріне назар аудару керек. Экологиялық мәселе және радиохимиялық зауыттың қоршаған ортаға әсері, яғни зауыттың барлық өнеркәсіптік қалдығы Еуро-атом мен Атом энергиясы жөніндегі халықаралық агенттік (МАГАТЭ) тарапынан толық қадағаланып отырылуы керек. Бұл тұрғыда тәуелсіз сараптама да жасалынады. Қалдықтардың барлық өлшемдері шамаланған мөлшер шегінен едәуір төмен қалпында сақталып, арнаулы жерлерге жинақталуы керек. Сонымен қатар қоршаған ортаны қорғау жөніндегі мемлекеттік бағдарлама аясында зауыт қызметкерлері тыңғылықты тексерістен өтіп, экологиялық бақылау жүргізіліп тұруы керек. Тағы бір айта кететін жәйт, зауыт жұмысшылары мен мердігерлердің бәрі де, тіпті жақын аудандарды мекендейтін тұрғындар да бақылауға алған жөн. Қоршаған ортаны қорғау ережелерін көзінің қарашығындай сақтауға дағдылану және оның талаптарын әскери анттай бұлжытпай орындағанда ғана табиғат – ананы сақтай аламыз

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Иманберлиева С. Экологиялық білім беру. Қазақстан мектебі 1993, №6. 2. Табиғатты қорғау.
2. Қазақ Совет энциклопедиясы 10 т. 3. Қазақстан жерінің географиялық зерттеу тарихы.
3. Қазақ Совет энциклопедиясы. Энциклопедиялық анықтама.
4. Экология негіздері: оқу құралы. Ә.Бейсенова., Ж.Шілдебаев.
5. Экология және табиғат қорғау 8-сынып. Алматы 2001. Г.Б.Бейсеева.

ТҮРКІ ТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ ТАБИҒАТ РЕСУРСТАРЫНЫҢ ӘЛЕУЕТІ, ШАРУАШЫЛЫҚТА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӘДІСТЕРІ

Аметова О.Т.

«Темір жалпы білім беретін мектеп» КММ
география пәнінің «педагог-зерттеуші» мұғалімі,
Отырар ауданы, Түркістан облысы

КІРІСПЕ

Қазіргі кезде адам мен оны қоршаған ортаның қарым-қатынасы, әлеуеті күрделене түскені баршамызға мәлім. Жер шарындағы халық санының жедел өсуі мен өндіргіш күштердің күрт дамуы адамның табиғатқа ықпалын күшейтті. Әсіресе, XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басынан бастап, адам мен табиғат арасында жаңа жағдай қалыптасты. Адамзат қажетіне керек шикізатқа сұраныс материалдық өндірістің көлемін арттырып, жер қойнауы мен мұхит байлығы жедел қарқынымен игеріле бастады. Адамдарда **«Табиғатқа бағынбаймыз, оны өз игілігімізге айналдырып, бермесін тартып аламыз»** дегендей көзқарас қалыптасқандай!

Міне, бүгінгі менің қарастырғалы отырған «Түркі тілдес елдердің табиғи ресурстарының әлеуеті мен шаруашылықта инновациялық технологияларды тиімді пайдаланудың әдістері» тақырыбында осындай өзекті мәселелер туралы айтылмақ.

Жалпы, түркі тілдес елдерге: Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Қырғызстан, Түркия Республикасы, Солтүстік Кипр Түрік Республикасы және Әзірбайжан жатады.

Жалпы, табиғи ресурстар жер шарында әркелкі таралған, соның бірі осы түркі тілдес елдердің де табиғи ресурстар әлеуеті де, өз аумақтарында әркелкі таралған. Әр мемлекеттердің табиғи ресурстарының таралуының өзіндік ерекшелігі бар.

Мысалы, Түркияның табиғи ресурстарының әлі де толық зерттелмегендігін атап өтуге болады. Дегеніменде, Түркия пайдалы қазбаларға өте бай. Мысалы, Қаратеңіз және Жерорта теңіздерінде мұнай бұрғылау жұмыстары жасалатынын энергия министрі Берат Албайрак айтып өткен еді. Ол жерде мұнай қоры жеткіліксіз бірақ Түркияның ішкі тапшылығын болдырмау үшін, осы қадамға баратыны туралы мәлімдеме жасағандығын атап өтті. Мұнайдан басқа, таскөмір, қоңыр көмір, темір, қорғасын, мырыш, марганец, сынап, сурьма, молибден, хром, вольфрам, мыс кендері, кенсіз ресурстардан селитра, күкірт, мәрмәр, тұз өндірілсе, Кипрде ерте кезеңде мыс, хром, темір өндіріліп, өңделген. Ал қазіргі қоры таусылған Әзірбайжан, Өзбекстан, Түркіменстан, Қырғызстан және Қазақстан мұнай және газға өте бай. Бұдан басқа, бұл елдерде: мыс, Әзірбайжанда полиметалл, әктас, мергель, түсті гранит, мәрмәр тастарға бай. Әзірбайжанның

Кавказ сырты аумағында мұнай, емдік мұнай, нафталин, газ, темір кені, алунит, кобальт, мыс колчеданы кездеседі. Мұнай Каспий қайраңдарынан және Апшерон түбегінен 150 жылдан бері өндіріп келеді.

Ал Өзбекстан жер қойнауы табиғи ресурстарға өте бай: онда сирек кездесетін металдар; темір кені, полиметалл, қорғасын, мырыш, мыс кендері, графит, никель, кобальт кен орындары ашылған және Өзбекстан Орталық Азиядағы ірі мұнайлы-газды аймақ. Оңтүстік Ферғанадан күкірт, озокерит (Шорау), Гиссар жотасынан карнолит, сивинит, тас тұзы, Сұлтануиздат тауынан фосфорит анықталса, Мұрынтаудан алтын, Үшқұдықтан уран және Алмалық пен Қойтастан мыс, қорғасын, молибден өндіріледі.

Түркіменстан. Менделеев кестесіндегі элементтердің бәрі де бар. Жерінің 80%-ы мұнай мен газ. Осы уақытқа дейін олардан 144 кен орыны табылып, оның 40-ы ғана игерілуде. Газдың болжамды қоры 23-26,4 трлн. м³, ал мұнай 12 млрд тоннаға жуық делінеді. Мұнда электр қуаты, газ, су, тұз тегін.

Қырғызстанның табиғи байлығы – түсті металдар, сынап, сурьма, уран, көмір және Нарын өзені энергетикалық ресурсының негізгі қоры болып саналады.

Сонымен қатар, түркі тілдес елдер ішінен Қазақстанның табиғи ресурстарының әлеуетін ерекше атап өткім келеді. Себебі, менің туған өлкем, әрбір тау-тасы сендерге аманат, көздің қарашығындай сақта – деп, бабаларымыздан әсем үн келетіндей!!!

Қазақстанның жер қойнауында Менделеев кестесіндегі 105-тен аса элементтің 99-ы осы қазақ жерінен табылған. 70-нің қоры зерттеліп, өндіріске соның 60 элементі тартылған. Республика жер қойнауынан Менделеев кестесіндегі барлық элементтер – бериллий, висмут, кадмий, мыс, алтын, қорғасын, және мырыш, магний, вольфрам, молибден, күміс, титан және уран т.б кездеседі. Сонымен қатар көмір, мұнай және табиғи газдың мол қорына ие болса, барит, фосфорит сияқты өнеркәсіптік минералда, хромит және асбесткеде бай өлкеміз.

Қазақстанда өндірілетін минералдық ресурстардың кейбір түрлерінің дүниежүзі елдерінің ішінде **вольфрам, қорғасын мен барийдің қоры бойынша 1-орын**, хромит, күміс, цинк бойынша 2-орын, марганец, молибден 3-орын, мыс 4-орын, уран 2-орын, алтын 6-орын, темір кені 7-орын, қалайы, никель 8-орын, көмір мен табиғи газ 9-орын, мұнай 13-орын алады. Қазақстанда барланған тас көмір мен қоңыр көмірдің қоры 200 млрд тоннадан астам. Көмір бассейндеріне Қарағанды, Екібастұз, Майкүбі, Обаған, Шу-Іле, Төменгі Іле, Орал-Каспий жатады.

Әсіресе, уран Менделеевтың химиялық элементтерінің топтық жүйесіндегі табиғатта кездесетін 92-ші радиоактивті элементі. Әрі орасан зор қуат көзі. Уран табиғатта сирек кездесетін және шашыранды элементтер қатарына жатады. Бірақ, жер қыртысындағы шашыраңқы орналасқан уранның үлесі алтыннан 1000 есе, күмістен 30 есе көп. Табиғаттағы үлес салмағы мырыш пен қорғасынмен бірдей болсада, негізгі массасы тау жыныстарында, топырақтарда, табиғи суларда шашырап таралған соң оны өндіру іс жүзінде өте тиімсіз. Ал табиғатта оның аз бөлігі ғана кен орындарында шоғырланған. Қазақстан бүгінде табиғи уран кенінің қоры жағынан әлемде Австралиядан кейін 2-ші орынды алады.

Уранның барланған қоры 1 млрд 600 мың тонна. Оның 1.2 млн тоннасы құмды, шөлейтті аймақтарда орналасқан. Бүгінде уран кеніштерінің жалпы саны Қазақстанда 21-ге жеткен. Соның бірі Отырар ауданының құмды, шөлейтті аймақтарында орналасқан бұрыңғы Табақбұлақ кен орны және Созақ ауданының аумағындағы уран кен орындары және т.б. Бұл кен орындарда 2009 жылдың қорытындысы бойынша (Қазатомпром) Ұлттық компаниясы уран шикізатын өндіруден әлем елдері арасында 1-ші орынға шыққандығын жария еткен еді. Оның жалпы өндірген шикізат көлемі 13 500 тоннаны құрады. Ал осы жылдың қорытындысы бойынша одан кейінгі орынға 9934 тоннамен Канада, 3-ші көрсеткішке уран қоры жағынан дүниежүзінен 1-ші орын алатын құрлық – мемлекет Австралия (8022 тонна) қолжеткізді.

ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫ ИГЕРУДЕ ШАРУАШЫЛЫҚТА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӘДІСТЕРІ

Адамзаттың қазіргі таңда әлеуметтік-экономикалық прогрестің шыңына шығуы оның табиғи ресурстарды пайдалануымен тығыз байланысты екенін білеміз (мысалы, табиғи қазбалар, биологиялық, минералдық, энергетикалық, су ресурстары және т.б).

Түркі тілдес елдердің ішінде Әзірбайжан, Өзбекстан, Түркіменстан, Қазақстан мұнай және газдың мол қорына ие болып отыр. Мұнайды өндіруде, тасымалдануда ең тиімді жолын таңдаған дұрыс (мысалы, кемедегі цистернамен емес, арнайы сапалы трубалар арқылы тасымалданса).

Қазақ жерінде сонымен қатар уран кені Түркістан облысының Созақ және Отырар ауданы аймағында өндіріліп келеді. Оның зияны жергілікті халықтардың денсаулығына да әсер беріп келеді. Осы уранды өндіріп, атом электро станцияларын да салып, малды да бағып, егінді де егіп, нанотехнологияны қолданып, 50 ел емес 10 елдің қатарына да кіруге болады. Уранның жер асты суына қосылмауын қамтамасыз ететін әдісті іздеп табу керек. Ондай әдіс, ол бұрыңғы шахталық – карьерлік тасымалдау әдісі. Кеңес одағы кезінде тек қана осы әдіспен өндіріп, барлық атом электро станцияларын ғылыми зерттеу реакторларын, сүңгуір қайықтарға орнатылған ядролық-энергетикалық блоктарды, континентаралық валлистикалық ракеталарға орнатылған ядролық зарядтарды, Семей, Капустин-Яр сынақ алаңдарында жарылған бомбаларды уранмен қамтамасыз еткен. Уранды күкірт қышқылымен ерітіп, шаймалап тастан бөліп алудыда іске асырған сол ғалымдар. Қазатомпромының қолданып жатқан шаймалауынан Кеңес одағы ғалымдары ұсынып, ондаған жылдар бойы іске асырған шаймалаудың айырмашылығы жермен көктей. Кеңес одағы кезіндегі қолданылған уран өндіру процессі өте тиімді болған. Қазып алынған тау жыныстары арнайы дайындалған шұңқырға төгілген, ол шұңқырдың түбі, керегелері күкірт қышқылына ерімейтін арнайы әйнекпен қапталатын. Сосын осы шұңқырға күкірт қышқылы құйылып, ұнтақталған тасқа жабысқан уран қышқылы еріп түсетін. Ары қарай ерітінді сорылып алынып, теміржол цистерналарына құйылып, арнайы зауыттарға жеткізілетін. Сөйтіп, уранды сілтiмен шаймалап алу әдісі арнайы дайындалған

шұңқырда іске асырылатын. Бұл әдіс бойынша жыныстан бөлініп шыққан уран қатаң бақылауға алынып, оның жер асты суына қосылмауын қадағалап отырған және оның жер асты суына қосылу ықтималдылығы 0-ге тең болған.

Сондықтанда, әрбір табиғи ресурстарды игеру барысында, ең тиімді жолмен, қауіпсіздікті сақтай отырып, осындай технологияларды қолданып, өндірген дұрыс. Ашық әдіспен өндірілген жерлердегі карьерлерді, өндіріс қалдықтарын ашық тастамау ең өзекті мәселе болуы тиіс. Ашық қалған өндіріс қалдықтары желдің әсерінен аспанға ұшып, қар, жаңбыр суларының әсерінен жер асты суларына қосылып, табиғатты орасан зор шығынға ұшыратуы мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, ресурстарды тиімді пайдалануды сақтай отырып, халықты қажеттіліктермен қамтамасыз ету;

- кез келген табиғи ресурсты қолдану кезінде, оның тұтас экожүйелер мен жеке табиғи ресурстарға әсерін ескеру қажет;
- табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану – адам мен биологиялық түрлердің өмір сүруіне қажетті қоршаған ортаның параметрлерін сақтай отырып, ресурстардың энергетикалық және шикізат қорларын қалпына келетіндей етіп жүргізу.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Есназарова Ұ.Ә., Темірбеков А.Т. «Түркі тілдес елдер географиясы». Алматы: «Географиядан республикалық атаулы мектеп». 2013 жыл
2. І.Байжанов. «Ұлы даланың ураны» елімізді алғашқы орынға алып шықты. Оңтүстік Қазақстан, 2010 жыл 26 қаңтар, №11
3. Б. Сапарбай. «Уран шаюды ғылыми жолмен жүргізген жөн». Оңтүстік Қазақстан, 2008 жыл 17 қазан

FORMATION OF COUNTRY LEARNING COMPETENCE OF FOREIGN STUDENTS

Nadezhda Yachina¹, Dinara Rakhimova²

¹PhD in Pedagogical, Assoc. Prof., Department of Russian language and methods of teaching it, Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University, Russia

²PhD in Philology, Assoc. Prof., Department of Russian language and methods of teaching it, Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University, Russia

ABSTRACT

The relevance of the study is due to the growing interest in learning Russian language on the part of foreign citizens. This is due to the wish to receive professional education in the Russian Federation, as well as to the developing tourism industry. Despite the fact that in certain circles the image of modern Russia is created as negative, tourist flows are growing, the number of foreigners who want to get a residence permit is also increasing.

The aim of the research is to study the problem of formation of country learning competence of foreign students, future teachers of Russian language. In modern methodology the understanding of the importance of this aspect in teaching foreign students is becoming more and more obvious. The main provisions that a teacher of Russian as a foreign language needs to take into account for successful formation of students' country studies competence are considered. Approaches to the selection of texts with country studies content and exercises for them, in which Russian language as a foreign language is a means of professional activity, are proposed. The aim of teaching Russian as a foreign language which is to achieve foreign-language communicative competence is formulated, and the main approach to achieve this goal is communicative. Great importance is attached to the choice of topics, as well as authentic materials, including texts with country studies content, and a set of exercises.

Research methods: questionnaires, observation, two types of reading – introductory (skim reading) and detailed (scan reading) - were used when working with authentic texts. The author considers it important to include in the program an integrated course in which not only the formation of communicative competence takes place, but also foreign students receive geographical knowledge about the country of the studied language.

Keywords: Russian as a foreign language; foreign student; communicative approach; country learning competence.

INTRODUCTION

Actualizing the problem Country studies is the oldest science that emerged in the ancient world and was brought to life by people's needs for information about different countries and areas. The founders of the Russian school of country studies are famous scientists Lev Semyonovich Berg and Nikolai Nikolayevich Baransky.

Professor L.S. Berg (1876-1950) headed the Department of Country Studies at St. Petersburg University in 1925-1931. Being a supporter of the natural basis of country studies, he believed that "country studies is the science of countries, or, more precisely, of geographical aspects (or landscapes), and the name of geography should be retained for it". He saw the main task of country studies as the study of natural countries in their natural boundaries.

One of the leading experts in the field of economic geography and national country studies, a prominent geographer Professor N.N. Baransky (1881-1963) believed that the main objects of study of geography are the country and the region in all their diversity-economic, cultural and political. However, his research emphasized the socio-economic aspects of the study of countries and regions, but taking into account the natural-resource characteristics of the territories. The term "country studies" came into the Russian language from geography, Nowadays, in the methodology of Russian as a foreign language one can meet the lexemes of country studies, linguistic country studies, country studies learning competence and others. In the methodology of teaching Russian as a foreign language, the issues of country studies knowledge formation have gained special significance and relevance since the 60s of the last century.

According to E.B. Rykova (2012), in modern educational programs for Russian as a foreign language, in the Requirements for different levels of language proficiency the content of subject-thematic learning competence is given, but country studies topics are presented too widely, the question of what units should consist of knowledge on each topic, what realities should be in mind in the country studies minimum has not been solved.

The interest in learning Russian is growing every year. Young people from different countries come to Russia for various professions, and also the Republic of Tatarstan is attractive for tourists. Most of them do not speak Russian; do not know the geography, history and culture of Russia. A teacher of Russian as a foreign language (RFL) has to start learning Russian with such students from scratch. The teacher has a difficult task - to teach not only how to write, read and understand Russian speech, but also to familiarize students with the geography of Russia. To help students adapt more quickly to the Republic of Tatarstan, we familiarize them with the cities and Kazan, the capital of the Republic of Tatarstan. Kazan has many interesting historical places. Kazan Federal University has a rich history, which is connected with the history of Russia. Knowledge of the realities of the country and some peculiarities of the culture of the country of the learnt language help to quickly and easily find a common language with representatives of this country. Thus, in 2024 Kazan Federal University will be 220 years old.

When teaching foreign languages in higher education institutions, including KFU (Kazan Federal University), a communicative approach is used to achieve the required level of knowledge. According to E.B. Sevastyanov (2008), the goal of foreign language teaching is to achieve foreign language communicative learning competence by students - readiness to carry out foreign language communication and achieve mutual understanding with native speakers of Russian. Only through communication it is possible to establish the student's level of communicative learning competence, as well as the level of development of the student's personality. For a student coming from another country it is important to learn the necessary geographical information about the host country. Possession of country studies and socio-cultural learning competences is very important for a student. These types of learning competences are equally important for the adequate perception of interlocutors of each other and the cultures they represent. G.D. Dorokhova and Y.N. Antipova (G.D. Dorokhova, 2016) believe that the possession of country information provides an increase in students' cognitive activity, expands their communicative abilities, favours the creation of positive motivation in the classroom, gives an incentive to independent work on the language, contributes to the solution of educational tasks.

According to E.A. Soboleva and N.A. Kazantseva (E.A. Soboleva, 2020), the specificity of classes for teaching Russian to foreign students is the use of philological way of presenting country information, which results in the process of formation of certain knowledge about the country of the studied language. The basis of this knowledge is laid already in the conditions of the initial stage of language teaching. One of the goals of Russian language teaching is to develop the student's personality, able and willing to participate in intercultural communication and independently improve in professional activity. For this purpose it is necessary to familiarize students with the history and modern life of the country, its geography, traditions and culture through the studied language. Knowledge and understanding of cultural, geographical, historical, social processes that have taken place and are taking place in Russia is extremely important for determining the range of emotional attitude to the nation - the native speaker, for intellectual penetration into Russian culture, because behind each national language there is a cultural specificity of the image of the world, consisting of elements and phenomena that are inherent and essential for this nation.

LITERATURE REVIEW

Y.K. Lukoyanova (2021) draws attention to the importance of cultural analysis of the text when teaching students Russian as a non-native language. O.A. Chalova (2019) also emphasizes the need to form country studies learning competence in the process of professional training of future engineers by means of a foreign language. A.K. Krupko (1990) considers the linguo-country studies approach in teaching French as a factor of developmental learning. O.V. Kharitonova and L.V. Panova (O.V. Kharitonova, 2017) write about the role of country studies materials in the context of sociocultural approach to teaching Russian as a foreign language. T.V. Mayorova (2002) shares her experience of using regional archival sources in a school linguistic

local history circle. In her opinion, the native language is the main factor of national culture, its main spiritual value. Written monuments reflecting the historical past of the country and the development of the language are an integral part of the cultural heritage of the people. A teacher of Russian language can make the most complete and profound use of the undoubted educational possibilities of Russian written sources in extracurricular and extracurricular work. E.L. Loshakova and L.V. Panova (E.L. Loshakova, 2015) suggest using fiction text as a means of teaching Russian as a foreign language more often. N.P.Yachina and R.K.Khurmatullina (N.P.Yachina, 2016) point to the increasing roles of the teacher's personality and his professional competence in the successful development of social and pedagogical tasks.

MATERIALS AND METHODS

The methodology of formation of country learning competence in foreign students studying at the preparatory faculty is based, on the one hand, on didactic principles (principles of scientific rigor, consistency and continuity, accessibility, consciousness, activity, visibility, durability, etc.), on the other hand, on the principles of communicative foreign language teaching (principles of taking into account the communicative needs of students, situational character, use of authentic materials, use of communicative exercises) (M.S. Krapivina, 2014). The principle of taking into account the communicative goals of teaching Russian to foreign students of the pre-university stage of education in the formation of country studies learning competence on the material of geography texts is realized in the fact that special attention is paid not only to the formation of country studies knowledge, but also to ensuring their use in learning and everyday communication. After all, interest in the material on which learning takes place is connected with motivation for learning. It is necessary to show students that lexemes, grammatical and syntactic constructions, studied and mastered by them, help in everyday communication in Russian, give them an opportunity to formulate and express their point of view in the studied language on the special material of country studies. The most important principle of country studies learning competence formation is the principle of reliance on the country studies text. Nowadays textual material remains the main source of knowledge acquisition. In the process of teaching Russian to foreign students at the stage of pre-university education, a great role is played by teaching the scientific style of speech on the material of original, adapted, as well as specially created texts. When composing their own texts on country studies and geography, it should be remembered that they should be functionally and stylistically close to texts from textbooks on the subject (geography, history). The selected teaching material should arouse students' interest, contribute to the formation of their desire and motivation to continue learning activities, provide cognitive information, ensure the development of oral and written speech and the acquisition of special language units and terms. One of the important tasks of the Russian language teacher is to teach foreign students at the preparatory faculty basic terminology and work on texts characteristic of the educational and professional sphere of communication. Thus, a geographical text of country studies character should meet the following requirements: accessibility, informative, cognitive, interesting and correspondence to

the lexicogrammatical topic, consistency with the system of the studied texts, clear structure and optimal volume. The principle of using illustrative material is an important principle of forming country studies learning competence. If there are names of geographical objects in the texts, it is necessary to refer to the map and show the location of these realities, use illustrations of these objects. In the process of forming country studies learning competence at the lessons of Russian as a foreign language it is important to use semantic supports (maps, tables, charts, diagrams), which facilitate understanding and memorization of new information. Demonstration of a visual series provides an opportunity to realize several learning tasks: maps, photos, illustrations perform the function of language semantization, as well as contribute to speech stimulation, practice of new speech constructions and models. Appeal to geographical realities in combination with a text facilitates the formation of students' country studies learning competence, as it expands and deepens their knowledge of the country of the target language, geography by means of the language itself and through visual perception. One of the well-known didactic principles concerning the formation of country studies knowledge is the principle of activity, based on the idea that any knowledge can be learnt only in the process of cognitive activity of the subject. The task of a teacher of Russian as a foreign language is to activate the thinking activity of students. The fulfillment of this task will be more effective if the course of country studies on the materials of geography texts includes tasks of productive (problem, search, creative) type, contributing to the activation of students' speech activity.

Let us consider the results of our research (Table 1). We conducted a questionnaire among foreign students studying Russian. We were interested in questions related to students' interests in the host country, geography of the country, its history and culture, knowledge in the field of country studies. Students starting to study Russian from scratch (the first group-30 people) and students continuing to study Russian (the second group-60 people) were asked the following questions:

1. In your opinion, is knowledge of the basics in the field of country studies a necessary attribute of a modern specialist? Why?
2. Do you think that knowledge of the geography of the country of the language you are studying is important for your development?
3. What cities of Russia do you know?
4. What is the capital of the Republic of Tatarstan called?
5. In which city of the Republic of Tatarstan is the largest Koran located?
6. Which city of the Republic of Tatarstan produces the Kamaz car?
7. What rivers flow in the Republic of Tatarstan?
8. Do you think that your previous knowledge in the field of country studies is enough to be a qualified specialist?
9. Do you need a textbook in your native language to master the basics of country studies?
10. What sections would you suggest for such a manual?

11. Should a language and country study guide and dictionary be included in the manual?

RESULTS

Table 1

Results of questionnaire survey of the students of the first and second groups, future teachers of Russian language. The percentage of correct answers is indicated in brackets.

Questions on knowledge of the geography of the country Language studied		1 group (30 people)	2 group (60 people)
1.	Capital of Russia	30(100%)	60 (100%)
2.	Capital of the Republic of Tatarstan	30(100%)	60 (100%)
3.	The city where the biggest Koran is located	3(10%)	50 (67%)
4.	Which city produces the Kamaz car	3(10%)	30 (50%)
5.	What rivers there are in the Republic of Tatarstan	5(17%)	30 (50%)

In this table we present some data on the results of the questionnaire survey. After processing the answers to these questions of the questionnaire, the following data were obtained: 100% of students believe, students believe that knowledge of geography of the country of the studied language is very important. Linguo-country studies material helps to master the language faster, to learn to read various literatures in Russian, to learn the history, culture and geography of the country. The majority of students, which is 98%, believe that knowledge in the field of country studies is not enough for them to be a qualified specialist. Many (73%) students answered that knowledge of the basics in the field of country studies is a necessary attribute of a modern specialist, as it can provide them with unproblematic communication with native speakers, to conduct business. We concluded that it is necessary to form a system of linguo-country studies knowledge and skills in the future teacher of Russian language by studying texts with the history and geography of Russia and the Republic of Tatarstan already at the first stages of learning Russian. And for this purpose it is necessary to create cognitive texts.

The data obtained in the questionnaire also testify to the students' interest in the Russian language as a means of improving linguo-country studies and culture. The study of students' interests (do they know in which city the biggest Koran is located?) – only the students who have arrived do not know the answer to this question, while those studying for the second year in the Republic of Tatarstan already 30 people out of 60 (50%) have visited the city of Bulgar and know that it is in this city that the biggest Koran is located. To the question, what rivers are there in the Republic of Tatarstan, the first group found it difficult to answer, and the second group – 50% (30 people) answered correctly.

CONCLUSIONS

Thus, this study has shown the necessity of formation and development of speech skills and abilities through the study of texts with geographical data of cities and the country as a whole. Use tasks based on information about cities; search for answers to questions, ability to catch the main idea of the text. Such tasks prepare students for the next stage - creating their own monologue. Students can be offered to compose their own text and prepare a report on geographical realities of their native country or on the basis of studied texts on Russian geography. The opportunity to talk about the native country, compare facts, use previously learnt vocabulary and constructions when building a monologue - all this enlivens the lesson, as well as contributes to the growth of motivation and positively affects the process of formation of speech skills and abilities of students. Classes on country studies and geography with foreign students studying Russian in Russia cannot be imagined without study excursions. They undoubtedly play a very important role not only for speech development, but also for acquaintance with Russian culture, geography, history, formation of a positive attitude to the country of the learnt language. One of the important tasks of Russian language teachers working with foreign students is to familiarize them with Russian traditions and culture. Studying country studies on the material of texts on Russian geography helps to effectively realize the goals of teaching Russian as a foreign language.

REFERENCES

- Chalova, O.A. (2019). Formation of linguistic and cultural competence in the process of professional training of future engineers by means of the foreign language. *World of Science. Pedagogy and psychology*, [online] 1(7). Available at: <https://mir-nauki.com/PDF/90PDMN119.pdf>
- Gaisin, I.T., Gaisin, R.I., Khusainov, Z.A., Kubishkina, E.N., Yachina, N.P. The competitiveness of the Republic of Tatarstan as a center of urban tourism of the Russian Federation // *International Business Management*, 2016. – Volume: 10, Issue: 23, pp. 5596 – 5598.
- Dorokhova, G.D., Antipova, Y.N. The use of linguistic and cultural material in foreign language classes: <https://goo.su/pwANX0y> (date of reference: 12.07.2023) (in Russian)
- History of country studies: https://ru.wikiversity.org/wiki/История_страноведения (date of reference: 12.07.2023).
- Ivanova, M.V. Introduction to regional studies: textbook / M.V. Ivanova. –Tomsk: Tomsk Polytechnic Institute Publishing House, 2008. – 177 p.
- Krupko, A.K. Linguo-country studies approach in teaching French as a factor of developmental learning // *IYASH*. – 1990. – No6. – pp. 11-13.
- Kharitonova, O.V., Panova, L.V. The role of country studies materials in the context of sociocultural approach to teaching Russian as a foreign language //Internet-

journal "World of Science" 2017, Vol. 5, No 6 - Access mode: <https://mir-nauki.com/PDF/87PDMN617.pdf>

Krapivina, M.S. Formation of country studies learning competence in foreign students of the pre-university stage of education. <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-stranovedcheskoy-kompetentsii-u-studentov-inotrantsev-dovuzovskogo-etapa-obucheniya/viewer> (date of reference:12.07.2023).

Lukoyanova, Yu.K. Linguocultural analysis of the text in teaching Russian as a non-native language. Linguocultural and linguo-methodological science in the Republic of Bashkortostan: history and modernity. Collection of scientific and methodological articles on the materials of the IV International Conference dedicated to the 90th anniversary of Doctor of Pedagogical Sciences, Professor Lena Galeevna Sayakhova (Ufa, 2 December 2021). - Ufa: RICBashGU, 2021. - pp. 101-104.

Loshakova, E.L., Panova, L.V. Artistic text as a means of teaching Russian as a foreign language. [Text] / E.L. Loshakova, L.V. Panova //Materials of the IV International scientific-practical correspondence Internet-conference. (Russian Economic University named after G.V. Plekhanov. G.V. Plekhanov Russian University of Economics, Moscow, 1 October - 10 November 2015).

Mayorova, T.V. Regional archival sources in the school linguokraevedic circle. Scientific and methodical journal "Russian language in school" № 3, 2002, P.49-53.

Rykova, E.B. Formation of foreign students' country studies learning competence when teaching Russian language on the material of realities of the Soviet era: diss. ... kand. ped. nauk: 13.00.02 / Rykova Elena Borisovna. - St. Petersburg, 2012. - 313 p.

Sevastyanov, D.V. Fundamentals of Country Studies and International Tourism. Moscow, Publishing Centre "Academy", 2008. - P.6. https://academia-moscow.ru/ftp_share/_books/fragments/fragment_20943.pdf (date of reference: 12.07.2023).

Sevastyanov, D.V. Fundamentals of country studies and international tourism. Moscow, Publishing Centre "Academy", 2008. - P.6. https://academia-moscow.ru/ftp_share/_books/fragments/fragment_20943.pdf (date of reference 12.07.2023).

Soboleva E. A., Kazantseva N. A. Foreign language communicative competence as a goal of teaching foreign languages in a basic general education school / E. A. Soboleva, N. A. Kazantseva / / Science and Education today. - 2020. - № 1 (48). - Pp. 49-52.

Yachina N.P., R.K. Khurmatulina Formation of the Monitoring Competence of the Teacher in a Comprehensive Institution // Mathematics Education. - 2016. - Vol.11, Is. 4. - P. 843-857.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМНІҢ ДАМУЫ**Бохаева Мадина***География пән мұғалімі, «Ж.Ташенов атындағы №23 IT-мектеп-лицейі», Түркістан, Қазақстан***Шохаева Банура***География пән мұғалімі, «Ж.Ташенов атындағы №23 IT-мектеп-лицейі» Түркістан, Қазақстан*

Мемлекеттік бағдарланы іске асырудың негізгі бағыттары мен тетігі туристік қызметті мемлекеттік реттеу және қолдау жүйесін дамытудан, қазақстандық туристік өнімінің маркетингінен және ілгеріленуінен, экологиялық туризм – тұрақты даму факторынан, балалар мен жасөспірімдер туризмі – ішкі туризмді дамытудың және туристік мәдениетті тәрбиелеудің негізін қалаушы факторларының бірінен, кадрлар дайындау, туризм қызметкерлерінің біліктілігін арттыру жүйесінен және туризм саласын ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етуден, туризмді ақпараттық қамтамасыз етуден, туристер қауіпсіздігін қамтамасыз етуден, туризм саласындағы халықаралық ынтымақтастықтан және халықаралық маңызы бар туризм саласындағы «белсенді» жобаларды іске асырудан тұрады.

“Қазақстан-2030” стратегиялық бағдарламасында еліміздің келешектігі дамуына айқынды бағдар берілгені мәлім. Осы орайда ел экономикасында өсіп-өркендеуіне айтарлықтай үлес қосатын бір сала туризм екеніне бүгінде көз жеткендей. Жиһангерлік және саяхатшылық адамның танымдық көкжиегін кеңейтетін, қазіргі замандағы ғаламат мүмкіншілігі бар, пайдасы шаш етекпен келетін, біз әлі толық игере алмаған саланың бірі екендігі баршамызға белгілі. Бүгінгі туризм, яғни жиһангерлік және саяхатшылық–бұл мемлекет пен қоғамның экономикалық әлеуметтік дамуының, тұлғаның жан-жақты қалыптасуының маңызды факторы.

Туризм – әлемде дамуы жағынан дес бермей келе жатқан ауқымы кең сала. Әлемде туризм саласымен ғана дамып, байып елдің ішкі және сыртқы экономикасын қалыптастырып отырған мемлекеттер бар. Атап айтқанда, Еуропа елдері, Оңтүстік Америка, Шығыс Азия және теңіз, мұхиттармен шектесіп жатқан аралтектес мемлекеттер. Туризм әлемдік экономикада басты рөлдің бірін атқарады. Дүниежүзілік туризм ұйымының (ДТҰ) деректері бойынша ол әлемдегі жалпы ұлттық өнімнің оннан бір бөлігін, халықаралық инвестицияның 11 пайыздан астамын ұстайды, әлемдік өндірістің әрбір 9-шы жұмыс орнын туризм қамтамасыз етеді.

Қазақстанда «туристік магниттер» және «туристік өсу нүктелері» деп аталатын 100-ден астам туристік нысан бар. Олардың туристік инфрақұрылымын дамыту үшін елеулі инвестициялық салымдар талап етіледі. Алайда, ақшалай қаражаттың шектеулігіне байланысты Қазақстанның туристік картасына кіретін 10 республикалық және 50 аймақтық дестинация іріктеліп алынды.

Қазақстанның 5 аймағынан өтетін (Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда және Ақөбе облыстары) «Батыс Европа – Батыс Қытай» транспорттық коридоры бойында ұлттық туристік кластер дамытуына үлкен мүмкіндіктер бар. Тұтынушылардың барлық мақсаттары мен бүкіл қажетті спектрлерін қанағаттандыру үшін автомагистраль бойында аялдама пунктері, демалыс зоналары мен ТЖО болу керек. Облыстарда эксперттердің ұсынысы бойынша 4 категория бойынша объекттер құрған жөн:

1. Стандартты келу ұзақтығы 2-3 күнге созылатын «А» категориялы туристік кешен;
2. Стандартты келу ұзақтығы 8-12 сағатқа созылатын «В» категориялы жол бойындағы туристік кешен;
3. Стандартты келу ұзақтығы 20-30 мин созылатын «С» категориялы қысқа мерзімдік қызмет көрсету пункті.
4. Келу ұзақтығы 5-10мин созылатын «D» категориялы ТЖО қызметі.

Қазақстан Республикасында туризмді дамыту үшін барлық қажетті мәдени, тарихи, географиялық және климаттық жағдайлар жеткілікті. Сонымен қатар бұл өз кезегінде транспорттық, инфрақұрылымдық, сауда орындары, денсаулық сақтау қызметтерін жетілдіруді қажет етеді. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Үкіметі ұзақ мерзімді бағдарламасын қабылдады. 1993 жылы Егемен Қазақстан Дүниежүзілік туристік ұйымына мүше болып, туризмді дамытудың алғашқы бағдарламасын жасаған болатын. Ал 1997 жылы «1997-2003 жылдары аралығында Ұлы Жібек жолындағы тарихи орталықтарды қайта жаңарту, түркі тілдес мемлекеттердің мәдени мұраларын сақтау және туристік инфрақұрылымдарды құру туралы» мемлекеттік бағдарлама бекітілді.

Қазақстанның басымдыққа ие TOP-10 туристік аймағы:

1. жылына 2,5 млн турист әлеуеті бар Алакөл көлі (ағымдағы ағын – 772 мың турист);
2. жылына 2,5 млн турист әлеуеті бар Алматы өңірінің тау кластері (ағымдағы ағын – 500 мың турист);
3. жылына 2 млн турист әлеуеті бар Щучье-Бурабай курорттық аймағы (ағымдағы ағын – 750 мың турист);
4. жылына 450 мың турист әлеуеті бар Баянауыл курорттық аймағы (ағымдағы ағын – 200 мың турист);
5. жылына 400 мың турист әлеуеті бар Имантау – Шалқар курорттық аймағы (ағымдағы ағын-130 мың турист);
6. жылына 400 мың турист әлеуеті бар Балқаш көлі (ағымдағы ағын – 130 мың адам);

7. жылына 1,5 млн турист әлеуеті бар Түркістанның тарихи-мәдени орталығы (ағымдағы ағын – 500 мың адам);
8. жылына 750 мың турист ағыны бар Маңғыстаудағы жағажайлық демалыс;
9. жылына 1 млн турист әлеуеті бар Нұр-Сұлтан қаласындағы МІСЕ туризм;
10. жылына 250 мыңнан 500 мың туристке дейін әлеуеті бар «Байқоңыр» туристік аймағы.

Туризмнен түскен табыс мұнай, өнімдері және автомобиль экспорты табысынан кейін тұрақты 3-ші орында келеді.

Туризмнің қазіргі заманғы индустриясы халықаралық қызмет көрсету саудасының аса жоғары табысты және серпінді дамып келе жатқан сегменттерінің бірі болып табылады. Туризм әлемдік жиынтық өнімнің шамамен 10% – ын, қызметтердің әлемдік экспортының 30% – ын, әлемдік инвестициялардың 7% – ын, жұмыс орындарының 10% – ын және барлық салық түсімдерінің 5% – ын қалыптастырады.

2019 жылы туризмнің ел экономикасына қосқан үлесі 5,6% – ды құрады, бұл ретте 2025 жылға қарай көрсеткішті 8% – ға дейін арттыру жоспарлануда. Осы мақсаттар үшін жыл сайын инвестициялық ағындардың өсуі мен ішкі және шетелдік туристердің шығыстарын жылына орта есеппен 7-8% – ға ұлғайту қажет.

Туризм елдің экономикалық дамуына, жаңа жұмыс орындарын құруға, мәдени алмасуға және әлемдік аренада оң имиджді қалыптастыруға ықпал етеді. Дегенмен, туризмнің сәтті дамуы табиғатты сақтау және жергілікті дәстүрлерді құрметтеу үшін экологиялық және әлеуметтік-мәдени аспектілерді ескеруді талап ететінін де естен шығармаған жөн.

EMPOWERING REGIONAL TOURISM: UNVEILING THE CRUCIAL ROLE OF STAKEHOLDERS

Sakypbek M.¹, Assipova Zh.²

¹Senior lecturer at the department of recreational geography and tourism, Faculty of geography and environmental sciences, al-Farabi Kazakh National university.

²PhD associate professor at the department of recreational geography and tourism, Faculty of geography and environmental sciences, al-Farabi Kazakh National university.

Partnership between public and private tourism enterprises is a key factor in the successful development of the tourism industry. Such partnership promotes sustainable and long-term growth of the tourism industry by ensuring effective coordination and cooperation among various stakeholders. Tourism is one of the fastest growing sectors of the world economy. Despite this, Kazakhstan's economy does not benefit significantly from tourism. After leaving the Soviet Union, special state regulatory bodies were established, special tourism laws and policies were adopted, some of the existing infrastructure was upgraded, and private business development was encouraged. However, despite these efforts, there was no rapid growth of tourism in Kazakhstan at the regional or international level

The successful development of tourism directly depends on the harmonious work of its stakeholders. Stakeholders include the government, the private sector, local communities, tourism companies, educational institutions, non-governmental organizations and tourists. As each of these parties has their own unique role and responsibilities, effective communication and cooperation between them is essential for the sustainable and long-term development of the tourism industry. The state is responsible for infrastructure development, legislative regulation and security. In this context, the security of roads, airports, transport systems and tourist areas is a state responsibility. The private sector, in turn, provides hotels, restaurants, entertainment venues and tourism services. A close relationship between the private sector and the state helps attract investment and improve infrastructure. Local communities also make an important contribution to the development of tourism. They offer a unique experience to tourists while preserving local culture and traditions. Working with local communities can improve their living standards and create jobs. Travel companies and agencies organize tours and provide services to tourists. They help attract tourists through marketing and advertising. Effective cooperation of travel agencies with the state and the private sector contributes to the growth of the tourism industry. Educational institutions, especially universities and colleges, are responsible for training tourism professionals. Quality education in the field of tourism allows to increase the professionalism of personnel and improve the quality of service. The joint work of the public sector and educational institutions is important here. Non-governmental organizations promote environmental and social responsibility and contribute to the development of sustainable tourism. They implement projects aimed

at protecting local natural resources and not harming the environment. The partnership of these organizations with the state and the private sector ensures environmental sustainability. Tourists directly influence the economy of the place they visit. Their satisfaction and safety is one of the main factors for the development of the tourism industry. Satisfying the needs of tourists and getting their positive feedback contributes to the success of tourism. Thus, the harmonious work of interested parties allows to develop infrastructure, attract investments, ensure environmental stability, train personnel and increase the satisfaction of tourists. Correct understanding of the role and responsibility of each interested party in the field of tourism and establishing effective relations between them will create conditions for the sustainable development of the tourism industry of Kazakhstan. The harmonious work of stakeholders helps to increase the economic, social and environmental benefits of tourism. This partnership covers all aspects of tourism, making its development comprehensive and sustainable. Thus, the successful development of tourism directly depends on the harmonious work of its stakeholders.

Development of tourism infrastructure is an important aspect of public and private partnership. Since the government is responsible for financing and regulating infrastructure projects, the private sector has the opportunity to take advantage of this infrastructure, improve and expand it. For example, the government develops roads, airports, and public transportation systems, while the private sector builds hotels, restaurants, and entertainment venues. Cooperation between these two parties allows creating a comfortable and attractive environment for tourists (Almatytourism.kz, 2019; Glukhovtsev & Yermekbayeva, 2001).

Public and private partnership is an effective way to attract investments. The government encourages investment in the tourism sector by creating favorable conditions for investors, such as tax breaks or regulatory simplification. The private sector, in turn, invests in new projects and develops tourism products and services. This partnership increases Kazakhstan's competitiveness in the field of tourism and contributes to the creation of new jobs (Anum Mohd Ghazali, 2010; Higgins-Desbiolles, 2006).

Cooperation between the public and private sectors allows effective marketing and promotion of tourist destinations. While the government is responsible for building and promoting the country's tourism image at the national level, the private sector promotes specific products and services at the local level. This allows to spread tourist information widely and increase the number of tourists coming to Kazakhstan (Freeman, 2010; Staff report, 2017).

Partnerships between the public and private sectors require a stable legal and regulatory framework. The state develops and implements laws and regulations in the field of tourism, and the private sector operates according to these regulations. This helps to ensure the safety and quality of tourism services, as well as to protect the rights and interests of tourists (Dredge & Jenkins, 2007; Republic of Kazakhstan, 2018).

Public and private partnerships make a great contribution to the development of human capital. The state supports the training of specialists in the field of tourism through educational institutions, and the private sector offers jobs to these specialists

and helps them improve their qualifications. This allows to provide high-quality service and support the development of the tourism industry (Lee, 2012; Petrovic & Cerovic, 2010).

Public and private partnership should be aimed at ensuring sustainable development and environmental responsibility. The state sets environmental norms and standards, and the private sector must work in accordance with these requirements. This contributes to environmental protection and rational use of natural resources, and also creates conditions for the development of tourism in the long term (Sustainable Tourism for Development Guidebook, 2013; UNWTO European Commission, 2013).

In conclusion, partnership between state and private tourism enterprises is one of the main conditions for effective and sustainable development of the tourism industry. This partnership allows for infrastructure development, attracting investments, improving marketing, strengthening the legal framework, developing human capital and ensuring environmental responsibility. Therefore, the strengthening of cooperation between the public and private sectors allows to fully reveal the potential of Kazakhstan in the field of tourism.

REFERENCES

1. Almatytourism.kz. (2019). Tourism and foreign affairs of Almaty city . [online] Available at: http://almatytourism.kz/news/detail.php?ELEMENT_ID=856 [Accessed 24 Jul. 2019].
2. Anum Mohd Ghazali, N. (2010). Ownership structure, corporate governance, and corporate performance in Malaysia. *International Journal of Commerce and Management*, 20 (2), 109-119.
3. Dredge, D., & Jenkins, J. (2007). *Tourism Policy and Planning* . Brisbane: John Wiley & Sons.
4. Freeman, R. E. (2010). *Strategic Management: A Stakeholder Approach* . New York, NY: Cambridge University Press.
5. Glukhovtsev, I., & Yermekbayeva, L. (2001). Integrating biodiversity into the tourism sector: Best practice and country case studies by Public Centre on Conservation of Biological Diversity in the Republic of Kazakhstan.
6. Higgins-Desbiolles, F. (2006). More than an “industry”: The forgotten power of tourism as a social force. *Tourism Management*, 27 (6), 1192-1208.
7. Lee, G. (2012). *New Silk Road and the Northern Distribution Network: A Golden Road to Central Asian Trade Reform* . New York: Open Society Foundations.
8. Petrovic, P., & Cerovic, S. (2010). The ownership structure as a corporate governance mechanism in Serbian hotels. *UTMS Journal of Economics*, 1 (1), 93-98.
9. Republic of Kazakhstan. (2018). *The strategic plan for development of the Republic of Kazakhstan until the year 2025* .

10. Staff report. (2017). Kazakhstan has huge tourism potential, says UNWTO Secretary General.
11. The Astana Times. Available at: <https://astanatimes.com/2017/07/kazakhstan-has-huge-tourism-potential-says-unwto-secretary-general/> [accessed 10 July 2019].
12. Sustainable Tourism for Development Guidebook. (2013). First edition.
13. UNWTO European Commission. (2013). Sustainable tourism development Guidebook . First edition.
14. Yasarata, M., Altinay, L., Burns, P., & Okumus, F. (2010). Politics and sustainable tourism development – Can they co-exist? Voices from North Cyprus.

АРИДТІ АЙМАҚТАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ІЛЕ ӨЗЕНІНІҢ КӨНЕ АТЫРАУЫ НЕГІЗІНДЕ)

Ақмолдаева Б.Қ., Ожанова И.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

Экологиялық мәселелер деп адам баласы мен тірі организмдер әрекетінің дамуына жағымсыз әсер ететін табиғи ортадағы өзгерістер мен ауытқуларды түсінеміз. Өйткені олардың дамуы ландшафттардың табиғи даму тенденциясымен тығыз байланысты. Әдетте табиғи комплекстер модификациясының ортадағы биотаға әсері әлсіз және реакция қайтаруы жағымды болса, онда оны экологиялық мәселе деп есепке алмайды. Сондықтан да ғылыми оқулықтар мен еңбектерде адам баласының табиғи ортаға жағымсыз әрекеті мен оның экологиялық салдарына, көп көңіл бөлінеді.

Нақтылы мәселелер мен оларды ғылыми тұрғыда шешу шараларын қарастыратын экологиялық жағдайлардың үш түрін ажыратады: табиғи, антропогендік, және табиғи-антропогендік, яғни табиғи топтардың эволюциялық дамуында антропогендік фактордың ролі күшейеді. Кеңістікте соңғысы жиі кездеседі, бірақ бұл мәселеде негізгі екі адамның тигізер әсерін, нақтылы ролін анықтау, табиғи ортаға әсер ету жолдарын, осал жерлері мен жауап қайтару реакциясына талдау жасау, осының нәтижесінде өзгерген табиғи комплекстердің процестері мен құбылыстары шеңберінде антропогендік фактордың қосқан үлесіне дұрыс баға беру. Осыған байланысты табиғи фонға дұрыс баға беріп, ортада олардың нақтылы өзгеру шегін анықтаған жөн.

Ландшафттардың табиғи шектен ауытқуы, табиғи және антропогендік факторлардың салдарынан, экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуы. Табиғи факторлардың әсері ғаламды климаттың аридтенуі. Көп ғалымдар деректері бойынша XX-XXI ғасырға ұзақ уақыттық шөлдену процесі тән. Осындай шөлдену тек Орта Азия мен Қазақстанға ғана емес бүкіл дүние жүзі ландшафтарына тән. Бірақ соңғы жылдары ғаламдық шөлденудің антропогендік факторларға да байланысты екені анықталған. Өйткені гидрологиялық режимдегі өзгерістер табиғи комплекстердің жекелеген компоненттерінің антропогендік шөлденуіне әсер етеді /1/.

Климаттың ландшафттардың дамуындағы негізгі фактор екеніне көптеген ғалымдар көңіл аударған. Ландшафттар динамикасын дұрыс түсіну үшін бір жерден екінші жерге өзеріп отыратын жылу мен ылғалдың қарым-қатынасын міндетті білу қажет. Ландшафттардың дамуы мен динамикалық ерекшелігіндегі жылу мен ылғалдың қарым-қатынасы ендікке ғана емес жергілікті жердің рельеф пішіні арқылы да күрделі өзгеріске ұшырайтыны анықталған.

Солтүстік жарты шардың ылғалдануының өзгеру теориясынан оған ұзақтығы әртүрлі ритмикалық ауытқулардың тән екенін байқаймыз. Мұнда өте айқын және ұзақтығы жағынан ең ұзын ритм 2000 жыл – 3 ірі фазаға бөлінеді: 1) салқын-ылғалды - 300-500 жыл; 2) жылы және құрғақ - 600-800 жыл; 3) өтпелі фаза (1 мен 2 ортасында) – 700-800 жыл. Қарастырылып отырған аймақта қазір климаттың құрғақтануы, яғни ғасырлық ылғалданудың төмен түсу циклы тән. Жалпы бір бағыттағы климаттың өзгеруінде ылғалданудың бірде көбейіп, бірде азайып отыруы. Осындай кезеңдердің ұзақтығы шамамен 45 жылға дейін созылады. Аумақтағы соңғы ылғалдану фазасы XX ғасырдың 40-шы жылдары болған. Сондықтан ландшафттардың өткен дамуында да климат өзгермелі болып, тіпті ірі компоненттердің де шекарасы ауытқып отырған. Климаттық компоненттердің эволюциялық өзгеруі арқылы өткен ғасырдың ландшафттары туралы мағлұмат алуға мүмкіншілік туады.

Сонымен өткен даму тарихында да климат көрсеткіштері өзгеріп отырған. Климаттық көрсеткіштердің өзгеруі соңғы геологиялық кезеңде болған: 70 млн. жыл бұрын жылы климат мұздықтардың пайда болуымен ауысып отырған. Мұздықты кезеңдер плейстоценде (ұзақтығы 100000 ж) мұз аралық жылынумен ауысып отырған (ұзақтығы 20000 ж). Плейстоцен мен голоцен аралығындағы климаттың өзгеруі қазіргі табиғи зоналардың шекараларының қалыптасуына әсер етті.

Сонымен аумақтың қазіргі климаттық жағдайының өзгеруі, Балқаш көлі деңгейінің тартылуы мен Іле өзені суының азаюы жағымсыз табиғи процестердің қалыптасуына әсер етті. Аридті климат үдеді, қамыс пен тоғайлардың ауданы азайды. Кейбір жерлерде өзен, көлдер құрғап, сортаң және сор шұңқырлар дамыды. Осы процестердің нәтижесінде табиғи кешендердің ауысуы, тұз шоғырлануы, өсімдік пен топырақтың нашарлауы, жалпы алғанда, эолдық процестер ұлғайды.

Осы процестердің дамуы мен кеңістік бойынша таралуы бірнеше факторға байланысты. Әсіресе аумақтың морфоструктуралық және морфоскульптуралық құрылымының, неотектоникалық қозғалыстардың режимінің, климаттың және антропогендік факторларды ерекше атап кетуге болады. Осы процестерге байланысты аккумуляция мен денудация, экзогендік процестердің қарым-қатынасы кеңістік бойынша әртүрлі таралған. Бағыты мен қарқындылығы әртүрлі эолдық процестер бүкіл аумаққа тән.

Дефляция процестері климаттың континентальдығы мен жиі-жиі соғатын қатты желдермен байланысты.

Тәуліктік және жыл мезгілдері бойынша температураның күрт өзгеруі, химиялық және физикалық үгілуге негіз болады. Мұндай үгілу процестері бүкіл аумақта кеңінен тараған. Олар белгілі бір рельеф формасын құрмайды, дегенмен басқа аридті процестерге материал жинақтайды. Шөлдену, құрғақтану процестерінің нәтижесінде топырақ пен өсімдік жамылғысының сандық және сапалық қасиеттері нашарлайды. Әсіресе топырақ жамылғысының

тұздануы, бірақ тұздану қарқындылығы аумақ бойынша әртүрлі. Өйткені өзен аңғарынан, теңіз деңгейінен және жер асты суларының алыс, жақын орналасқанына байланысты. Сондықтан бір табиғи комплекстерде тұздану қарқынды болса, екіншісінде керісінше. Оның салдары тұздану мөлшері алуан түрлі тақырлар мен шалғынды, батпақты, сортаң топырақ түрлерінің дамуы /1/.

Құрғақтану процесінің үдеуіне байланысты топырақтаң беткі қабатында жарықтар пайда болады. Әсіресе осындай жарықтары айқын байқалатын тақырлы жерлер құрғаған қазан-шұңқырларда, тақырларда кеңінен өріс алған.

Сонымен, табиғи ортаның қазіргі жағдайында аумақтың барлық компоненттері тұрақсыз. Әсіресе биота тұрақсыздығын ерекше атап өткен жөн. Ол топырақ жамылғысының механикалық құрамына, ылғалдану деңгейіне, ирригациялық системаларға және мал жайылымына тікелей байланысты. Топыраққа қарағанда өсімдік жамылғысы тез шөлді типтерге ауысады. Сондықтан өсімдік жамылғысы табиғи компоненттердің даму стадиясын көрсететін негізгі көрсеткіш. Өсімдіктің динамикалық өзгерісі негізгі жайылымдық жерлердің өнімділігінің өзгеруінен, яғни күрт төмендеуінен айқын көрінеді. Өсімдік трансформациясы олардың бір топтарының екіншісімен ауысуынан, ылғал сүйгіш өсімдіктердің орнына қуаңшылыққа төзімді, тұз сүйгіш өсімдіктердің қалыптасуынан байқалады. Дегенмен табиғи жағдайдың нашарлауы (шөлдену бағытында) жалпы өсімдік топтарының зоналық ауысуына әсерін тигізбейді. Өйткені зоналық өсімдік жамылғысы да аридті аумаққа тән галофитті, ксерофитті формациялардан тұрады.

Сонымен қазіргі ландшафт құрушы процестер зоналық және азональдық геологиялық, геоморфологиялық ерекшеліктермен айқындалады. Өз кезегімен табиғи зона шеңберіндегі ландшафт құрушы процестердің таралуы литогендік негізге, рельефтің морфометриялық және морфологиялық ерекшелігіне де тікелей байланысты.

Іле өзенінің суының азаюы оның жағалауында орналасқан өзен, көлдердің, батпақтардың су және гидрохимиялық режиміне де ықпал етті, ол судың минерализациясының көбеюінен, өзен, көлдердің тартылуынан, батпақтардың құрғауынан айқын көрінеді.

Сонымен қатар, тарихи-географиялық және палеогеографиялық ізденістер, сонымен қатар палинологиялық, дендрохронологиялық, палеоботаникалық, геохронологиялық, литогенді-генетикалық талдаулар қоршаған ортаның геологиялық дамуы соңғы мың жылдықта шөлдену процесіне ұшырап отырғанын көрсетеді. Бұл ауытқулар бағыты кеңістіктің жылынуы мен шөлденуі. Яғни ауа қабатының, су жамылғысының, жер беті комплекстерінің өзгеруі: топырақтың тұздануы, өзен, көлдердің минералдығының шамасының артуы т.б. Бұл процестер өзінің нәтижесін атмосфера циркуляциясының трансформацияға ұшырауынан, мұздықтардың ауданының азаюынан, өсімдік топтарының түрлік өзгеруі мен таралу ерекшелігінен, өзендердің, тіпті су

ағынының қайта құрылуынан, су көлемінің азаюынан табады. Бүгінгі таңда орасан зор аймақты қамтитын шөлдену процесінің нәтижесі тек жер беті табиғи комплекстерінің ғана емес сонымен қатар жер беті жамылғыш қабаты мен жер асты қабаттарының өзгерісі, әсіресе сулану деңгейінің нашарлауы /2/.

Сонымен кез-келген объектінің сулану немесе сумен қамтамасыз етілу шамасы өзгеріп отырған ортаның интегралды көрсеткіші болып табылады. Сулану немесе сумен қамтамасыз етілу көрсеткіші туралы сөз қозғалғанда тек жер беті ағын сулары ғана емес сонымен бірге капиллярдағы, топырақ пен тау жыныстарындағы, өсімдіктер мен минералдарда шоғырланған су қоры деп түсінуіміз қажет.

Жалпы алғанда, ортаның табиғи процестердің салдарынан қуаңшылыққа ұшырауы - шөлдену аймақтардың көлемінің ұлғаюы. Соңғысын ауыл шаруашылыққа тиімді жерлердің биологиялық потенциалының нашарлауы, тіпті кейбір жерлердің шаруашылықтық айналымға қайтып қосылмайтыны, ал соңында шөлді аумақтардың өсуі деп түсінеміз. Бұл процесс қарастырылып отырған аумақта да басым, өйткені Іле өзенінің көне атырауында табиғи су ағынының жасанды реттелуі нәтижесінде табиғи ландшафтардың трансформацияға ұшырауы қарқынды. Яғни глобалды шөлдену процесіне қосымша, жасанды антропогендік процестер үлес қосуда.

Морфологиялық жағынан ұқсас шөлдену процесі аумақта орналасқан жерді пайдалану мекемелерінде, ұжымдарда оны пайдалану ғылыми теорияға негізделген тұжырымдарды есепке алмағанда немесе қалыптан тыс қарқындандыру салдарынан да қалыптасады. Бірақ бұл жағдайда да - антропогендік шөлденудің негізгі себебі - гидрогеологиялық режимнің бұзылуы: су ағыны өзгерісі, яғни су ресурстарын шаруашылықта дұрыс бөлмеу, нормадан көп немесе аз пайдалану.

Шығу тегі әртүрлі тау жыныстарында құрғақтанудың, дефляция мен құмды массивтердің даму қарқындылығының экологиялық салдары әрқалай.

Ұзақ уақыттық табиғи геологиялық даму бағытына антропогендік факторлардың әсер етуі нәтижесінде пайда болған шөлденудің негізгі бағыттары: сулану немесе сумен қамтамасыз етілу деңгейінің нашарлауы, жалпы жыныстардың құрғақтануы, биотикалық процестер мен биологиялық өнімнің нашарлауы т.б. келесі тізбек - ландшафтардың табиғи-экологиялық потенциалының күрт өзгеруі.

Шөлдену процесінің себептері көп. Соның ішінде:

- мелиоративтік-ирригациялық шараларға байланысты ағынның азаюы және дұрыс бөлінбеуі;
- жер беті тұрақты ылғалдану көздеріне қарағанда арық-канал системаларының кобеюі, суды пайдаланудың дұрыс жолға қойылмауы;

- ылғалданудың өзгеруі, өсімдік жамылғысының нашарлауы және тұзды дефляцияның қарқындауына байланысты жер беті комплекстерінде тұздану процесінің артуы;

- тұрақты су көздерінің орнына мезгіл-мезгіл пайда болатын су көздерінің қалыптасуы, яғни жамылғыш қабаттың ылғалдануының өзгеруі.

Жоғарыда қысқаша сипаттама берілген шөлдену факторлары тек ландшафттың жекелеген компоненттерін ғана өзгертіп қоймайды, бүкіл системаны өзгеріске ұшыратады. Аумақтың алғашқы экологиялық жағдайы немесе табиғи фоны өзгереді, кейде апатты экологиялық жағдайларды қалыптастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. М.Е.Бельгибаев. Опустынивание территории Казахстана: проблемы и некоторые пути стабилизации //Экологическая методология возрождения человека и планеты Земля. Матер. Первого Международного Конгресса. Ч.1.-Алматы. – 1997.-С.222-226.
2. Медведев С.А., Бектурова Г.Б. Проблемы борьбы с опустыниванием в Казахстане. //Проблемы освоения пустынь.- 1994, № 4.-с.7-10

ЖЕТІСУ АЛАТАУЫ МҰЗДЫҚТАРЫНЫҢ ЕРУІН МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫНДА ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қамзанова А.Т., Шакирова Н.Д.

Абай атындағы ұлттық педагогикалық университет, Алматы қ., Қазақстан

АНДАТПА

Мұздық жүйелері география мен тау жүйелерін зерттеудегі негізгі ұғым болуымен қатар, климаттық жағдайларды зерттеуде және картографиялық өзгерістер белгілеуде аса назар аударуға тұрарлық кешен болып табылады. Әркез ғылыми қызығушылық тудырған Жетісу Алатауының мұздық жүйелерінің пайда болу тарихы мен географиялық құрылымы әлі де зерттеуге тұрарлық күрделі элементтерден тұрады.

Жетісу Алатауының табиғаты, оның ішінде физикалық-географиялық өзгерістері, климаттық жағдайлары, орографиялық ерекшеліктерінің бір-бірімен байланысы талданып, мектеп бағдарламасында ақпаратты ұсынуға әдістемелік негіздер қарастырылған.

Түйін сөздер: климат өзгерістері, мұздық жүйелері, географиялық заңдылықтар, географиялық қабық, әдістеме.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАССМОТРЕНИЯ РЕАКЦИИ ЛЕДНИКОВЫХ СИСТЕМ ЖЕТЫСУСКОГО АЛАТАУ НА ИЗМЕНЕНИЕ КЛИМАТА ПО ГЕОГРАФИИ ПО 8 КЛАССА

АННОТАЦИЯ

Ледниковые системы, помимо того, что являются основным понятием в изучении географии и горных систем, представляют собой комплекс, заслуживающий особого внимания при изучении климатических условий и установлении картографических изменений. История возникновения и географическая структура ледниковых систем Жетысуского Алатау, всегда представлявших научный интерес, состоят из сложных элементов, которые еще стоит изучить.

Проанализирована взаимосвязь природы, в том числе физико-географических изменений, климатических условий, орографических особенностей Жетысуского Алатау, рассмотрены методические основы представления информации в школьной программе.

Ключевые слова: изменения климата, ледниковые системы, географические закономерности, географическая оболочка, методология.

METHODOLOGICAL BASES OF CONSIDERATION OF THE REACTION OF GLACIAL SYSTEMS OF ZHETYSU ALATAU TO CLIMATE CHANGE IN GEOGRAPHY FOR 8TH GRADE

ABSTRACT

Glacial systems, in addition to being the main concept in the study of geography and mountain systems, are a complex that deserves special attention when

studying climatic conditions and establishing cartographic changes. The history of the origin and geographical structure of the glacial systems of the Zhetysu Alatau, which have always been of scientific interest, consist of complex elements that are still worth studying.

The interrelation of nature, including physical and geographical changes, climatic conditions, orographic features of the Zhetysu Alatau is analyzed, the methodological foundations of the presentation of information in the school curriculum are considered.

Keywords: climate change, glacial systems, geographical patterns, geographical envelope, methodology.

Біздің планетамыздағы тіршіліктің негізі – су үш агрегаттық күйде болуы мүмкін: сұйық түрінде – мұхиттарда, теңіздер мен өзендерде, бу түрінде – атмосферада, мұз түрінде – полюстер мен таулардың шыңдарында. Мұздықтың пайда болуы үшін жауын-шашынның көп мөлшері мен тұрақты төмен ауа температурасының сәйкес үйлесімі қажет. Полюстердің қақпақтары мен биік таулардың шыңдары осы жағдайлардың айқын мысалы болып табылады. Жерге түскен қар біраз уақыт мамық жамылғымен жатып, біраз уақыттан кейін күн сәулесінің астында ери бастайды. Түнде, күн болмаған кезде, еріген қар көптеген мұз шарларынан тұратын массаға айналады – бұл мұздықтың негізі болып табылатын фирн деп аталады. Жиналып, фирн қабаттары өз салмағымен басылып, мұздыққа айналады [1].

Ең дұрысы, жауын-шашын болу кезеңдері мен еру алмасып тұру шартына сәйкес келуі керек, бірақ іс жүзінде бұл аймақтар маусымдық сипаттағы және көпжылдық ауа-райы циклдеріне сәйкес үлкен ауытқуларға ұшырайды. Осы тербелістерге сәйкес абляция аймағы күшейтілген еру кезінде көтеріледі, содан кейін суық жылдары төмендейді. Мұздық ашық жер мен суға түседі, содан кейін артқа шегінеді. Егер мұндай ауытқулардың жеткілікті ұзақ кезеңін қарастырылатын болса, жалпы балқу мен қату тепе-теңдігі сақталады. Мұздықтардың "тіршілігінің" тепе-теңдігін сақтау бүкіл әлемде климаттық тепе-теңдікті сақтаудың маңызды факторларының бірі болып табылады [2].

Жетісу Алатауы Қазақстанның ең мұзды жоталарға ие тау жүйесі болып табылады. Мұздықтардың сипаттамасын көрсететін ең алғашқы каталогы 1956 жылы төрт шығарылымында жарияланған болатын: 1) Тентек пен Рғайтының солтүстік жотасыда шартты түрде Шығыс бөлігі; 2) Биен, Ақсу және Лепсінің солтүстік бөлігін шартты түрде Солтүстік бөлігі; 3) Қаратал ауданының бассейні

батыс бөлігінде; 4) Хоргос пен Усек өзендерінің бассейндері жотаның оңтүстік макрожоталарындағы - шартты түрде Оңтүстік. Бұл материалдардың 1990, 2000 және 2004 жылы жасалған ғарыштан түсірілген суреттері ойынша мұзды қату аймақтары кішірейгені байқалған. Бүгінгі таңда орта ғасырлардағыдай да Жетісу Алатауындағы ең ірі мұздық Берг мұздығы (Каталог бойынша № 214) болып табылады. Басқаша айтқанда, барлық мұздықтар жүйесінің аймағы бойынша массаның азаюы су эквиваленті бойынша 21 метрді құрайды. Бұл өлшемдер бүгінгі таңда өсуде және климаттың жылуы негізінде дегляциация процесі әлі де жалғаспақ.

Жоңғар Алатауындағы мұздықтар жаһандық климаттық жүйелердің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Олардың мөлшері мен мінез-құлқын өзгерту осы аймақтағы климатқа үлкен әсер етуі мүмкін.

Температура жоғарылаған сайын мұздықтар қысқаруы немесе тіпті толығымен жойылуы мүмкін. Бұл өзендер мен көлдердегі су көлемінің ұлғаюына әкеліп соғуы мүмкін, бұл олардың биоәртүрлілігіне және экономикалық маңызына әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, мұздықтардың қысқаруы теңіз деңгейінің көтерілуіне әкеліп соғады, бұл төмен жатқан жерлерді су басуға әкелуі мүмкін.

Дегенмен, Жоңғар Алатауындағы мұздықтардың өсуінің де кері салдары болуы мүмкін. Мұздықтардың жарылуы су тасқыны мен көшкінге әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, мұздықтардың өсуі қолда бар жайылымдық жерлер мен су ресурстарының азаюына әкелу қауіпі бар.

Жетісу (Жоңғар) Алатауы Алакөл көлінің бассейні, Балқаш көлінің шығыс бөлігі мен Іле өзенінің аңғары арасында орналасқан. Қазақстан Республикасының шегіне тек өзінің солтүстік және солтүстік-батыс бөліктерімен және олардан шығатын көптеген бөліктерімен ұзындығы мен биіктігі әртүрлі жоталар негізінде кіреді. Жотаның ұзындығы шамамен 450 километрді құрайды. Максималды ені оңтүстіктен солтүстікке қарай 120 километрден асады. Жетісу Алатауында жалпы ауданы 1000 шақырым шаршы болатын 1369 мұздық белгіленген, олардың арасындағы ең ірілері Абай, Кора, Балакор және тағы да басқалары жатады. Мұздықтар Лепсі, Сарқанд, Ақсу, Қаратал, Басқан, Қора, Биен секілді ірі өзендердің бастауы болып табылады. Сонымен қатар, бұл таулардан өз бастауын Тентек және Ырғайты өзендері де алады. Жетісу Алатауы климаттық жағынан ерекше аймақ. Бұл географиялық ландшафттарды бөлетін тосқауыл іспетті сипатқа ие. Солтүстік беткейлерде Алтай климаты айқын көрінеді. Оңтүстік беткейлерге Іле Алатауы, Қырғыз және Талас жоталарына жақын Тянь-Шань климаты тән. Жоңғар Алатауы әлемдік мұхиттан алыс орналасқан. Оның климатына Арктиканың суық ауасы, Тұран ойпатының ыстық ауасы, сондай-ақ Сібір антициклоны әсер етеді. Құрғақ шөлдер мен жартылай шөлдердегі таулардың етегінде климат континентальды түрде таралған. Биік таулардың баурайында климаты қоңыржай-қысы суық, жазы орташа салқын, қаңтарда орташа ауа температурасы - 10-11 ° С, шілдеде + 18, + 20 ° С, таулардың баурайында жауын-шашын көп түседі [3].

Осы тік жотаның шыңдары мен жоталары мұзды көлденең өрістермен және жабынды мұздықтармен жабылған және олардың көпшілігінде салыстырмалы түрде жұмсақ контурлары бар. Шыңдар сирек кездеседі. Бүйірлік жоталардың жоталары осы тік жотамен бірдей бөлінеді.

Қазіргі мұздықтар негізінен теріс рельеф формаларында орналасады, олар үлкен төрттік мұздықтардың қоймалары ретінде қызмет етеді. Таулар неғұрлым жоғары көтерілсе, қазіргі мұздықтар өздерінен бұрынғыларының жабын орындарын басып тұрған сипатта толтырады.

Мұздықтар жүйесінде шамамен 42 шақырым текше су сақталған. Мұздықтар теңіз деңгейінен 3000 метрден жотаның жотасына дейінгі биіктік белдеуін алып жатыр (теңіз деңгейінен 4000 - 4360 метрді құрайды).

Жетісу Алатауы төрттік дәуірде күшті мұздануға ұшырады, оның іздері таулардағы қара, цирктер мен трогтар, аңғарлар мен тау бөктеріндегі мореналық шөгінділерден байқалады, бұл да климаттық әсерлерінің бір белгісі ретінде қарастыруға болытны элемент болып табылады. Қазіргі мұздықтар негізінен жоталардың бөлінетін аймақтарымен шектеседі, олар үлкен абсолютті биіктіктермен, беткейлердің терең бөлінуімен, ежелгі тегістеу беттерінің аздаған бөліктерімен және су бөлетін жоталардың созылу бойымен салыстырмалы түрде әлсіз бөлінуімен сипатталады.

Жетісу Алатауында су ресурстарының үлкен қоры бар. Оның өзендері жергілікті көлдерге құяды. Солтүстігінде Жалайты өзені Жаланапкөл көліне, Жаманты өзені Алакөлге, Тентек өзені Сасықкөл көліне құяды. Көптеген тау өзендері (Лепсі, Қаратал, Сарқант, Биен, Ақсу) Балқаш көліне құяды. Оңтүстік жотада су қоры аз. Қытай шекарасы бойымен ағып жатқан Қорғас өзені Іле өзеніне құяды. Солтүстіктен Усек өзеніне құяды. Борохудзир өзені де Іле өзеніне қарай бет алады, бірақ қатты ыстықтан ол құрғап, суын шығармайды. Жоңғар Алатауының солтүстік және Оңтүстік жоталары арасында Қаратал өзені ағады. Көксу, Биже өзендерімен бірге (Мақаншы, қара, Сарыбұлақ, Құсақ өзендері) Балқашқа құяды.

Қорытындылай келгенде, Жоңғар Алатауы Қазақстан аумағында орналасқан ең ірі тау жыныстарының бірі болып табылады. Орталық және Орталық Азияның негізгі тау жоталарының көпшілігі сияқты ендік бағытта батыстан оңтүстік-батысқа қарай созылып жататын таудың шығыс және солтүстік-шығыс бөлігі мемлекеттік аймақтық қарастыру бойынша Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы шекаралары бойынша орналасқан. Сондықтан бұл аймақты жете зерттеу Қазақстан туризміндегі өте өзекті мәселелердің бірі. Жетісу Алатауының табиғаты өзінің флорасы мен фаунасына бай. Олар өздерінің сұлулығымен және жергілікті көрікті жерлерімен таң қалдырады. Физикалық-географиялық ерекшеліктер отандық және шетелдік туристерді тарта алады, бірақ бұл үшін инфрақұрылым мен қызмет көрсету мәселелерін шешу қажет.

Мектеп бағдарламасында аталған тақырып бойынша білім беру әдістемесін тау мұздықтарын сипатына қарай талдау, сыни ойлау негізінде, салыстыру, сандық мәліметермен жұмыс секілді түрлі негізде қамтып өтуге болады. Жетісу

Алатауының карталық контуры негізінде сипаттамаларын қайталау мен салыстыру жұмыстарын өзге тау жүйелерімен, оның мұздықтарымен салыстыру жұмыстарын жүргізуге болады. Ландшафттық ерекшеліктерін талдауда салыстырмалы диаграммалар қолдану негізінде сандық мәліметтерді көрсету әдістемесін жүргізу оқыту процесінде барынша тиімді болады.

Кесте 1- Әдістемелік мақсатта толтыруға болатын жұмыс кестесі

Туындау тарихы	Құрылымы	Ашылу мерзімі	Маңызды жылдар	Сандық мәліметтері	Бастау алатын өзендері
----------------	----------	---------------	----------------	--------------------	------------------------

Сурет 1- Әдістемелік мақсатта салыстырмалы ақпарат нысанын толтыруға болатын сурет бейнесі

Қазақстан тауларының мұздануының тозуы бойынша 60 жыл ішінде алынған деректер Қазақстанның әртүрлі таулы-мұздық аудандарындағы мұздықтармен болып жатқан кейінгі өзгерістердің мониторингі үшін базалық негіз болып табылады. Сондықтан мұздықтарды ғарыштан қашықтықтан өлшеу негізінде қайта каталогтау өте маңызды (кем дегенде 10-15 жылда бір рет). Болашақта бұл климаттың қазіргі және болашақ өзгерістері жағдайында әртүрлі морфологиялық типтегі, өлшемдегі және экспозициядағы мұздықтардың мінез-құлқы мен күйін салыстырмалы талдау үшін біртекті деректерді алуға мүмкіндік береді. Қайта каталогтау нәтижелері мұздандудың өзгеруін негізделген бағалау үшін де, қазіргі заманда айтарлықтай өзгеріп отыратын климат пен тау ағынының сипаттамаларының өзгеріштігін анықтау үшін де

пайдаланылуы мүмкін. Бұл нәтижелер жақын және алыс болашақта тау мұздануының жай-күйін объективті және дәл болжауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Джунгарский Алатау в книге: Н.А. Гвоздецкий, Н.И. Михайлов. Физическая география. – М., 1978. – 192 с.
2. В. Тихонов. В горах Джунгарского Алатау. – Алматы.1992. – 216 с.
3. Джунгарский Алатау, схема с перевалами. – Алматы, 1995. 4. Горный поход 4 к.с. по Джунгарскому Алатау. – Алматы. 1989. – 86 с.
4. Книги: «Природа Заилийского Алатау», М.Ж. Жандаев, изд. Казахстан, Алма-Ата, 1978 «По Северному Тянь-Шаню», В.Н. Вуколов, Москва, Профиздат, 1991
5. Чижов О. П. Ледники и климат. «Природа», № 7,1966.

ҚАЗАҚСКОЕ ГОСУДАРСТВО "KASAKKI TARTARI" НА ГЛОБУСЕ НИКОЛАЯ КОПЕРНИКА 1530-1540 ГОДОВ

Мухит-Ардагер Сыдыкназаров

доктор политологии, профессор,
исследователь старинной картографии Қазақского Государства и тюркских стран XI-
XX веков.

Астана, Қазақстан.

Посол доброй воли Республики Қазақстан.

На родине великого польского ученого астронома, математика, географа Николая Коперника в Польше, в городе Торунь, в его доме, в котором он жил, работал, создавал свои научные труды, хранится его глобус XVI века.

На глобусе Николая Коперника указано Казахское Государство "Kasakki Tartari" (Қазақ Түркілер Мемлекеті, Государство Қазақских Тюрков).

Государственный строй, социальный и общественный быт, этноконфессиональная и этнокультурная среда, которых придерживались и сохраняли Казахи, позволяли европейским исследователям, путешественникам, дипломатам, картографам, торговцам, религиозным миссионерам четко идентифицировать на картах Азии и мира Қазақское Государство начиная с XV века, позднего Средневековья вплоть до эпохи раннего Нового времени (XVIII-XIX вв).

За годы исследований мною в европейских музеях, библиотеках, государственных и национальных архивах, королевских картографических коллекциях Европы, университетских и частных картографических центрах США, Азии, Ближнего Востока найдено, описано, систематизировано свыше 4000 старинных карт Қазақского Государства. Все они впервые введены в научный, культурный и информационный оборот современного Қазақстана.

ФОРМИРОВАНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ СИСТЕМ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ГОРНЫХ УСЛОВИЯХ (НА ПРИМЕРЕ КИРГИЗИИ)

Ниязов Т.З.

Профессор, КНУ им. Ж.Баласагына, г. Бишкек

АННОТАЦИЯ

В статье дана научно-методологическая углубленная и развернутая картина проблем организаций территорий для различного историко-географического изучения территориальных систем нашей Республики.

Основным объектом исследования в статье является изучение размещения территориальных систем сельского хозяйства в различных типах высотной поясности ландшафтов и их функционирования в целях устойчивого развития.

Обобщение опыта проводимых реформ в сельском хозяйстве за определенные периоды общественного развития Кыргызской Республики и сопоставления их особенностей с природными, социальными и экономическими условиями являются приоритетными.

В статье показаны особенности региональных различий функционирования сельскохозяйственных систем и отраслей по областям.

Экономико-географический аспект в изучении сельского хозяйства республики, состоит в исследовании сочетания разных типов высотной поясности для сельского хозяйства и их влияния на трансформацию использования земель, на формирование типов организации территории и на производственные формы сельского хозяйства.

Ключевые слова: использование земель, годичный цикл кочевого хозяйства, кооперативное хозяйство, территориальная организация сельского хозяйства, организация территории, пастбищный цикл, экономическая эффективность, земельная реформа, крестьянское хозяйство.

Макалада биздин республиканын жердин системасын ар башка тарыхый-географиялык жерди уюштуруунун проблемасынын тереңдетилген илимий-методикалык жактан кеңири картина берилген.

Кыргыз Республикасынын коомдук өнүгүүсүнүн белгилүү мезгилинде айыл чарбасында жүргүзүлгөн реформалардын тажрыйбалары жана алардын жаратылыштан түзүлгөн социалдык, экономикалык шарттары негизги орунда тураары салыштырмалуу жалпылаштырылган. Аймактагы айыл чарба системаларынын жана тармактарынын айырмачылыктары жана өзгөчөлүктөрү макалада көрсөтүлдү. Макалада айыл чарба системалары менен тармактарынын областар боюнча өнүгүнүн айырмачылыктарынын өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн.

Республиканын айыл чарбасы экономикалык-географиялык өңүттөн, изилдөө айыл чарбасы үчүн ар кайсы типтеги бийиктиктердин айкалышынан жана алардын жерди пайдалануу өзгөрүүгө, жерди уюштуруунун типтерин калыптандуруга айыл чарбанын өндүрүштүк формаларын тийгизген таасирин изилдеген.

Урунтуу создөр: жерди пайдалануу, көчмөн чарбасынын, жылдык цикли, кооперативтик чарба, айыл чарбасын аймактык уюштуруу, жерди уюштуруу, жайыт цикли, экономикалык эффективтүүлүк, жер реформасы, дыйкан чарба.

The article deals with the scientific methodological picture of organization of territories aimed at historical and geographical study of territorial systems of the Kyrgyz Republic. It concludes that a survey of reforms undergoing in agriculture in specific periods of social development in the Kyrgyz Republic as well as comparative analyses of their features with natural, social and economic conditions of the country are of priority consideration.

The article shows the features of regional differences in the functioning of agricultural systems and industries in every region of the country. The economic and geographical aspect in the study of agriculture of the republic includes in the research of the combination of different types of altitudinal zoning for agriculture and their influence the transformation of land use, the formation of types of territory organization and on the production forms of agriculture.

Keywords: land use, annual cycle of nomadic farm, cooperative farm, territorial organization of agriculture, organization of territory, pasturable cycle, collective farm, economic effectiveness, land reform, country economy.

В современном этапе развития сельского хозяйства под воздействием рыночных реформ сформированы основы многоукладной экономики, проведены земельные и структурные преобразования. Наряду с этим, большое значение имеет решение проблем развития крестьянских и частных хозяйств с сочетанием использования сельскохозяйственных земель разных высотных ландшафтных зон горных территорий. В решении этого вопроса, необходимо, использование достаточно полной информации о состоянии, тенденциях развития, экономической эффективности существующего сельского хозяйства в разные периоды ее развития. Экономико-географическое изучение сельского хозяйства [1], складывается из следующих элементов:

А. Морфологическое и типологическое изучение территориальных различий существующего сельского хозяйства.

-изучение, классификации и картографирование отдельных форм (видов) использования земель;

- изучение, классификации и картографирование форм (систем) животноводства и изучение и классификация форм организаций территорий сельскохозяйственных предприятий;
- изучение и классификация существующих типов;
- сельскохозяйственное районирование.

Б. Изучение природных и экономических условий, вызывающих территориальное различия в характере сельского хозяйства:

- экономико-географический анализ действий неодинаковых природных условий;
- анализ действия неодинаковых экономических условий.

В. Историко-географическое изучение сельского хозяйства как один из методов выявления обусловленности различий в характере сельскохозяйственного использования земель:

- метод состоит в сопоставлении данных, характеризующих территориальную дифференциацию сельского хозяйства в разные периоды;
- изменение экономических отношений между сравниваемыми историческими периодами.

Г. Критический анализ сложившейся территориальной организации сельского хозяйства и обоснование направлений и способов ее совершенствования

Географический аспект в изучении сельского хозяйства республики, состоит в исследовании сочетания разных типов высотной поясности для сельского хозяйства и их влияния на трансформацию использования земель, на формирование типов организации территории и на производственные формы сельского хозяйства. Сельское хозяйство любой страны имеет свой географический аспект, как внутренний, так и внешний.

Следует выделить ряд направлений при исследовании внутренних различий:

- ***историко-географическое направление***, нацеленное на изучение моделей формирования хозяйств за разные социально-экономические периоды развития и особенностей использования земель горных территорий.
- ***Географическое направление*** для исследования влияние типов сочетаний высотной поясности на использование земель. Изучение организации кормовых угодий разных высотных ландшафтных зон. Анализ влияния сочетаний угодий на формирование типов сельского хозяйства при разных формах организации территорий и форм собственности;
- ***Социально-экономическое направление***, нацеленное на изучение политических и социальных изменений и процессов, которые возникли в результате развала авторитарной централизованной системы.

При обосновании границ между трансформационными процессами и изменениями окружающей среды следует проводить исследование по следующему направлению:

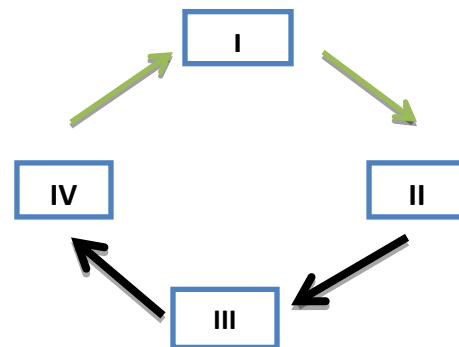
- *ландшафтно-экологическое направление*, которое направлено на выяснение экологических последствий человеческой деятельности и их воздействие на ландшафты, а также изучение процессов изменения на возрастающее давление использования природных ресурсов.

На основе анализа внутренних и внешних различий нами выделены модели сельского хозяйства за разные периоды ее развития.

Одним из характерных черт развития кочевого хозяйства на территории Киргизии, особенно в дореволюционный период, была периодическая бескормица. Периодически эти проявления повторялись в 4-5 лет, с наибольшим периодом в 10-15 лет. Такая периодичность явлений была характерна в основном для кочевых районов. Периодичность бескормицы объясняется не только метеорологическими явлениями, а также с особенностью развития кочевого хозяйства в разных ландшафтных зонах. Кочевым хозяйствам того периода была характерна несложная структура годового цикла, перегон скота от пастбищ и наоборот, (схема 1)

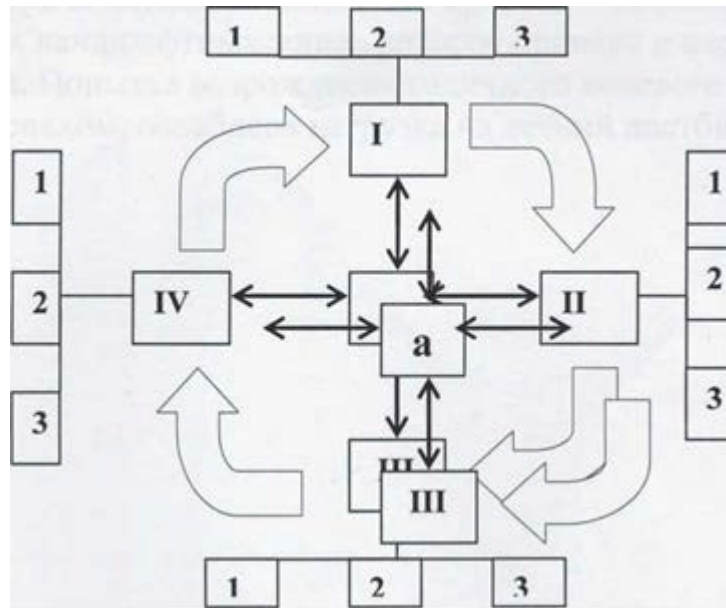
Схема 1. Структура годового цикла использования земель в кочевом хозяйстве Киргизии в дореволюционный период

- 1) от летних (I) к осенним (II);
- 2) от осенних (II) к зимним (III);
- 3) от зимних (III) к весенним (IV);
- 4) от весенних (IV) к летним (I);

В советский период годичный цикл имел более сложную структуру. Производственные процессы в производственных типах сельскохозяйственных предприятий, т.е. в колхозах и совхозах, динамичны, постоянно изменяются в большей или меньшей степени, в последующем планомерно перерастают в новый производственный тип.

Схема 2. Структура годового цикла использования земель при функционировании колхозов, совхозов в советский период

«а» - центральная усадьба колхоза или совхоза

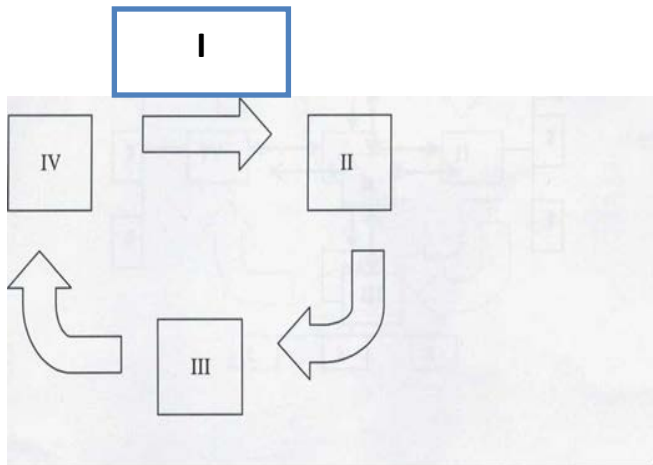
1,2,3- производственная и социальная инфраструктура колхозов или совхозов

На данном отрезке времени в районах пастбищного овцеводства стояла проблема развития и усовершенствования форм расселения сферы обслуживания населения, обслуживающих весь производственный процесс овцеводства, решались проблемы жилья и обучения, а также проблема взаимодействия отгонно-пастбищного животноводства.

Характерной чертой развития сельского хозяйства в горах, с перепадами высот, является сильное влияние, оказываемое на почвенно-растительный покров. Отсутствие удобных скотопригонных дорог также вызывает трудность в использовании пастбищных участков. В связи с этим создаётся перегрузка отдельных пастбищных массивов и развитие пастбищной эрозии.

Анализ развития сельского хозяйства за разные периоды социально-экономического и политического развития показывают сложность перехода из одной модели в другую (см. схему 3).

Схема 3. Структура использования годично-пастбищного цикла в переходный период

Ослабление нагрузки на летний пастбищный цикл (переходный период):

- во-первых, усложнение и видоизменение форм комбинированного использования земель разных высотных поясов в годичном цикле;
- во-вторых, изменение систем расселения населения, которое приводило к хозяйственной и культурной обособленности отдельных национальностей мигрантов, заселенных в разных типах природной среды, особенно в переходный период;
- в-третьих, увеличение сельскохозяйственной нагрузки на нижние высотные зоны, которое привело к обособлению хозяйственного использования земель верхних от нижних зон;
- в четвертых, возврат к традиционному кочевому землепользованию не увенчались успехом из-за сохранений колхозно-совхозной инфраструктуры и систем расселения;
- в пятых, развивается процесс, в смысле сочетания разных отраслей, построение фермерских хозяйств в пределах отдельных высотных зон.

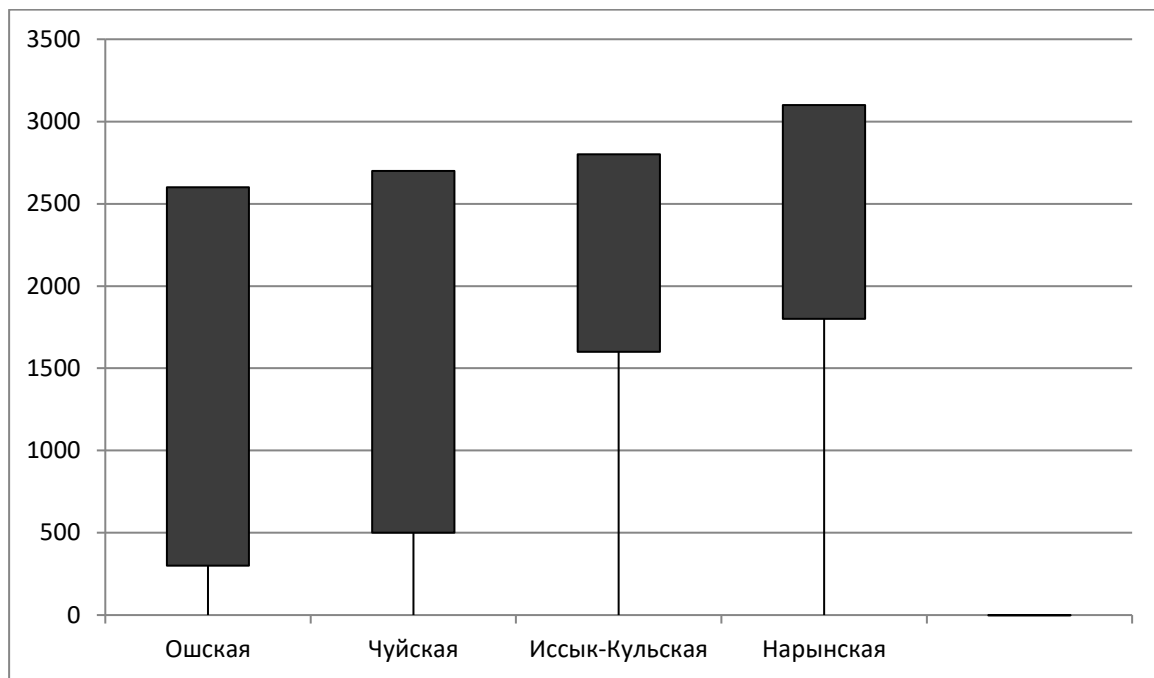
После распада советской хозяйственной системы, современное землепользование можно характеризовать как переходное. Это является следствием трансформации хозяйственных и общественных процессов.

После распада колхозов и совхозов появились богарные земли, сенокосы, пастбища и угодья, разделенные между жителями. На переходном этапе внедрение новой системы землепользования вызвали значительные трудности у крестьян. Крестьяне продолжали пользоваться сохранившимися колхозно-совхозными производственными и социальными инфраструктурами. За последние 10 лет фактически не создана новая инфраструктура землепользования. Это привело к замыканию хозяйств в одну или двух ландшафтных зонах, которое привело к нарушению сочетания высотных зон. Попытка возрождения годичного кочевого цикла не увенчалась успехом, ослаблена нагрузка на летний пастбищный цикл.

Территориальные системы сельского хозяйства в Киргизии имеют большие региональные различия по уровню функционирования в условиях высотной поясности. В диаграмме показаны эти региональные различия функционирования сельскохозяйственных систем и отраслей по областям.

Функционирование территориальных систем областей Киргизии по типам высотной поясности (над уровнем моря в метрах)

Диаграмма 1

Функционирование территориальных систем областей Киргизии по типам высотной поясности, показывает, что использование земель в годичном цикле имеет разную структуру и схему. Эти особенности развития и размещения сельского хозяйства в Киргизии должны учитываться при разработке национальных проектов и программ при внедрении новых моделей в территориальных системах областей.

Глубокие изменения территориальной организации сельского хозяйства в республике, находят отражение в изменении организации территории, систем использования земель, структуры кормовой базы и типов содержания скота, взаимоотношениях земледелия и животноводства.

СПИСОК ЦИТИРУЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Ракитников А.Н. География сельского хозяйства (проблемы и методы исследования). М., «Мысль», 1970. 342 с. с карт, 1 л. карт.

2. Географические границы. Под ред. Б.Б. Родомана Б.М. Эккеля. М., изд-во МГУ, 1982 г. 128 с., с ил.
3. Колосовский Н.Н. Научные проблемы географии. «Вопросы географии», 1955, сб. 37.
4. Мурсалиев А.М., Ниязов Т.З. Жалпыэкологиянын негиздери. Окуу куралы. -Б.: «Полиграфбумресурсы», 2017.-480-б.
5. Носонов А.М. Территориальные системы сельского хозяйства (экономико-географические аспекты исследования).-М.: Янус-К,2001.-324с.

Түркі тілдес елдер территориясының рекреациялық бағалаудың әдістері мен белгілері

Нысанбаева Б.Н.

Мұғалім, М.Шаханов атындағы жалпы білім беретін
мектеп, Отырар ауданы, Түркістан облысы

Бұл жарияланымда Түркі тілдес елдер территориясының рекреациялық бағалаудың әдістері мен белгілері туралы айқындалады. Рекреация сөзіне анықтама беріліп, оның адам өміріндегі маңызы мен еліміздегі рекреациялық аймақтардың ошақтарымен танысады. Және бағалау әдістері мен қандай белгілеріне негіз қойып сипатталатындығы туралы, туристерді тарту жолдары, сондай-ақ қандай жобалар жұмыс жасайды, еліміздің көркеюіне қандай ықпал жасайды, қандай жұмыстар атқарылып жатқандығы және келешекте қалай жүзеге асатындығы туралы айтылады.

Негізгі ұғымдар: рекреация, рекреациялық география, туризм, туризм мен демалыс географиясы, туристік қозғалыс, рекреациялық ресурстар, туристік сыйымдылық, туристік инфрақұрылым (түнеу базасы, тамақтану базасы, қосымша базасы, коммуникациялық базасы), туристік кешен, турбаза, туристік қонақ үйі, туристік-экскурсиялық шаруашылық, туристік маршрут, туризм индустриясы.

жұмыстың міндеті:

- Қазақстандағы рекреациялық аудандарының табиғи ресурстарының зерттелуі мен оларды қолдану
- Қазақстандағы туризм дамуының мәселелері мен келешегін анықтау.

КІРІСПЕ

Тарихта түркі халықтары солтүстікте – Солтүстік Мұзды мұхит, оңтүстікте – Тибет таулары, шығыста – Тынық мұхит, батыста – Балқан тауларына дейінгі үлкен аймақта өмір сүргені белгілі. Жалпы түркі тілдес халқының саны 300 млн. адамға жуықтады. Түркі мемлекеттерінің ұйымын алғашында Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Түркия негізін қалап, 2019 жылы Өзбекстан, 2018 жылы Қырғызстан, 2021 жылы Түркіменстан ұйымға мүше болды. Ұйым бейбітшілік пен тұрақтылықты нығайтуға, кең ынтымақтастықты дамытуға және оған мүше мемлекеттер арасындағы ортақ даму әлеуетін ашуға ұмтылады.

Қазақстанның әрбір аймағы туризм кластер ошағы. Еуразияның орталығында орналасқан, Ұлы Жібек жолының дарқан даласына айналған өлкеде ертеден қалалар, тұрғызылып, мәдени ошақтар салынды. Қазақстан бай табиғатымен сырға толы өзен-көлдерімен, тау-тастарымен, орман-шөлейттерімен талай тарихи оқиғалардың куәсі болды. 1500 жылдан астам тарихы бар, Қазақ хандығының астанасы болған шартарапқа кеткен керуен жолдарының тоғысқан жері, Ұлы Жібек жолының орталығына айналған Түркістан

қаласының тарихи- туристік нысандары да жетерлік. Сондықтан Түркістан шаһары – қаймағы бұзылмаған қазақтың қара шаңырағы. Берекесі ұйыған киелі мекен. Мағжан Жұмабаев жырлағандай, «Екі дүние- есігі, ер түріктің – бесігі», түркі әлемінің рухани ордасы. Түркістан шаһары бүгінде облыс орталығы ғана емес, еліміздегі ұлттық болмысымыздың, рухани қазынамыздың орталығы болып отыр. Облыс орталығы болғалы Түркістан қаласы түркі елдерінің басын біріктіріп, жақындастыра түсетін «Алтын көпірге» айналууда. Атап айтсам, Қазақстан Республикасы, Түркия Республикасы, Түркіменстан Республикасы, Өзбекстан Республикасы, Қырғызстан Республикасы, Әзірбайжан Республикасы, Солтүстік Кипр Республикасы. Орта Азия елдері мен Түркия мемлекетінің жалпы съездері, мәдени мәдени –рухани бас қосулары, түркі мемлекеттерінің саммиттері Түркістан шаһарында жалауын көтереді. Оның мақсаты – рухани қалада экономика және әлеуметтік саланың тамырына қан жүгіріп, мәдениет, білім және рухани ағартушылық бағыттағы жұмыстарды жандандыру.

Демалысты жақсы көретіндер сапарға барып, әр түрлі мақсаттарын көздейді. Біреулер мемлекеттің көрікті жерлермен танысады, екіншілер табиғаттың сұлулығымен әсемдейді, таза орман немесе тау ауамен тыныс алғысы келеді. Үшіншілерге жаяу сапар - бұл спорттық оқиға. Басқа сөзбен айтқанда, рекреацияда және туризмде үш негізгі функцияларды бөлуге болады: танымдық, спорттық- сауықтыру және емдік. Кейбір авторлар бұл негізгі үш функцияларды бірігіп, “еңбекке жарамдықты қалпына келудің мақсаттары” деген ұғымға жалпыланады, яғни адамның физикалық және психологиялық күштерін қалпына келтіруі .

Турист белгілі-бір территорияға келгенде оның бұл себептері де болуы мүмкін-жергілікті оқиғалар, мысалы, театрлық және музыкалық фестивальдар, кинофестивальдар, слеттер, конгресттер, жәрменкелер, карнавалдар, ірі спорттық жарыстар т.б. Халықтың мәдени деңгейінің дамуы туризмнің танымдық жағының ұлғаюын қажет етеді, өйткені, туризм қоғамның ең маңызды мақсаттарын-адамның мәдениетін тәрбиелеу іске асыруға көмектеседі.Туризм арқылы сауықтыру- бұл адамның физикалық пен психологиялық және өндірістік пен өндірістік емес шаршандау мәселелерін шешу әдістерінің бірі болып келеді. Жақсы ұйымдастырылған және белсенді демалысты кең қолдануы (жаяу сапар, кеме, велосипед, моторлық емес көлік арқылы сапарлар) адамдарды физикалық жағынан күшті етіп, олардың жағымды емес жағдайларға қарсы қарсыласуды күшейтеді.

Сауықтыру-спорттық туризмде адамның денсаулықты жақсарту және жалығудан бас тарту үшін жалпы шаралар қолданылады. Сондай жағдайларда серуендер, жаяу сапарлар, экскурсиялар, әртүрлі оқиғалар, ауа және күн серуендер, теңіз бен көл шомылулар және т.б шаралардың маңызы зор болып келеді.

Рекреациялық географияның негізгі түсініктері болып бос уақыт, демалыс, рекреация және туризм саналады. Жақсы демалыс – бұл жай жатып, тынығу емес, ол – адамның іс-әрекет түрлерінің ауысып тұруы. Шынында да, адам өзінің бос уақытын сауықтыру немесе спорттық, мәдени, танымдық мақсат

үшін жұмсайды. Мысалы, санаторийлерде, демалыс үйлерінде, пансионаттар мен демалыс базаларында болған кезде адам жиі белсенді жорыққа және экскурсияларға шығып тұру жөн. Осындай саяхаттар адамның тұрғылықты жерінен тыс жерде арнайы аумақтарда іске асады, яғни рекреация арқылы адам өзінің физикалық және рухани күшін қалпына келтіреді. Рекреация дегеніміз *recreatio* (латынша) – қайта қалпына келу, *recreation* (французша) – демалыс, көңіл көтеру, іс-әрекеттің өзгеруі. Рекреация – бұл халықтың тұрақты жерінен тыс жердегі арнайы мамандандырылған аумақтарда тәуліктік, апталық және жылдық өмір циклдеріндегі, адамның бос уақытын пайдалану кезінде іске асатын сауықтыру, танымдық, спорттық және мәдени-көңіл көтеру үшін қатынастар мен құбылыстар жиынтығы. Бұл ұғым әрине туризм сөзімен тікелей байланысты. Қазіргі таңда туризм экономикада маңызды салалардың бірі болып табылады. Туристерді тарту мақсатында «Neo Nomad-2022» акциясына қатысушы турист бір жыл ішінде еліміздің 20 аймағына барып, арнайы қойылған рамка алдында суретке түсуі тиіс. Осылайша 20 фотосурет жинаған турист «Заманауи көшпенді» мәртебесі беріліп, естелік сыйлық табыс етіледі. 2023 жылы Түркістанның өзіне келген туристер саны 130503-ке жетіпті. Шипажайларда ас қорыту жүйесі, зат алмасу бұзылған жүйке жүйесі, қол мен аяқ, тері аурулары бар науқастар, сондай-ақ гипертониямен ауыратын адамдар денсаулығын жақсартып алады. Сол себептен шипажайлық - курорттық демалыстың көмегімен денсаулықты нығайтып, әрі демалуға болады.

ЮНЕСКО -ның мәдени мұралар тізіміне енгізілген Қ.А.Яссауи кесенесі, көне Отырар, Сауран қалашықтары, Арыстан баб кесенесі, Бәйдібек ата, Домалақ ана кесенелері мен Ақмешіт үңгірі, Түлкібас ауданының қайталанбас әсем табиғаты, Ақсу-Жабағылы, Қаратау қорықтары, Сайрам - Өгем мемлекеттік ұлттық-табиғи паркі көптеген саяхатшыларды тамсандырған мекендер.

Туризмнің дамуы, оның материалдық -техникалық базаларын салу мен ұлғайту, туризмнің мақсаты үшін табиғи және мәдени-тарихи элементтерді тығыз пайдалану. Оларды аймақтың әлеуметтік - экономикалық өміріне әсерінің өсуі территорияны туристік мақсатпен аудандастыру үшін арнайы зерттеулерді қажет етеді. Көптеген ғылым ұйымдары рекреациялық мақсат үшін аудандастырудың әдістемесі мен қағидаларын еліміздің көлемінде, сондай-ақ жеке аумақтарда да күш салып келеді. Рекреациялық мақсатпен территорияны аудандастыру және оған баға беру үшін көптеген факторлар есепке алынады: табиғи, экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, сәулетті-көркемдік. Туризм үшін бағалысы - жер бедері, сулар, өсімдіктер, климат. Табиғат пен мәдениеттің көрнекті объектілері.

Туристік аудандардың бірқатар ерекшеліктер бар: 1.Туристік аудан - сипаты бойынша әлеуметтік болса, соңғы шектеулі өнімі халықтың физикалық және рухани күшін кең түрде қайта толықтыратын туристік қызметтер. 2.Туристік аудандардың басқа салалық аудандардан айырмашылығы – өндіріс, айырбас, тарату, тұтыну.

Табиғи ресурстарды бағалау сұрақтары қоғам мен табиғаттың қарым-қатынас мәселелерінде маңызды орын алады. Қандай да болмасын шаруашылық іс-әрекеті табиғи жағдайлар мен ресурстарды бағалауға негізделеді. Санаторлы-

курорттық мақсатта қолданылатын территорияны бағалауда әртүрлі авторлардың көптеген зерттеулері жасаған. Соңғы уақытта табиғи кегендердің рекреациялық бағалануының қағидалары мен әдістемелік тәсілдеріне қызығушылық артып отыр.

Туризм мен демалыс мақсаты үшін табиғи жағдайды бағалау өте күрделі. Емдік ресурстарды бағалаудан айырмашылығы- мұнда әсем көріністердің тартымдылығы, олардың қайталанбастығы, экзотикалығы сияқты факторлар орын алады. Әйгілі болғандай-ақ туризм түрлері-әртүрлі. Сонымен рекреациялық мақсатқа территорияны бағалаудың жалпы міндеті 2 бөлікке бөлінеді:

- Адамдардың әртүрлі рекреациялық іс-әрекетте қолдану үшін табиғи кешендерді бағалау.
- Рекреациялық объектілерді салу үшін табиғи кешенді бағалау.

Территорияны инженерлік игеру экономикалық көрсеткіштер есебінен бағалануы тиіс (қатынас жолдарының болуы, жылда рекреациялық объектілері пайдаланудың мүмкіндік мерзімінің ұзақтығы, ацданның мамандандырылуы, қызықты экскурсиялық объектілердің болуы).

Рекреациялық мақсатта территорияның жарамдылығын бағалаудың негізіне, ең алдымен табиғи жағдайларды жатқызу керек. Себебі, рекреациялық ауданды ұйымдастыру үшін жеке табиғи факторлар бірдей құнды емес, оларға территорияны бағалауда әртүрлі салмақ түседі (негізгі және қосымша факторлар). Бағалау негізіне жататын негізгі факторларға мыналар: қолайлы температура жағдайының ұзақтығы, теңіз жағалауының болуы, бедер сипаты, орман мен өзендердің, көлдер мен су қоймаларының болуы жатады. Одан басқа, транспорттық жолмен қамтамасыз ету секілді шаруашылық факторы да есепке алыну керек. Орман ресурстарын бағалау ірі орман алабы көп адамның рекреациялық іс-әрекеті үшін жағдай жасауға негізделеді, ал орманның құрамы мен құрылымы микроклиматқа және санитарлы-гигиеналық жағдайға әсер етеді. Орман алабында көріністер өте жиі, әсіресе көрнелі өзгеріп тұрады. Орманның аз ауданы немесе олардың болмауы территорияның туризм мен демалыс үшін қолданылу мүмкіншіліктерін шектейді. Өзен, көл және су қоймасына баға бергенде олардың әртүрлілігі мен көптігі туристік ұйымдардың мүмкіншіліктері мен демалыстың басқа түрлерін анықтайды. Транспорт жағдайын бағалауда есепке алатын нәрсе, ол егерде қатынас тораптарды жақсы дамытса, онда рекреациялық аймақтардың жеке бөліктеріне бару мүмкіншілігі ұлғаяды, сонымен қатар ол территорияның тезірек игерілуін және оның мамандану сұрақтарын шешудегі мүмкіндік туғызады. Сол табиғи фактордың құндылығы жыл мезгіліне қарай өзгеріп отырады. Мысалы, егер жаздағы демалу мен туризм үшін теңіз және өзен торының жиілігі негізгі фактор есебінде жүрсе, ал демалу мен туризмнің қысқы түрін ұйымдастыруда олар тәуелді маңызға ие болады немесе мүлдем есепке алынбайды. Туризмнің қысқы түрі үшін рекреациялық мекемелер ұйымдастырғанда жыл бойғы 60-70 күндік жамылғысының болу ұзақтығы орынды.

Түркі кеңесінің IV Саммиті 2014 жылғы 5 маусымда Бодрум қаласында (Түркия) «Туризм саласындағы ынтымақтастық» тақырыбында өтті. Жиында Түрік кеңесі елдері министрліктерінің шешімімен Кеңес хатшылығы «Түрік кеңесінің бірлескен заманауи Жібек жолы туристік топтамасы жобасы» әзірленген. Оның мақсаты - Жібек жолы тарихи орындарымен туристік бағытты дамыту. Осыдан кейін, 2016 жылы Түрік Кеңесіне мүше елдердің 11 тур операторларының бірлесуімен аталған жобаны жүзеге асыру үшін консорциум құрылды. «Тур топтама бағдарламасы 14 күннен тұрады. Жоба бағдары бойынша саяхатшылар Түркияда: Ыстанбұл-Кайсери-Нившехир (Кападокия), Ақсарай-Конья-Ыстанбұл бағыттары бойынша, Әзербайжанда: Генджи, Шеки, Шамаха, Баку, Қазақстанда: Алматы-Түркістан, Шымкент, Тараз, Қырғызстанда: Бішкек, Нарын, Таш-Рабат, Чолпан Ата - (Ыстықкөл) Бішкек» бағыттары бойынша саяхаттай алады. Туристер Алматы, Шымкент, Түркістан, Отырар, Таразды тамашалайды. Әлемдік туризмнің даму тенденциясы жылдан жылға оң бағыттарға өзгеріп келеді. 2021 жылы 31 наурызда Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің VIII бейресми саммитінде тараптар Түркістанды түркі әлемінің рухани астанасы деп атау туралы декларацияға қол қойды. Бұл құжат – Түркістанның рухани-мәдени бағытта дамуына оң серпін беріп келеді. Түркі тілдес елдердің туризм бағытындағы жоғары деңгейдегі кездесулері мен келісімдері Түркістанға тың серпін береді. Жаңа Түркістан Түркі әлемінің мәдени-рухани орталығына айналады деп сенемін, –деген облыс әкімі Дархан Сатыбалды өңірде атқарылып жатқан ауқымды жұмыстарды атап өткен болатын. Форумда Туризм және спорт вице-министрі Ержан Еркінбаев бірқатар бастамалар мен кешенді шараларды ұсынды. Мұнда алты бағыт қарастырылған. Түркістан қаласының туристік әлеуеті өте жоғары. Әсіресе көлік инфрақұрылымы жолға қойылған.

Атап айтқанда, біріншіден, ТМҰ мүше мемлекеттер мен бақылаушы мемлекеттердің ірі қалалары арасындағы авиарейстер санының артуы. Екіншіден, бірлескен туристік өнімдерді құру, серіктестік қатынастарды жолға қою бойынша жұмыстарды жандандыру және «Жібек жолы» заманауи турмаршрутын дамыту. Үшіншіден, Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы «Таббарук Зиерат» пилоттық жобасын одан әрі жалғастыру. Төртіншіден, салауатты өмір салтын насихаттау, мәдени алмасу және туристік ағымды ынталандыру мақсатында ТМҰ елдері арасында жүгіру бойынша марафондар альянсын құру ұсынылды. Бесіншіден, туризм және қонақжайлылық бойынша оқытуға мамандандырылған ТМҰ университеттер лигасын құру. Бұл туризм саласындағы табысты мансап үшін маңызды болып табылатын студенттердің кәсіби деңгейін арттыруға ықпал етеді. Алтыншыдан, елдердің туристік әлеуетін ілгерілету және маркетинг бойынша тәжірибе алмасуды күшейту.

ТМҰ кеңістігіндегі маңызды бастамалардың бірі «Түркі әлемінің туристік астанасы» ерекше атап өтуге болады. Бұл бастама Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың туристік әлеуетін ашуға мүмкіндік беріп, бір-бірінің мәдени және дәстүрлі құндылықтарын білу арқылы барлық түркі елдері халықтарының тығыз байланысуына ықпал етеді, – деді вице-министр өз сөзінде. Форумның басты мақсаты – түркі әлемінің туристік астаналары арасында өзара тиімді ынтымақтастық орнату және 2024 жылы түркі әлемінің келесі астанасы ретінде

Түркістан қаласымен таныстыру. Айтпақшы, күні кеше ТМҰ елдеріндегі туризм мәселелеріне жауапты министрлердің VIII отырысы аясында Түркістанды 2024 жылға арналған Түркі әлемінің астанасы деп жариялау бастамасы мақұлданды. Осы шешім туралы ресми хабарландыру ел басшыларының жақын арадағы саммитінде жоспарлануда.

Жалпы Түркістан облысында туризм саласына тартылған инвестиция көлемі 2021 жылы 102 млрд. теңгені құрады. Бұл көрсеткіш бойынша республикада 1-ші орында. Аймақта «Қасқасу туристік-рекреациялық кешені» жобасының инфрақұрылымын салу жұмысы жүргізілуде. Бұл жоба туристік саланы дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының өңірлік маңызы бар туристификациялау картасының ТОП -50-іне енгізілген. Түркістан облысында 2023 жылы туризм дамыту мақсатында «Қасқасу» туристік-рекреациялық кешенін құру жобасы қолға қойылды. Бұл жобаға бөлінге қаражат 26,2 млрд. тг. құрады. Былтыр Түркістанда демалыс орындары және туристік нысандар іске қосылды. Өңіріміз тарихи және мәдени мұраға бай. Түркістан, Кентау қалалары мен Отырар, Ордабасы, Бәйдібек аудандары бағытында тарихи-танымдық туризмі, Сарыағаш курорты аумағында емдік-сауықтыру туризмі, Түлкібас, Төлеби, Қазығұрт аудандарында экологиялық туризм түрлері қарқынды дамып келеді.

Еліміздің рекреациялық ресурстары: Солтүстік Қазақ жазығы, Көкшетау тауының баурайынан Оқжетпес пен Жұмбақтас шыңы, Баянауыл, Бурабай тауының әдемілігі, Марқакөл қорықшасы – Шығыс Қазақстанның табиғатының бірден бір жері, бал қарағай тайгасымен тау шалғының өсімдік әлеміне бай – Рахманов бастауы, Оңтүстік өңірлерде А.Яссауи кесенесі, Айша-биді мен Бабаджи-Хатун, Арыстан баб кесенесі, Медеу мұз айдыны, Шымбұлақ тау шаңғы курорты, Бутаковка сарқырамасы, Шарын шатқалы және т.б.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келсек келешекте еліміз әлем бойынша перспективті аудандардың бірі болуы мүмкін, ол үшін туристерге таныту үшін қызмет көрсету жүйесін құру қажет. Адамның көпшілігі демалысын теңіз жағалауында денсаулығын қалпына келтіру мақсатында әртүрлі курорттық орындарда өткізеді. Рекреациялық туризмнің дамуының бірден-бір көрсеткіші десе де болады.

Табиғи рекреациялық ресурстарды экономикалық бағалауда сол ресурстың түріне, сапасына, орналасуы, пайдалану технологиясы, ортаның экологиялық жағдайының сипаттамасымен тығыз байланысты. Рекреациялық туризм бизнесі өте кең тараған бизнестердің бірі. Қазақстанның туризмі рекреациялық ресурстарға бай. Елімізде рекреациялық туризм арқылы ел, облыс және өлке экономикасын дамыту, шағын және орта бизнестің даму деңгейін арттыруға, материалдық базаны жетілдіруге, өңірдің өзекті мәселесі болып отырған туристік ахуалды жақсартуға, оның келеңсіз жақтарын жоюға болады. Орталықтардың, аудандардың елді мекендердің инфрақұрылымын көтерудегі табанды қадам жасап, қосымша инвестиция көздерін тартуға және Қазақстанның інжу-маржан орындарын төрткүл дүниеге жария етуге

мүмкіндіктер береді. Шет елдің немесе отандық туристердің жақсы демалып қайтулары үшін арнайы демалыс орындары, ойын-сауықтыру бағдарламасы дайындалады.

Қазақстанның туристік бет-бейнесін көтеруде Республика территориясына келіп кету тәртібін жеңілдетуі, кедендік шараларды біртұтас компьютерлендіру жүйесін енгізу. Қорыта айтқанда Қазақстан Республикасында туризмді дамыту мақсаты:

- туризмді экономиканың табысты салаларының біріне айналдыру.
- Республиканың туристік потенциалын дамыту.
- Мәдениет тарихын және табиғи байлықтарымызды сақтау және ұтымды пайдалану.
- Туристік ресурстарды барлық халықтық қол жеткізу мүмкіншілігіне көңіл бөлу, тұтынушыларды максималды қанағаттандыру.
- Халықты ынталандыру
- Мемлекеттік және жеке меншіктік туризм сферасының тиімділігін арттыру.
- Орта және шағын кәсіпкерлерді дамыту.
- Қазақстан әлемде туристік бағытта әлі де болса да әлі де танымал емес. Сондықтан да Қазақстанның туристік бейнесін көтеру үшін бірқатар кең көлемде жұмыстар атқарылу қажет. Негізгі жұмыстың бірі туристік фирмалар мен агентсволардың халықаралық туристік жәрмеңке, көрме конференция т.б. әлемдік деңгейдегі шараларға қатысуы және Қазақстан жерінде де өткізу керек. Сонымен бірге Қазақстанда әлемдік деңгейде әр түрлі мәдениет, спорт, туристік шараларды өткізу қажет.

ҚАЗАҚСТАН – КҮЛЛІ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАСИЕТТІ ҚАРА ШАҢЫРАҒЫ

Пазылбекова А.А.

Қазақстан Республиканың Оқу-ағарту министрлігі, Түркістан облысы, Отырар ауданы, «Сейітқасым Әшіров атындағы жалпы білім беретін мектеп» коммуналдық мемлекеттік мекемесі

КІРІСПЕ

Қазақстан географиялық жағынан Түркі әлемінің қақ ортасында орналасқан. Қазақ елінің кең-байтақ даласы көшпенді өмір салтының және сол салт негізінде қалыптасқан түркі өркениетінің төл бесігі. Бүгін түркітөктес елдердің көпшілігінде жоғалып бара жатқан ұлы бабаларымыздың құндылықтары әлі күнге дейін қазақ ортасында сабақты жалғасын тауып келеді. Ендеше, «Қазақ елі – түркі әлемінің орталығы» деген пікір тек қазақтың ұлттық болмысының күшеюіне ғана себеп болмайды, оған қоса өзімізбен бауырлас елдердің де рухани жаңғыруына септігін тигізбек. Басқаша айтқанда, тағдырдың өзі Қазақ еліне маңызды жауапкершілік жүктеп отыр. Қазақтардың өздерінің шежірелі тарихын зерделеп, оған ие болып, ұлттық бірегейлік қалыптастыруы – түркі өркениетінің жиырма бірінші ғасырда жаңа белеске көтерілуінің алғышарты. Сондықтан Қазақ елінің түркі әлеміндегі орнына жан-жақты талдау жасалып, насихатталуы керек.

Түркілердің атақонысы, шыққан жері, төркіні қай жер екендігі – ғалымдардың арасында осы уақытқа дейін талқыланып келе жатқан мәселе. Жалпы қабылданған түсінік түркілердің Алтай тауынан шыққандығы болса да, басқаша пікірлерді қолдайтын ғалымдар да аз емес. Кейбір ғалымдар түркілердің негізгі қонысы Еділ мен Жайықтың арасы десе, кейбіреулер Тәңір тау мен Арал теңізінің арасы деп айтады. Енді кейбіреулері Орал тауын көрсетсе, түркілердің атақонысы, қара шаңырағы қазіргі Моңғолия аумағы деген пікір де кеңінен тараған.

Бұл мәселеге тың көзқарас ұсынған татар ғалымы Зәкиев түркілер бір жерден шығып, бүкіл Еуразия аумағына тарады деген пікір еуроцентристік идеологияны қолдау үшін ортаға тасталған түсінік деп есептейді. Еуроцентристердің мақсаты – түркілердің Орталық Азия, Кавказ аймағы және Шығыс Еуропаға кейіннен келген келімсектер екендігін дәлелдеу және шын мәнінде бұл жерлердің үнді-еуропалық тайпалардың атақонысы екендігін дәйектеу. Бұл арқылы еуропалықтардың осы аталған жерлерді билеуге құқығы бар екендігіне дәйек қалыптастыру. Зәкиевтің пікірінше, түркілер атам заманнан бері қазіргі тұрған жерлерін мекендеген. Түркі руларының бір жерден басқа жерге барып, онда өз мемлекеттерін құруы ол жерде одан бұрын түркілер болмады деген мағынаға келмеуі тиіс. Кешегі мақаласында Елбасының «Еуропацентристік көзқарас сақтар мен ғұндар және басқа да бүгінгі түркі халықтарының арғы бабалары саналатын этностық топтар біздің

ұлтымыздың тарихи этногенезінің ажырамас бөлшегі болғаны туралы бұлтартпас фактілерді көруге мүмкіндік берген жоқ», деген пікірі бүгін Еуразияның әр қиырында отырған түркітөктес халықтар секілді

қазақтардың да атам заманнан бері осы жалпақ даланы мекендегендігін көрсетеді. Қалай болғанда да, түркі әлемінің шет жақтарында отырған түркі халықтарының құрамы басқа мәдениеттермен шекарасы болмаған орталықтан келген түркі руларымен жаңарып отырғаны анық. Өйткені өзге мәдениеттермен аралас-құралас отырған түркі елдерінің ол мәдениеттердің ықпалында қалмауы әрине мүмкін емес. Бұл үдеріс кезінде шетте отырған түркілердің түркілік болмысының әлсіреуі де заңды. Алайда, бұл үдерісті болымсыз деп бағалауға болмайды. Тіпті, түркі өркениетінің ең үздік үлгілері осы жат мәдениеттермен араласу аймақтарында пайда болған десек, қателеспейміз.

Десе де, түркі өркениетінің тұнық халін өздерінің дәстүрлі өмір салтына байланысты көшпенділердің сақтап қалғандығында дау жоқ. Бәлкім осы «орталықтағы түркілердің» нағыз түркілік дүниетанымды айшықтайтын болмыстарына байланысты шеттегі түркілер артта қалған туысқандарының жерін «атақоныс», «қара шаңырақ» деп те атаған болуы мүмкін. Тіл тұрғысынан айтар болсақ, Махмұт Қашқаридың да жазып кеткеніндей, «Ең таза, ең тұнық түркі тілін қалаға келмеген, басқа тілдерді білмейтін түркі тайпалары сөйлейді». Демек, түркі әлемінің орталығында Ұлы даланы мекендеген көшпенділер негізгі түркі тілін, мәдениетін, дүниетанымын, тіпті мемлекеттілігін сақтап қалған болып шығады. Сондықтан түркі әлемінің ішкі жағында орналасқан түркілер түркі әлемінің атақонысы, қара шаңырағы.

Түркілердің қара шаңырағы мәселесіне бүгінгі қазақ шежіре дәстүрінен жауап іздейтін болсақ, өте қызықты жайттарға куә боламыз. Қазақтарда көнеден келе жатқан «Түркімен – төр ағам, өзбек – өз ағам» деген мақал бар. Осы қанатты сөзді Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шежіреге сүйене отырып талдағанда, бұл мақалға сай түрікмендер, тек қана қазіргі Түрікменстанның түрікмендері ғана емес, бұрынғы Османлы елінде тұрған барша түркі ру-тайпалары қазақтардан бес ата үлкен; ал өзбектер қазақтардан үш ата үлкен деп жазады. Сонда қазақтар түркі ағайындардың ең кенжесі ретінде қара шаңыраққа ие боп қалған болады. Қазақ санасындағы бұл түсінік Мағжан Жұмабаевтың өлеңінде де өз көрінісін тапқан:

Тұранда түрік ойнаған ұқсап отқа,

Түріктен басқа от болып жан туып па?

Көп түрік енші алысып тарасқанда,

Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?

Түркі мемлекеттілігі тарихы тұрғысынан қарасақ, негізінен Түркі мемлекеттілігін Түрік қағанатынан бастаған жөн. Өйткені Түрік қағанатынан бастап,

барлық билеушілер қағанаттың басында тұрған Көктүрік әулетінен сайланған. Жалпы, біздің түркі аталуымыз да осы әулеттің атымен байланысты.

Хазар билеушілері де, Қарахандар билеушілері де осы Көктүрік руынан еді. Ал енді кейінгі заманда осы алып қағанатты қалпына келтірген Шыңғыс хан болды. Шыңғыстан кейін барлық хандар Шыңғыс ұрпағынан шығатын болды. Олар төре деп аталды. Төре сөзі мен түркі сөзінің арасында байланыс бар екендігі өздігінен көрініп тұр. Өйткені төрелер сол көне түркі мемлекеттік дәстүрін жаңғыртқан болып тұр.

Шыңғыс ханнан кейін түркі мемлекеттілігін жалғастырушы Жошының ұрпақтары, яғни Алтын Орда болды. Өйткені Шағатай мен Үгедей ұрпақтары парсы мемлекеттік дәстүрінің ықпалында қалды, ал Төленің ұрпақтары Құбылайдан кейін Юань атымен қытай мемлекеттілігінің жалғасы болып кетті. Төленің басқа бір ұлы Құлағу Иран мемлекетінің бөлшегі болып саналады. Ал Алтын Орда ыдырай бастағанда және Ресей Алтын Орда мұрагерлері Үлкен Орда, Қазан, Астрахань, Көшім, Ноғай және Қырым хандықтарын жаулай бастағанда, бұл басқыншылыққа 1847 жылы соңғы ханы Кенесары өлгенге дейін төтеп берген Қазақ хандығы – Алтын Орданың тікелей мұрагері еді.

Бүгін қазақтардың шежіре дәстүрінде төрелердің ерекше құрметке бөленуі Қазақ елінің ежелден жалғасып келе жатқан түркі мемлекеттілігінің жалғасы екендігін дәлелдеп тұр. Бір жағынан осы шежіре дәстүріне негізделген ұлттық сана, енді екінші жағынан Қазақстанның географиялық ортасы Қазақ елін түркі өркениетінің қара шаңырағына айналдырады. Елбасының: «Тарих пен география түркі мемлекеттері мен ұлы көшпенділер империялары сабақтастығының айрықша моделін қалыптастырды. Бұл мемлекеттер ұзақ уақыт бойы бірін-бірі алмастырып, орта ғасырдағы Қазақстанның экономикалық, саяси және мәдени өмірінде өзінің өшпес ізін қалдырды», деген пікірі тарихи сана мен ұлан-байтақ даланың қазақтың ұлттық болмысы тұрғысынан қаншалықты маңызды екендігін еске салады.

Түркі мәдениеті тұрғысынан қазақтар солтүстікте Еділ мен Жайық, оңтүстікте Сырдария мен Әмудария жағалауларындағы қалаларда өмір сүргендіктен, далалықтар ретінде түркі мәдениетінің ең саф үлгісін сақтай білді. Сондықтан да қазақтардың әдет-ғұрпы, тілі мен әдебиеті, музыкасы, дүниетанымы, шежіре дәстүрі – нағыз көне түркі өркениетінің жалғасы. Бұлай болуындағы негізгі себептің бірі – ХХ ғасырға дейін қазақтардың Еуразияның ең соңғы көшпенділері ретінде өмір салтын жалғастыруы болса керек. Бір қызығы, америкалық ғалым Брюс Привратски бүгінгі Қазақстанның оңтүстігіндегі Ахмет Ясауи жатқан Яссы қаласының «Түркістан» аталуын өзбектер басым болған басқа Орталық Азия қалаларына қарағанда ол жерде түркі мәдениетінің нағыз өкілі қазақтардың басым болуымен байланыстырады. Осы орайда қазақтардың Шоқан жазып кеткендей, исламнан бұрынғы сенім-нанымдарын исламмен ұштастыра білген түркілік исламының өкілдері екендігін айта кеткен жөн.

Халықаралық туризм

Шетелдіктер ел тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанға туристер ретінде жаппай келе бастады. Оларды, ең алдымен, елдің таңғажайып табиғаты

қызықтырады: дала, жартылай шөлдер, көптеген көлдер, тау жоталары. Саяхатшылар мен қажылар үшін еліміздің тарихи ескерткіштері, оның ішінде Тамғалы-тас жартас суреттері, Маңғыстау жартас мешіттері, Жошы хан (Шыңғыс ханның үлкен ұлы), ағартушылар Қожа Ахмет Яссауи мен Жүсіп Көпеевтің кесенелері және т.б. қызықты. Көрікті жерлер тізімінде заманауи да бар, мысалы, "Астана-Бәйтерек" монументі – Қазақстан астанасының символы. Сондай-ақ, Нұр - Сұлтанда "Астана Арена" ауқымды стадионы, ән салатын субұрқақтар аллеясы бар Нұржол бульвары, еліміздегі ең ірі сауда-ойын-сауық орталығы және әлемдегі ең үлкен шатыр - "Хан Шатыр" сияқты нысандар назар аударарлық. Алматыда жергілікті субұрқақтарды тамашалауға, Шымкентте-Асанбай Асқаров атындағы дендропаркпен серуендеуге, ал Өскеменде - Шығыс Қазақстан облыстық ашық аспан астындағы сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафтық мұражай-қорығына баруға болады.

"Жасыл" туризм

Туристік саланың жеке категориясын экотуризм деп атауға болады. Қазақстандағы экологиялық туризм тарихы 2000 жылдан басталады, бірақ соңғы уақытта қарқынды дамып келеді. Бұл бағыттың мүмкіндіктері шексіз. "Жасыл" саяхатты елдің кез – келген аймағына, мысалы, қазақстандық Швейцарияға " ұйымдастыруға болады-мұндай бейресми атауды кристалды көлдерімен және тығыз қылқан жапырақты ормандарымен танымал Қарқаралы таулары алады. Жетісу (бұрынғы Жоңғар) Алатауының етегіне сапарлар да танымал-бұл аймақ өзінің омарталарымен танымал, ал көрікті жерлер – атпен және жаяу серуендеуге арналған тамаша нұсқа.

Қорыта айтқанда, Қазақ елі – түркі әлемінің қара шаңырағы, яғни қасиетті шаңырағы. Қара шаңырақта отырған әулеттің белгілі жауапкершіліктері болатындай, қазақтардың да түркітөктес бауырлары алдында жауапкершілігі бар екендігін ұмытпауымыз керек. Бұл жауапкершілік қазақ халқының өзінің ата мұрасы, тарихи жәдігерлері, тілі мен салт-дәстүріне ие болуды, оларды жаңа заман талабымен үйлестіруді керек етеді. Мықты елдің биік рухы болатынын ескерсек, елдігімізді жаңа ұрпаққа жеткізуіміз үшін ата-бабамыздың рухани мұрасына ие болып, оны жаңғырта түсуіміз керек.

ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕРДІҢ ТАБИҒАТЫ МЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ

Салиев Р.

Шеңгелді ШЖЖББМ, Отырар ауданы, Түркістан облысы

АННОТАЦИЯ

Тақырып туралы жазуды бастамас бұрын, біздің халқымыздың түркі этносына жататынына қарамастан, біз объективті болуға тырысатынымызды ескеру қажет. Өйткені бұл шындықты табуға мүмкіндік беретін объективті көзқарас. Жаһандық әлемде экономикалық интеграция экономикалық дамудың қажетті процесі болып табылады және ол әрқашан еркін нарық заңдарына сәйкес бола бермейді. Бұл әлемдік экономиканың көптеген шындықтарын қамтитын тұжырымдамалық тәсілді қажет етеді. Интеграцияның негізгі, объективті себептерін анықтау қажет. Экономикалық интеграцияның негізгі себептерінің бірі-ғасырлар бойы көлік жолдары өткен біртұтас геоэкономикалық кеңістік. Ол қазіргі жаһандық әлемде тұрақты даму үшін табыс көзі бола алады. Түркия республикасы өз халқының көп бөлігін түріктер бейнелейтін мемлекеттерді айналасына біріктіру мүмкіндігін пайдаланды және посткеңестік кеңістіктегі мәдени және тілдік қауымдастықтар біріккен халықтардың қолдауымен "Түркі әлемін" құруға ұмтылады. Түркияның бастамасының арқасында Түрік векторы Орталық Азиядағы және түркі халықтары тұратын Ресейдің жекелеген аймақтарындағы ең серпінді бағыттардың біріне айналды. өткен ғасырда бірқатар түркітілдес халықтар бағынышты қысқыш киген. Кейінірек, Кеңес өкіметі ыдырағаннан кейін, Қазақстан бастаған мемлекеттер өздері аңсаған бостандыққа қол жеткізді. Әлемнің екінші полюсі болып саналатын держава ыдырағаннан кейін саясат сахнасында күрделі кезең басталатыны қисынды. Мемлекет басшысы біздің егемен елдеріміз еңсере алмаған қиын кезеңде жас мемлекеттер ынтымақтастығының қажеттілігін түсінді. Сондықтан түркі тектес халықтар арасындағы ынтымақтастықтың жаңа кезеңіне қол жеткізу туралы жиі айтылды.

Бүгінде түркі ынтымақтастығының қайнар көзі болып табылатын ортақ ұйымдардың шығу тарихына көз жүгіртсек, олардың көпшілігінің Қазақстанның Тұңғыш Президенті бастамашылық еткенін көреміз. Мемлекет басшысының ұсынысы бойынша 1993 жылы түркі тілдес мемлекеттердің мәдени-гуманитарлық байланыстарын дамытумен және түркі мәдениетін халықаралық деңгейде насихаттаумен табысты айналысатын Халықаралық Түркі мәдениеті ұйымы (ТҮРКСОЙ) құрылды.

Түйінді сөздер: көлік дәлізі, геоэкономикалық кеңістік, интеграциялық бірлестік, этнос, Даму Банкі, Өңірлік даму, жаһандық экономика

Қазіргі әлемдік экономиканың айқын шындығы ауырлық орталығының дамушы елдерден дамушы елдерге ауысуы болды. Дамушы елдердің экономикалық күштерінің қарқынды өсуі нәтижесінде әлемде жаңа интеграциялық серіктестіктердің пайда болуына алып келетін қайта құрылымдау процесі жүріп жатыр. Соңғы 30 жылда Түркияның посткеңестік кеңістіктегі, әсіресе Орталық Азия (ОА) елдеріндегі белсенділігі ОТГ халықаралық ұйымының құрылуына әкелді. Саясаттанушы Р. Сүлейманова, "Түркия бұрынғы КСРО республикаларын өзіне бағыттауға тырысады және мұның бәрі пантюркизм доктринасына сәйкес келеді: көптеген мемлекеттер – бір түркі ұлты"¹.

Кеңес Одағының ыдырау процесіне байланысты посткеңестік кеңістікте жаңа мемлекеттердің пайда болуы Ресейдің оларға әсерін айтарлықтай төмендетті. Бұл ірі әлемдік державалардың бұрынғы Кеңес Одағының геоэкономикалық кеңістігіне кіруге деген ұмтылысын тудырды.

Өткен ғасырдың 90-жылдарында басталған халықаралық ұйым ретінде ОТГ-ның қалыптасу процесі дамудың бірнеше кезеңдерінен өтті.

Бірінші кезең КСРО ыдырағаннан кейін 1992 жылы Анкарада өткен саммиттен басталды, оған алты мемлекеттің президенттері қатысты (Түркия атынан президент Т. Озал, Әзірбайжан – А.Элчибей, Қазақстан – Н. Назарбаев, Қырғызстан – А. Ақаев, Өзбекстан – и. Кәрімов, Түрікменстан – с. Ниязов). Кездесулер нәтижелі болғандықтан, президенттер осындай саммиттерді өткізу тәжірибесін жалғастырды. Кездесулер 1994, 2001 және 2010 жылдары Ыстамбұлда, 1995 жылы Бішкекте, 1996 жылы Ташкентте, 1998 жылы Астанада, 2000 жылы Бакуде, 2006 жылы Анталияда өтті.

Ынтымақтастықтың екінші кезеңі түркі мемлекеттері ұйымын заңды ресімдеу болды. 2009 жылы Нахичеванда Түркітілдес мемлекеттердің Ынтымақтастық Кеңесі (ТМЫК, Түркі кеңесі) құрылды. Ол басты мақсаты түркі мемлекеттері арасындағы жан-жақты ынтымақтастыққа жәрдемдесу болып табылатын үкіметаралық ұйым ретінде құрылды. Кейінгі жылдары Кеңес түркі мемлекеттерінің парламенттік ассамблеясы (ТүркПА), Түркі мәдениетінің халықаралық ұйымы (ТҮРКСОЙ), Халықаралық Түркі академиясы және т.б. сияқты салалық ынтымақтастықты институттандырып, еншілес платформалар құра алды.

Тарихи саммит 2021 жылдың қараша айында Ыстамбұлда өтті. ол Түркі кеңесі Түркі мемлекеттерінің ұйымы болып қайта құрылған үшінші кезеңнің басталуын белгіледі. Саммит барысында Түркі мемлекеттері ұйымының серіктестері туралы ереже бекітілді. Тату көршілік, ынтымақтастық пен ынтымақтастық әлеуетін теңдік, өзара сенім, өзара қызығушылық, өзара консультациялар және ынтымақтастық шеңберінде дамуға ұмтылу рухында пайдалану құрылған ұйымның негізгі мақсатына айналды. "Ұлы Тұран" тұжырымдамасы барлық түркі тілдес халықтардың бір суперконфедерациясында бірігуін көздейді (бұршақ 2021). Құрылым үшінші елдермен және халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықтың сындарлы қатынастарын орнатуға ашық.

Ұйымның атауын түркі мемлекеттерін ұйымдастыру деп өзгерткеннен кейінгі ең маңызды оқиғасы "2040 жылға дейінгі түркі әлемінің тұжырымдамасын" қабылдау болды. Сарапшылардың пікірінше, егер елдер оны 2040 жылға қарай жүзеге асыра алса, түркі әлемінің интеграциясына қол жеткізіледі. Халықаралық Түрік-Қазақ университетінің профессоры Д. томардың пікірінше, "қарастырылып отырған құжатта түркі әлемінің барлық салалардағы ынтымақтастығы мен бірлігін қамтамасыз ететін тармақтар бар" (Томар 2021). Самарқандта 2022 жылғы ОТГ тоғызыншы саммиті "түркі өркениетінің жаңа дәуірі: жалпы даму мен өркендеу жолында" ұранымен өтті және қабылданған шешімдер мен соңғы Жолдаулар тұрғысынан үлкен маңызға ие.

ОТГ ресми тілдері әзірбайжан, қазақ, қырғыз және түрік, сондай-ақ қосымша ағылшын тілдері болды. Егер жаңа мүшелер қосылса, онда бұл мемлекеттердің тілдері де ұйымның ресми тілдеріне айналады.

Он беске жуық ел ұйыммен Халықаралық экономикалық ынтымақтастықтың әртүрлі нысандарын құруға ниет білдірді, бұл оның беделі мен халықаралық ықпалдың өсуін көрсетеді (бүгінгі тарих... 2021).

Түркиямен және Орталық Азия мемлекеттерімен бірге көпұлтты Түркі әлемі ресми түрде Ресей Федерациясының кейбір субъектілерінің (Чувашия, Башқұртстан, Татарстан, Якутия, Қырым Республикасы, Тыва және т.б.), Гагаузияның (Молдова Республикасы құрамындағы автономды аумақтық құрылым) және ҚХР Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданының түркі халқын қамтиды. Аудан Қытайдың солтүстік-батысында орналасқан және 1955 жылы ұйымдастырылған, онда шамамен 3640 мың ұйғыр тұрады. Солтүстік Кипр Түрік Республикасы да түркі елі болып саналады (оны тек ұйым мойындайды) Ислам Конференциясы) (Мусейбов 2004).

ОТГ өзара тиімді экономикалық ынтымақтастықты нығайту мақсатында негізгі халқы түріктер болып табылатын елдердің халықтарын шоғырландыру мақсатында ұйымдастырылған. Түркия еуразиялық кеңістіктегі осы өңірлік халықаралық ұйымның жұмысында ең белсенді рөл атқарады. ОТГ этникалық негізде бірқатар мемлекеттердің бірлігін білдіреді, олардан этномәдени (славяндар, немістер) және тілдік (испан -, португал -, парсы тілдері және т.б.) тамырлары ортақ көптеген халықтар бас тартты.

ЕАЭО-ның басқа интеграциялық бірлестігінің – Қазақстан мен Қырғызстанның қатысушылары Түркия мен Әзірбайжаннан басқа ОТГ-ның құрылтайшы мемлекеттері болып табылады. Болашақта ОА-ның басқа елдері де осы ұйымға қосылды. 2019 жылдың қазан айында Өзбекстан толыққанды мүше болды. 2021 жылдың қараша айында өткен саммитте ұйымға Түрікменстан қосылды. Венгрия мен ішінара танылған Солтүстік Кипр Түрік Республикасы бақылаушы мүше мәртебесіне ие болды 2.

Осман империясының прототипін – Қазіргі тарихи жағдайларда "түркі әлемін" қайта құру идеясын қолдана отырып, халықтарды біріктіруге тырысатын Түркия ОТГ-да маңызды рөл атқарады. "Түркі әлемі" бастапқыда Орал және Алтай этностарының – фин – угрлердің, тунгус-маньчжурлардың,

түркілердің, моңғолдардың, кейде корейлер мен жапондардың бүкіл жиынтығын түсіну керек кеңістіктік қауымдастықтың-Тұранның тірегі ретінде қарастырылды. Соңғылары "Түркі әлемі" жобасына тартылады деп күтілуде, бірақ бұл болашақ мәселесі.

Түркияда исламистік Әділет және даму партиясы (ПСР) билікке келгеннен бері ұжымдық Қарулы Күштерді құру мәселесі айқын тұрақтылықпен көтерілді, бірақ екінші Қарабақ соғысы көрсеткендей, тек Түркия мен Әзірбайжанның әскери-саяси альянсы ғана шындыққа айналуы мүмкін. Түркия президенті Р. Ердоған бірнеше рет "картада бір ұлттың алты мемлекетінің пайда болуы" туралы армандайтынын айтты (Иванов 2022).

ОТГ-дағы негізгі шешуші орган мемлекет басшыларының кеңесі болып табылады, оны өзіне төрағалық ететін ел басқарады (ротация алфавиттік тәртіппен өтеді). Басқа жұмыс органдары-Сыртқы істер министрлерінің кеңесі, Ақсақалдар кеңесі, аға шенеуніктер комитеті.

Мүше мемлекеттердің Сыртқы істер министрлері өзара қызығушылық тудыратын мәселелерді талқылау үшін саммиттерде үнемі кездеседі. Бейресми сипаттағы ОТГ Сыртқы істер министрлерінің кездесулері БҰҰ Бас Ассамблеясының сессиясы шеңберінде өтеді.

ОТГ аға лауазымды адамдарының комитеті Сыртқы істер министрліктерінің жоғары лауазымды адамдарынан және мүше елдердің тиісті мемлекеттік мекемелерінен тұрады. Комитет үнемі, әдетте сыртқы істер министрлері кеңесінің отырыстарының алдында жиналады. Оның міндеттеріне Кеңестің барлық қызметін үйлестіру, қол қоюға ұсынылатын ресми құжаттарды дайындау және ішкі істерге қатысты мәселелер бойынша ұқсас жұмыстарды жүргізу кіреді. Комитет арнайы күн тәртібімен 30 рет және 7 рет арнайы жағдайларда тұрақты түрде жиналды.

Түркі бірегейлігін қалыптастыру мақсатында Түркия тек мемлекеттік, жеке-мемлекеттік емес, сонымен қатар жеке меншік ұйымдарды құруға бастамашы болды.

Парламентаралық ынтымақтастықты дамыту және нығайту мақсатында 2008 жылғы 21 қарашада Стамбул келісімімен түркі мемлекеттерінің парламенттік ассамблеясы (ТүркПА) құрылды. Ұйым парламенттік дипломатия арқылы мүше мемлекеттер арасындағы саяси диалогты дамытуға, мүше мемлекеттердің ұлттық заңнамасын үйлестіруге және бірлескен қызметті, оның ішінде сыртқы экономикалық байланыстарды кеңейту, бірлескен бизнес-жобаларды іске асыру, түркі әлемінің түрлі экономикалық проблемаларын шешу жолдарын табу жөніндегі бірлескен қызметті нығайтуға арналған.

Түркі бірегейлігін дамытудағы маңызды кезең 1992 жылғы кездесулерден бастау алатын Халықаралық Түркі мәдениеті ұйымының (ТҮРКСОЙ) құрылуы болды. Ұйым-түркітілдес елдердің одағы, оның негізгі мақсаты "түркі халықтарының бірлескен материалдық құндылықтары мен мәдени ескерткіштерін сақтау, дамыту және болашақ ұрпаққа беру үшін түркітілдес халықтар арасындағы ынтымақтастықты жолға қою" болып табылады. 2023 жылғы 3 мамырда Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің

кітапханасында Халықаралық Түркі мәдениеті ұйымымен бірлесіп ұйымдастырылған "ТҮРКСОЙ – 30 жыл: қорытындылар мен перспективалар" атты халықаралық дөңгелек үстел өтті 3.

Түркі әлемін ұйымдастыруда Қазақстанда 2010 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан Халықаралық Түркі академиясы ерекше орын алды. Осы жылдар ішінде ТҮРКСОЙ, ТүркПА, Түркі кеңесі, IRCICA (Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығы) елдерімен тығыз қарым-қатынас орнады. Академия мүшелері Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Түркия, Венгрия бақылаушы мәртебесіне ие. Академия ғылыми-зерттеу жұмыстарымен, кітаптар мен журналдар шығарумен, белгілі ғалымдармен халықаралық форумдар мен конференциялар өткізумен, сондай-ақ түркология бойынша ғылыми жұмыстармен айналысады 4.

2013 жылы құрылған Түркі университеттері Одағы мемлекеттер университеттері арасындағы ынтымақтастықтың түрлі нысандарын ілгерілетуде. Оның мүше жоғары оқу орындарының саны 2014 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін 14-тен 22-ге дейін өсті. Одақтың көптеген бағыттары бар – орхун алмасу бағдарламасы, Одақ спартакиадасы және студенттер кеңесі. Осы бағдарламаларды дамыту және іске асыру барысында 2014 жылдан бастап ректорлар мен проректорлар деңгейінде бес кездесу және үш бас жиналыс ұйымдастырылды. 2019 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Ахмет Ясауи университеті) ұйымдастырған Түркі университеттері Одағының төртінші Бас Ассамблеясы барысында одаққа жаңа мүшелер ретінде Гази Түрік университеті, еш жерде Омер Халисдемир университеті, Каппадокия университеті және Венгрия Сегед университеті қабылданды 5.

Штаб-пәтері Бакуде орналасқан Түркі мәдениеті мен мұрасы қоры 2012 жылғы тамызда Бішкекте өткен Түркі кеңесінің саммитінде ұйымдастырылды. Қордың қызметі түркітілдес халықтардың мәдениеті мен мұрасын зерттеуге, қорғауға, насихаттауға, ілгерілетуге бағытталған. Қор өз жұмысында басқа түркітілдес және халықаралық ұйымдардың тәжірибесін пайдаланады және олармен ынтымақтастық орнатады 6.

Арнайы келісіммен 2011 жылғы 20 қазанда Алматыда Түркітілдес елдердің іскерлік кеңесі құрылды. Іскерлік кеңес Келісімде сипатталған басымдықтарға сәйкес өзара көмек және қолдау қағидаты негізінде Халықаралық экономикалық ынтымақтастық шеңберіндегі көпжақты іс-қимылдарды бастамалауға және бақылауға және өзара инвестициялар мен сауда саласындағы ынтымақтастықтың қолданыстағы тетіктерін институттандыруға бағытталған. Іскерлік кеңестің қолдауымен 6 отырыс және 10 Халықаралық бизнес-форум өткізілді, оған 500-ден астам кәсіпкер қатысты. Инвесторлар үшін техникалық сапарлар, мүше мемлекеттердің кәсіпкерлері үшін дөңгелек үстелде кездесулер, Ұлттық сауда-өнеркәсіп палаталары арасында тәжірибе алмасу бағдарламалары ұйымдастырылды 7.

Штаб-пәтері Ыстамбұлда орналасқан түркі сауда-өнеркәсіп палатасы (ТССІ) ресми түрде 2019 жылы құрылды және мүше мемлекеттер мен бақылаушы

мемлекеттердің сауда-өнеркәсіп палаталары мен бизнес қауымдастықтарынан тұрады. ТССІ Халықаралық экономикалық ынтымақтастықтың, сондай-ақ мүше мемлекеттер арасындағы халықаралық сауданың көрсеткіштерін арттыру үшін тұрақты бизнес-бағдарламалар мен жобаларды іске асырудың маңызды тетігі болып табылады. Оның өкілдерін түркі әлемінің жеке секторының Халықаралық экономикалық қатынастарын одан әрі дамыту үшін үздіксіз жұмыс істейтін тұрақты құрылымға жіберу және енгізу мақсатында оған Автомобиль және көлік компаниялары кіретін Трабзонның Сауда-өнеркәсіп палатасы үшін де құқықтық инфрақұрылым құру жоспарлануда.

Құрылғаннан бері қысқа уақыт ішінде ТССІ Ташкент пен Бакуде мемлекет қайраткерлері мен 500-ден астам кәсіпкерлердің қатысуымен ауқымды бизнес-форумдар ұйымдастыра алды. Мысалы, 2020 жылы Түркі кеңесі елдерінің күш-жігері аясында ТССІ COVID-19 эпидетінің жағымсыз салдарын болдырмауға бағытталған ұсыныстар дайындады. Қырғыз сауда-өнеркәсіп палатасы (Қырғыз СӨП) және Түркия палаталары мен тауар биржалары Одағы Қырғыз СӨП нығайту бойынша техникалық көмек көрсету бойынша ынтымақтастық туралы келісті. Қазіргі уақытта 8 ауқымды бизнес-форумды өткізу пысықталуда.

Бұл интеграциялық процесте білім беру және мәдени сала айтарлықтай байқалады. Түркі ынтымақтастық және даму агенттігі, Түркі мәдениетін зерттеудің халықаралық ұйымы, Юнус Эмре атындағы Институт сияқты арнайы құрылған ұйымдарды бөліп көрсетуге болады. Олар өткізетін іс-шаралар мен түрлі бағдарламалардың тізімі әсерлі: жалпы түркі фестивальдерін өткізу, мешіттер мен ауруханалар салу, студенттерге гранттар бөлу, Әдебиет, География, Тарих бойынша бірыңғай оқулықтар әзірлеу. Бұл ретте Түркия Түркі халқының жас буынының дүниетанымын қалыптастыра отырып, прогрессивті, батысшыл мемлекеттің беделін саналы түрде қолдайды.

Түркияның сауда-экономикалық және көлік-логистикалық салалардағы белсенділігі көрінеді. Оның құбыр жолдарын, халықаралық автомобиль жолдары мен теміржолдарды салуға қатысуы ерекше белсенді. Түркия өз аумағы арқылы Жерорта теңізі бассейні мен ЕО елдеріне отын-энергетикалық ресурстардың және заманауи өндірісте тұтынылатын шикізаттың барлық түрлерінің өтуін қамтамасыз етеді. Бұл Қытай сияқты Шығыс Азия елдерінің, Үндістан сияқты Оңтүстік Азия елдерінің, сондай-ақ Оңтүстік Кавказ бен ОА елдерінің экономикалық мүдделеріне жауап береді және Батыс Еуропа елдері мен АҚШ белсенді қолдайды.

Құрылған ОТГ Түркияның Еуразиялық экономикалық одаққа балама жаңа альянс құру әрекеті ретінде қабылдануы керек. Алдағы онжылдықта 173 миллион халқы бар ОТГ елдері Инвестициялар, жұмыс күші, тауарлар мен қызметтер нарығын құруды көздеп отыр.

ОТГ-ны одан әрі дамытудың қазіргі ерекшелігі Түркияның түркі мемлекеттерін тек сыртқы саяси ғана емес, әскери-саяси қызметке де тарту әрекеттері болып табылады. Мәселен, Түркия СІМ басшысы Түркі елдері жаңа әскери-саяси процестерді дамытуға бастамашы болып, оларға жауап беріп қана қоймайды деген пікір айтады. Мәселен, қазіргі уақытта Әзірбайжанда түрік әскери

базасын құру мәселесі өткір түр, әскери-техникалық саладағы ынтымақтастықты одан әрі кеңейту талқылануда, әскери маневрлер мен жаттығулар жоспарлануда. Шамамен 10 жыл ішінде әскери мәртебеге ие және Түркі кеңесіне бағынатын өздерінің ішкі Күштерін ұйымдастыру идеясы пайда болды. Алайда шығыстанушы, РСМД сарапшысы К. Семеновтың пікірінше: "Түркияның амбициясы сөзсіз, бірақ біріккен түркі армиясы туралы сөз жоқ" (Семенов 2022).

2022 жылы Өзбекстанда өткен ОТГ саммиті түркі халқының тілі мен халықтық дәстүрлерін ескере отырып, ОТГ – ға мүше мемлекеттердің экономикалық қана емес, мәдени саладағы халықаралық ынтымақтастықты одан әрі тереңдетуге және дамытуға деген сенімін көрсетті.

ОТГ шеңберінде Даму Банкі, түркі инвестициялық қоры, сондай-ақ кедендік рәсімдерді оңайлату жөніндегі келісім құрылды. Қазіргі заманғы жоғары технологияларды, цифрландыру мен білім беруді дамыту мақсатында венчурлік бастамалар қорын құру ұсынылды. Өзбекстан–Қырғызстан–Қытай және Термиз–Мазари-Шариф–Кабул–Пешавар темір жолдарының құрылысы қолдау тапты, бұл Баку–Тбилиси–Карс темір жолдарының өткізу қабілетін едәуір арттырады. Еуропа мен Азия арасындағы көлік байланыстарын кеңейту, сондай-ақ бүкіл көлік қатынасының инфрақұрылымын жалпы әртараптандыру жоспарлануда.

Қауіпсіздік мәселелері бойынша тығыз үйлестіру мен өзара іс – қимылды қамтамасыз ету мақсатында ОТГ-ға мүше мемлекеттер Қорғаныс өнеркәсібі мен әскери саладағы терең қарым-қатынастарды дамыту бойынша тұрақты консультациялар өткізу туралы уағдаласты.

Түркияның жаңа шығыс–батыс және Солтүстік–Оңтүстік көлік дәліздеріндегі транзиттік ел ретіндегі тиімді стратегиялық жағдайы оны Ресейде және ОА елдерінде арзан энергия тасымалдаушыларды, ал ЕО елдерінде – заманауи технологияларды сатып алу арқылы басты бенефициарға айналдырады. Түркияның Қытайдан инвестициялардың преференциясы ретінде және тиісінше АҚШ пен ЕО-ның ОА елдерімен қарым-қатынасын дамытуға белгілі бір адалдығын алу мүмкіндігі бар.

Сонымен бірге түркі әлемін жаңғырту бойынша кедергілер сақталуда. Мысалы, Түркияда күрдтер халықтың едәуір бөлігін құрайды-23% - дан астам, Қазақстанда азаматтардың 20% – ға жуығы-орыстар, күрдтер, украиндар және басқа ұлт өкілдері. Посткеңестік кеңістік мемлекеттерінде түркі тобына ешқандай қатысы жоқ этникалық топтар бар.

ОА мемлекеттері өз елдерін басқа сыртқы саяси одақтарға тартуға аса сақтықпен қарайды. Сонымен қатар, АТС-тағы олардың мүдделері сауда-экономикалық өзара іс-қимылмен, логистикалық шешімдермен, мәдениет пен дін мәселелерін қоса алғанда, гуманитарлық саладағы ынтымақтастықпен шектеледі.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Аватков В.А., Бадранов А.Ш. «Мягкая сила» Турции во внутренней политике России // Право и управление. XXI. 2013. № 2(27). С. 5–11.

Васильева С. А. ЕАЭС и Тюркский совет: перспективы взаимодействия // Известия Уральского федерального университета. Сер. 3, Общественные науки. 2018. Т. 13. № 3 (179). С. 184–192.

Горохов А. Великий Туран от Средиземного моря до моря Лаптевых // Еженедельник Звезда. 2021. 2 дек. // <https://zvezdaweekly-ru.turbopages.org/zvezdaweekly.ru/s/news/202111251031-s9FR5.html>.

Договор о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 года.

Евразийская экономическая комиссия. Департамент статистики // https://eec.eaeunion.org/comission/department/dep_stat/tradestat/analytics/

Иванов С. К итогам саммита Организации тюркских государств // Международная жизнь. 2022. 14 нояб. / <https://interaffairs.ru/news/show/37800>

КЕҢІСТІКТІК ТУРИСТІК КЛАСТЕРДІ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

Сарсебаева А.М., Абдиманапов Б.Ш.

Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алдашева А.А.

Алматы технологиялық университеті

Кластерлерді құру еліміздің экономикасын дамытудың басым бағыттарының бірі ретінде экономикалық қызметтің әртүрлі салаларында әлемдік нарықтарда бәсекеге қабілетті тауарлар мен қызметтерді өндіру тәсілі ретінде танылды. Туризм индустриясы кластерлерді қалыптастыру туристік қызметтер нарығының тиімділігін арттыру және осылайша ел халқының әл-ауқатын арттыру арқылы ең үлкен әлеуметтік-экономикалық нәтиже бере алатын қызмет түрлерінің бірі болып табылады.

Соңғы уақытта туризм индустриясы өз дамуында үлкен қарқын алуда. Бұл қазіргі экономиканың жоғары табысты саласы екендігіне байланысты.

Әлемдік және қалыптасып келе жатқан отандық тәжірибе көрсеткендей, туристік кластерді қалыптастыру өңірдің теңгерімді әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз етудің ең перспективалы тетіктерінің бірі болып табылады [1].

Туристік кластерді ұйымдастырудың негізгі мақсаты инвесторлардың да, туристік қызметтерді тұтынушылардың да талаптарын қанағаттандыратын бәсекеге қабілетті кешен құру болып табылады. Өңір экономикасы тұрғысынан туристік-рекреациялық әлеуетті толыққанды пайдалану жаңа жұмыс орындарын, салық аударымдары есебінен жергілікті бюджетке түсетін түсімдерді ұлғайтуды, өңірдің табиғи және мәдени мұрасын сақтауды қамтамасыз етеді.

Кеңістіктік туристік кластер өңірлік экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізі болып табылады, инвестициялар тартуға және инновацияларды енгізуге ықпал ететін болады [2].

Қоғамның қажеттіліктерінің функционалдық бағытына байланысты кеңістіктік туристік кластердің туристік-рекреациялық объектілерінің түрлері. Кеңістіктік туристік кластердің туристік-рекреациялық объектілерінің түрлері қоғам қажеттіліктерінің функционалдық бағытына байланысты.

Қоғам қажеттіліктерінің функционалды бағыты	• кеңістіктік кластердің туристік-рекреациялық объектілерінің түрлері
Сауықтыру	• санаторийлер, демалыс үйлері, пансионаттар, санаторий-профилакториялар, спорт ғимараттары, турбазалар
Мәдени-тарихи	• сәулет ансамбльдері, ескерткіштер, мұражайлар
Рекреациялық	• бірегей табиғи аумақтар, ормандар, саябақтар, бақтар, жағалау аймақтары, қорықтар, аңшылық шаруашылықтары

Кеңістіктік туристік кластерлер табиғи, әлеуметтік және экономикалық жағдайлардың әсерінен қалыптасады. Бірақ кластерге біріктірілген туристік және рекреациялық нысандардың түрлері, ең алдымен, қоғамның белгілі бір қажеттіліктерін қанағаттандыру қажеттілігіне байланысты. Қоғамның қажеттіліктерінің функционалды бағытына байланысты туристік кластерлер әртүрлі нысандарды қамтуы мүмкін. Олардың кейбіреулері кестеде көрсетілген [3].

Туристік кластерді құру кезінде әрбір кластердің ерекше туристік брендтер – туристердің ең көп санын тарта алатын рекреациялық-туристік объектілерді құру мүмкіндігі болуы тиіс екендігін ескеру қажет. Туристік кластердің басты ерекшелігі-маршруттық аумақтық ұйым. Туристік маршрут және оған сәйкес келетін туристік ағын рекреациялық-туристік объектілерді байланыстырады, оларды бәсекелес объектілерден жүйенің өзара әрекеттесетін элементтеріне айналдырады.

Туристік кластердің кеңістіктік моделінде «таспа», «жұлдыз» немесе «дисперсті» жақтау болуы мүмкін.

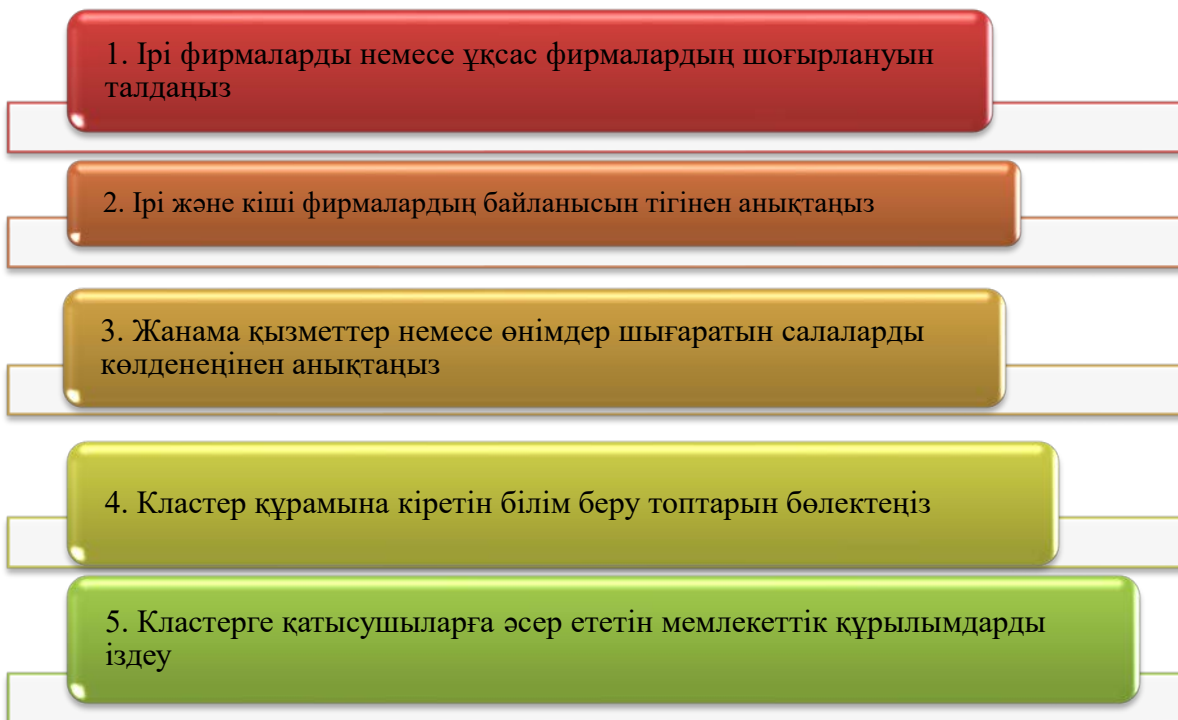
Л.К. Гуриева мен З. И. Созиева кластер моделінің қаңқасы көбінесе көлік инфрақұрылымының жай-күйіне, туристік ресурстардың ерекшелігіне, кластерде баламалы қалалардың (курорттардың) болуына, аймақтың (елдің) дамуының тарихи және географиялық жағдайларына байланысты деп санайды. Осы зерттеушілердің пікірімен келісе отырып, біз әкімшілік-аумақтық шекаралар бірдей маңызды деп санаймыз. Сонымен қатар, туристік кластердің белгілі бір кеңістіктік моделінің қалыптасуына әсер ететін келесі негізгі факторларды бөлуге болады: географиялық, институционалды, инфрақұрылымдық, әлеуметтік, экономикалық [4].

Туристік кластердің «ленталық» кеңістіктік моделі рекреациялық-туристік объектілердің, әдетте теңіз немесе мұхит жағалауында сызықтық таралуымен сипатталады. «Шашыраңқы» кеңістіктік модельмен рекреациялық-туристік нысандардың әрқайсысы туристер үшін бірдей қызығушылық тудырады.

«Жұлдызды» кеңістіктік модель туристік ағындар кластердің перифериялық нысандарына түсетін инфрақұрылымдық орталықтың болуымен сипатталады. Туризм саласын дамытудың осы кезеңінде өңірлердің нашар дамыған инфрақұрылымына байланысты көптеген туристік кластерлер үшін «жұлдызды» кеңістіктік моделі тән.

Туристік кластерлерді зерттеу тәжірибесін талдай отырып, оларды зерттеудің бірыңғай әдістемесінің жоқтығы туралы қорытынды жасауға болады. Жалпы кластерлерді және әсіресе кеңістіктік туристік кластерлерді зерттеудің негізгі тәсілдерін қарастыруымыз керек.

Кластерлік даму теориясының одан әрі ілгерілеуі әр түрлі елдердің салаларының бәсекелестік позицияларын зерттеу арқылы осы мәселені зерттей отырып, ғылымға үлкен үлес қосқан танымал негізін қалаушы М. Портердің еңбектерінде байқалады. Ол кластерді зерттеудің келесі кезеңдерін анықтады (1 суретте).

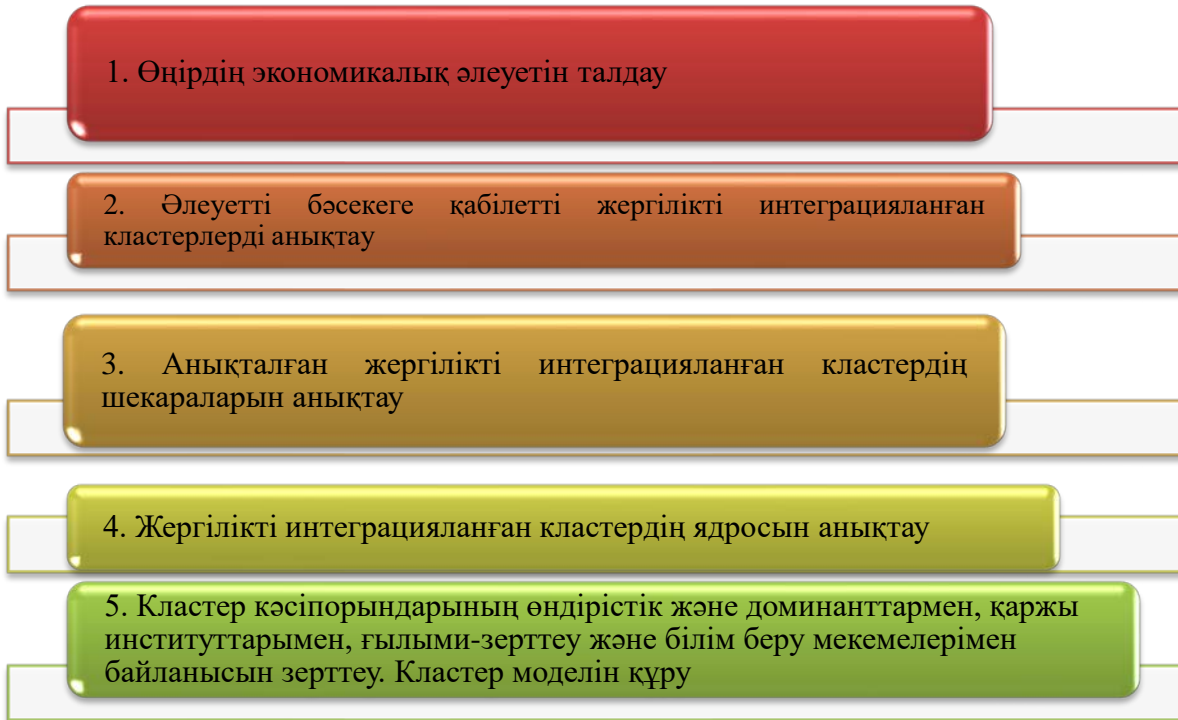
Сурет 1. М. Портер бойынша кластерді зерттеу кезеңдері

Бұл тәсілдің әлсіз тұсы - бұл талдау тек сараптамалық бағалау мен сапалы талдауға негізделген. Сонымен қатар, ұсынылған схема тым жалпыланған, бұл оны белгілі бір жағдайда қолдануды қиындатады [5].

И. С. Николаеваның көзқарасының артықшылығы-аймақтың әлеуетін талдау. Осы талдауды жүргізе отырып, баламалы бәсекеге қабілетті кластерлер анықталады. Бұл тәсілдің кемшілігі біздің ойымызша, әлеуметтік компоненттің

болмауы. Сонымен қатар, бұл тәсіл фактіні ескермейді көбінесе кеңістіктік шекаралар кластерлер әкімшілік-аумақтық шекарадан асып түседі [6].

И. С. Николаева ұсынған кластерді зерттеу кезеңдерінің тізбегі келесі суретте ұсынылады (2 суретте.).

Сурет 2. И. С. Николаева бойынша кластерді зерттеу кезеңдері

Салаларды, соның ішінде туризмді кластерлеу мәселелерін Дүниежүзілік банк, Еуразиялық даму банкі сияқты халықаралық ұйымдардың сарапшылары тиісті зерттеулер жүргізген кезде зерттеді, мұнда кластерлер елдердің, аймақтардың, компаниялардың, салалардың тиімді дамуының құралы ретінде қарастырылады.

Ғылыми ұйымдардың қазақстандық сарапшылары кластерлік дамуды мемлекет пен жеке сектордың қызметі дамыған салалық іс-шараларға қатысу және қаржыландыру процесін тиімді жеңілдетуге бағытталған әнеркәсіп шеңберінде қарастырады. Осылайша, көптеген ғылыми жұмыстар мен зерттеулер туризмді кластерлеу және кластерлік дамыту мәселелеріне арналған. Алайда ұйымдық-экономикалық механизм призмасы арқылы, оның ішінде аймақтық контексте қарастырылатын кластерлік туризмді дамытудың теориялық және әдістемелік тәсілдерінің әлі де жеткіліксіз жүзеге асырылуы қазіргі уақытта негізгі мәселердің біріне айналуда.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Баранов С.В., Скуфьина Т.П. О методах исследования межрегиональной дифференциации // Фундаментальные исследования. – 2013. – № 10-7. – С. 1495–1499.
2. Баранов С.В., Самарина В.П., Шаталова Т.А. Территориальная политика Российской Федерации и неравномерность пространственного развития // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2-1; URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=20408>.
3. Гуриева Л.К., Созиева З.И. Туристский кластер региона: проблемы и перспективы создания // Региональная экономика: теория и практика. – 2009. – № 22. – С. 72–74.
4. Костюкова О.Н., Карпова Е.Г. Методы идентификации туристических кластеров в системе регионального туризма / О.Н. Костюкова, Е.Г. Карпова // Проблемы современной экономики. – 2011. – № 4 (40). – С. 374–378.
5. Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран. – М.: Международные отношения, 1993. – 896
6. Николаева И.С. Формирование интегрированных кластеров как основы устойчивого развития региона. Автореферат. – Иркутск, 2011. – 24 с.

ОЦЕНКА СОВРЕМЕННЫХ ЛАНДШАФТОВ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО РЕГИОНА С ПРИМЕНЕНИЕМ ГИС ТЕХНОЛОГИЙ

Токбергенова А.А., Скоринцева И.Б., Рыскельдиева А.М., Зулпыхаров К.Б., Салмурза Р.

АННОТАЦИЯ

Состояние земель засушливых территорий Западного региона Казахстана всецело зависит от состояния природных степных, сухостепных, полупустынных и пустынных экосистем. В данной работе рассматриваются методы составления карты и оценка современных ландшафтов Западно-Казахстанского региона с использованием ГИС технологий.

Ключевые слова: современные ландшафты, Западно-Казахстанский регион, ГИС технологии.

ВВЕДЕНИЕ

Анализ современного состояния ландшафтов играет ключевую роль в географических исследованиях, особенно при разработке стратегий хозяйственной и экологической деятельности региона в условиях изменяющейся окружающей среды, их трансформации под воздействием природных и антропогенных факторов, как на глобальном, так и на региональном уровнях. Особенно важно определить изменения в регионах Республики Казахстан с доминирующим развитием добычи, переработки и транспортировки углеводородного сырья, где возможно развитие деградиационных процессов техногенного происхождения.

Актуальность разработки карты современных ландшафтов и их оценка в меняющихся социально-экономических условиях несомненна, т.к. является основой разработки экологического нормирования антропогенных нагрузок, необходимых для выработки механизма управления природными комплексами и их устойчивого развития.

В административно-территориальном отношении Западно-Казахстанский регион расположен на западе Республики Казахстан в пределах Западно-Казахстанской, Актюбинской, Атырауской и Мангистауской областей.

Площадь исследуемой территории составляет 73624,1 тыс.га. Земли в Западно-Казахстанском регионе распределены между его областями следующим образом: Актюбинская область занимает наибольшую площадь среди всех, составляя 30062, 9 тыс. га, Мангистауская область – 16564, 2 тыс. га, Западно-Казахстанская и Атырауская области занимают 15133, 9 тыс. га и 11863, 1 тыс.га.

При разработке карты современных ландшафтов Западно-Казахстанского региона (ЗКР) были использованы следующие методы: картографический и ГИС-методы; методы полевых исследований; методы количественной оценки и

картографо-математического анализа; методы классификационных построений и ландшафтного анализа; частные методы. В качестве картографической основы для картирования ПТК рассматриваемого региона были использованы топографические карты на территории Актюбинской, Западно-Казахстанской, Атырауской и Мангистауской областей масштаба 1:1 000 000, изданные РКГП «Национальный картографо-геодезический фонд» на разные временные периоды, разновременные космические снимки и результаты натурных полевых исследований. При составлении ландшафтной карты так же были использованы разномасштабные тематические карты (ландшафтные, геологические, геоморфологические, почвенные, геоботанические, кормовые и т.д.), фондовые и статистические материалы (рисунок 1).

Рис 1. Используемый картографического материал для составления карты современных ландшафтов Западно-Казахстанского региона

На карте современных ландшафтов Западно-Казахстанского региона М 1:1 500 000 выделено 115 видов ландшафтов (рисунок 2, таблица 1), которые наглядно демонстрируют пространственную дифференциацию, сложную региональную структурную организацию и значительное видовое разнообразие современных природных комплексов, обусловленных географическим положением региона, историей геологического и геоморфологического развития, проявлением неблагоприятных природно-антропогенных процессов в результате продолжительной хозяйственной деятельности в регионе.

Различия в строении рельефа, характере и степени вертикальной и горизонтальной расчлененности позволили в пределах Западно-Казахстанского региона выделить равнинный и горный классы ландшафтов. Равнинные ландшафты занимают 99,7% площади региона, а горные всего 0,3% площади. На основе различий в генезисе, характере рельефа и литологическом строении в равнинном классе ЗКР выделены подклассы низменных, возвышенных равнин и мелкосопочников; в пределах горного класса выделяется подкласс низкогорный. Из интразональных ПТК на рассматриваемой территории выделяются долинные и хемогенные комплексы. В равнинной части региона наибольшие площади занимают ландшафты низменных равнин и возвышенных равнин (47,8 и 41,3% площади ЗКР соответственно), и наименьшие площади – интразональные ПТК (7,9%) и ландшафты мелкосопочников (2,9%) (рисунок 3).

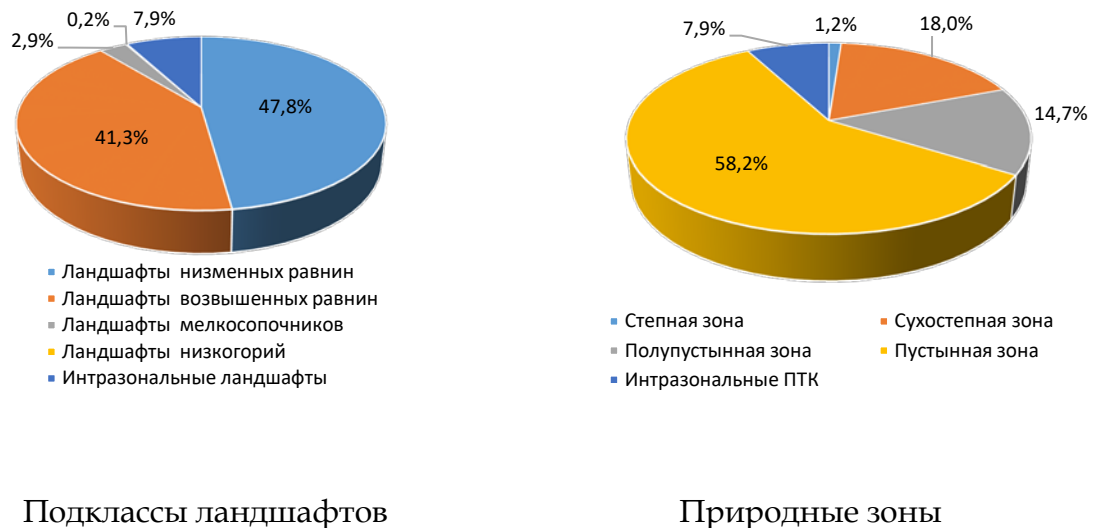

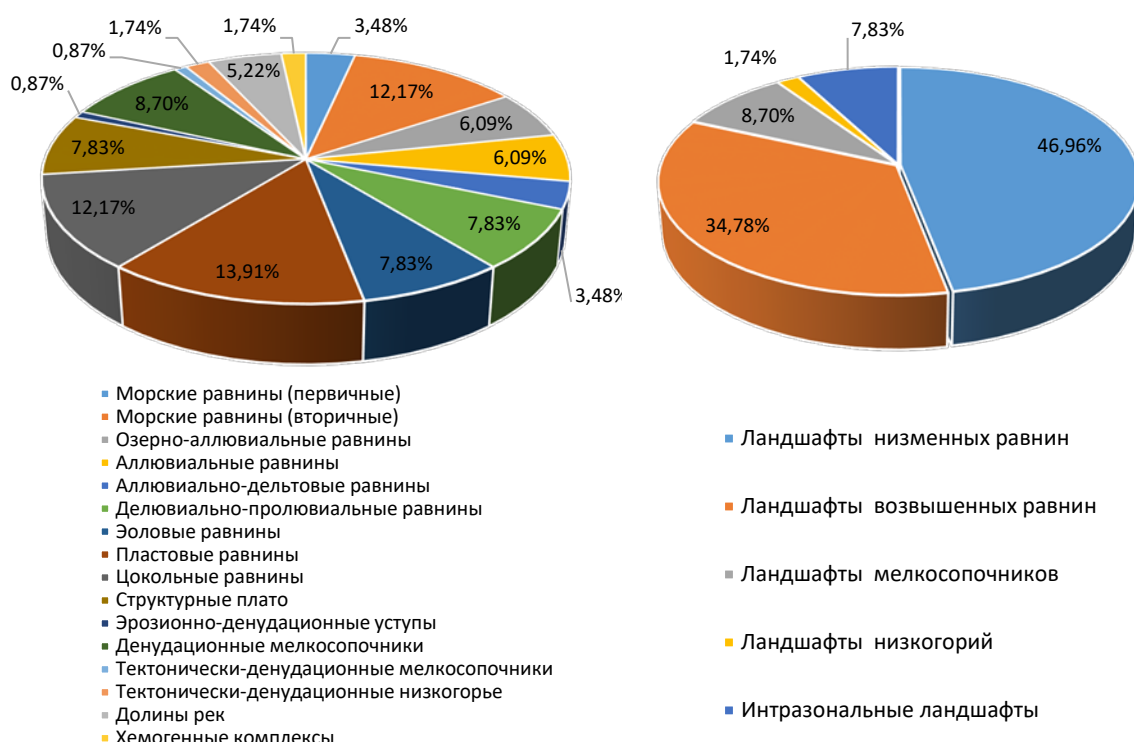
Рис. 3. Ранжирование подклассов ландшафтов и природных зон Западно-Казахстанского региона по занимаемой площади, %

Различия биоклиматических показателей на территории Западно-Казахстанского региона определили широкий спектр типологического разнообразия в регионе (от степной зоны до пустынной). Географическое положение и климатические особенности предопределили преобладание на территории Западно-Казахстанского региона природных комплексов приуроченных к аридным (пустынным и полупустынным) климатическим зонам (72,9%). На долю степной и сухоступной природно-климатических зон приходится всего 25,9% площади ЗКР (рисунок 3).

При анализе видового разнообразия ПТК Западно-Казахстанского региона мы руководствовались данными о видовом разнообразии фоновых ландшафтов, которых выделено 115 единиц. Вследствие разнообразных видов антропогенного воздействия при составлении карты современных ландшафтов

внутри фоновых видов были указаны их антропогенно-преобразованные модификации. Учитывая закон инвариантности, заключающийся в том, что каждый преобразованный ПТК при прекращении хозяйственного воздействия на него в своем развитии стремится к исходному инварианту, выделены ПТК с индексом «а» рассматриваются нами как динамические разновидности внутри определенного вида и при учете видового разнообразия как отдельный вид не рассматриваются. С другой стороны, пространственное выделение антропогенно-преобразованных ПТК с индексом «а», усиливают мозаичность или ландшафтный рисунок территории ЗКР, что дает нам основание учитывать антропогенные ПТК при анализе ландшафтной структуры.

Наибольшим видовым разнообразием характеризуются ПТК низменных равнин, на долю которых приходится 46,96 % всех выделенных видов ландшафтов ЗКР. Причем в видовом отношении в пределах низменных равнин всего ЗКР (независимо от природной зоны) наибольшим видовым разнообразием характеризуются ПТК вторичных морских, эоловых и делювиально-пролювиальных равнин (12,17, 7,83 и 7,83 % всех выделенных видов ландшафтов региона соответственно). Среди ландшафтов возвышенных равнин наибольшим видовым разнообразием характеризуются ПТК пластовых и цокольных равнин (13,91 и 12,17 % всех выделенных видов ландшафтов ЗКР соответственно) (рисунок 4).

Видовое разнообразие ландшафтов

Разнообразие ПТК по подклассами

Рис.4. Ранжирование ландшафтов Западно-Казахстанского региона по видовому разнообразию в разрезе подклассов, %

Для сравнения следует отметить, что в площадном отношении в ландшафтной структуре всего Западно-Казахстанского региона преобладают виды ландшафтов возвышенных пластовых равнин (17,8 % площади региона) и структурных плато (14,6 %), а также природные комплексы низменных вторичных морских равнин (15,3 %) и эоловых равнин (11,4 % площади). Подчиненное значение имеют ландшафты низменных аллювиальных, озерно-аллювиальных и делювиально-пролювиальных равнин (4,7, 3,9 и 5,4 % площади региона соответственно). Наименьшие площади занимают природные комплексы тектонически-денудационных мелкосопочников и низкогорий – всего 0,2 и 0,3 % площади ЗКР (рисунок 5).

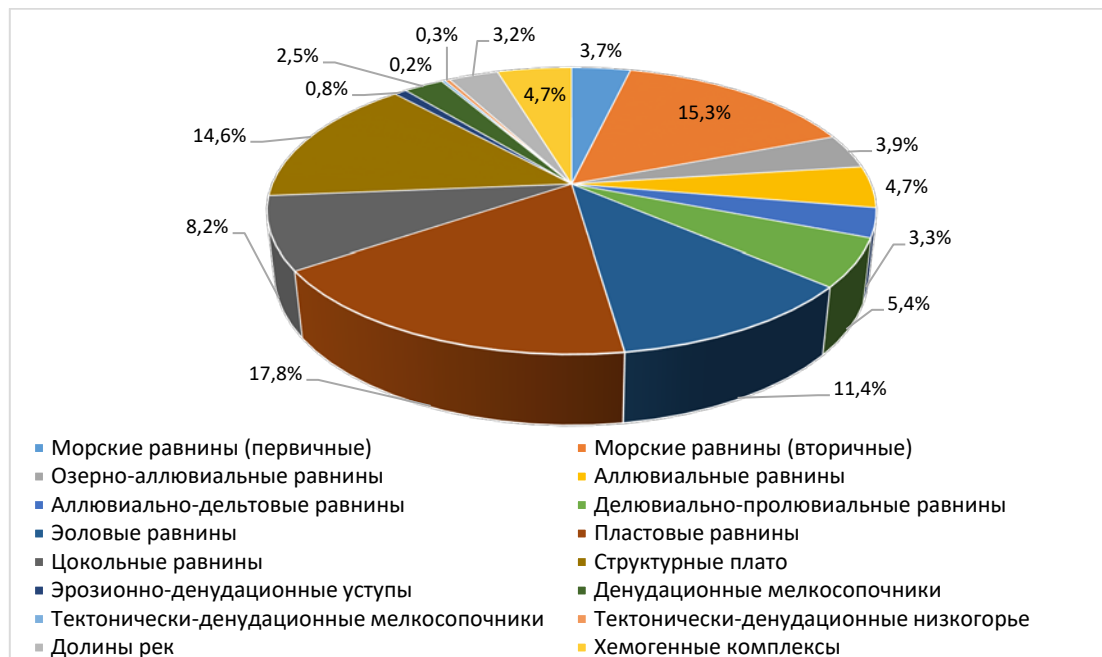

Рис.5. Ранжирование видов ландшафтов Западно-Казахстанского региона по занимаемой площади, %

Таким образом, карта современных ландшафтов Западно-Казахстанского региона М 1:1 500 000 составленная с использованием системного, регионального, генетического, типологического, исторического, ландшафтно-экологического подходов, отражает закономерности региональной структурной организации и пространственной дифференциации современных ПТК, особенности их трансформации. Картографическая модель позволяет судить о современном состоянии природно-ресурсного потенциала территории, проследить динамические тенденции смены составных частей ПТК, что позволяет использовать ее в качестве базовой основы для составления комплекса прикладных, прогнозных карт и обоснований.

ЛИТЕРАТУРА

1. Преображенский В.С., Александрова Т.Д., Куприянова Т.П. Основы ландшафтного анализа. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
2. Николаев В.А. Проблемы регионального ландшафтоведения. – М.: МГУ, 1979. – 160 с.
3. Гельдыева Г.В., Веселова Л.К. Ландшафты Казахстана. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 176 с.

ЕУРАЗИЯ ҚҰРЛЫҒЫНДАҒЫ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТОПОНОМИКАЛЫҚ АТАУЛАР

Аманжолов Е.

СҚО Тайынша ауданы Келлер орта мектебі

География пәнінің мұғалімі

АНДАТПА

«Еуразия құрлығындағы түркі тілдеріндегі топонимикалық атаулар» мақаласында Еуразияның әртүрлі аймақтарында түркі тілдерінде сөйлейтін халықтар арасында кең таралған географиялық атауларға талдау жасалынды. Сондай-ақ, топонимдердің тарихи дамуын, лингвистикалық ерекшеліктерін және мәдени-тарихи маңыздылығын зерттеп, олардың түркі халықтарының мәдени мұрасы мен бірегейлігін сақтаудағы рөлін көрсетеді. Мақалада көпші-қонның бай тарихын, басқа тілдік және мәдени топтармен өзара әрекеттесуді, сондай-ақ аймақтардың табиғи ортасы мен әлеуметтік-саяси құрылымындағы өзгерістерді көрсететін топонимикалық қабаттардың әртүрлілігі көрсетілген.

Кілт сөздер: топонимика, түркі әлемі, тарих, Еуразия құрлығы, географиялық атау.

Топонимикалық зерттеулердің тарихы мен қазіргі дамуы — бұл жер атауларын жүйелеудің алғашқы әрекеттерінен бастап талдау мен картаға түсірудің озық әдістерін қолдануға дейінгі жол. Топонимика, географиялық атаулар туралы ғылым, олардың шығу тегін, мағынасын, өзгеруін және қолданылуын зерттейді, лингвистикада, тарихта, географияда, археологияда және басқа да көптеген пәндерде шешуші рөл атқарады.

Жер-су атауларына деген қызығушылық ерте саяхатшылар мен зерттеушілер олар жүріп өткен жерлердің аттарын жаза бастаған кезден басталды. Ежелгі уақытта Геродот пен Птоломей сияқты Греция мен Рим ғалымдары географиялық атаулардың тізімдерін жасап, олардың шығу тегін жіктеуге және түсіндіруге тырысты [1, 18-20 бб.].

Орта ғасырларда жер атауларын зерттеу ежелгі географиялық жазбаларды көшіріп, Кеңейткен араб ғалымдары мен Еуропалық монахтардың еңбектерінің арқасында жалғасты. Қайта өрлеу дәуірінде нүктелік картаға және әлемді зерттеуге деген қызығушылық артты, бұл топонимикалық деректерді одан әрі жинауға және талдауға ықпал етті.

XVIII ғасырдан бастап ағарту дәуірінде топонимдерді жүйелі түрде зерттеу басталды. Ғалымдар географиялық атаулардың шығу тегі мен мағынасын зерттеу үшін филологиялық және тарихи әдістерді қолдана бастады. XIX ғасырда ұлттық мемлекеттердің дамуымен Топонимика картографиялық және

әкімшілік мақсаттар үшін географиялық атауларды стандарттау және біріздендіру қажеттілігіне байланысты жаңа серпін алды.

Қазіргі топонимикалық зерттеулер географиялық атаулардың құрылымын, морфологиясын және семантикасын талдай отырып, лингвистикалық тәсілді жиі қолданады. Бұл тілдік байланыстарды, Тарихи лингвистика мен диалектологияны терең зерттеуге мүмкіндік береді.

ГАЗ және цифрлық карталау технологияларын енгізу топонимикалық зерттеулерді өзгертті, бұл ғалымдарға географиялық атауларды бұрын болмаған масштабта талдауға мүмкіндік берді. Бұл технологиялар деректерді визуализациялауды қамтамасыз етеді және топонимдердің таралуындағы заңдылықтарды анықтауға көмектеседі.

Жер атауларының шығу тегі мен мағынасын зерттейтін «Топонимика» Еуразия континентін мекендейтін мәдениеттердің өткені мен бүгініне бірегей терезе болып табылады. Бұл әсіресе түркі тілдеріне қатысты, олардың сөйлеушілері тарихи түрде Шығыс Еуропадан Сібірдің солтүстігіне және Орталық Азияның тереңінен қазіргі Түркияның шекараларына дейінгі кең аумақтарда тұрады. Түркі топонимдері көші-қон, мәдениеттердің өзара әрекеттесуі, аймақтың табиғи ерекшеліктері мен тарихи оқиғалардың іздерін алып жүреді, бұл оларды зерттеу үшін маңызды объектіге айналдырады.

Еуразия құрлығындағы түркі тілдеріндегі топонимикалық атаулар. Осы тілдерде сөйлейтін халықтардың мәдени және тарихи мұраларын бейнелейтін алуан түрлі және терең тарихқа ие. Түркі тілдері Алтай тілдер отбасында жатады және Шығыс Еуропадан Сібір мен Орталық Азияға дейінгі кең аймақта таралған [2]. Түркі тілдеріндегі топониманың бірнеше негізгі ерекшеліктерін атап өтуге болады, оларға:

- Көптеген түркі жер атауларына табиғи ерекшеліктерді, географиялық ерекшеліктерді немесе адам әрекетін көрсете алатын белгілі бір префикстер мен жұрнақтар кіреді. Мысалы, «-стан» жұрнағы «орын» немесе «ел» деген мағынаны білдіреді.
- Көптеген атаулар аймақтың табиғи немесе географиялық сипаттамаларына байланысты. Мысалы, Яйық өзенінің атауы (қазіргі Орал) түркі тіліндегі «белдеу» сөзінен шыққан, бұл оның Еуропа мен Азия арасындағы шекара ретіндегі маңыздылығын көрсетеді.
- Кейбір жер атаулары тарихи оқиғаларды, аңыздарды немесе мәдени аспектілерді көрсетеді. Мысалы, Самарқанды қаласының атауы соңды тілінен шыққан, бірақ оның мағынасы мен қолданылуы түркі мәдениетіне терең енген.
- Түркі топонимдері үндіеуропалық, моңғол және басқа алтай тілдері сияқты басқа тілдік топтармен өзара әсерді де көрсете алады. Бұл өзара іс-қимыл түркі топонимиясын байытып, оған әртүрлі мәдениеттер мен әңгімелердің элементтерін қосты.
- Әртүрлі тарихи кезеңдерде көптеген топонимдер саяси, әлеуметтік немесе мәдени өзгерістерге байланысты өзгертілді. Бұл өзгерістерді талдау аймақтағы тарихи және мәдени процестер туралы бірегей түсінік бере алады [3].

Еуразия құрлығындағы түркі топонимдері адамның табиғатпен өзара іс-қимылының, сондай-ақ өңірдегі мәдениетаралық байланыстар мен тарихи өзгерістердің бірегей айғағы болып табылады. Олар түркі халықтарының мәдени және тілдік мұрасының маңызды бөлігі болып табылады.

Еуразия құрлығының аумағын алып жатқан түркілердің жері Солтүстік мұзды мұхиттан Жерорта теңізінің арасын қамтиды. Ежелгі көшпелілердің жерлері тек малшаруышылығына қолайлы жерлермен шектелген жоқ. Оған қоса суармалы әрі ежелгі өркениет қалыптасқан әртүрлі жер бедерлерінен де тұрады. Оған дәлел Алтай, Тянь-Шань, Памир, Кавказ тауларының қамтылуы. Түркі халықтарының тарихы, жалпы адамзат өркениетіндегі орны жайлы шынайы көзқарастармен қатар, «тұрпайы мәдениеті дамымаған жабайы халық» тәрізді біржақты көзқарастардың қалыптасқаны көпшілікке аян. Бұл еуроцентристік жүйенің салдарынан туындаған жансақ пікір. Қалай болғанда да техногендік өркениетке дейін мыңдаған жылдық адамзат тарихында түркілердің қуаты күшті болғаны күмән тудырмайтын тарихи шындық. Сол тарихи шындықты дәлелдейтін Еуразия аумағындағы топонимикалық атаулар. Қазіргі орыс тілінде, көптеген түркі тіліндегі термин сөздер кездеседі. Мысалы белгілі топономик ғалым Э.М. Мурзаев өзінің еңбектерінде, курган түркі сөзі қамал, қорған, деген мағына беретінін дәлелдеген. Тюркизмдер орыс украин басқа халық тәлдерінеде кездеседі. Мысалы Тула Тулақ толы, Орел Ор Иол Ор жол, Қырым. Қырым - Кьрьм, Саратов - Сарытау, Сібір - Сыбыр Сыпыр, Су жер. Алтай Алатау, алтын тау түркі монғол тіліндегі мағынаға келеді. Қырым қыр дала жазық төбе қырат, Карадаг, Қаратау, Аюдаг, Аютау, Чатырдаг Шатыртау, Қырым тауларындағы, яйла жайлау Кавказдағы, Пятигорск Бештау Бестау, Есентуки Есентүгі, Дағыстан тау елі, Терек Терек Аргунь Арғын, Кубань Қобан. Түркі тілдерінде тау-даг, Сув су, Балқан балка-таулы орман деген, мағына береді. Байкал, Байкөл үлкен көл. Орал тау тізбек, белдеу, жота. Жердің аты тарихтың хаты дегендей, топономикалық атаулар ежелден түркі тілдерімен, бірге жасап келеді. Бір қызығы кейбір түркі тілдес атаулардың түркі халықтары мекендемеген, аумақтарда кездесуі, бұл кездейсоқтықпа? Соған қарағанда түркілер Еуразия кеңістігінде алып империя болғаны айдан анық [4]. Оған осы аталған атаулар куә болады. Сондықтан түркі тектес халықтар, мекендеген ареал аумақты әліде, зерттеуді қажет етеді.

Географиялық атаудың өзі түркі тілдерінің бай келбетін қуаттайды. Кейде түркі жер-су атауларын зерттегенде бір түркі тілінен алынған материалдар жеткіліксіз болады. Сондықтан туыс түркі тілдес тілдерге жүгінуге тура келеді. Кавказдың түркі жер-су атауларының этимологиясын өзірбайжан тілі негізінде түсіндіру мүмкін емес, сондықтан көне түркі тілдері мен туыстас түркі тілдерінің материалдарына жүгіну қажет. Мысалы, барық, ұрық, шүлән, сұңқұр, язы, сарп, буғур, явуқ XIX ғасырда Орта аймағындағы Барық, Теректі аймағындағы Ұрық, Ойсұңқыр, XIX ғасырда жазылған топонимдерді жасауға қатысады. Урук – шато, Дағыстанда Шүләни, Әзірбайжанда Сунқурдағ, Қараязы, Сарпсу, Бугур, Тифлис провинциясындағы Явуклу деген сияқты көне түркі топонимдері тарихымыздың бай екенін дәлелдейді. Кейбір түркі гидронимдерінің этимологиясына назар аударайық. Дағыстан аумағындағы Шура-Өзен өзені екі номенклатура негізінде құрылды. Құмық тілінде Шура

«тоған», «шұңқыр» дегенді білдіреді. Өзен/озон/үзен географиялық терминіне байланысты Буюк-Өзен, Уллу-Өзен, Өзен-баш гидронимдері Қырымда кездеседі. В.В. Радлов «адыр» сөзі «біркелкі емес жерде орналасқан ел», ал адир сөзі «төбе» дегенді білдіреді деп атап көрсетеді [5, 25-27 бб.].

Көне түркі тілдерінде «бұға» бұғы дегенді білдіреді. Әзірбайжан топонимиясында бұл мағынада оның баламасы «бұғы» жиі қолданылады. Тек Шуша ауданында Бугадаг деген ороним бар. Татарстанда Алабуға деген ойконим бар. «Сай» сөзі параллель топонимдерде кездеседі. «Сусай» Татарстанда «Үрсай» деген географиялық атау бар. Түркі топонимиясында географиялық термин ретінде адам және жануар мүшелерінің атаулары қолданылады. Мысалы: бас (бас), ғаш (қас), гез (көз), боғаз (көмей), бой (мойын), дабан (өкше), ағыз (ауыз), бел (бел). Оларды анатомиялық географиялық терминдер деп те атайды. Түркі халықтары келешекке тек саяси-идеологиялық жүйелерінің беріктігімен ғана емес, тарихи атаулар жадының өзгеріп, өшпейтін біртұтастығы арқылы да қарыштап адымдап барады. Түркі тілдес халықтар, Алтай тілдік семьясына жатады. Түркі тілдес халықтар құрамында түріктер, азербайжандар, гагауздар, қырым татарлары, қырымшақтар, ұрымдар, қарайымдар, ноғайлар, құмықтар, балқарлар, қарашайлар, татарлар, башқұрттар, чуваштар, ногайбақтар, түрік месхеттіктер, түрікмендер, өзбектер, қарақалпақтар, ұйғырлар, қазақтар, қырғыздар, сарыұйғырлар, саларлар, кашкайлықтар, афшарлар, хаджарлар, шахсевендер, халадждар, алтайлар, телеуттер, чулымдар, долгандар, сахалар (якуттер), хакастар, тувалықтар, шорлар, тофаларлар, т.б. шағын этникалық топтар. Балқан түбегі, Қырым, Молдавия, Украина, Ресейдің Еділ бойы, Солтүстік Кавказ, Орал, Баты Сібір, Шығыс Сібір, Түркия, Орталық Азия, Таяу Шығыс, Түркия, Азербайжан, Иран, Қытай, Монғолия, елдері аймақтарында ежелден мекендейді. Қазақ тілі түркі тілдер ішіндегі бай тілдердің бірі. Жерлес ақын жыр пайғамбары, Мағжан Жұмабаев өзінің Түркістан атты өлеңінде:

Түркістан екі дүние есігі ғой ,
 Түркістан- ертүріктің бесігі ғой
 Ертеде Түркістанды Тұран дескен.
 Тұоанда ертүрігім туып өскен.
 Бұл ежелден ақ алаш жері.
 Тұрансыз тарқамайды алаш шері.
 Тұран түрік ойнаған ұқсап отқа .
 Түріктен басқа от боп жан туыппа.
 Көк түрік енші алып тарасқанда
 Қазақта қара шаңырақ қалған жоқпа.

Деген жыр жолдары шындық, ақ семсердей өткір. Түрік бабаларымыздың ерлігін жырлап. Тұранды өрбіген түркі жұртының бесігіне балайды. Ежелгі түркі тілінің жәдігерлері «Орхон-Енисей» жазба ескерткіштері баға жетпес мұра [6]. Көне мұрамыздың көшірмесі елордаға әкелінді. Бұл халқымыздың

түркі дүниесінің мәдениетінің мұрагері екенін көрсетпейме. Сондықтан 130 ұлт мекендеген егеменді әрі тәуелсіз, Еуразияның ежелгі мәдениеті өркениетін тоғыстырған тегі сақ ғұрпы ғұн жұрты түркі халықтары бауырлас етене араласқан. Сондықтан түркі тілдес түгел болындар дегім келеді.

Түркі тілдеріндегі топонимдер жай ғана жер атаулары емес. Олар тарихтың, мәдениеттің және халықтар арасындағы қарым-қатынастардың қабаттарын сақтайды, оларды Еуразия құрлығының өткені мен бүгінін түсіну үшін баға жетпес ресурс етеді. Олар түркі халықтарының адамзат тарихындағы ұтқырлығын, бейімделгіштігі мен ықпалын айғақтайды.

Заманауи күш-жігер сонымен қатар жаһандық карталар мен ақпараттық жүйелердегі біркелкілікті қамтамасыз ету үшін халықаралық деңгейде жер атауларын стандарттауға бағытталған. БҰҰ-ның жер атаулары бойынша сарапшылар тобы (UNGEGN) сияқты халықаралық ұйымдар топонимдерді біріздендіру және олардың аудармасы мен транслитерациясына қатысты мәселелерді шешу үшін жұмыс істейді.

Топонимикалық зерттеулердің тарихы мен қазіргі дамуы осы ғылымның шекараларының үнемі кеңеюін, оның жаңа әдістемелер мен технологияларға бейімделуін және географиялық атаулар призмасы арқылы әлемнің мәдени және тілдік әртүрлілігін түсінуді тереңдетуді көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мурзаев Э.М. География в названиях. Издание 2-е, переработанное, дополненное. Академия Наук СССР. Изд-во «НАУКА», Москва - 1982. - 609 с. 18-20
2. Дюсенбаев А.Р. Топонимы Евразии// <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29890> - 14.03.2014.
3. Бахишева Т. Топонимы тюркского происхождения// Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Филологические науки// <https://cyberleninka.ru/article/n/toponimy-tyurkskogo-proishozhdeniya> - 2012.
4. Будагов Б.А. Еурзаия топонимдері түркі тайпаларының бүкіл алып құрлықта өмір сүргенінің дәлелі// - 26.02.2014.
5. Трепалов В.В. Тюркские народы средневековой Евразии. Избранные труды/Отк.ред.И.М. Мииргалеев. - Казань: ООО «Фолиант», 2011. - 252 с.
6. Қыдырәлі Д. Түркістан - тамырластық тұғыры// <https://egemen.kz/article/170696-turkistan-%E2%80%93-tamyr-lastyq-tughyry> - 20.07.2018

ТҮРКІСТАН ЖӘНЕ ТҮРКІ ЕЛДЕРІ

Мауленова А.С.

Астана қаласы «Ғали Орманов атындағы №7 мектеп-гимназиясы» ШЖҚ МКК
география пәні мұғалімі

АҢДАТПА

Түркістан деген сөзді естігенде санада екі ой жаңғырады. Біріншісі – Мағжан ақынның «Түркістан екі дүние есігі ғой, Түркістан ер түріктің бесігі ғой» деп жырлайтын әдемі өлеңі. Екіншісі – Отырар кітапханасы. Кезінде Түркістан қаласы – қазақ хандығының астанасы, қазақ халқының бас қаласы болды. Тұран даласына адамның ізі алғаш түскелі бері өңірден адам үзіліп көрмеді. Қанша өркениет көшсе де соның бастауында осы Түркістан қаласы тұрды делінген.

Геоцентризм белгілі бір аймақты қасиетті етіп, сол жерге назар мен ниетті топтастыру. Қазіргі кезеңде Мекке қаласы мұсылман парызының ішіндегі арнайы барып өтейтін қажылық орталығы. Түркістан осындай геоцентризм аймағы. Түркістан мен Арыстан-Бабақа барып қайту деген қажылық жасаумен бірдей деп есептеген.

Ал, осыны мектеп оқушыларына қоғам талабына сай жеткізудің жолдарын іздестіріп көруді жөн деп санадық. Қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беруге қойылған төмендегі міндеттерді негізге алып жұмыс жасалды:

- Білім сапасын арттыру
- Әлемдік білім беру кеңістігіне ену
- Орта білімді ақпараттандыру
- Интернет жүйесін пайдалану
- Электрондық оқулықтар
- Қашықтықтан басқару

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен.

Кілт сөздер: география, геоцентризм, «брендинг», «case», жұмыс дәптер

Түркістанның әлемдік деңгейде орны бар екенін мектеп оқушыларына электрондық оқулық, интернет жүйесін пайдалану бағытында картографиялық жолмен танымдық жұмыстар жасату арқылы білімін қалыптастырған қолайлы. Оған Кейс - технология – қолдану арқылы оқыту мен оқыту нәтижелерін жинақтау жасап, Кейс - технология – оқытушылардың дәстүрлі және қашықтықтан кеңес беруін ұйымдастыру кезінде мәтіндік, аудиовизуалдық,

мультимедиялық оқу-әдістемелік материалдарды жинау және оларды пайдаланушылардың өз бетінше меңгеруі үшін жіберуге негізделген. Кейс - технологиясы (ағылшынның case – потрфель) оқытудан жасалынған әдістемелік материалдармен іске асырылады. Кейс - тетехнологияға арналған материалдар түрлері:

1. Әдістемелік нұсқаулық
2. Жұмыс дәптері
3. Анықтама.
4. Оқу, аудио, бейне материалдар.
5. Бақылау және емтихан материалдары.

Түркістанды таныту үшін, жоғарыда айтылған кейс технологиялардың бірі жұмыс дәптер құастыру. Жұмыс дәптер 7,8,9,10,11 сыныптарға арналған. Жұмыс дәптердегі тапсырманы орындау арқылы оқушыны отанының маңызды орындарын тануға, зерттеуге, нәтижелі жұмыс жасау арқылы Түркістанның екі дүние ортасы деп айтылуын географиялық тұрғыдан дәлелдеу негізгі мақсат.

Сыныптар бойынша тақырыптарды жіктеу:

7 сыныпқа – Түркістан қаласының мен қала маңындағы киелі орындарына бару жолдарының планы және топографиялық картасы бойынша тапсырмалар орындау;

8 сыныпқа – Түркістанның табиғатымен таныстыратын тақырыптық карталар номенклатурасы;

9 сынып – Түркістан мен түркі елдерінің виртуалды картасын құрастыру;

10 сынып – Түркістан киелі орындарын анимациялық таныстыру;

11 сынып – Түркістанның киелі орындарының картограммасы мен картодиаграммасын құру.

Географиялық бағытта Түркістанның географиялық орны, географиялық координатын анықтау, жер бедері, климаты, өзендері мен көлдерінің рекреациялық маңызын көрсету; топырағы, өсімдіктері мен жануарлары, пайдалы қазбалары, халқы, өнеркәсіп салалары мен кәсіпорындары, ауыл шаруашылығы экономикалық маңыздылығын ашу; көлік жолдарындағы Ұлы Жібек жолының және қазіргі әлемдік көлік дәлізі ретінде орнын ерекшелеу.

Кейстің бір бөліміне өлкеге экскурсия жасау арқылы жүргізген далалық практикалық жұмыстар, мысалы ауа райын бақылау, өзенді, топырақты, өсімдіктер мен жануарлар дүниесін зерттеп, тәжірибелік жұмыстар, видео және фотосуреттер жинағы, завод, фабрикалар жұмысымен танысқан материалдары, жер-су атауларының топонимикалық ерекшелігі, экологиялық жағдайы, ерекше қорғалатын аймақтары салынады.

Кейстегі жинақталған жұмыстың мақсаты «брендинг» процесінде қаланың имиджіне әсер ететін элементтерді анықтау және туризм индустриясындағы мүдделі тараптарға қаланың дамуына үлес қоса алатын ұсыныстар беру. Талдау

қала брендингінің шетелдік туристердің Түркістанды қабылдауына және оған бару туралы шешіміне әсеріне бағытталған. Түркістан брендінің имиджіне әсер ететін факторлар туралы құнды ақпарат береді. Нәтижелер келушілердің тәжірибесін жақсартудың, тиімді брендинг үшін технологияны пайдаланудың, діни және мәдени мұраны көрсетудің және туристік инфрақұрылымға инвестиция салудың маңыздылығын көрсетеді. Тек қана геоцентализм аймағы деп қана танымай, елімізді лингвацентризмге ұшырамай қазақ тілді ақпараттар беру мен ұғымдарды сақтап қалуға бағыттайды.

Геоцентризмге айналдырудың бір жолы елдегі этнотуризмді дамыту үшін ең алдымен ұлттық брендтерді айқындау. Қазақ ұлтына ғана тән, өзге ұлттарда қайталанбас жәдігерлерімізді, өшпес өнерімізді, ұлттық дүние-таным, салт-дәстүр, ұлттық тағам болсын барлық қазаққа тән, тек қана қазаққа тиесілі дүниелерді мынаны қазақ ойлап тапқан деп дәріптеп, кеңірек насихаттау, этнотуризмнің дамыту, қажетті ақпараттарды дұрыс беру. Этнотуризмде, киіз үй немесе дәстүр түрлері ғана емес барлық әдет-ғұрып, салт, жөн-жоралғы түгелімен көрсетілуі, тарихи орындар, аңыз-әңгімелер, тарихи мекендер, ұлттық ерекшелік киім, тағам, спорт түрлері ғана емес, ұлтты әлемге танытар ең басты "бренд" – ұлттық мінез бен ұлттық дәстүр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Баймаханов Н.Б., Әмірхан Е.Ә., Төрегелдиева Э.М. Көне қаланың өткені мен бүгіні, Шымкент
2. Жансейіт Түймебаев Түркістан облысы әкімі. Егемен Қазақстан газеті, қаңтар 2018ж.
3. Е. Тілешов, С. Итеғұлова, А. Қадырхан, Қазақстанның 70 тарихи орны (Тарихи және географиялық орындардың суретті энциклопедиясы). – Алматы: «Керемет медиа», 2017. – 224 бет
4. YASSY - TUR TV ақпарат агенттігі, мамыр 2024ж.

ТҮРКІ ТІЛДЕС ЕЛДЕР ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тайлыбекова К.А.

Шалқар қалалық №2 мектеп-гимназия география пәнінің мұғалімі,
Ұ.Есназарова атындағы географиядан Республикалық атаулы мектеп мүшесі,
Шалқар ауданы Ақтөбе облысы, Қазақстан

Қазіргі заманғы білім жүйесінің міндеті – интеллектуалды, өмір бойы оқуға дайын, жылдам өзгертін қоғамға бейім ұрпақты тәрбиелеу. Бүгінгі таңда менің алдымда тұрған үлкен міндет – оқытудың жаңа технологияларын қолдана отырып, саналы, салауатты, жан – жақты дамыған, рухани бай, заман талабын орындай білетін тұлғаны тәрбиелеп дамыту. Қазіргі заманда білім беру ісінде талап деңгейінен шығу мұғалімнің іздену шеберлігіне тіреледі. Бүгінгі талап оқушыға білім берумен бірге оны білікті түрде қолдана алуына, оны дағдыға жеткізіп қана қоймай баланың ақыл-ойын, қабілетін дамытуға, әрекет нәтижесінде белгілі тұжырым жасай алуға үйретуге негізделеді. Әрине, оқытудың барлық әдістері баланы дамытуға бағытталған. Дегенмен осы кезге дейінгі дәстүрлі оқытуда оқулық пен мұғалімнің пікірін нысана етумен шектелеп келді. Ал бүгінгі оқыту оқушы қабілеті, оны жан-жақты дамыту, даму әрекеттерін ұйымдастырудың қажеттігін дәлелдеп отыр. Мұғалім шәкіртке білім, білік, дағды беріп қана қоймай, ақыл-ойы мен қабілетінің дамуына көңіл бөліп, өздігінен білім алуға және жан-жақты әрекетке дайын болуды үйретеді.

Ақтөбе облысы Шалқар ауданы №2 мектеп- гимназиясында 2013 жылдан бастап «Түркі тілдес елдер географиясы» таңдау пәнін 10-11 сынып оқушыларына оқытып келемін. Қазіргі білім беру тұжырымдамасының талабында мұғалім мен оқушының қарым-қатынасы жаңа болмыстық мазмұнда өзгеріп, мұғалім – ұйымдастырушы, бағыттаушы, оқушы – білім алушы, ізденуші, белсенді болуы керек. Оқушының өз бетімен білім алуының бір түрі – шығармашылық тапсырмалар орындау арқылы білім алу. Түркі тілдес елдер география пәнін оқытуда оқушыларға өз бетімен жұмыстар орнату арқылы шығармашылықпен білім алуға қол жеткізуге болады. Өзіндік жұмыстарда:

- Оқушының пәнге деген қызығуы артады;
- Оқушының шығармашылық қабілеті дамиды;
- Ізденушілік қабілеті артады;
- Жауапкершілігі жоғарлайды;

Әрбір ұстаздың міндеті мектеп оқушыларын отан сүйгіштікке, ақыл-ойын жан-жақты дамытуға, ұмтылуға тәрбиелеу. «Қыран-түлегіне қайыспас қанат сыйлайды, ұстаз-шәкіртіне талап сыйлайды» деген халқымыздың қанатты сөзі ұстаз арқылы дарыған.

Түркі тілдес елдер география пәнін оқытуда көбіне ауызша жауаптары талап ететін болғандықтан жұптық, топтық, жеке жұмыстар арқылы табиғат құбылыстары мен заңдылықтарын сабақ барысында зерделеуге, зерттеуге жұмысын жүргізуге, болжамдар жасауға, өз пікірін дәлелдеуге, гипотеза ұсынуына, тіпті өзіндік кішігірім жаңалық ашуына мүмкіндіктер береді. Түркі тілдес елдер география пәнін басқа пәндермен салыстырғанда, картамен жұмысты талап етеді, оқушылардың деректерді жинауы, оларды сараптау, салыстыру, маңыздылығын бағалау, басқа пәндермен байланыстыру оқушы үшін ерекше қызық. Оқушылар тақырыптық ресурстармен жұмыс істеу барысында географиялық әдебиеттер мен карталар, сызбалар, суреттер, ғаламтор ақпараттарын пайдалану арқылы бір-бірімен білім алмасып бір-бірінің оқуының ілгерлеуіне ықпал етеді.

Түркі тілдес елдер география пәнін оқытуда топтық жұмысты ұйымдастыру арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру. Оқушылардың топта жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру. Топтық жұмысты ұйымдастыра отырып қызығушылығын арттыру арқылы, әлеуметтік ортаға бейімдеу. Зертеудің нысаны – топтық жұмысты ұйымдастыру арқылы оқушының жеке тұлғасын қалыптастыру, шығармашылық ойлауын дамыту, сабаққа деген қызығушылығын арттыру. Оқушылар жеке, жұптық, топтық жұмыс жасағанда диалогқа түскені жөн. Себебі қабілеті әртүрлі оқушылар, бір- бірімен жұмыс жасағанда, әрқайсысы өз пікірлерін айтады, яғни жауапкершілікті сезінеді. Топтық жұмыста оқушылар өзін-өзі, бірін-бірі бағалау, немесе топаралық бағалау жүзеге асады. Топтық жұмысты ұйымдастыру арқылы оқушылардың белсенділігі, шығармашылығы артады. Топтық жұмыс, біріншіден, оқушыларға бірігіп жұмыс істеу мүмкіндігін тудырса, екіншіден, ұйымшылдыққа тәрбиелейді, бірін-бірі оқытуға, бірінен-бірі үйренуге жағдай жасайды және көшбасшыны анықтауға мүмкіндік береді. Топтық жұмысты жүзеге асыру, оқушылардың сыни ойлауын дамытуға, мүмкіндік беретініне сенімдімін. Себебі оқушыға сыни ойлауын жүзеге асыратындай тапсырма бергенде ғана, оқушы ойланады. Сыни тұрғыдан ойлау – бақылаудың, тәжірибенің, ойлау мен талқылаудың нәтижесінде алған ақпаратты ойлауға, бағалауға, талдауға және синтездеуге, өмірде қолдана білуге бағытталған пәндік шешім.

Өз тәжірибеме келетін болсам, сабақтарымда сыни тұрғысынан ойлау, АКТ модульдерін жиі қолданамын. Ал мектепте алған білімді оқушылардың қолдана білуін, өмірмен байланыстыра алуын жүзеге асыру көп жұмыстануды қажет етеді.

Мектептегі сабақ беру кезінде іс-тәжірибеме өзгерістер енгізу арқылы өзімді де, оқушыларымды да өзгерте алдым дей аламын. Өзгеріс дегеніміз – жаңа тәсілдерді енгізу

Түркі тілдес елдердің географиясын оқытуда «Түкия Республикасы» тақырыбын меңгертуде оқытудың 6 трамшлен әдісін қолданамын.

Сабақ барысында оқушылардың зейінін шоғырландырып, олардың ынталарын сабаққа бейімдеуде сергіту сәтіңде маңызы зор, осы тұста сабақ басында "Отырғаннан қозғалу маңызды" қадамын орындатамын.

Оқушылар тақырыптық ресурстармен мәтіндермен оқып танысуда, мәліметті оқып қана қоймай, негізгі мәліметтерді, статистикалық ақпараттарды конспектілеп жазып алуларын қадағалаймын. Осы мақсатта трамплин әдісінің "Оқығаннан жазған маңызды" 2- қадамын пайдаланамын. Сабақ барысында оқушыларды жаңа сабақтың мазмұнын ашуда және түркі елдерінің географиялық орнын, ішкі сыртқы саясатына орай бейнероликтерді көрсету, және көрген бейне ақпараттары туралы ой бөлісу маңызды. Осы тұрғыда "Тыңдаудан сөйлеу маңызды" әдісін қолданамын. Оқушылар көргендерін тыңдағандарын, түсінгендерін ортаға салып, ой бөліседі, пікір білдіреді. Сабақ барысында сандық ақпараттармен статистикалық мөлшерлік мәліметтерді есте сақтауға қолайлы, тиімді әдісті қолдану нәтеже береді. Тақырып бойынша ақпарат мазмұны ауқымды болғанда адам миы кішігірім "бөліктерге" немесе сегменттерге бөліп ұсынғанда ақпаратты жақсы сіңіреді. Осы тұрғыда Патрисия Вольф мұны телефон нөмірлері мысалында суреттейді "Телефон нөмірлері он нөмірдің тізімі ретінде емес, қалай есте сақтайсыз үш нөмірден тұратын екі блок және бір блок, төртке бөліп". Үлкен сандық мәліметтер немесе негізгі ұғымдарды түсіндірудің тағы бір тәсілі фактілерді топтастыру. Осы принципті қолдана отырып: мазмұнды жеткізу уақытын есептеймін. Барлық толық ресурстық мәліметтерді тақырыпшаларға бөліп, ұзақтығына қарай бестен- он минутқа дейінгі аралықты қамтитын "бөліктерге" бөлемін де тақырыппен танысу жұмыстарына мүмкіндік беремін. Бөліктерге бөлінген тақырыпшаларды оқушылар есте сақтап, қысқа, жылдам, бір минуттық шолу жасатамын.

Оқушының миы оқу ортасындағы өзгерістер байқауға және берілген білімді игеруге арналған және әрдайым болжалды немесе бірдей қайталана беретін деректерді елемейді. Бір сарындылықтың салдары терең: ақыр соңында күнделікті қайталанатын барлық нәрсені ми елемейді, жалықтырады. Сондықтан сабақ барысында оқушылардың меңгерген білімдерін тексеріп, бағалауда тапсырмаларының деңгейімен түрлерін әр алуан түрде дайындап тексеру жүргізіп отырамын. Осы кезеңде жүргізілетін жұмыс түрін «Бірдейден әртүрлілік маңызды» әдісін қолдана отырып білім дерін тексеремін.

«Ми сөзден гөрі суреттерді жақсырақ есте сақтайды», -деп Патрисия Вольф атап көрсеткендей сөздік ақпаратты есте сақтауға қарағанда, көзбен көрген суреттік мәліметтерді есте жақсы сақталады. Суретті ұзақ мерзімді жадыда сақтау шексіз болып табылады. Өтілетін тақырып материалына сәйкес ірі суреттер, елдердің саяси картасы, табиғатын бейнелейтін фотосуреттер қосылған кезде түсіну тиімді болады. Ірі негізгі мәселені атап өту үшін: оқушыларда ақыл-ойды қолдана алатын кезде есте қаларлық суреттер арқылы фактілер көбірек еске түсетін болады. Трамплин әдісінің «Сөзден суреттер» қадамы жаңа тақырыпты меңгертуде немесе уй тапсырмасын тексеруге арналған деңгейлік тапсырмаларда қолдану тиімді.

Түркі тілдес елдер география пәнін оқытудағы ерекшелігі сол сарамандық жұмыстар мен өзіндік тақырыптық зерттеу жұмыстар әрқашан бірін-бірі толықтырып отырады. Оқушының өз бетінше орындалуына берілетін әрбір тапсырма олардың күші келетіндей, түсінікті, көлемі жағынан бағдарламаға

сай, мазмұны оқушыларды қызықтыратындай әр түрлі болуын қадағалаймын. Өз бетімен жұмыс істеу оқушыларды ізденушілікке тиянықтылыққа, төзімділікке, бастаған ісін жемісті аяқтауға тәрбиелесе, ал мен үшін оқушы еңбегін бағалайтын ең жақсы көрсеткіштің бірі. Мысалы оқушылардың өз бетімен жүргізілетін жұмыстарының бірнеше түрлерін сабақ барысында әр кезеңінде ұйымдастырамын.

Олар мыналар:

1. Оқулықпен жұмыс істеу-әсіресе жоғарғы сынып оқушыларымен жүргізілетін негізгі жұмыс түрі. Оқушылар статистикалық материалдарды, кесте, сызба-нұсқаларды талдау арқылы оқулықтағы білімдерін кеңейтіп, негізгі білімдерін жүйелейді.
2. Атласпен, картамен жұмыс істеу: география пәнінде атласпен, картамен жұмыс барлық сыныптарда жүйелі жүргізілуі тиіс. Географиялық нысандарды ажырату, олардың ерекшеліктерін, жату бағыттарын, орналасуын тек карта арқылы түсіндіруге болады. Сондай-ақ өнеркәсіп орталықтарын, олардың мамандану салаларын карта арқылы білуге болады..
3. Кескін картамен жұмыс: ойпаттардың, қырат-үстірттердің, таулардың бояуларын қалыптастыру дағдыларын дамытуға болады. Сондай-ақ өзен-көлдерді картаға түсіру дағдылары дамиды.
4. Географиялық есептер шығару, жаттығулар орындау: географияның бастапқы курсына географиялық есептер шығару арқылы оқушылардың қисынды ойлау дағдыларын дамытып, пәнаралық байланысты қалыптастыруға мүмкіндік болады. Мысалы қысым мен температура арасындағы байланысқа арналған есептер, географиялық градус торы арқылы жер бетіндегі қашықтықты анықтауға арналған есептер құрастыруға болады. т.с.с.
5. Географиялық сөздік, анықтамалық материалдармен жұмыс. Оқулықтардың соңында географиялық терминдер мен ұғымдардың түсіндірме сөздігімен жұмыс жүргізіп отыру керек. Сондай-ақ онда кездеспейтін ұғымдарды күнделікті жұмыс дәптерлерінің соңындағы бірнеше бетке жазып отыруды тапсырып отыру керек. Бұл жұмыстың жүйелі жүргізілуін қадағалап отыру қажет, себебі ол- оқушылардың есте сақтау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.
6. Кестелерді толтыру. Кесте толтыру арқылы оқушылардың салыстыру, нақтылау, ойлау қабілеттері дамытады.
7. График, профиль, диаграммалар сызу: 6-шы сыныптан бастап температура графигін салу, бағандық диаграмма арқылы жылдық жауын-шашынның айлар бойынша таралуын сыздырту- оқушыларды төзімділікке, ыждаһаттылыққа тәрбиелейді. Сондай-ақ 9- шы сыныпта статистикалық материалдарды пайдалана отырып, шеңберлік диаграмма сызу арқылы білім, білік дағдыларын дамытуға мүмкіндік болады.
8. Қосымша әдебиетпен жұмыс. Қосымша әдебиеттердің ішінде саяхатшылардың өмір -тарихы, зерттеулері, қызықты әңгімелер оқу арқылы

оқушылардың жан-жақты дамуына, дүниетанымының артуына мүмкіндік туындайды.

9. Табиғатқа бақылау. (топсеруендегі бақылаулар мен ауа райына күнделікті бақылау жүргізу)

10. Карта-сызба нұсқауларды қарау.

11. Әңгіме құра білу

Оқушылардың өз бетімен жасаған нәтижесі білім ұстамының тұрақты болуына әсерін тигізеді. Ұлы ойшыл қытай философы Конфуций: «Естігенімді ұмытпаймын, көргенімді есте сақтаймын, ал өз ақыл ойыммен істеген ісімді түсінемін» дегендей оқушылардың негізгі білім және білік дағдыларын қалпыстырады. Қазіргі кезде білім беру технологияларының негізгі бағыттарының бірі саралап оқытуға көп көңіл бөлінуде. Күнделікті сабақтарда әсіресе 10-11 сынып оқушыларымен деңгейлік тапсырмалар беру арқылы саралап оқыту технологиясын пайдаланған өте тиімді. Себебі бұл сынып оқушыларының жас ерекшелігіндегі Деңгейлік тапсырмаларды орындау барысында әрбір оқушы өз шамасына қарай тапсырма орындау арқылы оқулықпен, картамен, дәптермен жұмыс жасайды. Сонымен бірге оқушылар топпен жұмыс жасау барысында бір-біріне көмектесіп отырады. Оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артып, пән бойынша білім сапасының артуына мүмкіндік береді. Сонымен саралап оқыту дегеніміз- оқушының туа біткен ақыл – ой қабілетінің жеке дамуының жан- жақтығына негізделген білім беру жүйесі. География пәнінің өзіндік ерекшелігіне байланысты мен өз тәжірибемде сөз әдісін, наменклатуралық білім беруде сұрақ –жауап әдісін , тестік жүйенің әр түрін қолданамын. Оқушылармен қабілетіне қарай жеке жұмысты қайталау арқылы, білім негіздеріне қарай карточка жасап келіп сұрау арқылы, кескін картамен жұмыс істету арқылы және тестік тапсырмалар арқылы жүзеге асырып отырдым. Ал оқушылармен оқу- білім беру жұмыстарын ұйымдастырғанда оқытудың жеке, ұжымдық түрлерін көбірек пайдаланамын. Соның нәтижесінде оқушылардың іздену, зерттеу қабілеттері дамиды. Еселе еңбектің арқасына көптеген жетістіктерге жеттік. Бұл күнде мектепте тәрбиеленген шәкірттердің жетістіктері бір төбе, көз қуантарлық жағдайда. Аудандық, облыстық, республикалық білім сынағындағы сайыстардан жеткен толассыз марапаттар мен дипломдар бар жеңісімнің жеңісі болды, яғни еңбегімнің еленгені деп білемін.

Тәуелсіз ел тірегі білімді ұрпақ десек, жаңа дәуір күн тәртібінде тұрған негізгі мәселенің бірі – білім беру, ғылымды дамыту екендігін тілге тиек ете отырып, жеңістер мен шығармашылыққа толы жыл еттік. Адамгершілік ұстанымды жоғары қоя отырып, педагогтарға сенімдірек болып, жоғарыда айтып өткендей өзгелерге жетістікке жету жолын көрсете жүрдім. Адамнан құнды адамгершіліктен асқан мәңгілік асыл жоқ дегендей барлық педагогтар мен оқушыларымыз мектебіміздің табысты, білімді тетігі бола білді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Есназарова Ұ.Ә, Темірбеков А.Т. «Түркітілдес елдер географиясы» Алматы, 2011.
2. Құрбаниязов А.К Орта Азия елдерінің физикалық географиясы. Түркістан 2019ж.
3. Бейсенова А.С Қазақстанның физикалық географиясы. Алматы 2014ж.
4. Қожамқұлова..Ж.Ж «Жаңа ақпараттық педагогикалық технологиялар» Алматы, 2013 ж.
5. Алимов. А. «Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану» Алматы, 2012ж.
6. Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі. «Қазіргі білім беру технологиялары». Алматы, 2006 ж.
7. «Түркі тілдес елдер» журнал 2019ж,2020ж

УДК 640.432

ТРЕНДЫ И ТЕНДЕНЦИИ В РЕСТОРАННОМ БИЗНЕСЕ**Алдашева А.А., Абсадықов Д.Б.**

Алматинский Технологический Университет, г Алматы, Казахстан

Аннотация. В данной статье анализируются особенности ресторанного бизнеса, с учетом современных инновации и трендов. Также проведен анализ специфики ресторанного дела.

Abstract. This article analyzes the features of the restaurant business, taking into account modern innovations and trends. An analysis of the specifics of the restaurant business was also carried out.

Андатпа. Бұл мақалада заманауи инновациялар мен трендтерді ескере отырып, мейрамхана бизнесінің ерекшеліктері талданады. Сондай-ақ мейрамхана ісіне талдау жасалды.

По данным The Business Research Company, объем мирового рынка общественного питания в 2022 году составляет 2 855 млрд долларов США. Ожидается, что к 2027 году он достигнет 3 790 млрд долларов при среднегодовом темпе роста в 5.8% с 2023 по 2027 годы.

Объем рынка общественного питания по сегментам, %

Рестораны быстрого обслуживания включают фастфуд рестораны, пиццерии, кофейни, фуд-треки, фудкорты и магазины самообслуживания. Они специализируются на быстром обслуживании гостей и предлагают блюда и напитки для выноса или употребления на месте. Данная категория занимает значительную долю рынка общественного питания во многих странах мира.

Рестораны полного обслуживания, которые также называют ресторанами класса «люкс» или «высокого уровня», являются также одними из самых популярных видов общественного питания. Они предлагают тысячу блюд разных народов, которые подаются на стол с использованием профессиональной сервировки. Кроме того, в ресторанах полного обслуживания часто предоставляются коктейльные и десертные меню, а также музыкальное сопровождение и дополнительные развлечения.

Поставщики кейтеринговых услуг предоставляют услуги по приготовлению и доставке еды для различных мероприятий, таких как свадьбы, юбилеи, корпоративные вечеринки и другие события. Они могут обслуживать как небольшие группы людей, так и масштабные мероприятия с тысячами участников.

Бары также входят в список категорий общественного питания, которые специализируются на продаже алкогольных и безалкогольных напитков и

коктейлей, а также закусок. Популярность баров существенно отличается в зависимости от страны, региона, культурных традиций и религиозных убеждений

Ресторанный бизнес – предпринимательская деятельность в области ресторанного дела за счет собственных или заемных средств на свой риск и под свою ответственность. Ресторанный бизнес – это бизнес, имеющий специфические особенности. Основными финансовыми показателями работы предприятий общественного питания является выручка, затраты и прибыль. Отличительными признаками ресторанного бизнеса являются:

- мобильность;
- особые требования к помещениям;
- короткая продолжительность финансового цикла;
- обширный рынок трудовых ресурсов;
- незначительные затраты на подготовку и повышение квалификации кадров;
- высокая степень риска при планировании потока клиентов.

Отличие ресторанного бизнеса от крупных производственных предприятий – мобильность. Для открытия ресторана требуется подходящее помещение и необходимое, как правило, недорогостоящее оборудование для приготовления блюд и напитков. Помещения для ресторанов, обычно, не находятся в собственности, используются по договору аренды. При неудачном выборе помещения есть возможность без больших потерь перенести ресторан в другое, более подходящее, помещение. В ресторанном бизнесе короткий финансовый цикл. Денежные средства проходят цикл от оттока, в рамках текущей производственной деятельности, до притока, как результат производственной деятельности, незначительное время. Ресторанный бизнес не предполагает сложных специфических знаний и умений. Обучение нового сотрудника проходит внутри ресторана в течение его кратковременной стажировки.

Высокая степень риска при планировании потока клиентов в ресторанном бизнесе определяется зависимостью числа посетителей от сезона, расположения ресторана, пешеходного трафика, открытия новых заведений, наличия развлекательной программы и рекламных компаний. Планируемая выручка ресторана может рассчитываться по-разному. В большинстве случаев при планировании доходов основываются на произведении суммы среднего чека и количестве чеков в ресторане. Соответственно, чем выше сумма среднего чека и чем больше количество чеков, тем выше выручка ресторана. При эффективном планировании выручки предприятие выходит на требуемые показатели прибыли от продаж. Средний чек, в первую очередь, является индикатором заведения для посетителя. В ресторанном бизнесе под средним чеком понимается количество денег, которое оставляет посетитель ресторана за один приход. Значит, средний чек – это сумма денег, которую платит средний клиент, совершая среднюю покупку в ресторане.

Сумма среднего чека напрямую зависит от наполняемости чека, а значит, от умения официантов предлагать выгодные ресторану позиции, от грамотности составления меню и от ценообразования на предлагаемые блюда. Средний чек рассчитывается либо на одного посетителя, либо на один стол в ресторане. Многие крупные сети ресторанов в настоящее время определяют средний чек на одного гостя, так как с этим показателем работать намного эффективнее. Во многих заведениях программа, в которой ведется учет всех проданных позиций ресторана, приравнивает средний чек на посетителя к среднему чеку на стол в ресторане. По мнению А. Федосеева, на одного посетителя должно приходиться не менее трех блюд и двух напитков, что позволяет достигать необходимого среднего чека каждому конкретному ресторану [1]. При закупке продуктов необходимо обращать внимание на формирование товарных запасов. Оборачиваемость товарных запасов характеризует деловую активность ресторана. Она отражает длительность цикла от поступления товаров на склад ресторана до их продажи. Определенного нормативного значения коэффициента оборачиваемости нет. У каждой отрасли есть свои средние значения. В ресторанном бизнесе данный показатель не должен превышать 15 дней. Значение данного показателя может изменяться в зависимости от специфики конкретного ресторана. Более важно обращать внимание на динамику оборачиваемости товарных запасов. При увеличении показателя длительности оборота необходимо рассматривать ассортимент с точки зрения спроса на него. Количество чеков в ресторане определяется количеством посетителей и оборачиваемостью стола. При работе с данным показателем необходимо отслеживать правильное формирование заказов в системе. Для этого проводится обучение сотрудников, которые непосредственно работают с системой, а также руководителей, которые исполняют функцию контроля. А.И. Кучеренко предлагает рассчитывать оборачиваемость стола отношением общего количества гостей к количеству столов в ресторане [2]. Это стратегически важный показатель при определении правильного зонирования помещения и работы сотрудников. Чем меньше по времени занят стол в ресторане, тем выше его оборачиваемость, и, как следствие, растет выручка ресторана. Помимо оборачиваемости стола, на количество чеков в ресторане влияют маркетинговые показатели, такие, как узнаваемость бренда, лояльность и профессионализм команды работников ресторана. Чтобы оценить загрузку ресторана, необходимо знать: - количество посетителей; - количество чеков; - выручку. Наценка в ресторане зависит от категории блюда и всех входящих в него ингредиентов. Наценка на блюда составляет около 400%, а на напитки может достигать до 1000%. Единой формулы для формирования размера наценки не существует. Формирование цены определяется рыночными факторами, среди которых главным является ориентация на цены конкурентов. Ресторан получает доход от продажи блюд и напитков в зале на территории своего заведения. При организации собственной службы доставки у ресторана появляется возможность получения дополнительного дохода с этого сервиса. В среднем служба доставки приносит дополнительные доходы в размере 10-25% к выручке ресторана. Сетевые рестораны имеют свои особенности. Сетевые рестораны ориентируются на обеспечение постоянного трафика. В связи с этим они

являются недорогими. Возможность оставлять цены на низком уровне в ресторанах появляется за счет экономии на затратах. Экономия на затратах является основным принципом существования сетевых ресторанов. Экономия на затратах становится возможной за счет единой поддержки маркетинга, логистики, кадровой политики и других сфер. Централизованный закуп продуктов для приготовления блюд и напитков существенно снижает затраты на него. Оптовый закуп продуктов дает возможность снижения закупочных цен. Единые требования к сотрудникам для ресторанов сети позволяют минимизировать время и затраты на их обучение. Отдел маркетинга в сетевых ресторанах работает не на обширную рекламу заведения для знакомства потребителей с ней, а на поддержание имиджа и привлечения дополнительного потока клиентов. Жизненный цикл сетевого ресторана намного больше, чем у авторских концептуальных ресторанов. Это возможно за счет выдержанного стиля во всех заведениях: оформления интерьера, названия, меню и общей концепции. Основной ориентир сетевых ресторанов – клиенты, для которых посещение заведений является обыденным и повседневным занятием. В кризисные периоды у сетевого бизнеса большая устойчивость по сравнению с единичными ресторанами. Сложность в создании сетевого бизнеса – это стандартизация всех процессов. Во всех заведениях одной сети все рестораны должны быть одинакового качества выпускаемой продукции, единые стандарты обслуживания. Стандартное качество приготовления блюд и четкий контроль за качеством обеспечивает наличие заготовочного цеха либо фабрики кухни. Еще одна функция заготовочного цеха – обеспечение экономии для всей сети ресторанов. Сетевые рестораны для своих заведений выбирают места с высоким городским трафиком: вблизи с торговыми центрами, рядом с остановками общественного транспорта, с городскими парковками в центре города. Реакция на внешние изменения у сети ресторанов более медленная, чем у одиночных ресторанов, поскольку все изменения необходимо вводить централизованно. Это занимает больше времени, возникает риск денежных потерь. Возможность развиваться в системе франчайзинга является дополнительным преимуществом сети ресторанов. Одиночным рестораном практически невозможно развиваться в данном направлении. Данное направление приносит дополнительный доход сети ресторанов, а также позволяет стремительно развиваться, в том числе и в других странах. Управление сетью ресторанов имеет определенные сложности. Совершенствование процессов управления осуществляется путем внедрения автоматизированных систем. Размер планируемой выручки и прибыли для каждого ресторана индивидуален. При этом сумма выручки всех ресторанов должна быть равна общей планируемой сумме выручки. Прибыль сети ресторанов планируется по такому же принципу, как и выручка.

Одним из современных трендов является *цифровизация рынка общественного питания*. Этот процесс цифровизации и роботизации включает в себя внедрение новых инструментов и технологий для повышения эффективности процессов, улучшения качества обслуживания, опыта потребителей и прибыли. Согласно отчету Национальной ресторанной ассоциации США, примерно 41% фаст-фуд ресторанов в США используют различные технологические средства, такие как планшеты, десктопные системы заказов, киоски самообслуживания и

автоматизированные программы для упрощения процесса обслуживания клиентов в ресторанах [3].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Федосеев А. Нестандартный подход к управлению и планированию финансовых результатов // Финансовый директор. - 2016. - №9. - С. 32-37.
2. Кучеренко А.И. Бюджетирование как метод финансового планирования деятельности организации // Справочник экономиста. - 2016. - №3. - С. 14-17.
3. Н,Макенова. Анализ рынка общественного питания // Бизнес аналитика банка Жусан, 2023

ШЕКАРАЛЫҚ АЙМАҚТАҒЫ ТУРИСТІК КЛАСТЕРДІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІГІ**Айтқулова С.Б.**

Мұхаметқұл Исламқұлов ат. ЖББМ география пәні

мұғалімі, Ордабасы ауданы

АҢДАТПА

Қазіргі кезде Қазақстандағы туризмнің даму кезеңінде туристік қызметтің әлеуметтік-эконо-микалық тиімділігін арттыруға көмектесетін кластерлік тәсіл қолданылады. Кластерлерді әзірлеудің негізінде айрықша қайталанбайтын туристік өнімді қалыптастыру жүріп жатыр. Зерттеушілердің бағалауы бойынша шекаралық аудандарда туристерге қолжетімді даму әлеуеті жоғары шекаралық туризм қалыптасады, осыған орай, елімізде кластерді дамытуға мүмкіндік беретін аймақ ретінде Шығыс Қазақстандағы шекаралық туристік кластерін аламыз, оның негізгі екі дестинациямен, яғни Қатон-Қарағай Мемлекеттік ұлттық табиғи паркі мен Марқакөл Мемлекеттік табиғи қорығын бір туристік өнім ретінде ұсыну көзделеді, сондықтан екі объектіні бір туристік кластерге біріктіріп дамыту қажет екені анықталды. Аталған мәселелерді шешу үшін Қатон-Қарағай ұлттық паркі мен Марқакөл мемлекеттік қорықтарының арасын жақындататын Аустралиялық жолды пайдалануды ұсынылады.

Түйін сөздер. тұжырымдама, шекаралық кластер, аустриялық жол, айналма жол.

Өндірістік, әлеуметтік және нарықтық инфрақұрылымдар мемлекеттің индустриялы-ды-инновациялық дамуын тиімді жүзеге асырудың негізгі факторлары болып табылады [1, б.8]. Осы негізде, туризм саласын экономикамыздың маңызды саласы ретінде дамытуға арналған бағдарламалар құру өзектілігі белең алуда. Елімізді Орта Азия аймағының туризм орталығына айналдыру үшін бәсекеге қабілетті туристік индустрия құру жолдары қарастырылды және де бағдарламада «туризм» кластерінің пилоттық жобасын іске асыру қолға алынып, «Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасы» әзірленді. Отандық туристік саланың орталықтары мен локомотивтеріне айналатын бес аймақ анықталды. Онда қонақүйлер жүйесі, Ұлы Жібек Жолы үлгісіндегі керуен-сарайлар мен өзге де маңызды туристік маршруттардың құрылысына жағдай жасалуда. Инвестжобалар бойынша ұсыныстар негізінде аймақтық база қалыптасты, алғашқы кезеңде 90 инвестжоба сарапталып, жинақталды. Олардың 11-і өзекті деп табылып, 386 млн. АҚШ доллар мөлшеріндегі қаржыға мемлекеттік қолдау көрсету үшін «Қазына» тұрақты даму қорына жіберілді. Салалық нарықтың ұзақ мерзімді даму үрдісіне егжей-тегжейлі талдау жүргізіліп, туристік объектілерді сегменттеу мәселелері қарастырылды және ең соңында қазақстандық туризмнің дамуы үшін қуатты мотиватор болуға лайықты іс-шара ретінде – Астанадағы «EXPO-2017» Бүкіләлемдік көрменің өткізілуін айтуға болады [2, б.15].

Жаһандану кезінде Қазақстанда перспективті ұлттық кластерді дамыту

бәсекегеқабілет-тілікті арттыруда, тікелей шетелдік инвестиция тартуда және сыртқы экономикалық инте-грацияны жандандыруда тиімді механизм қызметін атқарады. Жалпы кластер дегеніміз – бұл, бір салада жұмыс істейтін, біріккен немесе бір-бірін толықтыратын кәсіпорындар мен оларға өзара жақын орналасқан және байланысқан жанама ұйымдардың тобы. Кластер ау-данды немесе тіптен жақын орналасқан қала немесе көрші елді-мекенді қосып ала отырып, бір қаланы қамтуы мүмкін [3, 181 б.]. Туристік кластердің бәсекелік (экономиканың басқа салаларымен және басқа елдердің туризмімен салыстырғанда) мүмкіншілігін арттыратын жеке өлшемдерін қарастыратын болсақ, онда туризмнің кластерлік дамуының факторлар өлшемі бойынша Қазақстанда туризмді дамыту факторлары өте көп, олай болса нарықтық экономика жағдайында туристік кластерді құру экономиканың ең перспективті салалары-ның бірі болып табылады. Оның Қазақстандағы үлесі ЖІӨ-нің жиынтық көлемінің 0,9% құраса, ал сол уақытта дамыған елдерде туризмнің үлес салмағы 30% - ға дейін жетеді. Осы-лайша, Қазақстанның бәсекеге қабілетті туризмнің қалыптасқан деңгейін сақтай отырып, әлемдік туристік нарықтағы отандық туристік нарықты дамыту мүмкіндігі халықтыңөмір сүру деңгейін арттыру және жұмыспен қамтуын ұлғайту, сапалы туристік қызмет үшін өсіпкеле жатқан сұранысты қанағаттандыру және еліміздегі туризмнің тұрақты дамуы үшін жағдайларды қалыптастыруға жеткіліксіз болып отыр. Туристік қызметтің даму мотивтері мен басымдықтарын, күш, мақсаттарын туристік кластер шеңберінде үйлестіру Қазақстан-ның Орталық Азия аймағындағы туризм орталығы ретінде қалыптасу міндеттерін неғұр-лым тиімді шешуге мүмкіндік береді [4, 15 б.].

Осыған байланысты, жергілікті тұрғындардың орналасқан мекенін бұзбай, берілген ау-мақты пайдалануды және қорғауды жүзеге асыруға мүмкіндік туғызатын құрылым құрудыңқажеттілігі туып отыр. Қазір «жаңа» шекарамен шектесетін аудандардан бөлек, мемлекет-тік шекара өтіп жатқан бірқатар аумақтар экономикалық мәселелердің әсерін сезіне баста-ды. Сонымен қатар, жаһандану жағдайында шекаралық әріптестік тұжырымдамасы белгілі бір түрленулерді басынан өткеріп жатыр жәнебір мемлекеттегі шекаралық аумақтарда бо-лып жатқан әлеуметтік-экономикалық үдерістер аймақтың экономикасының аясында басты ғылыми қызығушылықтудыратын объектіге айналды. Әлеуметтік-экономикалық және сая-си жағдайлар және дәстүрлі жабық шекаралық аумақтар бір мемлекеттердегі тиімді эконо-микалық қарым-қатынас ортасының қалыптасуына себепкер болатындай жағдай жасалды. Көптеген халықаралық және ұлттық деңгейдегі бағдарламалар мен нормативті-құқықтық актілер жарты ғасырдан астам уақыт бойы шекаралық аумақтарды дамытудың бастыбағыттардың бірі ретінде есептелді. Шетелдік тәжірибемен салыстырғанда, еліміздің са-ясатынаорай,жылдар бойы шекаралық аумақтардың дамуына көңіл бөлінбеді, ол өз ке-зегінде сол аумақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына әсер етті. Тек қазіргі кездеәзірленіп жатқан «туризм» маңызды рөл ойнайтын бағдарламалар жүзеге асырылып, шетелдермен байланысатын шекаралық аймақтарды дамыту қолға алына бастады [6, б.73].

Мамандардың пікірі бойынша шекаралық аудандарды дамыту төмендегі

себептерге бай-ланысты өзекті болып отыр [7, б.3]:

-шекаралық аумақтар көрші мемлекеттермен экономикалық, мәдени және гумани- тарлық байланыстарды тиімді дамыту мен қалпына келтіруге, әріптестік механизмдерін- де дұрыс қойылған шекаралық байланыстарды қолдануға, аймақтардың дотациялылығын төмендетуге мүмкіндік береді;

-географиялық орынды еуразиялық транзитті коридор ретінде қолдану геоэкономи-калық рента үлесін алуға мүмкіндік береді;

-экономикасы дамымаған аймақтардағы трансшекаралық үдерістер жанжалдарды болдырмаудың алдын-алу шаралары мен әлеуметтік-экономикалық дамудың алғышарты ретінде орын алады.

Шекаралық туристік кластердің қызмет етуінің бірқатар ерекшеліктері туризм түрлерінебайланысты. Көбінесе туристік рекреациялық-кластерлерді құрудың негізі ретінде қысқа мерзімді туристік саяхаттар, яғни, демалыс күннің турлары алынады, ал сирек жағдайда орта немесе ұзақмерзімді саяхаттар құрайды. Салыстырмалы түрде саяхат мақсаттарын- да әдетте, іскерлік саяхаттар, сондай-ақ, шопингтік, мәдени-танымдық және рекреациялықсаяхаттар басым болып табылады. Шекаралық туристік кластерді құрудың ерекшелігі үшін бірыңғайланған индустрия мен инфрақұрылымды құру қажет.

Шекаралық туристік кластердің дамуының жетістікке жетудегі маңызды факторлары ретінде келесі факторларды аламыз:

- іргелес мемлекеттердің аумағына туристерді өткізу пунктерін модернизациялау;
- туристерге қызмет көрсету мен медициналық сақтандыру мәселелерін шешу;
- бірыңғай туристік өнімдер, маршруттар мен дестинацияларды қалыптастыру;
- туристер үшін туристік ақпараттың қол жетімді болу мәселелерін шешу.

Осыған орай, облыстарда шекаралық туристік кластерлерді қалыптастыру шекаралық аудандардағы әр түрлі туризм сегменттерін дамытудың әлеуетін толық зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл тәжірибе шекаралық ауданның әлеуметтік-экономикалық дамуының тиімді құралы болуына септігін тигізуі мүмкін. Қазір шетелдік ғалымдар экономикалық кластердіжіктеу белгілерін кең ауқымды қолданып, келесі параметрлер бойынша топтастырады:

- географиялық орналасуы;
- капиталдың болуы;
- жабдықтаушылардың жақындығы;
- бәсекелестіктің жағдайы;
- арнайы қызметтерге қолжетімдігі;
- еңбек әлеуетін дамытуы;
- мамандандырылған оқу орындары мен зерттеу ұйымдарының болуы;
- салалық меншіктігі және т.б.

Кластер негізінің маңызды элементтерінің бірі ретінде –географиялық орналасуды алуға болады. Шекаралық туристік кластердің қызмет етуінің бірқатар ерекшеліктері бар, ең ал- дымен бұл туризм түрлеріне қатысты. Шекаралық туристік кластерлердің белсенділендіруалғышарттарын төрт топқа жинақтай отырып қарастырайық (сурет 1) [6, б.74].

<p>Жаһанданумен туындағаналғышарттар</p>	<ul style="list-style-type: none"> • туристік рәсімдерді жеңілдету; • туризмнің индустриясы мен рекреациясын дамыту; • шекаралық аймақтардың экономикасы мен мәдениетіндегі біріктіруші үдерістері
<p>Шекаралық әріптестік саласындағы саясат пен заңның өзгерістерімен туындағаналғышарттар</p>	<ul style="list-style-type: none"> • шекаралық әріптестік саласының дамуы, құқықтық-нормативтік базаны құру; • шекаралардың кедергі функцияларын төмендету; • шекарадағыаумақ тұрғындары үшін шекарадан өту рәсімдерін жеңілдету бойынша келісімшарттар жасау; • шекаралық аймақтың байланыс функцияларын арттыру
<p>Туризм саласындағы саясат пен заңның өзгерістерімен туындаған алғышарттар</p>	<ul style="list-style-type: none"> • туризмді мемлекет экономикасындағы басым қызмет салаларының бірі ретінде тану; • кластерлік саясатты аймақ туризміндамытудағы тиімді құралдардың бірі ретінде тану; • туристік кластерлерді құру мен дамытуда құқықтық-нормативтік базаны құру; • туризмді дамыту және реттеу бойынша құзыреттілікті мемлекет субъектілері деңгейіне беру
<p>Туризм және рекреация индустриясының дамуымен туындағаналғышарттар</p>	<ul style="list-style-type: none"> • туристерді ақпараттандыру және қызмет көрсету технологиясын дамыту; • бұрынғы КСРО мемлекеттерінің шекаралық аумақтарында туристік инфрақұрылымды, маршруттарды, туризм индустриясының тарихын қалыптастыру

«Туристік саланы дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасындағы» аталған алты кластердің бірі кластері –«Алтай інжуі» Шығыс аймағындағы солтүстік және шығыс бөлік- терін қамтиды. Өскемен қаласы кластердің орталығы болады, мұнда 8 маңызды туристік қызығушылық орындары айқындалған: «Берел» қорғандары, «Бұқтырма» су қоймасы, Ертіс өзені – Зайсан көлі, «Қатон-Қарағай»Мемлекеттік Ұлттық табиғи паркі, Қиын Керіс тауы,Алакөл көлі, Риддер – «Батыс Алтай» мемлекеттік қорығы, Семей қаласы және Абай ауданы. «Алтай інжуі» «Табиғаттың ғажайып әлемі» ретінде сипатталып, экологиялық ту- ризмді дамыту орталығы болады. Аталған кластерде әзірленетін негізгі туристік өнімдерге белсенді және қызық оқиғалы туризм, таулар мен көлдердегі демалыс, пантамен емдеу, гастронаомдық, санаториялық-курорттық, СПА туризмі және басқалар жатады [2, 30 б.].

Шығыс Қазақстан облысының солтүстік шығыс және шығыс бөліктерін жасыл орман- ды, биік таулы Алтай таулары алып жатыр. Табиғаты өте көркем, екінші Швейцарияға теңестіруге де болатын, нағыз туристік ресурстардың ордасы ретінде бәсекеге қабілетті туристік орталық, яғни туристік дестинация деуге

болса, осы Алтай таулары орналасқан елді-мекенді жер екі аудан еншісінде. Олар: Катон-Қарағай ауданы және Күршім ауданы. Күршім ауданының туристік әлеуетін жоғарылататын негізгі дестинацияларын (туристік ресурстарын) атап кетуге болады, яғни Алтай таулы аймағында Марқакөл көлі, Марқакөл мемлекеттік табиғат қорығы, Алтай тауының ең биік шыңы – Мұзтау, Алтай тауларының сілемдері және кішігірім мөлдір, тасқынды өзендер мен сарқырамалары орналасса, Катон-Қарағай ауданы 13 190 км², ол Шығыс аймағының 4,6% аумағын алып жатыр. Бұл ауданда Катон-Қарағай ұлттық мемлекеттік паркі, Рахманов бұлақтарының термальды көздері, Берел қорымы, Көккөл сарқырамасы, тастанды биік таулы Көккөл кеніші және Ұлы Жібек жолының алтын тармағы және т.б. орналасқан.

2001 жылдың шілдесінде Катон-Қарағай ұлттық паркі құрылып қызметін бастады, ұлттық парктің негізгі міндетіне: әлемнің негізгі биотикалық кешендерінің репрезентативті үлгісі ретінде экожүйені сақтау; табиғи ортаның экологиялық әртүрлілігін қолдану; мәдени мұраның аумағы мен нысандарын сақтау; экожүйенің өнімділігін сақтау; туризмді дамыту арқылы шекаралық ауданның экономикалық дамуына қосымша күш қосуды алуға болады. Парктің аумағын: Солтүстік пен шығысында мемлекеттік шекаралар Ресей мен Қытай елдері; Батысында меридиан бойынша Медведька ауылы; Оңтүстігінде – Қытайға дейінгі Шығыс Қазақстан облысының Катонқарағай және Күршім аудандарының шекараларын қамтиды. Сол себепті, Қазақстанның Шығыс аймағында шекаралық аймақ ретінде транс-шекаралық туризмді және шекаралық туристік кластерді дамытуға зор мүмкіндік бар [5].

Осыған орай, ғалымдар ұсынған критерийлер бойынша туристік кластердің жіктелімін жинақтап, Шығыс Қазақстан өңірінде шекаралық туристік кластерлердің орнын анықтаған жөн (сурет 2).

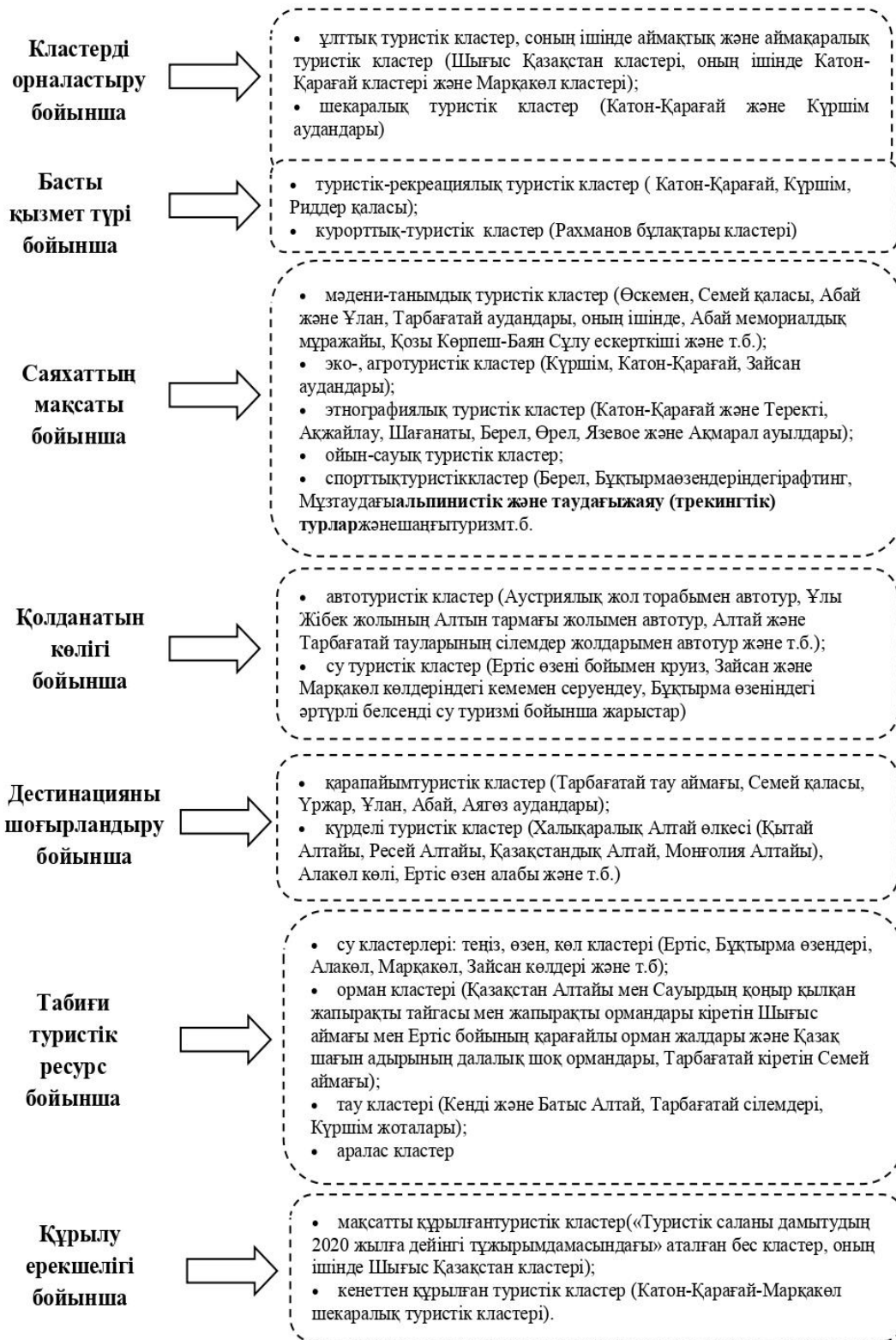
Сондықтан, ғалымдар ұсынған критерийлер бойынша туристік кластердің жіктелімін жинақтап, Шығыс Қазақстан өңірінде шекаралық туристік кластердің орнын анықталды.

Мақсатты бағыты бойынша демалыс және рекреациямен байланысты мәдени-танымдық, жағажайлық және басқа да туризм түрлері жүзеге асырылатын рекреациялық және туристік қызметке бағытталған кластерлерді бөлу қажет. Басқа туристік кластердің мақсатты бағдары бизнес-саяхаттармен, МІСЕ-индустриямен және іскерлік туризммен байланысқан, осылайша, туристік кластерді жіктеудегі шекаралық кластерлердің орны оның орналасуы мен ұлттық туристік кластерлерге қарсы қойылуымен белгіленеді. Шекаралық туристік кластерлердің түрлерін тікелей қарастыра отырып, қазіргі кездегі азғантай саны мен болашақтағы маңызды әлеуетін ескеріп, шекаралық туристік кластерлердің ерекшелігі, басқаларға қарағанда, кездейсоқ орын алатындығын назарда ұстау керек.

Бұрын қабылданған көзқарас бойынша кластердің географиялық кластерінің ерекшеліктеріне шекаралық туристік кластерлердің субъектілерін таспалық, жұлдыздық және орта-шаланған деп бөлуді қарастыру керек. Біздің ойымызша, шекаралық туристік кластерлерге қатысты туристік ресурстардың басым

категорияларына табиғи, мәдени-тарихи және әлеуметтік-экономикалық шарттар орын алады. Шекаралық туристік кластерде дамып келе жатқан туристік қызмет түрлері шекараның кез-келген жағына бірдей болуы мүмкін, бірақ тәжірибе бойынша, олар бір-бірінен ерекшеленеді. Осылайша, шекаралық туристік кластерлердің ұсынылған жіктелімі шекаралық туристік кластерлерді құрылымдап, жиын-тықтарын сипаттауға мүмкіндік береді.

Германия елінің «IPK International» халықаралық консалтингтік компаниясының жүргізген сауалнамасы негізіне сүйенетін болсақ, Ресей және Қытай мемлекеттерінен келетін туристердің қалауы бойынша Қатон-Қарағай мен Марқакөл ұлттық парктерін бір тур құрамында болуын қалайды [8]. Әсіресе, шет ел туристерін экстрималды, спорттық және оқиғалық туризм түрлері қызықтырады. Қазақстанда жағажайлық туризм түрі Каспий теңізінде, Алакөл көлі, Балқаш көлі, Бұқтырма су қоймаларын дамыту перспективті болып отыр [9, б.87]. Осыған орай шекаралық аймақта орналасқан екі объектіні бір туристік кластерге біріктіріп дамыту қажет екені анықталды, ал қарастырған теориямызға сүйенетін болсақ, оны шекаралық туристік кластер негізінде іске асыруға болады (сурет 3).

Сурет 2 - Туристік кластерлерді сыныптаудағы шекаралық кластерлердің орны.

Шығыс Қазақстан облысында шекаралық туристік кластерлердің объектісі ретінде екі дестинацияны, яғни Марқакөл және Катон-Қарағай аудандарын

енгізуге кедергілер бар екенін көруге болады, олар: жолдың қашықтығы, айналмалы жолдың ыңғайсыздығы, бір тәуліктен аса уақытты алуы қонақ үйді пайдалану керектігі, тамақтану объектілеріне тоқтау керектігі, тур құнының қымбаттауы, кедендік рәсімдердің баяу жүргізілуі, т.с.с.

Аталған мәселелерді шешу үшін Катон-Қарағай ұлттық паркі мен Марқакөл мемлекеттік қорықтарының арасын жақындататын Аустралиялық жолды пайдалану керек, жергілікті ха- лық осы жолды пайдаланады. Атауы ресми болып табылмайтын жолдың «аустриялық» деп аталу себебі, 1914 жылдан 1916 жылдар кезеңінде Бірінші Дүниежүзілік соғыстың аустри- ялық (чех) тұтқындарының салғандығына байланысты және «адамның еңбек батырлығы- ның ескерткіші» деуге болады. 2000 метр биіктіктегі 150 км. жуық қашықтықты алатын трассаны қайла мен күрекпен салуды елестету қиын [11]. Мыңдаған адамдар опат болды деседі: біреуі биіктен құласа, енді біреуін тас басып қалған, енді біреулері мұндай ауыртпа- лыққа шыдамаған, жолдың айналасы табиғаттың сан алуан таңғажайып көріністеріне бай. Аустриялық жол – Теректі ауылы мен (бұрынғы Алексеевка ауылы), Ұранқай ауылын (Марқакөл көлі), Бұрқат асуын, Бұқтырма өзенінің аңғарын байланыстырады, ұзақтығы 150 километрге жуық аустриялық жол өзінің әсемдігімен әйгілі. Аймақтың дала (шөлді-дала) зонасындағы Теректі ауылынан басталған жол солтүстікке қарай ақ және сұр мәрмәрлі әк тастармен қатпарланған, Мәрмәр асуы арқылы өтеді. Бұл арадан Қытай Халық Республи- касы жағында орналасқан Аққұм құмдарының ғажайып шағылдарының көрінісі ашылады. Бұдан әрі жол теңдесі жоқ Марқакөл көлі, Қара-Қаба тау өзенінің аңғары арқылы, Қатын жотасы мен Бұқтырма өзені аңғарының көрінісі ашылатын Бұрқат асуымен (2098 м) өтеді.

Аустриялық жолдың www.google.kz бағдарламасымен есептеу нәтижесінде Марқакөл көл жағасынан Катон-Қарағай ауданына дейінгі 98 км қашықтықты, 2,35 сағат уақытын және айналма жолдың 478 км қашықтық пен 6,45 сағат уақытын алатындығын көруге бо- лады (кесте 1).

Кесте 1 - Аустриялық жолдың тиімділігі

Айналма жол бойынша ара қашықтық (м)	Аустриялық жол бойынша ара қашықтық (м)	Екі жол арасындағы айырмашылық (м)	Екі жолдың ақшамен шаққандағы құнындағы айырмашылығы (тг)	Есептелуі
478 (6,45 сағ)	98 (2,35 сағ)	380 (4,09 сағ)	10 368	Мөлшері 478 км аралыққа 80 л, ал 98 км аралыққа 16 л бензин жұмсалады, ортаесепте бензин бағасы 162 тг

Ескерту – мәліметтер негізінде авторлар дайындаған					
--	--	--	--	--	--

Кесте мәліметтері бойынша, ұсынылатын Аустриялық жолды қолдану 380 м және 4 сағатты үнемдесе, ол қаржылай көріністе, егер жеңіл көлікпен мөлшері 10 368 теңгені үнемдейді екен, сондықтан Аустриялық жолды пайдалану жергілікті тұрғындарға, ішкі ту-ристерге және шекаралас жатқан Ресей мен Қытай елдерінен келетін туристерге, екі аудан-ның (дестинацияның) туристік ресурстарын айналмай-ақ, тура және қысқа жолмен жүріп өтуге болатынын көрсетеді.

«Белді дереккөзінен алынған ақпарат бойынша мұнда жұмыс істеген адамдардың саны 600-ге жеткен», - деді аустриялық тілші Лана Берндл. Журналистер деректі фильмді Ау-стрияның Грац қаласында өтетін халықаралық кинофестивальде таныстырды [12].

Шекаралық аймақты дамыту мақсатында екі ұлттық паркті бір туристік өнімге айнал-дырып, Қазақстанның Шығыс аймағында шекаралық кластерді дамыту мүмкіндігінің мол екенін көруге болады, осы уақытқа дейін оған кедергі болған мәселе айналмалы жол мен екі аудан әкімшілігінің қарамағында тіркелуінде болса, оны шешудің жолы шекаралық ту-ристік кластерді дамыту алғышарттарын дұрыс және ретімен қолдану болып табылады.

Шекаралық туристік кластерлердің жіктелуінің мақсаттық бағыты бойынша туристік-ре-креациялық шекаралық туристік кластердің құру керек екенін білеміз, біздің зерттеуіміз бойынша осындай кластерлерді құруға көбіне аумақтардың арақашықтығының алшақтығы және жолдарды өту қиындығы көп кедергі келтіреді, ал Шығыс Қазақстан аймағындағы екі ауданды жақындату үшін ата-бабаларымыз бен қазіргі жергілікті халықтың пайдаланып жүрген Аустриялық жолы туристерге үлкен ыңғайлылық туғызады және жолдың атауы-ның өзі Аустриялық жол деп аталуы, осы аймаққа туристердің көп келуінің кепілі деуге болады, себебі қазірдің өзінде шет елдіктердің тарапынан осы жолды зерттеу басталды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Еспаев С.С., Киреева А.А. Ұлттық кластерлерді қалыптастыру және дамыту тұжырымдамасы.- Алматы: ҚР БЖҒМ ҒК Экономика институты, 2013. – 234 б.
2. «Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымдағы № 406 қаулысы: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000406> (12.10.2017 қарау)
3. Ларионова Н.А. Кластерный подход в управлении конкурентоспособностью реги- она // Экономический вестн. Ростовс.гос.ун-та – 2007. -Ч.2. №1. – С.22-23.

4. Ахметжанова С.Б. О кластерном подходе к развитию отрасли // Вестник КазГАУ
5. -2001. №1. -С.57.
6. Қатон-Қарағай ауданы әкімінің ресми сайты: -URL: www.katon-karagay.vko.gov.kz(11.09.2017 қарау)
7. Кропинова Е.Г.,Митрофанова А.В. Регионально-географический подход к понятию
8. «туристско-рекреационный кластер»// Вестн. Балтийского федерального ун-та им. И. Кан-та – 2009. №1. –С.70-75.
9. Бойко А.Е. Формирование кластеров как инструмент повышения конкурентоспособности туристских услуг:автореф. на соиск. к.э.н.: 08.00.05, Балтийская академия туризма и предпринимательства. – Санкт-Петербург, 2011
10. «IPK International» халықаралық консалтингтік компаниясының ресми сайты. -URL: www.ipkinternational.com/ (15.03.2016 қарау)
11. Смыкова М. Р., Сохатская Н. П. Оценка привлекательности туризма Казахстана// Вестник Карагандинского университета. Экономическая серия. - 2011.-Т.4. № 64.-С.85.
12. Қатон-Қарағай МҰТП және Марқакөл МТҚ арасындағы айналма жол 3D спутник-тік картасы. -URL: [www.google.map.com./](http://www.google.map.com/) (12.10.2017 қарау)
13. Шығыс Қазақстан облысы Әкімінің ресми ғаламтор-ресурсы. -URL: <http://www.akimvko.gov.kz/ru/> (13.09.2017 қарау)
14. Bnews.kz жаңалықтары. -URL: http://bnews.kz/kz/news/regioni/avstriya_zhurnalisteri_shkonin_tarihi_murasi_turali_film_tusirude-2014_09_10-884253 (15.10.2017 қарау)

ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ МӘДЕНИ РУХАНИ АСТАНАСЫ- ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫ**Налмишова Қ.Н.**Аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан**АҢДАТПА**

Түркістан қаласының тарихы 2 мыңжылдықтан бері келе жатыр. Алғаш қала атауы Шавғар деген атпен араб жазбаларындағы деректерде кездеседі. Ол – ежелден Орта Азия мен Тұран даласындағы ең көне қала. Түркістан – Қазақстанның көне қалаларының бірі. Бұл қала еліміздің оңтүстік аймағында орналасқан. Түркістан қаласы қазақ халқының тарихымен тығыз байланысты. Орта ғасырларда (XVI – XVII ғғ) ол Орта Азия мен Қыпшақ даласы халықтарының саяси орталығы болған. Беріде Қазақ хандығының ордасы болды. Қасиетті Түркістанды Екінші Мекке» деп атаған. 1903 жылы Түркістанға алғаш темір жол келген. Қасиетті Түркістан – тарихи және туристік қала. Түркістанға келгендер алдымен Қожа Ахмет Йасауи кесенесіне барады. Бұл кесене – сәулет өнерінің ең озық үлгісі. Кесене отыз бес бөлмеден және сегіз бөліктен тұрады. Кесененің жанында шығыс моншасы бар. Жер астында қырық төрт бөлмеден тұратын «қылуат» деп аталатын ғибадатхана салынған. Түркістан қаласы Қожа Ахмет Йасауи атымен әлемге әйгілі болды. Түркістан қаласы – тарихы тереңде жатқан Қазақстандағы тарихи туризмнің басты жобасы әрі 2004 жылы Қожа Ахмет Иасауи кесенесі – ЮНЕСКО-ның мұралары тізіміне енген тарихи орын.

Түркістан – Орта Азия мен Қазақстандағы ең көне қалалардың бірі. Ол туралы алғашқы деректер араб жазбаларында IV-V ғғ. бастап Шавғар деген атпен кездесе бастаған. Араб тарихшы-географы Әл-Истахри ибн Кордаубех ат-Танрази өз жазбаларында: “Көне Шавғар XI ғасырға дейін өмір сүрген, XI ғ. бастап қала орталығы Ясыға көшті”, - дейді [1]. Бұл деректерді қазіргі біздің археолог ғалымдар да растайды. Ерте кезден Қожа Ахмет Ясауи тұлғасы мен кесенесі Түркі дүниесінің киелі рухани құбылысы болғанмен, тарихи шаһардың тағдыры да, жөні де бөлек. Кесене XII ғасырдағы ақын, ойшыл, ағартушы, сопылық ілімінің негізін қалаған Қожа Ахмет Ясауидің құрметіне салынған. XIV ғасырда, яғни А.Ясауи кесенесі салынғаннан кейін, Түркістан бүкіл түрік тілдес халықтардың діни орталығына айналып, “Хазреті Түркістан” немесе “Кіші Мекке” атанған. Бұл болжам шығыс зерттеушісі академик В.В.Бартольд еңбектерінде кездеседі [2]. XV ғасырда Түркістан Сырдария өңірінің саяси және экономикалық орталығына айналып, 1598 жылы ол біржолата қазақ хандығының орталығы болады. Бұған дәлел – А.Ясауи кесенесі төңірегіне қазақ хандарының жерленуі. Ел арасында дәстүрлі атауы – «Әзірет Сұлтан». Қала XVI ғасырдан бастап құжаттарда «Түркістан» деп жиі қолданылады. Түркістан қаласы сонымен қатар орта ғасырдың өзінде ірі білім орталығы болғандығы белгілі. Оның мәдени өмірінде дәруіш ақындардың, ислам дінін уағыздаушылардың да шығармалары үлкен орын алады. Олардың қатарына Ахмет Ясауи бастап, оның шәкірті Сүлеймен Бақырғани, Ахмет Жүгнеки, Жүсіп Баласағұндар жатады.

Түркістан – Моңғол-татар, жоңғар шапқыншылығын, қазіргі Орта Азия мен Қазақстанда сол кезде өмір сүрген мемлекеттер мен хандықтардың жаугершілігін көрген қала. Орта ғасырдағы Сыр бойындағы Сығанақ, Сунақ, Сауран сияқты үлкен шаһарлардан біздің ғасырға жеткені де осы қала. ХІІІ ғасырдың басынан Түркістан қазақ хандығының, яғни қазақ мемлекетінің астанасы болды. Қазақстан мен Ресейдің қарым-қатынасын реттеу үшін Түркістаннан Ресейге, Ресейден Түркістанға елшіліктер жүріп отырған. Түркістанның бүкіл қазақ халқының байтақ астанасы болғандығын дәлелдеу үшін Шығай, Есім, Жәңгір, Тәуке, Абылай, Қазыбек, Әйтеке секілді қазақ халқының ұлдары мен Қанжығалы Бөгенбай, Тобықты, Мамай, Қоңырат Сырғақ, Нияз, Дулат сияқты батырларының құлыптастарының А.Ясауи сағанасында орналасқаны дәлел. Түркістан қаласы Қазақстанның ғана емес, бүкіл Орталық Азия өңірінің тарихи, мәдени, рухани және туристік өмірінде маңызды рөл атқарады. Түркі тілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің бейресми саммиті қазіргі таңдағы әлемдегі келеңсіз жағдайға байланысты онлайн форматта өтті. Бейресми саммиті Мемлекет басшысы Қасым Жомарт Тоқаев ашып жүргізді. Жиынға Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев, Түркия Президенті Режел Тайип Ердоған, Әзірбайжан, Президенті Ильхам Әлиев, Өзбекстан Президенті Шавкат Мирзаёв, Қырғызтан Президенті Садыр Жапаров, Түрікменстан Президенті Гулбангулы Бердімұхамедов, Венгрия Премьер-министрі Виктор Орбан, Түркі тілдес мемлекеттердің Бас хатшысы Бағдад Әміреев қатысты. Осы саммитте ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Түркі кеңесіне мүше елдерді түркі өркениетін жаңғыртуды Түркістанды әлемге танытудан бастауға шақырды. Ел президенті «Біздің мақсатымыз - түркі әлемін ХХІ ғасырда маңызды экономикалық және мәдени – гуманитарлық кеңесіктің біріне айналдыру. Түркі өркениетін жаңғыртуды ең алдымен Ясауи мұрасы мен қасиетті Түркістанды әлемге танытудан бастауға шақырамын», - деді. Жалпы, Түркістан қаласын түлетіп, өркендету мәселесі әрдайым Тұңғыш Президентіміздің назарында. Ежелгі Түркістанның жаңғыруы және жаңаруы даму жолымыздың дұрыстығын көрсетеді. Президент ретіндегі Түркістан қаласын түлетуге үлес қосу мен үшін аса маңызды», - тдеді Қасым-Жомарт Тоқаев. Сол себепті саммит «Түркістан – түркі әлемнің рухани астанасы», - деп аталды. Саммит соңында түркі елдерінің мәдени құндылықтарына және кеңестің мәртебесіне қатысты қорытынды декларация қабылданады. Үкімет деңгейінде Түркістан қаласын дамытуға және облыстың келешегін қалыптастыруға бағытталған заң мен 5 қаулы қабылданды.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Түркістанға сапарында тұрғындармен кездесіп: «Тәуелсіздік алғаннан соң Түркістанды астана ретінде қарастырдым. Бірақ өздеріңіз білетіндей, жағдай бұған жол бермеді. Бүгін бұл қала облыс орталығына айналды, шаһарды жандандыру жұмыстары жүргізілуде. Барлық жоспарланған нысандардың құрылысы аяқталғаннан кейін біз туристердің көбеюін күтеміз. Сонымен қатар қосымша жұмыс орындары ашылады. Мұның бәрі біздің халқымыздың өмір сүру деңгейіне оң әсер етеді», - деген болатын. Елбасы Түркістан қаласында әкімшілік-іскерлік орталықтың капсуласын салған тарихи сәтке арнап орнатылған ескерткіш тасбелгіге «Көне Түркістан жаңа Қазақстанның шырайлы шаһарына айналады», - деп жазды.

Сондай-ақ 2018 жылы 29 қыркүйекте Түркістанға Үкімет басшысынан бастап, министрлер мен елдегі алпауыт компаниялардың жетекшілерін де, шетелдік инвесторларды да ерте келген Елбасы «Түркістан қаласын түркі әлемінің мәдени-

рухани орталығы ретінде дамыту бойынша бас жоспардың тұжырымдамасын мақұлдау» және «TURKISTAN» арнайы экономикалық аймағын құру туралы» Жарлықтарға қол қойды. Түркістан қаласында арнайы мәжіліс өткізіп, еліміздегі алпауыт компаниялар мен ел Үкіметіне Түркістанды дамытуға үлес қосу жөнінде тапсырма берді. Облыс әкімдіктері мен ірі компанияларға 26 нысанды салу міндеті жүктеліп, өткен жылдың өзінде оның бірқатарының құрылысы аяқталып үлгерді.

Түркістанның идеологиялық бағыты да жұртшылыққа жария етілді, облыстық мәслихаттың сессиясында идеологиялық ұстанымның *бірінші* басымдығына сәйкес қалаға келген әрбір адам күллі Қазақ мемлекетінің басынан өткен тарихи оқиғалардан мағлұмат алатындай болуы тиіс екенін нақтылады. *Екіншіден*, бүгінде қалада қолөнер орталығының құрылысы жүргізілуде. Алдағы уақытта қазақ халқының ұмыт қалған қолөнері мен зергерлік өнері, ұлттық құндылықтары мен кәсіп түрлері қайта жанданып, ірі кәсіпорындар ашылады. *Үшіншіден*, Түркістан өркениет, сауда және өндіріс орталығы ретінде дамиды. Тоғыз жолдың торабында орналасқан шаһарды ірі сауда, өнер, туризм орталығына айналдырудың кешенді тетіктері дайындалды. *Төртіншіден*, «Қожа Ахмет Ясауи – рухани тұлға» бағыты бойынша Түркістанда республикалық және халықаралық деңгейдегі іс-шаралар қолға алынбақ.

Елбасы тапсырмасы бойынша жаңа Түркістанда Ясауи музейі салынып жатыр. Шаһардағы 15 нысанның құрылысы биыл толық аяқталып, пайдалануға беру көзделген. Сондай-ақ биыл Түркістанда «Нұрлы жер» мемлекеттік тұрғын үй бағдарламасының аясында мемлекеттік бюджет есебінен 158 нысанның құрылысына 36,6 млрд теңге бөлінген. Оның ішінде 40 арендалық, 88 кредиттік тұрғын үй, 30 инженерлік инфрақұрылым нысандарының құрылысы жүргізілуде. Мемлекеттік бюджет есебінен сатып алу құқығынсыз арендалық 40 көпқабатты тұрғын үйлер бой көтеруде. Жыл соңына дейін жоспар бойынша 978 пәтерлі 18 тұрғын үй пайдалануға берілмек. Әлеуметтік кредиттік тұрғын үйді дамыту бағытында 7 қабатты 48, 72 және 84 пәтерлі 24 тұрғын үй салынууда. Жыл соңына дейін 1452 пәтер тапсырылады. Яғни биыл Түркістанда 70 нысан пайдалануға беріліп, нәтижесінде 2430 отбасы баспанамен қамтамасыз етіледі. Ал 3604 жеке жер учаскелеріне инфрақұрылым жүйелері жүргізіледі.

Түркістанның діни, мәдени орталық болумен бірге, аймақтық бизнестің дамуына, өмір деңгейі сапасының өсуіне тигізген ықпалы зор. Түркістанда туризмнің экологиялық, табиғи, діни бағыттағы түрлерін дамыту туризм кластерін қалыптастыруға туристік әлдеуеті жеткілікті. Иә, Түркістан – дайын туризм ордасы. Ол ежелгі «Ұлы жібек жолының», қазіргі заманауи «Батыс Қытай – Батыс Еуропа» тасжолының бойында тұр. Қалыптасқан қатынас жүйесі бар. Сондықтан Түркістанға жеткілікті, тиімді менеджмент жүйесі мен қолайлы инфрақұрылым қалыптастыру керек. Экономика жақсарса, халықтың демографиялық өсімі артады, тұрмысы артады. Демек, бұл қазақ қоғамы үшін – экономикалық, саяси, рухани үш жақты пайдасы бар бастама. Әуелі қаланың бас жоспарына халықаралық байқау жарияланды. Инвестициялар және даму министрлігінің болжауынша, жаңа бас жоспар 2 кезең бойынша жүзеге асады. *Біріншісі*, түркі әлемінің мәдени рухани орталығы және Түркістан облысының орталығы ретіндегі Түркістан қаласының бас жоспары тұжырымдамасы. Нұр-Сұлтанды салу тәжірибесі ескеріліп, кешенді жұмысқа «Астана бас жоспарын» тарту немесе оның Түркістан қаласында филиалын ашу айқындалды.

Екіншісі, 2050 жылға дейінгі тұжырымдаманы ескеріп, қаланы дамытудың егжей-тегжейлі ұсыныстары қамтылған бас жоспар бағыты. Бас жоспарды сәтті әзірлеу үшін облыс орталығы ретінде Түркістан қаласын дамытудың жол картасы әзірленіп, барлық мүдделі мемлекеттік ұйымдар белсенді тартылады.

Түркістан қаласы аумағында кәсіпкерлерді, оның ішінде бизнеске енді араласқан жастарды ынталандыру ісі жүргізіліп келе жатыр. Осы бағытта кәсіпті дамытуға ерекше ден қойып, мемлекет жеңілдіктерін пайдалану мақсатында оңтайлы жобалар жүзеге асады. Өткен жылы Түркістанда алғаш рет жас кәсіпкерлерді қолдау мақсатында «Damdi Turkistan» тағамдар фестивалі, балалар бизнес жәрмеңкесі секілді жаңа жобалар қолға алынды. Сондай-ақ жастардың бойындағы қабілетін ұштай түсетін жобалар қатары да аз емес. «Пәтержай», «Шабыт» кештері өнерпаз жастарға кең мүмкіндік ашқан. Саламатты өмір салтын өрістететін «Turkistan bike» жобасы іске асты.

Қазір Түркістан қаласының барлық аумағында құрылыс жұмыстары жүріп жатыр. Инфрақұрылым жаңарып, жол төселіп, көше бойындағы арықтар қалпына келтірілді. Көрінісі көзді арбайтын ғимараттар бой көтерді.

Жобаға сәйкес Түркістанда 170-тей жаңа нысан салу жоспарланған. 30-дан астам ірі нысанның құрылысы 2018 жылы басталған. 2019 жылы 12 нысанның құрылысы аяқталған. Олар: облыс әкімдігі ғимараты (Түркістан облысы), «Нұр-Сұлтан» алаңы (Нұр-Сұлтан) қаласы, медиаорталық (Алматы қаласы), олимпиада резерві спорт мектебі (Солтүстік Қазақстан облысы), музыкалық мектеп (Батыс Қазақстан облысы), Халыққа қызмет көрсету орталығы (Павлодар), шығыс моншасы (Қызылорда), қабылдау орталығы (Жамбыл облысы), музыкалық субұрқақ (Шығыс Қазақстан облысы), амфитеатр (Маңғыстау), неке сарайы (Қостанай), «Түркістан» автобекеті (жеке инвестор).

2020 жылы «Нұрлы жер» мемлекеттік тұрғын үй бағдарламасының аясында мемлекеттік бюджет есебінен 158 нысанның құрылысына 36,6 млрд теңге бөлінген. Оның ішінде 40 арендалық тұрғын үй құрылысы, 30 инженерлік инфрақұрылым нысаны, 88 кредиттік тұрғын үй құрылысы жүріп жатыр. Бұл – талай отбасы баспанаға ие болады деген сөз.

Түркістан облысы мен қаласының құрылыс нысандары өңір басшысының Өмірзақ Шөкеевтің тікелей қадағалауында. Елбасы аманаттаған жауапкершілікті Президент пен Үкімет басшысы да терең түсініп, сәтімен бақылап отыр. Коронавирус індеті кезеңінде санитарлық талаптарды сақтай отырып, ғимараттардың құрылысын тоқтатпау – ортақ елдік іс болып тұр.

Биыл пайдалануға берілген аса маңызды нысандардың ішінде халықаралық әуежай, драма театр, саябақ «Hampton by HiltonTurkestan», «Rixos», «Нұр Аспан» қонақүйлері, облыстық басқармалар ғимараты, аумақтық департаменттер үйі, конгресс орталығы, УЕФА жүйесіндегі стадион, жабық бассейнді спорт кешені, оқушылар сарайы, ғылыми-әмбебап кітапхана, «Ұлы дала елі» орталығы, цифрлы кеңсе Отанымыздың мерейін өсірді. Мұның бәрі – Түркістанды түркі әлемінің мәдени-рухани орталығына айналдыру бағытындағы нақты қадамдар.

Туризм саласы Түркістанда бұрыннан жақсы жолға қойылған. Бұл сала бойынша 2021 жылы инвестиция көлемі 102 млрд теңгені құрап, республика бойынша бірінші орынға шықты. 2021 жылы облыста «Керуен Сарай» көпфункционалды туристік кешенінде демалыс орындар және туристік нысандары іске қосылды

(Ramada by Wyndham, Emir Plaza, Rich Hotel, Grand Villa, Golden Ray Turkistan Hotel, Этно Парк Резорт). Сондай-ақ, 2021 жылдың қорытындысы бойынша Түркістан қаласына бір күнде 1 417 372 адам келді (2020 жылы – 382 606 адам болған).

2022 жылы ішкі туристердің са-нын 261 000 адамға, шетелдік туристердің санын 7 290 адамға, Түркістан қаласына бір күндік келушілер санын 1,6 млн адамға, туризм саласы бойынша көрсетілетін қызметтердің кө-лемін 3,5 млрд теңгеге дейін жет-кізу жоспарланған

Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Президент ретіндегі алғашқы жұмыс сапарын Түркістаннан бастағанда «Түркістан – мемлекетіміздің алтын бесігі. Ежелгі Түркістанның жаңғыруы мен жаңаруы даму жолымыздың дұрыстығын көрсетеді»,- деген еді. Түркістан – жай қала емес, алыс-жақынға даңқы кеткен ежел-гі тарихи қаланың бірі.

Біз үнемі Түркістан қаласы үшін көтеріліп отырған, жаңалықты қуана құптап отырамыз. Тарихи тұлғалардың алтын ордасы біздің туған өлкеміздегі Түркістан қаласының түркітілдес елдердің мәдени астанасы болуға бек лайықты. Барша түркі тілдес бауырларымызды рухани астанаға шақырамыз. Келіңіздер тарихи ата бабаларыңыздың кіндік қаны тамған өлкеде қонақ болыңыздыр. "Екінші Мекке" атанған қасиетті өлке. Түркістан – күллі түркі халықтарына ортақ, әлемге әйгілі қасиетті де киелі мекен. Бұл ең алдымен Ислам дінін таратушыларының бірі, сопылық ілімнің негізін қалаушы, ғұлама дегдар, әулие тарихатшы, ақын, философ Қожа Ахмет Яссауи бабамыз жерленген өңір.

Түркістан – араб, қытай, парсылар мен еуропалықтар көз тіккен "Ұлы жібек жолының" ортасындағы ең үлкен қала, күллі түркі жұртының- тарихи астанасы.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Түркістан жайлы маңызды деректер | Қазақ Әдебиеті ...

<https://qazaqadebieti.kz> > t-rki...

2. В.В.Бартольд «Моңғол кезеңіне дейінгі Түркістандағы христиандық туралы» (1894),

3. egemen.kz: <https://egemen.kz/article/239549-turlengen-turkistan-eki-dgylda-enhshesin-tiktegen-onhir>

© egemen.kz

4. Түркістан қаласының бүгінгі, ертеңгі, болашағы

<https://egemen.kz/article/177151-turkistannynh-bugini-men-bolashaghy>

5. <https://informburo.kz/kaz/trkstan-eknsh-mekke-atanua-lemdk-turizm-ordasy-na-aynalua-layy.html>

6. Egemen.kz: <https://egemen.kz/article/252900-zhaqanda-dganhghyrghan-turkistan> © egemen.kz

УДК 338:48 (574)

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В РК**Токбергенова У.А.¹, Желдибаев А.Е.², Туебекова З.Ж.³, Токкожаев Д.М.⁴**¹докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Республика Казахстан²к.э.н., доцент³лектор кафедры ТиСО, Алматинский технологический университет, Алматы,
Республика Казахстан⁴магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы,
Казахстан

В последнее время оказание туристских услуг получило значительное развитие и стало массовым социально-экономическим явлением международного масштаба. Его быстрому развитию способствует расширение политических, экономических, научных и культурных связей между государствами и народами мира. Массовое развитие туризма позволяет миллионам людей расширить свои знания об истории своей страны и других стран, познакомиться с достопримечательностями, культурой и традициями определенной страны.

Туристские ресурсы национального и этнографического туризма в Казахстане богаты и уникальны. Это памятники архитектуры, музейные экспозиции, архивные материалы, места художественного характера. Все это вместе создает благоприятные условия для отдыха и знакомства с историей и культурой города.

Развитие любого направления туризма для Казахстана, в том числе этнографического и национального развития, зависит от ряда условий: декларация открытой экономики и приграничной политики; заключается в поддержке и развитии социальных и культурных связей.

При правильном подходе к развитию и совершенствованию национально-этнографического туризма как определенного вида туризма Казахстан рассматривает не только получение дохода, но и укрепление межгосударственных и дружественно-соседских отношений, расширение дружеских связей, взаимообогащение между народами, мира и взаимопонимания между странами.

Формирование и развитие этнографического и национального туризма в условиях открытой экономики Казахстана в настоящее время является актуальной и очень важной задачей.

В последнее время наблюдается значительный рост интереса иностранных туристов к туристическим местам Казахстана. Это явление в основном связано с географическим положением республики, большим потенциалом в области организации привлекательных маршрутов и др. Туристическая привлекательность Казахстана объясняется наличием уникальных природных

территорий и заповедников, исторических и культурных достопримечательностей мирового уровня.

Казахстан имеет конкурентные преимущества, заключающиеся в уникальной культуре, богатой и разнообразной природе, повышенной деловой активности, что позволяет развивать культурно-познавательный, экологический, этнографический, деловой туризм, активный отдых типа спорта, туризм приключенческий [1].

На территории Казахстана находятся различные исторические, архитектурные и природные объекты национального туризма, которые могут быть включены в этнографические маршруты.

Во время национально-этнографических поездок турист изучает определенную этнографическую группу людей, рассматривает их быт, культурные особенности, бытовые моменты и т. д. Благодаря этому новшеству в туристических агентствах многие даже нашли дальних родственников в зарубежных странах.

Сегодня на территории Казахстана развивается этнографический туризм. Огромная территория и красивая природа Казахстана не могут не удивлять граждан зарубежных стран и граждан нашей страны. Среди них наиболее привлекательными местами для туристов являются Боровое, Алмаарасан, заповедники Казахстана, вершины Алматинского Алатау.

Каждая туристическая отрасль в регионе Казахстана находится в стадии становления, вопросы ее развития актуальны с точки зрения повышения эффективности региональной экономики, привлечения инвестиций в развитие туристической отрасли. Каждый регион отличается своими природно-климатическими, географическими и этнографическими особенностями.

В Казахстане действуют более 400 туристических компаний, у них заключены соглашения с туристическими компаниями 80 стран мира.

Внутренний туризм имеет положительную тенденцию роста. По сравнению с предыдущими годами увеличилось количество желающих путешествовать по стране. Несмотря на организованный внутри страны турпоток, хотя эксперты прогнозировали нулевой рост в 2022 году, эти прогнозы не оправдались: он вырос в среднем на 8-10%.

По данным Национального бюро статистики РК, услуги, оказанные туристам, посещающим нашу страну, в 2020 году сократились в 5,4 раза по сравнению с 2019 годом и составил 454,6 млн. долларов. В 2021 году по сравнению с 2019 годом оно сократилось в 4,6 раза, то есть объем туристских услуг составил 535,3 миллион доллар.

В 2022 году наблюдалось улучшение ситуации. В 2022 году услуги, оказанные обычным посетителям, составили 60,4% к 2019 году, частным туристам – 56,1%, деловым туристам – 87,7%. В течение года ситуация продолжала улучшаться. По сравнению с 2021 годом показатели выросли: оказанные услуги туристам в целом – в 2,78 раза, туристам, приехавшим с личными целями – в 5,57 раза. Сервис,

оказанный туристам, приехавшим с деловыми целями, приблизился к показателю 2019 года (составил 94%).

Социальная роль этнографического туризма заключается в его оздоровлении и просветительстве, проявляется в образовательной деятельности. Каждому региону следует уделить особое внимание задаче развития социального туризма. Необходимо найти пути использования финансовых механизмов для поощрения работодателей, являющихся спонсорами программ этнографического туризма или возмещения части затрат на туристические услуги своих работников на территории Республики Казахстан [2].

Развитыми регионами культурно-этнографического туризма являются Жетису, Алматинская, Восточно-Казахстанская, Карагандинская, Павлодарская, Туркестанская области, а также города Алматы и Астана. По этнографическим и национальным особенностям этих регионов фирмы составляют 88% оказываемых услуг. Наиболее посещаемыми туристами из Казахстана странами являются: Россия, Китай, Германия, Корея, Польша, Турция, ОАЭ. А страны туристов, приезжающих в нашу страну, это: Россия, Китай, Германия, Турция.

Основными факторами, тормозящими развитие национального и этнографического туризма в Казахстане, являются неразвитость туристской инфраструктуры, отсутствие благоприятных условий для инвестиций, низкое качество туристических услуг и неактивный имидж Казахстана как туристической державы на внутреннем и международном рынках, что негативно сказывается на рейтинговые показатели страны [3].

Основные проблемы развития национально-этнографического туризма в Республике Казахстан:

1. Проблемы размещения. Сюда относится недостаточное количество средств размещения, ориентированных на массового туриста, а также высокая стоимость существующих средств размещения.
2. Транспортная проблема. Инфраструктура для передвижения на автомобиле: дороги плохого качества, придорожные кафе, гостиницы, парковки и т.д. маленький А существующие предприятия предоставляют низкий уровень сервиса, но при этом устанавливают высокую цену. Стоимость транспортных услуг (воздушный и железнодорожный транспорт) также высока.
3. Инвесторы меньше интересуются отечественной туристической отраслью. Это связано с низкой отдачей инвестиций в сфере национального и этнографического туризма. Инвесторам выгоднее вкладывать средства в строительство жилых комплексов, чем в отели, которые быстрее окупятся.
4. Низкий уровень обслуживания. Проблема низкого уровня сервиса часто связана с нехваткой квалифицированных кадров.
5. Низкий уровень «культуры отдыха». «Культура отдыха» позволяет жителям принимающих регионов, а также работникам этнотуризма взаимодействовать с туристами, обмениваться опытом, проявлять доброжелательность и гостеприимство, проявлять вежливость и толерантность, а также объекты и территории, посещаемые туристами, образ жизни и обычаи местного населения

– означает готовность с уважением и заботой относиться к их обычаям и образу жизни.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

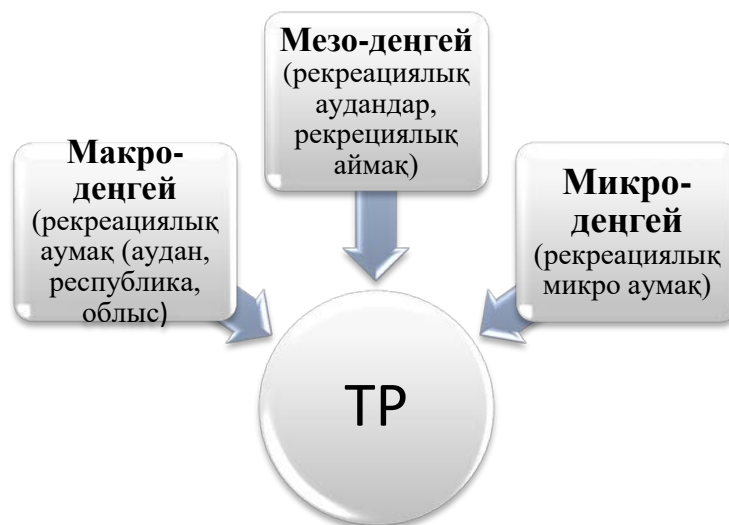
1. Об утверждении государственной программы развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2019–2025 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 мая 2019 года № 360.
2. Issakov, Y., Laiskhanov, S., Mazbayev, O., Ussenov, N., Zheldibayev, A., Kamelkhan, G., & Dávid, L.D. (2022). Opportunities to use mobile GIS applications in the formation of tourist and local lore competencies in students: case study in Almaty, Kazakhstan. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 41(2), 597-605.
3. Қазақстан туризмі 2017-2021: стат. жин. / Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі – Нұр-Сұлтан, 2022. – 65 б.

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНДА ТУРИСТІК ШАҒЫН АУДАНДАР МЕН КЛАСТЕРЛЕР ҚҰРУДЫ КЕҢІСТІКТІК ҰЙЫМДАСТЫРУ

Токбергенова У.А., Абдиманапов Б.Ш.

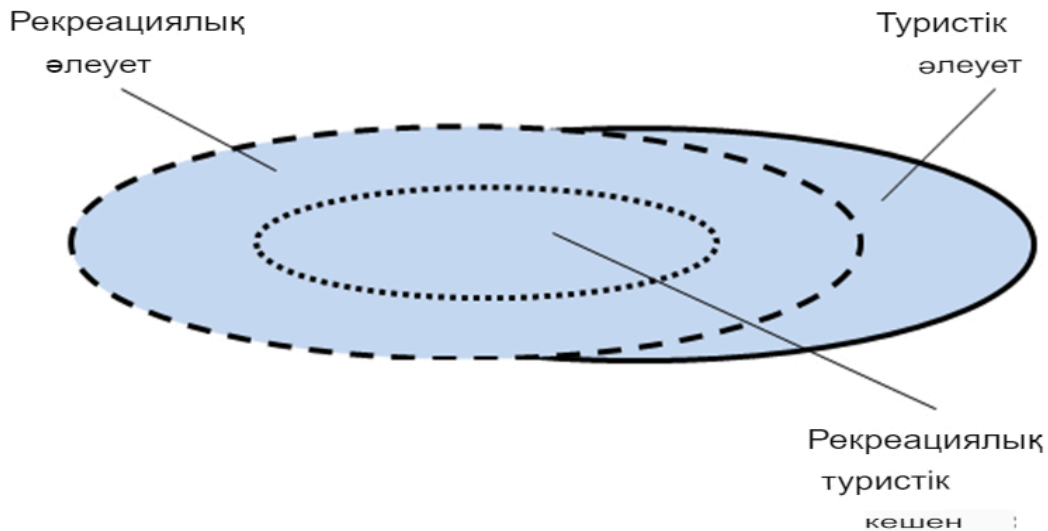
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы
Токкожаев Д.М. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қаласы

Туристік индустрия саласында туристік аудандардың (жүйелердің) белгілі бір иерархиясы қалыптасты: туристік-рекреациялық аймақ, туристік макро аудан, туристік мезорайон, туристік шағын аудан, туристік объект. Туристік-рекреациялық жүйелерді қалыптастыру тұжырымдамасы әртүрлі композициялық, функционалды және жоспарлау элементтерін бөлуге негізделген. Мұндай элементтердің ішінде композициялық типтерді атап өткен жөн: аймақтар – туристік-рекреациялық және санаторий-курорттық ресурстардың шоғырланған аймақтары; өзектер-аудандар мен аймақтардың функционалды – экономикалық және қала құрылысы орталықтары; осьтер-ареалдар мен ядроларды бір аумақтық қаңқаға байланыстыратын ландшафттық – маршруттық дәліздер; локустар-жекелеген ескерткіштермен, турбазалармен, демалыс үйлерімен, елді мекендермен байланысты функционалды-жоспарлау құрылымының нүктелік элементтері. Әр түрлі елдерде әр түрлі дәрежедегі потенциалды туристік аймақтар қалыптасады. Аттрактивтілік әртүрлі факторларға байланысты болуы мүмкін: табиғи, мәдени-тарихи, әлеуметтік-экономикалық, этно-конфессиялық. Көбінесе аттрактивтілік факторлардың барлық жиынтығымен анықталады, бұл жағдайда мұндай кешенді тартымды аймақтар туристер мен туристік бизнес үшін ерекше тартымды[1]. Туристік аудан (ТР) - белгілі бір аттрактивтілік белгілері бар және туристік инфрақұрылыммен және туризмді ұйымдастыру жүйесімен қамтамасыз етілген аумақ. 1-суретте рекреациялық аудандардың таксономиялық иерархиясы көрсетілген.

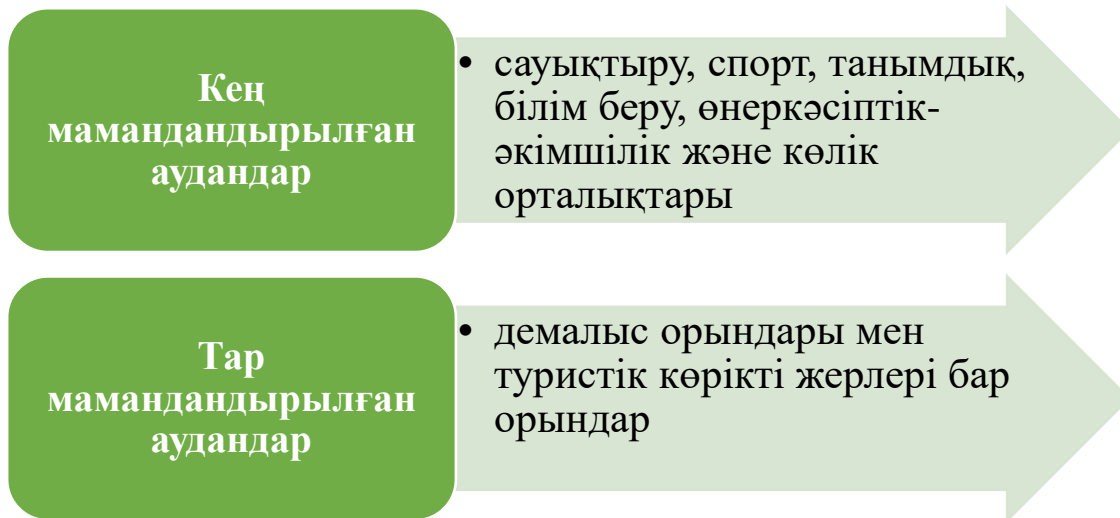
Сурет -1 Рекреациялық аудандардың таксономиялық иерархиясы

Туристік аудандар бірқатар негізгі белгілермен ерекшеленеді: пайда болу уақыты және қалыптасудың тарихи ерекшеліктері; турст ауданының қалыптасуының табиғи, тарихи-мәдени және әлеуметтік-экономикалық алғышарттары, туристік инфрақұрылымның даму деңгейі, туристік әлеует, туристік мамандану

Сурет-2. Туристік рекреациялық кешеннің құрылымы

Аталған белгілердің негізінде туристік аудандардың жіктелуі құрылуы мүмкін. Бұл өте егжей - тегжейлі немесе жеңілдетілген түрде болуы мүмкін-пайда болу уақыты, қалыптасудың алғышарттары (аттрактивтілік түрлері), туристік инфрақұрылымның даму деңгейі, функционалды типология, туристік мамандандыру бойынша[2]. Туристік мамандандырудың көптеген аралас түрлері бар (емдеу-сауықтыру, спорттық-сауықтыру, қажылық, танымдық-рекреациялық, танымдық-фестиваль және т.б.). Туристік аудандар кең және тар мамандандырылған аудандарға бөлінуі мүмкін (3-сурет).

Сурет-3. Туристік аудандар

Тәжірибе туризм индустриясының дамыған жүйесі бар бірқатар елдердің тәжірибесі рекреациялық аудандарда мамандандырылған туристік кластерлер қалыптасып жатқанын көрсетеді. Туристік кластерлер рекреациялық тропиялар экономикасының жоғары тиімділігіне ықпал етеді. Кластерлердің қалыптасуы белгілі бір елдің, аймақтың, облыстың, ауданның артықшылықтарынан көп пайда алуға мүмкіндік береді.

Көп жағдайда кластерлер мемлекеттік - жекеменшік әріптестік қағидаттарында қалыптасады және жұмыс істейді. Іс жүзінде тиімділікті көрсеткен мемлекеттік және жеке секторлардың өзара іс-қимылының әртүрлі нысандары, модельдері мен тетіктері бар. Мемлекет кластердің әртүрлі актерлерінің диалогы үшін платформа құру, қосымша білім беру және кадрларды қайта даярлау бағдарламаларын іске асыру арқылы жергілікті жұмыс күшінің біліктілігін арттыру, шетелдік келушілер мен жергілікті халықты тарту үшін өңірлік бренд құру арқылы жергілікті жерлерде кластерлік бастамаларды дамытуға көмектеседі.

Туристік кластерді дамыту бағытына байланысты қажетті көлемде қаржылық қолдау жүзеге асырылады. Басқарушы компания өз кезегінде мынадай бөлімшелердің жұмысын реттейді: туристік операторлар; туристік қызметтер көрсету жөніндегі агенттіктер; қонақтарды орналастыру жөніндегі қызметтерді жүзеге асыратын ұйымдар (қонақ үйлер, пансионаттар, санаторийлер және басқалар). Иерархияның келесі кезеңі: трансферді ұйымдастыратын компаниялар; тамақтану орындары (мейрамханалар, кафелер, барлар және т. б.); демалыс және демалыс орындары (саябақтар, спорт залдары мен алаңдар, кинотеатрлар және басқалар); кәдесый өнімі бар сауда нүктелері; көлікті жөндеу жөніндегі объектілер. туристік кластерлер құру. Туристік кластер - бұл елдегі туристік компоненттердің шоғырлануы. Кластерді құру аймақ пен оның болашағы туралы суретті құрайды, құрылымның бөлігі ретінде жаңа элементтерді ілгерілетуге және құруға ынталандырады[3].

Түркістан облысы үшін туристік кластерлер құру туристік қызметтердің сапасын арттырудың шарты болады. 4 суретте аудандық кластерлерді құру үшін қажетті негізгі компоненттер көрсетілген.

Сурет-4. Кластерді құру үшін қажетті шарттар

5-суретте Түркістан облысының туристік кластерлерінде ұйымдастыруға болатын туризмнің негізгі түрлері көрсетілген.

Сурет-5. Түркістан облысының кластерлеріндегі туризмнің әлеуетті түрлері [4].

Әкімшіліктердің физикалық-географиялық орналасуы мен туристік мамандануы негізінде оларды жалпылау жүргізіліп, соның негізінде Түркістан облысының аумағында микродеңгейде 7 туристік кластер анықталды. (1-кесте).

1- кесте. Түркістан облысының туристік кластері

№ п/п	Кластердің атауы	Кластерлер құрамындағы әкімшілік бірліктер
1	Түркістан- Отырар оазисі	Түркістан, Кентау қаласы, Шәуілдір ауданы
2	Солтүстік Бәйдібек - Созақ	Бәйдібек, Созақ ауданы
3	Шығыс Қазығұрт-Төле би	Қазығұрт, Төле би ауданы
4	Орталық Арыс - Ордабасы	Арыс қаласы, Ордабасы ауданы
5	Тау бөктеріндегі Сайрам-Түлкібас	Сайрам, Түлкібас ауданы
6	Бальнеологиялық Сарыағаш-Келес	Сарыағаш, Келес ауданы
7	Оңтүстік Мырзашөл	Жетісай, Мақтарал, Шардара ауданы

Туристік кластер-бұл туризм саласында қызмет көрсететін ұйымдардың бірлестігі. Оның құрамында үнемі өзара әрекеттесетін шағын және ірі фирмалар бар. Олар бір аймақ шегінде бірыңғай аумақта орналасқан. Жұмыс ішкі (ішкі саяхат) және сыртқы бағытта (шетелдік сапарлар) жүргізіледі. Кластерлердің құрылымы иерархиялық жүйе болып табылады. Жетекші буын – басқарушы компания. Мемлекет оған белгілі бір экономикалық аумақтарды басқару өкілеттігін береді. Қарым-қатынас серіктестікке негізделген. Туристік кластердің даму бағытына байланысты қажетті көлемде қаржылық қолдау көрсетіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2019 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
2. Елеуов М. 2019 жылғы барлау жұмыстары // Ғылыми-зерттеу жұмысы туралы есеп. Түркістан ескерткіштері. Алматы, 2019.
3. Маликов А.М. Святые места Туркестанского региона: особенности истории и современность // Локальные религиозные верования в Центральной Азии.

Материалы международного научного семинара. г.Алматы. 25 мая 2017 года.
Алматы: издательский дом "Мир", 2017, с.129-144.

4. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., Т.1.М.,1963.С
429